

EUSEBIU DE CEZAREEA
ISTORIA BISERICESCĂ

COLECTIA

«PĂRINȚI ȘI SCRITORI BISERICEȘTI»

A P A R E

DIN INIȚIATIVA PATRIARHULUI IUSTIN MOISESCU
ȘI SUB INDRUMAREA PREA FERICITULUI PĂRINTE

T E O C T I S T

PATRIARHUL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

COMISIA DE EDITARE :

Episcop Dr. VASILE TÎRGOVIȘTEANUL, VICAR PATRIARHAL (președinte), Pr. DUMITRU SOARE (vicepreședinte), Pr. Prof. ȘTEFAN ALEXE, Pr. Prof. TEODOR BODOGAE, Prof. NICOLAE CHIȚESCU, Pr. Prof. CONSTANTIN CORNIȚESCU, Prof. ALEXANDRU ELIAN, Pr. Prof. DUMITRU FECIORU, Prof. IORGU IVAN, Pr. Prof. IOAN RĂMUREANU, Pr. Prof. DUMITRU STĂNILOAE, ION CIUTACU (secretar).

EUSEBIU DE CEZAREEA
SCRIERI
PARTEA ÎNȚIIA

ISTORIA BISERICEAȘĂ
MARTIRII DIN PALESTINA

CARTE TIPĂRITĂ CU BINECUVINTAREA
PREA FERICITULUI PĂRINTE

TEOCTIST
PATRIARHUL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

TRADUCERE, STUDIU, NOTE ȘI COMENTARIU DE
PR. PROF. T. BODOGAE

CUVÎNT ÎNAINTE

Dintotdeauna societatea omenească a simțit trebuința să-și întoarcă privirea spre faptele demne din trecut, spre a le valorifica cu mai multă înțelepciune pe cele din prezent. S-ar putea spune că prezentul este o înlănțuire a faptelor din trecut și dobîndește la rîndu-i valoare de bază, de temelie pentru cele de viitor. Orice act istoric impresionează nu atît cantitativ, cît mai ales calitativ ; nu numai cantitatea istoriei, ci calitatea faptelor consemnate de ea îi conferă trăinicie în timp. Ceea ce rămîne gravat puternic pe fondul societății își face loc în tezaurul tradiției, devenind astfel izvor al actualității. Este deci binecunoscută legătura dintre cele trei dimensiuni ale timpului, cu toată încărcătura de fapte înscrise în curgerea fiecărei dimensiuni — trecut, prezent și viitor. Cu această memorie a trecutului, îmbogățită neîncetat cu strădaniile pentru cuprinderea și valorificarea prezentului, precum și cu năzuințe de viitor tot mai cutezătoare, omenirea a făcut și continuă să facă pași uriași.

După aceleași legi și în același cadru de viață socială, cu trecutul ei îndepărtat, cu agonisita milenilor de frămîntări de dinaintea erei creștine, a luat naștere, s-a dezvoltat și s-a organizat Biserica. De obîrșie divino-umană, aceasta avea să întocmească viața fiilor ei în mijlocul unei omeniri zdruncinate de nedreptăți de tot felul, întocmiri și statorniciri izvorite din legea iubirii de oameni, esența Sfintei Evanghelii

și deci a Creștinismului. Prețuind trecutul multimilenar, în care voia lui Dumnezeu s-a auzit prin glasul și scrisul proorocilor, aici ea și-a adâncit tainic temelile consfințite de Jertfa și Învierea Mântuitorului Iisus Hristos și de predica Sfinților Apostoli. Trecutul ei este Istoria Sfință a Vechiului Testament; prezentul ei este Tradiția vie și cuvîntul scris, pecetluit cu lumina Duhului Sfînt; este îmbelșugarea vieții din roadele Logosului Întrupat, în sensul cel mai cuprinzător, este Noul Testament, iar viitorul, întrezărirea frumuseților ce vor să fie, năzuință și rivnă întru desăvîrșire și înălțare a ființei umane și a lumii către lumina filocalică, pe calea către îndumnezeire; este, într-un cuvînt, Biserica, «stilp și temelie a adevărului» (I Tim., 3, 15). Începuturile ei pe pămînt le-au descris, prin călăuzirea Duhului Sfînt, Sfinții Apostoli.

Același Duh i-a îndemnat și pe urmașii lor de a scrie, de a transmite urmașilor «ce era de la început, ce am auzit, ce am văzut cu ochii noștri, ce am privit și mîinile noastre au pipăit despre Cuvîntul vieții» (I Ioan, 1, 1), cum convingător se exprimă Sfîntul Apostol și Evanghelist Ioan.

Între luceferii care au apărut pe bolta Bisericii primelor secole creștine se află, strălucind în timp, și învățatul episcop Eusebiu al Cezareei Palestinei (265—339/340). Înzestrat cu multe daruri sufletești, consacrate în întregime slujirii Bisericii de la sfîrșitul secolului III și în cel de-al IV-lea, zguduită adînc de contradicții și disensiuni teologice, arhiepăstorul Cezareei a pus la inimă îndeosebi dimensiunea istorică a vieții creștine. Datorită osîrdiei lui, creștinătatea are astăzi o adevărată frescă grăitoare a organizării tinerei și unicei Biserici, a slujitorilor, martirilor și învățaților ei, a activității și operelor lor. Istoria sa bisericească, redată într-un limbaj literar vrednic de cultura românească din zilele noastre, de cunoscutul și harnicul minitor al scrisului nostru bisericesc, Părintele Profesor Dr. Teodor Bodogae, este o adevărată enciclopedie. Vastitatea lucrării asupra unei arii de cultură și viață creștină a timpului său se adîncește în istorie, selectînd

și analizând fapte, sau prezentând autori, cu referințe bibliografice la cel puțin 34 dintre aceștia, dintre care unul, altfel, ar fi rămas necunoscut de posteritate. Tot acestui «părinte al istoriei bisericești» îi datorăm și noi foarte multe, pentru că preluând referințele altor autori și ale unor vechi tradiții, a consemnat în cartea sa și răspîndirea la propovăduire a Sfinților Apostoli, dintre care «Andrei a predicat în Scythia» (III, I, 1).

Eusebiu poate fi considerat, pe bună dreptate, un deschizător al epocii de aur a literaturii istorice creștine, în general, și un precursor al istoriografiei bisericești. Însemnătatea acestei cărți este de la sine înțeleasă. Erudiția încercatului traducător îi dă strălucirea, însemnătatea cuvenită. Iubitori de istorie patristică, de istoria și trecutul nostru, marii ierarhi și învățați români au cunoscut-o și prețuit-o după vrednicie. Pătruns de această conștiință de cunoaștere a obârșiei creștine a poporului român, marele ierarh și primul făuritor al viersului cult în grai străbun, mitropolitul Dosoftei, în ale sale *Vieți de Sfinți*, nu uită să afirme despre activitatea Sfântului Apostol Andrei, că el a fost trimis de Mîntuitorul Hristos să predice Evanghelia strămoșilor noștri daco-romani din Scitia Mică. Cartea lui Eusebiu, *Istoria Bisericească*, a atras atenția apoi mitropolitului Moldovei Iosif Gheorghian, care a tradus-o și a tipărit-o în anul 1896, la Mînăstirea Neamț.

Dacă am cutezat să înfiripăm acest cuvînt, am răspuns unui îndemn lăuntric pe care îl îndreptăm cu dragoste părintească tuturor slujitorilor și fiilor Bisericii noastre strămoșești și mai cu seamă celor ce se pregătesc pentru această misiune, spre a-și spori rîvna de a cunoaște cît mai bine istoria Bisericii universale, pentru a izbuti să prețuiască astfel bogata și frumoasa istorie a Bisericii Ortodoxe Române. Cu fiecare nouă cercetare se descoperă noi pagini, cu fiecare descoperire arheologică de pe ținuturile străbune ies la iveală noi mărturii ale vechimii și dăinuirii noastre. Toate au legătură cu viața și cultura poporului român. Sînt mărturii nepieritoare ale împlinirii rolului Bisericii cu istoria neamului nostru.

Această dorință a noastră și acest îndemn prilejuit de apariția celui de-al 13-lea volum din Colecția «Părinți și scriitori bisericești», să însemne pentru toți cititorii cheazășia recunoștinței față de inițiatorii și toți ostenitorii Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă în înfăptuirea acestei opere atât de necesare Bisericii noastre, legată de istoria poporului român și deschisă dialogului teologic, ecumenismului și strădaniilor pentru pace în lume.

Binecuvîntînd toate strădaniile depuse, nutresc convingerea dobîndirii bucuriei și mulțumirii cititorilor, care îl vor însoți pe marele ierarh și părinte Eusebiu pe itinerarul istoriei sale de la Cezareea Palestinei pînă la Pontul Euxin.

La pomenirea Sfîntului Ioan Casian, din Dobrogea
29 februarie 1988

† TEOCTIST

PATRIARHUL BISERICII ORTODOXE ROMÂNE

STUDIU INTRODUCŢIV

«Te sperii cît de puşin am şti din primele trei veacuri creştine fără Eusebiu», aşa spunea acum aproape un veac cunoscutul teolog francez P. Batiffol¹. Iar recent, cu tot progresul făcut de cercetările din ultimul deceniu, s-ar putea spune fără exagerare că «dacă episcopul din Cezareea n-ar fi scormonit prin bibliotecile palestinieni, unde învăţatul Origen şi episcopul Alexandru strînseseră la vremea lor toată literatura creştină a antichităţii, cunoştinţele noastre despre primele trei veacuri ale Bisericii s-ar reduce la foarte puşine lucruri»². De aceea creştinătatea şi toţi oamenii de bine din toate veacurile datorează adîncă recunoştinţă harnicului episcop din Cezareea pentru serviciul imens pe care l-a făcut atît conştiinţei creştine, cît şi culturii omeneşti în general prin salvarea de la pieire a documentelor şi mărturiilor celor mai importante din istoria primelor veacuri creştine. Căci iată cum prezintă cineva³ la începutul secolului şi cum ar trebui să vedem şi azi semnificaţia operei săvîrşite de marele cronicar şi arhivist al creştinismului primar, care a fost Eusebiu de Cezareea :

«În timpul persecuţiei lui Diocleţian, într-o vreme cînd bisericile erau dărîmate, iar cărţile sfinte erau arse şi creştinii erau proscrîşi ori silişi să apostazieze, unul dintre ei muncea în tăcere undeva într-un adăpost ascuîs, înfiripînd prima istorie a creştinismului. Nu era un om cine ştie cît de genial, nu era decît un om ales. În schimb, răbdător, harnic, conştiincios. Începuse de multă vreme să adune mărturii pentru lucrarea pe care o plănuse. A reuşit să le salveze de la pieire şi începuse chiar să pună ordine în ele. În chipul acesta a ajuns Eusebiu să fie numit «părintele istoriei bisericeşti».

În memorabila colecţie inişiată de Prea Fericitul Patriarh Iustin nu putea lipsi fireşte nici acest monument nemuritor al întregii creştinătăţi,

1. *Anciennes littératures chrétiennes et la littérature grecque*, Paris 1897, pag. 206.

2. G. Bardy, *Eusèbe de Césarée, Histoire ecclésiastique*, IV, Paris, 1960, p. 9.

3. L. Duchesne, *Histoire ancienne de l'Église*, I, Paris, 1906, pag. VII.

καθημα ἐκ ἀελ, cum îl numește marele patrolog O. Bardenhewer⁴. Ea rămîne pentru cunoștințele oricărui creștin, ca de altfel ale oricărui om dornic de a cunoaște începuturile și împrejurările grele prin care s-a putut aduce omenirii o contribuție în plus în procesul de trecere a ei de la o epocă a sclavagismului spre una de mai mult umanism.

Dar Eusebiu n-a fost numai istoric. Așa cum l-a caracterizat învățăutul patriarh Fotie⁵, episcopul Cezareii a fost cel mai erudit, cel mai productiv și cel mai multilateral dintre scriitorii veacului său, iar un patrolog din vremurile noastre ține să precizeze că «afară de Origen el întrece pe toți părinții Bisericii grecești prin amploarea cercetărilor și a erudiției, căci aduce o pregătire de-a dreptul uimitoare atât în cunoștințele biblice, cât și în cele de istorie creștină și păgînă, în literatura veche, în filosofie, în geografie, în cronologia tehnică, în exegeză, în filologie și în paleografie»⁶.

E drept că stilul scrierilor sale «n-are nimic plăcut, nimic scripitor, ca al unui om de mare erudiție. Dacă celebritatea lui o aduc mai ales scrierile istorice, iar erudiția cele apologetice, — noi mai adăugăm și pe cele care privesc dezvoltarea canonului biblic —, în schimb el lasă de dorit în privința exactității dogmatice»⁷, unde cu toate că a semnat — la insistențele împăratului Constantin cel Mare — formula simbolului de la Niceea, totuși, în decursul pătimășelor frământări dintre ortodocși și arieni atitudinea lui a fost ezitantă, fiind socotit de unii că-i arian, iar de alții că nu-i de-al lor.

Fericitul Ieronim spune că «nu-i nimeni care să nu știe că Eusebiu e arian»⁸, în vreme ce istoricul Socrate spunea că «se înșală arienii cînd cred că Eusebiu e de al lor»⁹. Poate că mai curînd are dreptate același Fotie cînd afirmă că «Eusebiu n-avea noțiuni clare despre arianism, dar în sinea lui el nici nu s-a simțit arian, în toată discuțiilor el păstra mai curînd o atitudine tăcută, ascunsă»¹⁰. Așa se exprimă și unii din patrologii vremii noastre. Totuși e o scădere faptul că n-a știut să pună mai multă vigoare în a-și preciza în chip hotărît crezul în această problemă crucială a vremii respective.

E adevărat că ideile subordinațianiste mai persistau încă în mințile multora dintre teologii timpului. Mulți au fost de-a dreptul «uluiți» sau

4. Geschichte der altkirchlichen Literatur, ed. II, vol. III, Freiburg i.Br., 1923, pag. 243.

5. «Biblioteca», cod. 13; Migne, P.G., 103, 53—56.

6. J. Quasten, *Initiation aux Pères*, vol. III, Paris, 1963, pag. 441.

7. Fotie, *ibidem*.

8. *Adv. Rullnum*, lib. 2.

9. *Istoria bisericească*, II, 21, Migne PG, 67.

10. *Mirlobl. 127*, Migne, PG, 103, 409.

«zăpăciți» de îndrăzneala cu adevărat «revoluționară» cu care sfinții Atanasie, Ilarie, Meletie și Eustatie ai Antiohiei, Marcel de Ancira și alții susțineau formula «omousiană», care era ceva cu totul nou pentru că termenul «omousios» nu se află în Sfânta Scriptură.

I s-a mai adus învinuirea că «amețit de triumful Bisericii» și de venirea la cîrma statului roman a unui împărat creștin, el a fost «prea atent față de avantajele materiale arătate de noul împărat episcopilor și credincioșilor»¹¹. Poate că un om ca el, care a văzut el însuși ororile și schingiuirile persecuției¹², vedea în noul împărat numai binefacere și dar trimis cu adevărat de Dumnezeu. În orice caz, stilul uneori prea curtenitor față de împărat, pe care îl arată în cuvîntările sale, Eusebiu îl tălmăcește — cum bine observă K. Aland¹³ — ca pe o «captatio benevolentiae» cu care el vede figura totuși «trecătoare» a suveranului, ca simbol al strălucirii netrecătoare a Logosului dumnezeiesc dătător de lumină și de pace între oameni.

Întrucît în acest volum prezentăm numai două lucrări de caracter istoric, «Istoria bisericească» și «Martirii din Palestina», lăsăm pentru volumul următor prezentarea mai în amănunțime a celorlalte aspecte din activitatea marelui învățat din Cezareea Palestinei. Dar mai întîi, cîteva date biografice.

VIAȚA

Încă în sec. XVII însuflețitul teolog galican N. Tillemont se plîngea de pușinătatea știrilor privitoare la viața lui Eusebiu, pe care ar fi vrut s-o descrie ca pe a unui sfînt, dar «în rîndul cărora nu ne-a dat voie să-l trecem»¹⁴. E interesant de constatat cît de puține știri biografice ne-a lăsat un astfel de istoric prin contribuția cărula ni s-a dat posibilitatea de a cunoaște atîția scriitori și atîtea opere din trecutul Bisericii vechi.

Despre data nașterii unii¹⁵ sau gîndit la anii 275—280, pe cînd alții¹⁶ au mers mai devreme, între anii 260—264. Mai probabil pare anul 265, la care s-au oprit cei mai mulți dintre cercetători.

11. H. v. Campenhausen, *Griechische Väter*, ed. V, Stuttgart, 1977, p. 68.

12. A. Puech, *Histoire de la littérature grecque chrétienne*, vol. III, Paris, 1930, pag. 218.

13. K. Aland, *Eusebius v. Caesarea*, în «Religion in Geschichte und Gegenwart», ed. III, vol. II, Tübingen, 1958, pag. 740.

14. Tillemont, *Mémoires*, VII, 39, citat după G. Bardy, o. c. 17.

15. E. Preuschen, în «*Realenzyklop. für prot. Theol. u. Kirche*», ed. III, vol. V, pag. 508

16. Ed. Schwartz, în *Pauly-Wissowa, Realenzyklop. d. Klass.*, A W. 6, I, 1370.

Chiar dacă nu era o biografie, ci numai un elogiu cuvîntul pe care l-a dedicat Acaciu¹⁷, fostul său ucenic și urmaș pe scaunul din Cezareea, totuși am fi putut afla date mai precise despre viața lui Eusebiu, dar cu s-a pierdut. Știrile pe care le putem desprinde din scrierile proprii sînt destul de puțin concludente, dar totuși importante, arătîndu-ne mai ales legăturile lui cu unii sau cu alții dintre episcopii sau scriitorii contemporani, cărora le dedică una sau alta din scrierile sale ori pe care un Rufin sau un Fer. Ieronim le traduc, le compilează sau le completează. Din toate acestea reiese că așa cum și-a dăruit întreaga viață adunînd și salvînd de la pieire mărturii vechi pentru ca «de dragul adevărului»¹⁸ lucrurile «să nu se uite»¹⁹, și atunci cînd împăratul Constantin îi oferea scaunul arhiepiscopal din Antiohia el a renunțat, rămînînd mai departe în Cezareea, cerînd în schimb să-i dea îngăduința de a cerceta arhivele spre a prezenta posterității mărturii care să hrănească sufletul, cum reiese din «Vita Constantini»²⁰.

Locul nașterii sau «cel puțin cel în care s-a format», cum zice Bardenhewer²¹, este Cezareea, în care istorisește mai tîrziu că a întîlnit pentru prima oară în anul 296, pe cînd era încă tînăr, pe împăratul Dioclețian însoțit de și mai tînărul pe atunci Constantin cel Mare²².

Hotărîtoare a fost pentru el apropierea de învățatul preot și viitor martir Pamfil, mare admirator al lui Origen. Acesta provenea dintr-o familie nobilă din Beirut, unde și-a terminat studiile de drept, iar, după ce a trecut prin instituțiile culturale din Alexandria, a părăsit activitatea administrativă pe care a exercitat-o un timp în patria sa și s-a mutat la Cezareea, își împartă averile la săraci și îmbrățișează viața de înaltă «filosofie», distingîndu-se «mai mult decît toți contemporanii noștri prin rîvna sa generoasă pentru Sfînta Scriptură», refăcînd și îmbogățind biblioteca întemeiată de Origen printr-o muncă asiduă de copiere și corectare a textelor²³. Și Pamfil nu muncea singur. Appfian, trecut și el prin școlile din Beirut, viitor martir și el, precum și Porfir, fost elev al său, dar pe care-l trata ca pe un «adevărat fiu», acesta din urmă un calligraf destoinic, sînt numai doi din cei pe care-i știm cu numele²⁴. Lîngă aceștia s-au alăturat și alții, căci era vorba de un adevărat institut, deși

17. «Ἐκ τῶν βίον τοῦ...» Socrate, *Istoria*, II, IV, Migne, 67, 292.

18. *Istoria bisericească*, IV, VII, 15.

19. *Istoria*, VII, XXX, 1.

20. *Viața lui Constantin*, III, 59 și urm.

21. *Op. cit.*, p. 240.

22. *Viața lui Constantin*, I, XIX.

23. S-au păstrat în diferite biblioteci ale lumii codici conținînd însemnări marginale privind acea muncă excepțională. Informații G. Bardy, o. c. p. 21—22.

24. Despre ei, aici, mai jos, «Martirii din Palestina», XI, 1—15.

poate nu așa luxos cum va fi cazul descris de Eusebiu însuși — de astă dată după terminarea persecuțiilor — când împăratul Constantin va cere să i se copieze pe pergament, pentru uzul bisericilor din împărăție, mai multe exemplare din Sfânta Scriptură²⁵.

Lângă astfel de oameni îndrăgostiți de studiile biblice și de viața liniștită și ascetică s-a atașat și Eusebiu. Nu se știe exact când s-au apropiat cei doi cărturari: Pamfil și Eusebiu. Dar ei au devenit un trup și un suflet. Se cunosc două manuscrise ale Hexaplei, unul cuprinzând textul proorociilor lui Iezechiel, celălalt la I Regi, pe marginea cărora glosele dovedesc colaborarea amândurora în munca de corector²⁶. Cu siguranță că această colaborare a început înainte de anul 303, când a izbucnit persecuția lui Dioclețian, și «rămii uimit când citești scrierile lui Eusebiu să constați câte nume de opere și autori profani și creștini» întâlnești în ele, aproape toate fiind din biblioteca fostă a lui Origen și refăcută acum de cei doi. O primă mărturie a laborioasei lor colaborări va fi «Apologia lui Origen», pe care au redactat-o împreună. Lucrarea era concepută în 5 cărți, cărora Eusebiu le va adăuga mai târziu pe cea de a șasea. Lucrarea era dedicată mărturisitorilor condamnați să muncească în mine și conținea o apărare a memoriei lui Origen, pe care unii începuseră să-l condamne. Lucrarea s-a pierdut, în afară de cartea primă care ni s-a păstrat într-o traducere foarte liberă făcută de Rufin²⁷.

Din respectul și admirația pe care le-a purtat dascălului și binefăcătorului său, Eusebiu își va lua supranumele de «Eusebiu al lui Pamfil», ceea ce vrea să spună că a fost fiu duhovnicesc al lui Pamfil. Așa-l pomenesc atît continuatorii «Istoriei» sale, Socrate²⁸, Sozomen²⁹, cît și Fer. Ieronim³⁰ și alții de mai târziu și așa figurează pînă azi în marile colecții ale operelor patristice. Fără să precizeze de unde a luat informația, istoricul bizantin Nichifor Kallist († 1363) crede că Eusebiu ar fi fost fiul unei surori a lui Pamfil³¹. Pentru motivul că într-un pasaj din «Martirii din Palestina»³² Eusebiu numește pe Pamfil δεσπότης, așa cum

25. Viața lui Constantin, IV, 36.

26. Indicații la G. Bardy, o. c. p. 23.

27. Textul ei, în Migne PG, 17, 541—616.

28. Istoria bisericească, I, 1.

29. Istoria bisericească, I, 40.

30. De viris illustribus, LXXXI, ed. I. N. Dăianu, București, 1915, p. 110, «ob amicitiam Pamphili martyris ab eo cognomentum sortitus est».

31. Istoria bisericească, VI, 37, Migne, P.G., 145, 1204—1205.

32. MP, XI, 1 d.

Începuseră să fie denumiți încă din veacul IV episcopii³³, unii³⁴ au crezut pe nedrept că Eusebiu ar fi fost înainte sclav.

Nu se poate preciza în care răstimp a ascultat Eusebiu și alți dascăli ai timpului, despre care vorbește cu entuziasm în «Istoria bisericească»³⁵, între ei presbiterul Dorotei din Antiohia, unul din întemeietorii școlii catehetice din acel oraș, om cu «cunoștințele cele mai liberale», precum și episcopul Meletie din Pont, supranumit «mierea attică», refugiat vreme de șapte ani în Palestina în timpul persecuției lui Dioclețian³⁶.

Între timp însă Eusebiu primește hirotonia³⁷ întru presbiter de la episcopul Agapie, ceea ce Harnack și alții nu știau³⁸. Cei doi păstrau însă mai departe contactul. Nu știm câți ani s-au putut strecura printre întemnițări și executări cei doi mari îndrăgostiți ai studiului și ai cărții câtă vreme între anii 303—310 o serie întreagă de martiri primesc cununa mucenicească tocmai în Cezareea, cum ne informează tratatul despre «Martirii din Palestina»³⁹. Eusebiu mărturisește că «nici noi, care locuim împreună cu el, nu știm cum a ieșit din casă»; tînărul Appfian, care locuia împreună cu el, printr-un curaj uimitor, dar și printr-o deosebită imprudență oprește pe guvernator să mai aducă jertfe idolilor⁴⁰. După sfârșitul lui noiembrie 307, vreme de doi ani și mai bine, cei doi preoți, Pamfil și Eusebiu, au trecut prin primejdii, au stat chiar întemnițați timp destul de îndelungat, pînă ce la 16 febr. 310 Pamfil a fost dus pentru ultima oară în fața judecătorului Urban și, întrucît a refuzat să aducă jertfă zeilor păgîni, a fost executat⁴¹.

Nu se știe cum a scăpat Eusebiu și ce a făcut între 310—313. Dacă pînă ce Pamfil fusese întemnițat Eusebiu era liber să-l cerceteze și să lucreze împreună, după ce prietenul său a fost executat, Eusebiu s-a refugiat (ne spune redactarea mai lungă a cărții «Martirilor din Palestina») mai întîi la Tir, unde a asistat la martirizarea mai multor creștini aruncați la fiare și apoi aruncați în mare⁴², după care a trecut în Tebaida Egiptului, de unde la fel ne prezintă o serie de astfel de amănunte⁴³. Unii

33. Așa se adresa Episcopul Alexandru al Alexandriei († 329) într-o epistolă. Cf. Lampe, *Patristic Greek Lexicon* s.v.

34. Între alții Th. Zahn, *Eusebius v. C. ein geborener Sklave*, în «*Neue Kirchl. Zeitschrift*», 1918, pag. 29. Dintre români: G. G. Stănescu, *Eusebiu al Cezareii*, Cluj, 1940, pag. 3.

35. VII, XXXII, 2—4.

36. VII, XXXII, 26—28.

37. O confirmă sf. Atanasie, *De Decretis Nicenae Synodi*, la sfârșit.

38. Harnack, *Gesch. d. altchristl. Literatur*, II, 2, p. 107.

39. Capitolele I—VII.

40. *Mart. Palest.* IV, 4—15.

41. *Mart. Palest.* XI, 2—3.

42. *Ist. bis.*, VII, 2; VIII, 7—9.

43. *Ist. bis.*, VIII, X.

cred că a avut și el parte de detențiune în acest timp⁴⁴, alții îi aduc acuzații că ar fi adus jertfe idolilor⁴⁵ ca să scape, ceea ce nu pare deloc probabil pentru că reacția n-ar fi întârziat să se resimtă atunci când, ceva înainte de a. 313, va fi ales episcop de Cazareea în locul lui Agapie, care a fost martirizat⁴⁶.

Din activitatea ca episcop a lui Eusebiu amintim doar câteva fapte mai semnificative, urmînd ca în volumul următor unde se vor prezenta alte scrieri ale lui legate de viața împăratului Constantin să completăm cu alte amănunte tabloul vieții lui.

Una din primele manifestări publice a fost participarea la tîrnosirea bisericii din Tir, care pare a fi avut loc între anii 316/7 și 319 și la care Eusebiu a rostit cuvîntarea festivă⁴⁷.

În legătură cu sinodul de la Niceea e bine să nu uităm de epistola pe care Eusebiu a trimis-o enoriașilor săi din Cezareea, prin care ne dă să înțelegem că pentru a salva pacea Bisericii, la cererea împăratului, a semnat și el formula sinodală care consfințea consubstanțialitatea Tatălui și Fiului⁴⁸.

Dacă rolul împăciuitoare și dubios pe care l-a avut la sinoadele din 330, 335, 336, care a creat destule disensiuni în Biserică, va fi adus și nemulțumiri împăratului care moare în anul 337, ceva similar trebuie că va fi simțit și Eusebiu care n-a întârziat nici el mult timp după aceea, ci a închis ochii spre sfîrșitul anului 339 sau începutul anului 340, căci la sinodul antiohian numit «al sfînțirii» din vara anului 341 figura ca episcop de Cezareea Acaliu. Martirologiul sirian pomeneste pe Eusebiu la data de 31 mai, martirologiul ieronimian are data de 29 iunie⁴⁹.

SCRIERI

Dacă din punct de vedere al stilului, scrisul lui Eusebiu este destul de greoi și fără farmec, dacă din pricina inconsecvenței sale doctrinare el a fost numit «om cu două feluri de grai»⁵⁰, iar în amintirea lumii medievale nici așa numitele «Decretalii gelasiene» din apus⁵¹ și nici dezbaterile Sinodului VII ecumenic⁵² nu-i puteau fi prea

44. Puech, o. c. p. 170.

45. Epifanie, *Panarion*, haer. 68.

46. *Mart. Palest.*, VI, 3—7.

47. *Ist. bis.*, X. Clădirea bisericii nu putea fi începută înainte de sfîrșitul anului 313, cînd are loc înfringerea împăratului Maximin, dar nici după finea anului 319, cînd încep persecuțiile lui Liciniu împotriva creștinilor.

48. Textul ei în Migne, P.G., 20, 1535—1545 și, mai nou, Atanasie, *De decretis Niceenae Synodi*, 19, ed. G. Oplitz, p. 42—47.

49. (P. Hristu) în «Enciclop. teol. greacă», Atena, 1964, s.v.

50. După Iacob, 1, 8. Socrate, *Istoria bisericească*, I, 23: διγλώσσου ὁξάν ἐκτῆρατο.

51. Thiel, *Epistolae Romanorum Pontificum*, 1, 461, citat după Bardenhewer, o. c., p. 242.

favorabile, în schimb din epoca modernă, de când avocatul francez Henri de Valois a publicat o excepțională ediție a scrierilor lui istorice (și a urmașilor săi), falma sa a început să crească. De altfel traducerea în latinește a «Cronicil» de către Fer. Ieronim și a «Istoriei» de către Rufin au contribuit mult la răspîndirea renumelui lui în tot evul mediu. Și aceasta pentru că pe temeiul lor s-a clădit întreaga istoriografie din timpul acela. Și se poate spune că aceste scrieri l-au făcut nemuritor. Cercetările din ultimele decenii și îndeosebi ediția critică editată de Academia din Berlin sporesc și valoarea celorlalte opere, mai ales de când au fost valorificate și traduceri în limbi orientale. În decursul veacurilor scrierile lui au fost catalogate de Fer. Ieronim⁵³, de patriarhul Fotie⁵⁴ și de Ebed-Iesu⁵⁵. Desigur nici unul din ei nu le cuprinde pe toate. Fer. Ieronim spune despre Eusebiu că a scris nenumărate volume. Cele mai multe din aceste scrieri s-au păstrat și în limba originală greacă, dar și în traduceri latine, armene, siriace. E greu să poată fi datate toate cu precizie.

Pentru a nu îngreuna prea mult atenția cititorului vom împărți scrierile lui în 6 categorii: 1. istorice, 2. panegirice, 3. apologetice, 4. exegetice, 5. dogmatice și 6. corespondență. Dintre acestea, cum e și firesc, vom da extensiune mai mare celor istorice, oprindu-ne îndeosebi la Istoria bisericească și Martirii din Palestina.

Am mai amintit că printre primele opere va fi fost Apologia lui Origen, despre care o notiță din Istorie ne spune⁵⁶: «am stabilit catalogul cărților din biblioteca lui Origen și a altor scriitori bisericești». Alte notițe⁵⁷ ne dau informații despre personalul acelui «Institut biblic» din Cezareea.

Dintre marile scrieri istorice, cea care s-a păstrat și a avut mare influență în întreg evul mediu este «Cronica» amintită de autor în «Istoria» sa mai întâi⁵⁸ cu titlul de «canoane cronologice», pe care un patrolog o califică drept «o lucrare imensă executată cu conștiință scrupuloasă, după o metodă severă și cu o erudiție extraordinară»⁵⁹. Propriu zis Cronica această pare a înlocui însăși biblioteca din Cezareea. Lucrarea constă din două părți: prima cuprinde un rezumat al istoriei vechilor popoare: haldei, asirieni, evrei, egipteni, greci și romani, indicîndu-se pen-

52. Mansi, Concil. Nic., II, act. 6, vol. 13, 313 și urm.

53. De viris illustribus, 81.

54. Biblioteca, cod. 9, 27, 39, 118, 127.

55. Assemani, Bibliotheca Orientalis, III, 1, 18.

56. Istoria, VI, XXXII, 3.

57. Mart. Palest., XI.

58. I, I, 6: χρονολογικὰ κανόνες.

59. Puech, o. c., 175.

tru fiecare din aceste popoare după ce lucrări istorice s-au luat ştirile, iar partea a doua cuprinde tabele sincronice pe coloane cu note indicând principalele fapte istorice şi biblice. Scopul scrierii este de a stabili cronologia fiecărui eveniment în funcţie de datele biblice şi de a dovedi că religia iudaică, pe care o continuă cea creştină, a fost mai veche decât toate. Eusebiu a împărţit răstimpul pe care-l are de cercetat în 5 epoci : 1) de la chemarea lui Avraam a. 2016 (5) pînă la cucerirea Troii ; 2) de la cucerirea Troii pînă la prima olimpiadă ; 3) de la prima olimpiadă la primul an de domnie al lui Darius ; 4) de la Darius la moartea lui Hristos şi 5) de la moartea lui Hristos pînă la anul 303.

Metoda nu era nouă, apologetii şi mai ales Iuliu Africanul o folosiseră curent, dar Eusebiu este sub toate raporturile superior. Tendinţa apologetică a lucrării este evidentă. Textul grecesc al lucrării s-a pierdut, afară de cîteva fragmente⁶⁰, în schimb s-a păstrat într-o traducere armeană care datează din veacul VI. Partea a doua a lucrării (tabelele sincronice) a fost tradusă de Fer. Ieronim, care a cuprins în plus evenimente pînă la anul 378, la moartea împăratului Valens. Sub forma aceasta a devenit foarte populară în Apus. Pentru prima dată sub formă de incunabul ea se tipăreşte la 1475 la Milano, iar în ediţia critică de la Berlin (R. Helm) în 1913, 1926 şi 1956.

Istoria bisericească a fost redactată, cum bine se spune în introducerea⁶¹, în urma Cronicii. Ea cuprinde 10 cărţi şi vrea să înfăţişeze, în mare, dezvoltarea Bisericii creştine începînd de la venirea Mîntuitorului Hristos în lume şi pînă la începutul veacului al patrulea, respectiv pînă la anul 324. Ea nu este un manual propriu-zis de istorie, ci e în primul rînd un mozaic de mărturii istorice şi patristice adunate cu grijă şi descrise după un plan bine precizat. Autorul nu dispunea de un stil literar deosebit şi de un dar al compoziţiei care să expună în mod stringent cauzele şi urmările principalelor evenimente din decursul celor 300 de ani de viaţă creştină. Şi totuşi, aşa cum a fost concepută, Istoria bisericească a lui Eusebiu de Cezareea reuşeşte să ne dea o bună imagine a progresului făcut de Biserica creştină printre greutăţile de tot felul pînă la biruinţa sa, respectiv pînă la dobîndirea libertăţii sale.

Întrucît e conştient că în fiinţa ei Biserica creştină cuprinde atît element divin, cît şi uman, Eusebiu începe, cum era şi firesc, prin a constata că iconomia dumnezeiască sau planul general de mîntuire a omului şi a lumii este factorul determinant şi firul conducător al întregii

60. Fragmentele acestea s-au păstrat în lucrările cronicarilor bizantini : Gh. Sin- cel, Gh. Monahul, Gh. Cedren, *Cronica Pascală*.

61. I, I, 6.

dezvoltări interne și externe a vieții creștine. Iată cum concepe el planul «Istoriei bisericești» prin cuvintele cu care și începe lucrarea: «M-am hotărât să scriu despre urmașii sfinților apostoli, precum și despre răstimpul care s-a scurs de la Mântuitorul și pînă în vremurile noastre, să arăt cîte și cît de însemnate au fost evenimentele care au avut loc în ceea ce numim «Istoria bisericească», apoi cîți au fost cei care au participat în chip strălucit la conducerea treburilor bisericești din comunitățile cele mai importante, care au fost cei care, în cadrul fiecărui popor, au propovăduit, cu graiul sau cu scrisul, cuvîntul lui Dumnezeu, apoi care, cîți și în ce vreme au trăit cei care, de dragul inovațiilor, au căzut în cea mai grea rătăcire, făcîndu-se vestitori și sprijinitori ai «științei celei mincinoase»⁶², stricînd fără cruțare, ca niște lupi îngrozitori, turma lui Hristos⁶³, iar în afară de aceasta, care au fost nenorocirile pornite din partea întregului neam evreiesc, ca și toate uneltirile născocite după aceea împotriva Mântuitorului nostru, apoi cîte și în ce chip s-au dus, din partea păgînilor, lupte împotriva învățaturii celei dumnezeiești, de dragul căreia unii au luptat, după împrejurări, chiar și cu sînge și cu chinuri, în sfîrșit, mărturiile aduse în zilele noastre prin mila și bunăvoința la care Mântuitorul ne-a făcut pe toți părtași, — iată ce am găsit de bine să las în scris. De aceea nu voi începe în alt chip decît mîneclînd de la însuși planul de mîntuire al iconomieii Mîntuitorului și Domnului nostru, Hristosul lui Dumnezeu»⁶⁴.

Cu alte cuvinte, el are în vedere în mare următoarele obiective, care și formaseră tot atîtea capitole ale cărții: 1) succesiunile episcopale ale principalelor centre bisericești ca expresie a continuității și permanenței aceleiași învățături și tradiții în Biserică, 2) scriitorii bisericești care au explicat și apărut această învățătură, 3) ereticii și schismaticii care au primejduit-o, 4) pedeapsa dumnezeiască suferită de evrei din pricina omorării Mîntuitorului și a abaterii lor de la mesajul prorocilor, 5) persecuțiile din partea împăraților păgîni și 6) suferințele martirilor și, drept încheiere, victoria finală a creștinismului.

Ideea de succesiune implică și pe cea de tradiție. În această privință viziunea lui Eusebiu a fost excepțională. Și predica apostolilor era conștientă de acest adevăr. Apologeții au adîncit-o, Tertulian⁶⁵ o lua ca ceva

62. I Tim., 6, 20.

63. Fapte, 20, 29.

64. Istoria, I, I, 1.

65. De praescr. haer. 36: «dacă vrei să mergi spre o cunoaștere cît mai adîncă mergi la Bisericile apostolice, unde pînă astăzi scaunele apostolilor stau la locurile cele mai de cinste».

de sine înțeles, iar Dionisie de Corint⁶⁶, Hegesip⁶⁷ și Irineu o formula-seră lapidar, dar Eusebiu o întregește și o adâncește cu o grămadă întreagă de mărturii⁶⁸. Contactul strâns între episcopii și scriitorii creștini din principalele centre bisericești sînt și vor rămîne pilduitoare pentru toate veacurile. Controversele pascale ori ale valabilității botezului ereticilor pe care titularii scaunelor episcopale și scriitorii vremilor acelora le-au putut rezolva în chip frățesc vor rămîne între cele mai impresionante mărturii în acest sens. Cititorul e rugat să urmărească și să adîncească mereu astfel de probleme, pentru care creștinătatea întreagă rămîne îndatoritoare lui Eusebiu pentru că ni le-a păstrat și prezentat.

Amănuntele, multe din ele necunoscute din altă parte, privitoare la istoria ereziilor ori a sectelor, atîtea cîte le prezintă Eusebiu, sînt și ele monumente rămase grăitoare pentru totdeauna. Multe din știrile despre Simon Magul, Cerint, Menandru, Marcion⁶⁹, Teodot, Apelles, Montan și mulți alții nu le-am cunoaște poate din alt loc, dacă nu le-ar fi adunat harnicul istoric din Cezareea. Răsună parcă și acum glasul sugrumat de emoție al apostolului Ioan cînd recîștigă pe tînărul ajuns conducător de tîlhari⁷⁰ ori al sf. Irineu atunci cînd ceartă pe Florin pentru că n-a păstrat curată tradiția învățaturii creștine, așa cum o ascultaseră în tinerețe amîndoi, de la sfîntul Policarp al Smirnei⁷¹. Cu toate că rămîne una din scăderile Istoriei lui Eusebiu faptul că nu cunoștea prea bine latina și nu a folosit din plin și izvoarele occidentale⁷², totuși rămîne impresionantă nota de caldă ecumenicitate în care le-a atras atenția episcopilor Romei — chiar dacă quartodecimanii serbau greșit data serbării Paștilor⁷³ ori chiar dacă sfîntul Ciprian al Cartaginei cerea rebotezarea ereticilor⁷⁴ — să nu se grăbească în excomunicarea fraților «de dragul unității în Hristos» și tot așa rămîne cu adevărat palpitantă, dar plină de semnificații istoria multelor intervenții prin scris ale episcopului Dionisie cel Mare al Alexandriei, care căuta mai presus de orice tradiție unitatea doctrinală, dar mai ales de frăție și iubire.

Ce să zicem de capitolele largi în care sînt prezentate persecuțiile, dar mai ales cele sîngeroase împotriva creștinilor? Există, desigur, unele

66. Istoria IV, XXIII, 2—3.

67. *Ibid.* III, XXXII, 2—8; IV, XI, 7; IV, XXII, 1—9 etc.

68. «Să păstrăm aceeași învățatură pe care am primit-o de la apostoli, păstrînd tradiția Bisericii, care singură e adevărată». *Ibid.*, IV, XIV, 4; IV, X; VI, 4—5 etc.

69. Despre rolul sf. Justin în combaterea lui, *Ibid.*, II, XIII, 2—5; III, XXVI, 3; IV, XVIII, 6—8 etc.

70. III, XXIII, 5—19

71. XX, 7—8.

72. Despre Tertulian: II, II, 4—6; II, XXV, 4; III, XX, 7; III, XXXIII, 3 etc.

73. IV, XIV, 1; V, XXIII—XXIV; VII, XX etc.

74. IV, XI, 5; VI, XLIII, 14—18; VII, II—V; VII, VII—VIII etc.

neclarității, confuzii, ca să nu mai vorbim de greșeli de cronologie în prezentarea faptelor. Dar și în această privință meritul lui Eusebiu este de-a dreptul unic. El a întocmit cea mai veche colecție de acte martirice⁷⁵. Ca unul care a văzut cu ochii proprii destule cazuri de schinguituri, de aruncare la fiare ori de chinuri la munci forțate în mine, Eusebiu amintește în repetate rânduri că a scris o «colecție a vechilor martirologii»⁷⁶. Din păcate lucrarea s-a pierdut. Totuși câteva piese de o excepțională valoare au fost inserate și în Istorie. La loc de frunte e scrisoarea comunităților din Lyon și Vienne⁷⁷, una din cele mai frumoase scrieri de felul ei din toată antichitatea creștină. Scrisoarea Bisericii din Smirna despre sfântul Policarp⁷⁸, Pătimirea sfântului Iustin și a soților lui⁷⁹, ca și actele martirilor Apoloniu din Roma⁸⁰ și Pioniu din Smirna⁸¹. Tot dintre «cei vechi» fac parte suferințele lui Origen despre care ne vorbește în aproape o carte întreagă⁸², precum și pătimirile creștinilor din Alexandria și Egipt, așa cum ni le descriu epistolele sfântului Dionisie⁸³, ocular în lucrarea Martirii din Palestina.

și desigur cele din Palestina⁸⁴, la care Eusebiu aduce detalii ca martor

Eusebiu își ține măcar în parte făgăduiala făcută. Lucrarea s-a păstrat în două versiuni: cea greacă, mai scurtă, care apare în patru dintre manuscrisele Istoriei bisericești, ca anexă la cartea a VIII-a atunci când autorul va fi redactat prima oară Istoria sa, iar textul mai complet al Istoriei și Martirilor din Palestina apare în versiunea siriacă și armeană.

Lucrarea cuprinde o înșirare cronologică a 83 de martiri care au pătimit între anii 303—311, mai ales în Cezareea. Desigur că au fost și mai mulți. Eusebiu afirmă că «nu era posibil să-i înșiri pe toți»⁸⁵. Dintre martirii prezentați aici loc de frunte ocupă, firește, sfântul Pamfil, despre care am pomenit mai înainte. În descrierea acestor pătimiri Eusebiu nu se silește să relateze că au fost și destui creștini care au fost slabi și au apostaziat. Se resimte — acum când nu era departe nici apariția edictelor de toleranță — și ceva forțat în gesturile unor martiri care provocau ei arestarea sau prezentarea prea retorică a chinurii unei femei al cărei

75. A Ehrhard, *Überlieferung der hagiogr. Literatur d. griech. Kirche*, 1, Leipzig, 1937, p. 1 și urm.

76. *Istoria*, V, prefața.

77. *Istoria* V, 1.

78. *Istoria*, IV, XV.

79. IV, XVI—XVII.

80. *Istoria*, V, XXI.

81. *Istoria*, IV, XV—XVII.

82. VI, II; VI, VIII, 3; V, XLVI, 2; VI, XXXIX, 5; VI, XLVI, 2 etc.

83. VII—VIII.

84. VIII, VII; VIII, XIII; MP I—XIII.

85. VIII, XIII, 7.

cadavru a fost aruncat la flare ⁸⁶. În general impresionează puternic sinceritatea expunerii și comportarea exemplară a unora dintre martiri, de pildă sfântul Roman ⁸⁷, sau mărturisitorii din minele de aramă din Phaeno sau din Cilicia ⁸⁸.

De o valoare deosebită sînt afirmațiile scriitorului atunci cînd declară: «am văzut cu ochii mei biserici dărîmate» ⁸⁹, «am fost de față eu însumi la pătîmirea lor (în Tir)» ⁹⁰, «i-am văzut eu însumi» (în Tebaida) ⁹¹, dar ca un leit-motiv rămîne resemnarea și siguranța cu care afirmă omul care credea că totuși biruința nu este departe: «în locul nostru — ziceau martirii din Lyon — a luptat harul» ⁹², «în martirul Sanctus pătîmea Hristos» ⁹³ sau «tocmai cînd se afișa edictul de alungare a creștinilor din orașe (sub Maximin), tocmai atunci am simțit puterea lui Dumnezeu care luptă pentru Biserica Sa» ⁹⁴.

Privitor la stabilirea canonului biblic — în afară de lucrări de geografie și filologie sacră de care vom vorbi mai departe — subliniem că Eusebiu a adus un serviciu de prim rang cercetărilor științifice. După ce vorbește pe larg de contribuția în acest domeniu a lui Iosif Flaviu ⁹⁵, el nu uită să înșire cărțile canonice așa cum le cunoșteau Meliton de Sardes, Clement Alexandrinul, Origen, Papiu, Dionisie al Alexandriei și alții. La un moment dat Eusebiu afirmă: «Pe măsură ce înaintăm în Istoria bisericească voi menționa deodată cu succesiunile episcopale (de la fiecare din marile Biserici) și pe acei scriitori bisericești care au folosit la timpul lor cărți biblice contestate și de care anume s-au folosit, și au zis despre ele, fie ele scrieri canonice și recunoscute, fie din cele care nu sînt recunoscute» ⁹⁶. Pentru controverse ca cea despre «presbiterul Ican» (și altele prezentate de Papiu) sau ca cea despre hiliasm ori despre autenticitatea Apocalipsei, a epistolelor către Evrei, II—III Ioan, II Petru și altele, se cere cititorului să fie cu grija și atenția care trece dincolo de aceea ce s-a învățat cîndva în școală în vederea unui examen oarecare. Trebuie învățat odată în plus că pentru sfinții părinți și scriitori bisericești — să nu mai vorbim de martiri — cuvîntul Scripturii era cu mult mai mult decît cel scris undeva vizibil așa cum ne-a învățat sfîntul Pa-

86. Mart. Palest., IX, 10.

87. MP, II.

88. Istoria, VIII, XIII, 5; MP, VII, 2.

89. Istoria, VIII, II, 1 etc.

90. Ist., VIII, VII, 2.

91. Ist., VIII, VII, 4.

92. Ist., V, I, 6.

93. Ist., V, I, 23.

94. Ist., IX, VII, 15.

95. Ist., III, XI, 1—5 etc.

96. Ist., III, III, 4, 3.

vei⁹⁷. Euseblu și scriitorii pe care-l citează ne aduc în această privință o prețioasă mărturie.

Din cele expuse pînă aici credem că reiese cu prisosință și planul și cuprinsul Istoriei; de aceea nu găsim necesar să insistăm mai mult. Totuși după cum a stabilit Ed. Schwartz, editorul textului critic berlinez, cele 10 cărți ale Istoriei au trecut prin mai multe ediții sau remanieri. Cărțile I—VIII, spune dînsul, au fost redactate în anul 312, cartea a IX-a în anul 315, iar cartea a X-a în 317. Grosso modo, concluziile lui sînt juste, dar analizîndu-le se impun unele precizări. Ultimul paragraf din cartea VII «în cărțile precedente am tratat despre problema succesiunilor începînd de la Hristos pînă la dărîmarea locașurilor de cult, deci pentru o perioadă de 305 ani. Acum urmează să istorisim în scris lupta dusă pentru credință în vremile noastre»⁹⁸, cu care se încheia, descrie pătîlmirea sfîntului Petru, episcopul Alexandriei, despre care se știe că a avut loc numai în anul 312. Primul paragraf al cărții VIII ne spune că autorul s-a gîndit să mai adauge «cîteva evenimente contemporane» indispensabile, între altele și «palinodia» sau edictul de toleranță al lui Galeriu, care știm că a fost afișat la Nicomidia în 30 aprilie 311. S-ar putea crede la un moment dat că a venit pacea, destinderea⁹⁹, dar nu-i așa. Apendicele atașat la cartea VIII descrie, e drept, moartea prigonitorilor. Așa spun trei din cei mai vechi codici ai Istoriei. În restul codicilor au dispărut notițele respective privind pe împărații prigonitori: numele lor e șters în textul celorlalți patru codici (BDMI, cum i-a numit Schwartz), Dioclețian, Maximin, Galeriu. Întrebarea care se pune este aceasta: cînd și-a redactat Eusebiu Istoria sa și cu ce scop? În această privință pasajul din Istoria privind fabricarea apocrifului tendențios Acta Pilati despre care se știe că nu puteau apărea de cît sub domnia lui Maximin¹⁰⁰, urmașul lui Galeriu, deci după anul 311 — ne dă un punct de plecare spre a înțelege că cei «305 ani» nu trebuie înțeleși matematic, de aceea notițele respective din cap. VII, XXXII, VIII, I, ne arată că opera nu putea fi redactată decît după anul 311.

Pe de altă parte, faptul că în VIII, XVI, 3—4 e vorba de alt rescript semnat de Galeriu și Constantin — căci între timp Liciniu devenise și el persecutor — ne face să prelungim și mai mult termenul cînd au fost adăugate aceste apendice. Cît despre tîrnosirea bisericii din Tir, despre care ni se vorbește în cartea X, precum și faptul că Liciniu moare abia în 325, acestea ne ajută să înțelegem de ce în ultimele două cărți

97. II Cor., 3, 6.

98. Ist., VII, XXXII, 32.

99. Ist., VIII, I; VIII, XIII, 3 și VIII, XVII, 3—11.

100. IX, V, 1.

IX—X ale Istoriei nepotrivirile datelor și persoanelor respective ne sîlesc să înțelegem că Eusebiu și-a remaniat cel puțin de două sau trei ori lucrarea sa. La pasajele respective am încercat să aducem unele lămuriri în această problemă.

În mare, vorbind despre cuprinsul Istoriei nu trebuie să uităm că în prima carte se vorbește de preambulul vetero-testamentar al istoriei sfinte, în cartea a II-a despre epoca apostolilor, în cărțile III—IV se aduc lămuriri diverse despre unitatea Bisericii dovedită prin ideea de succesiune a tradiției apostolice. Cartea V e dominată la început de istorisirea pămîririi martirilor din Lyon și Vienne și de a altor martiri, precum și de diferite știri privind controversa pascală, cartea a VI-a e dominată mai ales de viața și opera lui Origen și de istorisirile lui Dionisie al Alexandriei, în cartea VII același «Dionisie va lucra împreună cu noi», zice Eusebiu, încît aproape toată cartea e plină de epistole și istorisiri de ale sale, cărțile VIII—X cuprind relatări despre ultimele persecuții, dar și despre etapele prin care s-a ajuns la pacificarea și eliberarea Bisericii.

Despre lucrările panegirice ale lui Eusebiu vom vorbi de astădată mai scurt, rămînînd să revenim cînd vom prezenta Viața lui Constantin și alte scrieri ale lui.

Trebuie spus totuși că nici una din scrierile lui Eusebiu n-a trezit atîtea critici și controverse ca Viața lui Constantin. Întrucît el vedea în Constantin «cel dintîi dintre cei care dețineau puterea romană și care a vrut să fie și prietenul lui Dumnezeu»¹⁰¹, nu trebuie să pretindem că vedem în această scriere, pe care mai bine ar trebui s-o înțelegem ca pe niște «Reflecții asupra vieții lui Constantin», o biografie propriu-zisă, ci numai o prezentare omagială a ceea ce acest prim împărat creștin a realizat în folosul Bisericii și a creștinismului. Eusebiu a fost foarte aspru judecat ca fiind un scriitor de curte, lingușitor, neobiectiv, iar Viața lui Constantin a fost socotită neautentică ori falsificată și interpolată. Or iată că nu de mult s-a descoperit un papyrus londonez redactat înainte de anul 320, care conține pasaje identice cu textul din Vita II, 27—28, ceea ce confirmă neîndoios autenticitatea operei¹⁰².

O altă lucrare, Ad coetum sanctorum (= «Cuvîntare la adunarea sfinților»), figurează pe cele mai bune manuscrise ca a cincea carte a Vieții lui Constantin (care are patru cărți). În ea se preamărește credința creștină, combătîndu-se idolatria și credința în destin. În partea a doua,

101. Vita, I, 3.

102. Indicații la Quasten, op. cit., p. 450.

se vorbește despre Hristos cel prezis de prooroci și de înțelepți între care se numără și Sibila și Ecloga a IV-a a lui Virgiliu.

Celelalte două lucrări sînt mai întîi un panegiric ținut de Eusebiu la palatul împăratului la data de 25 iulie 335, cu ocazia celei de a 30-a aniversări (tricennalia), în care oratorul pune la inima sărbătoritului că el e un om deosebit de ceilalți, căruia i se cer o seamă întreagă de virtuți întrucît, datorită harului ce i s-a dat, el e chemat să lumineze «ca soarele», să fie interpretul vocii lui Dumnezeu. În al doilea rînd avem un tratat în care se aduc mărturii — obiceiul lui Eusebiu de a prezenta «dovezi» care întăresc adevărul — despre bunăvoința și binefacerile săvîrșite de Constantin în folosul Bisericii, așa cum era în cazul de față: tîrnosirea Bisericii Sfîntului Mormînt (în a. 335).

Vorbînd de operele apologetice e bine să nu uităm că aproape tot scrisul lui Eusebiu are în el un duh și o tendință apologetică. Fiind un om atît de erudit, el a căutat să lărgească și să adîncească tot ceea ce atînseseră înaintașii săi pe acest tărîm. De aceea și aici a dat dovadă de informație și de metodă științifică deosebită pentru vremea aceea. Nu se pierde în amănunte, oricît de multe evocă, ci planul lui e închegat.

Ca o introducere generală elementară trebuie socotite așa numitele Ecloge profetice, scrise înainte de episcopat, în zece cărți, din care nu se mai păstrează decît cărțile 6—9. Cartea cuprinde profeții mesianice, care arată, spre a combate în același timp atît pe iudei, cît și pe ereticii care respingeau cărțile Vechiului Testament, că Hristos este «împlinirea veacurilor» și că fără El omenirea și-a pierdut unitatea și sensul.

Două opere voluminoase, Praeparatio evangelica și Demonstratio evangelica, compuse și ele înainte de anul 320, dedicate amîndouă episcopului Teodot de Laodiceea¹⁰³, sînt alături de Istoria și Cronica cele mai importante opere ale lui Eusebiu.

Praeparatio evangelica, în 15 cărți, s-a păstrat întreagă în grecește. Scopul ei e să justifice pe creștini de acuza ce le-o aduc păgînii, atunci cînd îi învinuiesc că au părăsit religia strămoșilor trecînd la iudaism, sau, mai rău, neprimind nici din iudaism decît ceea ce le convine. Fără să vrei îți vin în minte aceleași acuze aduse de Celsus creștinilor și, desigur, Eusebiu s-a folosit mult de opera respectivă a lui Origen combătînd acuzele păgîne. Adunînd material mult din cosmogoniile și mitologiile feniciene, egiptene, grecești și apoi analizînd oracolele păgîne, precum și credința în destin, Eusebiu arată că zcii, demonii, oracolele, superstițiile sînt pline de contradicții, de fantezii, de minciuni, de aceea oamenii au

103. Ed. Schwartz, Eusebius Pauly-Wissowa: Realenzyklopädie, p. 1390—1391.

părăsit chiar și filosofia grecilor trecînd la iudaism, însuși Platon se dovedește tributar lui Moise : «*Îl cinstesc și-l admir și eu pe Platon, mai mult decît pe oricare alt grec, deși nu avem peste tot aceleași păreri, cele pe care le mărturisește sînt înrudite cu ale mele*», zice el la un moment dat ¹⁰⁴.

Demonstratio evangelica răspunde de astă dată acuzelor evreilor care ne reproșează că nu primim iudaismul. Din cele 20 de cărți s-au păstrat numai primele zece și un fragment din cartea a XV-a. Eusebiu afirmă că Legea lui Moise a avut valabilitate numai pentru un timp. Credința patriarhilor și scrierile proorocilor dovedesc că dacă le privăm de semnificația lor mesianică multe din faptele Vechiului Testament își pierd înțelesul. Abia întruparea Domnului și patima Lui dau singura explicație valabilă tainelor cuprinse în Legea Veche.

În fond, atît Praeparatio cît și Demonstratio nu se adresau vag iudeilor — respectiv păgînilor, ci vizau și tratatul lui Porfir, Contra creștinilor, care căuta să discrediteze pe creștini că nu știu «nici să citească și nici să tîlmăcească cuvintele Scripturii». Am avut ocazie și în decursul Istoriei să ne ocupăm de obiectivele răutăcioase ale acestui polemist și de cea a lui Hieracle. Opera lui Porfir și cea a lui Hieracle s-au pierdut. Metoda temeinică de combatere folosită de Eusebiu în pasajele respective din Praeparatio ¹⁰⁵ și aiurea îi face multă cinste. El rămîne în cadrul strict biblic, dar argumentele folosite sînt valabile.

Theofania sau Arătarea e ultima din lucrările apologetice ale lui Eusebiu. Lucrarea are 5 cărți și în centru stă persoana Logosului dumnezeiesc, fără de care n-am înțelege creația și guvernarea lumii, dar mai ales mîntuirea omului. Toate proorociile au drept țintă ultimă rolul mîntuitor al Logosului. Opera va fi fost redactată în jurul anului 323, întrucît vorbește adeseori de o «Biserică înfloritoare». Din păcate în grecește nu s-au păstrat decît cîteva fragmente. Noroc cu o traducere siriacă făcută încă în anul 411 și păstrată în întregime în British Museum.

Eusebiu a cultivat și studiile biblice și exegetice. Se știe ce rol mare a avut împreună cu Pamfil la copierea și corectarea textului unora din operele biblice. El a reprodus Septanta (a cincea coloană din Hexapla lui Origen), făcînd din ea operă separată, indicîndu-i pe margini școlii interesante în comparație cu alte versiuni. Am amintit și de rolul lui pe lângă împăratul Constantin în legătură cu procurarea «unui număr cît

104. Praep. ev., XIII, XVIII.

105. Praep. I, 2, 1—4.

mai mare de Biblii pe pergament și cu calligrafie îngrijită». Dar el are și în acest sector lucrări speciale ¹⁰⁶.

Canoanele evanghelice, o concordanță cu specificarea locurilor paralele pentru indicarea pasajelor fiecăreia din Evanghelii, care au locuri paralele în celelalte. Lucrarea e cuprinsă într-o epistolă către Carpian. Sugestia a luat-o de la Amoniu de Alexandria care scrisese despre «Acordul dintre Moise și Iisus» ¹⁰⁷ și care punea Evangheliile pe patru coloane. Eusebiu perfecționează metoda împărțind textul în paragrafe mici (— pericope) pe care le numerotează pe rînd pentru a da o listă a pasajelor, care se pot întîlni pe cele 8 coloane întocmite de el. În felul acesta află repede locurile paralele pentru fiecare pericopă. Metoda «canoanelor eusebiene» a fost repede imitată de Fer. Ieronim la traducerea «Vulgatei».

Onomasticonul, un dicționar de locuri biblice, cuprinde o înșirare alfabetică a localităților biblice, însoțită de notițe istorico-geografice pentru fiecare localitate cunoscută în sec. IV. Foarte apreciată atît în Răsărit cît și în Apus, unde Fer. Ieronim a tradus-o și a mai îmbogățit-o. Cuprindea întii o interpretare a termenilor localităților, apoi o descriere topografică a Iudeii cu teritoriul celor 12 seminții, iar la urmă, un plan al Ierusalimului și al templului ¹⁰⁸. Lucrarea a fost cerută de prietenul său Paulin, episcop de Tir, mort la 331, deci opera e anterioară acestei date. Inițial lucrarea era de 3 ori mai mare decît s-a păstrat.

Intrebări și răspunsuri evanghelice ¹⁰⁹, în două părți, una cu privire la copilăria Domnului, a doua privind învierea. S-au păstrat numai fragmente. Se cunoaște genul acestor «întrebări și răspunsuri», din care sub numele sfîntului Atanasie au circulat și prin țările române încă de mult ¹¹⁰.

Comentariul la Psalmi ¹¹¹ e cea mai importantă lucrare exegetică a lui Eusebiu. Ea a fost de două ori tradusă în latinește : de sfîntul Ilarie și de Eusebiu de Vercelli. Traducerile nu s-au păstrat, în schimb textul grec a fost editat de Montfaucon pentru psalmii 51—95 și fragmentar pentru psalmii 1—50, 95—118 (așa cum avem textul reprodus în colecția Migne), apoi, de A. Mai, fragmente după catene la psalmii 119—150, precum și de G. Mercati pentru psalmii 96—100. Toate acestea dovedesc proporțiile uriașe ale lucrării lui Eusebiu.

106. Vita IV, 36 ; Migne, P.G., 20, 1185 A.

107. Istoria VI, XIX, 10.

108. Editată de E. Klosterman, Berlin, 1904.

109. Migne, P.G., 22, 879—957.

110. Ștrempel, *Catalogul manuscriselor românești*, I—II, București, 1980 și 1983.

111. Migne, P.G., 23—24.

Comentariul la Isaia, descoperit recent de R. Devreese. Studiile au dovedit că Eusebiu e dependent de Origen, dînd înţietate interpretării alegorice ¹¹².

Poligamia și marile familii ale patriarhilor, un studiu care explică nedumeririle privitoare la această temă. Și sf. Vasile cunoștea lucrarea. Din păcate s-a pierdut. Despre Paști, un alt tratat cerut de împăratul Constantin ¹¹³, după cum ne informează scrierea sa Vita Constantini, pe care împăratul a cerut s-o multiplice. Sigur că lucrarea era în legătură cu data serbării Paștilor care s-a discutat la sinodul I ecumenic. Din păcate ni s-a păstrat numai un fragment din el. Se știe din informațiile lucrării citate că a fost necesară intervenția împăratului pentru a aduce la uniformizare pe episcopii orientali (Siria, Mesopotamia, Cilicia) de a admite practica alexandrină ¹¹⁴.

Dintre lucrările dogmatice amintim mai întâi tratatul în două cărți Contra lui Marcel ¹¹⁵ care se știe că a fost condamnat în sinodul din 336 pierzîndu-și scaunul episcopal din Ancira, deși fusese un vajnic susținător al crezului niceean. Din păcate, Marcel a căzut în extrema cealaltă, sabelianistă, susținînd că după judecata universală Fiul va reveni la Tatăl și așa se va sfîrși și împărăția lui Hristos. Deși reabilitat la un sinod din Roma în anul 340 și reîntors acasă, după multe tulburări Marcel fu din nou exilat în 347, iar la sinodul II ecumenic va fi condamnat ca eretic.

De ecclesiae theologia, o plictisitoare susținere a crezului subordinatist, care totuși s-a păstrat ¹¹⁶.

Dintre epistole, care trebuie să fi fost foarte multe datorită rolului important pe care l-a avut în primele patru decenii ale veacului IV, amintim (în afară de cea către Carpian în legătură cu «canoanele evanghelice» și de cea către Flacilius despre Ecclesiae theologia), pe cea «Către poporul din Cezareea» în legătură cu modul cum a decurs participarea lui la sinodul I ecumenic și cum la intervenția împăratului Constantin a fost nevoit și Eusebiu să semneze crezul omousian. Învățații au crezut multă vreme că el a propus sinodului crezul obișnuit în Cezareea, dar azi se știe că adevăratul motiv a fost reabilitarea propriei sale ortodoxii pusă în discuție la sinodul ținut în Antiohia în același an. În lipsa altui act oficial al sinodului, această epistolă este una

112. Migne, P.G., 24, 89—526.

113. Viața lui Constantin, IV, 34—35.

114. Viața..., III, 18—19.

115. Migne, P.G., 24, 707—822.

116. Migne, P.G., 20, 1536—1544.

din mărturiile cele mai importante despre dezbaterile sinodului și despre atitudinea incertă a lui Eusebiu.

În fine, într-o Epistolă către Constanția, sora împăratului (ea întrebuse pe Eusebiu dacă i s-ar putea trimite o icoană a lui Hristos), răspunsul lui Eusebiu e negativ «ca să nu se pară că îmbrăcăm pe Dumnezeu în trup, cum fac păgînii»¹¹⁷.

CONCLUZII

Am insistat mai pe larg asupra Istoriei bisericești și asupra Martirilor din Palestina pentru că acestea sînt lucrările lui Eusebiu care intră în acest volum.

Îndeosebi despre aceste două lucrări ale lui Eusebiu se poate repeta ceea ce spunea pe vremuri cunoscutul patrolog grec D. S. Balanos, a nume că «nici o altă scriere din literatura post-apostolică n-a adus mai mari servicii celor ce studiază problemele bisericești, cum a făcut-o Istoria lui Eusebiu. Același teolog ne mai aduce aminte și de spusa unui coleg englez P. Lightfoot, care zicea că «față de nici un alt scriitor vechi nu trebuie să avem mai mare recunoștință decît față de Eusebiu»¹¹⁸. De aceea mulțumim și noi Prea Fericitului Patriarh Iustin pentru bucuria de a putea pune în mîna slujitorilor altarelor și a credincioșilor Bisericii noastre aceste pilduitoare mărturii ale vredniciei creștine din primele veacuri, spre a fi de tot folosul și trebuința noastră a tuturor.

Mai amintim totodată că textul original al acestor lucrări s-a bucurat din cele mai vechi timpuri de o prețuire deosebită, fiind copiate și multiplicat în multe exemplare. În Biblioteca Națională din Paris se păstrează și azi trei din copiile făcute între secolele IX—XI (Cod. paris. 1430, 1431 și 1432), în Biblioteca Laurentiană din Florența, alte două (Cod. laurent. 70, 7 și 70, 20), unul în Biblioteca Marciană din Veneția (Cod. marc. 338) și unul în Biblioteca Centrală din Moscova (Cod. mosq. 50). Ele au stat la baza multelor ediții tipărite, începînd din sec. XVI și pînă în zilele noastre. Dar nu trebuie să uităm că n-a trecut nici un veac de la moartea lui Eusebiu și lucrările acestea au și fost traduse în limba siriacă (anul 411), iar din siriacă în cea armeană. Totodată, încă în anul 403, presbiterul Rufin din Aquileia († 410) a tradus «Istoria» în limba latină, continuînd expunerea evenimentelor cu încă 70 de ani (pînă în anul 395), contribuind astfel la răspîndirea operei în Apus.

117. Migne, P.G., 20, 1545—1549.

118. Balanos, *Patrologia*, Atena, 1930, p. 265.

Dintre edițiile tipărite amintim

- 1544 Paris (R. Ștefan)
 1659—1673 Paris (H. Valois)
 1677 Paris (3 volume)
 1672—1679 Frankfurt (retipărirea ediției parisiene anterioare)
 1695 Amsterdam
 1720 Cambridge (W. Reading)
 1746—48 Torino
 1827—28 Leipzig (H. Heinchen)
 1838 Oxford (E. Burton)
 1859—62 Schafhausen (H. Lämmer)
 1857 Paris (ed. Migne), Patrologiae, series graeca, vol. 20
 1861 Londra (W. Cureton, ediția siriacă a *Martirilor din Palestina*).
 1903—1909 Berlin — (Ed. Schwartz, iar pentru ediția latină Th. Mommsen, (3 volume — ediție critică), Leipzig).
 1909, același text în ediție stereotipă, reeditată pînă azi de 5 ori. Am folosit ed. V, 1932.
 1926, Londra, K. Lake (redă textul berlinez cu traducere engleză).
 1932, Paris (E. Grapin, însoțit de traducere franceză).
 1952—1960. Paris (G. Bardy, text și traducere franceză, vol. IV: introducere și indici).

Dintre traduceri, amintim cîteva :

- germane : 1870, Kempten, M. Stigloher
 1901, Berlin, E. Nestle (trad. siriacă).
 1902, Berlin, E. Preuschen (trad. armeană).
 1932 Kempten-München, P. Häuser, reeditată în 1967. A. Gärtner și H. Kraft
- englezești : 1890, Buffalo-N. York (M. Giffert).
 1897—8, Cambridge (W. Wright-N. Mc Lean).
 1926 Cambridge (R. Lake)
 1927—28, Londra (J. Lawlor-J. E. Oulton; și «Martirii».)
 1953—55, N. York (R. F. Deferrari)
 1967, Harmandswort (A. Williamson).
- franceze : 1932, Paris (E. Grapin)
 1952—1958 (G. Bardy)
- italiene : 1931, Siena (Gr. del Ton)
 1943, Florența (Gr. del Ton)
- olandeză : 1909, Leiden (H. Meyboom)
- suedeză : 1937, Stockholm (I. A. Heikel)
- română : 1896, București (Iosif, fost mitropolit). Textul grec folosit atunci nu era cel critic. Dar și limbajul traducerii din 1896 este greoi și adesea neclar. În plus, lipsesc cu totul comentariile și notele.

Nu mai pomenim și aici — am făcut-o pe cît ne-a fost posibil în subsolul paginilor — mulțimea studiilor și articolelor care s-au scris în legătură cu opera lui Eusebiu, mai ales cu cele două scrieri publicate aici.

De încheiere, mulțumind Atotputernicului pentru tot ce am putut face, rog pe cei care vor citi paginile acestea să nu uite că le-a scris

«mînd de țărînd» și că, dacă m-am silit să flu mai aproape de text, dar și mai liber oarecum — unde a fost cazul, pentru a fi mai ușor de înțeles, căci limbajul și compoziția lui Eusebiu nu sînt deloc ușoare —, au mai rămas destule neajunsuri, pe care să căutăm să le trecem pe cît se poate cu vederea. Din evlavie, din căldura și din modestia cu care scria Eusebiu acele mărețe pagini din istoria creștinismului primelor veacuri, ar putea fi și pentru noi prilej de a căuta mereu înnoire și întărire suflătoare.

Notăm doar citeva din studiile și publicațiile mai cunoscute

a. *În limbi străine*

1. Aland K., *Die religiöse Haltung Kaiser Konstantins*, în «*Studia Patristica*» I (63) 1957, pag. 549—600.
2. Idem, *Eusebius v. Caesarea*, în «*Religion in Geschichte und Gegenwart*», ed. III, Tübingen, 1958, p. 739—740.
3. Balanos M. S., *Zur Charakterbild des Kirchenhistorikers Eusebius v. Caesarea*, în «*Theol. Quartalschrift*», 1935, p. 309—322.
4. Berdy, G. *Eusèbe de Césarée : Histoire ecclésiastique*, vol. IV : Introduction, pag. 9—135). În editura «*Sources chrétiennes*» cu bogate comentarii cu indice foarte dezvoltat (pag. 137—328).
5. Bigelmair A., *Eusebius v. Caesarea, allgemeine Einleitung*, în colecția «*Bibliothek der Kirchenväter*», Kempten und München, 1913, pag. I—LXI.
6. Chevalier, Ul., *Répertoire des sources historiques du Moyen Age*, Paris, 1905, vol. I, col. 1414—1417.
7. Ehrhard, A., *Die Überlieferung und Bestand der hagiograph. und homil. Literatur der griechischen Kirche von den Anfängen bis zum Ende d. 16 Jht. Erster Teil : Die Überlieferung*, I, Leipzig, 1937, pag. 1—18.
8. Harnack, Ad., *Geschichte d. altchristlichen Literatur*, vol. I, Leipzig, 1893, pag. 543—550.
9. Idem, *Die Chronologie d. altchristl. Literatur, bis Eusebius*, ed. III, vol. II, Leipzig, 1904, p. 106—127.
10. Bardenheuer, O., *Geschichte d. altkirchl. Literatur*, ed. III, vol. III, Freiburg i. Br., 1923, pag. 240—262.
11. Kraft, H., *Eusebius v. Caesarea : Kirchengeschichte, Eingeleitet u. herausgegeben von*, München, 1967.
12. Laqueur, R., *Eusebius als Historiker seiner Zeit*, Berlin, 1929.
13. Leclerq, H., *Historiens du christianisme*, în «*Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de liturgie* tome VI, Paris, 1906, col. 1550—1556.
14. Nirschl, J., *Lehrbuch d. Patrologie und Patristik*, Mainz, 1883, vol. II, pag. 8—28.
15. Puech, A., *Histoire de la littérature grecque chrétienne*, tome III, Paris, 1930, pag. 166—219.
16. Quasten, J., *Initiation aux Pères*, vol. III, Paris, 1963, p. 439—486.
17. Schwartz, Ed., *Griechische Geschichtsschreiber*, Leipzig, 1957.
18. Wallace S. Hadrill, *Eusebius of Caesarea*, London, 1960.

b. *În limba română*

1. Gârboviceanu, Petre, *Viața și activitatea lui Eusebiu de Cesareea*, ca studiu introductiv la «*Istoria bisericească*» a lui Eusebiu tradusă de mitropolitul Iosif.
2. Stănescu, G. G., *Eusebiu al Cesareei*, Cluj, 1940.
3. Bulat, T. G., *Eusebiu, episcop de Cesareea, istoric al Bisericii primare*, în «*Revista de istorie bisericească*», an. nr. 1, Craiova, 1943.
4. Coman, I. G., *Patrologie*, București, 1956.

EUSEBIU DE CEZAREEA
ISTORIA BISERICIASCĂ

CARTEA ÎNȚIIA

I

Ce se așteaptă de la lucrarea de față

1. M-am hotărît să scriu despre urmașii sfinților apostoli, precum și despre răstimpul care s-a scurs de la Mîntuitorul și pînă la vremurile noastre, să arăt cite și cît de însemnate au fost evenimentele care au avut loc în decursul a ceea ce numim «istorie bisericească», apoi cîți au fost cei care au participat în chip strălucit la conducerea treburilor din diecezele cele mai importante ; care au fost cei care, în cadrul fiecărui neam, au propovăduit cu graiul sau cu scrisul, cuvîntul cel dumnezeiesc ; apoi care, cîți și în ce vreme au trăit cei care, de dragul inovațiilor, au căzut în cea mai grea rătăcire, făcîndu-se vestitori și sprijinitori ai «științei celei mincinoase»¹ stricînd fără cruțare ca niște «dupi îngrozitori»² turma lui Hristos ; în afară de acestea, nenorocirile pornite din partea întregului neam evreiesc, ca și toate uneltirile născocite după aceea împotriva Mîntuitorului nostru, cite și în ce chip s-a dus din partea păgînilor lupta împotriva învățăturii celei dumnezeiești de dragul căreia unii au luptat, după împrejurări, chiar cu sînge și cu chinuri, în sfîrșit, mărturiile aduse în zilele noastre prin mila și bunăvoința la care Mîntuitorul nostru ne-a făcut pe toți părtași : iată ce am găsit de bun să las în scris aici. De aceea nu voi începe în alt chip decît mîncînd de la însuși planul de mîntuire al iconomieii Mîntuitorului și Domnului nostru Iisus, Hristosul lui Dumnezeu.

2. Tocmai de aceea, firea lucrurilor cere multă înțelegere din partea celor binevoitori, căci mărturisesc eu însumi că realizarea deplină și fără lipsuri a unei atît de mari făgăduieli întrece puterile mele, întrucît sînt cel dintîi care pornesc o astfel de lucrare, pășind oarecum pe un drum pustiu și nebătătorit, așa încît pe de o parte cer lui Dumnezeu să-mi fie

1. *I Tim.*, 6, 20.

2. *Fapte*, 20, 29.

Îndrumător și puterea Domnului să-mi stea într-ajutor, iar pe de altă parte, întrucît de la unii oameni, care au călcat înainte de mine pe același drum n-a fost cu puțință să gădesc decît niște urme goale, căci abia dacă s-au păstrat cîteva slabe temeieri de la cei care, fiecare în felul lor, ne-au lăsat oarecari istorisiri despre timpul în care au trecut, pe acestea ridicîndu-le înaintea noastră ca pe niște torțe, le folosim ca pe niște strigăte prin care paznicii cheamă pe oameni din înaltul locului de pîndă, arătîndu-ne ce cale trebuie să apucăm ca să îndreptăm fără greșeață și fără primejdie mersul expunerii ³.

3. Așadar, din cite am socotit că sînt folositoare scopului propus, vom alege ici și colo cîteva din cele care se referă aici ca și într-o *livadă duhovnicească*, vom strînge pasajele potrivite din scriitorii de altădată și voi încerca să le încheg laolaltă într-o singură expunere istorică, salvînd de la uitare succesiunile dacă nu ale tuturor apostolilor lui Iisus, dar măcar ale celor mai vestiți dintre ei și a căror amintire a rămas vie pînă în zilele de azi.

4. În ce mă privește, eu sînt de părere că realizarea prezentei lucrări este de cea mai mare trebuință deoarece pînă acum, după cîte știm, nimeni dintre scriitorii bisericești nu a nutrit nădejdea să scrie cîndva o lucrare de acest fel. Nădăjduiesc așadar că ea se va dovedi de foarte mare folos celor care privesc cu rivnă spre învățămîntul folositor al istoriei în general.

5. De altfel, în scrierea *Canoanele timpurilor*, pe care eu am compus-o, am dat nu de mult un rezumat al evenimentelor ⁴, de aceea renunț de astă dată de a le istorisi și aici mai pe larg.

6. După cum am spus, această scriere a mea va începe cu ideea că **Iconomia și teologia lui Hristos depășesc mărirea și puterea rațiunii omenești**.

7. — De aceea oricine va vrea să redacteze istorie bisericească trebuie să se ducă înapoi pînă la începuturile Iconomiei lui Hristos, întrucît de El am fost învredniciți să-I purtăm numele și această Iconomie e mult mai dumnezeiască decît li s-ar părea multora.

3. În sens de «explorare» sau de cercetare a genezei faptelor istorice (Platon, *Fedon* 96, A. trad. rom. C. Papacostea, București, 1968, p. 379). Eusebiu era conștient că e cel dintîi care încearcă să prezinte o «istorie bisericească», în care să intre, în legătură cu planul de mîntuire al iconomiei divine ca fir conducător, ideea tradiției și a succesiunii apostolice care asigură dezvoltarea internă și externă a Bisericii. În această privință Irineu, Hegesip și Tertulian (*De praescr. haer.* XXXVI etc.) pot fi socotîți premergători ai lui Eusebiu.

4. *Cronica*, a doua sinteză istorică a lui Eusebiu, pare a fi fost publicată în jurul anului 303.

II

*Recapitulare sumară a învățaturii despre preexistența
și dumnezeirea Domnului nostru Iisus Hristos*

1. În Hristos sînt două firi : prin una se aseamănă cu capul trupului⁵ și pe calea aceasta e recunoscut ca Dumnezeu^{5a} ; prin cealaltă se aseamănă cu picioarele : prin ea s-a îmbrăcat cu fire omenească făcîndu-se asemenea pătimitor cu noi, de dragul mîntuirii noastre. Așadar ceea ce vom istorisi de acum înainte va fi desăvîrșit dacă vom începe cu însușirea lucrurilor celor mai de căpetenie și mai importante, urmînd ca pe calea aceasta să fie puse în lumină atît vechimea, cît și dumnezeirea creștinismului față de cei care-L cred a fi ceva nou și străin, abia de ieri și nu de mai demult.

2. Despre neamul, vrednicia, ființa și natura lui Hristos nimeni n-ar putea fi în stare să dea lămuririle cele mai potrivite, după cum ne-o spune însuși Duhul Sfînt prin glasul prorocului⁶ : «neamul Lui cine-l va spune ?» Și aceasta pentru că «Nimeni nu cunoaște pe Tatăl decît numai Fiul, nici pe Fiul nu-L cunoaște nimeni după vrednicia Lui decît Tatăl⁷, Cel ce L-a născut pe El».

3. Lumină dinainte de lume⁸ și Înțelepciune înțelegătoare⁹ și de o ființă dinainte de veci, așa e Dumnezeu-Cuvîntul Cel viu și Care este la Tatăl ; — ei bine ! în cazul acesta cine L-ar putea cunoaște în afară de Tatăl ? El este mai înainte decît toată făptura¹⁰ și decît orice lucrare văzută și nevăzută, primul și singurul născut al lui Dumnezeu, căpetenia oștirii cerești celei cugetătoare și fără de moarte¹¹, Îngerul marelui sfat¹², purtătorul cugetării celei negrăite a Tatălui, Cel care împreună cu Tatăl a creat toate, Cel care s-a dovedit al doilea după Tatăl ca izvor a toate¹³, adevărat Fiu și Unul-Născut, Stăpîn, Dumnezeu și împărat al tuturor făpturilor, dăruit de Dumnezeu cu putere și cu tărie, pre-

5. Prin întrupare, Hristos a dat sens veșnic chemării omului. Citînd din Isaia, 49, 8, încă sfîntul Iustin exprima ideea că Hristos e «așezămîntul neamurilor» : «Care este, așadar, moștenirea lui Hristos ? Oare nu sînt neamurile ? Și care este așezămîntul lui Dumnezeu ? Oare nu este Hristos ?» *Dialog*, CXXII, în «P.S.B.», 2, p. 236.

5 a. *I Cor.*, 11, 3.

6. *Isaia*, 53, 8.

7. *Matei*, 15, 27 ; *Luca*, 10, 22.

8. *Ioan*, 1, 9—10.

9. *Pilde*, 8, 23.

10. *Col.*, 1, 15—16.

11. *Iosua*, 5, 14.

12. *Isaia*, 9, 6.

13. Expresia «al doilea după Tatăl» cu nuanță de subordinaționism e întîlnită și în alte locuri. Ea era curentă la apologetii secolului II.

cum și cu dumnezeire, cu mărire și cu cinste, căci la El se referă tainicele cuvinte ale Scripturilor : «La început era Cuvîntul și Cuvîntul era la Dumnezeu și Dumnezeu era Cuvîntul. Toate prin El s-au făcut și fără de El nimic nu s-a făcut din ce s-a făcut» ¹⁴.

4. Același lucru îl învață și marele Moise, cel mai vechi dintre toți proorocii, atunci cînd descrie prin Duhul cel dumnezeiesc aducerea la viață și împodobirea lumii, prin care Creatorul lumii a încredințat lui Hristos și nimănui altcuiva decît Cuvîntului Său dumnezeiesc și Întîi născut al Său crearea ființelor inferioare, după cum se arată în dialogul avut cu El în legătură cu facerea omului, unde se spune : «să facem om după chipul și asemănarea Noastră» ¹⁵.

5. Altul dintre prooroci întărește același adevăr teologhisind astfel într-unul din psalmi : «El a zis și s-au făcut, El a poruncit și s-au zidit» ¹⁶, prin care introduce pe de o parte pe Tatăl ca creator și înainte stătător desăvîrșit, care rînduiește toate printr-un semn împărătesc, iar apoi pe Cuvîntul cel dumnezeiesc, al doilea după El, nu altul decît Cel care ne-a fost propovăduit ca ascultînd de poruncile părintești ¹⁷.

6. Pe Acesta, toți cei care încă de la prima creație a omului se spune că s-au distins prin dreptate și prin virtutea credinței, cei din jurul marelui slujitor al lui Dumnezeu, Moise, iar înaintea lui și Avraam, cel dintîi precum și fiii lui, iar mai tîrziu toți cei care s-au arătat a fi între cei drepți și între prooroci, L-au văzut cu ochii curați ai înțelegerii și I-au acordat cinstirea care se cuvenea unui Fiu al lui Dumnezeu.

7. Dar și El însuși, neuitînd deloc de respectul pe care se cădea să-l aibă față de Tatăl, s-a făcut pentru toți dascăl al cunoașterii Tatălui. Domnul Dumnezeu a fost văzut — ne spune Scriptura — ca un om de către Avraam, șezînd la stejarul Mamvri ¹⁸, unde I s-a și închinat îndată pînă la pămînt cu toate că ochii lui vedeau doar om. Dar I s-a închinat totodată ca unui Dumnezeu și s-a rugat înaintea Lui ca înaintea unui Domn, mărturisind că-și dă seama pe cine are în față spunînd cu vorbele lui : «Tu Cel ce judeci tot pămîntul, au nu vei face judecată ?» ¹⁹.

8. Căci dacă nu putem admite că ființa cea înăscută și neschimbătoare a lui Dumnezeu Atotfiitorul se schimbă la înfățișare cu una de om și nici că înșală ochii privitorilor, luîndu-și înfățișare de creatură, ce-i mai mult, că însăși Scriptura ar născoci în chip mincinos astfel de

14. Ioan, 1, 1 ; 3.

15. Fac., 1, 26.

16. Ps., 32, 9.

17. Ideea că Fiul e ascultător de poruncile Tatălui e întîlnită adeseori la sfîntul Iustin, *Dialog*, LVIII, LX, LXI etc.

18. Fac., 18, 1—3.

19. Fac., 18, 25.

istorisiri despre Dumnezeu și Domnul care judecă toată lumea și care singur poate face judecată, dar care totuși e văzut cu înfățișare de om? Așadar dacă nu-i voie să afirmăm că El e prima cauză a lumii, atunci cum să-L numim altfel decât Cuvîntul, singurul care există dinainte de lume? Despre acest Cuvînt se și spune în psalmi: «Trimis-a Cuvîntul Său și i-a vindecat pe ei și i-a izbăvit pe ei din stricăciunile lor»^{19a}.

9. Pe acest Cuvînt Moise îl numește al doilea Domn după Tatăl atunci cînd zice cu toată claritatea: «Și Domnul a plouat peste Sodoma și peste Gomora pucioasă și foc de la Domnul din cer»²⁰. Pe același Cuvînt care s-a arătat iarăși lui Iacov sub înfățișare de om Scriptura cea dumnezeiască îl proclamă «Dumnezeu» atunci cînd zice lui Iacov: «Nu se va mai chema numele tău Iacov, ci Israel va fi numele tău, pentru că ai fost tare ca Dumnezeu»²¹. Și a chemat Iacov numele locului ace-luia: «vederea lui Dumnezeu», spunînd «că am văzut pe Dumnezeu față către față și s-a mîntuit sufletul meu»²².

10. Și nu ni se cade să credem că aceste arătări astfel descrise ar sta în legătură doar cu niște îngeri mai mici și cu niște slujitori oarecare ai lui Dumnezeu, pentru că în astfel de cazuri Scriptura nu dă nimănui nume de Dumnezeu și nici de Domn, ci vorbește doar de îngeri, lucruri despre care ne putem ușor convinge prin nenumărate mărturii.

11. Pe același Cuvînt dumnezeiesc și Iosua, urmașul lui Moise, îl numește căpetenia, voievodul armatei Domnului în calitate de întîistătător peste îngerii și arhanghelii cerești și peste puterile cele mai presus de lume, fiind socotit ca Putere și Înțelepciune a lui Dumnezeu și ca Cel căruia I-a fost încredințat al doilea loc în împărăția și conducerea lumii, desigur după ce a fost văzut și înfățișat și sub formă de om.

12. Iată ce stă scris acolo: «Și a fost cînd era Iosua în Ierihon cău-tînd cu ochii săi a văzut pe un om stînd înaintea sa și sabia lui goală în mîna lui și apropiindu-se Iosua a zis lui: Al nostru ești sau din potrivnicii noștri? Și acela a zis lui: Eu sînt voievodul oștirilor Domnului, acum am venit. Și a căzut Iosua cu fața la pămînt și s-a închinat Lui și a zis: «Stăpîne, ce poruncești slugii tale?» Și a zis Voievodul Domnului către Iosua: dezleagă încălțămîntea de la picioarele tale, că locul pe care ești tu este sfînt»²³.

13. Așadar, chiar și din cuvintele folosite se vede că nu-i vorba de altcineva decât de cel care a vorbit lui Moise, căci Scriptura zice despre

19 a. Ps. 106, 19.

20. Fac., 19, 24.

21. Fac., 32, 28.

22. Fac., 32, 30.

23. Iosua, 5, 13—15 (după ed. 1914).

această din urmă în aceeași termeni : «Iar dacă a văzut Domnul că se apropie să privească, l-a chemat pe dînsul Domnul din rug, zicînd : «Moise ! Moise ! » Și el a răspuns : «Iată-mă, Doamne ! » Și Domnul a zis : «nu te apropia aici ! Ci dezleagă încălțămintea de la picioarele tale, că locul pe care stai tu pămînt sfînt este». Apoi i-a zis iarăși : «Eu sînt Dumnezeu Tatălui tău, Dumnezeu lui Avraam și Dumnezeu lui Isaac și Dumnezeu lui Iacov»²⁴.

14. Iar că exista încă înainte de a fi lumea o ființă vie și de sine stătătoare, care a însoțit pe Tatăl și Dumnezeuul tuturor în crearea tuturor lucrurilor cîte există și care se numea Cuvîntul și Înțelepciunea lui Dumnezeu se poate deduce, pe lîngă mărturiile amintite mai înainte, din însăși gura înțelepciunii, care prin mijlocirea lui Solomon descoperă cu toată limpezimea tainele legate de acest adevăr atunci cînd zice : «Eu, înțelepciunea, sînt cea care am întemeiat sfatul și cunoașterea. Prin mine împărătesc împărații și cei puternici scriu dreptatea. Prin mine cei mari se măresc și stăpînii prin mine stăpînesc pămîntul»²⁵.

15. La care se adaugă apoi și acestea : «Domnul m-a zidit pe mine început căilor sale spre lucrurile sale. Mai înainte de veci m-a întemeiat pe mine, întru început, mai înainte de a face pămîntul. Mai înainte de ce s-au înfipt munții, mai înainte decît toate dealurile m-au născut pe mine. «Pe cînd gătea cerul, cu Dînsul eram și cînd a întărit norii cei de sus eram la Dînsul tocînd. Eu eram de care se bucura și în toate zilele mă veseleam înaintea feței Lui și se veselea între fiii oamenilor»²⁶.

16. Așadar Cuvîntul cel dumnezeiesc exista înainte de orice și unora se și arăta, chiar dacă nu tuturor, ceea ce s-a și dovedit aici pe scurt.

17. La întrebarea de ce oare n-a fost propovăduit altă dată printre neamuri și la toți oamenii, așa cum se face astăzi, iată ce lămurire s-ar putea aduce : viața pe care o duceau oamenii de altădată nu le îngăduia să cuprindă cu mintea învățătura atît de înțeleaptă și de desăvîrșită²⁷ adusă de Hristos.

18. Căci îndată, încă de la început, după un scurt răstimp de viață fericită, primul om a început să asculte tot mai puțin de poruncile dumnezeiești, căzînd în viață muritoare și pieritoare, primind de acum în locul desfătării de altădată cu Dumnezeu acest pămînt încărcat de blestem. Urmarea a fost că cei care au venit după aceea s-au împrăștiat în tot

24. *Ieș.*, 3, 4—6 (după ed. 1914).

25. *Pilde*, 8, 12 ; 15—16.

26. *Pilde*, 8, 22—25 ; 27 ; 28 ; 30—31. Se știe că acest citat a fost adesea folosit de apologeii (Iustin, *Dialog*, LXI, LXXIX ; Teofil de Ant., *Către Autolic*, II, X), dar el a fost dezbătut mult și pe vremea arianismului.

27. La întrebarea de ce întruparea Domnului a venit așa tîrziu, a răspuns Eusebiu mai pe larg în *Præparatio evangelica* și în *Demonstratio evang.*

pămîntul și s-au făcut și mai răi, cu excepția unuia sau a altuia, îndrăgind o viață ca fiarele, aproape de nesuferit.

19. Nici măcar nu le-a trecut prin minte să-și zidească vreun oraș, să-și înjghebeze vreo orînduială obștească, să cultive îndeletniciri mai deosebite sau să se intereseze de științe. Despre legi și judecăți, ca să nu mai vorbim despre virtute și despre filosofie, se părea că nici după nume nu le erau cunoscute. Duceau viață de nomazi, parcă ar fi trăit prin pustietăți ca vietățile sălbatice și ca barbarii. Judecata pe care o credeau un lucru firesc, aceste semînte ale înțelegerii și ale blîndeței sufletului omenesc, le-au înlocuit cu nesăbuința unei răutăți liber consimțite. Astfel s-au dat la tot felul de nelegiuiri, uneori pîngărindu-se în patimi urite unii pe alții, alteori ucigîndu-se întreolaltă, ajungînd să se devoreze unii pe alții, ba au ajuns chiar să urzească lupte și împotriva lui Dumnezeu sub forma așa numitelor lor lupte de uriași, din păcate atît de cunoscute de toți, încercînd pînă la urmă chiar să ducă o luptă de asalt al pămîntului împotriva cerului : nebunia unui duh rău i-a făcut să se ridice chiar și împotriva Celui care e peste toate.

20. Împotriva celor ce duceau o astfel de viață Dumnezeu, Cel ce veghează peste tot, a trimis potop de ape și ploaie de foc parcă ar fi fost vorba de o pădure sălbatică ce s-a întins în toată lumea, zdrobindu-i prin înfometări continui, prin ciumă, prin războaie, prin tunete și fulgere de sus, căutînd parcă să oprească prin astfel de pedepse aspre o îmbolnăvire sufletească și mai îngrijorătoare și primejdioasă.

21. Atunci, dar, cînd puțin a lipsit ca primejdia răutății să se fi revărsat peste aproape toți oamenii și cînd parcă o beție coplesitoare a cuprins și a întunecat sufletele aproape ale tuturor, atunci s-a arătat «Înțelepciunea cea întii născută» și cea întii zidită a lui Dumnezeu ²⁸, în-suși Cuvîntul cel preexistent, rod al unei iubiri nemărginite față de oameni, înfățișîndu-se făpturilor Sale odată sub formă de înger, altădată chiar sub forma Lui însăși, descoperindu-se unuia sau altuia din bărbații venerabili ai antichității ²⁹, așa cum o putea face numai o putere mîntuitoare a lui Dumnezeu, totuși nu în alt chip decît sub înfățișarea omenească pentru că altfel nici nu era cu putință.

22. Iar cînd semînteles credinței au fost aruncate de ei în toată mulțimea oamenilor și cînd întregul popor care se trage din vechii evrei s-a întors iarăși la credință, Dumnezeu i-a dat acestui popor prin mijlocirea proorocului Moise precum și altor mulțimi angajate și ele în vechile moravuri, drept chipuri și simboale ale unei simbete binecuvîntate, ini-

28. *Pilde*, 8, 22 ; *Col.*, 1, 15.

29. *I Cor.*, 1, 24.

țierile tăierii împrejur și ale altor rînduleli simbolice, dar nu și înțelegerea însăși a acestor taine ascunse.

23. Și cînd legiuirea vestită printre iudei a fost propovăduită și răspîndită la toți ca o mireasmă cu bun miros, atunci, mulțumită iudeilor, cele mai multe popoare și-au mai luminat gîndirile prin legiuitori și prin filosofi³⁰, schimbîndu-și obiceiurile și îmblînzindu-și-le, din sălbatice și crude, cum fuseseră, în așa fel încît să dea naștere la o pace adîncă izvorită din prietenie și din bune legături între oameni, încît acum toți cellalți oameni și toate neamurile pămîntului au fost pregătite și îndrumate spre cunoașterea Tatălui ceresc³¹. De astă dată același învățător al tainelor și asistent al Tatălui în lucrările Lui bune, Cuvîntul dumnezeiesc și ceresc al lui Dumnezeu s-a arătat El însuși cu trup de om ne-deosebindu-se de noi cu nimic în ce privește ființa acestui trup, săvîrșind multe fapte bune și pătimind pe vremea începuturilor Imperiului Roman, așa cum fuseseră ele prevestite de prooroci. Într-adevăr, aceștia vestiseră că va veni pe lume o ființă care va fi în același timp și Dumnezeu și om, care va săvîrși fapte mai presus de fire și va învăța toate neamurile credința în Dumnezeu cel adevărat, ba, ceea ce-i mai mult, ei au prevestit și chipul tainic în care se va naște Iisus, apoi învățătura cu totul nouă pe care o va aduce El, faptele cu totul ieșite din comun pe care le va săvîrși, precum și modul în care va muri și în care va învia din morți și, pe deasupra, și chipul în care El își va reazeza pe veci o împărăție dumnezeiască în ceruri.

24. Această împărăție veșnică a vestit-o încă proorocul Daniel atunci cînd, sub inspirația Duhului celui dumnezeiesc, a descris, mai mult decît omenește, chipul în care i S-a arătat Dumnezeu: «Am privit, zice, în vedenia de noapte și iată pe norii cerului venea cineva ca Fiul Omului și El a înaintat pînă la Cel vechi de zile și a șezut în fața Lui. Și haina Lui era albă ca zăpada și părul capului Său era curat ca lîna; tronul Său era o flacăra de foc, roțile Lui, foc arzător. Un rîu de foc se vărsa și ieșea din El. Mii de mii îi slujeau și miriade de miriade stăteau înaintea Lui. Judecătorul S-a așezat și cărțile au fost deschise»³². Și apoi, mai departe: «Am privit, zice, în vedenia de noapte și iată pe norii cerului venea cineva ca Fiul Omului și El a înaintat pînă la Cel vechi de zile și a fost dus în fața Lui. Și Lui I s-a dat stăpînirea, slava și împără-

30. Intîietatea cronologică și superioritatea învățaturii biblice față de cultura filosofilor antici era o temă predilectă apologetilor creștini.

31. Are dreptate G. Bardy (*Eusèbe: Hist. eccl. I, 10*) cînd afirmă că în acest stil retoric e cam mult optimism, deși nu se poate tăgădui rolul iudaismului și mai ales al diasporalei iudaice în progresul culturii greco-romane.

32. *Dan.*, 7, 9—10.

ția și toate popoarele, noamurile și limbile îi slujeau Lui. Stăpînirea Lui este veșnică, stăpînire care nu va trece, iar împărăția Lui nu va fi nimicită niciodată»³³. De bună seamă că aceste cuvinte nu se referă la altcineva decît la Mîntuitorul nostru, Cel care «era la început la Dumnezeu»³⁴ și Care prin întruparea care va avea loc mai tîrziu va lua numele de «Fiul Omului». Căci eu însumi am strîns în cîteva explicări deosebite proorociile speciale privitoare la Hristos, Mîntuitorul nostru, și am arătat mai pe îndelete în niște scrieri speciale³⁵ ceea ce s-a vestit despre acest lucru, așa încît aici mă voi mulțumi doar cu atîta cît am spus.

III

Atît numele «Iisus» cît și cel de «Hristos» au fost cunoscute și cinstite de Sfinții Prooroci

1. Într-adevăr e vremea să arătăm că numirile «Iisus» și «Hristos» erau cinstite pe vremuri de proorocii cei iubitori de Dumnezeu.

2. Căci cunoscînd cel dintîi numele deosebit de respectat și de preamărit al lui «Hristos», Moise a folosit chipuri, simboale și imagini tainice în legătură cu realitățile cerești, cum este cazul și cu proorocia care-i spusese: «Ia seama să faci toate după chipul ce ți-a fost arătat în munte»³⁶, iar pentru ca să preamărească pe marele preot al lui Dumnezeu, atîta cît era cu putință unui om, L-a numit «Hristos» sau «Unsul»³⁷, adăugînd la această vrednicie a preoției celei mai înalte, care după părerea lui întrece orice altă vrednicie omenească, numele de «Hristos» ca un adaos de cinste și de mărire, intrucît el credea cu adevărat că acest nume conține ceva dumnezeiesc.

3. Același Moise a văzut înainte și numele «Iisus», desigur prin puterea Duhului lui Dumnezeu, judecîndu-L a fi un lucru vrednic de ales. Căci într-o vreme cînd el încă nu fusese rostit de oameni și cînd nu era cunoscut încă nici de Moise, totuși acesta l-a folosit cel dintîi atribuîndu-l celui despre care știa după chip și după simbol că trebuia să-i urmeze după moartea sa³⁸ la conducerea poporului.

33. *Dan.*, 7, 13—14.

34. *Ioan*, 1, 1.

35. Editorul Valesius (Migne, P.G. 20, 67—68) credea că prin aceste *ἑν οὐρανῶν προμνήμασι* ale lui Eusebiu ar trebui înțeleasă *Demonstr. evang.* Alții cred că-i vorba de *Introductio univ. elem.* (Bardenhewer, *Gesch.*, III, 245—246).

36. *Ieș.*, 25, 40; *Evr.*, 8, 5.

37. *Lev.*, 4, 5; 16; 6, 22.

38: Apologeții secolului II sînt unanimi în a interpreta numele lui Iosua ca tip al lui Iisus. A se vedea și Origen, *Omiliile la Iosua*, 1, 12.

4. Și într-adevăr urmașul lui Moise va primi numele de Iisus, cu toate că înainte fusese numit de către părinții lui Iosua. Moise a fost cel dintâi care l-a numit Iisus atunci când prin acest nume i-a dat oarecum o podoabă mult mai de preț decît o coroană de împărat, căci Iisus fiul lui Navi purta chipul Mîntuitorului nostru, singurul care, după Moise și după încetarea slujirii ce i s-a dat în chip simbolic, a ajuns să moștenească puterea pe care o dă cinstirea credinței celei curate și adevărate.

5. Și astfel Moise și-a pus mîinile peste cei doi oameni, care după el reprezentau cea mai mare virtute și cea mai mare cinste în fața poporului, peste marele preot și peste cel ce trebuia să conducă după moartea lui, punînd numele lui Iisus Hristos mai presus decît oricare altă cinstire.

6. Cu toată limpezimea au vestit proorocii de mai tîrziu pe «Hristos» spunîndu-I pe nume și arătînd în același timp atît uneltirile care se vor urzi împotriva Lui de către poporul iudeilor, cît și chemarea neamurilor la mîntuire. Așa grăia Ieremia proorocul: «Duhul feței noastre, Unsul Domnului s-a prins întru stricăciunile noastre, Acela despre care noi ziceam «la umbra Lui vom viețui printre popoare»³⁹. La rîndul lui, tulburat de aceste cuvinte, David se întrebă: «Pentru ce s-au întărit neamurile și popoarele au cugetat deșertăciuni? Ridicatu-s-au împărații pămîntului și căpeteniile s-au adunat împreună împotriva Domnului și a Unsului Său»⁴⁰. Și mai departe, vorbind în numele lui Hristos însuși, adaugă: «Domnul a zis către Mine: «Fiul Meu ești Tu, Eu astăzi Te-am născut. Cere de la Mine și-Ți voi da neamurile moștenirea Ta și stăpînirea Ta, marginile pămîntului»⁴¹.

7. Și la evrei nu au ajuns să fie cinstiți numai anumiți bărbați din pricina arhieriei ori să fie unși cu untelemn întru numele lui Hristos, ci la ei se ungeau și regii și proorocii prin inspirație dumnezeiască, devenind astfel și ei imagini ale lui Hristos, căci și unii ca aceștia aveau în el chipul puterii împărătești și stăpînitoare a Celui care s-a dovedit a fi adevăratul Hristos sau «Uns», chipul Cuvîntului dumnezeiesc care stăpînește peste tot.

8. Căci am înțeles că prin ungere chiar și unii prooroci deveniseră Hristoși sau «unși» în locul altora⁴², așa încît toți aceștia au o oarecare asemănare cu Hristos cel adevărat, cu Cuvîntul cel dumnezeiesc și ce-

39. *Pling.*, 4, 20 (ed. 1914).

40. *Ps.*, 2, 1—2.

41. *Ps.*, 2, 7—8.

42. *III Regi*, 19, 16. Eliseu a fost singurul prooroc despre care știm că a fost uns.

resc, singurul arhieru al lumii, singurul împărat al făpturilor, singurul mare prooroc între proorocii Tatălui.

9. Dar prin faptul că toți cei care se ungeau altădată, fie ei preoți, fie regi, fie prooroci, erau unși numai în chip simbolic, e o dovadă că nici unul din ei n-avea o virtute puternică și tare, așa cum o avea Mîntuitorul și Domnul nostru, singurul adevărat «Hristos».

10. Nici unul din acești oameni, oricît de vestiți ar fi fost ei în sinul poporului prin dregătoria lor, prin cinstea de care se bucurau, prin șirul lung al strămoșilor, totuși ei n-au putut transmite vreodată supușilor lor — pe urma numirii figurative a lui Hristos care li s-a atribuit — numele de creștin. Nici unuia dintre ei nu i s-a adus din partea supușilor închinare ca unui Dumnezeu; după ce fiecare din ei a murit nimeni nu le-a putut arăta o iubire atît de mare încît să fie în stare să moară pentru ei moarte de mucenici și nimeni dintre ei n-a provocat vreo zguduire ^{42a} între toate popoarele pămîntului, căci puterea chipului pe care-l reprezenta fiecare nu era în stare să provoace o astfel de mișcare pentru adevăr, așa cum a făcut-o Mîntuitorul nostru.

11. Iisus n-a primit de la nimeni nici un simbol sau vreun semn de preoție întrucît trupește nici măcar nu se trăgea din neam de preoți ⁴³ și nici n-a fost ridicat la tron prin arme omenești, după cum nici n-a fost făcut prooroc, așa cum ajungeau ceilalți; cu alte cuvinte El n-a primit de la iudei nici o dregătorie și nici o înțietate. În schimb a fost împodobit de Tatăl Său cu toate onorurile, dar nu numai cu simboluri ale lor, ci în deplin adevăr.

12. Fără să aibă nimic asemănător din cele pomenite, Hristosul nostru poate fi numit mai mult decît oricare altul «Unsul», iar întrucît numai El e cu adevărat «Hristosul lui Dumnezeu», El a umplut lumea întreagă cu creștini, adică cu cei care-I poartă numele și care-L cinstesc, închinîndu-I-se ⁴⁴: la El nu mai e vorba de simboluri sau de imagini, ci El e întruchiparea virtuților celor mai curate și a vieții într-adevăr cerești datorită tocmai învățăturilor pe care El le-a încredințat ucenicilor Săi.

13. Cît despre ungerea Lui, aceasta nu trebuie s-o înțelegem ca un fel de pregătire trupească, ci e ceva dumnezeiesc, ceva care se săvîrșește prin Duhul lui Dumnezeu, prin împărtășirea din dumnezeirea cea necreată a Tatălui. Despre acest lucru ne învață și Isaia atunci cînd gră-

42 a. Nichifor Calist traduce termenul κίνησις (— mișcare) prin σεισμός (— cutremurare), observă Valesius, Migne, P.G., 20, 72.

43. Preoția lui Hristos nu se trăgea din seminția levitică, pămîntească (Evr., 7, 11—14), ci din cea veșnică, a lui Melchisedec.

44. *Fapte*, 11, 26.

lește parcă prin înșăși gura lui Hristos ⁴⁵ : «Duhul Domnului peste Mine, că Domnul M-a uns să binevestesc săracilor ; M-a trimis să vindec pe cei cu inima zdrobită, să propovăduiesc celor robiți slobozirea și celor orbi, vederea». Și acest lucru ne învață nu numai Isaia, ci și David atunci când se adresează lui Hristos grăind : «Scaunul Tău, Dumnezeule, în veacul veacului toiag de dreptate, toiagul împărăției Tale. Iubit-ai dreptatea și ai urât fărădelegea ; pentru aceasta Te-a uns pe Tine Dumnezeul Tău cu untdelemnul bucuriei, mai mult decât pe părtașii Tăi» ⁴⁶. Aici, în primul stih, chiar Cuvîntul lui Dumnezeu îl numește Dumnezeu, iar în cel de al doilea El e cinstit cu sceptru împărătesc.

14. Și mai departe, după ce a vorbit de puterea Lui cea dumnezeiască și împărătească, el îl arată în al treilea rînd pe Hristos cum e uns nu cu untdelemn material, ci cu untdelemn dumnezeiesc al bucuriei, arătînd astfel că alegerea Lui e cu totul sfîntă și deosebită de cea a înaintașilor despre care știm că au primit o ungere trupească și figurativă.

15. Iar în alt loc, același David ne mai spune despre Hristos următoarele : «Zis-a Domnul, Domnului meu : «Șezi de-a dreapta Mea, pînă ce voi pune pe vrăjmașii Tăi așternut picioarelor Tale» ⁴⁷. Și «din pîn-tece mai înainte de luceafăr Te-am născut. Juratu-s-a Domnul și nu se va căi : Tu ești preot în veac, după rînduiala lui Melchisedec» ⁴⁸.

16. Iar acest Melchisedec e înțîlnit în Sfintele Scripturi ca un preot al Dumnezeului Celui prea înalt, fără să fi fost sfințit cu vreun untdelemn produs de mîini omenești și nici nu și-a primit vreo preoție de felul celei evreiești prin moștenire, așa încît însuși Mîntuitorul n-a primit o preoție după rînduiala altora, ci e numit și «Hristos» și «preot» după rînduiala lui Melchisedec, adevăr întărit chiar cu jurămint.

17. De altfel nici istoria înșăși nu ne spune că El ar fi fost uns tru-pește în cadrul poporului evreu, întrucît nici nu făcea parte din seminția preoțească, ci și-a luat ființa din Dumnezeu însuși, «înainte de luceafăr», adică înainte de a fi fost creată lumea, de aceea preoția Lui este nemuritoare și netrecătoare pentru veci de veci.

18. O mărturie puternică și limpede în legătură cu ungerea Sa netrupească și dumnezeiască constă în aceea că dintre toți cîți au trăit pînă acum singur El e numit, e recunoscut și mărturisit «Hristos» de către toți oamenii din lumea întreagă, numai El e cunoscut cu acest nume de către elini și de către barbari, încît și azi e cinstit de către toți ade-

45. Luca, 4, 18 ; Isaia, 61, 1.

46. Ps., 44, 8—9 ; Evr., 1, 8—9.

47. Ps., 109, 1 ; Evr., 1, 13.

48. Ps., 109, 3—4 ; Evr., 7, 2.

renții Lui din întreaga lume ca adevăratul și singurul împărat, fiind prea-mărit mai mult decât un proroc și ca singurul și adevăratul mare preot al lui Dumnezeu, ca unul care exista înainte de toate veacurile pentru că a primit de la însuși Dumnezeu cinstirea de a fi Cuvîntul lui Dumnezeu și de a I se aduce închinare ca unui Dumnezeu.

19. Iar ceea ce-i și mai presus decât orice e faptul că prin El și noi sîntem sfințiți, căci noi nu-L cinstim numai prin cuvinte și prin zgomotul de vorbe, ci din toată puterea sufletului nostru, în așa fel încît faptul că pășim pe urmele Lui dovedește că Îl cinstim mai mult chiar decât însăși viața noastră.

A fost necesar, așadar, înainte de a începe istorisirea noastră, să facem aici aceste cîteva constatări, pentru ca nimeni să nu creadă că Mîntuitorul și Domnul nostru Iisus Hristos și-ar fi luat ființa numai din clipa în care s-a întrupat.

IV

Religia vestită de Iisus tuturor neamurilor nu-i nici nouă și nici străină

1. Iar ca să nu se creadă că învățătura adusă de El ar fi ceva nou și străin, fiind doar o alcătuire omenească și nedeosebită de a oricăror altor oameni, să precizăm pe scurt și acest lucru.

2. Într-adevăr cînd s-a arătat, nu de mult, Mîntuitorul nostru Iisus Hristos și a luminat pe oameni, atunci a fost firesc să fi luat ființă un popor nou care nu era nici mic, nici slab și nici pierdut undeva într-un ungher uitat de lume, ci cel mai numeros și mai creștin dintre toate popoarele, așadar un popor nepieritor și de nebiruit, care se bucură în toată bună vreme de ajutorul lui Dumnezeu, care deși a apărut parcă dintr-o dată după cum a și fost prorocit la plinirea tainică a vremii, totuși el este poporul care se cinstește pretutindeni cu numele lui Hristos, și aceștia sînt creștinii.

3. Privind cu ochii Duhului Sfînt spre viitorul acestui popor, unul dintre proroci a fost atît de copleșit de mirare, încît a exclămat: «Cine a auzit sau cine a văzut unele ca acestea? Oare o țară se naște într-o singură zi sau un popor dintr-o dată?»⁴⁹ Și arată care va fi numele în

49. *Isaia*, 66, 8.

viilor al acestui popor atunci cînd spune : «slujitorii Mei vor fi numiți cu alt nume, care se va binecuvînta pe pămînt» ⁵⁰.

4. Dar chiar dacă de fapt noi nu sîntem de mult și dacă acest nume recent al creștinilor a ajuns să fie cunoscut de toate popoarele doar în vremile mai noi, felul nostru de viață și chipul petrecerii noastre, precum și învățătura credinței noastre n-au fost plătuite de noi acum de curînd, ci ele au fost rînduite, ca să zic așa, de la prima creație a omenirii de simțul religios al oamenilor de atunci, după cum vom dovedi-o.

5. Mai întîi chiar poporul evreu nu este un popor nou, ci e cîstit de toți oamenii din pricina vechimii lui, lucru pe care toți îl recunosc ⁵¹. Tradițiile și scrierile lui amintesc despre o serie de bărbați din vremea veche, chiar dacă aceștia n-au fost prea numeroși, dar totuși vestiți prin evlavie, prin dreptate și prin toate celelalte virtuți, și dintre care unii au trăit încă înainte de potop, alții după aceea, așa cum au fost fiii și urmașii lui Noe și ai lui Avraam, de care fiii evreilor sînt mîndri că i-au avut drept conducători și strămoși.

6. Toți cei cunoscuți prin dreptatea lor, de la Avraam și urcînd înapoi pînă la primul om, nu i-ai putea socoti a fi fost departe de adevăr și ar fi putut fi recunoscuți de creștini, cu fapta, nu numai cu numele ⁵².

7. Acest nume ne dă să înțelegem într-adevăr că, pe urma cunoașterii și a învățaturii lui Hristos, el se deosebește prin înțelepciune, prin dreptate, prin tăria caracterului și a virtuții, prin curaj și prin mărturisirea credinței într-un singur Dumnezeu Cel mai presus de toate ; pe toate acestea oamenii de atunci le cultivau tot atît de mult ca și noi cei de azi.

8. Ca și noi, ei nu se lăudau deloc cu tăierea împrejur, cu ținerea sîmbetelor, cu oprirea de la cutare și cutare mîncare, nici cu alte prescripții, pe care mai tîrziu Moise cel dintîi a început să le socotească doar niște simboluri. Astăzi, astfel de lucruri nu le mai spun nimic creștinilor. În schimb, ei recunosc pe Hristos din însuși graiul lui Dumnezeu, Care, așa cum am mai arătat-o, a fost văzut de Avraam ⁵³, i-a proorocit lui Isaac ⁵⁴, a vorbit cu Iacov-Israel ⁵⁵, după cum știm că a stat de vorbă cu Moise și cu proorocii de mai tîrziu.

50. *Isaia*, 65, 15—16. Parcă auzim răspunzînd cuvintele sfîntului Iustin : deci «noi nu sîntem un popor vrednic de disprețuit și nici un trib barbar, ci pe noi ne-a ales Dumnezeu ca «popor sfînt». *Dialog*. CXIX, trad. rom. p. 232.

51. «Doctrina noastră nu-i nici nouă, nici mitică, ci mai veche și mai adevărată decît învățăturile tuturor poezilor și filosofilor», zicea Teofil de Antiohia (*Către Autolic*, III, XVI).

52. *Iustin*, *Apol.* I, 46.

53. *Fac.*, 18, 1.

54. *Fac.*, 26, 2.

55. *Fac.*, 35, 1.

9. Iată de ce s-ar putea spune că acești «prieteni ai lui Dumnezeu» au fost cinstiți cu numele de Hristos după cuvîntul spus despre ei ⁵⁶ «nu vă atingeți de unșii Mei și nu vicleniți împotriva prorocilor Mei».

10. Drept aceea se cade să credem că această credință, cea dintii și cea mai veche dintre toate, așa cum o practicau acei «prieteni ai lui Dumnezeu», care trăiau pe vremea lui Avraam, este la fel cu cea propovăduită tuturor popoarelor de învățătura lui Hristos.

11. Iar dacă se va zice că Avraam a primit mult mai tîrziu învățătura despre tăierea împrejur, trebuie răspuns că încă cu multă vreme înainte el s-a învrednicit, pe temeiul puternicei lui credințe, de o recunoaștere a dreptății sale, întrucît cuvîntul lui Dumnezeu ne spune că «Avraam a crezut pe Dumnezeu și aceasta i s-a socotit lui spre dreptate» ⁵⁷.

12. De aici rezultă că și înainte de tăierea împrejur Dumnezeu însuși, respectiv Hristos, Cuvîntul lui Dumnezeu, S-a arătat unui om drept, făcîndu-i făgăduința în legătură cu cei care urmau să se îndrepteze mai tîrziu ca și el, spunîndu-i : «întru tine se vor binecuvînta toate neamurile pămîntului» ⁵⁸ și iarăși : «Din Avraam se va ridica un popor mare și tare și printr-însul se vor binecuvînta toate neamurile pămîntului» ⁵⁹.

13. De aceea trebuie precizat că toate acestea s-au împlinit pentru noi. Într-adevăr, Avraam s-a îndreptat în urma credinței în Cuvîntul lui Dumnezeu, în Hristos, Cel care i S-a arătat, a părăsit închinarea la idoli strămoșilor săi ⁶⁰ și la rătăcirile vieții lui de pînă atunci, mărturisind că există un singur Dumnezeu peste toate, aducîndu-I slujire prin fapte bune, iar nu prin ținerea Legii lui Moise, care a venit mai tîrziu ; unui astfel de om i s-a spus că întru el se vor binecuvînta toate neamurile și toate semințiile pămîntului.

14. Iar astăzi la creștinii răspîndiți în lumea întreagă, credința lui Avraam se vede tocmai în fapte, căci ele sînt cu mult mai hotărîtoare.

15. Și atunci ce ne-ar putea împiedica să recunoaștem unul și același fel de a crede și de a ne închina atît la cei care trăim după Hristos, cît și la vechii «prieteni ai lui Dumnezeu» ? De aceea am și ținut să dovedim că această credință nu-i nici nouă și nici străină, ci, la drept

56. Ps. 104, 15 ; I Paral., 16, 22.

57. Fac., 15, 6 ; Rom., 4, 3.

58. Fac. 22, 18.

59. Fac., 18, 18.

60. Fac., 12, 1.

vorbind, e cea dintâi, singura și adevărata regulă a credinței, fiind transmisă nouă prin învățătura lui Hristos.

Atîta despre acest lucru.

V

Despre anii arătării Sale printre oameni

1. Și acum, după cuvenita pregătire pentru înțelegerea istoriei bisericești, să pornim pe drumul acestei istorisirii, vorbind mai întîi despre întruparea Mîntuitorului nostru. Să rugăm dar pe Dumnezeu, Tatăl Cuvîntului, și pe Iisus Hristos însuși, despre care vorbim ⁶¹, ca să ne stea într-ajutor și să ne îndrume în expunerea adevărului.

2. Era anul al patruzeci și doilea de domnie al împăratului Octavian August și al douăzeci și optulea de la cucerirea Egiptului și de la moartea lui Antoniu și a Cleopatrei, prin care s-a pus capăt stăpînirii ptolemeilor în Egipt, cînd, potrivit proorociilor, se năștea în Vifleemul Iudeii Domnul și Mîntuitorul nostru Iisus Hristos ⁶², pe vremea cînd Siria era condusă de guvernatorul Quirinius.

3. Recensămîntul sau numărătoarea săvîrșită sub Quirinius ⁶³ e amîntită și de cel mai vestit dintre istoricii iudei, Iosif Flaviu, atunci cînd istorisește un alt eveniment, și anume, răscoala galileenilor, care a avut loc în același timp, răscoală despre care pomenește și Luca în Faptele Apostolilor, cînd scrie : «După aceea s-a ridicat Iuda Galileianul, în vremea numărătorii și a atras popor mult după el, și acela a pierit și toți cîți au ascultat de el au fost împrăștiați» ⁶⁴.

4. Tocmai despre același subiect vorbește și istoricul amintit în a optsprezecea carte a *Antichităților* sale, în următoarele cuvinte : «Quirinius, membru al Senatului, după ce a îndeplinit alte dregătorii și după ce a trecut prin toate ca să ajungă consul, fiind om de mare vrednicie,

61. Deoarece Eusebiu nu amintește aici și despre ajutorul Duhului Sfînt, un copist din sec. XI a notat pe margine cuvintele «și pe prea Sfîntul Duh». Cf. G. Bardy, *op. cit.*, p. 20.

62. După Iosif Flaviu (*Antichit.* XVIII, 2, 2) împăratul Octavian August a domnit 57 de ani, 6 luni și 2 zile, dintre care 14 ani împreună cu Antoniu, pînă la anul 30 î.d.Hr., cînd a cucerit și Egiptul. Moartea lui Octavian are loc în 19 aug. anul 14 al erei noastre. Potrivit calculului lui Iosif Flaviu, Nașterea Domnului a avut loc cu 2—3 ani mai devreme decît începerea erei noastre. Cf. *Eusebius Schriften* erster Band, von Dr. Marzell Stihloher, Kempten 1870, p. 38, «Bibliothek der Kirchenväter».

63. Luca, 2, 2.

64. Fapte, 5, 37.

a venit în Siria împreună cu câțiva oameni trimiși de Caesar ca să judece poporul de acolo și să facă numărătoarea bunurilor»⁶⁵.

5. Iar ceva mai departe adaugă : «Iuda Gaulonitul, originar din orașul cu numele Gamala, a câștigat de partea lui pe fariseul Sadoc și a ațîțat poporul la răscoală, spunînd că numărătoarea aceasta nu ajută la nimic altceva decît să aducă mai multă robie asupra lor, îndemnînd poporul să-și apere libertatea»⁶⁶.

6. Iar în a doua carte a *Războiului iudaic*, Iosif Flaviu scrie despre același om următoarele : «Atunci un galileean cu numele Iuda a îndemnat pe compatrioții săi să se răscoale învinuindu-i că plătesc bir românilor și că în loc de Dumnezeu ei ascultă de niște stăpîni muritori»⁶⁷. Acestea erau spusele lui Iosif.

VI

*Pînă la venirea Mîntuitorului, potrivit proorociilor,
evreii au avut conducători legiuîți.*

Irod e primul străin care domnește peste ei

1. Pe atunci, Irod, primul conducător străin de neam, a fost făcut rege peste poporul iudeu, împlinîndu-se astfel proorocia făcută de Moise, potrivit căreia se vestea⁶⁸ că «nu va lipsi conducător peste Iuda, nici prinț din neamul lor pînă ce va să vină cel căruia i s-a rezervat și pe care Moise îl numește «așteptarea neamurilor».

2. Soroacele prezicerii nu se împliniseră în vremea cînd se îngăduise iudeilor să trăiască sub conducători din neamul lor, începînd în trecut cu Moise și coborînd pînă la domnia lui August, în timpul căruia cel dintîi străin, Irod, a ajuns conducător al iudeilor sub ascultarea romanilor. După cum ne-o spune Iosif⁶⁹, Irod se trăgea din Idumeea după tată, iar de mamă din Arabia. Dar după cum istorisește Iuliu Africanul⁷⁰, care a fost și el istoric și încă nu un om oarecare, cei care au scris despre el cu precizie spun că Antipater, adică tatăl lui Irod, se născuse el însuși dintr-un oarecare Irod din Ascalon, unul din slujitorii de la templul lui Apollo.

65. *Antichit. iud.*, XVIII, 1. După socoteala lui Iosif Flaviu recensămîntul ar fi avut loc în anul 7 după Hristos. Se vede că Eusebiu confundă (ca și Origen, *Com. Math.*, 22, 15) cele două recensămînturi : din anul 1 și din anul 6 (sau 7) d.Hr.

66. *Antichit. iud.*, XVIII, 1.

67. *Despre războiul iudaic*, II, 8, 1.

68. *Fac.*, 49, 10 (după ed. 1914).

69. *Antichit. iud.*, XIV, VIII, 121 ; *Răzb. iud.*, I, 123, 181.

70. A se vedea mai jos, I, VII, 11—12.

3. Acest Antipater dus în robie de mic copil de către niște haiduci din Idumeea ⁷¹ a rămas la ei pentru că tatăl lui fiind sărac nu l-a putut răscumpăra. Și fiind crescut după obiceiurile lor, el a fost îndrăgît mai tîrziu de Hircan, marele preot al iudeilor. Din el s-a născut apoi Irod ⁷² cel din timpul Mintuitorului.

4. Acum regalitatea iudeilor trecuse în mîinile lui, «așteptarea neamurilor» de care vorbiseră proorocii bătea deja la ușa pentru faptul că de acum lipseau conducătorii și prinții care începînd cu Moise conduseseră pe iudei.

5. Înainte de robia și de surghiunul lor în Babilon, iudeii își avuseseră regi începînd cu Saul și apoi cu David, iar înainte de regi, cei care-i conduseseră s-au numit «judecători»: aceștia veniseră după Moise și după urmașul acestuia, Iosua.

6. După întoarcerea din Babilon, ei nu încetaseră să aibă o conducere aristocratică și oligarhică — pentru că treburile publice erau conduse de preoți — pînă cînd generalul roman Pompei a asediat și a cucerit Ierusalimul cu forța, a pîngărit locurile sfinte, intrînd pînă în colțurile cele mai sfinte ale templului ⁷³, a trimis în robie la Roma, deodată cu copiii săi, pe cel care prin succesiune ancestrală fusese pînă atunci rege și mare preot și care se numea Aristobul și, în sfîrșit, a dat preoția supremă fratelui său Hircan, silind tot neamul iudeilor să plătească tribut romanilor.

7. Dar Hircan, cu care se încheie succesiunea marilor preoți, a fost făcut prizonier de parți ⁷⁴, așa încît cel dintîi, cum am spus-o, străinul Irod a preluat de acum în mîinile lui, sub puterea Senatului roman și a împăratului August, conducerea peste poporul iudeu.

8. E sigur că în timpul lui a venit pe lume și Hristos și tot atunci s-a apropiat după cum spusese proorocii și împărăția așteptată a neamurilor și chemarea lor. Căci începînd de atunci nu mai existau conducători și prinți ieșiți din Iuda, adică din poporul iudeu, și tot de acum

71. Idumeii sau edomiții erau urmașii lui Esau cel «roșu» (numit așa din pricina culorii pielii lui și a «fierții roșii», pentru care și-a vîndut dreptul de înfiș născut. Edomiții locuiau la început în jurul Mării Moarte, iar mai tîrziu (cînd iudeii au fost duși în robia babilonică) ei s-au extins și în sudul Palestinei, fiind mereu în dușmănie cu iudeii, pînă cînd Ioan Hircan, fiul lui Simon Macabeul, i-a supus (a. 106 î.d.Hr.), cu condiția să primească și ei tăierea împrejur (*Antichit. iud.*, XIII, 9, 1).

72. Iosif (*Antichit. iud.*, XIV, 1, 3) dă altă versiune.

73. Iosif Flaviu afirmă (*Antichit. iud.*, XIV, 4) că Antoniu n-a profanat templul, în schimb a robit pe iudei de 10000 talanți.

74. Chemat în ajutor de Antigon, fiul lui Aristobul. Ioan Hircan a fost mare preot între anii 63—40 î.d.Hr., iar Antigon între 40—37. Antigon este ultimul descendent al dinastiei Hasmoneilor.

marea preoție, care înainte trecuse în chip regulat din neam în neam, de la strămoși la urmașii lor imediați, se sfârșise.

9. Despre toate acestea avem drept chezaș pe Iosif ⁷⁵; el ne arată că după ce a primit dregătoria de rege de la romani, Irod n-a mai rînduit arhieriei din vechea seminție, ci a încredințat această cinste unor oameni necunoscuți. Și cînd e vorba de așezarea arhierelui, tot așa a făcut și fiul lui Irod, Arhelau, iar mai tîrziu tot așa au făcut și romanii, în stăpînirea cărora au ajuns iudeii.

10. Același Iosif istorisește ⁷⁶ că primul dintre aceștia, adică Irod, a pus sub cheie, cu sigiliul său propriu, odăjdiile sfinte ale arhierelui și n-a mai îngăduit altor mari preoți să le mai poată folosi. După el Arhelau și apoi romanii au procedat la fel.

11. Dacă vorbim și despre astfel de fapte o facem ca să dovedim dreptatea unei alte proorocii legată de arătarea în lume a Mîntuitorului nostru Iisus Hristos și care s-a întîmplat atunci. În cartea lui Daniel, după ce Scriptura a numărat foarte clar un număr exact de săptămîni ⁷⁷ pînă la venirea conducătorului Hristos, așa cum am arătat-o și în alt loc ⁷⁸, vestește că după ce odată s-au împlinit aceste săptămîni, va dispărea și ungera la iudei, lucru care se vede clar că s-a împlinit în vremea nașterii Mîntuitorului nostru Iisus Hristos.

Am precizat aceste lucruri pentru ca să stabilim adevărul anilor.

VII

Despre păruta contradicție dintre Evangheliile cu privire la genealogia lui Hristos

1. Întrucît genealogia privitoare la Hristos, care ne-a fost transmisă de amîndoi evangheliștii, Matei și Luca ⁷⁹, diferă una de alta, mulți cred că ele s-ar contrazice, de aceea fiecare din credincioșii care nu cunosc adevărul au căutat să găsească explicația acestor pasaje. Să reproducem și noi una lîngă cealaltă ambele genealogii, așa cum ne-au fost ele păstrate într-o epistolă adresată lui Aristide, lîngă care anexăm acordul

75. Iosif Flaviu, *Antichit. iud.*, XX, 247, 279.

76. *Antichit. iud.*, XVIII, 92—93.

77. *Dan.*, 9, 24—27.

78. *Eclogea prophet.*, 143, 12—165 (citată după G. Bardy, *op. cit.*, p. 24).

79. *Matei*, 1, 1 și urm.; *Luca*, 3, 23 și urm.

dintre cele două Evangheli, așa cum ni l-a transmis Iuliu Africanul, despre care am mai amintit ceva mai sus ⁸⁰.

Acesta din urmă combate în primul rând părerile celorlalți, că sînt forțate sau rătăcite, apoi reproduce în termenii următori concluzia pe care și-a făcut-o el însuși în această problemă :

2. «În Israel numărarea numelor neamurilor se socotea fie după fire, fie după lege ; după fire, prin filiații trupești ; după lege, atunci cînd cineva avea copii sub numele fratelui mort care rămăsese fără moștenitori ⁸¹. Întrucît nădejdea în înviere nu fusese încă precizată, s-a căutat un înlocuitor pentru învierea așteptată și făgăduită, și anume printr-o «înviere muritoare», adică după numărul zămislirilor, pentru ca și numele răposatului să se perpetueze.

3. Întrucît așadar dintre cei de care-i vorba în această genealogie unii au urmat trupește părinților lor, pe cînd alții, fiind născuți din cutare sau cutare străin, au primit numele cutare sau cutare, căci pomenire s-a făcut și de unii care au fost realmente născuți ca și de ceilalți care s-au născut prin convenție.

4. În chipul acesta nici una dintre Evangheli nu greșește, nici cînd numără după fire și nici cînd numără după lege. Neamurile ieșite din Solomon și cele ieșite din Natan se confundă unele cu altele în urma celei de a doua căsătorii, din atribuire pe seama unui urmaș, în așa fel încît aceleași persoane sînt luate uneori în urmaș, dar în chipuri diferite, uneori ca părinți putativi, alteori ca părinți reali. În chipul acesta, ambele liste fiind cu totul juste, se ajunge la Iosif într-un mod complicat, dar corect.

5. Pentru ca să se înțeleagă cele spuse voi lămuri cum decurge în-lănțuirea urmașilor rezultați de aici. Numărînd neamurile ce pornesc de la David peste Solomon, observăm că al treilea de la sfîrșit ⁸² e Natan care a născut pe Iacov, tatăl lui Iosif. După Luca, însă, începînd cu Natan, fiul lui David, al treilea de la sfîrșit este Melchi, căci Iosif este fiul lui Eli, care la rîndul lui e fiul lui Melchi ⁸³.

6. Or, dacă termenul indicat de noi e Iosif, atunci va trebui să arătăm în ce fel poate fi socotit tată și unul și celălalt : Iacov care coboară din Solomon și Eli, care vine din Natan ; să arătăm că cei doi bărbați (Iacov și Eli) erau frați și că înaintea lor, părinții lor : Natan și Melchi,

80. Nu se cunosc date despre Aristide, adresantul lui Iuliu Africanul. Acesta a fost contemporan cu Origen și ne-a lăsat cîteva scrieri, din păcate păstrate doar fragmentar. Eusebiu reproduce și în alt loc pasajul de mai jos (Migne, P.G., 22, 900—901).

81. Adică, prin căsătoria de levirat.

82. *Matel*, 1, 15—16.

83. *Luca*, 3, 23—24.

cu toate că proveneau din descendenți diferiți, amândoi devin bunicii lui Iosif.

7. Așadar, Natan și Melchi căsătorindu-se succesiv cu aceeași femeie au avut copii care erau frați după mamă, întrucît legea nu oprea ca o femeie care ar fi fost respinsă de soțul ei ori căreia i-ar fi murit soțul să se căsătorească cu un alt bărbat.

8. Din această femeie (Esta, căci așa ne spune tradiția că se chema ea), Natan, primul care cobora din Solomon, naștea pe Iacov, dar întrucît Natan a murit, văduva lui s-a căsătorit cu Melchi, care se trăgea din Natan, și împreună au avut un fiu numit Eli, care era din aceeași seminție, dar din altă familie, după cum am spus mai înainte.

9. În chipul acesta vom vedea că Iacov și Eli, care veneau din părinți diferiți, erau frați după mamă. Din aceștia, unul, și anume Eli, a murit fără copii, pe cînd celălalt, Iacov, fratele său, a luat în căsătorie pe soția aceluia și ca al treilea membru al familiei l-a născut din ea pe Iosif⁸⁴, care din punct de vedere natural ținea de fapt de el, de aceea s-a și spus: «Iacov a născut pe Iosif»⁸⁵, dar care, potrivit legii, se socotea a fi fiul lui Eli, căci lui i-a făcut un urmaș fratele său.

10. Așadar genealogia privitoare la Iosif nu se poate spune că-i greșită, căci pe de o parte Evanghelia după Matei ne spune: «Iacov a născut pe Iosif», iar pe de altă parte Luca scrie: (Iisus) era, «după cum se socotea, fiu al lui Iosif, care era fiul lui Eli, care, după cum s-a spus, era fiul lui Melchi». Luca n-ar fi putut reda mai clar descendența legală, căci la urma urmei ca să urce cu enumerarea neamurilor pînă la Adam «fiul lui Dumnezeu»⁸⁶, Luca n-a folosit expresia «a născut»,

11. ceea ce în fond nu-i nici fără temei și nici plăsmuit din vînt. Căci Părinții Mîntuitorului după trup ne-au mai transmis, fie sub formă de preamărire, fie numai ca să se știe, ceea ce nu-i departe de adevăr, și anume că năvălind asupra orașului Ascalon din Palestina niște bande de idumei au prădat și templul lui Apollon care era așezat tocmai lîngă zidurile orașului și au luat prizonier împreună cu alți mulți și pe Antipater, fiul unui slujitor al templului cu numele Irod, pe care l-au ținut mult timp în robie, iar întrucît preotul nu și-a putut răscumpăra fiul, Antipater a ajuns să fie crescut după obiceiurile idumeilor și mai tîrziu a fost îndrăgit de Hircan, mai marele preoților din Iudeea.

12. Mai tîrziu el a fost trimis în fruntea unei solii în numele lui Hircan la Pompei, de la care a obținut libertatea regatului care fusese

84. Prima pereche era Natan și Melchi; a doua, Iacov și Eli.

85. *Matei*, 1, 16.

86. *Luca*, 3, 23—24.

răpit de Aristobul, fratele său, ba a avut chiar norocul de a fi recunoscut el ca guvernator al Palestinei⁸⁷. Dar în scurt timp Antipater a fost ucis prin înșelăciune din pricina invidiei provocate de norocul lui neașteptat, așa încît după el a urmat la tron fiul său Irod, care va fi întărit printr-un decret al senatului de către Antoniu și August ca să domnească peste iudei. Fiii săi au fost Irod și ceilalți tetrarhi⁸⁸, lucru despre care găsim știri și la ceilalți istorici greci !

13. Însemnări scrise din arhive ne dau știri despre genealogiile evreilor adevărați precum și despre ale celor proveniți de la alte creștine, cum au fost cazurile cu Achior Amonitul⁸⁹, despre Rut moabiteanca⁹⁰ și despre neamurile ieșite din Egipt și încuscite cu evreii⁹¹. Irod, pe care nu-l interesa deloc neamul israeliților, dar pe care-l stînjenea originea sa modestă, a poruncit să se ardă registrele acestor genealogii, închipuindu-și că și-ar spori faima neamului prin aceea că nimeni nu și-ar mai putea urca de acum prin registre publice faima neamului pînă la patriarhi sau la neamurile prozeliților ori ale străinilor cu care s-au încuscrit.

14. Totuși cîteva familii au purtat grijă de știrile privitoare la genealogiile neamurilor lor, fie păstrînd vie amintirea lor, fie făcînd copii după ele și lăudîndu-se că au salvat pomenirea nobleței lor⁹². Printre ele se aflau cu privire la neamurile apropiate după trup ale Mîntuitorului și unele așa numite «desposini»⁹³ de loc din satele iudaice din Nazaret și din Kohaba. Aceste neamuri se răspîndiseră în restul țării și și-au notat așa zisele genealogii după «Cartea zilelor»⁹⁴ pe cît le-a stat în putință.

15. Că ar fi așa sau altfel, nu s-ar putea găsi o explicație mai potrivită, cel puțin la ceea ce cred și la ceea ce crede orice om de bun simț. Să fie destul atîta, chiar dacă n-avem aici garanție deplină pentru că nu avem și nu putem avea o știre mai bună. Oricum, Evanghelia spune adevărul întreg».

87. Iosif Flaviu, *Antichit. iud.*, XIV, 127—139.

88. Cînd s-a născut Iisus, cei patru tetrarhi (prinți stăpînitori «peste a patra parte») erau Pontiu Pilat peste Iudeea, Irod Antipa peste Galileea, Filip peste Itureea și Lisanius peste Abilene. Are dreptate G. Bardy (*op. cit.*, p. 28) cînd spune că informațiile lui Iuliu Africanul sînt cam «romantate» față de cele ale lui Iosif Flaviu.

89. *Iudit*, 14, 6.

90. *Rut*, 4, 19—20.

91. *Ieș.*, 12, 38; *Deut.*, 23, 8.

92. Totuși registre publice (δημόσιοι βέλοτοι) existau și pe la anul 100 cînd își scria Iosif Flaviu *Autobiografia* sa. Cf. H. Kraft în «Eusebius Kirchengeschichte», München, 1967, p. 102.

93. Adică domnie, «os de domn».

94. Nu se știe ce va fi însemnînd *Cartea zilelor*. Poate *Cronici* sau *Paralipomeno*.

16. Iar la urma acelelași epistole, Iuliu Africanul adaugă : «Natan fiind mort, un urmaș al lui Natan cu numele Melchi a născut cu aceeași femeie pe Eli. Eli și Iacov erau așadar frați. Iar după ce Eli a murit, Iacov i-a adus un urmaș care va zămisli pe Iosif, fiul său natural și fiu după lege al lui Eli. În chipul acesta Iosif era fiu atit al unuia, cit și al celuilalt»⁹⁵.

Atit de la Africanul.

17. Pornind de la această genealogie a lui Iosif urmează că și Maria apare din aceeași seminție ca și el, căci după legea lui Moise nu era îngăduit ca ea să se căsătorească cu cineva dintr-un neam străin⁹⁶, ci era rinduit să se mărite cu cineva din aceeași cetate și din aceeași seminție, pentru ca moștenirea familiei să nu treacă la altă seminție.

Dar cu aceasta, destul despre acest lucru.

VIII

Despre planul lui Irod de a ucide prunci și cu ce moarte a fost pedepsit și el

1. După ce Hristos s-a născut așa cum fusese anunțat, în Betleemul Iudeii, la vremea despre care am pomenit, iată Irod a fost cercetat de magii veniți din Răsărit, care i-au cerut să-i spună unde se află regele iudeilor care s-a născut de curind, întrucit ei văzuseră steaua și dorința i-a pus pe drumuri ca să vină să se închine acelu prunc dumnezeiesc. Nu puțină i-a fost mirarea lui Irod cind a auzit de așa ceva, gindindu-se că de acum însăși viața lui ar fi pusă în primejdie. Și făcind cercetare de la învățații Legii evreiești în legătură cu locul unde era să se nască Hristos, îndată ce a înțeles că, potrivit proorociei lui Miheea, locul acela era Betleemul⁹⁷, Irod a poruncit printr-un edict să fie uciși toți pruncii sugaci din Betleem și din împrejurimi, de doi ani și mai mici, după timpul pe care-l înțelesese de la magi⁹⁸, crezind desigur că în felul acesta Iisus va avea și El aceeași soartă nenorocită ca și cei de o vîrstă cu El.

95. Eusebiu reproduce acest pasaj și în altă scriere a sa : *Quaest. ad. Steph. 4*, Migne, P.G., 22, 901.

96. *Num.*, 36, 8—9.

97. *Mih.*, 5, 2.

98. La început magii erau preoți (la medo-persi), cu timpul cititori în stele, astronomi (mai ales la babilonieni). Numărul magilor veniți la Ierusalim nu era cunoscut. Incepind de la papa Leon I († 461) se știe că ar fi fost trei magi. Cf. Stihloher, *op. cit.*, p. 46.

2. Dar pruncul luminat a răsturnat uneltirile lui, fiind dus în Egipt, căci prin arătarea unui înger părinții înțeleseseră mai dinainte care va fi soarta Lui. Așa ne-o spune istorisirea sfântă a Evangheliei ^{98 a}.

3. În legătură cu aceste întâmplări se cade să vedem și în ce chip a fost pedepsit Irod pentru îndrăzneala cu care s-a pornit el împotriva lui Hristos și a celor de o vîrstă cu El. Căci îndată, fără să se aștepte la așa ceva, dreptatea dumnezeiască l-a urmărit cît încă se afla în viață, arătîndu-i semnele a ceea ce i se va întîmpla la plecarea lui din cele de pe pămînt.

4. Tocmai cînd i se părea că totul merge bine în regatul său, faima casei sale s-a întunecat prin nenorociri venite una după alta : mai întîiuciderea soției, apoi a celor doi fii și în urmă a celor mai apropiate rudenii și prieteni. De fapt, acum nici nu putem descrie amănunțit aceste întâmplări care ar lăsa în umbră pînă și pe cele din tragediile antice. Istoricul Iosif le-a descris totuși destul de pe larg în *Istoriile* sale.

5. Curînd după nelegiuirea săvîrșită împotriva Mîntuitorului și a celorlalți prunci, Dumnezeu a dat lui Irod o grea lovitură, care i-a grăbit și moartea ; de aceea nu-i fără rost să înțelegem cele spuse de istoricul care a descris aceste nelegiuiri și care scrie despre moartea lui în a 17-a carte a *Antichităților iudaice* : «Pentru Irod boala era cu atît mai amară cu cît Dumnezeu îl pedepsea și pentru fărădelegile săvîrșite de el înainte.

6. Într-adevăr, niște friguri ușoare care-i măcinau fără încetare măruntaiele nu dădeau celor din jurul său impresia să priceapă toată văpala care-l mistuia înăuntru. Simțea o sălbatică dorință de a minca, dar cu nimic nu-și putea potoli foamea. Intestinele lui erau numai răni, îndeosebi stomacul îi provoca dureri cumplite, un lichid albicios îi curgea fără încetare din picioare.

7. O boală asemănătoare se manifesta și în abdomen, iar organul său viril intrase în putrefacție producîndu-i viermi. Ca să poată respira trebuia să se ridice mereu în picioare și răspîndea un miros rău cu totul de nesuferit din pricina oboselii și a respirației sale apăsătoare. Mădulele îi erau zguduite de spasme înspăimîntătoare.

8. Slujitorii celor sfinte și cei cărora li s-a încredințat prezicerea viitorului spuneau că Dumnezeu se răzbuna astfel din pricina multelor nelegiuiri săvîrșite de acest rege» ⁹⁹.

Iată și un alt pasaj din cealaltă scriere a aceluiași istoric.

98 a. *Matei*, 2, 1—7.

99. *Antichit. iud.*, XVII, 168—170.

9. În a doua carte a *Istoriei* sale, el mai dă unele descrieri despre același personaj, scriind așa : «Mai târziu, boala i-a cuprins întreg organismul, manifestându-se în diferite chipuri. Aceesele de friguri nu erau prea mari, dar el avea o mîncărime insuportabilă pe tot corpul, dureri neîncetate de intestine, umflături la picioare ca un idropic, umflături mari la abdomen, la membrul viril o cangrenă ajunsese să producă viermi ; în afară de aceasta, o respirație asmatică și penibilă, spasme din toate măduarele, în așa măsură încît toți ghicitorii vedeau în acestea o pedeapsă pentru relele comise»¹⁰⁰.

10. Dar în ciuda tuturor acestor suferințe, regele se lega de viață, nădăduind vindecare și căutînd leacuri. A trecut și dincolo de Iordan și a făcut uz și de apele termale de la Callirhoe¹⁰¹, care curg spre lacul Asfaltit și dulceața lor le face chiar bune de băut.

11. Doctorii s-au gîndit chiar să încălzească cu ulei cald trupul său slăbit, introducîndu-l într-o baie de ulei. Dar el a leșinat dînd ochii peste cap ca un slăbănog. Slugile au izbucnit în strigăte, ceea ce l-a făcut să-și revină, dar încolo, văzînd că vindecarea nu-i suride, el a poruncit să se împartă cîte 50 de drahme fiecărui ostaș și mari sume ofițerilor și prietenilor lor.

12. După aceea s-a întors la Ierihon abătut și hotărît să înfrunte chiar moartea după ce-și va pune în aplicare încă o ultimă ispravă. Porunci așadar să fie convocați fruntașii tuturor cetăților din întregă Iudeea și i-a închis în ceea ce se numește hipodrom.

13. Apoi a chemat pe sora lui, Salomea, și pe soțul ei Alexa : «știu, zise el, că iudeii vor sărbători bucuroși moartea mea, dar tot așa s-ar putea să fiu și regretat de unii și să am o înmormîntare pompoasă dacă vreți să ascultați de poruncile mele. Pe acești oameni întemnițați aici să-i omoriți îndată ce voi muri eu, înconjurîndu-i cu armată ; în chipul acesta întregă Iudeea și fiecare casă va plînge după mine chiar dacă nu va vrea».

14. Iar mai departe, același Iosif adaugă : «În același timp Irod se îmbăta de dorința de a se îndopa de cît mai multă mincare, cu toate că suferea de o tusă spasmodică. Stăpînit de aceste două patimi, el și-a pus gîndul să o termine cu viața. A luat un măr și a cerut apoi un cuțit, căci avea obicei să taie în bucăți ceea ce mîncă. Apoi după ce a văzut că nimeni nu-l împiedică și-a ridicat mîna cu cuțitul ca și cum ar fi vrut să se înjunghie»¹⁰².

100. *Răzb. iud.*, I, 657—662.

101. Localitate pe coasta răsăriteană a Mării Roșii. M. Abel, *Géographie de la Palestine*, Paris, 1932, I, p. 461.

102. *Răzb. iud.*, I, 664—665.

15. Același istoric mai relatează că, puțin înainte de a muri, Irod a dat porunca să fie ucis și cel de al treilea și ultimul său fiu, în afară de ceilalți doi pe care tot el îi ucisese și că astfel, în niște chinuri groaznice, și-a încheiat viața ¹⁰³.

16. Acesta a fost sfârșitul zilelor lui Irod, care a suferit astfel o dreaptă pedeapsă pentru uciderea pruncilor masacrați în jurul Betleemului, crezînd că astfel poate primejdui și viața Mîntuitorului nostru. După acest masacru un înger s-a arătat lui Iosif pe cînd era în Egipt, cerîndu-i să aducă din nou în Iudeea pe Pruncul și pe mama Lui, arătînd prin aceasta că muriseră cei ce căutaseră sfârșitul Pruncului. La acestea Evanghelistul adaugă: «Auzind că Arhelau domnește în Iudeea în locul lui Irod, tatăl său, s-a temut să meargă acolo și, luînd înștiințarea în vis, s-a dus în părțile Galileii» ¹⁰⁴.

IX

Despre cele întîmplate în vremea lui Pilat

1. Istoricul pomenit mai înainte mai relatează totodată că după moartea lui Irod s-a urcat pe tron Arhelau. Potrivit testamentului lui Irod, tatăl său, și hotărîrii lui Cezar August, el primise să moștenească stăpînirea asupra iudeilor, dar după 10 ani, căzînd și el de la putere, au venit în locul lui cei doi frați: Filip și Irod cel tînăr, care și-au primit tetrarhiile lor deodată cu Lisanius ¹⁰⁵.

2. Același Iosif arată în cea de a optsprezecea carte a *Antichităților* ¹⁰⁶ că în al doisprezecelea an de domnie a lui Tiberiu — care urmasse la conducerea supremă lui August care-și păstrase puterea vreme de 57 de ani — Pontiu Pilat a primit postul de guvernator peste Iudeea și a rămas în această slujbă 10 ani încheiați, aproape pînă la moartea lui Tiberiu.

3. S-a dovedit deci limpede minciuna *Memoriilor* sau *Actelor lui Pilat*, plătuite de curînd împotriva Mîntuitorului ¹⁰⁷ nostru, pentru că

103. *Antichit. iud.*, XVII, 187; *Răzb. iud.*, I, 665. Irod a murit la 5 zile de la executarea fiului său Antipater, la finea lui martie sau începutul lui aprilie, anul 750 a.U.c. sau anul 41 d.Hr., la vîrsta de șaptezeci de ani.

104. *Matei*, 2, 22.

105. *Luca*, 3, 1. *Antichit. iud.*, XVII, 188—189; 342—344. Datele oferite de Eusebiu nu sînt cu totul exacte. Pentru amănunte la E. Schuerer, *Gesch. d. jud. Volkes*, ed. IV, p. 1, 448—449; 716—720. Arhelau a fost exilat în Galia în anul 6 d.Hr.

106. *Antichit. iud.*, XVIII, 32—33.

107. Eusebiu nu pare a avea cunoștință de versiunea apocrifă creștină a *Actelor lui Pilat*, deși se referă la ele, așa cum o făcuseră și Iustin (*Apol.*, I, 25; 28) și Tertulian (*Apol.*, 5, 21). În schimb, el descrie pe larg (în *Istoria bis.*, IX, V, 1) pamfletul

mai întii de toate însuși titlul acestei scrieri dovedește prin el însuși minciuna acestei plăsmuirii.

4. Autorii acestor *Memorii* pun pe vremea celui de al patrulea consulat al lui Tiberiu (adică în al VI-lea an de domnie a lui) cele scornite cu atîta nerușinare despre patimile Mîntuitorului; or, pe vremea aceea Pilat încă nu-și primise încredințarea de guvernator peste Iudeea (dacă peste tot trebuie să folosim mărturia lui Iosif), ceea ce dovedește cu claritate în sensul celor spuse mai înainte că Pilat a fost așezat de Tiberiu ca guvernator peste Iudeea în al zecelea an de domnie a lui.

X

Despre arhieriei iudeilor sub care și-a propovăduit Hristos învătătura

1. În vremea aceea, potrivit Evanghelistului, în al XV-lea an al domniei lui Tiberiu și în al IV-lea de guvernare a lui Pilat peste Iudeea, precum și într-o vreme cînd slujeau ca tetrarhi peste restul Iudeii Irod (cel tînăr), Lisanie și Filip, Mîntuitorul și Domnul nostru Iisus, Hristosul lui Dumnezeu «avea ca la 30 de ani cînd a început să propovăduiască»¹⁰⁸, venind întii la botez și vestind Evanghelia Sa.

2. Sfînta Scriptură spune că toată durata propovăduirii Domnului a avut loc pe vremea arhieriei Anna și Caiafa, ceea ce vrea să spună că toată durata învătăturii Sale s-a desfășurat între anii cînd au servit acești arhierii. Or, dacă Iisus și-a început propovăduirea sub arhieria lui Anna și a durat pînă în vremea lui Caiafa¹⁰⁹, înseamnă că întreaga Lui propovăduire n-a durat chiar patru ani impliniți.

3. Întrucît încă de atunci nu mai erau în vigoare prevederile Legii, urmează că nu mai era actual nici obiceiul ca serviciile liturgice să fie încredințate pe viață și prin succesiune ancestrală, ci guvernatorii romani încredințau arhieria cînd unuia, cînd altuia pe termen de un an¹¹⁰ cel mult.

anticeștin pus în circulație pe vremea «tiranului» Maximin Daja în anii 311—312. Se știe că potrivit «Actelor» apocrife Pilat ar fi raportat împăratului Tiberiu despre minunile, răstîgnirea și învierea Domnului Hristos, precum și despre pedeapsa dată de el (de către Pilat). Împăratul Tiberiu ar fi propus senatului roman să treacă în rîndul zeilor pe Hristos și pe Maica Lui.

108. Luca, 3, 23.

109. Anna și Caiafa exercitau împreună, nu succesiv, funcția de «mare preot» (M. Lagrange, *L'Evangile selon saint Luc*, Paris, 1921, p. 102—103).

110. Confuzie. Numirea era la cheremul guvernanților, dar ea nu se făcea decît pe durata unui singur an.

4. Iosif mărturisește numele a patru arhieriei care s-au perindat începînd de la Anna pînă la Caiafa, spunînd în aceeași carte a *Antichităților* sale următoarele: «Valerius Gratus după ce a depus din arhierie pe Anna a proclamat ca mare preot pe Ismael, fiul lui Favi, iar la puțin timp după aceea, înlăturîndu-l și pe acesta, a așezat ca arhieriu pe Eleazar, fiul marelui preot Anna.

5. După ce a mai trecut un an l-a înlăturat și pe acesta și a încredințat arhieria lui Simon, fiul lui Camit, care nici el n-a dus-o mai mult de un an, așa că după el a venit (ca urmaș) Iosif numit și Caiafa ¹¹¹.

6. Așadar, reiese că durata întreagă a propovăduirii Mîntuitorului nostru n-a fost mai lungă de patru ani împliniți, întrucît patru mari preoți au ocupat acest post pe cîte un an, începînd de la Anna și pînă la instalarea lui Caiafa. Că acest Caiafa era într-adevăr arhieriu în anul cînd a avut loc răstignirea Mîntuitorului ne-o spune cuvîntul inspirat al Evangheliei ¹¹², așa încît cu ajutorul lui și al celor spuse înainte e dovedit timpul cînd a avut loc propovăduirea lui Hristos.

7. Să mai adăugăm că la puțină vreme după începerea acestei propovăduiri El a chemat pe cei 12 apostoli, singurii pe care i-a și numit printr-un dar deosebit «apostoli» ¹¹³, pe care «i-a trimis cîte doi înaintea feței Sale în fiecare cetate și loc, unde însuși avea să vină» ¹¹⁴.

XI

Mărturii despre Ioan Botezătorul și despre Hristos

1. Despre tăierea capului lui Ioan Botezătorul de către Irod cel tînăr ne informează atît sfintele cărți ale Evangheliilor, cît și Iosif ¹¹⁵ atunci cînd amintește despre Irodiada, despre care ne spune că Irod a luat-o în căsătorie cu toate că era soția fratelui său, după ce și-a alungat pe cea care-i fusese soție legiuită, deși fusese și ea fiica lui Areta regele Petreei, pe care o corupsese pe cînd încă îi trăia soțul. Din cauza aceleiași Irodiade, după ce a ucis pe Ioan Botezătorul, Irod a pornit cu război împotriva lui Areta pe a cărui fiică a necinstit-o.

2. Dar în acest război, așa ne spune Iosif, a pierit întreaga armată a lui Irod drept pedeapsă pentru nelegiuirea săvîrșită față de Ioan.

111. *Antichit. iud.*, XVIII, 34; 35.

112. *Matei*, 26, 3; 57; *Ioan*, 11, 49; 18, 13; 24; 29.

113. *Matei*, 10, 1; *Marcu*, 3, 14; *Luca*, 6, 13; 9, 1 etc.

114. *Luca*, 10, 1.

115. *Matei*, 14, 1—12; *Marcu*, 6, 14—19; *Luca*, 3, 19—20. Iosif Flaviu, *Antichit. iud.*, XVIII, 109—114.

3. Același Iosif mărturisește ¹¹⁶ că Ioan era unul din cei mai dreپți oameni și că boteza, așa cum de altfel ne relatează și cele scrise în Sfintele Scripturi. Tot el ne mai informează și aceea că tot din pricina Irodiadei și-a pierdut Irod tronul, fiind surghiunit împreună cu ea și pedepsiți să trăiască în orașul Vienne din Galia ¹¹⁷.

4. Toate acestea sînt descrise în a 18-a carte a «Antichităților», unde se scriu și despre Ioan următoarele: «unii dintre iudei credeau că armata lui Irod a fost nimicită de Dumnezeu însuși, Care a răzbunat astfel pe bună dreptate moartea lui Ioan, numit Botezătorul.

5. Căci într-adevăr Irod a fost cel care a poruncit să-l omoare, cu toate că Ioan era un om bun care îndemna pe iudei să săvîrșească între ei numai fapte virtuozose, iar față de Dumnezeu să fie cu credință și să vină cu toții la botez, zice el, căci numai atunci e plăcut botezul, înaintea Domnului, dacă te cureți nu atît ca să ți se ierte anumite greșeli, cît mai ales să te purifici sufletește printr-o viață mai sfîntă.

6. Or, întrucît mulțimile se strîngeau în jurul lui grăbindu-se să-i asculte predicile, Irod se temea de puterea de convingere pe care Ioan o avea asupra oamenilor, pe care i se părea că-i îndeamnă la un fel de răscoală, căci avea impresia că tot poporul înclina să meargă după sfaturile lui; de aceea socotind că-i mai bine înainte de a fi lăsat lucrurile să ajungă atît de departe, Irod a preferat să pună la cale uciderea lui decît să-i pară rău (în caz c-ar fi izbucnit o revoluție) că n-ar mai fi putut-o scoate la capăt. Din pricina acestei bănuieli, Ioan a fost aruncat în temnița din Maheront ¹¹⁸, de care am mai pomenit, și acolo a fost «ucis» ¹¹⁹.

7. După ce am expus părerile lui Iosif despre Ioan, iată cu ce cuvinte amintește el și despre Mîntuitorul nostru în aceeași scriere a sa: «În vremea aceea a trăit și Iisus, un om înțelept, dacă în general poate fi el socotit om. Căci a săvîrșit minuni și a învățat pe oameni să cunoască adevărul, cîștigînd în acest scop pe mulți dintre iudei și pe mulți dintre păgîni.

8. Acesta a fost Hristos, Care deși în urma denunțului unora dintre conducătorii noștri a fost osîndit de Pilat să moară pe cruce, totuși cei care l-au iubit încă de la început n-au încetat s-o facă și după aceea, închinîndu-I-se. Căci li s-a și arătat după trei zile ca fiind din nou în viață, după cum deja mulți prooroci preziseră aceste minuni și multe

116. *Antichit. iud.*, XVIII, 117.

117. Eusebiu confundă exilarea lui Irod Agripa în Galia cu cea a lui Arhelau (Iosif, *Antichit. iud.*, XVIII, 7), despre care am vorbit mai sus.

118. Actualmente, Mkaur, la 3 ore spre est de Marea Roșie.

119. *Antichit. iud.*, XVIII, 117—119.

altele despre El. De fapt nici pînă azi n-a dispărut neamul creștinilor, care-și trag numele totmai de la El» ¹²⁰.

9. Din clipa în care un istoric provenit tocmai din neamul iudeilor ne transmite în scrierea sa astfel de lucruri despre Ioan Botezătorul și despre Mîntuitorul nostru, cum să poată scăpa de învinuirea de plăsmuitori nerușinați cei care au născocit *Memoriile* ¹²¹ relative la aceste două personaje ?

Dar să fie destul cu cele spuse aici.

XII

Despre ucenicii Mîntuitorului

1. Numele Apostolilor Mîntuitorului nostru sînt cunoscute de toți, în schimb lista celor 70 n-o găsim nicăieri. Unul dintre ei trebuie să fi fost Barnaba, de care amintește în diferite locuri cartea Faptelor Apostolilor ¹²², iar în chip special Pavel în epistola sa către Galateni. Dintre ei mai făcea parte, după cum stă scris, Sostene ¹²³, cel care scria împreună cu Pavel epistola către Corinteni.

2. Cel puțin așa ne informează și Clement în cartea a V-a a *Hipotezozelor* sale, atunci cînd citează știrea lui Pavel despre Chifa : «Cînd Chifa a venit în Antiohia, pe față i-am stat împotriva ¹²⁴ socotindu-l și pe el alături de cei 70 de ucenici și purtînd ca un al doilea nume și pe cel al apostolului Petru.

120. Iosif Flaviu, *Antichit. iud.*, XVIII, 63—64. Autenticitatea acestui «testimonium flavianum», cum a fost numit de critica istorică (Eusebiu îl reproduce și în *Demonstr. evang.*, III, III, 105—106 și în *Theofania*, V, 44), a fost mult discutată. Îndeosebi se crede că ar fi fost interpolate expresiile : 1) «dacă în general poate fi socotit om» ; 2) «Acesta era Hristos» și 3) «s-a arătat după trei zile ca fiind din nou în viață, după cum deja mulți proroci prezisese» aceste minuni și multe altele despre El». Ch. Martin crede că autorul acestor gloase ar fi Origen. Mulți cercetători contestă întreg pasajul. Dar și mai mulți îl acceptă. Ad. Harnack îl admite socotind pe Iosif Flaviu un sincretist. G. Bardy înclină să creadă că mai acceptabilă pare a fi interpolarea celor trei afirmații. Oricum, toate variantele *Antichit. iud.*, cuprind textul integral. Ambrozio și Ieronim nu se îndoiau de integritatea textului. Interpolarea se va fi făcut în sec. III. Dar la urma urmei, nimeni n-a pus la îndoială referatul lui Iosif Flaviu despre Ioan Botezătorul. De ce n-ar fi făcut-o și pentru Iisus Hristos, chiar dacă în forma exprimării s-ar fi adăugat vreo expresie sau două ?

121. E vorba de *Acta Pilati*.

122. Dar pe vremea lui Eusebiu nu se cunoștea numele tuturor celor 70 (72) de ucenici ; deja înainte de anii 500 lista lor circula pretutindeni. Hennecke-Schneemelcher, *Neutestam. Apokryphen*.

123. *I Cor.*, 1, 1.

124. *Gal.*, 2, 11. Se vede că între cei 70 de ucenici era unul cu numele Kefa. În cazul acesta, aici (*Gal.*, 2, 11) n-ar fi vorba de apostolul Petru.

3. Și Matia, cel «care va fi numărat împreună cu ceilalți Apostoli»¹²⁵, precum și cel pentru care «s-au tras sorti», trebuie să se fi învrednicit de a fi fost chemați în rîndul celor 70. După cum se istorisește, dintre ei va fi făcut parte și Tadeu, despre care voi transpune îndată o istorioară care a ajuns pînă la noi¹²⁶.

4. Dacă am cerceta mai atent, îndeosebi dacă am analiza mărturiile lăsate de Pavel, am vedea că numărul ucenicilor Mîntuitorului a fost mai mare de 70. Căci după Învierea sa din morți Mîntuitorul s-a arătat mai întii lui Chifa, apoi celor doisprezece și după aceea deodată la peste cinci sute de frați din care unii au murit — spune Pavel — dar dintre care cei mai mulți trăiesc pînă astăzi¹²⁷.

5. După aceea s-a arătat lui Iacov, care era unul din așa numiții «frați ai Domnului». Apoi întrucît afară de aceștia existau, după pilda celor 12, încă un mare număr de apostoli, printre care trebuie amintit și Pavel însuși, același Pavel adaugă: «după aceea s-a arătat tuturor apostolilor».

Atita despre apostoli.

XIII

Istorisire despre regele celor din Edessa

1. În legătură cu această istorisire, iată cum s-au petrecut lucrurile. Întrucît dumnezeirea Domnului și Mîntuitorului nostru devenise cunoscută oamenilor în urma săvîrșirii puternicelor și tainicelor Sale minuni, au fost cîștigați multe mii de oameni chiar și dintre cei care locuiau în ținuturi străine, din cele mai îndepărtate de Iudeea, mai ales pentru că nădărdiau că vor putea fi vindecați de boli și de suferințe de tot felul.

2. Așa se face că regele Abgar, care domnea cu mare cinste peste popoarele de dincolo de Eufrat și care suferea cumplit de o boală trupească, după socotințele omenești cu neputință de vindecat, auzind de vestitul nume al lui Iisus și de minunile Lui recunoscute de toți, l-a trimis printr-un sol o smerită scrisoare, rugîndu-l să vină și să-l vindece de boală.

125. *Fapte*, 1, 23—26.

126. *Matei*, 18, 4 și *Marcu*, 3, 14, pun pe Tadeu între cei 12 apostoli, dar în listele lui Luca el lipsește. Așadar Tadeu va fi fost numai ucenic, nu apostol. Eusebiu afirmă și el acest fapt aici mai jos, I, 13.

127. *I Cor.*, 15, 5—7.

3. Neputînd să dea altfel ascultare acestei cereri, Iisus l-a învrednicit totuși de o scrisoare specială ¹²⁸, prin care-i făgăduia că-i va trimite pe unul din ucenicii Săi ca să-l vindece și să-l mîntuiască pe el și pe toți supușii lui.

4. După scurtă vreme făgăduința făcută regelui s-a și împlinit, căci după ce Iisus a înviat din morți și s-a înălțat la cer, Toma, unul din cei doisprezece apostoli, a trimis la Edessa, printr-o lucrare dumnezeiască, pe Tadeu, care și el era numărat în rîndul celor șaptezeci de ucenici ai lui Hristos, ca vestitor și propovăduitor al învățaturii despre Hristos, așa încît prin el au fost duse aici la îndeplinire toate făgăduințele Mîntuitorului.

5. Există în această privință și o mărturie scrisă scoasă din arhivele din Edessa, care era atunci oraș împărațesc. Într-adevăr, între documentele obștești ale țării privitoare la treburile vechi și între cele rămase din timpul lui Abgar, se afla și istoria următoare păstrată de atunci pînă azi. Cel mai bun lucru este să ascultăm glasul ei, așa cum am luat-o din arhivă și cum a fost tradusă textual din limba siriacă ¹²⁹: *Copie a epistolei scrise de toparhul Abgar către Iisus și trimisă Lui prin solul Anania din Ierusalim.*

6. «Abgar, toparhul, fiul lui Uchama ¹³⁰, lui Iisus, bunului Mîntuitor, care s-a arătat în Ierusalim, salutare.

Auzit-am de tine că fără leacuri și fără plante tămăduiești. Mi s-a spus că pe orbi îi faci să vadă, pe ologi să umble, pe leproși îi curăți ¹³¹, că alungi și duhurile necurate și pe demoni, că tot felul de boale vindecî, ba chiar că și pe morți îi înviezi.

128. Abgar V Uchama (sau Avgar ori Augar), regele din Osroene — cu capitala Edessa, a fost persoană istorică, domnind la Edessa în două rînduri: odată între anii 4 î.d.Hr. și 7 d.Hr., a doua oară între anii 13—60 d.Hr. Provincie romană încă de pe vremea lui Traian, statul Osroene este primul stat creștin de la finea sec. II, cînd domnea regele Abgar IX «cel mare», fapt pentru care a fost confundat Abgar V cu acest suveran. Spre a da vechime și faimă mare, de origine apostolică acestui stat de la marginea imperiului creștin, s-a compus o corespondență legendară, între Abgar și Iisus. Fiind bolnav, Abgar cere lui Iisus să vină să-l vindece. Iisus i-ar fi răspuns că nu poate merge personal, dar îi va trimite un ucenic în persoana lui Tadeu, care venind l-a vindecat și a creștinat pe toți. Critica recunoaște autentică scrisoarea lui Abgar, dar celelalte amănunte sînt romanțate. Eusebiu a copiat legenda din arhivele Edeselor. Corespondența a circulat și pe pămîntul românesc de mult timp. N. Cartoian, *Cărțile populare în literatura română*, București, 1974, vol. II, p. 167—174.

129. Tradiția consemnată de Eusebiu (*Istoria III*, 1, 1) spune că în părțile Osroenei, la Partii, a predicat apostolul Toma, cunoscut la sirieni și sub numele de Tadeu. Moaștele sf. Toma erau păstrate pe la anul 394 în Edessa într-o biserică cu hramul sfîntului, cum ne arată *Pelerinajul Eteriei* (ediția «Sources chrétiennes», vol. 21, Paris, 1948, p. 168—174). Critica istorică recunoaște că aceste ținuturi erau creștinate înainte de anul 200. Ad. Harnack, *Mission und Ausbreitung...*, ed. 4, II, p. 678—680.

130. Cel negru.

131. *Matei*, 11, 5.

7. Și auzind eu toate acestea despre tine, am socotit în gândul meu din două lucruri una : ori că ești Dumnezeu care ai coborât din cer și faci astfel de minuni, ori că ești Fiul lui Dumnezeu cel ce face astfel de minuni.

8. Drept aceea îți scriu acum și te rog să ostenești a veni pînă la mine, ca să mă izbăvești de boala pe care o am. Căci am mai înțeles că iudeii murmură împotriva ta și vor să-ți facă rău. Eu am cetatea prea mică, dar îndeajuns amîndurora pentru a petrece cu cinste».

9. (Această e epistola scrisă de Abgar luminată oarecum de lumina dumnezeiască. Și acum să ascultăm și epistola pe care a scris-o Iisus și care i-a fost adusă de același sol, scurtă, dar fără îndoială plină de înțeles. Iată textul ei) ¹³².

Răspunsul lui Iisus prin solul Anania către toparhul Abgar

10. «Fericit ești (Abgare) de vreme ce ai crezut în mine fără să mă fi văzut, căci scris este despre mine, că cei ce mă vor vedea nu vor crede, pentru ca și cei ce nu m-au văzut să creadă și să fie vii. Iar cît despre ceea ce-mi scrii ca să vin la tine, trebuie să împlinesc mai întîi toate cele pentru care sînt trimis ¹³³, iar după ce le voi plini, să mă înalț către Părintele Cel ce m-a trimis. Iar după ce mă voi fi înălțat la El ¹³⁴, îți voi trimite pe unul din ucenicii mei, care și de boală te va tămădui, și viața cea veșnică îți va dărui ție și celor ce sînt cu tine».

11. În afară de această epistolă se mai afla acolo următoarea notiță scrisă tot în limba siriacă :

«După înălțarea lui Iisus la cer, Iuda numit Tadeu a trimis lui Abgar pe apostolul Tadeu, care era unul din cei șaptezeci de ucenici. La sosirea lui, acesta a găzduit la unul Tobie, fiul lui Tobie. După ce s-a auzit vorbindu-se despre el, a fost înștiințat Abgar că un apostol al lui Iisus se află în cutare loc, așa după cum i se făgăduise.

12. Între timp, cu puterea lui Dumnezeu, Tadeu începuse să vindece tot felul de boli, de suferințe, încît pe toți îi cuprinsese uimirea. Auzind Abgar de aceste minuni și lucrări uimitoare și-a dat seama că acesta trebuie să fie cel de care îi scrisese Iisus : «După ce mă voi fi înălțat la cer, îți voi trimite pe unul din ucenicii mei care te va vindeca de toate neputințele tale».

132. Textul între paranteze lipsește în manuscrisele siriene și latine. *Ioan*, 20, 29.

133. *Matei*, 3, 15.

134. *Ioan*, 12, 32.

13. De aceea a chemat la sine pe Tobie, la care găzduia apostolul, și i-a zis : «Am auzit că un om făcător de minuni găzduiește în casa ta. Trimite-l la mine». Atunci Tobie s-a dus la Tadeu și i-a spus : «Printul Abgar a trimis după mine și mi-a poruncit să te conduc la el ca să-l însănătoșezi și pe el». Tadeu a răspuns : «voi merge pentru că și împuternicire mi s-a dat ca să vin la el».

14. A doua zi dis-de-dimineață Tobie a luat pe Tadeu și s-au dus la Abgar. Când au sosit acolo, toți mai marii ținutului erau de față stînd în picioare în jurul toparhului. Încă de cînd a intrat apostolul Abgar a văzut un anumit semn ¹³⁵ pe fața apostolului Tadeu și îndată s-a închinat înaintea lui Tadeu, ceea ce a uimit pe toți cei de față, întrucît ei nu văzuseră arătarea de pe fața apostolului, pe care singur Abgar o văzuse.

15. Acesta a întrebat pe Tadeu : «Într-adevăr, tu ești acel ucenic al lui Iisus, despre care m-a înștiințat zicîndu-mi : «Îți voi trimite pe unul din ucenicii mei, care te va vindeca și-ți va da viață» ? Tadeu i-a răspuns : «Întrucît ai crezut cu tărie în Cel care m-a trimis, iată de aceea m-a trimis la tine. Și acum, dacă crezi în El, dorințele inimii tale îți vor fi împlinite așa după cum ai crezut.

16. Mîntuitorul nostru a împlinit mai întîi voia Tatălui Său și abia după ce a împlinit-o, s-a întors din nou lîngă Tatăl Său».

17. La care Abgar a răspuns : «Cu atîta tărie am crezut în El, încît aș fi fost în stare să plec cu armata să nimicesc pe iudeii care L-au răstignit, dacă n-aș fi fost împiedicat de la aceasta de Imperiul Roman». La care Tadeu a răspuns : «De aceea în numele Domnului pun mîna mea peste tine». Și îndată ce a făcut acest lucru regele s-a vindecat de boala lui și de suferințele care-l încercau.

18. Abgar s-a minunat că după cum auzise vorbindu-se despre Iisus același lucru îl simțise și prin mijlocirea ucenicului Său, Tadeu : că și el vindeca fără leacuri și fără plante, ba încă nu numai pe el, ci și pe Abdos, fiul lui Abdos, care suferise de podagră. Căci și acesta a venit la el îngenunchind înaintea lui și tot așa a fost vindecat prin rugăciune și prin punerea mîinilor. Dar încă și pe alți mulți oameni i-a mai vindecat săvîrșind mari minuni și propovăduind cuvîntul Domnului.

19. La toate acestea zise Abgar : «Tu, Tadeu, săvîrșește toate acestea prin puterea lui Dumnezeu despre care nici noi nu ne putem mira destul. Dar pe lîngă aceasta, te rog să ne înveți cum s-a făcut venirea Domnului, cum s-a întrupat ea, care e puterea Lui și cu ajutorul cui a făcut El ceea ce am auzit spunîndu-se».

135. În text ὄραμα — vedenie, arătare, ca în *Fapte*, 7, 31 ; 10, 3 etc.

20. La care Tadeu a răspuns : «Acum voi tăcea un timp. Întrucît însă am fost trimis să-ți vestesc cuvîntul, adună-ți pe mîine dimineată pe toți sftnicii. Voi propovădui înaintea lor și voi semăna în ei cuvîntul vieții ¹³⁶, întrucît voi vorbi despre venirea lui Iisus, despre chemarea Lui, despre scopul pentru care L-a trimis Tatăl Său în lume, despre puterea, despre minunile și tainele pe care le-a adus în lume, cu ce putere le-a săvîrșit, apoi despre învățătura Lui, cum s-a plecat și s-a smerit El, noutatea chemării sale, în ce chip s-a lăsat El înjosit și apăsător, ca și cum s-ar fi lipsit de dumnezeirea Sa, micșorîndu-se pe Sine, despre răstignire, despre coborîrea la iad, cum a rupt zăvoarele care nu mai fuseseră rupte din veac, sculînd la viață pe cei morți și ducîndu-i iarăși în mare număr la Tatăl Său».

21. Abgar a poruncit așadar să strîngă dis-de-dimineată pe sftnicii săi să audă predica lui Tadeu și după aceea a poruncit să-i dăruiască aur și alte metale prețioase, dar acesta n-a vrut să primească, spunîndu-le : «dacă ne-am lipsit pînă și de bunurile noastre, cum am putea primi pe ale altora ?» Aceasta s-a întîmplat în anul 340 ¹³⁷.

Iată ce am socotit că nu-i fără folos să vi le traduc textual din limba siriacă și pe care le-am găsit că-și au aici locul lor potrivit.

136. *Matei*, 13, 19; *Luca*, 8, 12.

137. E vorba de era seleucidă (de la Seleuc Nicator) care începe cu data de 1 oct. anul 312 în urma bătăliei de la Gaza. Scăzînd 312 din 340 am avea 28/29 ani data morții Mîntuitorului. Abia după ce am calcula — după Eusebiu — și cei trei ani de activitate a Mîntuitorului am avea anul 32 ca an al morții Domnului.

CARTEA A DOUA

În cartea primă a istoriei noastre bisericești am relatat întâi pe scurt, ca un fel de introducere la cele ce vor urma, despre dumnezeirea Cuvîntului Mîntuitor, despre vechimea învățaturii noastre de credință, despre felul de viețuire evanghelică a creștinilor, dar mai ales despre venirea nu prea de mult în lume a Mîntuitorului, despre pătimirile Lui, precum și despre alegerea apostolilor Săi. În aceasta (a doua carte) vom cerceta evenimentele care au avut loc după Înălțarea Lui la cer, în care scop ne folosim pe de o parte de Sfintele Scripturi, iar pe de alta, vom istorisi după izvoare profane, pe care le vom aminti cînd va fi cazul.

I

Despre viața Apostolilor după Înălțarea la cer a Mîntuitorului

1. Așadar în locul trădătorului Iuda, cel dintîi care a fost chemat prin tragere la sorți la apostolie a fost Matia, care, după cum am amintit și mai înainte, era unul din ucenicii Domnului¹. Prin rugăciune și prin punerea mîinilor au fost apoi rînduiți ca diaconi pentru slujba de obște șapte bărbați încercați în frunte cu Ștefan², care și el, cel dintîi după Domnul, a fost dat morții curînd după ce fusese ales, fiind omorît cu pietre de ucigașii Domnului și astfel a cîștigat cununa numelui pe care-l purta³ ca martor biruitor al lui Hristos.

2. Tot așa și Iacov cel supranumit «fratele Domnului»⁴, întrucît se numea și fiu al lui Iosif, iar acest Iosif era «tată» lui Hristos, căci după cum ne spune Scriptura Sfîntă a Evangheliei⁵, s-a aflat că fecioara cu

1. A se vedea mai sus, I, XII, 3.

2. *Fapte*, 6, 1—6.

3. *Στέφανος* — cunună, joc de cuvinte.

4. *Gal.*, 1, 19.

5. «Iacov al lui Alfeu», așa se numește el la *Matei*, 10, 3; *Marcu*, 3, 18; *Luca* 6, 15; *Ioan*, 19, 25; *Fapte*, 1, 13. Încă *Protoevanghelia lui Iacov* (17, 1) și după ea și Clement și Origen, mai apoi și Epifanie susțin că Iacov este fiul lui Iosif dintr-o altă căsătorie. În sensul acesta Iacov, fratele Domnului, trebuie deosebit de apostolii propriu ziși. Numai Fer. Ieronim și după el majoritatea teologilor romano-catolici au identificat pe Iacov al lui Alfeu numit de unii Cleopa, cu Iacov, fratele Domnului. Prin

care era «logodit avea în pînțele din Duhul Sfînt încă înainte de a fi el împreună»⁶ — acest Iacov, căruia cei vechi îi dădeau porecla de «cel drept», din pricina deosebitei sale evlavii, a ajuns, după cum se spune, să fie așezat cel dintîi pe scaunul episcopal din Ierusalim.

3. Iată ce spune și Clement în a șasea carte a *Hypotipozelor* sale⁷: «După înălțarea Mîntuitorului la cer, Petru, Iacov și Ioan, ca unii care fuseseră cinstiți în chip deosebit de însuși Mîntuitorul, nu au ajuns să se certe întreolaltă pentru întîietate, ci au ales pe Iacov cel drept ca episcop în Ierusalim».

4. Iar în a VII-a carte a aceleiași scrieri ne mai spune și alte lucruri: «...lui Iacov cel drept, lui Ioan și lui Petru Mîntuitorul după învierea Sa le-a încredințat darul cunoașterii, pe care aceștia l-au împărtășit apoi și celorlalți 70, dintre care făcea parte și Barnaba».

5. Așa încît existau doi cu numele Iacov: pe de o parte, Iacov «cel drept», care a fost aruncat de iudei de pe acoperișul templului și apoi bătut cu un drug de fier de un pioar pînă a încetat din viață, iar pe de altă parte cel căruia i s-a tăiat capul⁸. Așadar, pe bună dreptate, spune Pavel: «pe altul din apostoli n-am văzut (atunci în Ierusalim n. tr.) decît numai pe Iacov, fratele Domnului»⁹.

6. Tot în aceeași vreme făgăduințele pe care Mîntuitorul le-a făcut regelui din Osroene și-au primit și ele împlinirea: într-adevăr, în urma unei lucrări dumnezeiești, Toma a trimis pe Tadeu în Edessa ca vestitor și evanghelist al învățaturii despre Hristos, după cum am arătat ceva mai înainte și după cum ne informează o scriere¹⁰ aflată chiar în acea localitate.

7. Iar Tadeu, odată sosit în acele locuri, a vindecat pe Abgar prin puterea cuvîntului Domnului și prin felul neașteptat al minunilor sale, a pus în mirare pe toți locuitorii acelei cetăți uimindu-i atît de mult prin faptele sale și convingîndu-i să se închine puterii lui Hristos, încît pînă la urmă i-a făcut ucenici ai învățaturii mîntuitoare a lui Hristos. De atunci și pînă azi întreg orașul Edessa și-a închinat viața numelui lui

știrile sale Eusebiu este un bun martor al tradiției ortodoxe, care respinge părerea lui Ieronim. A se vedea *Studiul Noului Testament* (colectiv), București, 1954, p. 177—178.

6. *Matei*, 1, 18.

7. Clement Alex., *Hypotyp.*, fragm. 10. Staehlin, III, 198, (citat după Bardy, o. c. p. 49).

8. *Fapte*, 12, 2.

9. *Gal.*, 1, 19.

10. Aici, mai sus I, XIII.

Hristos, constituind o puternică mărturie a binefacerii arătate de Mîntuitorul față de locuitorii ei ¹¹.

8. Dar să lăsăm acum aceste știri luate după vechi documente istorice și să ne întoarcem iarăși la dumnezeiasca Scriptură. Cu ocazia muceniciei lui Ștefan, o primă și mare prigoană s-a dezlănțuit de către iudei împotriva Bisericii din Ierusalim, așa încît, cu excepția celor 12, toți ceilalți s-au împrăștiat prin Iudeea și Samaria ¹²; unii din ei ajungînd, după cum ne spune Sfînta Scriptură, pînă în Fenicia, în Cipru și Antiohia nemaîndrăznind să vestească printre păgîni cuvîntul credinței, ci s-au mărginit să-l propovăduiască doar iudeilor ¹³.

9. În zilele acelea și Pavel spumega de ură împotriva Bisericii ¹⁴, intrînd prin casele creștinilor, tîrînd pe bărbați și pe femei și predîndu-i în temniță.

10. Dar și Filip, unul din cei aleși deodată cu Ștefan pentru slujba diaconiei ¹⁵, aflîndu-se printre «cei împrăștiati», a venit în Samaria și fiind, plin de putere dumnezeiască, a predicat cel dintîi cuvîntul între oamenii țînutului aceluia; atît de bogat a fost harul dumnezeiesc care-l însoțea încît pînă și Simon Magul a fost răpit de cuvintele sale împreună cu o foarte mare mulțime.

11. De fapt, acest Simon ajunsese pe vremea aceea să farmece în așa măsură pe cei care se lăsau înșelați de magia lui, încît unii îl socoteau a fi «puterea cea mare a lui Dumnezeu» ¹⁶. Atunci dar, fi-de Filip, Simon s-a prefăcut că vrea și el să îmbrățișeze credința în Hristos, cerînd chiar să fie botezat.

12. De altfel trebuie să admirăm ceva la cei care și azi mai fac parte încă din blestemata erezie care-i poartă numele ¹⁷: după obiceiul strămoșului lor, ei se furișează pe toate căile în Biserică întocmai ca o ciumă,

11. Tradiția armeană a *Didascaliei Addai* ne spune că în afară de arhivele creștine ale cetății Edessa însuși chipul Mîntuitorului și cel al regelui Abgar erau pictate pe poarta cetății. Să nu se uite apoi că în anul 944 basileii bizantini aduceau tot din această cetate celebrele *Mandileion* (Sfîntul Aier) depunîndu-l în Constantinopol, d.p. împăratul Constantin VII Porfirogenitul. H. Beck, *Kirche und Theologie...*, München, 1959, p. 551—552.

12. *Fapte*, 8, 1.

13. *Fapte*, 11, 19.

14. *Fapte*, 8, 1—3.

15. *Fapte*, 6, 5.

16. *Fapte*, 8, 9—10.

17. Credem că Eusebiu greșește cînd spune că și în vremea lui mai existau aderenți ai acestei erezii cîtă vreme pe la 248 Origen spune (*Contra Iulius Celsus*, I, 41; 57) că «în toată lumea abia dacă mai sînt 30». Și Epifanie (C. *Haeres.*, XXI, Migne, P.G., 41) spunea că erezia lui Simon s-a stins de mult. Confuzia făcută de sfîntul Iustin (*Apol. I*, XXVI; LVI; *Apol. II*, XV și *Dial.* CXX) privind pretinsul cult al lui Simon la Roma, («Simoni Sancto Deo») era în legătură cu zeul sabin Semo Sancus.

și ca o rlie, provocînd cele mai mari pagube celor care sînt în stare să le strecoare otrava ascunsă în ei, cea atît de greu de vindecat și atît de puternică. Cei mai mulți dintre ei au fost totuși excluși îndată ce a fost dată pe față răutatea lor, așa cum a fost cazul chiar cu Simon însuși, care a fost rușinat de Petru din cauza înșelăciunii și pentru care și-a primit pedeapsa cuvenită¹⁸.

13. Dar întrucît propovăduirea mîntuirii făcea progrese de la o zi la alta, o întîmplare dumnezeiască a făcut să vie din țara etiopienilor un slujbaș al reginei din țara aceea, în care, potrivit unei tradiții vechi, la cîrmă se află și azi tot o femeie¹⁹. El a fost cel dintîi dintre păgîni care cu ajutorul unei arătări dumnezeiești a fost adus de Filip să guste din pîrtășia la tainele Cuvîntului dumnezeiesc, încît s-a făcut pîrgă a credincioșilor din întreaga lume, iar tradiția ne istorisește că odată ajuns acasă a fost primul care a propovăduit acolo cunoașterea lui Dumnezeu cel peste toate și petrecerea răscumpărătoare a Mîntuitorului printre oameni. Prin el s-a împlinit proorocia²⁰: «Etiopia va întinde mai înainte la Dumnezeu, mîna ei».

14. În vremea aceea Pavel, «vasul alegerii»²¹, ca «apostol nu de la oameni, nici prin om, ci prin descoperirea lui Iisus Hristos însuși și a lui Dumnezeu-Tatăl, Care L-a înviat pe El din morți»²², a fost socotit și el vrednic de a fi chemat printr-o arătare și printr-un glas ceresc²³ care a însoțit descoperirea.

II

Ce impresie a făcut asupra lui Tiberiu referatul lui Pilat despre Hristos

1. După ce uimitoarea sculare din morți și înălțarea la cer a Mîntuitorului nostru au ajuns să fie cunoscute de cei mai mulți, întrucît un vechi obicei cerea guvernatorilor provinciali să întocmească celor ce dețineau puterea imperială un raport despre tot ce s-a mai întîmplat nou, în așa fel încît să nu le scape nimic neamintit, a ajuns și Pilat să

18. *Fapte*, 8, 15—24.

19. *Fapte*, 8, 26—38. Pliniu cel Tînăr relatează (*Hist. nat.*, VI, 35) că în insula Meroe pe Nilul superior, în Nubia, domnea de multă vreme o regină cu numele Candachia. Cît răsunet va fi avut convertirea reginei nu se știe. Proporții mai mari va avea în sec. IV activitatea misionară a lui Frumentiu (Socrate, *Istoria bis.*, I, 19, Migne, P. G., 67), p. 128.

20. *Ps.* 67, 32.

21. *Fapte*, 9, 15.

22. *Gal.*, 1, 1.

23. *Fapte*, 9, 3—6.

aducă la cunoștința împăratului Tiberiu zvonurile care circulau deja prin întreagă Palestina despre învierea din morți a Mîntuitorului nostru Iisus, precum și despre alte minuni în care poporul crede, spunînd că din moment ce a înviat din morți, El este cu adevărat Dumnezeu.

2. Probabil că Tiberiu va fi adus acest lucru la cunoștința senatului²⁴, dar acesta n-a vrut să ia la cunoștință²⁵ poate pentru că despre așa ceva nu se făcuseră cercetări mai devreme, căci, potrivit unei legi mai vechi, la romani nimeni nu putea fi recunoscut ca Dumnezeu decît printr-un vot și printr-o hotărîre a senatului. În realitate însă acest lucru nu s-a făcut pentru că învățătura mîntuitoare a propovăduirii dumnezeiești n-avea nevoie de aprobarea și recomandarea oamenilor.

3. Cu toate că senatul ar fi respins propunerea făcută în legătură cu Mîntuitorul nostru, totuși Tiberiu va fi rămas pe lîngă părerea pe care și-a făcut-o de la început și nu va fi luat nici o măsură împotriva învățaturii lui Hristos. Iată ce comunică în această privință Tertulian, foarte bun cunoscător al legilor romane, vestit de altfel și ajuns a fi dintre cei mai cunoscuți la Roma în urma *Apologiei pentru creștini*, scrisă de el în limba latină și tradusă în grecește, în care declară următoarele :

5. «Ca să putem discuta despre obîrșia legilor de acest fel, va trebui să știm că la romani exista o veche hotărîre ca nici un zeu să nu fie consacrat de împărat fără aprobarea senatului. Așa a procedat M. Aemilius Scaurus cînd a fost vorba de un zeu oarecare cu numele Alburnus. Faptul acesta vine și el în sprijinul cauzei noastre fiindcă la voi divinitatea trebuie să fie recunoscută de oameni. Dacă un zeu nu place omului nu va fi zeu ; măcar în această privință omul se cade să fie binevoitor zeului.

6. Astfel Tiberiu, în timpul căruia numele de «creștin» a apărut pe lume, a supus senatului faptele privitoare la această învățătură, așa cum ele fi fuseseră aduse la cunoștință din Palestina, de unde a pornit ea, arătînd senatorilor că lui nu-i displace deloc. Dar senatul a respins-o pentru motivul că ea nu fusese în prealabil aprobată de o lege. Tiberiu

24. Nu-i exclus ca guvernatorii să fi făcut astfel de rapoarte împăratului. Dovadă cazul lui Pliniu către împăratul Traian (Plinius cel Tânăr, *Opere complete*, traducere, note și prefață Liana Manolache, București, 1977, p. 343—344). Credem că o astfel de informare va fi avut loc și pe vremea lui Tiberiu, de către Pilat, dar e greu de crezut că împăratul va fi adus cazul și la cunoștința senatului, care în această epocă a imperiului avea un rol destul de redus față de epocile anterioare.

25. Totuși faptul că atît sfîntul Iustin (*Apol. I*, XXXV, 9 ; XLVIII, 3) cît și Tertulian (*Apol. V*, 2 ; XXI, 24) vorbesc hotărît despre o informare a împăratului, constituie un fapt care nu poate fi pus prea ușor la îndoială indiferent de amănunțele complexe ale *Actelor creștine ale lui Pilat*, care sînt confirmate și de multe variante ale unor scrieri apocrife.

a rămas la părerea sa și a amenințat cu moartea pe cei care învinuiau pe creștini»²⁶. În iconomia Sa, Providența dumnezeiască a purtat de grijă ca încă de la început învățarea Evangheliei să se răspândească în mod nestînjent în toate părțile lumii.

III

Cum de s-a răspîndit în scurt timp învățătura creștină în toată lumea

1. Fără îndoială că numai datorită unei puteri cerești și unui ajutor de sus a putut străluci asemeni razelor soarelui în toată lumea învățătura mîntuirii. În scurtă vreme glasul de Dumnezeu păziților evanghe-liști și apostoli a răsunat, cum zice Sfînta Scriptură²⁷, în toată lumea și «pînă la marginile lumii au ajuns cuvintele lor».

2. Și într-adevăr, în scurtă vreme au răsărit în toate orașele și sa-tele, ca niște «arii»²⁸ pline, o mulțime de biserici puternice și pline de credincioși. Cît despre cei ale căror suflete erau apăsate fie de moște-nirea obiceiurilor strămoșești, fie de rătăcirea vechii boli a închinării superstițioase la idoli, datorită puterii lui Hristos și în urma învățaturii, precum și a minunilor săvîrșite de apostolii Săi, au fost și ei eliberați cumva de acele îngrozitoare robii și scoși din grelele cătușe (ale păca-tului, n. tr.). În acest scop s-au lepădat și ei de orice formă de închinare drăcească la mai mulți dumnezei, mărturisind că există numai un singur Dumnezeu, Care a făcut toate, Căruia I se închină după adevărata cre-dință printr-o dumnezeiască și înțeleaptă slujire răspîndită de Mîntui-torul în toată lumea.

3. Și într-adevăr, harul lui Dumnezeu începuse să se răspîndească și peste celelalte popoare — mai întii în Cezareea Palestinei, unde Cor-neliu, cel dintii, a primit credința în Hristos, el și casa lui, printr-o des-coperire dumnezeiască și în urma strădaniilor apostolului Petru²⁹. După aceea au venit la credință un mare număr de păgîni din Antiohia, că-rora le-au propovăduit cei împrăștiați de prigoana pornită împotriva lui Ștefan, așa încît Biserica din Antiohia a ajuns să fie curînd înflori-toare și populată, dovadă că deja de atunci se aflau în ea mulțime de

26. Tertulian, *Apologeticum*, trad. rom. («P. S. B.», 3, București, 1981, p. 46). Nu credem că întreagă această problemă ar fi doar o «născocire cu scopuri apologetice inițiată de unii creștini», cum vrea H. Kraft, o. c. p. 121.

27. Ps. 18, 4.

28. Matei, 3, 12; Luca, 3, 17.

29. Fapte, 10, 1—48.

prooroci refuglați din Ierusalim, între ei Barnaba și Pavel, precum și o mulțime de alți frați, căci tot acolo a și apărut atunci, ca dintr-un izvor bogat și puternic, numele de «creștin»³⁰.

4. Iar când Agav, unul din proorcii de acolo, a vestit că va veni în curînd o secetă, atunci tot de acolo au fost trimiși la Ierusalim Pavel și Barnaba în scopul într-ajutorării frățești³¹.

IV

După moartea lui Tiberiu, Gaius a pus pe Agripa rege peste iudei, surghiunind pe Irod pentru totdeauna

1. După ce Tiberiu a domnit cam douăzeci și doi de ani³² și după ce a venit la cîrmă Gaius, acesta a încredințat coroana de rege al iudeilor lui Agripa, punîndu-l în același timp ca rege și peste tetrarhiile lui Filip și Lisanius, la care a mai adăugat după scurtă vreme încă o tetrarhie, de astă dată a lui Irod³³, pe care l-a surghiunit pentru totdeauna, dimpreună cu Irodiada, căci el fusese cel care domnise pe vremea răstîgnirii Mîntuitorului³⁴ și care-și mai agonisise și alte foarte multe crime, după cum mărturisește și Iosif³⁵.

2. Sub Gaius a ajuns la foarte mare faimă nu numai printre ai noștri³⁶, ci și printre cei crescuți în științele profane, Filon, un evreu, care se trăgea dintr-o familie foarte veche, dar care nu era cu nimic în urma celor mai vestiți dintre toți slujbașii aflați în Alexandria.

3. Cît era de mare și cît de importantă era vrednicia muncii pe care a depus-o în științele dumnezeiești ale țării sale e un fapt cunoscut de toți. Cît despre filosofia și despre artele liberale ale educației grecești, nu-i nevoie s-o mai spunem noi, după ce știm că el studiasse și învățătura lui Platon și a lui Pitagora, așa încît întrecea în rîvna lui pe toți cei din vremea sa.

30. *Fapte*, 11, 19—26.

31. *Fapte*, 11, 27—30.

32. Împăratul Tiberiu a domnit între anii 14—37 d.Hr., în total 22 ani, 6 luni și 26 zile.

33. Gaius Caligula a domnit doar 4 ani (37—41 d.Hr.). Agripa i-a fost cel mai bun prieten, de aceea l-a eliberat din temniță și i-a dat sub stăpînire toate patru tetrarhiile. Amănunte, Valesius în Migne, P.G., 20, p. 146.

34. *Luca*, 23, 6—12.

35. *Antichit. iud.*, XVIII, 224.

36. Eusebiu vorbește admirativ despre Filon din Alexandria (25 î.Hr. — 50 d.Hr.), probabil din pricina rolului predominant pe care-l acordă acest filosof Logosului dumnezeiesc, deși pentru el Logosul nu e o persoană în sînul Sfintei Treimi, iar prin abuzul lui de alegorizare a realităților biblice și istorice el se îndepărtează de adevărurile creștine. J. Dantelou, *Origène*, Paris, 1948, p. 179 și urm.

V

*Filon trimis sol în numele iudeilor,
pe lângă Gaius*

1. În 5 din cărțile sale istorisește Filon ce s-a întimplat iudeilor pe vremea împăratului Gaius³⁷. În același timp el ne dă știri despre nebunia lui Gaius de a se declara zeu și de a săvârși alte mii de fapte nebunești în timpul domniei lui, între altele și o serie de nenorociri provocate în paguba iudeilor, precum și despre solia pe care a împlinit-o când a fost trimis la Roma în folosul confrăților săi din Alexandria și, în sfârșit, despre încercarea de apărare a tradițiilor iudaice în fața lui Gaius, din care n-au rezultat decât batjocuri și derideri și care era să-l coste chiar și viața.

2. La aceste evenimente se referă și Iosif în cea de a 18-a carte a *Antichităților* sale, unde scrie textual: «Cu ocazia răscoalei, care s-a iscat în Alexandria, între iudeii de acolo și între păgîni³⁸, au fost aleși cite 3 delegați din ambele partide răsculate³⁹, spre a se prezenta în fața lui Gaius.

3. Unul dintre delegații păgînilor alexandrini era și Apion⁴⁰, care de multe ori blasfemiase pe iudei, aducîndu-le între altele și învinuirea că în vreme ce toți ceilalți supuși ai imperiului roman au ridicat în cinstea lui Gaius altare și temple socotindu-l și altfel a fi în toate privințele deopotrivă cu zeii, singuri iudeii erau de părere că pentru iudei e lucru rușinos să cinstești pe împărat închinîndu-te unor statui și să faci acolo jurămînt în numele lui.

4. Față de aceste multe și grele învinuiri, prin care nădăjduse că-l va ațîța pe Gaius împotriva noastră, singur Filon, căpetenia delegației iudaice, om vestit în toate, frate cu Alexandru Alabarhul⁴¹, el însuși un filosof isteț, a fost în stare să respingă cu tărie aceste acuzații.

5. Dar împăratul Gaius i-a închis gura și i-a poruncit să plece, dovadă că era mînios și pornit să ia atitudine dură împotriva delegaților iudei. Adînc mîhnit, Filon s-a retras zicînd iudeilor care erau în jurul lui că ar trebui s-avem răbdare căci, cu toate că Gaius s-a supărat pe

37. Din cele 5 scrieri ale lui Filon amintite de Eusebiu aici, nu ni s-au păstrat decât cărțile III (*Contra Flaccum*), și IV (*Legatio ad Galum*). Cea mai nouă ediție a operelor lui Filon (35 volume) ne-a dat-o Institutul «Sources Chrétiennes», Paris, 1961—1982.

38. Răscoala a avut loc în toamna anului 38.

39. *Antichit. iud.*, XVIII, 257—260.

40. Veche familie aristocratică în Egipt, conducătorul partidei anti-iudaice.

41. Personaj istoric. Cuvîntul «alabark» înseamnă perceptor de dări pe coasta arabă a Nilului. E. Schuerer, o. c., III, 132—134.

noi, totuși prin aceasta el n-a făcut altceva decât să pornească și mai mult pe Dumnezeu împotriva lui»⁴².

Aceasta e mărturia lui Iosif în scrierea sa *Legatio ad Gaium*.

6. Dar în aceeași scriere a sa, *Legatio ad Gaium*, însuși Filon descrie amănunțit și corect cele întâmplate atunci. Cea mai mare parte din această relatare voi lăsa-o însă afară, amintind mai încolo numai faptele care vor dovedi și mai clar cititorilor că ceea ce li s-a întâmplat iudeilor atunci provine din nelegiuirea săvârșită de ei împotriva lui Hristos.

VI

Nenorocirile care s-au abătut asupra iudeilor provin din nelegiuirile comise de ei împotriva lui Hristos

1. Filon relatează mai întâi că pe vremea lui Tiberiu cea mai mare influență asupra tuturor persoanelor din jurul împăratului o avea Seianus⁴³, care se silea din toate puterile să stîrpească cu totul pe evrei și că, pe de altă parte, în Iudeea Pilat — pe vremea căruia s-au săvârșit toate nelegiuirile împotriva Mîntuitorului — i-a tulburat nespun de tare pe iudei prin aceea că a luat măsuri (socotite de iudei ilegale) împotriva templului din Ierusalim⁴⁴, care pe atunci stătea încă în picioare.

După ce a murit Tiberiu, puterea a revenit lui Gaius, care pe mulți i-a nedreptățit, dar cel mai mult se pare că a avut de suferit poporul evreiesc de pretutindeni. Ne putem face o idee despre acest lucru chiar și numai citind cîteva fapte din scrierea lui Filon, care spune textual :

2. «Atît de nefiresc era felul de a se purta al lui Gaius cu toată lumea și îndeosebi cu neamul evreiesc pe care l-a persecutat cu toată ura, încît le-a sechestrat casele de rugăciune⁴⁵ din toate orașele, începînd cu cele din Alexandria, punînd în locul lor chipurile și statuile cu efigia lui proprie (căci prin aceea că le-a îngăduit altora să le așeze, a făcut acest lucru chiar cu puterea lui). Cît despre templul din orașul sfînt, care se păstrase încă neatins și cu vechiul drept de azil, el l-a desființat și l-a transformat într-un sanctuar pentru el, care să fie numit «sanctuarul noului Zeus Epifanius Gaius»⁴⁶.

42. Filon, *Legatio ad Gaium*, ed. A. Pelletier, Paris, 1972, 24, 38.

43. Prefectul pretoriului pe vremea lui Tiberiu.

44. A se vedea aici mai jos.

45. *Fapte*, 16, 13.

46. Filon, *Legatio ad Gaium*, 43.

3. Dar mai sînt încă multe alte nenorociri, care nici nu se pot descrie și care au căzut pe capul iudeilor din Alexandria pe vremea domniei aceluiași Gaius, după cum le-a istorisit același scriitor într-o altă scriere intitulată *Despre virtuți*⁴⁷, fapt pe care-l întărește și Iosif, arătînd că probabil începînd de pe vremea lui Pilat și a nelegiuirilor săvîrșite împotriva Mîntuitorului au început și nenorocirile care s-au abătut asupra întregului neam al iudeilor.

4. Ascultați, dar, ce relatează acest ultim scriitor în a doua carte a *Războiului Iudaic*, unde grăiește așa : «Trimis în Iudeea de către Tiberiu ca guvernator, Pilat a dat ordin să fie aduse în Ierusalim pe furiș noaptea chipurile mascate ale Cezarului care se numeau «insigne». A doua zi dis-de-dimineață faptul acesta a provocat o foarte mare tulburare printre iudei, care într-adevăr apropiindu-se au rămas consternați de uimire în fața acestei priveriști. Legile evreiești fuseseră călcate în picioare întrucît ele interziseseră să se aducă în oraș vreun chip (al unui zeu, n. tr.)⁴⁸.

5. Comparînd această istorisire cu cea din Scriptura Evangheliei, vom vedea că multă vreme s-a întors împotriva lor strigătul pe care-l scosese în fața aceluiași Pilat, prin care ei spuneau că «n-au alt împărat decît pe Cezarul»⁴⁹.

6. Mai departe, același scriitor istorisește textual despre o altă nenorocire care a venit peste ei : «Apoi Pilat a pus la cale și alte tulburări, în timpul cărora s-a făcut stăpîn pe vistieria sfîntă numită «Corban»⁵⁰, cu gîndul să construiască un apeduct aducînd apa de la o distanță de 300 de stadii⁵¹, ceea ce a provocat nemulțumirea mulțimii.

7. Odată, pe cînd se afla la Ierusalim, Pilat a fost înconjurat de o mulțime care vocifera împotriva lui. El însă, presimțind că se vor produce tulburări, a amestecat prin mulțime soldați îmbrăcați civili, interzicîndu-le de a-și lua săbiile și poruncindu-le să lovească numai cu bastonul pe cei care ar striga. La un moment a dat semnalul de atac : dintre iudeii care au fost loviți mulți au murit din lovituri, mulți s-au omorît unii pe alții, călcîndu-se în picioare ca să scape cu fuga. Speriată de soarta celor morți, mulțimea a amuțit»⁵².

8. Tot el mai istorisește că în Ierusalim au mai izbucnit multe alte răscoale, dar că, începînd din timpul lui Iisus, răscoală, războaie și ne-

47. Titlul acesta pare a fi o introducere generală privind activitatea ambasadei iudaice la Roma la care participă și Filon.

48. *Răzb. iud.*, II, 169—170 ; Origen, *In Math. Comm.*, 24, 15.

49. *Ioan*, 19, 15.

50. Cuvînt aramaic ce înseamnă donație, dar.

51. După unele aprecieri ar fi vorba de 200 de stadii, după altele 400. La greci stadiul avea 178 m, iar la romani 185 m.

52. *Răzb. iud.*, 2, 175—177.

norociri peste nenorociri n-au părăsit orașul și Iudeea întreagă pînă ce a venit sfîrșitul prin asediul de sub Vespasian. Și iată acesta a fost chipul în care urmările pedepsei dumnezeiești n-au întîrziat să se arate pentru nelegiuirile săvîrșite de iudei împotriva lui Hristos.

VII

Sinuciderea lui Pilat

Nu se cade să trecem cu vederea că, după cite se spune, chiar și Pilat care trăise pe vremea Mîntuitorului a ajuns în așa de mari necazuri sub domnia lui Gaius, despre a cărui epocă tocmai acum vorbim, încît de nevoie a ajuns propriul său ucigaș și propriul său călău, căci se vede că pînă în sfîrșit, dreptatea dumnezeiască nu l-a iertat nici pe el. Așa spun aceia dintre greci care deodată cu olimpiadele au înregistrat și evenimentele timpului ⁵³.

VIII

Despre foametea din vremea împăratului Claudiu

1. Dar Gaius n-a putut păstra domnia nici patru ani împliniți ⁵⁴, așa încît după el a urmat ca singur stăpînitor Claudiu. Întrucît pe vremea lui s-a întîmplat o mare foamete ⁵⁵ care s-a resimțit în toată lumea (lucru pe care-l susțin și scriitorii străini de învățătura noastră), însemnează că s-a împlinit proorocia lui Agav care a fost amintită și de «Faptele Apostolilor» și despre care s-a spus că va cuprinde întreaga lume.

2. Luca raportează și el în «Faptele Apostolilor» despre foametea întîmplată sub Claudiu, precizînd că prin mijlocirea lui Pavel și a lui Barnaba frații din Antiohia au trimis celor din Iudeea ceea ce au putut fiece din proviziile lor ⁵⁶, după care adaugă :

53. Nici Iosif și nici Eusebiu nu dau amănunte despre felul și locul unde a sfîrșit Pilat. Apocriifele ne spun însă că el a fost exilat în Galia, la Vienne, unde s-a sinucis. Schuerer, o. c., I, 492.

54. Caligula a murit asasinat în 20 febr. 41. Cf. P. Grimal, *Civilizația romană*, trad. E. Clizek, București, 1973, I, p. 572.

55. Foametea a avut loc sub procuratorul Tiberiu Alexandru. Dar tot sub Claudiu (a. 41—54) se cunosc și alți ani de secetă (între alții, relatată și de Tacit, *Anale*, XII, 43 la anul 50).

56. *Fapte*, 11, 27—30.

IX

Despre mucenicia Apostolului Iacov

1. «În vremea aceea — adică sub Claudiu Cezarul — regele Irod Agripa a pus mâna pe unii din Biserică și a ucis cu sabia pe Iacov, frațele lui Ioan»⁵⁷. Despre acest Iacov ne-a păstrat și Clement în a șaptea carte a *Hypotipozelor* o pilduitoare istorioară, pe care va fi luat-o din tradiția înaintașilor.

2. El spune că cel care l-a pîrît să fie judecat a rămas mișcat văzîndu-i curajul, încît a declarat că și el este creștin.

3. «Amîndoi, ni se spune, au fost duși la locul de osîndă, însă înainte de a ajunge acolo, pîrîșul l-a rugat pe Iacov să-l ierte. Iacov s-a răzgîndit puțin, apoi i-a zis: «Pace ție!» și l-a sărutat. După aceea amîndurora li s-a tăiat capul în același timp»⁵⁸.

4. Și apoi — după cum zice Scriptura — «văzînd Irod că moartea lui Iacov e pe placul iudeilor, a luat și pe Petru și l-a băgat în temniță»⁵⁹, unde puțin a lipsit să nu moară, dacă un înger nu s-ar fi arătat acelui apostol noaptea și dacă nu l-ar fi slobozit din lanțuri, fiind astfel liber mai departe pentru slujba propovăduirii⁶⁰.

Și iată așa s-a descoperit purtarea de grijă față de Petru.

X

Cum a resimțit Irod Agripa pedeapsa dumnezeiască pentru că a prigonit pe Apostoli

1. Ceea ce era de așteptat să i se întîmple regelui pentru că a prigonit pe apostoli nu s-a lăsat multă vreme așteptat. După cum citim în «Fapte», curînd după ce a pornit prigoana împotriva apostolilor, Irod a plecat la Cezareea și acolo, într-o zi de praznic, împodobit cu un veșmînt regal, a ținut poporului o cuvîntare de la înălțimea tribunei: tot poporul i-a răsplătit cuvintele cu aplauze ca și cum nu un om ar fi vorbit, ci un zeu, cînd deodată — ne spune Scriptura — «îngerul Domnului l-a lovit⁶¹ (pentru că nu a dat slavă lui Dumnezeu) și a murit mîncat de viermi».

57. *Fapte*, 12, 1—2.

58. Clement Alex., *Hypot.*, VII, fragm. 14.

59. *Fapte*, 12, 4.

60. *Fapte*, 12, 3—17.

61. *Fapte*, 12, 22—23.

2. Va trebui să admirăm cât de mult se împacă cele spuse de Sfânta Scriptură despre această minune cu cele istorisite de Iosif în a 19-a carte a *Antichităților* sale, unde ne înfățișează minunea în cuvintele următoare :

3. «La 3 ani de când stăpînea peste întreagă Iudeea, Irod Agripa a venit la Cezareea, care mai înainte se numise Turnul lui Straton. El prăznuia aici jocurile în cinstea lui Cezar, știind că această serbare era închinată izbînzii lui, iar în mulțime se strînseseră mulți slujbași ai țînutului și dregători din cei mai vestiți.

4. În cea de a II-a zi a serbării⁶² Irod a îmbrăcat niște haine lucrate numai din argint, căci era o țesătură ce-ți trezea uimirea cînd l-ai fi văzut dis-de-dimineată urcînd pe scena teatrului : argintul luminat de primele raze ale soarelui lucea atît de uimitor, încît privirea lui parcă te îngrozea și-ți lua vederea.

5. Îndată au început să plouă laudele : fiecare în felul lui, cuvintele nu erau spre binele său atunci cînd i-au dat nume de zeu, zicîndu-i : «Stăpîne, să ai milă de noi ! Dacă pînă acum te-am cinstit numai ca om, de acum mărturisim totuși că ești mai mult decît o ființă muritoare».

6. Pentru astfel de vorbe regele nu i-a certat deloc, dar nici n-a respins lăudăroșeniile lor nelegiuite. Dar la scurtă vreme după aceea, ridicîndu-și ochii în sus, el a văzut un înger⁶³ stînd deasupra capului său. Îndată a înțeles că acest înger era un sol rău, așa cum fusese altădată un sol al fericirii, și pe loc a simțit o grea suferință.

7. Dureri cumplite l-au apucat în abdomen și ele se dovedeau a fi tot mai greu de suferit. Privind spre prietenii săi le-a zis : «Eu, zeul vostru, va trebui totuși să plec din viață. Soarta arată deja de acum că vorbele ce mi-ați adresat sînt minciuni. M-ați declarat nemuritor și iată că acum mă duc spre moarte. Dar trebuie să-ți primești soarta așa cum a vrut-o Dumnezeu. Căci n-am trăit nicicînd în lipsuri, ci într-o nesfîrșită fericire». Pe cînd zicea acestea acul suferinței îl chinuia și mai tare.

8. «Apoi l-au dus repede în palat. Îndată s-a răspîndit vestea peste tot că nu va mai trăi mult. Mulțimea împreună cu femeii și cu copiii s-au așezat pe saci, după obiceiul strămoșesc, făcînd rugăciuni pentru rege ;

62. Serbările acestea («decenaliile») au fost introduse de Irod cel Mare, care a întemeliat orașul Cezareea cu ocazia împlinirii a 10 ani de domnie a împăratului Oct. August, hotărînd ca aceste serbări să se repete tot la cinci ani în cinstea aceluiași împărat. Programul serbărilor cuprindea reprezentări muzicale, gimnastice, lupte de gladiatori și de fiare sălbatice (Iosif, *Antichit. iud.*, XVI, 5).

63. La Iosif Flaviu în loc de înger îi apare o bufniță, care i s-a lăsat odată pe cap pe cînd se afla la Roma, într-un moment cînd căzuse în dizgrație în fața împăratului Tiberiu, cu care ocazie un german i-a prezis că acesta va fi un «semn» : cînd va mai apărea această pasăre, el va muri în scurt timp (*Antichit. iud.*, XVIII, 6).

peste tot n-auzeal decît plînsete și bocete. Întins pe un pat dintr-o cameră de sus, regele privea jos, uitîndu-se cum stau prosternați, întinși pe saci, așa încît nici el nu și-a putut stăpîni plînsul.

9. După 5 ani durerile de stomac l-au copleșit atît de tare, încît a plecat din viață la vîrsta de 54 de ani, după 7 ani de domnie. Într-adevăr, 4 ani a domnit sub Gaius : 3 ani ca guvernator al tetrarhiei lui Filip, iar începînd din al 4-lea a primit pe deasupra și pe cea a lui Irod. Sub domnia Cezarului Claudiu a mai domnit 3 ani»⁶⁴.

10. Nu mă pot mira nici eu destul cît de mult se potrivesc cele spuse de Iosif cu cele din Sfînta Scriptură : dacã unii cred că-i o nepotrivire în modul cum e pomenit regele, în schimb timpul și faptele dovedesc că-i vorba de una și aceeași persoană. Ori va fi fost la mijloc o greșeală în scrisul numelui, ori că una și aceeași persoană purta două nume, cum se întîmplă adeseori.

XI

Teuda înșelătorul

1. Întrucît același Luca amintește în «Faptele Apostolilor» că la ancheta făcută apostolilor dascălul Gamaliel a pomenit de cazul lui Teuda, care s-a răscolat în vremea despre care am vorbit, zicînd (oamenilor, *n. tr.*) că el este cineva⁶⁵, fapt pentru care a fost omorît împreună cu toți cei care se încrezuseră în el, vom aminti și noi cele scrise de istoricul Iosif despre el⁶⁶. Iată cu ce cuvîne se exprimă el în scrierea pe care am pomenit-o adineauri :

2. «Pe cînd guverna Fadus⁶⁷ Iudeea, un înșelător cu numele Teuda a convins un mare număr de oameni să-și ia cu ei tot ce au și să treacă dincolo de Iordan. El spunea că e prooroc și că va despărți în două apele Iordanului, îngăduindu-le astfel să treacă cu ușurință peste el. Cu astfel de făgăduințe el a reușit să înșele pe mulți.

3. Dar Fadus nu le-a îngăduit să se bucure de această nesocotință, ci a trimis un escadron de călăreți care i-a surprins pe neașteptate, omo-

64. *Antichit. iud.* XIX, 343—351. Moartea lui Irod Agripa are loc în anul 44.

65. *Fapte*, 5, 35—36.

66. *Antichit. iud.* XX, 494—495.

67. Cuspius Fadus e primul procurator trimis de împăratul Claudiu. Trebuie precizat că potrivit relatării evang. Luca (Fapte 5, 36) răscoala de care vorbea Gamaliel (care se știe că a avut loc în anul 6 d.Hr.) nu poate fi identificată cu aceasta de care ne vorbesc Iosif și Eusebiu, care are loc în anul 45.

rînd pe mulți dintre ei, iar pe alții i-a prins de vii, între care și pe Teuda însuși și, după ce i-a tăiat capul, i l-a trimis la Ierusalim»⁶⁸.

Pe de altă parte, iată și modul în care vorbește Iosif despre foamea de sub Claudiu Cezarul :

XII

Elena, regina din Adiabena

1. «În vremea aceea a bîntuit în Iudeea foametea cea mare, în timpul căreia regina Elena⁶⁹ a cumpărat de mulți bani o cantitate de grîu din Egipt, împărțindu-l celor care se aflau în lipsuri».

2. E ușor de ghicit că această știre se acoperă cu istorisirea din «Faptele Apostolilor», unde se arată că ucenicii din Antiohia au hotărît ca fiecare din ei să trimită din ajutoarele de care se puteau lipsi celor din Iudeea, pe care le-au și încredințat bătrînilor prin mîinile lui Barnaba și ale lui Pavel.

3. De la această Elena, de care amintește istoricul, ne-au rămas pînă astăzi cîțiva stîlpi puternici în afara zidurilor orașului numit astăzi Aelia⁷⁰. S-a spus că ea ar fi domnit peste popoarele Adiabenei.

XIII

Simon Magul

1. Dar în vremea în care credința în Mîntuitorul și Domnul se răspîndea la toată lumea, vrăjmașul mîntuirii oamenilor a neștit în chip și formă cum să atragă la sine capitala imperiului și s-o cucerească. În acest scop a ales pe Simon, despre care am vorbit mai înainte⁷¹, și prin curse înșelătoare a dus în rătăcire pe mulți din locuitorii Romei.

2. Acest lucru ni-l arată Iustin, care nu de mult îmbrățișase învățătura apostolilor și ajunsese vestit în această învățătură. Despre el voi

68. *Antichit. iud.*, XX, 197—198.

69. *Antichit. iud.*, XX, 101. Această regină din Adiabene sau Osroene, care trecuse la iudaism, își avea palat în Ierusalim, unde va fi și înmormîntată atît ea cît și fiul ei, regele Izatis (*Antichit. iud.*, XX, 2—4).

70. Despre Aelia, noul nume al Ierusalimului dat de către împăratul Adrian, în urma distrugerii vechiului centru iudaic (a. 135—138), a se vedea mai jos IV, VI, 4.

71. II, I, 11.

spune cele cuvenite la locul potrivit ⁷². În prima sa *Apologie* scrisă către Antonin spre apărarea credinței noastre, Iustin spune următoarele :

3. «Și după înălțarea Domnului la cer demonii au scos la iveală pe anumiți oameni, care au spus despre ei că sînt zei și care nu numai că nu sînt pedepsiți, ci dimpotrivă au fost învredniciți și de onoruri. Astfel, un oarecare Simon Samariteanul, din satul care se numea Githon, care în vremea Cezarului Claudiu, cu ajutorul demonilor, a săvîrșit minuni de magie în cetatea voastră împărătească, Roma, a fost socotit drept zeu și a fost cinstit de către voi cu o statuie, care i s-a ridicat pe o insulă din rîul Tibru, dintre cele două poduri, avînd pe ea săpată, în limba latină, inscripția : «*Simoni deo sancto*». Și aproape toți samaritenii, ba chiar și unii de alte naționalități, îl adoră, recunoscîndu-l ca cea dintîi divinitate a lor ; iar despre o oarecare Elena, care-l însoțea pretutindeni în vremea aceea și care mai înainte fusese într-un local de pierzanie din Tir, în Fenicia, s-a spus că este prima lui rațiune» ⁷³.

5. Cu cele spuse de Iustin consună întru totul și Irineu ⁷⁴ ; în prima lui scriere *Contra ereziilor*, el descrie cele afirmate despre acest om și despre învățătura lui nelegiuită și stricată. Acum ar fi de prisos s-o mai expunem, întrucît cine vrea poate cunoaște amănunțit chiar și apariția și viața marilor ereziarhi care au urmat după Simon, precum și învățăturile lor rătăcite, care sînt expuse cu grijă în cartea lui Irineu.

6. După cum ne spune tradiția, Simon a fost primul scornitor al tuturor ereziilor : începînd de la el și pînă azi cei care au urmat erezia lui pretind că nu prezintă altceva decît filosofia creștinilor cea purificată și vestită pentru moralitatea ei, pe cînd în realitate ei nu se sfiesc să se întoarcă iarăși la idololatria de care lăsausă se înțelege că s-ar fi lepădat. Ei se pleacă pînă la pămînt înaintea tablourilor și icoanelor care conțin atît chipul lui Simon, cît și cel al tovarăsei sale Elena, îndrăznind să-i cinstească chiar și cu tămîie și cu jertfe sîngeroase și cu libațiuni.

7. Cît privește practicile lor mai ascunse, de care — pe cît spune — sînt ei înșiși impresionați sau, mai bine zis, de-a dreptul încremeniți, mai ales cei care le trăiesc pentru prima dată, ele năucesc pe om

72. IV, XII, 16—18.

73. Simon Magul socotea pe Elena ca fiind inspiratoarea doctrinei sale și o credea dotată cu rațiune divină. S-a dovedit că în loc de Simon Magul era vorba de un zeu etrusc Semon Sancus. De la Iustin, confuzia în legătură cu statuia lui Simon Magul a trecut și la alți scriitori. Între ei, Tertulian (*Apol.*, 13), Ciril Ierus., (*Cateh.* 6, 14) etc.

74. Irineu, *Contra ereziilor*, passim.

cu adevărat, tulburându-l mîntea și aproape înnebunindu-l, încît nu numai că nu pot fi istorisite în scris, ci nici măcar nu pot fi redată cu graiul de oameni care au cît de puțină bunăcuviință, atîta sînt ele de nerușinate și de negrăit. Tot ce a putut scorni omul vreodată a fi mai fără rușine și mai spurcat a fost întrecut cu mult de erezia monstruoasă a acestor oameni, căci își fac de lucru numai cu femei din cele mai ticăloase și dedate la toate fărădelegile ⁷⁵.

XIV

Predica Apostolului Petru în Roma

1. Pe acest Simon, părintele și autorul atîtor nerușinări, l-a ridicat atunci acea putere rea și cu totul potrivnică binelui ca pe un mare vrăjmaș al marilor și dumnezeieștilor apostoli ai Mîntuitorului nostru.

2. Cu toate acestea harul dumnezeiesc, cel mai presus de ceruri, a venit în ajutorul slujitorilor săi, ferind cît mai repede, încă de la începutul lucrării și a prezenței lor, flăcările ațîțătoare ale răului, îngenuchind și înfrîngînd cu ajutorul lor orice trufie a cugetului pornită împotriva cunoașterii lui Dumnezeu ⁷⁶.

3. Aceasta a fost pricina că n-a prins rădăcini nici secta lui Simon și nici a altora dintre cei contemporani apostolilor. Căci lumina adevărului și cuvîntul dumnezeiesc, care s-au arătat nu de mult oamenilor de pe pămînt, înfloreau peste tot și lucrau cu putere prin apostoli, biruind și întărindu-se pretutindeni.

4. După ce înșelătorul Simon, de care am vorbit, a fost rușinat mai întîi în Iudeea de către apostolul Petru, el a luat-o repede la fugă și s-a dus, parcă orbit în cugetul său ca de o lumină dumnezeiască, cu gîndul să părăsească Răsăritul de dragul Apusului, gîndindu-se că numai acolo își va putea duce viața cum vrea.

5. După ce a sosit la Roma, a fost ajutat cu puternic sprijin de un duh rău care se încuibase acolo ⁷⁷ și în scurt timp strădaniile lui au avut atîta succes încît a fost cinstit ca zeu de către cei de acolo, care l-au ridicat și o statuie ⁷⁸. Dar împrejurările nu i-au priit mult timp, căci îndată după el, chiar de la începutul domniei lui Claudiu, Providența cea peste tot lucrătoare, în bunătatea și dragostea ei față de oameni,

75. II Tim., 3, 6.

76. II Cor., 10, 5.

77. Deci e vorba de o lucrare diavolească (Apoc., 17, 1—8).

78. Se repetă ca bună afirmația greșită a lui Iustin.

a îndrumat împotriva unei astfel de ciume, pe viteazul și marele apostol Petru, primul apărător între toți ceilalți din pricina virtuții sale. Ca un viteaz luptător al lui Dumnezeu, întărit cu arme dumnezeiești⁷⁹, el a adus din Răsărit pentru oamenii din Apus comoara prețioasă a luminii celei înțelegătoare propovăduind cu folos, ca o adevărată lumină și ca un cuvânt mîntuitor de suflete, vestea împărăției cerurilor.

XV

Evanghelia după Marcu

1. Și intrucît de acum cuvîntul dumnezeiesc se răspîndise printre romani, puterea lui Simon s-a stins odată cu el⁸⁰.

În schimb, cu atît mai mult strălucea credința în inimile oamenilor care ascultau predicile lui Petru, pe care nu se săturau că le-au ascultat o dată și nici cu faptul că au primit învățătura orală a cuvîntului dumnezeiesc, cî s-au adresat prin tot felul de rugămînti lui Marcu (a cărui Evanghelie și-a redactat-o după cum l-a însoțit pe Petru) cerîndu-i ca să le lase în scris însemnările după învățătura care le-a fost transmisă oral. Și atîta s-au rugat pînă ce l-au cîștigat pe om, încît se poate spune că așa numita «Evanghelie după Marcu» e rodul insistențelor lor.

2. Se spune că apostolul Petru cunoștea acest fapt în urma unei descoperiri a Duhului Sfînt, de aceea s-a bucurat mult auzind despre dorința acestor oameni, așa încît le-a îngăduit să aibă această carte spre citire în adunările lor. Întîmplarea o întărește și Clement în cartea a VI-a a *Hipotipozelor*⁸¹ sale, precum și episcopul Papia din Ierapole⁸². Dar despre Marcu amintește și Petru însuși în prima sa epistolă, despre care se spune că a fost scrisă chiar în Roma, ceea ce reiese din mărturia graiului său metaforic, atunci cînd amintește în acest pasaj despre Babilon zicînd: «vă îmbrățișează Biserica cea aleasă din Babilon și Marcu, fiul meu»⁸³.

79. *Efes.*, I, 6, 13—17.

80. Cu toate că Eusebiu și-a revizuit de mai multe ori *Istoria*, totuși l-au mai scăpat destule nepotriviri. Așa e cazul și cu Simon Magul. Aici spune că puterea lui «s-a stins deodată cu el», iar mai înainte (II, I, 12), spunea că și în vremea lui această «blestemată erezie» era încă activă!

81. Clement Alex., *Hypotyp.*, VI, fragm. 9 ed. Staehlin, III, 197—8, citat după G. Bardy, *op. cit.*, p. 70.

82. Despre Papia, a se vedea mai jos: III, XXXIX, 15.

83. *I Petru*, 5, 13.

XVI

Marcu e cel care predică primul creștinismul în Egipt

1. Despre acest Marcu se spune că a fost cel dintii trimis să predice Evanghelia în Egipt, așa cum a compus-o, și tot el a întemeiat acolo primele biserici ⁸⁴.

2. Atât de mult s-a întărit încă de la început mulțimea credincioșilor bărbați și femei în această țară, iar felul lor de trai a fost din cele mai înțelepte și mai serioase, încît Filon a socotit vrednice de a fixa în scris strădaniile lor, întrunirile lor, mesele lor comune, precum și toate celelalte obiceiuri ale vieții lor ⁸⁵.

XVII

Ce povestește Filon despre asceții din Egipt

1. Se pare că pe vremea domniei lui Claudiu, Filon ar fi întâlnit în Roma pe Petru, care propovăduia celor de acolo (învățătura creștină, n. tr.), lucru care nu-i imposibil, căci scrierea la care ne referim și pe care Filon va fi compus-o mult mai târziu conține tocmai astfel de îndrumări bisericesti care la noi și acum sînt respectate.

2. Dar chiar și cînd descrie în chipul cel mai amănunțit posibil viața asceților noștri, ne lasă cu adevărat impresia nu numai că îi cunoaște pe oamenii cu viața apostolică din timpul său, ci parcă-i și admiră și îi cinstește: după cît se pare ei erau evrei de origine și prin urmare țineau întocmai ca și evreei obiceiurile vechi.

3. Mai întii, în cartea cu titlul *Despre viața contemplativă sau Despre rugători*, Filon ne asigură că nu spune de la el nimic în expunerea reală a faptelor ⁸⁶. Pe aceștia Filon îi numește terapeuți ^{86 a}, iar pe femeile care trăiesc împreună cu ei le numește terapeutide. Denumirea aceasta o bazează pe aceea că întocmai ca niște doctori, poartă grijă și vindecă

84. În *Cronica* sa (la anul 45 d.Hr., ed. Helm., p. 179) Eusebiu afirmă că Marcu a evanghelistat și Egiptul și Alexandria. Poate că știrea va fi luat-o de la Dionisie, episcopul Alexandriei, ucenicul lui Origen, la care Eusebiu se referă adeseori în *istoria* sa.

85. Autenticitatea acestei scrieri a fost mult timp controversată. Oricum, afirmația lui Eusebiu că terapeuții ar fi fost creștini e greșită. E discutabil și dacă Filon putea cunoaște pe creștini și scrierile lor. Nici întâlnirea lui Filon cu sfîntul Petru la Roma nu se știe de unde o va fi luat. O susțin însă și Fericitul Ieronim (*De viris illustribus*, XI) și patriarhul Fotie (codex 105).

86. Folosim ediția F. Daumas și P. Miguel, Paris, 1964.

86 a. θεραπευτής — doctor.

de răutatea patimilor sufletele celor care vin la ei, însănătoșindu-i și îndrumându-i să cinstească pe Dumnezeu prin slujire curată și evlavioasă.

4. N-are rost să ne mai întrebăm dacă el a fost cel care le-a dat acest nume, atribuindu-le o poreclă ce seamănă întru totul cu felul lor de viață sau că, chiar de la început, când numele de «creștin» nu se răspândise încă peste tot, vor fi avut acest nume.

5. Înainte de toate Filon mărturisește despre ei că au renunțat la avere. El istorisește că îndată ce au început a se dedica noii lor filosofii și-au încredințat averile rudelor lor⁸⁷. După ce s-au eliberat de toate grijile vieții au părăsit și zidurile cetății⁸⁸ și și-au înjghebat un adăpost în locuri singuratic și prin grădini, întrucât și-au dat seama că nici o legătură cu cei de alte preocupări nu le este de folos, ci chiar stricătioasă. Cei care duceau un astfel de trai se nevoiau cu mult avânt și cu credință fierbinte să ducă viața pe care o trăiseră altădată proorocii.

6. Căci într-adevăr, chiar și în scrierea canonică a «Faptelor Apostolilor» ni se istorisește că toți ucenicii apostolilor își vindeau averile, iar banii îi împărțeau între ei după cum avea trebuință fiecare, încât nimeni nu ducea lipsă⁸⁹, căci toți cei ce aveau case sau moșii le vindeau, iar costul lor îl aduceau și-l puneau la picioarele apostolilor și fiecăruia i se dădea ceea ce îi lipsea⁹⁰.

7. Filon mai istorisește despre ei și alte fapte asemănătoare :

«Acest soi de oameni (al terapeuților) îl poți afla pretutindeni în lume, căci spre binele desăvârșit trebuie să tindă atât cei dintre păgâni, cât și dintre barbari. Dar cel mai tare s-au înmulțit în Egipt, și anume în fiecare din ținuturile numite «nome» și mai cu seamă în jurul Alexandriei.

8. Din toate părțile vin să se așeze în colonii printre terapeuți oameni din cei mai de frunte, și anume într-un ținut din cele mai plăcute, cum este cel de dincolo de Mareotis, pe o colină destul de ridicată așezată foarte potrivit în ce privește siguranța și curăția aerului»⁹¹.

9. După ce descrie adăposturile lor, Filon spune următoarele despre casele lor de rugăciuni din acele ținuturi : «În fiecare din aceste locașuri găsești un colț sfânt, numit loc de rugă sau minăstire, în care terapeuții se duc spre a-și împlini fiecare tainele vieții lui religioase ; dar nu aduc acolo nimic, nici băutură, nici hrană sau altceva din cele necesare trupului, ci doar legile, cuvintele inspirate ale proorocilor, cin-

87. *De vita contempl.* cap. 13.

88. *De vita contempl.* cap. 14.

89. *Fapte*, 2, 45.

90. *Fapte*, 4, 34—35.

91. *De vita contemplativa*, 56—59.

tece și altceva (poate cărți), care sporesc și desăvîrșesc știința și evlavia».

10. Și apoi adaugă: «Pentru ei, de cînd răsare soarele și pînă se întunecă e vreme numai pentru asceză. Filosofează citind după obiceiul strămoșilor lor Sfintele Scripturi, explicîndu-le cu ajutorul pildelor sau al alegoriilor, întrucît sînt de părerea că cuvintele sînt doar semne ale unei realități ascunse⁹², care se descoperă numai în alegorii.

11. Au și scrieri redactate de oameni bătrîni, care au fost cei dinții conducători ai sectei lor și care le-au lăsat multe texte pe care le tîlmăcesc în felul lor prin alegorii, folosindu-le drept model pentru a viețui conform lor».

12. Se vede că în spusele acestuia vorbește un om care a auzit cu urechile lui modul lor de a tîlcui Sfintele Scripturi. S-ar putea ca în ceea ce numește el «cărțile bătrînilor» să fie vorba de Evangheliile și de scrierile apostolilor precum și, poate, unele tîlcuiri ale prorocilor, așa cum e cazul cu «Epistola către Evrei» precum și multe alte epistole ale lui Pavel.

13. Iată și ce spune despre noii psalmi compuși de ei: «Ei nu rămîn numai la contemplație, ci compun la adresa lui Dumnezeu cîntări și imne proprii, pe metri și melodii diferite, deși rămîn mai mult la tonuri grave»⁹³.

14. În aceeași scriere Filon istorisește despre ei multe ale lucruri dar am socotit că-i bine să aleg numai pe cele care caracterizează viața lor bisericească.

15. Dar dacă ar vrea cineva să creadă că observațiile pomenite nu au în vedere viața evanghelică, ci s-ar potrivi mai mult la alte domenii decît cel amintit, acela s-ar putea convinge și din alte cuvinte ale lui Filon, pe care le vom aminti îndată, așa încît cel ce judecă drept, acela va găsi în ele mărturie nezdramcinată despre această problemă:

16. «Drept temelie ei își sădesc în suflet stăpînirea de sine, peste care pot apoi zidi și celelalte virtuți. Nimeni dintre ei n-ar mîncă și n-ar bea ceva înainte de apusul soarelui, întrucît sînt de părere că filosofarea nu se poate face decît cită vreme e lumină, pe cînd neputințele trupesti se potrivesc mai curînd cu întunericul, așa încît acelora le place lumina, pe cînd acestora, o parte din noapte.

17. Între ei sînt și de aceia care, dorind cit mai mult înțelepciunea, nu-și aduc aminte de hrană decît numai după trei zile. Alții, la rîndul

92. *Ibid.*, 64—65.

93. *Ibid.*, 64—66. S-a vorbit chiar de o influență a imagografiei terapeuților asupra literaturii pauline: *Efes.*, 5, 14; *I Tim.*, 3, 16; *Col.*, 3, 16.

lor, au atita prisos de bucurie și de bunătate pe urma înțelepciunii pe care le-o dă din belșug și fără zgircenie învățătura, încit s-au obișnuit să postească încă o dată pe atita și abia în a șasea zi gustă ceva hrană». Sintem de părere că aceste afirmații ale lui Filon se potrivesc întru totul și fără nici o contradicție cu viețuirea unora dintre creștini.

18. Iar dacă totuși s-ar încăpățina cineva să nu creadă așa ceva, acela s-ar putea convinge și cu mărturii mai limpezi, așa cum nu le putem afla în alt loc, în religia creștină cea trăită după Evanghelie.

19. După cum ne spune Filon, «în cercurile amintite se află și persoane feminine, dintre care cele mai multe sînt fecioare înaintate în vîrstă, care și-au păstrat fecioria nu de silă, ca unele din preotesele păgîne, ci prin liberă alegere, din dorința și din rîvna după înțelepciune, cu care se nevoiesc să trăiască, lipsindu-se de bună voie de plăcerile trupului. Ele nu doresc să aibă urmași trupești, ci netrupești, pe care-i poate naște numai un suflet iubitor de Dumnezeu»⁹⁴.

... 20. Ceva mai departe, Filon descrie lucrurile cu și mai multă claritate: «Îlcuirea Sfințelor Scripturi se face la ei cu ajutorul imaginilor sau al pildelor și alegoriilor. Într-adevăr, acești oameni aveau impresia că Legea însăși e o ființă vie, al cărei trup îl formează graiul, dar al cărei suflet e înțelesul tainic ascuns în acest grai. Școala lor căuta să contemple tocmai acest înțeles ca și cum ar fi văzut în oglinda cuvintelor: frumusețea minunată a ideilor»⁹⁵.

... 21. Să mai amintesc oare, pe lângă întrunirile lor, ocupațiile specifice ale bărbaților și ale femeilor (căci bărbații și femeile trăiesc despărțiți unii de alții), asceza lor religioasă care se continuă într-un fel pînă la noi și care în deosebi cu ocazia prăznuirii Patimilor Domnului se disting prin post deosebit, prin privegheri de noapte și prin meditații asupra cuvintelor celor dumnezeiești?

22. Pe toate acestea scriitorul amintit le descrie în scrierea sa ca și cum numai la noi se mai păstrează astăzi în uz. Tot el amintește și serbarea cu priveghere de toată noaptea, care ale loc tot așa cum ne-am obișnuit să cîntăm și noi imnele respective, și anume unul psalmodiind **textul** ritmic, iar ceilalți ascultînd în liniște și necîntînd cu el decît ultimele cuvinte ale imnelor: Filon afirmă expres că în zilele acelea, toată lumea se culcă jos pe paie, nu se bea vin deloc, nu se mănîncă nimic afară de pîine și apă, sare și isop, care sînt singura lor hrană.

23. Pe lângă acestea, Filon mai descrie felul și ordinea în care sînt rînduiți cei aleși să slujească în viața bisericească începînd de la dia-

94. *Ibid.* 105—107.

95. *Ibid.*, 119—120.

con și pînă la episcopul care conduce pe toți, așa încît oricine dorește să cerceteze cu grijă aceste lucruri se poate lămuri din cele relatate de acest scriitor.

24. Dar oricine va înțelege ușor că scriind toate acestea Filon s-a condus după învățătura adusă mai întîi de vestitorii Evangheliei și de rînduielele lăsate de la început de apostoli ⁹⁶.

XVIII

Care dintre scrierile lui Filon au ajuns pînă la noi ?

1. Bogat în informații și larg în concepții, înalt și avîntat în tilcuirea Scripturilor dumnezeiești, Filon a compus variate și numeroase tălmăciri ale scrierilor sfînte. Mai întîi, el a parcurs pe rînd și în ordine lămurirea evenimentelor cuprinse în Cartea Facerii într-o lucrare intitulată *Alegoriile Legilor Sfînte* ⁹⁷; după aceea a compus cercetări speciale prin întrebări și răspunsuri la unele probleme importante din Biblie într-o altă lucrare cu titlul *Cercetări și explicări la cărțile Facerii și Ieșirii*.

2. Afară de aceasta avem de la el o serie de tratate speciale deosebit de grăitoare, cum sînt cele *Despre agricultură* ⁹⁸ și *Despre beție*, fiecare din ele în cite două cărți, precum și altele, cu titlu deosebit, asupra unor probleme speciale tot din Cartea Facerii: *Ce dorește și ce nu dorește un om cuminte* ⁹⁹, *Despre amestecarea limbilor* ¹⁰⁰, *Despre fugă și regăsit* ¹⁰¹, *Despre venirea la învățatură* ¹⁰², *Cine ajunge să moștenească bunurile dumnezeiești sau despre împărțirea în părți egale și inegale* ¹⁰³, *Despre trei virtuți* ¹⁰⁴, pe care Moise le-a descris în comparații cu altele.

96. La toate identificările făcute de Eusebiu un comentator ca P. Lagrange (*Le Judaisme avant Jésus Christ*, Paris 1931) observă că «textul lui Filon nu cuprinde nimic ce n-ar proveni de la iudei». Credem că în admirația lui pentru Filon se resimte mult și influența marelui său discipol Origen, în exegeza căruia Filon a exercitat o puternică influență.

97. *Alegoriile Legilor Sfînte* pare a fi cartea program, într-un fel opera principală a lui Filon. În ultima ediție cunoscută nouă, *Legum allegoriae* ed. Cl. Mondésert, Paris, 1962.

98. Ed. J. Pouilloux, Paris, 1961 : tema centrală e Fac., 9, 20. Tot în același volum și *Despre beție*.

99. Cu titlul mai scurt *De sobrietate*, ed. J. Gotez, Paris, 1962. Tema centrală : Fac., 9, 21—23.

100. Ed. J. G. Kahn, Paris, 1963. Tema centrală : Fac., 11, 1—9.

101. Ed. Starebinsk-Safran, Paris, 1970. Tema : Fac., 16, 6—14.

102. Ed. M. Alexandre, Paris, 1967. Tema centrală : Fac., 16, 1—6.

103. Ed. M. Harl, Paris, 1966. Tema : Fac., 15, 2—18.

104. Ed. Arnaldez și alții, Paris, 1962.

3. Afară de acestea, o lucrare intitulată *Despre schimbarea numelor și despre cauzele lor*¹⁰⁵, în care amintește că a mai compus și scrierea *Despre Testamente*, în două cărți.

4. Mai avem de la el scrierile *Despre emigrare*¹⁰⁶, *Despre viața înțeleptului cu adevărat* și *Despre legile nescrise*, apoi, *Despre uriași*¹⁰⁷, sau *Despre neschimbabilitatea dumnezeirii*, apoi 5 cărți *Despre visuri*¹⁰⁸, care, după cum zice Moise, ne sînt trimise de Dumnezeu. Toate aceste scrieri care s-au păstrat pînă azi stau în legătură cu Cartea Facerii¹⁰⁹.

5. În legătură cu Cartea Iesirii, cunoaștem de la el 5 cărți cu titlul : *Probleme și rezolvări*, *Despre Cortul Mărturiei*, *Despre Decalog*, *Despre legile particulare care se potrivesc cu punctele principale din Decalog*, în 5 cărți, *Despre animalele de jertfă și ce fel de jertfe se cunosc*, *Despre prescripțiile Legii în legătură cu răsplata binelui, cu pedepsele și cu blestemele aruncate asupra celor răi*¹¹⁰.

6. Pe lângă toate acestea mai notăm următoarele monografii : *Despre Providență*¹¹¹, *Un discurs despre județ*, *Despre cetățean*, apoi *Alexandru sau că și animalele mute au un fel de minte*, precum și tratatul *Că orice păcătos e un rob*¹¹² și continuarea lui, *Că orice virtuos este liber*¹¹³.

7. Au mai fost compuse de el și scrierile următoare : *Despre viața contemplativă* sau despre rugători, după care am descris și noi felul de viețuire al bărbaților apostolici, precum și *Tălmăcirile numelor evreiești aflate în Lege și în prooroci*, care pare a fi tot o scriere a lui Filon.

8. Cînd a venit la Roma pe vremea lui Gaius, Filon a descris neleguirile acestuia într-o operă intitulată cu finețe și ironie *Despre virtuți*. Se spune că pe vremea lui Claudiu el și-a citit această lucrare chiar în senatul roman și că toleranța lui a fost atît de admirată, încît s-a socotit potrivit a pune scrierile lui în bibliotecile publice¹¹⁴.

105. Ed. R. Arnaldez, Paris, 1964. Tema : Fac., 6, 13—9, 19.

106. Ed. J. Cazeau, Paris, 1965. Tema : Fac., 12, 1—6.

107. Ed. A. Moses, Paris, 1963. Tema : Fac., 6, 4—12.

108. Păstrată parțial *Despre visuri*, ed. P. Savinel, Paris, 1962. Tema : Fac., 20, 3; 28, 12; 31, 11; 37, 40—41.

109. Multe din ele pierdute sau păstrate fragmentar (cele nesemnălate și neditate).

110. Pierdute aproape integral.

111. Ed. Hadas-Lebel, Paris, 1974. Restul cărților pierdute.

112. Pierdută.

113. Ed. Petit, Paris, 1974.

114. Fer. Ieronim, în *Liber interp. hebr. nom.*, Migne, P.L., 23; 774, zice că e atîta nepotrivire între titlurile și scrierile lui Filon, încît mai bine să taci decît să te pronunți. Alături de multe pierdute, sînt și unele necunoscute atît lui Eusebiu, cît și lui Ieronim, care le-a tradus. Așa, *De officio murdî*, ed. R. Arnaldez, Paris, 1961. S-ar putea ca lista dată aici de Eusebiu să fie lista celor prezente atunci în biblioteca din Cezareea (cf. G. Bardy, *op. cit.*, p. 80).

XIX

*Ce nenorociri au dat peste iudei
în ziua de Paști*

1. În acele vremi, pe cînd Pavel își încheia drumul, ocolit de la Ierusalim pînă în Iliric ¹¹⁵, Claudiu alunga din Roma pe iudei, de aceea Acvila și Priscilla ¹¹⁶ fiind alungați împreună cu alți iudei din Roma debarcară în Asia și acolo au trăit împreună cu apostolul Pavel, care întărea temeliiile învățaturii puse de el în Bisericile din acele ținuturi, după cum ne arată cartea «Faptelor» ¹¹⁷.

Claudiu conducea încă treburile imperiului cînd, la un Paște, s-a produs în Ierusalim o răscoală și o tulburare atît de mare, încît numai iudeii care se înghesuiau cu tărie spre ușile templului, treizeci de mii au pierit fiind călcați unii de alții ¹¹⁸, iar sărbătoarea a devenit un doIU pentru tot poporul, prilej de bocire pentru toate familiile, după cum ne istorisește textual Iosif.

2. Claudiu a pus rege peste iudei pe Agripa ¹¹⁹, fiul lui Agripa, trimițînd pe Felix ca guvernator ¹²⁰ peste toată Samaria și Galileea, precum și peste țara numită Perea. După ce a deținut puterea vreme de 13 ani și 8 luni Claudiu a murit și a lăsat ca urmaș pe Nero.

XX

*Ce evenimente au mai avut loc
la Ierusalim pe vremea lui Nero*

1. Pe vremea lui Nero ¹²¹ și în timp ce Felix guverna Iudeea, preoții din această țară au ajuns să se certe între ei, lucru despre care Iosif ne relatează textual următoarele în cartea a 20-a a *Antichităților* sale :

2. «Arhieriei au provocat o adevărată răscoală împotriva preoților și a mai marilor poporului din Ierusalim și fiecare din ei strîngînd în

115. *Rom.*, 15, 19.

116. *Fapte*, 18, 2. Suetoniu, *Doisprezece cezari. Claudiu*, 25 (trad. rom.), D. Popescu-V. Georoc, București, 1958, p. 217.

117. *Fapte*, 18, 18—19; 23.

118. Iosif, *Răzb. iud.*, 2, 227. Faptul s-a petrecut pe vremea procuratorului Venedictus Cumanus (48—52). Desigur că numărul victimelor pare exagerat. Iosif zice: 20.000.

119. Agripa II n-a fost rege, deși purta acest titlu (*Fapte*, 25, 12; 24; 26, 2). Foarte devotat romanilor, el a supraviețuit și tragediei din anul 70. Moare pe la 109.

120. Antoniu Felix, procurator roman între anii 52—60.

121. Neron domnește între anii 54—68.

jurul lor o ceată de răsculați aveau pretenții de conducător, așa încît de cîte ori se întîlneau se luau la ceartă și se împroșcau cu pietre unii pe alții. Nimeni nu putea să pună capăt acestor dihonii, ci toți își făceau de cap ca într-o țară fără stăpîn.

3. Atît de departe mergeau arhieriei cu semeția și cu lipsa de rușine, încît erau în stare să-și trimită slujitorii pe arie ca să-și ia cu forța dijma care altfel se cuvenea preoților. S-a întîmplat chiar că unii din preoți au ajuns să moară de foame, atît de departe s-a mers cu abuzul de putere»¹²².

4. Același scriitor mai istorisește că în aceeași vreme și-au făcut apariția pe străzile Ierusalimului un fel de tilhari care, după spusa aceluiași autor, ucideau pe trecători în plină zi și chiar între zidurile Ierusalimului.

5. Îndeosebi cu prilejul sărbătorilor amestecîndu-se în mulțime și ascunzînd în mantale niște pumnale¹²³ mici, loveau pe nesimțite pe cei care nu țineau de partida lor, iar după ce mișeliile erau săvîrșite, tot ei se indignau de cele întîmplate, așa încît înfățișarea lor «cinstită» îi făcea cu totul nedescoperiți.

6. Mai întîi însuși arhierul Ionatan a fost ucis în felul acesta, iar după aceea în fiecare zi au urmat alții și alții. Frica a devenit mai grozavă decît omorul, căci — ca într-un război — fiecare se putea aștepta să-i vie lui rîndul¹²⁴.

XXI

«Egipteanul» de care vorbește și cartea Faptele Apostolilor

1. După aceea Iosif adaugă :

«Într-un mod și mai sîngeros decît acesta a lovit pe iudei falsul prooroc egiptean! Căci, într-adevăr el s-a furișat în țară ca un înșelător, care a știut să-și dea aere de prooroc. A strîns în jurul lui 30.000 de aderenți pe care i-a adus din pustie pînă lîngă Muntele zis al Măslinilor. De aici stătea gata să cuprindă Ierusalimul cu asalt, iar după

122. *Antichit. iud.*, XX, 180—181.

123. Cunoscuta răscoală a «sicarilor» (de la sica-ae — pumnal) era o grupare fanatică a evreilor care au pregătît marile tulburări ce vor duce la asediul și dărîmarea Ierusalimului.

124. *Răzb. iud.*, II, 254—256. H. Lietzmann, *Gesch. d. alt. Kirche*, I (Berlin, 1937), p. 185; 188.

dezarmarea garnizoanei romane și a poporului s-a făcut stăpîn ca un tiran cu ajutorul oamenilor răsculați pe care-i comanda.

2. Dar Felix i-a presimțit planurile ieșindu-i în întîmpinare cu armata romană și cu întreaga mulțimea poporului care-l sprijinea, așa încît în încheștarea care a avut loc egipteanul a luat-o la fugă cu cîtiva din aderenții săi, pe cînd cei mai mulți au fost uciși ori luați prizonieri» ¹²⁵.

3. Acestea le istorisește Iosif în a doua carte a *Istoriei* sale. Se poate face ușor legătura între cele zise aici și între cele pomenite de «Faptele Apostolilor» în pasajul în care tribunul aflat la Ierusalim pe vremea lui Felix s-a adresat lui Pavel atunci cînd mulțimea s-a ridicat împotriva lui: «nu ești tu, oare, egipteanul care înainte de zilele acestea te-ai răsculat și ai scos în pustie cei 4000 de bărbați ucigași?» ¹²⁶.

Iată, toate acestea au avut loc pe vremea procuratorului Felix.

XXII

Pavel în lanțuri la Roma, apărarea și eliberarea lui

1. Ca urmaș al lui Felix a fost trimis de către Nero ca guvernator Festus ¹²⁷, pe vremea căruia Pavel și-a ținut cuvîntarea sa de apărare ¹²⁸, pe temeiul căreia a fost trimis captiv la Roma ¹²⁹. Era însoțit de Aristarh, pe care pe bună dreptate îl mai amintește încă o dată într-una din epistolele sale ca «tovarăș de închisoare» ¹³⁰. I s-a mai atașat și Luca, autorul «Faptelor Apostolilor», cu însemnarea că Pavel a petrecut între timp în Roma doi ani în libertate, propovăduind nestingherit cuvîntul lui Dumnezeu ¹³¹.

2. După ce și-a susținut cauza înaintea tribunalului, apostolul va fi plecat din nou în călătorii misionare, revenind pentru a doua oară în același oraș, unde și-a sfîrșit viața ca mucenic. În acest din urmă răstimp va fi scris, pe cînd se afla încă «în lanțuri», epistola a doua către Timotei, în care face de altfel amintire și de «prima lui apărare»

125. *Răzb. iud.*, II, 261—263. Nu se știe cine a fost «falsul prooroc egiptean».

126. *Fapte*, 21, 38. Aici se dă cifra de 4000, nu de 30.000 ca la Eusebiu.

127. Porcius Festus, procurator între anii 60—62. Data sigură a numirii lui nu-l ușor de stabilit.

128. *Fapte*, 25, 8—12.

129. *Fapte*, 27, 1.

130. *Fapte*, 27, 2; *Col.*, 4, 10.

131. *Fapte*, 28, 30—31.

și de sfârșitul care-l așteaptă. Iată cum grăiește el despre aceste întimplări : ¹³² «La înția mea apărare, nimeni nu mi-a stat într-ajutor, ci toți m-au părăsit. Să nu li se țină socoteală ! Dar Domnul mi-a stat într-ajutor și m-a întărit, pentru ca, prin mine, Evanghelia să fie pe deplin vestită și s-o audă toate neamurile, iar eu am fost izbăvit din gura leului».

4. Prin aceasta Pavel preciza clar că prima oară, pentru ca să-și poată isprăvi deplin propovăduirea, a fost «izbăvit din gura leului», prin care se va fi referit, pe cât se pare, la Nero, din pricina cruzimii acestuia. Dimpotrivă, mai departe el nu ne mai lasă să înțelegem ceva de acest fel atunci când spune : «mă va izbăvi din gura leului», căci vedea cu duhul său că sfârșitul lui nu va întârzia.

5. De aceea după cuvintele «am fost izbăvit din gura leului» el adaugă : «Domnul mă va izbăvi de orice lucru rău și mă va mîntui în împărăția Sa cerească» ¹³³, lăsându-ne să înțelegem mucenicia sa apropiată, pe care de altfel o afirmă și mai deschis în aceeași epistolă atunci când spune : «eu de acum mă jertfesc și vremea despărțirii mele s-a apropiat» ¹³⁴. La data când scria cea de a doua epistolă către Timotei, Pavel spune că numai Luca mai era cu el ¹³⁵, pe cînd la cea dintîi apărare, nici acesta nu se va afla acolo. Așadar, pe atunci se pare că Luca își încheiase redactarea «Faptelor Apostolilor», în care a cuprins numai fapte din timpul cînd Pavel încă era cu el.

7. Încheindu-ne capitolul acesta am vrut să subliniem că mucenicia lui Pavel n-a avut loc în vremea primei lui petreceri la Roma, despre care aminteste Luca.

8. De altfel, poate că la începutul domniei sale Nero va fi fost mai blînd și îi va fi primit mai ușor apărarea adusă învățaturii creștine, dar după ce va fi coborît pe povârnișul marilor lui nelegiuiri, împăratul va fi pus la cale între altele și împotriva apostolilor măsuri de prigonire.

XXIII

Mucenicia lui Iacov, supranumit «Fratele Domnului»

1. Intrucît Pavel făcuse apel la Cezarul și Festus l-a trimis la Roma ¹³⁶, iudeii și-au pierdut nădejdea de a mai putea să pună mîna

132. *II Tim.*, 4, 16—17.

133. *II Tim.*, 4, 18.

134. *II Tim.*, 4, 6.

135. *II Tim.*, 4, 11 ; 16.

136. *Fapte*, 25, 11—12.

pe el¹³⁷, de aceea s-au întors împotriva lui Iacov, fratele Domnului, căruia îi fusese încredințat de către apostoli scaunul episcopal al Ierusalimului¹³⁸. Iată cit de departe au ajuns și cu îndrăzneala împotriva lui.

2. L-au silit să vină în mijlocul lor și i-au cerut ca în fața întregului popor să se lepede de credința în Hristos. Intrucit însă, împotriva tuturor așteptărilor mulțimii, Iacov a vorbit curajos și a mărturisit deschis că Mintuitorul și Domnul nostru este Fiul lui Dumnezeu, ei n-au mai putut răbda mărturia acestui om, mai ales că toată lumea îl cinstea ca fiind foarte drept din pricina neîntrecutei sale vieți morale și religioase, de aceea l-au ucis folosindu-se de faptul că tocmai pe atunci poporul era lipsit de guvernator, căci Festus murise de curând¹³⁹, așa că acum, țara se găsea într-o stare dezorganizată și lipsită de supraveghere.

3. Împrejurările în care a murit Iacov ni le-a clarificat mai înainte¹⁴⁰ Clement, care a precizat că Iacov a fost aruncat de pe acoperișul templului și apoi bătut de moarte, cu un ciomag de lemn. Despre același Iacov ne mai istorisește în chipul cel mai amănunțit Hegesip¹⁴¹, care face parte din generația care a urmat imediat după apostoli și care ne spune textual :

4. «Iacov, fratele Domnului, fusese așezat la conducerea Bisericii de către apostolii înșiși. Încă de pe vremea lor și pînă astăzi el a fost numit «cel drept», pentru că mulți alți iudei mai purtau numele de Iacov ;

5. dar el era sfînt parcă de cînd era încă în pîntecele mamei lui :¹⁴² n-a băut nici vin și nici altă băutură bețivă, după cum nici n-a gustat carne în toată viața lui. Nici o foarfecă nu s-a atins de părul lui, nu s-a uns vreodată cu ulei și nici nu s-a îmbătat niciodată.

6. Numai lui i-a fost îngăduit să intre în Sfînta Sfîntelor, nici n-avea pe el nici haine de lînă, ci numai de pînză¹⁴³. El intra singur în biserică și acolo îl găseai mereu stînd în genunchi și cerînd iertare pentru popor, în așa măsură încît genunchii lui se îngroșară ca la o cămilă în urma îndelungatei îngenuncheri înaintea Domnului și a continuelor lui rugăciuni pentru iertarea poporului.

137. *Fapte*, 23, 13—15; 25, 3.

138. A se vedea aici, mai sus : II, I, 2.

139. Sicarii au profitat de moartea subită a procuratorului (a. 62), care-și aștepta un succesor, așa încît au început tulburările (*Antichit. iud.*, XX, IX, 1).

140. II, 1, 4.

141. Evreu convertit, călător dornic de a cunoaște uniformitatea învățăturii și organizării Bisericii, Hegesip ne-a lăsat o scriere în 5 cărți, din nefericire pierdute în afară de fragmentele păstrate de Eusebiu și de alții. Cunoșcînd generația imediat următoare apostolilor, informațiile lui Hegesip sînt de cea mai mare importanță.

142. *Lev.*, 40, 9; *Num.*, 6, 3; *Jud.*, 14, 4; *I Regi*, 1, 1; *Luca*, 1, 15.

143. Cum se cerea preoților *Ieș.*, 29, 33; 28, 27.

7. Din pricina neîntrecutei lui dreptăți el a fost poreclit «Cel drept» și «Oblias», ceea ce în grecește înseamnă «tărie și pază a dreptății», după cum mărturisesc în acest sens cuvintele proorocilor.

8. Unele din cele șapte secte aflate în poporul iudeu și despre care ne vorbește în *Memoriile*¹⁴⁴ sale același Hegesip, de care am pomenit, întrebau pe Iacov : «care este ușa lui Iisus ?». Răspunsul lui era : «Iisus e Mîntuitorul»¹⁴⁵.

9. Unii dintre ei au ajuns la credința că Iisus e Mesia (cel prezis de prooroci, *n. tr.*), dar în general sectele amintite nu credeau nici în învierea Lui și nici că va veni ca să judece pe fiecare după faptele sale. Dintre cei care au primit credința, unii ținătoarează acest lucru lui Iacov.

10. «Intrucît și dintre conducători mulți s-au creștinat, s-a produs o răscoală printre iudei, mai ales printre cărturari și farisei care spuneau că există primejdia ca întreg poporul să vadă în Iisus pe Hristos însuși¹⁴⁶, de aceea veneau la Iacov și-i cereau : «Te rugăm să oprești poporul căci el se înșală de prezența lui Iisus atunci cînd crede că El ar fi cu adevărat Mesia. Te rugăm să convingi pe cei care s-au strîns la sărbătorile Paștilor în legătură cu Iisus, căci noi toți avem încredere în tine. Noi și întreg poporul mărturisim că tu ești drept și că nu cauți la fața nimănui¹⁴⁷.

11. De aceea, convinge pe oameni să nu se rătăcească în legătură cu Iisus, căci toată lumea și noi înșine avem încredere în tine. Urcă-te pe acoperișul templului pentru ca să te vadă acolo toți și cuvintele tale să fie înțelese de toți ! Căci din pricina serbării Paștilor s-au strîns toate semînțele și, chiar și dintre păgîni».

12. Și iată așa au pus cărturarii și fariseii amintiți pe Iacov pe acoperișul templului și au strigat către el : «Dreptule, ca unul în care toți trebuie să ne încredem, intrucît poporul se înșală mergînd după Iisus cel răstignit, vestește-ne nouă care e ușa lui Iisus !».

13. Și el a răspuns cu glas tare : «De ce mă întrebați despre Fiul Omului ?»¹⁴⁸. El «șade în ceruri de-a dreapta puterii și venind pe norii cerului»¹⁴⁹.

14. Mulți s-au lăsat cu totul convinși și preamăreau mărturisirea lui Iacov zicînd : «Osana, fiul lui David»¹⁵⁰. Dimpotrivă însă, aceiași

144. A se vedea mai departe : IV, XXII, 7.

145. *Ioan*, 10, 7.

146. *Ioan*, 12, 19.

147. *Luca*, 20, 21.

148. Ca și Ștefan, așa-l numește și Iacov pe Iisus : *Fapte*, 7, 56.

149. *Matei*, 26, 64 ; *Marcu*, 14, 62.

150. *Isaia*, 3, 10.

cărturari și farisei ziceau unii către alții : «Am făcut rău cînd am cerut mărturia lui Iacov despre Iisus. Să-l urcăm deci acolo sus și de acolo să-i dăm drumul jos, ca în felul acesta să se îngrozească toți și să nu mai creadă în el».

15. Și au început să strige : «Vai, vai ! Pînă și cel drept s-a rătăcit». De aceea au împlinit Scriptura despre care vorbește Isaia : «Să-l dăm la o parte pe cel drept pentru că ne este greu să-l mai auzim ! De aceea l-au urcat pe acoperiș, de unde l-au aruncat jos pe cel drept.

16. După care au adăugat : «Să ucidem cu pietre pe Iacov cel drept» și au început să arunce cu pietre în el căci deși fusese aruncat jos el încă nu murise. Dar întorcîndu-se Iacov s-a așezat în genunchi spunînd : «Te rog, Doamne Dumnezeu și Părinte, iartă-le lor căci nu știu ce fac !» ¹⁵¹.

17. Iar în timp ce aruncau astfel cu pietre în el, unul din preoții din familia lui Recav și din urmașii lui Rechavim, despre care proorocul Ieremia a mărturisit, strigă : «Oprîți ! Ce-i faceți ? căci cel drept tocmai pentru voi se roagă !» ¹⁵².

18. Și atunci unul dintre ei, un piuar, luînd un pilug cu care se presează stofele, a lovit în cap pe cel drept și astfel acesta a adus moarte de martir. Și l-au îngropat tocmai acolo lîngă templu, unde și azi se mai vede piatra lui de mormînt ¹⁵³. Iacov a fost atît pentru iudei, cît și pentru păgîni un martor adevărat al mesianității lui Iisus. Curînd după aceea a început asediul lui Vespasian».

19. Acestea sînt, așadar, istorisirile amănunțite oferite de Hegesip ¹⁵⁴ și care sînt de acord cu cele ale lui Clement în legătură cu Iacov. Acesta era un om atît de minunat și atît de vestit la toți pentru dreptatea lui, încît chiar iudeii care judecau cît de cît sănătos au văzut în mușcăciunea lui cauza asediului Ierusalimului care a urmat îndată și care, după părerea lor, n-a avut altă cauză decît tocmai nelegiuirea comisă împotriva lui.

20. Cel puțin Iosif mărturisește clar acest lucru scriînd următoarele : «Această nenorocire le-a venit evreilor drept pedeapsă pentru ceea ce au făcut și ei lui Iacov cel drept, fratele lui Iisus, supranumit

151. Luca, 23, 34.

152. Ier., 35, 2.

153. F. Abel, *La sépulture de St. Jacques*, în «Rrev. Biblique», 1919, p. 490 (citată după Bardy, p. 88).

154. E adevărat că, privitor la moartea lui Iacov, în referatul lui Hegesip se resimte o notă de «aghiografie populară» (J. Chainé, *L'épître de A. Jacques*, Paris, 1927, p. XXXIX) sau «legendară» (Rauschen-Altaner, *Patrologie*, ed. X, Freiburg, i. Br., 1931, p. 105), dar în rest expunerea e verosimilă.

Hristos pe care iudeii l-au ucis cu toate că el fusese un om foarte drept»¹⁵⁵.

21. Același scriitor mai relatează despre moartea lui în a 20-a carte a *Antichităților* sale astfel: «Auzind de moartea lui Festus, împăratul a trimis ca guvernator în Iudeea pe Albin¹⁵⁶. În vremea aceea Ananus cel tânăr¹⁵⁷, despre care știm că a fost numit nu de mult arhiereu, era pornit peste măsură spre tulburări și răskoale, ca unul care ținea de eresul saducheilor, care în felul lor sînt cei mai cruzi dintre toți iudeii, după cum am amintit și mai înainte.

22. Gîndind să scoată folos din faptul că guvernatorul Festus murise, iar cel nou (Albin) se afla încă pe drum, Ana a strîns la sfat pe judecători și a poruncit să-i fie aduși fratele lui Iisus supranumit Hristos (pe numele lui adevărat Iacov), împreună cu alți bărbați, pe care i-a învinuit că ar fi călcat legea și i-a osîndit să fie ucisi cu pietre.

23. Toți cei din oraș care treceau ca cetățeni cinstiți și oameni cu respect față de lege nu s-au putut împăca ușor cu această osîndire și au trimis pe ascuns împăratului soli care să ceară arhiereului să nu ducă la îndeplinire judecata făcută, informîndu-l că întreaga judecată n-a fost corect făcută. Unii dintre ei au mers chiar pînă acolo că au căutat să întîlnească pe Albin care urma să sosească atunci în Alexandria, înștiințîndu-l că Ananus n-avusese drept să convoace tribunalul fără aprobarea lui.

24. Convins de ceea ce i se spusese, Albin s-a mîniat și a scris lui Ananus amenințîndu-l cu închisoarea, iar regele Agripa l-a îndepărtat din această pricină din scaunul de arhiereu, pe care stătea de 3 ani, punînd în locul lui pe Iisus, fiul lui Dameu»¹⁵⁸.

Iată, acestea sînt faptele despre care credem că se vorbește în prima dintre epistolele sobornicești în legătură cu Iacov¹⁵⁹.

25. Dar trebuie să știm că această epistolă nu-i autentică, pentru că abia cîțiva dintre înaintași o pomenesc, cum e cazul și cu epistola zisă a lui Iuda, care face parte și ea dintre cele șapte epistole sobornicești. Totuși noi știm că ambele aceste epistole sînt citite împreună cu celelalte în cele mai multe dintre biserici.

155. Eusebiu nu indică sursa acestui citat, care nu există în scrierile lui Iosif. Să fie tot o influență datorată lui Origen, care pune în relații imediate moartea lui Iacov și asediul Ierusalimului (*In Math. Comm.*, X, 17; Migne, P.G., 13, 877; C. Celis. I, 49).

156. Procurator în Iudeea între a. 62—64.

157. Fiul celui de pe vremea lui Iisus (*Antichit. iud.*, XX, 197).

158. Iosif, *Antichit. iud.*, XX, 199; 203.

159. Origen a fost cel dintîi care a vorbit de autenticitatea epistolei sf. Iacov, *Omiliile la Iosua*, VII, 1 (în «P.S.B.», 6, p. 247). La fel susține și Eusebiu aici, deși, afirmă el, «se zice că nu-i autentică, cu toate că e citită public».

XXIV

*Anian, primul episcop alexandrin
după Marcu*

1. Pe cînd se împlinea al 8-lea an de domnie a lui Nero, cel dintîi care a ajuns episcop în Alexandria după Evanghelistul Marcu a fost Anian ¹⁶⁰.

XXV

*Prigoana lui Nero, în timpul căreia mor
ca martiri Petru și Pavel*

1. După ce își întărea deja puterea Nero a ajuns la planuri nelegiuite și a pornit la luptă și împotriva celor care se închinau Dumnezeului celui peste toate. Nu avem de gînd să descriem aici de cîte nelegiuiri a fost în stare acest om.

2. Întrucît însă mulți scriitori au dat faptelor lui cele mai amănunțite istorisiri, oricine va vrea ar putea să judece chiar și după ele josnicia și nebunia acestui om care a îngrămădit nenumărate ucideri, ajungînd, în setea lui după sînge, să nu cruțe nici pe cei mai apropiați și nici chiar pe prieteni, ci a poruncit să fie omoriți în felurite chipuri pînă și mama lui, frații și soția lui, precum și mulți alții care îi erau rudeni de sînge, ca și cum și aceștia ar fi fost dușmanii lui și ai statului lui ¹⁶¹.

3. Pe lîngă aceasta, în legătură cu el trebuie să amintim și aceea că el a fost cel dintîi care s-a purtat cu ură față de închinarea ce se aducea lui Dumnezeu.

4. În această privință Tertulian romanul spune despre el următoarele: «Cercetați documentele și veți afla că a fost cel dintîi care a prigonit credința creștină mai ales atunci cînd, supunînd întreagă împărăția, a început să se arate în Roma crud față de toți. Putem fi mindri că am putut fi osîndiți de un astfel de om, căci oricine îl cunoaște, acela știe că numai lucrurile deosebit de bune au putut fi osîndite de un astfel de om» ¹⁶².

160. În *Cronică* la anul 62, Eusebiu face aceeași afirmație. Altceva nu se știe despre Anian.

161. Într-un fel similar se exprimă Eusebiu și în *Cronică* la anii 58—60. Suetoniu, *Doisprezece cezari, Nero, XXVIII* și urm.

162. Tertulian, *Apol. V*, în «P.S.B.», 3, p. 46.

5. Așadar, acest om care s-a dovedit a fi dintre cei mai înrăiți dușmani ai lui Dumnezeu, a ajuns cu bănuiala chiar să spînzure pe Apostoli ¹⁶³.

6. Se istorisește că pe vremea domniei lui, însuși Pavel a fost decapitat și că probabil și Petru a fost răstignit și că această știre a fost întărită de numele lui Petru și al lui Pavel care pînă azi e legat de cimitirul roman care poartă numele lor precum relatează și un om al Bisericii cu numele Gaius, care a trăit pe vremea episcopului Zefirin al Romei ¹⁶⁴, care discutînd în scris împotriva lui Proclu, conducătorul secției catafrigenilor ¹⁶⁵, spune următoarele cuvinte în legătură cu locurile unde au fost înmormîntate sfintele lor oseminte apostolești :

7. «În ce mă privește, eu vă pot arăta unde se găsesc aceste trofee ale apostolilor ¹⁶⁶. Dacă ai vrea să urci pe Vatican ori pe via Ostia, atunci vei găsi trofeecele celor care au întemeiat Biserica aceasta».

8. Că amîndoi au suferit în același timp martirajul ne-o spune și Dionisie, episcopul Corintului ¹⁶⁷, în epistola sa către romani, unde afirmă : «De aceea și voi v-ați unit întreolaltă prin aceeași învățătură cu care au fost întărite de către Petru și Pavel Bisericele din Roma și cea din Corint. Căci amîndoi au sădit această învățătură și în Corintul nostru, propovăduindu-ne în același fel în Italia și suferind totodată aceeași moarte de martir». Cred că prin această mărturie afirmația noastră va fi și mai mult crezută.

XXVI

De ce au venit peste iudei atîtea nenorociri și de ce au declarat ei război romanilor

1. După ce a prezentat pe cît a fost posibil amănunte despre nenorocirile cu care a fost încercat tot poporul iudeu, Iosif relatează tot așa de precis, între multe altele, și faptul că mulți dintre iudeii de frunte

163. Tertulian, *Prescript. contra eret.*, XXXI, în «P.S.B.», 3, p. 164.

164. Zefirin, episcop al Romei între a. 210—217.

165. A se vedea mai jos : III, XXXI, 4 ; VI, XX, 3.

166. «Trofee» puteau fi și monumente comemorative, nu numai morminte.

167. Despre Dionisie a se vedea și Iosif, *Război. iud.*, II, 284.

după ce au ajuns să fie pedepsiți cu biciuirea, pînă la urmă au fost răstigniți la Ierusalim de către Florus¹⁶⁸. Acesta era guvernator peste Iudeea pe vremea cînd era să izbucnească un nou război, și anume, în al doisprezelea an de domnie a lui Nero. Iosif istorisește că în această răscoală a iudeilor s-a produs o cumplită tulburare în toată Siria: în toate orașele iudeii erau urmăriți și uciși fără milă de către ceilalți orășeni, încît pretutindeni vedeai orașele pline de cadavre neîngropate, bătrîni aruncați la un loc cu copiii, ba vedeai chiar și femei aruncate fără îmbrăcăminte pe străzi. Toată țara gemea de astfel de nenorociri care nu se pot descrie¹⁶⁹, ba cu cît trecea vremea cruzimile deveneau tot mai mari».

Iată așadar ce relatează textual Iosif despre situația iudeilor.

168. Gessius Florus, ultimul procurator (anii 64—66).

169. Iosif, *Răzb. iud.*, II, 462, 465.

CARTEA A TREIA

I

În ce părți ale lumii au propovăduit Apostolii ?

1. Dacă aceasta a fost situația iudeilor, în schimb sfinții apostoli ai Mântuitorului precum și ucenicii lor s-au împrăștiat în toată lumea locuită pe atunci ¹. După Tradiție, lui Toma i-a căzut soarta să meargă în Parția, lui Andrei în Sciția, lui Ioan în Asia, unde a și petrecut vreme mai îndelungată murind în orașul Efes.

2. Petru pare a fi predicat la început între iudeii împrăștiați prin Pont, Galatia, Bitinia, Capadochia și Asia, iar la urmă a venit și la Roma, unde, la dorința lui, a fost răstignit cu capul în jos ².

3. Ce să mai zicem de Pavel, care începînd «din Ierusalim și pînă în ținuturile Iliricului» ³ a plinit Evanghelia lui Hristos și a murit apoi moarte de martir pe vremea lui Nero la Roma ? Așa ne spune textual Origen în cea de a treia carte a Comentarului său la Cartea Facerii ⁴.

II

*Cine a fost primul întîistătător
al Bisericii din Roma ?*

După ce Petru și Pavel au murit ca mucenici în Roma, cel dintîi care a urmat pe scaunul episcopal de acolo a fost Linus, despre care pomește Pavel la sfîrșitul epistolei sale către Timotei ⁵.

1. Ἡ οἰκουμένη γῆ — toată lumea locuită sau cunoscută atunci spre deosebire de Palestina, unde activaseră apostolii pînă atunci. Ca să exemplifice această «explozie misionară» Rufin († 410) spunea că după Toma, Bartolomeu a ajuns să predice în India Matei, în Etiopia.

2. Primele știri despre răstignirea cu capul în jos a lui Petru vor fi provenit din apocriful «Acta Petri», de unde le va fi luat Origen, iar de la acesta Eusebiu și Feri citul Ieronim (*De viris ill.*, 1).

3. *Rom.*, 15, 19.

4. Pierduță. A. Harnack, *Mission*, 4, 1, 109.

5. *II Tim.*, 4, 21.

III

Despre epistolele Apostolilor

1. De la Petru se recunoaște că ar proveni o singură epistolă, așa numită «întîia», de care s-au servit și vechii slujitori în scrierile lor ca de ceva indiscutabil⁶. Cît despre așa zisa «a doua epistolă a lui Petru», am înțeles că ea n-ar face parte din Testamentul Nou, dar cu toate acestea, întrucît mulți au socotit-o ziditoare, ea a fost luată în seamă alături de celelalte scrieri⁷.

2. În ce privește cartea numită «Faptele lui Petru», apoi «Evanghelia după Petru», ca și «Kerigma» și «Apocalipsa numită a lui Petru», știm că despre aceste cărți nu ni s-a transmis în nici un fel că ar fi fost socotite printre scrierile universal recunoscute și că nici un scriitor bisericesc, nici dintre cei vechi și nici dintre cei mai noi, nu le-a prețuit a fi în stare să ne aducă vreo mărturie⁸.

3. În continuarea acestei *Istории* eu voi face uz citînd pe rînd nu numai pe scriitori, ci voi arăta și care au fost cărțile contestate de care s-au servit unul sau altul, precum și ce spun ei despre Scripturi, dacă sînt ele biblice și recunoscute, cît și despre cele care nu sînt⁹.

4. Dar dintre scrierile cunoscute sub numele lui Petru, nu cunosc decît una singură, anume o singură epistolă autentică și recunoscută de toți vechii învățați ai Bisericii. Iată, atîtea sînt cele ce știm.

5. Cît despre Pavel, cele 14 epistole sînt sigure și provin de bună seamă de la el. Dacă, cu toate acestea, unii resping «Epistola către Evrei» spunînd că nu-i recunoscută de Biserica Romei ca fiind paulină, ar fi nedrept să nu spunem. Dar tot în legătură cu această problemă, eu voi arăta la timpul potrivit ceea ce au spus înaintașii noștri¹⁰. În schimb, nici așa numitele «Acte ale lui Pavel» nu le voi socoti între cele netăgăduite.

6. Întrucît același apostol amintește în salutările de la sfîrșitul Epistolei către Romani, între alții, și de Herma, despre care se zice că el ar fi autorul cărții intitulată *Păstorul*, trebuie spus că această carte e tăgăduită de unii care n-o socotesc a fi printre scrierile recunoscute, dar că unii au apreciat-o ca fiind foarte folositoare pentru cei care au lipsă de o învățătură elementară. De aceea, după cîte știm, ea e citită

6. Afirmatie repetată : IV, XIV, 9 ; VI, XXV, 8.

7. Afirmatie repetată : III, XXV, 3.

8. A se vedea mai jos : VI, XII, 3—6.

9. Mai jos : VI, XX, 3.

10. III, XXXVIII, 1.

public în unele biserici și m-am convins că unii din scriitorii cei mai vechi au folosit-o ¹¹.

7. Cu aceasta să fie destul cele ce aveam de spus în legătură cu întrebarea care sînt scrierile dumnezeiești netăgăduite și care, cele nerecunoscute de toți.

IV

Urmașii imediați ai Apostolilor

1. Că Pavel a propovăduit printre păgîni întemeind Biserici «de la Ierusalim precum și în ținuturile de pîmprejur pînă în Iliric» ¹², se vede atît din propriile lui cuvinte, cît și din ceea ce ne-a descris Luca în «Faptele Apostolilor».

2. Dar și despre Petru înțelegem din cuvintele lui însuși în cite ținuturi a propovăduit el pe Hristos predînd învățătura Legii noi mai ales celor tăiați împrejur ¹³, după cum reiese din epistola unanim recunoscută pe care ne-a lăsat-o și în care spune că a scris-o iudeilor «ce trăiesc împreștiați printre străini în Pont, în Galatia, în Capadocia, în Asia și în Bitinia» ¹⁴.

3. Cîți din aceștia și care anume s-au făcut adevărați rîvnitori spre a fi socotiți vrednici urmași ai lui Pavel și ai lui Petru, ca să poată paște Bisericile întemeiate de aceștia, nu-i lucru ușor de spus, în afară de cei despre care ne informează chiar scrierile apostolului Pavel.

4. Aceștia au fost ajutați de nenumărați colaboratori sau «împreună luptători și lucrători» ¹⁵, cum îi numește același apostol. Mulți dintre ei au fost socotiți de el vrednici de o neștearsă amintire. De aceea în epistolele sale el dă bună mărturie despre ei. De altfel în «Faptele Apostolilor» pomenește și Luca despre ucenicii lui Pavel, dîndu-le și numele.

5. Astfel, ca prim episcop peste Biserica din Efes e amintit Timotei ¹⁶, iar peste Bisericile din Creta a fost rînduit mai întîi Tit.

6. La rîndul lui, Luca, a cărui patrie era Antiohia ¹⁷, iar pregătirea lui fusese cea de doctor, a trăit mai cu seamă în preajma lui Pavel, dar

11. Identificarea lui Herma din Epistola către Romani, 16, 14 cu autorul *Păstorului* a fost susținută de Origen («P.S.B.», vol. 7, p. 15; 313; vol. 8, p. 275 etc.), dar nu-i probabilă.

12. *Rom.*, 15, 19.

13. *Gal.*, 2, 7—10.

14. *I Petru*, 1, 1.

15. *Filip.*, 2, 25.

16. *Tit*, 1, 5.

17. Nu se știe de unde a luat Eusebiu știrea despre originea din Antiohia a lui Luca. E: cel dintîi care o spune. Poate tot de la Origen.

În același timp a venit în legătură și cu ceilalți apostoli, dobîndindu-și de la toți aceștia bună mărturie despre învățătura cea mîntuitoare de suflete, pe care ne-a lăsat-o în două cărți insuflate de Dumnezeu : mai întîi «Evanghelia» pe care el însuși declară că a compus-o după tradițiile celor care fuseseră ei înșiși privitori și slujitori ai cuvîntului după care, spune el însuși că a scris și el ¹⁸, iar în al doilea rînd «Faptele Apostolilor», pe care a redactat-o nu numai după cele pe care le-a auzit, ci după cîte le-a trăit el însuși.

7. Iar atunci cînd se spune despre Pavel că avea obicei să citeze Evanghelia după Luca, de fiecare dată el folosea expresia «după Evanghelia mea» ¹⁹.

8. Cînd vorbește despre ceilalți ucenici de ai săi, Pavel spune, de pildă, despre Crescens că l-a trimis în Galia, iar despre Linus, care în cea de a II-a epistolă către Timotei sîntem informați că se afla la Roma în preajma lui Pavel ²⁰, se știe că a primit scaunul de episcop al Romei îndată după moartea lui Petru, după cum am spus-o și mai înainte ²¹.

9. Chiar și Clement, cel de al treilea episcop al Romei, e amintit de Pavel ca «însoțitor și împreună lucrător cu el» ²².

10. În afară de aceștia acel Areopagit numit Dionisie, despre care scrie și Luca în «Faptele Apostolilor» că a fost cel dintîi dintre atenieni care au crezut în Hristos în urma cuvîntării ținute de Pavel în Areopag, va fi fost cel dintîi episcop al Atenei ²³, după cum mărturisește un alt vechi slujitor, Dionisie ²⁴, păstorul Bisericii din Corint.

11. Pe măsură ce vom înainta în expunerea noastră, vom aminti și despre alți urmași ai apostolilor. Acum să trecem la șirul firesc al istorisirii noastre.

V

Despre ultimul asediu suportat de iudei după ce a fost răstignit Hristos

1. După ce Nero a domnit vreme de 13 ani, pe cînd urmașii săi Galba și Oto n-au fost în stare să se mențină decît 1 an și 6 luni ²⁵, a

18. Luca, 1, 2—3.

19. Rom., 2, 16; II Tim., 2, 8.

20. II Tim., 4, 21.

21. Mai sus, III, II.

22. Filip., 4, 3. Origen afirmă în mai multe locuri că autorul epistolelor lui Clement e ucenic al apostolilor.

23. Fapte, 17, 34.

24. Mai jos, IV, XXIII, 3.

25. P. Grimal, *op. cit.*, p. 611; 706.

foșt proclamat de trupe ca împărat singur stăpînitor Vespasian, tocmai pe cînd el se distingea luptînd împotriva iudeilor. Pornindu-se îndată la drum spre Roma ²⁶, noul împărat a încredințat conducerea luptei împotriva iudeilor fiului său Tit.

2. Or, întrucît după înălțarea la cer a Mîntuitorului nostru iudeii nu s-au săturat cu cîte au săvîrșit împotriva Lui, au pus la cale tot felul de uneltiri și împotriva apostolilor Lui : ucigînd mai întîii cu pietre pe Ștefan ²⁷, iar după aceea prinzînd pe Iacov, fiul lui Zevedei și frate cu Ioan, căruia i-au tăiat capul ²⁸, dar mai cu deosebire punînd mîna și pe celălalt Iacov, care după înălțarea la cer a Mîntuitorului nostru a ajuns să fie cel dintîii episcop pe scaunul din Ierusalim și pe care l-au nimicit în modul în care am amintit ²⁹. La rîndul lor și ceilalți apostoli au căzut pradă unor nenumărate primejdii de moarte, fiind izgoniți mai întîii din Ierusalim și fiind nevoiți să caute alte neamuri, căroră să le descopere vestea Evangheliei, așa cum le fusese încredințată cu putere de către Hristos atunci cînd le-a spus ³⁰ : «Mergînd, învățați toate neamurile în numele Meu».

3. În sfîrșit, chiar Bisericii din Ierusalim i s-a descoperit printr-o proorocie împărtășită mai marilor acestei cetăți poruncindu-le să părăsească cetatea înainte de a începe războiul și să se mute în orașul Pella din Perea ³¹. Așa se explică de ce și creștinii s-au mutat din Ierusalim și din toată Iudeea, iar după aceea a început să cadă pedeapsa lui Dumnezeu peste iudei din pricina multelor nelegiuiri săvîrșite de ei împotriva lui Hristos și a apostolilor Lui, stîrpind cu totul dintre oameni acest neam de nelegiuîți.

4. Cîte rele s-au abătut atunci peste întreg poporul iudeu, dar mai ales cîți din locuitorii Iudeii au căzut în cele mai grele nenorociri, cîte mii de oameni din bărbații în floarea vîrstei au pierit atunci, dimpreună cu femei și cu copii, prin sabie, prin foame și prin nesfîrșite alte chinuri ; cîte orașe evreiești și care anume dintre ele au îndurat peripețiile îngrozitoare ale asediului ; apoi, cîte nenorociri și mai grozave au dat peste cei care se refugiaseră în cetatea Ierusalimului pe care o credeau că nu va putea fi nimicită ; în sfîrșit, în ce chip a decurs războiul și care au

26. Proclamarea lui s-a făcut în 1 iulie 69, dar sosirea la Roma a avut loc abia în toamna lui 70. Avusese destule probleme de rezolvat în Orient, inclusiv în legătură cu războiul contra iudeilor.

27. *Fapte*, 7, 58—60.

28. *Fapte*, 12, 2.

29. Aici, mai sus, II, XXIII.

30. *Matei*, 4, 23 și 28, 19 (Citat eliptic).

31. Eusebiu e singurul care afirmă această mutare. Harnack, *Mission...*, II, 632—638.

fost clipele cele mai grele ale lui, precum și care a fost grozăvia înfiorătoare vestită de mult de către prooroci în legătură cu pustiirea cetății și a templului lui Dumnezeu ³², cele atât de vestite altădată, dar care-și așteptau acum nimicirea prin foc, — toate acestea le va putea găsi cine ar vrea, fiind descrise în amănunțime în istoria scrisă de Iosif.

5. Totuși sînt de părere că nu trebuie să uităm nici noi că, potrivit numărului celor strînși în Iudeea și în Ierusalim cu prilejul sărbătorilor, așa cum ne informează acest scriitor, aceștia erau, spre a folosi însăși expresia lui, cam la trei milioane și stăteau îngrămădiți între zidurile cetății ³³ ca și cum ar fi stat într-o închisoare uriașă.

6. Era deci de așteptat ca tocmai în zilele în care se puseseră la cale atîtea suferințe împotriva Mîntuitorului, a Binefăcătorului tuturor și a Hristosului lui Dumnezeu, iudeii să fie încuiați ca într-o temniță, pentru ca astfel însăși moartea să cadă asupra lor ca o judecată a dreptății dumnezeiești.

7. Dar lăsînd la o parte tot ce au ajuns să sufere prin sabie ori în alt chip, cred că va trebui să descriem măcar suferințele provocate de foamete, pentru ca cei care vor citi această istorie să poată înțelege chiar și numai din acest capitol pedeapsa lui Dumnezeu care nu a întîrziat să lovească pe cei care au săvîrșit nelegiuire împotriva Hristosului Dumnezeu.

VI

Despre foametea care a dat peste iudei

1. Să punem mîna, așadar, pe cea de a 5-a carte a *Istoriilor* lui Iosif și să urmărim nenorocirea care a avut loc atunci :

«Chiar și pentru cei avuți rămînerea în oraș însemna o adevărată osîndire la moarte. Sub bănuiala că ar fi vrut să dezerteze, ei erau omorîți întrucît averea îi făcea suspecti de trădare. Deodată cu foametea creștea și furia răsculaților. Cu fiecare zi amîndouă aceste rele se făceau tot mai mari.

2. Grîul lipsea pretutindeni, de aceea mulți intrau prin casele oamenilor ca să controleze peste tot. Cînd găseau la unii cîte ceva îi chinuiau în toate felurile pentru ce au tăgăduit ; în schimb, dacă la unul nu găseau nimic îl acuzau că și-ar fi ascuns prea bine proviziile. Puteai deduce dacă cineva are sau nu mai are grîu din felul cum se prezenta

32. *Dan.*, 9, 27 ; 13, 11 ; *Matei*, 24, 15 ; *Marcu*, 13, 14.

33. *Răzb. iud.*, VI, 425—428.

trupește : cînd te uitai la cei care se mai țineau pe picioare înțelegeai că ei totuși mai au provizii de mîncare și de băutură ; în schimb, cînd priveai pe cei extenuați, pe aceștia i-ai fi lăsat în pace căci ar fi fost o nebunie să omori pe niște oameni care și așa nu mai aveau mult de trăit.

3. Mulți din cei bogați erau în stare să-și dea întreg avutul pe furiiș numai să capete o baniță de grîu ; cei săraci, în schimb, se mulțumeau și cu o baniță de orz. Unii se baricadau în cel mai ascuns ungher al locuinței lor, iar drept culme a mizeriei unii au ajuns să roadă boabele de grîu fără să le mai macine, pe cînd alții de frică ori de nevoie le prăjeau cum se pricepeau.

4. Nicăieri nu mai vedeai bucate așezate pe masă, ci ele erau smulse și roase, așa crude cum erau luate de pe foc. Această hrană era mizerabilă și era o priveriște de plîns să vezi cum cei puternici acaparau mai mult decît alții, pe cîtă vreme cei neputincioși nu puteau decît să geamă.

5. Foamea e mai grea decît orice suferință, dar nicăieri nu se văd mai deplorabil urmările ei ca în lipsa de respect, căci tot ceea ce în alte împrejurări merită o prețuire oarecare, e călcat acum în picioare. Femeile au ajuns să smulgă bucătura de la gura bărbatului, copilul de la gura părinților și, ceea ce-i și mai înspăimîntător, de dragul de a supraviețui chiar și unele mame trăgeau bucătura din gura pruncilor și nu se rușinau nici măcar să retragă pînă și laptele pentru hrana sugaciului sleit de foame.

6. Dar și cei care făceau astfel de fapte nu puteau rămîne necunoscuți, căci pretutindeni azeai de oameni răsculați care jefuiau pentru o bucată de pîine. Și oriunde vedeai o casă încuiată era semn că cei dinlăuntru se pregăteau să mănînce, de aceea îndată se spărgeau ușile și se pătrundea înăuntru ca să scoată uneori cu forța chiar și din gît bucățile de mîncare ca să le confişte.

7. Bătrîni care nu voiau să dea bucuros hrana din gură erau loviți, se smulgea părul femeilor dacă acestea ascundeau vreo bucată în palmă, nu se arăta nici o considerație nici pletelor cărunte și nici pruncilor, ci erau smulși cu forța și trîniți la pămînt pînă și copiii care nu voiau să sloboadă din gură bucătura din care au mușcat. Dacă însă cineva intra înainte de sosirea hoților și înghițea vreo porție înainte de a fi sosit ei, acela era bătut și mai strașnic, socotindu-l a le fi dușman.

8. Ca să găsească provizii de hrană au fost scornite cele mai grozave chinuri : astupau cu mazăre canalul urinar al acestor nenorociți, iar cu bastoane ascuțite le înfundau rectul. Te îngrozești chiar numai

cînd auzi ce fel de chinuri aveau să îndure oamenii pînă să ajungă să declare o singură plîne și să denunțe un pumn de orz dosit.

9. Călăii nu sufereau de foame (cruzimea lor ar fi cu mult mai mică dacă ea ar fi izvorît din mizerie), căci își afixau mîndria lor nebună făcîndu-și prin aceasta provizii pentru vremurile viitoare.

10. Cînd unii din ei se furișau noaptea pînă în apropierea posturilor romane ca să caute legume sălbatice și iarbă și cînd credeau că au scăpat de vrăjmași, li se lua tot ce strînseseră și oricît se rugau și cerșeau de la ei, sau s-a întîmplat adeseori invocînd chiar și numele Domnului, ca să le lase din ceea ce adunaseră cu prețul atîtor primejdii, totuși nu li s-a înapoiat nimic, ci li s-a spus doar să fie mulțumiți că deodată cu hrana strînsă nu li s-a luat și viața»³⁴.

11. Altădată Iosif mai relatează și alte amănunte : «Intrucît deodată cu pierderea posibilității de a părăsi Ierusalimul iudeii și-au pierdut orice nădejde de a mai scăpa cu viața, groaza înfometării a cuprins tot mai copleșitor casă după casă și familii după familii. Acoperișurile caselor erau pline cu cadavre de femei și de copii³⁵, pe ulițele înguste ale cetății abia dacă mai puteai trece de leșurile bătrînilor.

12. Cete de copii și de tineri cu obraze scofilcite se imbulzeau ca niște stafii în piețe, picînd de pe picioare acolo unde suferința i-a copleșit. Cei bolnavi nu aveau nici atîta putere ca să-și îngroape rudele lor, iar cei care ar fi putut-o face au refuzat s-o facă din pricina mulțimii morților și a nesiguranței care-i aștepta și pe ei, căci într-adevăr mulți din ei încetau din viață în timp ce-și îngropau morții, ba unii s-au grăbit să se așeze la mormîntul propriu chiar înainte de a le fi venit ceasul lor firesc.

13. Dar în ciuda tuturor acestor suferințe nicăieri parcă nu mai auzai plîns și geamăt : foamea le sugrumase orice simțire. Cei care se luptau cu moartea priveau în liniște pe cei care apucaseră să moară înaintea lor. O liniște adîncă și un întuneric presimțitor de moarte se întinseseră peste întreg orașul. Dar și mai răi decît toate aceste nenorociri erau hoții și tilharii.

14. Într-adevăr aceștia scormoneau casele ca și cum acestea ar fi devenit niște morminte, înșfăcau pe morți ca să-i dezbrace de haine și o luau apoi la fugă în hohote de rîs după ce-și probaseră pe cadavrele dezgolite ascuțișul săbiilor lor. Uneori își încercau și altfel sabia, străpungînd de vii pe cei aflați încă în viață întinși pe paturile lor. Dacă unii din aceștia îi rugau ca mina lor ucigătoare să nu-i cruțe, pe unii

34. *Răzb. iud.*, V, 424—438.

35. Casele din Orient aveau acoperișuri plate.

ca aceștia îi lăsau cu dispreț să cadă pradă morții ; în astfel de cazuri cei aflați în agonie își îndreptau privirile spre templu cu gândul : cum, Doamne, de mai rabzi în viață astfel de oameni ?

15. La început răsculații au hotărît să înmormînteze pe cei morți pe cheltuiala statului pentru că ajunseseră să nu mai poată suferi mirosul rău al cadavrelor ; mai tîrziu, însă, cînd n-au mai putut-o face au hotărît să-i arunce de pe înălțimea zidurilor tocmai în niște văgăuni adînci. Cînd Tit a făcut odată controlul acestor văgăuni și a văzut că sînt pline de cadavre intrate în putrefacție și că putreziciunea curgea puternic din trupurile acelea, a gemut îndată și, ridicîndu-și mîinile spre cer, a luat pe Dumnezeu de martor spunînd că nu se simte vinovat de o astfel de grozăvie»³⁶.

16. Iar după ce a mai istorisit și alte fapte, Iosif continuă : «N-aș putea sta la îndoială să nu arăt cit de mare este suferința. Dacă romanii ar fi întîrziat și de astă dată să curme îndrăzneala răsculaților, eu sînt de părere că orașul ar fi fost ori înghițit de un cutremur de pămînt, ori ar fi căzut pradă unui potop sau ar fi fost nimicit de trăsnet, cum a fost nimicită Sodoma, pentru că în el trăia un neam de oameni cu mult mai nelegiuit decît cel care a suferit toate acele nenorociri. Dar în felul acesta, din pricina nebuniilor unora a trebuit să moară un întreg popor»³⁷.

17. Iată ce mai scrie Iosif și în cartea a 6-a : «Nesfirșită a fost mulțimea celor care au murit atunci în oraș căzînd pradă foametei și de nedescris au fost suferințele care au căzut peste ei. Într-adevăr, în fiecare casă în care se putea măcar bănuși că ar exista ceva hrană, începea războiul și cei care ținuseră cel mai mult unii la alții stăteau gata să se încaiere, neștiind în mîna cui va ajunge ultima bucătică de hrană. Nici măcar în sărăcia celor muribunzi nu mai exista crezare.

18. Orice om aflat încă în viață a ajuns să fie controlat de către țîlhari care credeau că omul se preface că ar fi pe moarte, pe cînd în realitate ar ascunde hrană chiar și în sîn. Mînați de foame, mulți din țîlhari umblau clătînîndu-se pe drum, cu gura deschisă ca niște cîini turbați, poticnîndu-se descumpăniți și ciocnîndu-se pe la porți ca niște bețivani, venind de două sau de trei ori pe ceas în aceeași locuință.

19. Lipsa îi silea să bage în gură orice : ca să aibă ce să mănînce, ei strîngeau și ceea ce n-ar fi gustat nici cele mai spurcate din viețuitoarele necuvîntătoare. Nu se fereau să adune pînă și șerpăre și talpă, căci pînă la urmă tăiau în formă de curele pielea de pe scuturi și o ro-

36. Iosif, *Răzb. iud.*, V, 512—519.

37. *Ibid.*, V, 566.

deau. Pentru unii și resturile de fîn vechi erau o hrană. Mulți strîngeau fibre de plante, o porție de cîteva bucăți, vînzîndu-le cu preț de patru atici.

20. Dar de ce trebuie să pomenesc și de nerușinarea la care a dus atunci foamea? Căci voi descrie o urmare a foamei, cum nu se poate ști nici la greci, nici la barbari, atît e de îngrozitoare de spus și de necrezut la auzire. Să nu se creadă cumva că scornesc povești pentru cei ce vor veni după noi, dar mai bucuros aș lăsa deoparte această întîmplare dacă n-aș găsi printre contemporani o mulțime de martori, după cum, de altfel, aș face și patriei mele o slabă plăcere trecînd sub tăcere nenorocirile pe care ea le-a îndurat într-adevăr.

21. Trăia pe atunci printre locuitorii de dincolo de Iordan o femeie cu numele Maria, fiica lui Eleazar din cetatea Batezor (nume care însemnează «Casa cu isop»), o femeie din neam vestit și cu bună stare; era refugiată și ea în Ierusalim dimpreună cu ceilalți mulți și era și ea asediată acolo.

22. Tiranii îi luaseră toate bunurile pe care le strînsese în Perea și pe care le adusese aici. Totuși oameni înarmați zilnic îi forțau casa luînd tot ce mai găseau, fie bunuri, fie alimente, din care reușise să-și mai procure între timp. O grea amărăciune cuprinse pe această femeie care de fiecare dată certa și blestema pe tilhari ațîțîndu-i.

23. Întrucît nu s-a găsit nimeni s-o ucidă — nici de mînie, nici de milă — și întrucît ea nu se mai simțea în stare să mai caute undeva hrană pentru alții, într-o vreme cînd foamea îi chinuia și ei măruntaiele și măduva, dar flacăra inimii sale era totuși mai aprinsă decît foamea, a fost nevoită să ia o hotărîre silită și a pornit-o împotriva firii: și-a înșfăcat copilul, care sugea încă lapte, și i se adresă cu următoarele cuvinte:

24. «Copil nenorocit ce ești, în acest război, în foamete și în răscoala în care trăim, pentru cine să te păstrez? Chiar dacă am scăpa cu viață, tot ne va amenința robia romană! Dar iată că moartea prin foamete vine mai repede decît robia, iar și mai răi decît foamea și robia sînt răsculații. Hai, mai bine să-mi slujești drept hrană pentru mine, pentru cei răsculați să servești drept răzbunare, iar pentru omenirea întregă să fii subiect de discuție așa cum nu s-a mai pomenit în Israel.»

25. După ce a rostit aceste cuvinte, ea și-a ucis pruncul, apoi l-a prăjit și a consumat jumătate din el, cu gîndul că-și va păstra cealaltă jumătate pentru zilele următoare. Dar iată că tocmai acum își fac apariția răsculații, care simțind mirosul acestei fripturi nelegiuite au amenințat pe femeie cu moartea dacă nu le va arăta restul de mîncare. Ea

răspunse că a mai păstrat o porție frumoasă și astfel le-a arătat restul din trupul copilului.

26. Cuprinși de frică și de groază, răsculații au incremenit când au văzut această priveliște. Femeia le-a spus : «E al meu copilul și a mea este și fapta pe care am săvârșit-o. Mîncați, căci și eu am mîncat din el ! Nu fiți mai mofturoși decît o femeie, mai simțitori decît o mamă ! Iar dacă voi mai aveți atîta credință încît nu vreți să vă atingeți de jertfa adusă de mine, atunci ca una care am mîncat jumătate din ea, lăsați-mi mie și partea care a mai rămas !».

27. La aceste vorbe oamenii s-au retras cu groază înapoi arătîndu-se lași măcar în această singură împrejurare, lăsînd mai departe mamei această hrană. Dar îndată s-a umplut întreg orașul de vestea acestei întîmplări groaznice, față de care se cutremurau numai cînd și-o puneau înaintea ochilor ca și cum ei înșiși ar fi săvârșit o astfel de nelegiuire, cei flămînzi își doreau parcă și mai mult acum moartea, socotînd fericiți pe cei care au pierit înainte de a fi auzit și de a fi văzut astfel de nenorociri»³⁸.

Iată dar care a fost răsplata pentru nedreptatea și nelegiuirea pe care iudeii le-au săvârșit față de Hristosul lui Dumnezeu !

VII

Despre prevestirile făcute de Hristos

1. Și acum se cuvine ca la aceste știri să adăugăm și prevestirea adevărată a Mîntuitorului, prin care se vede că toate nenorocirile aceastea au fost de mult proorocite prin cuvintele următoare : «Vai de cele însărcinate și de cele care vor alăpta în zilele acelea ! Rugați-vă ca să nu fie fuga voastră iarna, nici sîmbăta. Căci va fi atunci strîmtorare mare cum n-a mai fost de la începutul lumii pînă acum și nici nu va mai fi»³⁹.

2. Făcînd socoteala întregă a tuturor morților, istoricul Iosif crede că prin foame și prin sabie au murit cu totul un milion și o sută de mii⁴⁰, pe cînd ceilalți, răsculați și hoți care s-au denunțat unul pe altul după ce s-a încheiat ocuparea Ierusalimului, se pare că au fost uciși cu toții. În același timp cei mai aleși și mai chipeși dintre tineri au fost

38. *Ibid.*, VI, 193—213.

39. *Matei*, 24, 19—21.

40. *Răzb. iud.*, VI, 417—420. Cifra dată de Iosif e exagerată. Tacit (*Hist.*, V, 13) apreciază cam la 600.000 numărul asediaților.

aleși să însoțească pe învingători în triumf, iar dintre ceilalți, și anume toți care au împlinit 17 ani, au fost puși în lanțuri și trimiși la munci publice în Egipt, pe cînd cei mai mulți vor fi fost împărțiți pentru fiecare provincie a imperiului, unde urmau să fie dați morții în teatre prin sabia ori aruncați la fiare. Cei care erau sub 17 ani au fost luați prizonieri și dați să fie vînduți în bilciuri. Numai categoria acestora din urmă pare a se fi ridicat în total la 9000.

3. Toate acestea s-au întîmplat a doua oară în al treilea an de domnie a lui Vespasian, și anume așa cum au fost ele proorocite de vestirile profetice ale Domnului și Mîntuitorului nostru Iisus Hristos, care prin puterea Lui cea dumnezeiască le-a privit ca și cum s-ar desfășura realmente sub ochii Lui, le-a plîns și le-a jelit. Căci așa descriu evenimentele scrierile sfințelor Evanghelii, care reproduc înseși cuvintele Lui așa cum s-a adresat cîndva Ierusalimului :

4. Măcar «dacă ai fi cunoscut și tu, în ziua aceasta, cele ce sînt spre pacea ta ! Dar acum ascunse sînt de ochii tăi. Căci vor veni zile peste tine, cînd dușmanii tăi vor săpa șanț în jurul tău și te vor împresura și te vor strîmtoara din toate părțile. Și te vor face una cu pămîntul și pe fiii tăi care sînt în tine» ⁴¹.

5. Apoi, în legătură cu poporul : «Căci va fi în țară mare strîmtoare și minie împotriva acestui popor. Și vor cădea de ascuțișul sabiei și vor fi duși la toate neamurile și Ierusalimul va fi călcat în picioare de neamuri, pînă ce se vor împlini vremurile neamurilor» ⁴². Și după aceea : «Cînd veți vedea Ierusalimul înconjurat de oști, atunci să știți că s-a apropiat pustiirea lui» ⁴³.

6. Și comparînd cuvintele Mîntuitorului nostru cu știrile acestui istoric în legătură cu războiul (iudeo-roman, *n. tr.*), atunci cum să nu te miri și să nu recunoști cit de adevărată și cu totul mai presus de fire este preștiința și precizarea Mîntuitorului nostru ?

7. În legătură cu cele ce s-au întîmplat în viața întregului popor iudeu în urma osîndirii la moarte a Mîntuitorului, potrivit cuvintelor prin care mulțimea iudeilor scăpa de la moarte pe un țîlhar și pe un ucigaș prin rugăciunile lor, în schimb îndepărta din mijlocul lor pe Stăpînul vieții ⁴⁴, nu găsim că ar trebui să mai adăugăm ceva în plus.

8. Totuși ar fi drept să amintim ca o mărturie a Providenței celei atotmilostive și atotbune faptul că ea a îngăduit să mai treacă încă 40

41. Luca, 19, 42—44.

42. Luca, 21, 23—24.

43. Luca, 21, 20.

44. Luca, 23, 18—19; Ioan, 18, 40.

de ani și mai bine de la acea mare nelegiuire săvârșită împotriva lui Hristos, pînă să fie nimicnit poporul iudeu. În tot acest timp cea mai mare parte din Apostoli și dintre ucenici, precum și Iacov însuși, primul episcop, supranumit «fratele Domnului», erau încă în viață, petrecînd chiar în cetatea Ierusalimului, care rămăsese oarecum cea mai sigură întărire de pe atunci ⁴⁵.

9. Purtarea de grijă a lui Dumnezeu și-a arătat și în acest mod îndelunga sa răbdare ca să vadă dacă nu cumva pînă la urmă acest popor totuși s-ar căi de cele ce făcuse și ar primi astfel iertare și mîntuire. Pe lângă această îndelungă răbdare Providența le-a mai trimis și semne deosebite în legătură cu ceea ce urma să li se întîmple în caz că nu se pocăiesc. De aceea am socotit că dacă istoricul amintit crede că merită să pomenim și astfel de fapte, atunci nimic n-ar fi mai bine decît să le descriem și noi.

VIII

Semnele dinaintea războiului

1. Să luăm, dar, în mîini și să citim cele spuse de Iosif Flaviu în cartea a șasea a *Istoriei*: «Niște înșelători care abuzînd de numele lui Dumnezeu au cîștigat pentru sine pe acest nenorocit popor în așa măsură încît el nu mai dădea nici o atenție și nu mai credea nici în semnele evidente ale pustiirii care bătea la ușă, ci, ca loviți de trăsnet, orbi și fără judecată, luau în rîs vestirile lui Dumnezeu.

2. Mai întîi o stea în formă de sabie se arătase deasupra cetății, unde coada ei a rămas alungită vreme de un an de zile. Tot așa, încă înainte de începerea răscoalei și de frămîntările pregătirilor de război, într-o vreme pe cînd poporul se strînsese la sărbătoarea azimilor în ziua a 8-a a lunii lui Xantic ^{45 a}, pe la ceasul al nouălea din noapte, s-a arătat o lumină atît de puternică deasupra altarului și a templului, de ai fi crezut că-i plină zi și această lumină a durat o jumătate de ceas; oamenii simpli au înțeles că acesta e un semn bun, dar cărturarii și-au dat seama că prin el se prevestește tocmai răul ce avea să urmeze. Altădată, tot cu prilejul aceleiași sărbători, o vacă adusă ca jertfă de marele preot a fătat un miel în mijlocul templului.

4. Pe la șase ceasuri din noapte ușa din lăuntru templului, care dă spre răsărit — deși era din aramă și foarte grea încît seara abia o închiseră douăzeci de bărbați și deși fusese închisă cu fiare groase și cu

45. A se vedea mai sus, II, I, 2.

45 a. Luna aprilie la macedonenii.

drugi de fier, iar zăvorul ei era puternic — a fost văzută deschizându-se singură dintr-o dată.

5. La câteva zile după sărbătoare, în ziua de 21 a lunii lui Artemis ^{45 b}, s-a văzut o arătare drăcească mai mare decât s-ar fi putut crede, iar ceea ce ar mai trebui spus ar fi și mai de necrezut, dacă n-ar fi fost povestit de cei care au văzut-o și dacă suferințele care au urmat n-ar fi fost pe mărimea acestor minuni: într-adevăr, înainte de răsăritul soarelui au fost văzute în văzduh în tot ținutul din apropiere o mulțime de căruțe pline cu oameni înarmați cutreierînd norii și înconjurînd parcă cetățile ca să le închidă.

6. Altădată, în urma sărbătorii numită a Rusalelor, noaptea pe cînd preoții veneau pentru slujbă, după cum le era obiceiul, spun că au auzit mai întii mișcări și zgomote tulburătoare, apoi glasuri repetate: «să ieșim de aici!»

7. Și iată ceva și mai îngrozitor. Un om cu numele Iisus fiul lui Anania, un țaran fără carte, cu patru ani înainte de a fi început războiul, într-o vreme cînd treburile orașului se desfășurau în deplină pace și în bună stare, venind la sărbătoarea Corturilor, pe care toți trebuiau să le întindă în cinstea lui Dumnezeu, a început să strige dintr-o dată prin templu: «Glas de la Răsărit, glas de la Apus, glas din patru vînturi, glas din Ierusalim și din templu, glas de la mireasă și de la mire, glas peste tot poporul!» Cu astfel de strigăte a cutreierat el zi și noapte străzile orașului.

8. Unii dintre căpeteniile cetății se alarmaseră din pricina acestor strigăte de rău augur și punînd mîna pe om l-au bătut rănindu-l greu. Cu toate acestea el nu spunea nimic altceva decît striga aceleași cuvinte înaintea celor de față.

9. Pînă la urmă căpeteniile și-au închipuit că omul este mînat de o putere dumnezeiască, fapt care s-a și dovedit real, de aceea l-au dus înaintea guvernatorului roman. Acesta a poruncit să fie bătut cu vergi pînă la sînge, dar el n-a scos nici un geamăt și nici n-a plîns, ci repeta doar la fiecare lovitură cît îl țineau puterile: «Vai, vai de tine Ierusalime!» ⁴⁶.

10. Iosif ne istorisește ⁴⁷ și alt fapt parcă și mai straniu. Ne spune anume că în Sfintele Scripturi s-ar afla o proorocie potrivit căreia în vremea aceea cineva născut din țara aceasta va ajunge să stăpînească lumea întreagă. Iosif e de părere că această prezicere s-a împlinit prin venirea lui Vespasian la cîrma Imperiului roman.

45 b. Prima lună de primăvară la spartani (aprilie—mai).

46. *Răzb. iud.*, VI, 288—304.

47. *Ibid.*, VI, 312—315. Suetoniu, *Doisprezece cezari. Vespasian V.* Trad. rom. p. 317.

11. Numai că acest împărat n-a ajuns să conducă întreaga lume, ci numai ținuturile stăpinite de romani, așa încit ar fi mai potrivit să creștem că acea proorocie se referea la Hristos, Căruia însuși Tatăl I-a spus : «Cere de la Mine și-Ți voi da neamurile stăpînirea Ta și stăpînirea Ta marginile pămîntului»⁴⁸. Or, tocmai în vremea aceea s-a putut spune despre propovăduirea Sfinților Apostoli : «În tot pămîntul a ieșit vestirea lor și la marginile lumii, cuvintele lor»⁴⁹.

IX

Iosif și scrierile rămase de la el

1. După toate acestea e bine să nu uităm nici de persoana lui Iosif însuși, care a contribuit în așa măsură la scrierea de față, ca să cunoaștem și să aflăm din ce țară și din ce neam se trage. Iată cum ne-o spune el însuși : «Iosif, fiul lui Matia, preot în Ierusalim, care la început a luptat și el voluntar împotriva romanilor și care s-a apropiat apoi de ei, dar numai de nevoie»⁵⁰.

2. Între iudeii de atunci el a fost cu mult cel mai vestit dintre iudei și s-a bucurat de cea mai mare trecere, și încă nu numai între cei de un neam cu el, ci și între romani, dovadă că a fost cinstit și în cetatea Romei prin ridicarea unei statui⁵¹, iar scrierile compuse de el s-au învrednicit a fi colecționate și în biblioteca cetății.

3. *Antichitățile iudaice* le-a descris în toate cele douăzeci de cărți ale operei cu același titlu, iar *Istoria războiului* purtat în timpul său cu romanii a fost descrisă în șapte cărți, mărturisind el însuși că, pe bună dreptate, acestea din urmă le-a compus nu numai în grecește, ci și în limba sa maternă⁵².

4. Mai avem de la el încă două cărți despre *Antichitățile iudeilor* în care răspunde observațiilor aduse de gramăticul Apion⁵³, care scriese pe atunci o lucrare îndreptată împotriva iudeilor, precum și împotriva altora care se siliseră să batjocorească și ei tradițiile poporului iudeu.

48. Ps., 2, 8.

49. Ps., 18, 8 ; Rom., 10, 18.

50. Iosif, *Răzb. iud.*, I, 3. Tatăl lui Iosif Flaviu se numea Matia.

51. Nimeni în afară de Eusebiu n-a spus acest lucru.

52. Versiunea aramaică a *Războiului iudaic* s-a pierdut.

53. Cunoscută mai ales sub titlul *Contra lui Apion*. Ea nu-i aparține lui Iosif Flaviu.

5. În cea dintâi din aceste cărți el a statornicit numărul scrierilor numite «Vechiul Testament», arătându-ne că, potrivit unei vechi tradiții, aceste scrieri erau recunoscute de toți iudeii, căci iată cum se exprimă despre ele :

X

Cum comentează Iosif Scripturile dumnezeiești

1. «Spre deosebire de alte popoare, la noi, la iudei, toți sînt de părere că nu există mii de cărți, ci de toate sînt numai 22, dar acestea conțin descrierea întregului timp trecut și sînt socotite pe bună dreptate ca provenind de la Dumnezeu.

2. Dintre acestea, primele cinci sînt cărțile lui Moise, care cuprind legile și tradiția veche începînd de la facerea omului ⁵⁴ pînă la moartea lui Moise, un răstimp cam de trei mii de ani.

3. De la moartea lui Moise și pînă la moartea lui Artaxerxe, care a fost regele persilor ce a urmat după Xerxes, au compus istoria vremii lor, în 13 cărți, proorocii care au venit după Moise. Celelalte patru cărți cuprind imne închinare lui Dumnezeu și reguli de viață pentru oameni.

4. În realitate, începînd cu vremea lui Artaxerxe și pînă în vremile noastre, toate au fost descrise, însă aceste însemnări n-au fost socotite ca avînd aceeași vrednicie de crezare ca cele de dinaintea lor pentru că succesiunea proorocilor nu-i chiar așa de sigură.

5. Cît de vrednice socotim noi cărțile sfinte o dovedim prin faptul că oricît de mult timp s-a scurs de la compunerea lor nimeni n-a îndrăznit vreodată să adauge, să scoată ori să schimbe ceva din acele cărți, ci toți găsesc lucru firesc, începînd din prima lor copilărie, să vadă aceste cărți ca tot atîtea învățăături ale lui Dumnezeu, să țină la ele și dacă-i nevoie chiar să moară pentru ele».

6. E de folos să amintim aceste cuvinte ale istoricului. O altă scriere care nu-i mai puțin vrednică de el și care a fost compusă de acest scriitor este cea intitulată *Despre rațiunea dominantă*, pe care unii o intitulează *Macabriceon* ⁵⁵ pentru că ea cuprinde luptele iudeilor

54. Ultimul comentariu la aceste cărți l-a elaborat R. Arnaldez, Paris, 1961.

55. Nu aparține lui Iosif Flaviu.

despre care se vorbește în cărțile numite «ale Macabeilor», care se știe că s-au purtat bărbătește pentru credința în Dumnezeu.

7. Către sfârșitul cărții o douăzecea din *Antichități* același scriitor subliniază că și-a făcut plan hotărît să scrie în patru cărți, potrivit învătături cuprinse în tradiția iudaică, despre Dumnezeu, despre ființa Lui, despre legi și despre motivele pentru care e slobod să săvârșești anumite fapte și, în schimb, pentru ce e interzis să săvârșești altele. Tot el mai amintește în propriile sale scrieri că s-a mai ocupat și de alte lucrări ⁵⁶.

8. În afară de acestea e bine să amintim cuvintele puse la sfârșitul *Antichităților* spre a întări și mai mult pasajele împrumutate din același scriitor ⁵⁷. Acolo Iosif acuză, de pildă, pe Iustus din Tiberiada ⁵⁸, (care a încercat să descrie ca și el întâmplări din acea vreme), acuzându-l că nu spune adevărul, și îndreaptă încă și alte acuze împotriva lui, apoi continuă textual :

9. «Cit despre mine, nu m-am temut dacă cineva nu are aceeași părere ca și mine despre scrierile mele, dar eu am avut curaj să trimit scrierea mea înaintea ochilor împăratului într-o vreme când evenimentele erau încă actuale. Mi-am dat seama astfel că am păstrat tradiția adevărului. În acest sens m-am așteptat să fiu confirmat de mărturii și iată că nu m-am înșelat.

10. Tot în felul acesta am prezentat scrierea mea și multor altora (din care unii au luat parte chiar la război), cum a fost cazul cu regele Agripa și cu unele din rudele lui.

11. Chiar și împăratul Tit dorea atît de mult ca să se documenteze în legătură cu istoria acestor evenimente, numai după scrierile mele, încît și-a scris cu mîna proprie numele pe ele și a dat poruncă să se publice. Tot așa și regele Agripa a întărit în șaizeci și două epistole adevărul expunerii mele» ⁵⁹. Două din aceste epistole sînt chiar anexate de Iosif la scrierile lui.

Dar destul despre aceste lucruri. Să trecem acum iarăși la istorisirea noastră.

56. *Antichit.*, XX, 268. În versuri sau în proză «Istoria risipirii Ierusalimului» a circulat mult printre romani. Pe la începutul sec. XIX ea a fost chiar tipărită.

57. E vorba de autobiografia sa, pe care Iosif Flaviu a lăsat-o să fie ca un fel de introducere la operele sale.

58. Acest ațutor a scris și el o istorie a poporului iudeu și o cronică a regilor iudei, ambele pierdute.

59. Iosif, *De vita sua*, 361—4 (citat după G. Bardy, o. c., p. 117).

XI

După Iacov, Biserica din Ierusalim a fost condusă de Simeon

După moartea mucenicească a lui Iacov și după nimicirea Ierusalimului, care a urmat curînd după aceea, apostolii și ucenicii Domnului, care mai rămăseseră încă în viață, s-au strîns laolaltă de pretutindeni, după cum se spune, în jurul rudelor după trup ale Domnului — au ținut sfat cu toții și s-au întreat: cine anume ar fi vrednic să fie urmaș al lui Iacov? La care toți într-un singur gînd au găsit că Simeon, fiul lui Cleopa, despre care se face amintire în cartea Evangheliei⁶⁰, e vrednic să urce pe scaunul episcopal al acestei Biserici, ca unul care era, cum se spune, văr al Mîntuitorului. Într-adevăr Hegesip istorisește că Cleopa era frate cu Iosif⁶¹.

XII

*Vespasian a poruncit să se cerceteze
dacă mai trăiesc urmași ai scaunului lui David*

Ni se mai istorisește totodată că după ocuparea Ierusalimului, Vespasian a poruncit să se întreprindă cercetări printre toți cei ce se trag din neamul lui David, ca nu cumva să mai rămînă în viață vreunul din această seminție regală. Drept urmare a acestei porunci s-a iscat o nouă și foarte mare prigoană împotriva iudeilor⁶².

XIII

Anaclet devine al doilea episcop al Bisericii din Roma

După cei zece ani de domnie a împăratului Vespasian a urmat la cîrmă fiul său Tit⁶³. Începînd din cel de al doilea an de domnie a acestuia, după ce păstorise ca episcop al Romei vreme de 12 ani, Lin a încredințat conducerea acestei Biserici lui Anaclet. La cîrma imperiului, după Tit care a domnit vreme de 2 ani și tot atîtea luni, urmează fratele său, Domițian.

60. Luca, 24, 18; Ioan, 19, 25.

61. A se vedea mai jos, III, XXXII; IV, XXII, 4.

62. Nu știm să mai fi afirmat și altcineva despre această hotărîre a lui Vespasian.

63. Tit moare la 13 sept. 81.

XIV

*Al doilea episcop al Bisericii din Alexandria a fost Abiliu*⁶⁴

În al 4-lea an de domnie a lui Domițian a murit Anian, primul episcop al Bisericii din Alexandria, pe care o păstorise mai bine de douăzeci și doi de ani. După el a urmat ca al doilea episcop Abiliu.

XV

Cum a ajuns Clement ca al treilea episcop al Romei

În al doisprezecelea an de domnie a aceluiași împărat (Domițian *n. tr.*), timp în care Anaclet condusese Biserica Romanilor vreme de 12 ani, a fost înlocuit cu Clement, pe care în epistola sa către Filipeni Apostolul (Pavel, *n. tr.*) îl numește colaborator al său atunci când zice : «Clement și cu toți ceilalți însoțitori ai mei de lucru, ale căror nume sînt scrise în cartea vieții»⁶⁵.

XVI

Epistola lui Clement

De la Clement ni s-a păstrat o singură epistolă recunoscută ca autentică, destul de lungă și minunată, pe care el a scris-o ca din partea Bisericii din Roma către cea a corintenilor, din pricina unei răzvrățiri care s-a iscat atunci în Corint. Am înțeles că în foarte multe Biserici această epistolă era folosită în adunările obștești de altădată și tot așa s-a continuat pînă azi⁶⁶. Iar că pe vremea aceluiași împărat treburile (bisericești, *n. tr.*) din Corint au fost tulburate de o răscoală, ne stă drept mărturie demnă de încredere Hegesip⁶⁷.

64. În decursul veacurilor titlurile capitolelor XIII și XIV s-au contras într-unul singur.

65. *Filip.*, 4, 3.

66. În Codex Alexandrinus al Bibliiei (sec. V) era cuprinsă și Epistola lui Clement.

67. A se vedea mai jos : IV, XXIII.

XVII

Persecuția creștinilor sub Domițian

1. Intrucît și-a arătat cruzimea față de mulți, prin aceea că a ucis fără motiv întemeiat⁶⁸ un mare număr de nobili și de oameni de vază din Roma, iar pe foarte mulți alți oameni de frunte tot atît de fără temei i-a trimis în surghiun dincolo de graniță, confiscîndu-le averile, împăratul Domițian s-a dovedit adevărat urmaș al lui Nero prin ura și prin lupta pe care a dus-o împotriva lui Dumnezeu, căci a fost cel de al doilea dintre cei care au pus la cale prigoana împotriva noastră⁶⁹, pe cînd lui Vespasian, tatălui său, nicicînd nu i-a trecut prin gînd ceva rău împotriva noastră.

XVIII

Apostolul Ioan și «Apocalipsa»

1. Pe atunci umbla zvonul că apostolul și evanghelistul Ioan e încă în viață și că din pricina mărturiei aduse în folosul învățaturii creștine⁷⁰ a fost osîndit să trăiască în insula Patmos.

2. Căci în cea de a cincea carte a sa *Împotriva ereziilor*, atunci cînd vorbește despre așa numita taină a numărului lui Antihrist⁷¹ în legătură cu Ioan, Irineu spune următoarele lucruri despre Ioan :

3. «Dacă în vremile de azi ar trebui să fie făcut cunoscut numele lui Antihrist, el ar trebui spus de cel care a văzut și «Apocalipsa», căci el a văzut-o nu prea demult, ci foarte aproape de vremile noastre, și anume pe la sfîrșitul domniei lui Domițian»⁷².

4. Pe atunci propovăduirea credinței se făcea cu atîta strălucire încît pînă și scriitorii străini de învățătura noastră nu stăteau la îndoială de a informa și ei în istoriile lor prigoana și suferințele mucenicilor, precizîndu-ne și data foarte exactă și istorisind că, în al 15-lea an de domnie a lui Domițian, o creștină cu numele Flavia Domitilla, fiica de soră a lui Flavius Clemens, unul din consulii Romei de pe atunci, a fost surghiunită împreună cu mulți alții în insula Pontia drept pedeapsă pentru că a declarat că e creștină⁷³.

68. J. Zeiller în Fliche-Martin, *Histoire de l'Eglise* I (Paris 1935), p. 300—304.

69. Această părere o aveau și alți scriitori bisericești (Tertulian, *Apol.* V, 4).

70. Eusebiu nu amintește de aruncarea sfințului Ioan într-un butoi cu untdelemn clocotitor, de care ne vorbește Tertulian, *De praescr. eret.*, XXXVI, în «P.S.B.», 3, p. 164—165.

71. *Apoc.* 13, 18, unde sub numărul 666 pare a se face aluzie la Nero.

72. Irineu, *Contra ereziilor* V, XXX, 3.

73. J. Zeiller, *op. cit.*, p. 302. Pare că exilările lui veneau și din lăcomie. Suetoniu, *Doisprezece cezari. Domițian* XII, trad. rom., p. 343.

XIX

*Domitian poruncește ca toți cei ce se trag
din neamul lui David să fie omorâți*

Același Domitian a poruncit să fie uciși toți cei ce provin din neamul lui David. Or, o veche tradiție ne informează că unii eretici ⁷⁴ au pîrît pe urmașii lui Iuda, fratele Mintuitorului după trup, afirmînd că ei se trag din neamul lui David și deci sînt înrudiți chiar și cu Hristos însuși. Iată în ce termeni vorbește undeva în această problemă Hegesip :

XX

Rudele Mintuitorului

1. «Mai trăiau încă din seminția Mintuitorului niște nepoți ai lui Iuda, care el însuși se numea «fratele Domnului după trup» ⁷⁵. Fiind pîrîți că s-ar trage din neamul lui David, un soldat de serviciu ⁷⁶ i-a adus înaintea Cezarului Domitian, căci, întocmai ca și Irod, și acesta s-a îngrozit cînd a venit Hristos pe lume.

2. Împăratul i-a întrebat dacă sînt într-adevăr din neamul lui David, la care întrebare ei au răspuns : «da». Atunci i-a întrebat cîte moșii aveau și cît e de mare averea lor ? Ei au răspuns că amîndoi laolaltă n-au mai mult de 9000 de dinari, fiecare din ei stăpînind doar jumătate din suma respectivă. Dar ei au ținut să mai adauge că nici averea pe care o au nu constă în aur, ci în valoarea unui teren în preț de 39 de pogoane, pe care îl cultivă cu mîna lor, ca de acolo să-și poată plăti dările și să-și acopere nevoile traiului.

3. Apoi i-au arătat palmele, ca mărturie că trăiau din munca brațelor, în care scop și-au arătat și bătăturile palmelor formate de truda lor continuă.

4. Întrebîndu-i despre Hristos și despre împărăția Lui, cînd anume, în ce fel și unde se va arăta ea, ei au răspuns că acea împărăție nu-i luminează și nici pămîntească, ci e îngerească și cerească și că ea va veni la sfîrșitul veacurilor, atunci, cînd Hristos va veni întru mărirea

74. Nu se știe de ce fel de eretici va putea fi vorba. Poate fi vorba mai curînd de bănuială ori de frică. Sau cum îl caracterizează Suetoniu : «Lacom la nevoile și crud de frică». Suetoniu, *Domitian*, trad. rom., p. 342—353.

75. *Matei* 13, 55; *Marcu* 6, 3.

76. În text ἑβουζάρους, care pare un împrumut din latină, obicei frecvent pentru expresia din viața militară («evocatus», crainic, herald).

Să, să judece viii și morții și să răsplătească pe fiecare după faptele lui.

5. La cele spuse de el, Domițian nu i-a mai învinuit cu nimic, ci doar i-a disprețuit ca pe niște oameni simpli, i-a pus în libertate și a dat poruncă să înceteze prigoana împotriva Bisericilor.

6. După ce s-au văzut liberi, ca unii care erau oricum mărturisitori și rude ale Domnului, oamenii respectivi au ajuns în posturi de conducere ale Bisericilor⁷⁷ și pacea fiind restabilită ei au trăit mai departe pînă pe vremea lui Traian». Așa ne spunea Hegesip.

7. Despre Domițian ne vorbește tot cam în același fel și Tertulian zicînd: «Încercase odinioară și Domițian să facă și el rău Bisericii, ca unul care avea și el o parte de cruzime ca și Nero. Dar cred că avînd oarecare inteligență s-a oprit foarte repede după ce a rechemat pe creștini din surghiun»⁷⁸.

8. După Domițian, care domnise vreme de 15 ani, a luat puterea Nerva, sub care senatul roman a anulat onorurile atribuite lui Domițian și a votat o lege care îngăduia revenirea din exil a celor surghiuniți pe nedrept și restituirea avuturilor lor. Așa ne informează istoricii vremii⁷⁹.

9. Potrivit unei vechi tradiții creștine s-a întors pe atunci și apostolul Ioan din exilul său pe insulă (Patmos, *n. tr.*), reluîndu-și mai departe viața în Efes.

XXI

Kerdos, al treilea episcop al Bisericii din Alexandria

După ce Nerva a domnit ceva mai mult decît un an, a urmat la tron Traian, sub care în primul an de domnie a urmat la cîrma Bisericii din Alexandria Kerdos, înaintea căruia fusese conducător acolo Abillu vreme de 13 ani. Deci Kerdos e al treilea episcop al Alexandriei, primul fiind Anian. Tot pe atunci conducea cîrma Bisericii din Roma Clement, care și el era al treilea episcop de acolo după Pavel și Petru, primul fiind Lînus, iar după el Anaclet.

77. Se vede că ideea de *δεσπούναι*, a osului de domn, avea pe atunci o oarecare prestanță.

78. Tertulian, *Apol.*, V.

79. Dto Cassius, *Hist.*, LXVIII, 1.

XXII

*Ignatie, al doilea episcop al Bisericii
din Antiohia*

În timpurile despre care vorbim, după Evodiu, care fusese primul cîrmaci al Bisericii din Antiohia, strălucea luminatul Ignatie. Și tot așa a ajuns și Simeon să fie al doilea după fratele Mîntuitorului (Iacov, *n.tr.*), la cîrma Bisericii din Ierusalim.

XXIII

Știri despre Apostolul Ioan

1. În vremurile acelea trăia încă în Asia cel «pe care-l iubea Iisus»⁸⁰, Ioan, care era în același timp atît apostol, cit și evanghelist, conducînd Bisericile de pe acolo, după ce se reîntorsese, deodată cu moartea lui Domițian, din surghiunul său din insulă.

2. Că Ioan trăia în acel timp e destul dacă aducem dovada a doi martori demni de încredere, întrucît, dacă mai e nevoie s-o spunem, amîndoi figurează în primele locuri ale ortodoxiei bisericești, și anume, Irineu și Clement Alexandrinul.

3. Cel dintîi dintre aceștia scrie textual în a doua carte *Contra ereziilor*: «Și tot presbiterii care s-au întîlnit în Asia cu Ioan, ucenicul Mîntuitorului, mărturisesc că el așa a învățat. Căci el a mai trăit cu ei încă pînă în vremea lui Traian»⁸¹.

4. Și în cartea a 3-a din aceeași lucrare Irineu confirmă același lucru cînd zice: «Dar și Biserica întemeiată de Pavel în Efes și în care a petrecut și Ioan pînă în vremurile lui Traian, constituie o mărturie vrednică de crezare despre tradiția apostolică»⁸².

5. La rîndul lui și Clement în tratatul său: «Care bogat se va mîntui?» descrie acele timpuri și adaugă o istorisire foarte pilduitoare pentru cei care doresc să audă lucruri frumoase și folositoare. Luați și citiți această istorioară⁸³ așa cum stă ea scrisă:

80. Ioan, 13, 23; 19, 26; 20, 3.

81. Irineu, *Contra ereziilor*, II, XXII, 5.

82. Irineu, *op. cit.*, III, III, 4.

83. Ea a mai fost folosită și de sfîntul Ioan Hrisostom în *Către Teodor cel căzut*, I, Migne, P. G., 47, 305; Anastasie Sinaitul, *Adm. in Ps.*, 6, Migne, P. G., 89, 1106 și urm.; Maxim Mărturisitorul, *Schol. in oper. S. Djonysii*, I, Migne, P. G., 4, 573. În românește ea a fost tradusă de Pr. N. M. Popescu, în «B.O.R.», 39, (1915—1916), p. 536—539, iar recent, de Pr. prof. D. Fecioru, în colecția «P.S.B.», vol. 4, p. 63—65.

6. «Ascultă o povestire care nu-i poveste, ci e cuvânt predat cu adevărat, care provine tocmai de la Ioan Apostolul și a cărei amintire s-a păstrat întreagă. După moartea tiranului (Domițian, *n. tr.*), Ioan s-a întors din insula Patmos la Efes, cercetind, când era rugat, ținuturile învecinate ale populațiilor de acolo fie pentru ca în unele să așeze episcopi, în altele să întemeieze Biserici, iar în altele să hirotonească clerici pe unul din cei arătați lui de Duhul.

7. Venind și într-unul din orașele din apropiere, al cărui nume îl vor și cunoaște unii, el a mîngîiat mai întii pe frați, apoi, întorcîndu-și privirile spre episcopul așezat în cetatea Efesului și văzînd un tînăr cu trup bine legat, plăcut la înfățișare și cu suflet înflăcărat a zis episcopului: «Îți încredințez purtării tale de grijă cu toată rîvna pe acest tînăr și iau ca martori Biserica și pe Hristos». Episcopul a primit și i-a făgăduit totul, după care apostolul a repetat iarăși aceleași lucruri și a citat aceeași martori, apoi a plecat la Efes.

8. Presbiterul a luat acasă pe tînărul care-i fusese încredințat, l-a ținut lîngă el, l-a hrănit și l-a îngrijit, iar în urmă l-a botezat. După aceea n-a mai avut grijă de el și nici nu l-a mai păzit, socotind că pecetea Domnului e destulă pază.

9. Fiind lăsat de capul lui înainte de vreme, tînărul s-a lipit, spre pierzarea lui, de alți tineri, de aceeași vîrstă cu el, dar leneși, stricați și obișnuiți cu rele. La început aceștia l-au atras la niște mese bogate, după care l-au luat cu ei să meargă noaptea să fure haine, pentru ca la urmă s-ajungă să facă fapte și mai rele.

10. Încetul cu încetul el s-a obișnuit și datorită firii sale mai aprinse, a ieșit de pe calea dreaptă, ca un cal nestăpînit și puternic, în stare să-și muște pînă și zăbalele friului și să se prăvălească năvalnic în prăpastie.

11. Pierzîndu-și cu totul nădejdea în mîntuirea lui Dumnezeu, el nici nu se mai gîndea doar la fapte mărunte, ci plănuia să facă isprăvi mari asemănîndu-se întru toate cu ceilalți. De aceea i-a luat pe aceștia și a făcut cu ei o bandă de tilhari, iar intrucît el era cel mai brutal, cel mai crud și cel mai singeros, a ajuns repede căpetenia tilharilor.

12. Între timp vremea trecuse. Ivindu-se iarăși nevoia, a fost chemat și Ioan în același oraș. După ce și-a rînduit treburile pentru care fusese chemat, Ioan a zis către episcopul locului: «Haide, episcope, dă-mi înapoi ce ți-am încredințat eu și Hristos, dă-mi depozitul pe care eu și Hristos ți l-am dat în fața Bisericii peste care cîrmuiești tu și care-i martorul nostru».

13. Bătrînul episcop s-a spăimîntat mai întîi, gîndindu-se la o sumă mare de bani pe care n-o primise, de aceea nici nu-și putea închipui că-i vorba de banii pe care nu-i avea, dar, pe de altă parte, nici nu putea să nu aibă încredere în ceea ce-i spunea Ioan. «Pe tînăr ți-l cer și sufletul fratelui tău», zise Ioan. Presbiterul a oftat atunci din adîncul sufletului și lăcrimînd a spus : «Acela a murit !» «Cum ? și de ce a murit ?» a întreat Ioan. «Pentru Dumnezeu e mort», zise episcopul ; «a plecat dintre noi, este un om rău și pierdut și, ceea ce-i mai rău, s-a făcut tîlhar. Împreună cu banda lui a pus stăpînire pe întreg muntele din fața bisericii».

14. Apostolul și-a sfișiat hainele și după un geamăt profund s-a lovit peste cap zicînd : «Ce să zic ? Bun paznic am lăsat pentru sufletul fratelui ! Dă-mi repede un cal și să mă însoțească cineva, arătîndu-mi drumul». Și s-a strecurat repede din biserică așa cum era.

15. Ajuns la locul respectiv Apostolul a fost prins de straja tîlharilor, dar nici nu a încercat să fugă și nici nu s-a rugat să-i dea drumul, ci striga doar : «pentru aceasta am venit, duceți-mă la căpetenia voastră !».

16. Acesta aștepta așa cum era, înarmat. Dar îndată ce a recunoscut pe Ioan în cel ce venea spre sine, l-a copleșit rușinea și a luat-o la fugă. Dar ca și cum ar fi uitat ce vîrstă are, Ioan s-a luat după el pe cît îl țineau puterile și striga :

17. «Fiule, de ce fugi de mine, părintele tău, care nu-s înarmat și mai sînt și bătrîn ? Fie-ți milă de mine, fiule, nu te teme ! La tine mai sînt niște nădejdi de viață (veșnică, *n. tr.*). Am să mă așez pentru tine înaintea lui Hristos. Dacă ar fi nevoie m-aș duce bucuros chiar la moarte pentru tine așa cum a murit și Mîntuitorul pentru noi : pentru sufletul tău l-aș da bucuros pe al meu. Oprește-te și ai încredere ! Hristos este Cel care m-a trimis».

18. La auzul acestor cuvinte, tînărul s-a oprit, plecînd mai întîi privirile în jos, iar după aceea aruncîndu-și armele, tremurînd și plîngînd cu amar. După aceea a îmbrățișat pe bătrînul Apostol care se apropia și-a cerut iertare, așa cum putea prin plîmsetele lui, botezîndu-se parcă a doua oară prin lacrimile lui, ascunzîndu-și doar mina dreaptă.

19. Apostolul i-a garantat și l-a asigurat cu jurămint că a găsit iertare pentru el de la Mîntuitorul ; s-a rugat de el, a îngenunchiat înaintea lui, i-a sărutat mina dreaptă ca să-i arate c-a fost curățită prin căință și astfel l-a adus din nou la Biserică. Acolo s-a rugat pentru el cu bogate rugăciuni, s-a nevoit împreună cu el în postiri prelungite și îmblînzindu-i cugetul cu multe și felurite cuvinte de îmbărbătare. Și,

după cum se spune, nu s-a depărtat de el pînă ce nu l-a redat deplin Bisericii, fostul căpitan de tilhari dînd o minunată mărturie de căință adevărată, o puternică dovadă de naștere din nou, un trofeu văzut al învierii»⁸⁴.

XXIV

Ordinea Evangheliilor

1. Să fie, așadar, această istorioară lăsată de Clement spre învățatura și spre folosul cititorilor.

Și acum să arătăm scrierile recunoscute ale acestui apostol (Ioan).

2. Și cea dintîi trebuie desigur primită «Evanghelia după Ioan», care-i cunoscută în toate Bisericile de sub cer. Că cei bătrîni aveau bun temei cînd au rînduit-o pe locul al patrulea, adică după celelalte trei, se poate vedea din următorul fapt :

3. Oamenii inspirați și cu adevărat vrednici de Dumnezeu, adică Apostolii lui Hristos, au trăit o viață cu totul curată și și-au împodobit sufletele cu toate virtuțile. Limba o cunoșteau slab de tot⁸⁵, în schimb ei s-au întărit numai prin puterea dumnezeiască, singura în stare să săvîrșească minuni, așa cum le-o dăduse Mîntuitorul. Ei nu erau în stare să tilcuiască învățătura Dascălului lor prin convingere și prin meșteșugul vorbirii, lucru pe care nici nu-l încercau. Numai dovada Duhului Sfînt lucra împreună cu ei, numai puterea făcătoare de minuni a lui Hristos lucra prin ei, le era de folos. Ei propovăduiau cunoașterea împărăției cerurilor în întreagă lumea locuită fără să-i facă nici cea mai mică îngrijorare despre scrierea cărților.

4. Ei lucrau așa pentru că erau chemați la o slujire mai însemnată și mai presus decît puterile omenești. Pavel însuși, cel mai puternic în pregătirea cuvîntului și cel mai profund în cugetare, n-a dat nici el Scripturii decît epistole scurte, cu toate că ar fi avut de spus multe lucruri, și chiar adevăruri negrăite⁸⁶, ca unul care a privit și tărîmurile celui de al treilea cer și care fusese răpit pînă în raiul lui Dumnezeu, unde se îndeletnicise să audă cuvinte negrăite.

5. Ceilalți însoțitori ai Mîntuitorului : cei doisprezece apostoli, cei șaptezeci de ucenici și nenumărați alții nu erau totuși lipsiți de experiența lucrurilor, însă dintre toți numai doi : Matei și Ioan ne-au lăsat

84. Clement Alex., *Care bogat se va mîntui* 7, cap. 42.

85. *Fapte*, 4, 13 ; *II Cor.*, 11, 6. Eusebiu se va fi gîndit îndeosebi la cunoștințele de limbă literară grecească.

86. *II Cor.*, 12, 2—4.

în scris amintire⁸⁷ despre convorbirile cu Mîntuitorul, iar tradiția ne spune că și la aceasta au ajuns tot din necesitate.

6. După ce a propovăduit mai întâi printre iudei și fiind apoi nevoit să meargă și în alte ținuturi, Matei a scris în limba maternă Evanghelia compusă de el căci a căutat să împlinească în scris lipsa prezenței lui printre cei de care se despărțea.

7. Într-o vreme cînd Marcu și Luca își redactaseră și ei Evangheliile pe care le-au propovăduit, se spune, în tot acest timp Ioan se mulțumea cu propovăduire nescrisă, dar pînă la urmă totuși s-a hotărît s-o redacteze și în scris pentru motivul următor: întrucît cele trei Evangheliile scrise mai înainte se răspîndiseră la toți credincioșii și ajunseseră și la el, Ioan se spune că le-a primit și a adus mărturie despre adevărul lor. În schimb el a băgat de seamă că ele nu prezentaseră complet ceea ce Iisus săvîrșise la începutul propovăduirii sale.

8. Și pe bună dreptate, aici se vede limpede că cei trei evangheliști au consemnat numai ceea ce a săvîrșit Mîntuitorul în primul an după prinderea și întemnițarea lui Ioan Botezătorul, așa cum ne lasă să înțelegem încă de la început istorisirile lor.

9. Gîndindu-se la răstimpul pe care-l descrie, Matei începe cu postul de patruzeci de zile și cu ispitirea Mîntuitorului care a urmat, folosind următoarele cuvinte: «Și Iisus auzind că Ioan a fost întemnițat, a plecat din Iudeea în Galileea»⁸⁸.

10. Tot așa face și Marcu: «După ce Ioan a fost prins, Iisus a venit în Galileea»⁸⁹, pe cînd Luca, înainte de a fi început istorisirea faptelor lui Iisus, face și el aproape aceeași observație spunînd că «pe lîngă toate relele pe care le făcuse, Irod a mai adăugat și pe aceasta, că a închis pe Ioan în temniță»⁹⁰.

11. Se pare, dar, că tocmai de aceea ar fi fost rugat Ioan să relateze într-o Evangheliie specială despre timpul asupra căruia cei trei evangheliști au păstrat tăcerea, precum și despre faptele săvîrșite de Mîntuitorul în răstimpul dinainte de întemnițarea Botezătorului. Acest adevăr ne lasă evanghelistul să-l înțelegem fie atunci cînd grăiește «acest început al minunilor l-a făcut Iisus (în Cana Galileii)»⁹¹, fie atunci cînd amintește de Botezător în timp ce istorisește despre Iisus și cînd boteza

87. În text *ἀπομνήματα* — «aduceri aminte», «memorii», prin care sfîntul Iustin designa Evangheliile, *Apol.*, I, LXVI, 3; *Dial.* 6, 4; *LII*, 5 etc. Dar tot în acest sens vorbeau și apostolii uneor: Ioan, 14, 26; II Petru, 1, 12; II Tim., 2, 14.

88. *Matei*, 4, 12.

89. *Marcu*, 1, 14.

90. *Luca*, 3, 19—20

91. *Ioan*, 2, 11.

pe atunci la Enon, lângă Salem, precizînd limpede că «Ioan nu fusese încă aruncat în închisoare»⁹².

12. Aşadar, în Evanghelia redactată de el Ioan ne relatează cele săvîrşite de Hristos încă înainte ca Ioan să fi fost aruncat în temniţă, pe cînd, dimpotrivă, ceilalţi trei evanghelişti ne istorisesc ce s-a întimplat după prinderea şi întemniţarea Botezătorului.

13. Cine priveşte cu atenţie, acela nu poate găsi contradicţie între Evangheliile întrucît, pe de o parte, Evanghelia după Ioan expune începutul faptelor lui Hristos, pe cînd ceilalţi ne istorisesc cele întimplate spre sfîrşitul vieţii Lui. Probabil că Ioan a trecut sub tăcere genealogia după trup a Mîntuitorului din pricină că ea fusese descrisă mai înainte de Matei şi de Luca; în schimb, el a început să vorbească despre dumnezeirea Lui, care fusese lăsată cumva în seama Duhului Sfînt, ca fiind Cel mai desăvîrşit.

14. Iată dar ce am avut de spus despre Evanghelia după Ioan. Despre cauza care a provocat redactarea Evangheliiei după Marcu am vorbit⁹³ mai înainte.

15. Privitor la cea după Luca ne-o spune încă de la început el însuşi, precizînd care anume a fost motivul redactării ei: «Deoarece, zice el, mulţi s-au încercat» poate cu prea mare uşurinţă să alcătuiască o istorisire despre aceste lucruri pe care el le-a cunoscut deplin, a «găsit cu cale» să lase la o parte părerile nesigure ale altora şi să dea într-o Evangheliie proprie o expunere exactă a ceea ce aflase temeinic şi plin de adevăr pe urma legăturilor şi convorbirilor neîntrerupte şi grăitoare avute cu Pavel şi cu ceilalţi Apostoli⁹⁴.

16. Iată dar ce am avut de spus despre Evangheliile. Vom încerca să arătăm mai deplin, cînd va fi cazul, folosind şi mărturiile bătrînilor, ce anume s-a mai spus şi de alţii în legătură cu aceleaşi Evangheliile.

17. Dintre scrierile lui Ioan în afară de Evangheliie, *prima Epistolă* e recunoscută de toţi, atît de cei de azi şi de cei de altădată, ca autentică, pe cînd asupra celorlalte două sînt îndoieli⁹⁵.

18. Cît despre *Apocalipsă* părerile celor mai mulţi sînt împărţite. Poate că la vremea cuvenită va ajunge să fie şi ea apreciată potrivit mărturiei bătrînilor⁹⁶.

92. Ioan, 3, 23—24.

93. Aici, mai sus: II, XV.

94. Luca, 1, 1—4.

95. Nu aduce nici o motivare. La rîndul lui, e drept, nici Origen nu aminteşte decît epistola a II-a a lui Petru.

96. A se vedea mai jos: VI, XXV.

XXV

*Stintele Scripturi recunoscute de toți
și cele care nu sînt recunoscute de toți*

1. Ajunși aici pare potrivit să recapitulăm lista cărților Noului Testament pe care le-am amintit ⁹⁷. În primul rînd trebuie să punem sfînta tetradă a «Evangheliilor», după care urmează cartea «Faptelor Apostolilor».

2. După această carte trebuie amintite «Epistolele» lui Pavel, după care va trebui recunoscută prima Epistolă a lui Ioan și tot așa prima Epistolă a lui Petru. În urma acestora vom rîndui — dacă se cuvine — «Apocalipsa» lui Ioan, despre care vom vorbi mai pe larg ce trebuie să credem.

3. Acestea sînt cărțile recunoscute de toți. Printre cele asupra cărora există îndoială ⁹⁸, cu toate că și ele sînt primite de cei mai mulți, amintim Epistola zisă a lui Iacov, apoi a lui Iuda, așa numita «A doua Epistolă a lui Petru», precum și așa numitele «Epistola a doua și a treia» ale lui Ioan, fie că ele provin de la evanghelistul respectiv, fie de la altcineva cu același nume.

4. Între apocrife trebuie socotite «Faptele lui Pavel», cartea intitulată «Păstorul», «Apocalipsa lui Petru», apoi: așa numita «Epistola lui Barnaba», scrierea cu numele «Didahia celor 12 Apostoli», și apoi, după cum am mai spus, «Apocalipsa lui Ioan» dacă vrem, aceasta din urmă fiind — după cum am spus — respinsă de unii, dar de alții fiind primită între cele recunoscute.

5. Tot în rîndul celor apocrife au plasat unii «Evanghelia după Evrei», care place mai ales aceloră dintre evrei care au primit pe Hristos ⁹⁹.

6. Dacă toate aceste ultime cărți fac parte din categoria scrierilor contestate, în schimb credem că-i necesar și să le catalogăm în ordine, numărînd de o parte scrierile care, potrivit tradiției bisericești, sînt adevărate, autentice și unanim recunoscute, spre deosebire de cele care, deși nu sînt cuprinse între cele canonice, ci sînt contestate, totuși sînt

97. «Lista aceasta nu putea fi dect ezitantă, din moment ce nu ia în considerare practica uneia ori a mai multor Biserici». Lagrange, *Histoire du canon et du Nouveau Testament*, Paris, 1923, p. 107. Cf. Bardy, o.c., p. 133.

98. Eusebiu folosește expresiile clasice: 1. «omologumena» — cele recunoscute; 2. «antilegomena» — cele recunoscute parțial și «notha» sau apocrife.

99. «Evanghelia către Evrei» era prețuită de Hegesip (la Eusebiu, IV, XXII, 8), de Clement Alex. (*Stromate*, II, 45, 5) și de Origen (*Com. Ioan* 2, 87). A se vedea A. Kraft, o. c., p. 176.

bine cunoscute de cel mai mulți dintre scriitorii bisericești. Vom putea face așadar deosebire între aceste cărți și între cele care (mai ales la eretici) sînt date sub numele unor apostoli, fie că e vorba de «Evanghelia lui Petru», a lui Toma, a lui Matia ori ale altora, fie de «Faptele lui Andrei», ale lui Ioan ori ale altor apostoli: nici un scriitor bisericesc din cei recunoscuți de tradiție n-a socotit vrednice de a fi pomenite undeva aceste scrieri¹⁰⁰. De altfel, ele se deosebesc de cele apostolice și prin felul de exprimare. Cît despre cugetare și felul de a pune problemele, ele sînt deosebite de ale ortodoxiei celei adevărate, ceea ce dovedește că ele sînt plămuiuri ale ereticilor. E limpede, așadar, că ele nu trebuie să fie puse printre apocrife, dar nu trebuie nici să le respingem cu totul ca absurde și nelegiuite.

Și acum să reluăm firul expunerii noastre.

XXVI

Menandru înșelătorul

1. Lui Simon Magul i-a urmat Menandru, după felul de viețuire, o altă unealtă cu nimic mai slabă decît cel dintîi, în lucrarea cea diavolească. Era de loc și el din Samaria și, cu toate că a atins nu mai puțin decît maestrul său culmea magiei, totuși el făcea minuni mai surprinzătoare decît acela. Despre sine el declara că e mîntuitorul cel trimis de sus odinioară încă din veacuri neștiute, pentru mîntuirea oamenilor.

2. El învăța că numai așa ar putea cineva dobîndi putere peste îngerii care au ajutat la crearea lumii, dacă s-ar lăsa îndrumat în prealabil de experiența magică, pe care numai el o cunoaște, și dacă ar primi botezul de la el. Cei care s-ar învrednici de acest botez s-ar bucura încă de aici, de pe pămînt, de nemurire veșnică, pentru că astfel ei n-ar mai muri, ci ar rămîne pe pămînt într-o neplăcută tinerețe și ar fi nemuritori. Ușor putem găsi informații în această privință la Irineu¹⁰¹.

3. Dar despre Menandru relatează și Iustin în același fel și anume atunci cînd amintește despre Simon (Magul, *n. tr.*), unde spune textual: «Un oarecare Menandru, samarinean și el, originar din satul Kaparataia, s-a făcut ucenic al lui Simon și a ajuns sub influența demonilor.

100. Felul în care se exprima Origen și Eusebiu în legătură cu canonicitatea cărților biblice — care au drept temelie în primul rînd apostolicitatea lor — dovedește că ei au contribuit esențial la părerea generală despre istoria canonului biblic.

101. Irineu, *Contra ereziilor*, I, XXIII, 5.

Venind apoi în Antiohia ştim că a înşelat pe mulţi oameni cu meşteşugurile magiei lui. Pe cel care-i urmau i-a convins că nu vor mai muri, iar astfel de învăţături mai susţin ciţiva pînă azi».

4. De bună seamă că numai prin lucrări diavoleşti sînt în stare astfel de vrăjitori să discrediteze pe cei care au luat asupra lor numele de creştin, această mare taină a credinţei¹⁰², învinuindu-i de magie şi luînd în ris, cu ajutorul lor, învăţăturile bisericeşti ale nemuririi sufletului şi învierii morţilor. Dar cei care au scris la astfel de «mintuitori» au căzut din nădejdea cea adevărată.

XXVII

Despre erezia ebioniţilor

1. Pe alţii, în schimb, pe care demonul cel rău n-a putut să-i despartă de dragostea lui Hristos, i-a robît, cîştigîndu-i cu alte slăbiciuni: cei de demult pe bună dreptate i-au numit pe aceştia «ebioniţi», deoarece vedeau în Hristos un fel de sărăntoc, o fiinţă fără nici o pretenţie¹⁰³.

2. Vedeau, adică, în El o fiinţă simplă şi modestă, un simplu om curăţat prin strădaniile morale, născut pe cale firească din împreunarea unui bărbat cu Maria. Erau de părere că Legea lui Moise trebuie respectată întru totul pentru că, ziceau ei, omul nu s-ar putea mîntui numai prin credinţa în Hristos şi printr-o viaţă conformă acestei credinţe.

3. O altă direcţie între ebioniţi evita de fapt acea stranie absurditate a lor, netăgăduind că Mîntuitorul S-a născut dintr-o fecioară şi din Duhul Sfînt, dar nici ei nu aprobau că în calitate de Dumnezeu, Cuvîntul şi Înţelepciunea ar fi existat şi mai înainte, căzînd astfel ca şi ceilalţi în nelegiuiri, cu atît mai mult cu cît — ca şi ceilalţi — cereau şi ei cu orice preţ respectarea integrală a prescripţiilor trupeşti ale Legii.

4. Ei credeau că vor trebui respinse cu totul Epistolele Apostolului (Pavel) pe care-l numeau «apostat al Legii», servindu-se numai de «Evanghelia zisă după Evrei», pe cînd de celelalte nu ţineau seamă¹⁰⁴. Respectau simbăta şi celelalte rînduiri iudaice, ca şi ceilalţi, dar, pe

102. I *Tim.*, 3, 16.

103. Ca sectă iudeo-creştină de orientare rigoristă ebioniţii sînt cunoscuţi mai întîi de Tertulian (*De praescr. eret.* X, 8; XXX, 5), apoi de Irineu (*Contra ereziilor*, I, XXVI, 2) şi mai ales de Origen (*Filocalia*, I, în trad. rom. «P.S.B.», 7, p. 324; *C. Cels.* II, 1, 22; V, 61, 29; 36, 65). De la Origen preia şi Eusebiu cele două nuanţe, una iudaizantă, alta rigoristă.

104. A se vedea mai sus, nota 99.

de altă parte, cinsteau și duminicile așa ca noi, în amintirea învierii Mântuitorului.

5. Din pricina acestei învățături ei au primit numele de ebioniți, deoarece numele «ebioniți» pune în lumină sărăcia minții lor, căci tocmai print-un astfel de cuvânt designau iudeii pe oamenii săraci.

XXVIII

Despre Cerint ereziarhul

1. În aceleași vremuri¹⁰⁵ de care vorbim s-a făcut și Cerint căpetenie a unei alte erezii. Iată ce scrie în această privință Gaius, despre care am amintit mai înainte: ¹⁰⁶ «Dar prin descoperirile pe care le dă ca și cum ar fi fost scrise de un mare apostol¹⁰⁷, și Cerint prezintă în chip mincinos istorisirea unor fapte miraculoase care i-ar fi fost comunicate de îngeri. El zice, anume, că după înviere împărăția lui Hristos va fi pămîntească și că trupurile trăiesc iarăși în Ierusalim, devenind din nou roabe patimilor și plăcerilor. Dușman al Scripturilor lui Dumnezeu, Cerint spune, vrînd prin aceasta să ducă pe oameni în rătăcire, că va fi vreme de 1000 de ani o serbare nupțială».

3. Și Dionisie, cel care a urcat scaunul episcopal din Alexandria în vremile noastre¹⁰⁸, relatează și el în cartea a 2-a a *Făgăduințelor sale în legătură cu «Apocalipsa»* lui Ioan cîteva fapte, pe care spune că le-a prins din tradiția de demult, amintind textual despre același personaj:

4. «Cerint, întemeietorul ereziei numite după el cerintiană, a vrut să-și pună opera sub un nume de mare răsunset. Căci iată care-i conținutul învățăturii lui. Împărăția lui Dumnezeu, zice el, are caracter pămîntesc;

5. iar întrucît era îndrăgostit mai mult de sine, ca unul ce era un om cu totul trupesc, Cerint pretindea — așa visa el — că împărăția lui Dumnezeu ar consta doar în satisfacerea poftelor stomacului și a organelor așezate mai jos de el, deci în mîncare, în băutură și în împreunări trupesti, iar ca să lase și o impresie mai bună decît aceste plăceri, recomanda și ținerea sărbătorilor și a jertfelor singeroase»¹⁰⁹.

105. Pe vremea lui Traian.

106. II, XXV, 6.

107. După Gaius «Apocalipsa» ar fi fost scrisă de Cerint.

108. Fost întîl conducător al școlii catehetice (a. 231—248); apoi episcop al Alexandriei († 264), Dionisie ne-a lăsat multe epistole, din păcate pierdute. Singurele pe care le avem sînt cele reproduse de Eusebiu în *Istoria sa*.

109. A se vedea mai jos, VII, XXV, 2—3.

6. Așa spunea (Dionisie).

Cît despre Irineu, după ce expune în prima carte a lucrării *Contra ereziilor* cîteva din amăgirile secrete și dezgustătoare ale aceluiași Cerint ¹¹⁰, în cartea a 3-a transmite o istorie care nu se poate uita și pe care a auzit-o de la Policarp, și anume: Într-o zi apostolul Ioan intrase într-o baie să se spele. Auzind însă că Cerint se afla înăuntru, fugi îndată de acolo grăbindu-se spre ușă întrucît nu răbda să se afle sub același acoperămint cu el, sfătuiind și pe ceilalți care mai erau cu el și zicînd: «să ieșim de aici, nu cumva să se dărîme baia peste noi întrucît Cerint, dușmanul adevărului, se află și el aici înăuntru» ¹¹¹.

XXIX

Nicolae și ereticii nicolaïți

1. Tot pe atunci s-a încheiat pentru foarte scurtă vreme și erezia zisă a nicolaïților, despre care amintește Apocalipsa lui Ioan ¹¹². Ei se lăudau că se trag de la Nicolae, unul dintre diaconii care însoțeau pe Ștefan, fiind aleși de apostoli pentru slujirea săracilor ¹¹³. În cea de a 3-a carte a *Stromatelor*, Clement Alexandrinul istorisește despre el textual :

2. «Se spune că Nicolae avea o soție deosebit de frumoasă. După înălțarea la cer a Mîntuitorului Apostolii l-au învinuit că suferă de gelozie, de aceea aducîndu-o în mijlocul lor el le-a îngăduit să trăiască cu ea oricare dintre ei, căci spunea că acesta era sfatul care se deduce din șesc astfel de fapte nu lucrează prosteste și fără socoteală căci fiecare face ce vrea cu trupul său.

3. După cite știm însă, Nicolae n-a avut niciodată altă femeie decît pe cea cu care s-a căsătorit, iar dintre copiii lui, fetele au îmbătrînit fecioare, pe cînd fiul lui a trăit în curăție toată viața lui. Dacă așa stau lucrurile, atunci e limpede că aducîndu-și în mijlocul ucenicilor pe femeia pe care se spunea că e gelos a arătat că nu era stăpînit de această patimă, învățîndu-i că «a face abuz de trup» însemnează să-ți înfrînezi chiar și cele mai puternice plăceri. Căci, după părerea mea,

110. Irineu, *Contra ereziilor*, I, XXVI, 1, unde spune, între altele, că lumea n-a fost creată de Dumnezeu, ci de o ființă inferioară emanată din El. Hristos a fost un simplu om, abia prin Botez s-a unit cu Tatăl. Pe Cruce tot numai un om a suferit.

111. Irineu, *Contra ereziilor* III, 4.

112. *Apoc.*, 2, 4; 15.

113. *Fapte*, 6, 5.

cred că el nu vola — potrivit poruncilor Mîntuitorului — «să slujească la doi domni»¹¹⁴; plăcerii și Mîntuitorului.

4. Se spune că și Matia tot așa a învățat: «să lupti împotriva trupului și să-l disprețuiești pentru ca să nu-i îngădui vreo plăcere desfrînată, iar sufletul să-l crești prin credință și prin cunoaștere»¹¹⁵.

Atîta despre cei care au încercat să falsifice adevărul pe vremea despre care am vorbit! Ei au și dispărut cu totul, parcă nici n-ai putea spune în ce chip.

XXX

Apostolii care au dus viață de căsătorie

1. Același Clement, din care am luat adineaori cîteva cuvinte despre cei care disprețuiesc căsătoria, aminteste mai departe, în legătură cu cele spuse, pe aceia dintre apostoli care au dus viață de căsătorie, spunînd: «Oare nici pe apostoli nu-i vor băga în seamă ereticii? Petru și Filip au avut copii¹¹⁶, iar Filip și-a măritat fetele cu doi bărbați¹¹⁷. Pavel nu uita într-una din epistolele sale să adreseze cuvînt însoțitoarei sale¹¹⁸, dar pe care n-o luase atunci cu el, ca să nu aibă greutăți în slujirea sa¹¹⁹.

2. Iar dacă pomenim aceste lucruri nu găsim nepotrivit să mai relatăm și altă istorioară demnă de a fi cunoscută, pe care o datorăm aceluiași scriitor, care a descris-o în felul următor în *Stromata* a șaptea: «Se spune că fericitul Petru, văzînd că femeia lui este dusă la moarte, s-ă bucurat că a fost chemată la Domnul și că se duce la casa ei; i-a vorbit multe cuvinte de îmbărbătare și de mîngîiere, apoi strigîndu-o pe nume i-a zis: «O, tu, adu-ți aminte de Domnul!». Așa era căsătoria oamenilor fericiți și starea lor sufletească era desăvîrșită»¹²⁰. Să stea dar la locul ei și această istorioară pe care am găsit de bine s-o cuprind în expunerea mea!

114. *Matei*, 6, 24; *Luca*, 16, 13.

115. Clement Alex. *Stromate* II, 118; III, 26.

116. *Marcu*, 1, 30; *I Cor.*, 9, 5.

117. Confuzie. Nu apostolul Filip, ci diaconul Filip a fost căsătorit și a avut patru fete (*Fapte*, 21, 9), dar ele au îmbătrînit în feciorie. Confuzia o întîlnim și la *Policrate de Efes*.

118. *Filip.*, 4, 3; *I Cor.*, 9, 5.

119. Clement, *Stromate*, III, 52—53.

120. Clement, *Stromate*, VII, 63—64.

XXXI

Moartea lui Ioan și a lui Filip

Am relatat mai înainte despre timpul și felul morții lui Pavel și a lui Petru precum și despre locul unde au fost așezate trupurile lor la ieșirea din această viață ¹²¹.

2. Cît despre Ioan, am amintit ceva în legătură cu timpul morții sale ¹²². Locul unde a fost înmormîntat reiese din epistola pe care Policarp, episcopul Bisericii din Efes, a trimis-o episcopului Victor al Romei ¹²³, unde se face pomenire și despre apostolul Filip și despre fetele acestuia cu următoarele cuvinte: «În Asia și-au aflat loc de odihnă mari luceferi ¹²⁴, care vor răsări la ziua de pe urmă, la arătarea Domnului, cînd El va veni din cer întru mărire și cînd va cerceta pe toți sfinții: așa sînt mai întii Filip, unul din cei doisprezece apostoli, care se odihnește la Ierapolis dimpreună cu amîndouă fiicele sale îmbătrînite în fecioria lor, pe cînd fiica cealaltă ¹²⁵, care a petrecut în Duhul Sfînt, a adormit în Efes; în al doilea rînd Ioan, cel care se culcase pe pieptul Mîntuitorului, care a fost preot și a purtat petalon ¹²⁶, care a fost martor și didascăl, se odihnește în Efes» ¹²⁷.

4. Atîta despre moartea lui Filip și a lui Ioan. În «Dialogul» lui Gaius, despre care am făcut pomenire nu de mult ¹²⁸, Proclu, contra căruia e îndreptată scrierea sa, e și el de aceeași părere cu ceea ce am spus noi despre moartea lui Filip și a fiicelor sale atunci cînd grăiește: «După el amintim de patru proorocițe, fiicele lui Filip din Ierapole, în Asia, unde se află atît mormîntul lor, cît și al tatălui lor» ¹²⁹.

5. Pe de altă parte, în «Faptele Apostolilor», Luca amintește că, pe vremea lui, fiicele lui Filip petreceau împreună cu tatăl lor în Cezarea

121. II, XXV, 5.

122. II, XXIII.

123. Aici, mai jos: V, XXIV, 3.

124. Așa cum îi înțelegeau apologeții Aristide, Iustin și alții, ca «luminători, luceferi». A se vedea, Lampe, *Patristic Greek Lexikon*, London, ed. V, 1978 sub στοιχεῖον, pag. 1261.

125. Text corupt, Migne, P. G., 20, 280.

126. Distincție purtată de marele preot (Ieș., 28, 36—38).

127. Cf. V, XXIV, 3.

128. III, XXVIII, 1.

129. *Fapte*, 21, 8—9.

și se învredniciseră de darul proorociei sau, cum se exprimă textual, «am venit la Cezareea și intrând în casa lui Filip binevestitorul, care era dintre cei șapte (diaconi), am rămas la el. Și acesta avea patru fiice, fecioare care prooroceau».

6. Ceea ce a venit la cunoștința noastră în legătură cu Apostolii și cu vremurile apostolice, despre scrierile sfinte pe care ni le-au lăsat, ca și despre cele constatate, precum și despre cele care sînt cu totul apocrife și străine de ortodoxia apostolică, — iată ce am expus pînă acum. Și cu aceasta trecem la istorisirea noastră !

XXXII

Moartea de martir a lui Simeon, episcopul Ierusalimului

1. După cît ni s-a transmis, în vremile de după Nero și Domițian, și anume sub împărații despre care tocmai vorbeam, a izbucnit în mod izolat, mai ales în orașe, o prigoană provocată mai ales de răscoalele populare. În timpul acestei persecuții și-a sfîrșit viața ca martir Simeon, fiul lui Cleopa, despre care am subliniat că fusese rinduit ca al doilea episcop al Bisericii din Ierusalim ¹³⁰.

2. Și despre acest lucru mărturisește același Hegesip, din care am citat pînă acum cîteva pasaje. După cum ne comunică într-o relatare despre anumiți eretici, Hegesip ține să adauge că în acea vreme Simeon a fost pîrit de ereticii respectivi și pentru că era creștin mai multe zile în șir a fost chinuit în diferite chipuri, iar după ce a uimit profund pe judecător și pe cei care-l înconjurau, i-a venit sfîrșitul într-o formă asemănătoare cu pătîmirea Mîntuitorului.

3. Dar nimic nu-i mai bine decît să ascultăm pe scriitorul însuși, care istorisește textual : «așadar unii dintre ereticii aceia au învinuit pe Simeon, fiul lui Cleopa, că ar fi din neamul lui David și că ar fi creștin, de aceea a suferit moarte de martir la vîrsta de 120 de ani, pe vremea lui Traian și a proconsulului Atticus» ¹³¹.

130. A se vedea mai sus : III, XI.

131. Acest Atticus pare a fi Irod Atticus, guvernatorul în timpul căruia a suferit martiriul Sf. Simeon, ruda Domnului. În *Cronica* sa Eusebiu indică data : anul 107 ; «Cronica pashală» dă : 105.

4. Ne mai relatează același scriitor că în timp ce erau urmăriți cei care se trăgeau din neamul regal al iudeilor, au ajuns să fie arestați chiar și acuzatorii lor, fiind bănuți că și ei ar face parte din același neam. S-ar putea spune pe bună dreptate că dacă ne gândim la lungimea vieții lui și la știrea pe care ne-o dă Evanghelia despre Maria, soția lui Cleopa¹³², al căror fiu era după cum am văzut mai înainte¹³³, și Simeon a făcut parte din cei care L-au văzut cu ochii lor și L-au auzit cu urechile lor pe Mîntuitorul.

5. Același istoric mai adaugă că și alți urmași după un alt așa zis «Frate al Domnului», cu numele Iuda, trăiau încă pe vremea lui Traian, după ce, așa cum am mai spus¹³⁴, dăduseră pe vremea împăratului Domițian, bună mărturie despre credința lor în Hristos. Iată cum se exprimă Hegesip :

6. «Ei au ajuns să fie între frunțașii întregii Biserici, ca unii care s-au dovedit martiri și neamuri de singe ai Domnului, într-o vreme cînd în toată Biserica domnea o pace adîncă. Erau încă în viață pe vremea împăratului Traian, cînd Simeon, fiul lui Cleopa, despre care am pomenit mai înainte, a fost pîrît deeretici și osîndit și el ca și ei, pentru aceeași vină, pe vremea consulului Atticus. Cu toate că timp de mai multe zile a fost chinuit în așa fel încît toată lumea se mira, în frunte cu consulul, cum de mai poate răbda atîtea chinuri un om de 120 de ani ! La urmă a fost osîndit să fie răstignit»¹³⁵.

7. Istorisind despre evenimentele timpului de care vorbim, Hegesip mai adaugă că pînă în vremea aceea Biserica s-a menținut ca o fecioară curată și nestrictă¹³⁶, pentru că cei care se siliseră să primejduiască învățătura sănătoasă a Mîntuitorului rămăseseră încă atîția cîți vor fi fost, în umbră și ascunși.

8. În schimb, atunci cînd ceata sfîntă a Apostolilor și-au încheiat și ei viața, fiecare în felul lui, și după ce s-a stins de pe pămînt și neamul celor care se învredniciseră să audă cu urechile lor înțelepciunea dumnezeiască, din clipa aceea a început să se arate și rătăcirea cea fără de Dumnezeu prin înșelăciunea ereticilor, care, profitînd de faptul că acum nu mai trăia nici un Apostol, se sileau să pună pe față și fără rușine așa numita «gnoză» sau cunoaștere falsă, în locul învățăturii celei adevărate.

132. Ioan, 19, 25.

133. III, XI.

134. III, XX, 1.

135. Despre aceeași rudenie a se vedea și mai jos : IV, XXII, 4.

136. Imaginea din *Efes.*, 5, 27 «Biserică fără pată și zbricitură» a fost folosită curînd pentru a arăta sfîntenia și curăția Bisericii. Herma, Vedenia IV, 2, 1.

XXXIII

*Cum a oprit Traian ca creștinii
să nu mai fie urmăriți*

1. Atît de mult s-a întezit în multe ținuturi prigoana împotriva noastră, încît pînă și prea vestitul dintre guvernatori Pliniu cel Tânăr sau Secundul ¹³⁷, impresionat de mulțimea martirilor, a scris împăratului în legătură cu mulțimea celor dați morții din pricina credinței, înștiințîndu-l în același timp că, după știrea lui, creștinii nu săvîrșesc nimic rău și nici protivnic legilor, ci doar că se scoală de la răsăritul soarelui ca să aducă laude lui Dumnezeu ; încolo, ei se feresc de desfrinare, de ucidere și de orice nelegiuire, supunîndu-se întru toate legilor.

2. Față de această înștiințare, Traian a poruncit ca neamul creștinilor să nu fie urmărit, ci să fie pedepsiți numai cei care întîmplător vor fi denunțați (ca creștini, *n. tr.*). În felul acesta s-a mai stins întrucîtva frica de prigoană, care speriasse cumplit pe oameni ; în schimb, pentru cei care voiau să ne amenințe au rămas mai departe destule pretexte, încît uneori mulțimile, alteori dregătorii diferitelor ținuturi născoceau fel de fel de uneltiri împotriva noastră, așa că, chiar și cînd persecuția nu era generală, ea izbucnea parțial, prin unele provincii, încît mulți creștini au fost nevoiți să îndure felurite martiraje.

3. Această știre e luată din Apologia scrisă în latinește de Tertulian ¹³⁸, de care am pomenit mai înainte și care în tîlmăcire are următorul text : «Cu toate acestea am aflat că cercetările împotriva noastră au fost interzise. Căci Pliniu Secundul, pe cînd guverna provincia (Bitiniei, *n. tr.*) osîndind pe unii creștini, iar pe alții scoțîndu-i din funcțiile publice, s-a înspăimîntat de mulțimea lor, de aceea a cerut sfat de la împăratul Traian ce cale să urmeze pe viitor. În acest scop a scris împăratului comunicîndu-i că în afară de încăpățînarea lor de a aduce jertfe idolilor, n-a aflat nimic altceva necuviincios la ei, adăugînd doar că creștinii se scoală de dimineață spre a cinși în imnele lor pe Hristos drept Dumnezeu și că pentru ca să-și pună în aplicare învățatura, ei

137. Plinius cel Tânăr a guvernat Bitinia între anii 111—113, mai precis între 17 sept. 111 și ianuarie 113, cum reiese din corespondența sa cu împăratul Traian. În afară de ediția lui G. Popa-Lisseanu, București, 1927 a se vedea Plinius cel Tânăr : *Opere complete*, traducere, note și prefață de Liana Manolache, București, 1977.

138. Eusebiu n-a văzut textul original al epistolelor X, 96—97, ci a reprodus conținutul lor după *Apologeticul* lui Tertulian.

trebuie să se ferească cu totul de ucidere, de desfrâu, de furt, de nedreptate și de alte astfel de nelegiuiri. La acestea împăratul Traian i-a răspuns că neamul creștinilor nu trebuie să fie urmărit; în schimb să fie pedepsiți dacă sînt dați pe mina justiției»¹³⁹.

Așa se petreceau lucrurile pe atunci.

XXXIV

Despre Evarist, al patrulea episcop al Romei

Dintre episcopii Romei, în cel de al 3-lea an de domnie a împăratului despre care am amintit, și-a sfîrșit viața Clement, transmițînd conducerea Bisericii lui Evarist, după ce îndrumase acolo învățătura cuvîntului dumnezeiesc vreme de nouă ani.

XXXV

Despre Iustus, al treilea episcop al Bisericii Ierusalimului

În același timp, și la Ierusalim, după ce Simeon s-a sfîrșit în chipul în care am arătat¹⁴⁰, a urcat pe tronul episcopal al iudeilor un evreu cu numele de Iustus. El făcuse parte dintre cei tăiați împrejur și căștigase dintre aceștia un mare număr de închinători ai lui Hristos.

XXXVI

Ignatie și epistolele sale

1. Pe atunci strălucea în Asia un însoțitor al Apostolilor¹⁴¹, care-L văzuse și-L ascultase încă pe Domnul: Policarp, care fusese făcut episcop al Bisericii din Smirna.

2. Tot pe atunci, se făcuse cunoscut Papia, episcop și el al Bisericii din Ierapole, precum și cel de care-și aduc aminte mulțimile și astăzi Ignatie care a fost ales ca al doilea urmaș al lui Petru pe scaunul episcopal din Antiohia¹⁴².

139. *Apologeticul*, II, 6.

140. III, XXXII, 2.

141. A se vedea mai jos: IV, XIV, 3.

142. Vezi mai sus: III, XXII. Sfîntul apostol Petru nu a fost episcop în Antiohia. A se vedea cele spuse de Sf. apostol Pavel în Epistola către Galateni cap. 2, cf. *Ist. bis univ.*, vol. I, ed. a II-a, p. 45—46.

3. Potrivit tradiției, el a fost trimis din Siria la Roma și acolo a fost dat pradă fiarelor pentru credința sa în Hristos.

4. Iar în timp ce străbătea Asia sub supravegherea foarte aspră a paznicilor, Ignatie întărea Bisericele prin cuvântări și încurajări prin toate orașele pe unde trecea, punându-le credincioșilor la inimă în primul rind să se ferească de erezii, care începuseră să se înmulțească pe vremea aceea pentru prima oară, și îi îndemna apoi să țină cu tărie la tradiția Apostolilor, pe care, spre mai multă siguranță, a socotit că trebuie s-o stabilească și în scris.

5. Așa se face că, aflându-se la Smirna, unde trăia Policarp, a scris Bisericii din Efes o epistolă, în care pomenește de păstorul lor, Onisim¹⁴³, o altă epistolă Bisericii din Magnezia^{143a}, de pe râul Meandru, unde pomenește și de episcopul Damas; o altă epistolă Bisericii din Trales¹⁴⁴, în care ne spune că întăistătătorul de atunci se numea Polibiu.

6. În afară de aceste epistole, Ignatie a mai scris și Bisericii din Roma, în care le adresează rugămintea să nu-i zădărnicească moartea de martir, răpindu-i, prin intervenția lor, nădejdea dorită. Se cade să cităm câteva pasaje foarte scurte din aceste epistole, ca să subliniem cele spuse înainte :

7. «Începînd din Siria și pînă la Roma mă lupt cu fiarele, pe uscat și pe mare, noaptea și ziua, înlănțuit fiind de zece leoparzi, adică de o grupă de ostași, care, chiar cînd le faci bine, se fac mai răi și cu cît sînt ei mai nedrepti, cu atît mai mult mă îndreptez eu, dar nu întru aceasta m-am îndreptat»¹⁴⁵.

8. «Aș vrea ca fiarele care mă așteaptă să nu mă cruțe și să-mi stea gata; de aceea am să le linguşesc ca să mă mănînce iute, nu precum se tem unii să nu se atingă de ei. Iar de nu vor voi de bună voie, eu le voi sili.

9. Iertați-mă, dar eu ști uce-mi e de folos: abia acum încep să fiu ucenic! Să nu mă împiedice nici o făptură din cele văzute și nici din cele nevăzute, de a vedea pe Hristos! Să vină peste mine foc și cruce, haite de fiare, să mi se împrăstie oasele și să mi se strivească mădulele, să mi se macine întreg trupul și să vină peste mine toate chinurile diavolului, numai să dobîndesc pe Iisus Hristos»¹⁴⁶.

10. Acestea au fost vorbele pe care le-a scris respectivelor Biserici din orașul de care am amintit. Trecînd apoi dincolo de Smirna și ajun-

143. Ignatie, *Către Efeseni*, I; VI.

143 a. Ignatie, *Către Magnezieni*, II, 1.

144. Idem, *Către Tralieni*, I.

145. *I Cor.*, 4, 4.

146. Ignatie, *Către Romani*, V.

gînd pe la Troia, el s-a adresat în scris și celor din Filadelfia¹⁴⁷, apoi comunității din Smirna¹⁴⁸ și în chip special conducătorului lor, lui Policarp¹⁴⁹, despre care mărturisește că-i un bărbat cu adevărat apostolic, dîndu-i în seamă purtarea de grijă de turma sa din Antiohia ca unui adevărat și bun păstor, cerîndu-i să arate mare rîvnă și grijă de ea.

11. Scriind smirnenilor, Ignatie folosește următoarele cuvinte, scoase nu știu de unde, în legătură cu Hristos: «Eu Îl știu (pe Hristos, *n. tr.*), în trup și după Înviere și cred că așa era. Cînd a venit la Petru și la cei care erau împreună cu el le-a zis: «Luați, pipăiți-Mă și vedeți că nu sînt demon fără trup» și îndată s-au atins de El și au crezut Lui»¹⁵⁰.

12. Și Irineu a cunoscut mărturia lui și amintește de epistolele lui atunci cînd declară: «După cum a spus unul din ai noștri, care fusese osîndit să fie aruncat la fiare din pricina credinței în Dumnezeu: «sînt griu al lui Dumnezeu și sînt măcinat de dinții fiarelor, va să fiu găsit piine curată a lui Hristos»¹⁵¹.

13. Tot așa amintește și Policarp despre aceleași lucruri în epistola către filipeni, spunînd textual: «Vă rog, dar, pe toți să vă supuneți cuvîntului dreptății și să stăruiiți în răbdarea pe care ați și văzut-o cu ochii nu numai la fericiții Ignatie, Zosima și Rufu, ci și la alții dintre voi și la însuși Pavel și la ceilalți apostoli, fiind încredințați că toți aceștia «n-au alergat în zadar»¹⁵², ci în credință și în dreptate și că sînt în locul cuvenit lor, lîngă Domnul, împreună cu Care au și pățimit. Că «n-au iubit veacul de acum»¹⁵³, ci pe Cel care a murit pentru noi și pe Care Dumnezeu L-a înviat pentru noi»¹⁵⁴.

14. Și apoi adaugă: «Mi-ați scris și voi și Ignatie că dacă se va duce cineva în Siria să ducă și epistolele care se găsesc la voi. Lucrul acesta îl voi face fie eu, dacă voi avea timp potrivit, fie cel pe care îl voi trimite ca delegat și pentru voi. Epistolele lui Ignatie, pe care ni le-a trimis, și altele pe care le avem la noi, vi le-am trimis așa cum ați cerut; ele sînt alăturate acestei epistole, din care veți putea scoate mari foloase, că ele cuprind credință, răbdare și toată zidirea cuvenită în Domnul nostru»¹⁵⁵.

147. Idem, *Către Policarp*, VIII.

148. Idem, *Către Smirneni*, XII.

149. Idem, *Către Policarp*, VIII.

150. Ignatie, *Către Smirneni*, III.

151. Irineu, *Contra ereziilor*, V, XXVIII, 4.

152. *Filip.*, 4, 16.

153. *II Tim.*, 4, 9.

154. Policarp, *Către Filipeni*, XII.

155. Policarp, *ibid.*, XIII. După răsunătoarea biruință asupra dacilor (105—106), drept mulțumită adusă zeilor, Traian a dezlănțuit o mare persecuție contra creștinilor, care a costat moartea episcopilor Simeon al Ierusalimului și Ignatie al Antiohiei. Tre-

Iată, dar, cele care privesc pe Ignatie. După el, la scaunul episcopal al Antiohiei a urmat Heros.

XXXVII

Propovăduitorii care s-au mai distins pe vremea aceea

1. Printre bărbații care s-au distins pe atunci era și Codrat, despre care se spune că, asemenea fiicelor lui Filip, era dăruit cu darul proorociei. În afară de aceștia mai erau încă mulți care se făcuseră vestiți în acel timp, ocupînd primul loc după cel al apostolilor. Ucenici neîntreçuți ai unor astfel de oameni, ei zideau biserici «pe temeliile apostolilor» prin toate localitățile, lărgind tot mai tare cîmpul de propovăduire creștină și semănînd sămînța sănătoasă a împărăției cerurilor pe întinsul întregului pămînt locuit.

2. Foarte mulți din ucenicii care trăiau pe atunci, fiind mițați de o adîncă dragoste față de filosofia (creștină)¹⁵⁶, împlineau mai întii sfatul Mîntuitorului de a-și împărți avutul în folosul celor lipsiți¹⁵⁷, după care plecau departe de casă, săvîrșind lucru de evangheliști¹⁵⁸ și nevoindu-se a propovădui cu rivnă cuvîntul credinței, celor care nu auziseră pînă atunci nimic despre așa ceva, și procurîndu-le textul Scripturilor sfinte.

3. După ce puneau în cîte un ținut străin temeliile credinței, acești ucenici așezau alții ca păstori, încredințîndu-le acestora purtarea de grijă de cei nou convertiți spre a fi introduși în mod temeinic în Biserică, după care plecau iarăși în alte țări, la alte popoare, întăriți de puterea și de darul lui Dumnezeu. Căci pe atunci lucrau încă în ei multe și minunate puteri ale Duhului Sfînt¹⁵⁹ în așa măsură încît de la prima auzire, ca și cum ar fi fost vorba de un singur om, mulțimi întregi de oameni primeau bucuros în inimile lor credința în Dumnezeu, Făcătorul a toate.

cînd prin Antiohia, în drumul lui împotriva parților, împăratul Traian a osîndit pe Ignatie să fie aruncat la fiare la Roma, pentru că n-a vrut să abjure credința creștină. La intervenția prefectului Tiberian al Palestinei că persecuția nu dă roade, Traian publică edictul de încetare a persecuției. În epistolele pe care le-a scris pe cînd se afla în Troia, Ignatie exprimă mulțumiri pentru acest fapt. Dar el se duce în drumul spre martiriu. Indicații la M. Stigloher o.c., p. 185—186.

156. În înțeles de viațuire creștină — dar și sub formă ascetică extremă a martirajului, așa cum întîlnim adeseori în *Istoria* lui Eusebiu: I, II, 19; II, XIII, 6; II, XVII, 10; II, XXIII, 2 etc. A se vedea Eusebiu, *Hist. eccl.*, P. Pêrichon, Paris, 1965.

157. *Marcu*, 10, 21.

158. *II Tim.*, 4, 5.

159. Harnack, *Mission...*, ed. 4, I, 220—229; T. M. Popescu, *Primii didascăli creștini*, București, 1932.

4. Întrucît nu-i cu putință să înșirăm cu numele pe toți cei care au intrat, începînd de la primii urmași ai apostolilor, ajungînd păstori sau evangheliști în toate Bisericile din lume, vom aminti în istoria noastră pe scurt numai numele celor pe care tradiția vestirii evanghelice ni i-a transmis pînă astăzi ¹⁶⁰.

XXXVIII

Epistola lui Clement și alte scrieri atribuite lui pe nedrept

1. Așa au fost într-adevăr textele din epistolele lui Ignatie, despre care am vorbit adineaori, apoi cel din epistola adresată de Clement în numele Bisericii din Roma către cea din Corint, scriere recunoscută de toți. În ea întîlnim multe idei și uneori chiar pasaje întregi din Epistola către Evrei, prin care arată foarte limpede că nu avem de a face cu o scriere compusă recent.

2. De aceea se pare că pe bună dreptate a fost ea socotită ca făcînd parte dintre operele apostolului Pavel, căci acesta adresîndu-se în scris evreilor trebuia s-o facă în limba maternă, iar de traducerea ei ar fi îngrijit fie evanghelistul Luca ¹⁶¹, fie Clement despre care vorbim.

3. Ultima părere ar fi cea mai probabilă, din pricina asemănării stilistice dintre Epistola către Evrei și cea a lui Clement, precum și din pricina înrudirii ideilor din ambele scrieri.

4. Trebuie spus că se mai vorbește și despre o a doua epistolă a lui Clement. Totuși știm că aceasta n-a fost atît de cunoscută ca cea dintîi ¹⁶², întrucît, după cîte știm, ea n-a fost prea folosită de cei vechi.

5. În vremea din urmă au fost date la lumină și alte scrieri mai extinse atribuite lui Clement, în care e vorba de dialogurile lui Petru și al lui Apion, despre care cei de demult nu ne-au păstrat nicăieri nici o amintire și care de altfel nu au puritatea ortodoxiei apostolice ¹⁶³. Despre epistolele lui Ignatie și a lui Policarp am vorbit mai înainte.

160. Idee scumpă și lui Origen, *De principiis*, trad. rom., prefața, p. 2—3. Eusebiu face din ea însuși firul roșu al *Istoriei sale*.

161. Așa credea și Clement Alexandrinul.

162. Eusebiu este cel dintîi care amintește și de a doua epistolă a sfîntului Clement Romanul. În schimb, ea figura, parțial, chiar în *Codex Alexandrinus* (sec. V).

163. Aici e vorba de apocrifele pseudo-clementine, *Omili* și *Recunoașteri*.

XXXIX

Scriserile lui Papias

1. De la Papias ni s-au păstrat cinci cărți intitulate *Explicări la Cuvintele Domnului*. Despre ele amintește Irineu, care precizează că de la el numai cinci cărți se cunosc. Iată cum se exprimă el textual : «Acest lucru îl confirmă în scris Papias în cea de-a patra din cărțile sale. De la el ni s-au păstrat de toate cinci cărți. Dintre bărbații vechi ai Bisericii, Papias ascultase pe evanghelistul Ioan și însoțise pe Policarp»¹⁶⁴. Atita ne spune Irineu.

2. În schimb, chiar în introducerea la scrierea sa, Papias nu mărturisește că ar fi auzit și că ar fi văzut el însuși pe sfinții apostoli, ci precizează doar că învățătura de credință a primit-o de la oameni care au trăit în apropierea apostolilor. Iată cum se exprimă el : «Ca să te întăresc în adevăr, pentru tine nu m-aș sfii să adaug explicărilor mele tot ceea ce am prins altădată de la presbiteri sau bătrâni și pe care le-am păstrat bine în amintire. Căci nu mă bucuram, ca cei mai mulți, cărora le plac vorbele multe, ci îmi plăceau cei care spun adevărul și nici nu cercetam astfel de dascăli care ne transmit porunci străine, ci pe cei care-și amintesc de cei care prezintă porunci date de Domnul, ca unele ce sînt izvorîte din credință și din adevărul însuși.

4. Dacă venea undeva vreunul care trăise cîndva în apropierea acestor presbiteri, atunci îndată mă informam ce credință avuseseră aceia și întrebam ce anume au învățat ? Ce Petru ? Ce Filip ? Ce Toma sau Iacov și ce anume Aristion sau Ioan presbiterul¹⁶⁵ sau alți ucenici ai Domnului ? Căci eram de părere că știrile scoase din cărți nu au, după mine, aceeași valoare ca mărturia orală vie și statornică»¹⁶⁶.

164. Irineu, *Contra ereziilor*, V, XXXIII, 4.

165. Pentru modul în care erau înțelese în primul veac denumirile legate de cele trei trepte ale slujirii preoțești (diaconi, preoți sau presbiteri și episcopi) a se vedea *Indeosebi* Iustin Moiescu, *Ierarhia bisericească în epoca apostolică*, Craiova, 1955. Cît privește pe sfîntul Irineu, care e citat aici, e semnificativ studiul lui A. d'Alès, din «*Revue des études grecques*» t. XLII (1929), p. 398—419. Cum bine observau sfîntul Ioan Hrisostom, Teodoret și alții, mai ales pentru a doua și a treia treaptă ierarhică terminologia a variat în primele veacuri. Insuși Eusebiu a confundat lucrurile atunci cînd s-a referit la acest pasaj (a se vedea notele respective), atribuindu-i lui Papias că, pe lângă apostolul Ioan, ar fi existat și «presbiterul Ioan», ceea ce este inexact. A se vedea studiul lui V. Gheorghiu, *Tradiția despre apostolul și presbiterul Ioan la Eusebiu de Cezareea*, Cernăuți, 1926. La fel, *Studiul Noului Testament*, București, 1954, p. 53. Pentru a evita confuziile, noi am folosit, în general, termenul «preot», «preot mai în vîrstă» (cum e cazul în acest capitol și altele) și «preoție».

166. Ucenic al urmașilor sfîntului Ioan Evanghelistul și însoțitor al sfîntului Policarp, această «curioasă» figură a veacului II, care a fost Papias, episcop de Ierapole, a cules interesante «Explicări la cuvintele domnești» în cinci cărți, aproape în întregime pierdute afară de cîteva fragmente păstrate de Eusebiu, dar care au produs destule confuzii între cercetători.

5. Putem observa din aceste cuvinte că **Papias** amintește numele lui Ioan de două ori : prima dată îl pune alături de Petru, de Iacov, de Matei și de ceilalți apostoli, gândindu-se astfel pe față la evanghelistul Ioan; în cel de al doilea caz, într-o astfel de exprimare, Ioan e pomenit în altă grupare cu totul deosebită de cea a apostolilor, având înaintea lui înșirat pe un oarecare Aristion și fiind categorisit cu atributul de «presbiter» și fiind pus în rîndul ucenicilor simpli.

6. Prin aceasta se adeverește știrea că în Asia vor fi trăit atunci două persoane cu același nume și că în Efes fuseseră ridicate două morminte care și azi sînt numite «ale» lui Ioan. Trebuie dar să atragem atenția asupra acestui fapt, căci s-ar putea ca atîta vreme cît acceptăm pe cel dintîi Ioan, atunci cel de al doilea va fi privit descoperirea dumnezeiască amintită sub numele lui Ioan.

7. Papia, despre care vorbim acum, recunoaște că ar fi primit cuvintele apostolilor prin mijlocirea celor pe care i-a căutat¹⁶⁷; pe de altă parte însă el afirmă că a fost ucenic atît al lui Aristion, cît și al presbiterului Ioan. În scrierea sa el se referă la ele adeseori nominal atunci cînd amintește de tradițiile lor.

8. Nu credem că-i fără folos să facem unele precizări : la cuvintele lui Papia amintite adineaori e bine să adăugăm și alte știri în care istorisește fapte ieșire din comun, precum și altele care au ajuns pînă la el pe baza tradiției.

9. S-a amintit în cele precedente că apostolul Filip a locuit la Ierapole împreună cu fiicele sale¹⁶⁸. Trebuie să mai subliniem că Papia, care trăia pe acea vreme, spune că a auzit și el o istorie miraculoasă despre fiicele lui Filip : e vorba de învierea unui mort, care a avut loc pe atunci, precum și o altă întîmplare uimitoare în legătură cu Iustus numit Barsaba, care ar fi băut o otravă omoritoare, dar prin darul lui Dumnezeu el n-a suferit nici o neplăcere.

10. Acest Iustus e cel pe care, după înălțarea la cer a Mîntuitorului, Apostolii l-au propus împreună cu Matia ca să se completeze numărul lor, alegînd pe unul în locul trădătorului Iuda și despre care cartea Faptelor Apostolilor se exprimă așa : «Și au pus înainte pe doi : pe Iosif numit Barsaba, zis și Iustus și pe Matia și rugîndu-se au zis...»¹⁶⁹.

11. Același Papia mai redă și alte lucruri care ar fi ajuns pînă la el prin tradiție orală, cum sînt unele pilde stranii ale Mîntuitorului, precum și unele învățăături ciudate și alte fapte cu totul legendare.

167. Deci se înșela sfîntul Irineu cînd afirma că Papia ar fi fost ucenic al sfîntului Ioan Evanghelistul (*Contra ereziilor*, V, XXXIII, 4).

168. De care am amintit mai sus : III, XXXI, 3—4.

169. *Fapte*, 1, 23—24.

12. De pildă, el afirmă că după învierea morților va urma o împărăție de 1000 de ani, în care împărăția lui Hristos se va arăta în chip văzut pe pământ. După părerea mea Papia va fi auzit de la apostoli greșit această părere alături de alte istorii vechi ale apostolilor, dar n-a înțeles ceea ce apostolii exprimau acolo în chip simbolic.

13. Într-adevăr, după cum se poate deduce din cuvintele sale, el era în cugetarea lui foarte mărginit¹⁷⁰. Totuși el a fost de vină că după el un foarte mare număr de scriitori bisericești au primit aceleași păreri încrezându-se în vechimea lor. Așa s-a întâmplat cazul cu Irineu și alții care au rămas la aceleași idei ca și el.

14. Și altceva ne mai transmite același Papias în opera sa, inspirându-se din «explicările» amintite, ale lui Aristion la cuvintele Domnului¹⁷¹ ca și din tradiția despre presbiterul Ioan. Or, după ce asupra acestui fapt am făcut atenți pe cititorii dornici de cunoaștere, socotim că datorită noastră ca, în afară de observațiile de mai sus¹⁷², să ne mai referim și la tradiția pe care a consemnat-o despre Marcu în legătură cu Evanghelia care-i poartă numele și unde stă scris :

15. «Și iată ce mai spunea presbiterul : Marcu, care era tâlmaciul lui Petru, a scris corect, dar cu toate acestea fără rînduială, tot ce-și aducea aminte că s-ar fi spus ori ar fi fost săvîrșit de către Domnul. Căci el nu auzise și nici nu însoțise personal pe Domnul, ci doar a însoțit mai tirziu pe Petru, după cum am amintit. Acesta își expunea învățăturile după cum se simțea trebuința, dar nu așa ca și cum ar fi făcut o expunere ordonată a faptelor. De aceea nu-i deloc greșeala lui Marcu dacă a scris după cum își aducea aminte. Pentru că el purta grijă doar de un singur lucru : să nu lase afară nimic din ceea ce auzise și să nu se facă vinovat în expunerea sa de nici o minciună». Așa ne-a spus Papia despre Marcu.

16. Privitor la Matei el a spus : «Matei a strîns în limba ebraică cuvintele lui Iisus, pe care fiecare le explica după cum putea».

17. Același Papia folosește mărturii scoase atît din prima epistolă a lui Ioan, cît și din prima epistolă a lui Petru. Expune apoi și o altă istorie despre femeia care a fost pîrîită înaintea Mîntuitorul pentru săvîrșirea mai multor păcate¹⁷³, istorie care se cuprinde în «Evanghelia după Evrei».

Atîta am fost nevoiți să adăugăm la cele amintite mai înainte.

170. Acest atribut de «foarte mărginit», cum îl caracterizează Eusebiu, e în legătură cu credința chiliastă sau a împărăției pămîntești de 1000 de ani, pe care Papia căuta s-o bazeze pe «Apocalipsa» sfîntului Ioan.

171. De care s-a amintit adineaori : III, XXXIX, 4.

172. II, XV, 2.

173. Ioan, 7, 53—8, 11, pericopă care lipsea în cele mai vechi manuscrise biblice.

CARTEA A PATRA

I

Episcopii Romei și ai Alexandriei pe timpul lui Traian

Către cel de al doisprezecelea an al domniei lui Traian¹, episcopul Bisericii din Alexandria, despre care vorbeam cu puțin timp înainte², a părăsit viața, iar după el a fost ales ca al 4-lea după apostoli, Primus, ca să ducă mai departe chemarea episcopală de acolo. Tot pe aceeași vreme, la Roma, unde Evarist servise 8 ani, a urcat pe scaun episcopul Alexandru, care devine cel de al 5-lea urmaș după Petru și Pavel.

II

Ce au avut de suferit iudeii în acest timp

1. În vreme ce învățătura Mîntuitorului și Biserica Lui înfloreau în fiecare zi adăugînd mereu noi progrese, s-au înmulțit și suferințele iudeilor una după alta. Așa, către cel de al optsprezecelea an de domnie al lui Traian³, a izbucnit o nouă răscoală a iudeilor care a provocat moartea multora dintre ei⁴.

2. Iudeii din Alexandria ca și din restul Egiptului și chiar din Cirene păreau mînați parcă de un duh rău, revoluționar și, ceea ce-i mai mult, răscoala lor s-a îndreptat și împotriva cetățenilor greci cu care locuiau împreună. Întrucît răscoala lua proporții tot mai mari în decurs de un an s-a ajuns la un adevărat război în întreg Egiptul, pe vremea guvernatorului Lupu⁵.

3. În primele lupte, iudeii s-au arătat mai tari decît grecii, dar cînd aceștia se refugiară în Alexandria, iudeii au fost făcuți prizonieri și uciși. În schimb, cu toate că de la frații lor din Alexandria nu puteau aștepta nici un sprijin, iudeii din Cirene conduși de unul cu numele Lucua⁶ au continuat să prade Egiptul și cîmpiile lui. Văzînd acestea, împăratul a trimis împotriva lor pe Marcius Turbo⁷ cu armată de infanterie, cu vase de război și chiar cu cavalerie.

4. Acesta a dus împotriva lor un război greu și de durată nimicind zeci de mii de iudei, nu numai în Cirene, ci și în Egipt, unde ei se răsculară sub regele lor, Lucua.

1. Deci pe la anul 109.

2. III, XXI.

3. Pe la anul 115.

4. E. Schuerer, *o.c.* I, 661-668.

5. Marcus Rutilius Lupus, guvernator în Egipt între anii 115-117.

6. După Dio Cassius (*Istorie*, LXVII, 32), conducătorul lor se numea Andrei. Iudeii ar fi ucis în Cirene 220.000 de oameni.

7. Generalul Marcius Turbo a suprimat revolta în anul 117.

5. Întrucît împăratul se temea că și iudeii din Mesopotamia s-ar putea ridica împotriva celor împreună cu care locuiau acolo, a poruncit lui Lucius Quietus să curățească și provincia de acolo de astfel de oameni, așa încît a pornit cu armata și a nimicit o foarte mare mulțime dintre iudeii de acolo. Drept răsplată, împăratul l-a făcut guvernator peste Iudeea. Cei care au descris evenimentele de atunci au istorisit și ei faptele tot în același mod⁸.

III

Cei care au înaintat apologii pentru creștini pe vremea împăratului Adrian

1. După ce Traian a domnit douăzeci de ani fără 6 luni, i-a urmat la conducere⁹ Aelius Adrian. Către acesta s-a adresat Codrat înmîinindu-i o cuvîntare de apărare a credinței noastre pentru că unii oameni răutăcioși încercaseră să nedreptățească pe creștini. Această scriere se poate găsi și azi pe la cei mai mulți dintre frați și chiar și la mine. Ea ne oferă mărturii strălucite despre inteligența și despre ortodoxia autorului¹⁰.

2. Se poate deduce vechimea chiar din următoarele cuvinte pe care le reproducem: «lucrarea Mîntuitorului nostru se dovedea mereu prezentă printre noi pentru că era încă vie: cei pe care îi vindecase ori îi înviase din morți n-au fost văzuți numai cît timp Mîntuitorul i-a vindecat sau i-a înviat, ci ei au putut fi văzuți mereu prezenți nu numai cîtă vreme a petrecut Domnul cu ei, ci multă vreme și după ce El a înviat. Așa se face că unii dintre ei trăiesc încă și azi».

Atîta din cele spuse de Codrat.

3. Aristide, un bărbat care a rămas și el credincios credinței noastre, ne-a lăsat și el o apologie a credinței creștine asemănătoare celei a lui Codrat, pe care a adresat-o aceluiași împărat Adrian. Și scrierea lui poate fi găsită încă pe la cei mai mulți (creștini, *n.tr.*)¹¹.

IV

Episcopii Romei și ai Alexandriei pe vremea lui Adrian

În al treilea an de domnie al aceluiași împărat s-a sfîrșit episcopul Alexandru al Romei după o pastorație de zece ani. După el a urmat Sixt. În ace-

8. Dio Cassius, *ibid.*

9. Probabil, începînd din 10 august 117.

10. Afară de scurtul fragment păstrat aici de Eusebiu, *Apologia* lui Codrat s-a pierdut. Toate încercările de reconstituire au eșuat pînă acum.

11. Se pare că Eusebiu n-a avut-o în mîinile sale. E discutabil dacă ea a fost adresată împăratului Adrian sau Antoninilor. Multe veacuri socotită pierdută, ea a fost recent descoperită în traduceri siriene și armene precum și într-o prelucrare cuprinsă în cadrul cunoscutei opere bizantine *Varlaam și Ioasaf* scrisă de sfîntul Ioan Damaschin și pe care a publicat-o în anul 1953 la Ettal savantul Fr. Dölger. Traducerea românească o dă prof. D. Fecioru în «Mitropolia Banatului» 7-8/1983.

lași timp, în Biserica Alexandriei și-a sfârșit zilele Primus, după zece ani de pastorație, lăsînd ca urmaș pe Iustus.

V

Episcopii de Ierusalim de la Mintuitorul pînă în timpul de care vorbeam

1. Despre anii de păstorire a episcopilor de Ierusalim n-am aflat să se fi păstrat ceva scris, totuși tradiția precizează că păstorirea lor a fost de scurtă durată¹². Astfel, am aflat din însemnări că pînă la răscoala iudeilor, de pe vremea lui Adrian, pe scaunul episcopal din Ierusalim s-au succedat un număr de 15 episcopi, despre care se spune că au fost toți iudei, dar care au primit în chip ortodox învățătura lui Hristos întrucît fuseseră socotiți vrednici de slujba episcopală de către persoane în stare s-o confirme.

2. Așa se face că începînd de la Hristos și pînă la răscoala amintită, întreaga comunitate din Ierusalim se compunea numai din iudei: se știe că în timpul acelei răscoale iudeii s-au despărțit din nou de romani, pentru care au fost nimiciți în lupte grele.

3. Întrucît de acum înainte dispar episcopii proveniți din tăierea împrejur, ar fi potrivit să dăm aici măcar șirul lor, începînd de la cel dintîi. Așadar, cel dintîi a fost Iacov supranumit «fratele Domnului», după care al doilea e Simeon, al treilea Iust, al patrulea Zahau, al cincilea Tobie, al șaselea Veniamin, al șaptelea Ioan, al optulea Matei, al nouălea Filip, al zecelea Seneca, al unsprezecelea Iust, al doisprezecelea Levi, al treisprezecelea Iuda.

4. Aceștia au fost episcopii orașului Ierusalim începînd de la apostoli și pînă la vremea de care ne ocupăm. Toți proveneau din cei tăiați împrejur.

5. În al doisprezecelea an de domnie a împăratului (Adrian)¹³ pentru un timp de doisprezece ani a ocupat scaunul episcopal din Roma Telesfor, după ce vreme de zece ani păstorise Sixt. Telesfor era al șaptelea episcop începînd de la apostoli. Pe scaunul Bisericii din Alexandria a urcat peste un an și cîteva luni Eumenes, care era al șaselea în vrednicia episcopală, după ce înaintașul său (Iustus, *n.tr.*) păstorise acolo unsprezece ani.

VI

Ultima împresurare a Ierusalimului, sub împăratul Adrian

1. Pe măsură ce răscoala iudeilor devenea tot mai puternică, Rufus, guvernatorul Iudeii, a pornit împotriva lor cu toată cruzimea și fără nici o cruțare, căci împăratul îi trimisese întăriri militare, așa încît a nimicit de-a valma

12. Și în *Cronica* sa, Eusebiu se plînge că «aproape deloc» nu se poate preciza numele și durata episcopilor de Ierusalim din pricina lipsei listelor. Datele din *Istoria* lui Eusebiu s-au acceptat și în *Cronologia* lui V. Grumel, Paris 1958.

13. Anii 128-129.

zeci de mii de oameni, bărbați, copii, femei, iar, potrivit legilor războiului, țara lor a fost transformată în provincie romană.

2. Conducătorul iudeilor fusese un bărbat cu numele Bar-Kochba¹⁴, care în talmăcire însemnează «steaua». Cu toate că avea apucături de ucigaș și de hoț, totuși prin însemnarea numelui a câștigat atât de mare trecere în fața sclavilor, încât li se părea că el a venit pentru ei ca un luceafăr din cer să-i lumineze în chip minunat în necazurile lor.

3. Pe cînd în al optsprezecelea an de domnie a împăratului lupta atinsese punctul ei culminant¹⁵ în apropiere de Better¹⁶, un orașel bine întărit nu departe de Ierusalim, iar asediul purtat din exterior dura de atîta vreme, răsculații au ajuns din pricina foamei și a setei la ultimele limite ale pierzării, așa încît cel care a fost pricinuitoarea acestor fapte necugetate a fost pedepsit după cum se cuvenea, iar potrivit legii și poruncii împăratului Adrian însuși s-a interzis poporului chiar și numai să pășească pînă în apropierea Ierusalimului, în așa fel încît - cum poruncise Adrian - nici măcar de departe să nu mai aibă drept iudeii să-și contempleze pămîntul patriei. Așa istorisește lucrurile și Ariston¹⁷ din Pella.

4. În felul acesta Ierusalimul a fost golit cu totul de populație iudaică și lipsit cu desăvîrșire de vechii lui locuitori, iar în locul lor a fost colonizat cu populație străină, adusă din afară, încît noul oraș roman care s-a format acum și-a schimbat și numele, numindu-se Aelia, după numele împăratului Aeliu Adrian. De acum și Biserica orașului se compunea numai din (creștini proveniți dintre păgîni *n. tr.*), iar după ce s-a terminat cu episcopii dintre cei tăiați împrejur, cel dintîi a fost de astă dată Marcu.

VII

Cine au fost în această vreme căpeteniile gnozei celei mincinoase

1. Pe vremea cînd în întreaga lume străluceau Bisericile ca niște luceferi luminoși și pe cînd credința în Mîntuitorul și Domnul nostru Iisus Hristos pătrundea biruitor la toate popoarele, diavolul, dușmanul binelui, care totdeauna s-a împotrivit adevărului și care a fost vrăjmaș neîmpăcat al mîntuirii omului, a născocit tot felul de curse împotriva Bisericii.

14. Fiul stelei. Pe larg la Schuerer *o.c.* I, 670-704; Dio Cassius, *o.c.* LXIX, 12-14. Răscoala a durat 3 ani și jumătate.

15. Anii 134-135.

16. Bettera, azi Bittir, la Abel, *o.c.* II, 271, cam la 3 ore vest de Ierusalim.

17. Iustin, *Apol.* I, 47, *Dialogul* între iudeo-creștinul Iason și iudeul Papiscus s-a pierdut. Constantin cel Mare va permite evreilor să vină o dată pe an în Ierusalim. Informații mai bogate, Bardy, *o.c.* 166.

2. Dacă altădată a pus la cale împotriva ei prigoane venite din afară, acum, cînd pe acestea nu le mai avea, diavolul s-a folosit – ca unelte în stare să ducă la pierzare sufletele – de oameni răi, de vrăjitori și de slujitori ai pierzaniei. Diavolul a folosit în acest scop metode noi, așa încît nimic n-a rămas neîncercat: magi și înșelători, ei nu se dădeau înapoi de a fi socotiți pe de o parte cei mai buni creștini, iar pe de altă parte să întoarcă de la calea care duce la cuvîntul mîntuirii pe cei care nu cunoșteau credința noastră și asupra cărora ei luptau în chipul cel mai statornic.

3. Din preajma lui Menandru, urmașul lui Simon Magul¹⁸, despre care am amintit înainte, a pornit la lucru asemeni unui balaur cu două limbi și cu două capete o putere care a dat naștere la doi conducători de erezie: Saturnin, de loc din Antiohia, și Vasilide Alexandrinul. Acești eretici au înființat școli eretice vrăjmașe lui Dumnezeu, unul în Siria, celălalt în Egipt.

4. Irineu precizează că Saturnin măcina mereu aceeași rătăcire ca și Menandru, iar Vasilide, sub pretext că prezintă adevăruri tainice, debita la nesfîrșit scorniturile lui, țesînd poveștile îngrozitoare ale unei erezii nelegiuite¹⁹.

5. Dintre numeroșii bărbați ai Bisericii, care luptau pe atunci în folosul adevărului și care foloseau mai ales argumente raționale în folosul învățaturii apostolice și bisericești, unii au prezentat prin scrieri, pentru cei care aveau de gînd să se apropie de ei, mijloace profilactice împotriva acestor erezii despre care am amintit.

6. Dintre acestea este și minunata «Combatere a lui Vasilide» compusă de un scriitor foarte apreciat pe atunci, Agripa Castor²⁰, lucrare care a ajuns pînă la noi și care ne arată cît de periculoasă era măiestria acestei magii eretice.

7. Dînd pe față misterele ascunse ale lui Vasilide, Castor spune că Vasilide compusese 24 de cărți în legătură cu Evangheliile²¹ și că descoperise pentru el prooroci care i-ar fi dat numele de Barkaba și Barkof și altele care nici nu au existat vreodată, iar ca să impresioneze și mai mult pe cei care se mirau de așa ceva, le dădea intenționat astfel de nume barbare. El mai învăța că nu-i nici o deosebire între cei care mănîncă din jertfele aduse zeilor și între cei care și-au abjurat credința în timp de persecuție. La fel, și întocmai ca și Pitagora altădată, a impus și el aderenților săi o tăcere de 5 ani.

8. Același scriitor a mai înșirat și alte asemenea rătăciri ale lui Vasilide dînd pe față în chip strălucit ereziile lui.

18. A se vedea mai sus: III, XXVI, 1.

19. Irineu, *Contra ereziilor* I, XXIV, 1-3.

20. Nu știm de el decît de la Eusebiu. A se vedea A. Puech, *Hist. de la litt. grecque chrét. II*, Paris 1928, p. 261.

21. Probabil că era vorba de un Evangheliar cu însemnări sau glose marginale făcute de el. A se vedea și Origen, *Omilia I, la Luca*, în «P.S.B.» 7, p. 79.

9. După cum relatează Irineu²², tot în acea vreme trăia și Carpocrate, care la fel era părintele unei erezii, așa numită «erezia gnosticilor». Aceștia pretindeau că-i bine să practici operațiile magice ale lui Simon, dar nu în chip secret, cum zicea acela, ci pe față, căci în aceasta ar consta măreția lor, fiind de-a dreptul mândri de mulțimea chefurilor pregătite de ei cu multă grijă, de arătările demonilor care le trimiteau fel de fel de visuri și se amestecau printre oameni, precum și alte lucruri de acest fel. În urma acestora, ei propovăduiau celor ce voiau să ajungă pînă la desăvîrșirea inițierilor sau mai bine-zis a nelegiuirii lor, că ar trebui să săvîrșescă orice faptă pînă și cele mai rușinoase, pentru că – spuneau ei – nu scapă altfel de stăpînii acestei lumi, cum îi numeau ei, decît împlinindu-le orice dorință, chiar prin faptele cele mai rușinoase.

10. Desigur că s-a întîmplat ca diavolul, care mereu se bucură de rău, să se servească de astfel de slujitori fie pentru a duce în robie spre a-i pierde pe cei care s-au lăsat înșelați de el, fie pentru ca să dea neamurilor păgîne mai multe pretexte de a batjocori cuvîntul dumnezeiesc întrucît, spre rușinea întregii creștinătăți, faima unor astfel de oameni se răspîndise peste tot.

11. Poate că mai ales în felul acesta a luat naștere părerea nelegiuită și cu totul nebunească – de altfel cunoscută pe atunci de păgîni în legătură cu creștinii – că noi am avea relații nelegiuite cu mamele și cu surorile noastre și că am consuma alimente spurcate.

12. De altfel, diavolul n-a profitat prea mult de aceste împrejurări pentru că, deodată cu trecerea vremii, adevărul a ieșit la iveală și a strălucit cu o lumină cuceritoare.

13. Într-adevăr, uneltirile diavolului s-au stins repede fiind copleșite de puterea adevărului: întrucît mereu apăreau noi erezii, unele decurgînd din altele, cele mai vechi au lincezit ori s-au îndepărtat de celelalte și s-au dizolvat în variate și nenumărate curente. În aceeași vreme, păstrîndu-și mereu aceeași identitate, strălucirea Bisericii de pretutindeni și care singură e cea adevărată, creștea într-una și se întărea aruncînd peste întreg neamul elinilor și al barbarilor razele a tot ce era demnitate, curăție, libertate, înțelepciune, învățătură și viață dumnezeiască.

14. Cu timpul erezia s-a stins, încît nu a mai rămas nimic din toate calomniile care au fost rostite la adresa învățăturii creștine, care a rămas biruitoare pretutindeni, bucurîndu-se de cel mai mare respect din pricina sublimității și înțelepciunii ei, precum și din pricina principiilor ei dumnezeiești și raționale. În felul acesta nimeni n-a mai îndrăznit mai mult să formuleze la adresa noastră astfel de batjocuri și de calomnii cum le plăcuse s-o facă înainte celor care trecuseră cu toții în tabăra vrăjmașilor noștri.

22. Irineu, *Contra erezilor*, I, XXV, 1; 6; 3; 4.

15. De altfel în vremea de care vorbim, adevărul își câștigase mulți apărători, care luptau împotriva ereziilor și a necredinței, nu numai prin combateri orale, ci și prin argumentări scrise²³.

VIII

Care au fost scriitorii bisericești din acea epocă

1. Între apărătorii adevărului se făcuse cunoscut Hegesip, din care am citat și noi pînă acum mai multe pasaje²⁴ cînd am vrut să stabilim anumite fapte din vremea apostolilor, folosindu-ne de argumentul tradiției.

2. În cele cinci cărți (intitulate *Memorii*) în care ne redă într-o formă simplă tradiția nefalsificată a învățaturii apostolice, indicînd timpul în care a trăit, a scris următoarele cuvinte despre cei care începuseră să-și ridice idoli după credința lor: «Ei le închinau monumente și temple, așa cum obișnuiesc pînă azi. Printre ei se afla și Antinoos, un sclav al cezarului Adrian. În cinstea acestui sclav s-au prăznuit chiar pînă în vremurile noastre așa numitele «jocuri ale lui Antinoos». Împăratul Adrian a întemeiat și un oraș care-i poartă numele și a făcut acolo și oracole în cinstea lui»²⁵.

3. În această vreme, Iustin, un prieten sincer al filosofiei celei adevărate, își petrecea timpul adîncind scrierile grecilor. Și el descrie această epocă atunci cînd spune textual în *Apologia* pe care a adresat-o împăratului Antonin: «Socotim că nu este ceva absurd să amintim aici și de Antinoos, care a murit de curînd și pe care toți, de teamă, au început să-l adore ca pe un zeu, cu toate că știau cine era și de unde venea»²⁶. Iustin mai amintește și de războiul iudaic, afirmînd textual²⁷: «În războiul iudaic ce a avut loc de curînd, Bar-Kochba, conducătorul revoltei iudeilor, a poruncit ca numai creștinii să fie supuși la cele mai crunte pedepse dacă nu vor tăgădui și nu vor defăima pe Iisus Hristos.

4. În aceeași scriere Iustin mai relatează că trecerea sa de la filosofia păgînă la credința în Dumnezeu n-a făcut-o ca pe un gest fără socoteală, ci după o matură reflexiune. Iată cum se exprimă el: «Eu însumi, pe cînd mă găseam împărtășind învățăturile lui Platon, auzind cît de mult erau defăimați creștinii și văzînd că totuși ei sînt fără de teamă în fața morții și în fața tuturor aceluia pe care oamenii le socotesc înfricoșătoare, am înțeles că este cu nepu-

23. Loc tipic pentru cunoașterea planului cu care își concepuse Eusebiu *Istoria* sa. A se vedea introducerea lui G. Bardy: *Eusèbe de Césarée, Histoire ecclésiastique*, vol. IV, Paris 1960, p. 78.

24. II, XXIII; III, XI; XII; III, XIX-XX; III, XXXII.

25. Se știe de scandalul moral provocat de cazul de inversiune sexuală săvîrșită de împăratul Adrian față de favoritul său, sclavul Antinoos, înecat în anul 130 în apele Nilului. Împăratul l-a trecut în rîndul zeilor. Aproape toți apologeții l-au denunțat (Teofil, *Către Autolic*, III, 8, în traducere pag. 334), dar mai ales Origen, care în *C. Celsus* vorbește pe larg de mai multe ori (III, 36-37; V, 63; VIII, 9). Era firesc deci să scrie și Iustin despre el. Din citatul acesta reiese că Hegesip, autorul acestor rînduri, era contemporan cu Iustin (*Apol.* I, XXIX, 4).

26. Iustin *Apologia* I, XXIX, în trad. rom. «P.S.B.», 3, pag. 44.

27. *Ibidem*, pag. 46.

tință ca ei să trăiască în răutate și în pofta plăcerilor. Ce om dedat plăcerilor și desfrîului, care socotește un lucru bun să se hrănească din carne de om, ar fi în stare să îmbrățișeze moartea ca să se lipsească de bunurile lui și nu ar căuta cu tot dinadinsul să se bucure de viața prezentă și să se sustragă magistratului, decît să se expună morții, denunțîndu-se pe sine însuși?»²⁸

5. Iustin mai istorisește că împăratul Adrian a primit de la strălucitul guvernator Serenius Granianus²⁹ o epistolă privitoare la situația creștinilor, în care se spune că nu-i deloc just ca, chiar și cînd nu s-a înregistrat nici o acuză, și fără o cercetare necesară, creștinii să fie dați morții doar pe temeiul că așa a strigat mulțimea. Împăratul i-a răspuns prin Minucius Fundanus, proconsulul Asiei, interzicîndu-i să osîndească pe cineva dacă nu există împotriva lui o plîngere sau o acuzație în regulă.

6. Iustin reproduce epistola, păstrînd textul latin așa cum era³⁰, dar înainte de a fi reprodus el scria aceste cuvinte: «Avînd posibilitatea, pe baza unei scrisori a prea marelui și prea strălucitului cezar Adrian, părintele vostru, de a vă cere vouă să porunciți ca judecățile să se facă așa cum v-am pretins, v-am cerut aceasta nu atît folosindu-ne de decretul lui Adrian, cît din conștiința pe care o avem despre dreptatea cauzei noastre și pentru aceasta am alcătuit această cuvîntare și explicare. Dar am alăturat și copia de pe epistola lui Adrian, pentru ca din punctul acesta de vedere să luați cunoștință că noi spunem adevărul»³¹.

7. Am spus că același scriitor redă textul rescriptului în limba latină, dar noi l-am tradus cît am putut mai bine în limba greacă. Iată textul lui:

IX

Epistola lui Adrian prin care se interzice urmărirea creștinilor fără temei legal

1. «Către Minucius Fundanus.

Am primit epistola pe care mi-a scris-o strălucitul bărbat, Serenius Granianus, predecesorul tău. Socotim că chestiunea aceasta trebuie să rămînă necercetată, pentru ca nici oamenii să nu se tulbure și nici să nu se dea calomniatorilor prilej de a-și manifesta răutatea.

2. Deci dacă locuitorii din provincia ta vor putea susține în chip lămurit plîngerea lor împotriva creștinilor, în așa fel ca să se poată răspunde pentru ea

28. Iustin, *Apol.* II, XII.

29. Se pare că numele lui adevărat era Qy. Licinius Silvanus Granianus, proconsul în 123-124. Rescriptul datează din anul 124. Minucius Fundanus era urmașul lui Granianus în proconsulatul Asiei.

30. Textul latin a dispărut. Azi cunoaștem numai traducerea greacă a lui Iustin. Dar și Eusebiu mărturisește că a tradus același document după originalul latin.

31. Iustin, *Apol.* I, anexa.

și înaintea tribunalului, să se îndrepteze numai către aceștia, dar nu numai cu simple pretenții și doar cu zvonuri. Căci e de datoria ta cea mai înaltă ca dacă cineva ar voi să aducă vreo acuzație, să te informezi dacă aceasta e întemeiată.

3. Deci, dacă cineva aduce vreo învinuire și arată că unii au săvârșit ceva împotriva legilor, să dispui așa cum se cuvine potrivit cu gravitatea delictului. Dar, pe Hercule! Dacă cineva ar propune ceva numai din calomnie, fii atent asupra răutății acesteia și caută ca ea să fie răzbunată cum se cuvine». Acesta-i textul rescriptului lui Adrian.

X

Care au fost sub Antonin episcopii din Roma și Alexandria

După ce Adrian a domnit douăzeci și unu de ani, plătind și el morții ultimul tribut³², a venit la cîrma Imperiului Roman Antoninus supranumit «cel pios». În timpul primului lui an de domnie a încetat din viață Telesfor³³ după ce condusese cîrma Bisericii Romei timp de zece ani, iar după aceea conducerea Bisericii Romei o preia Higin. Irineu ne informează că Telesfor și-a sfîrșit viața în chip strălucit, murind moarte de martir. Tot în aceeași scriere se arată că în timpul lui Higin, de care am amintit adineauri³⁴, Valentin, întemeietorul ereziei care-i poartă numele, și Kerdon, căpetenia ereziei marcionite, erau deja celebri în Roma. Iată cum se exprima Irineu:

XI

Ereziarhii din acea vreme

1. «De fapt, Valentin și-a făcut apariția în Roma pe vremea lui Higin, a înflorit cel mai mult pe timpul lui Pius și a rămas (în capitală) pînă pe vremea păstoririi lui Anicet. Kerdon, predecesorul lui Marcion, a trăit și el tot pe vremea lui Higin, care era cel de al nouălea episcop al Romei³⁵, sub care a făcut și pocăință, dar n-a rămas statornic, ci o dată învăța pe ascuns, altă dată făcea din nou pocăință, iar altă dată, fiind convins că a învățat ceva rău, s-a retras din adunarea fraților».

2. Iată cum se exprima Irineu în a III-a carte a sa *Contra ereziilor*. De altfel, în special cu privire la Kerdon, el scria așa: «Un anume Kerdon, care era influențat de aderenții lui Simon, petrecînd în Roma pe vremea lui Higin, cel

32. Adrian a murit la 10 iulie anul 138, după ce a adoptat și a designat ca viitor împărat pe Antonin Piul (138–161).

33. Deci în anul 138 (poate începutul lui 139).

34. Irineu, *Contra ereziilor*, III, III, 3.

35. Vechea traducere în limba latină a operei lui Irineu socotea că Higin a fost al optulea episcop al Romei și acesta e adevărul. G. Bardy, *o.c.* p. 173.

de al 9-lea deținător al succesiunii episcopale începînd de la apostoli, învăța că Dumnezeu cel vestit de Lege și de prooroci nu-i una și aceeași persoană cu Tatăl Domnului nostru Iisus Hristos, ci unul este cunoscut, pe cînd celălalt e necunoscut, că unul este drept, pe cînd celălalt este bun. După el a venit Marcion Ponticul, blasfemiind fără rușine și organizînd pe această linie o adevărată școală eretică»³⁶.

3. Același Irineu explică în amănunte prăpastia adîncă în care s-a rătăcit Valentin³⁷, dezvăluindu-i răutatea ascunsă și vicleană ca a unui șarpe care se tupilează într-o peșteră.

4. El mai istorisește și despre un alt ereziarh cu numele Marcu³⁸, om foarte dibaci în jonglerii magice. Despre deșartele lui inițieri și despre murdarele lui mistagogii Irineu se exprimă astfel:

5. «Unii pregătesc cu adevărat pat de nuntă și îndeplinesc inițierea aderenților folosindu-se de anumite formule, spunînd că ceea ce săvîrșesc ei e o adevărată căsătorie spirituală, referindu-se la un fel de căsătorie cerească. Alții duc pe oameni la rîu și-i botează rostind următoarele cuvinte: «În numele Tatălui celui necunoscut de nimeni, al Adevărului care e mamă a tuturor lucrurilor și al celui ce s-a coborît peste Iisus». În fine, alții rostesc peste ei cuvinte evreiești ca să impresioneze și mai mult pe cei inițiați»³⁹.

6. După patru ani de păstorire a murit și Higin, iar după el a luat conducerea Bisericii Romei Pius⁴⁰. În același timp, în Alexandria a fost rînduit ca păstor Marcu, după păstorirea de treisprezece ani împliniți a lui Eumene. La rîndul său, după 10 ani de păstorire a lui Marcu a urmat Celadon la conducerea Bisericii din Alexandria.

7. Și în Biserica romanilor după o păstorire de 15 ani a lui Pius a luat conducerea credincioșilor din acel oraș Anicet, cel pe vremea căruia istorisește și Hegesip că a venit la Roma și că a rămas acolo pînă pe vremea păstoririi lui Eleuteriu⁴¹.

8. Tot în timpul acelorași episcopi s-a distins în mod deosebit și Iustin, care vestea cuvîntul dumnezeiesc purtînd toga de filosof și lupta și cu condeiu pentru apărarea credinței. Într-o scriere pe care a compus-o *Împotriva lui Marcion*⁴², Iustin mărturisește că în vremea în care scria aceste lucruri ereticul era încă în viață, căci iată cum grăiește acolo:

36. Irineu, *Contra ereziilor* I, XXVII, 1-2.

37. Irineu, *o.c.* I, I-IX.

38. Irineu, *o.c.* I, XIII, 1.

39. Irineu, *o.c.* I, XX, 3.

40. După V. Grousel (*Cronologie*, p. 426), Higin a păstorit între 129-142, Pius între 142-157 (?), Anicet între 157-168. Nici Origen și nici Eusebiu nu știu că Pius ar fi fost frate cu Herma (pe care-l citează amîndoi), așa cum spusesese fragmentul Muratori.

41. Eusebiu revine asupra lui Eleuteriu: IV, XXII, 2, 3.

42. Nu e sigur dacă sfîntul Iustin a scris o astfel de lucrare.

9. «În timpul în care scriu aceste lucruri un oarecare Marcion Ponticul își învață aderenții că trebuie să creadă că există un Dumnezeu, care-i mai mare decît Făcătorul lumii. Cu ajutorul demonilor el a corupt tot soiul de oameni de toate neamurile să spună blasfemii împotriva Celui care a creat lumea, tăgăduind că acesta ar fi Tatăl lui Hristos și să mărturisească cum că alături de El există altul, cu mult mai mare decît El.

10. Și după cum am amintit, toți cei stăpîniți de astfel de idei se numesc creștini după cum se întîmplă și în filosofie, unde cu toate că titlul de filosof este un nume comun pentru filosofi, totuși ideile lor nu sînt comune la toți»⁴³. După care adaugă: «Printre noi se mai poate afla (din operele lui Iustin, *n. tr.*) și un *Tratat împotriva tuturor ereziilor*; cine vrea să-l citească, i-l putem da»⁴⁴.

XII

Apologia lui Iustin către împăratul Antonin

(XI, 11). După ce a compus o minunată scriere împotriva păgînilor precum și alte lucrări, care conțin o apărare a credinței noastre, același Iustin s-a adresat cu ele împăratului Antonin supranumit «cel pios» precum și Senatului Roman, ca unul care locuia chiar în Roma⁴⁵. Iată ce declară el în *Apologie* despre sine însuși și despre patria din care se trage:

12. «Împăratului Titus Aelius Adrianus Antoninus Pius, Augustul Cezar, și lui Verissimus, fiului filosof și lui Lucius, filosoful, fiul natural al Cezarului și adoptiv al lui Pius, iubitor de cultură, precum și sacralui Senat și întregului popor roman, eu Iustin, fiul lui Priscus, nepotul lui Bacchius, născut în Flavia Neapolei din Syria Palestinei, adresez această cuvîntare a mea, în favoarea oamenilor de tot neamul care sînt pe nedrept urîți și chinuiți, ca unul care însumi fac parte dintre ei»⁴⁶.

XIII

Epistola lui Antonin către reprezentanții Asiei în problema noastră

(12) Întrucît același împărat a fost întîmpinat și de alți frați din Asia, care aveau să sufere tot felul de batjocuri, a găsit de bine să adreseze «reprezentanților Asiei» următorul rescript:

43. Iustin, *Apologia* I, XXVI.

44. Idem, *ibid.* pag. 43. Tratatul amintit nu s-a păstrat.

45. Exprimarea lui Eusebiu e ezitantă atunci cînd prezintă operele lui Iustin. Deși vorbește la plural, el totuși ne lasă impresia că știa numai de o singură apologie.

46. Iustin, *Apologia întâia*, I, 1. Lucius Verus, fiul lui Caianus Commodus, a fost adoptat de Adrian și apoi de Antonin Piul. A fost crescut împreună cu Marcu Aureliu, care l-a asociat la imperiu, dîndu-i în sarcină Orientul. La rîndul său Verissimus (= cel mai adevărat) e o poreclă dată lui Marcu Aureliu de către Antonin, care l-a adoptat și pe el. Probabil că Iustin a folosit și porecla aceasta cu un anumit scop (Kraft, *o.c.* p. 205).

1. «Împăratul Cezar Titus Aelius Adrianus Antoninus Augustus Pius, Pontifex Maximus, cu puterea de tribun pentru a cincisprezecea oară și de consul pentru a treia oară⁴⁷, trimite salutări reprezentanților Asiei.

2. Știu că zeii vor fi plini de grijă ca să nu lase pe niște astfel de oameni să rămână ascunși. Căci tocmai pe aceia ar trebui să-i pedepsească mai mult, care nu vor să se închine lor.

3. Pe unii ca aceia voi îi acuzați de tulburare și-i învinuiți ca atei, din cauza părerii pe care ei o au despre zei, aducându-le și alte acuzații, pe care însă nu le putem dovedi. Se pare totuși că acelora le este folositor să creadă că mor din cauza învinuirilor pe care voi li le aduceți. Și în felul acesta ei vă înving pe voi, punându-și mai degrabă la dispoziția voastră sufletele lor, decît să se lase convinși că săvîrșesc cele ce pretindeți voi.

4. În ce privește cutremurele care s-au întîmplat și care se întîmplă, nu se cuvine să vă arătați plini de minie, atunci cînd ele au loc, dacă comparați cele ale voastre cu cele ale acelora,

5. deoarece aceia sînt mai plini de îndrăzneală decît voi față de Dumnezeu. Voi, în vremea aceea, păreți că neglijați cu desăvîrșire pe zeii voștri și neglijați cu totul templele, rămînînd străini de orice legături cu Dumnezeul cel nemuritor⁴⁸. Din acest motiv vă arătați plini de invidie față de cei ce și-au păstrat legătura lor cu dumnezeirea și-i persecutați pînă la moarte.

6. Cu privire la niște astfel de oameni religioși și alți conducători de provincii s-au adresat în scris prea bunului meu părinte⁴⁹, dar acesta le-a răspuns să nu întreprindă nici o acțiune împotriva lor, în cazul cînd nu s-ar dovedi că ei iau vreo atitudine împotriva stăpînirii romanilor. Și mie, de altfel, mulți mi-au atras atenția asupra unora ca aceștia, dar le-am răspuns urmînd îndeaproape părerea tatălui meu.

7. Iar dacă cineva ar vrea să aducă împotriva unui creștin acuzația că este creștin, cel ce este astfel acuzat să fie absolvit de crîma care i se impută, chiar dacă s-ar dovedi că este creștin; iar acela care pornește acțiunea împo-

47. În continuare, Eusebiu amintește că, potrivit informației lui Meliton de Sardes, împăratul Antonin Piul a publicat în favorul creștinilor din Larisa, Tesalonic, Atena și pentru reprezentanții Ahaiei un rescript asemănător acestuia. S-ar putea ca acela să fie apocrif. Schwartz crede că și acest apocrif va fi fost redactat inițial tot în latinește. Cea de-a 15-a putere tribunică a durat între 10 dec. anul 160 și 9 dec. 161; al treilea consulat al lui e tot din 161, dar o dată ce a fost proclamat ca împărat în 161, nu mai are rost să apară din nou titlul de consul. Celălalt titlu, de «armenicul», nu apare decît mai tîrziu în documente. Din toate acestea reiese că acest rescript nu-i autentic. Mai presus de toate, însă, vorbește faptul că între timp Iustin murise, așa că nu mai poate fi vorba aici de o operă a lui.

48. Chiar și numai această frază ar fi suficientă pentru a dovedi neautenticitatea acestui text. Bardy *o.c.* p. 178.

49. Cel vizat e Antonin, care ar fi primit scrisori de la guvernatori. Or, după titlurile etalate se vede că-i vorba de Antonin.

triva lui să fie vinovat judecării. Promulgat în Efes în adunarea reprezentativă a Asiei»⁵⁰.

8. Că așa s-au petrecut faptele mărturisește și Meliton episcop de Sardes, bine cunoscut pe vremea aceea, ceea ce reiese dintr-o apologie în favorul creștinii creștine, pe care și el a adresat-o împăratului Verus⁵¹.

XIV

Știri despre Policarp, ucenicul apostolilor

1. Pe vremurile despre care vorbim⁵² și pe cînd Biserica Romei era păstorită de Anicet, potrivit informațiilor lui Irineu trăia și Policarp, care tocmai atunci venise la Roma ca să discute cu el despre data serbării Paștilor⁵³.

2. Același Irineu ne mai transmite în legătură cu Policarp și altă istorisire, care trebuie pusă în legătură cu ceea ce am spus și în alt loc și despre care grăiește așa⁵⁴:

3. «Cît despre Policarp, el nu numai că a primit învățătura de la apostoli și s-a întîlnit cu mulți din cei care au văzut cu ochii lor pe Domnul, ci a și fost așezat de către apostoli ca episcop în Biserica din Smirna

4. și în calitatea aceasta l-am văzut și noi în prima noastră tinerețe (căci el s-a bucurat de o viață foarte îndelungată și s-a despărțit de lumea aceasta la o vîrstă foarte înaintată, sfîrșind printr-o moarte strălucită și impresionantă ca martir) învățînd mereu aceeași învățătură pe care a primit-o de la apostoli și păstrînd tradiția Bisericii care e și singura adevărată.

5. Același lucru îl mărturisesc și toate celelalte Biserici de prin Asia, precum și cei care au urmat lui, căci Policarp a fost un martor al adevărului, cu mult mai vrednic de crezare și mai sigur decît Valentin și decît Marcion și decît ceilalți dascăli cu idei nelegiuite. Pe vremea lui Anicet, pe cînd petrecea în Roma, Policarp a readus la Biserica lui Dumnezeu pe mulți din ereticii amintiți, propovăduind că există numai un singur adevăr: cel predat de Biserica și primit de la apostoli.

6. Mai trăiesc încă oameni⁵⁵ care l-au auzit istorisind, cînd se afla în Efes, că Ioan, ucenicul Domnului, intrînd odată într-o baie, dacă a văzut că și Cerint se afla acolo a ieșit îndată din baie fără să se fi îmbăiat, ci strigînd doar: «să

50. Iustin, *Apol. întîia*, anexă. Cu toate obiecțiunile care i s-au adus, textul acestei epistole se află reproduș în Cod. paris. gr. 450 din anul 1364, la un loc cu cele două apologii ale sfîntului Iustin.

51. Eusebiu revine mai încolo asupra lui Meliton de Sardes.

52. Adică din timpul cît domnea Antonin Piul (138-161). Termenul are în vedere durata domniei împăratului.

53. Mai jos: V, XXIV, 16.

54. Irineu, *Contra ereziilor*, III, III, 4.

55. În alt loc (III, XXVIII, 6) Eusebiu spune că și el (Policarp) a fost acolo.

fugim de aici, nu cumva să se prăbușească baia peste noi căci înăuntru se află și Cerint, dușmanul adevărului!»

7. De altfel chiar și Marcion când a întâlnit odată pe Policarp și întrebându-l: «mă cunoști, Policarpe?», la care acesta i-a răspuns: «Da cunosc, cunosc pe cel întâi născut al satanei!»⁵⁶ Atît de mult se fereau apostolii și ucenicii lor de cei ce falsificau adevărul, încît nu voiau nici măcar să înceapă cu ei vreo conversație, după cuvîntul apostolului «de omul eretic după întîia și a doua muștrare, depărtează-te, știind că unul ca acesta s-a abătut și a căzut, fiind singur de sine osîndit».

8. Există și o foarte educativă epistolă a lui Policarp către Filipeni, din care dacă vrea cineva din cei care se grijesc de mîntuirea sufletului, acela poate desprinde din ea felul în care crede și se propovăduiește adevărul».

9. Atîta din cele spuse de Irineu. În epistola pomenită și păstrată de la Policarp se face referire în cîteva rînduri de întîia epistolă a lui Petru⁵⁷.

XV

În Smirna, pe vremea împăratului Verus, Policarp și alții mor ca martiri

(XIV, 10). După ce Antonin Piul a domnit douăzeci și doi de ani împliniți⁵⁸, i-a urmat fiul său Marcu Aurelius Verus supranumit și Antoninus împreună cu fratele său Lucius⁵⁹.

1. Pe vremea lui Marcu Aureliu, pe cînd prigoane crunte răvășeau Asia, și-a sfîrșit viața ca martir Policarp⁶⁰. Socot așadar foarte necesar să cuprind în istoria mea și însemnările păstrate de la el spre a fi de pomenire pentru cei care vin după noi.

2. E vorba de epistola compusă în numele Bisericii pe care o conducea și adresată Bisericilor din ținuturile învecinate, în care e vorba și despre el.

3. «Biserica lui Dumnezeu care petrece vremelnice în Filomelium⁶¹ și tuturor comunităților Bisericii universale, mila, pacea și dreptatea lui Dumnezeu și a Domnului nostru Iisus Hristos să se înmulțească.

Vorbind despre martiri, v-am scris, fraților, și despre fericitul Policarp, care prin martiriul său a pus capăt persecuției ca și cum ar fi pecetluit-o».

56. Tit, 3, 10-11.

57. Păreră neprobabilă.

58. Între 10.VII, 138-7.III. 161.

59. Amîndoi fuseseră adoptați de Antonin Piul.

60. Acest fapt pare a fi avut loc la 23 febr. 156 (D. Fecioru: *Scrierile părinților apostolici*, în «P.S.B.» 1, p. 204). Alții se gîndesc tocmai la anul 177 pentru motivul că Anicet, episcopul Romei, cu care a discutat Policarp despre data Paștilor, păstorește între 158-168. Bardy, *o.c.* 181.

61. Filomelium e în Frigia

4. Apoi înainte de a istorisi cele despre Policarp⁶², se descriu amănunte despre ceilalți martiri, subliniindu-se statornicia de care au dat dovadă în timpul chinurilor. Ni se relatează că într-adevăr cei care asistau acolo au rămas uluiți văzînd cît de tare li se deșirau în urma loviturilor pînă și arterele și venele cele mai ascunse, încît se vedea chiar și alcătuirea trupului lor cu cele mai lăuntrice măruntaie și părțile cele mai ascunse ale organismului. Uneori erau întinși pe scoici de mare și pe țărushi ascuțiți, în sfîrșit, după ce au suferit tot felul de cazne și suferințe, au fost aruncați la fiare ca să le hrănească.

5. În deosebi se istorisește despre prea viteazul Germanicus, care cu ajutorul lui Dumnezeu a biruit teama firească a trupului. Cînd proconsulul a voit să-l convingă atrăgîndu-i atenția la vîrsta lui, rugîndu-l și spunîndu-i că fiind prea tînăr și abia în floarea vîrstei ar trebui să se cruțe, martirul n-a stat deloc la îndoială, ci plin de curaj a întăritat însăși fiara sălbatică asupra lui, aproape silindu-o și ațîfîndu-o ca să scape cît mai repede de viața nelegiuită și păcătoasă a păgînilor.

6. Moartea plină de măreție a acestui om (Policarp) a uimit întregă mulțimea atunci cînd i-a fost dat să vadă statornicia și curajul întregului neam al creștinilor încît a început să strige într-un singur glas: «piară nelegiuiții! Să fie căutat Policarp!»

7. La acest strigăt s-a produs o mare tulburare. Un om cu numele de Quintus, frigian de neam, venit de curînd din Frigia, cînd a văzut fiarele și celelalte cazne care-l amenințau, s-a înfricoșat, a simțit că puterile îi sleiesc și, de frică, a scăpat din mînă mîntuirea.

8. După cum ne relatează scrierea amintită, acest om fusese prea grăbit și a pășit împreună cu ceilalți fără o chibzuire mai temeinică în fața scaunului de judecată, încît căderea lui a servit celorlalți drept pildă strălucită că în astfel de primejdii nu se cuvine să pășim nebunește și fără chibzuială. Așa vor fi sfîrșit unii.

9. În schimb prea minunatul Policarp nu s-a lăsat tulburat de la prima izbucnire a tulburării, ci și-a păstrat neclintită liniștea cugetului, dorind să rămînă mai departe în cetate. Totuși nu s-a împotrivit insistențelor celor ce-l însoțeau și care-l rugau și-l îndemneau să se îndepărteze de cetate, așa încît s-a adăpostit într-o casă de țară, nu departe de cetate, petrecînd acolo împreună cu cîțiva credincioși. Noaptea și ziua nu făcea nimic altceva decît stăruia în rugăciuni așa cum obișnuia totdeauna cerînd mereu pace pentru Bisericile de pe întreg pămîntul.

62. În loc să continue cu citarea textului din *Martiriul lui Policarp*, Eusebiu rezumă cap. II-VII, pentru a cita din nou cap. VIII-XIX.

10. Cu trei zile înainte de a fi prins, pe cînd se ruga a avut o vedenie: perna care era sub capul lui a văzut-o aprinzîndu-se dintr-o dată și mistuindu-se. Trezindu-se, el a explicat îndată celor din jur ce a văzut, proorocîndu-le aproape tot ce avea să i se întîmple, precizîndu-le că va trebui să fie ars de viu pentru Hristos.

11. Cei care-l urmăreau puneau multă rîvnă în munca lor, dar silit iarăși de dragostea și grija binevoitoare a fraților săi, Policarp a schimbat încă o dată adăpostul, trecînd în altă locuință. Totuși în scurt timp următorii i-au prins urma. Mai întii au arestat doi sclavi tineri, iar după ce unul din ei a fost crunt chinuit au ajuns și la ascunzișul lui Policarp.

12. Întrucît sosiseră la o oră înaintată, următorii îl aflară într-o căsuță la etaj odihnindu-se. El ar fi putut, de fapt, să treacă în altă casă, dar n-a mai vrut, spunînd: «Facă-se voia Domnului»⁶³.

13. Cînd a înțeles că următorii erau acolo, ne spune actul respectiv, Policarp a coborît și a vorbit cu ei, avînd o înfățișare veselă și foarte plăcută, încît oamenii aceia care-l cunoscuseră pînă atunci, privind pe acest bătrîn încărcat de ani, au crezut că văd o vedenie neașteptată, cu o înfățișare demnă și liniștită, așa că se mirau de ce s-a depus atîta rîvnă ca să prindă un bătrîn atît de venerabil .

14. Dar el, fără să întîrzie, a cerut îndată să le dea de mîncare și de băut cît vor vrea, rugîndu-i doar să-l lase netulburat vreme de o oră ca să-și împlinească rugăciunile. După ce i s-a îngăduit, el s-a ridicat și s-a rugat plin de harul lui Dumnezeu încît toți cei de față s-au cutremurat cînd l-au auzit cum se roagă, așa că mulți din ei s-au căit la gîndul că tocmai ei s-au găsit să-l ducă la moarte pe un bătrîn atît de venerabil și atît de credincios.

15. După aceea scrierea care ne vorbește despre mucenicia lui continuă textual astfel: «Terminîndu-și rugăciunea în care a pomenit pe toți cei pe care i-a întîlnit vreodată, mici și mari, străluciți și smeriți, precum și întreaga Biserică universală din toate ținuturile locuite, sosind ceasul plecării l-au urcat pe un asin și l-au dus în cetate, tocmai în ziua de sîmbăta cea mare. Pe drum s-au întîlnit cu conducătorul miliției sau irinarhul Irod și cu tatăl acestuia, Nichita, care l-au urcat în trăsura lor și după ce l-au luat lîngă ei au încercat să-l convingă zicîndu-i: «ce rău poate fi să recunoști că împăratul e Dumnezeuul nostru și apoi să-i aduci jertfă și astfel să-ți scapi viața?»

16. La toate acestea el n-a dat un timp nici un răspuns, iar după un timp, la insistența lor, a zis: «Nu voi face ceea ce mă sfătuiți voi!» Iar întrucît nu au reușit să-l convingă, i-au spus cuvinte amenințătoare și l-au împins cu atîta putere încît la coborîrea din trăsură i s-a scrîntit fluierul piciorului. Dar el nici măcar nu s-a întors, ca și cum nimic nu i s-ar fi întîmplat, și-a continuat drumul voios, grăbindu-se și lăsîndu-se dus pînă în stadion.

63. *Fapte*, 21, 14.

17. Zgomotul era atât de mare în stadion încît nimeni nu putea auzi pe celălalt. Cînd Policarp a intrat pe stadion s-a auzit un strigăt din cer: «Fii tare și curajos⁶⁴, Policarpe!» Pe cel ce vorbea nimeni nu l-a văzut, dar mulți din ai noștri au auzit glasul⁶⁵.

18. După ce l-au adus, mulțimile au înțeles că Policarp a fost arestat și atunci zgomotul s-a făcut și mai mare. După ce el a venit mai în față, proconsulul l-a întrebat dacă el e Policarp, iar după ce a răspuns afirmativ proconsulul a căutat să-l convingă să se lepede de Hristos, spunîndu-i: «Fie-ți milă de vîrsta ta!» și alte asemenea cuvinte, cum le era obiceiul ca să facă pe creștini să-și renege credința.

19. Apoi i-au cerut: «jură pe fericirea împăratului, căiește-te», și «piară nelegiuții!» La care, cu fața serioasă, privind spre toată mulțimea celor din stadion, ridică mîna spre ei, iar suspinînd privi spre cer și strigă: «piară nelegiuții!»

20. Dar întrucît proconsulul stăruia mai departe și-i zicea: «Jură și-ți voi da drumul, blestemă pe Hristos!», Policarp a răspuns: «de 86 de ani îi slujesc și nici un rău nu mi-a făcut. Cum aș putea să blestem pe Împăratul meu, cel care mi-a adus mîntuirea?»

21. Stăruind acesta și mai mult și zicîndu-i: «jură pe fericirea împăratului», Policarp a răspuns: «Dacă socotești în zadar că voi jura pe soarta sau fericirea împăratului, cum zici tu și te prefaci că n-ai ști cine sînt, atunci ascultă ce am să-ți spun cu toată îndrăzneala: Eu sînt creștin și dacă vrei să cunoști învățătura creștinismului, dă-mi termen de o zi și ascultă».

22. Proconsulul i-a zis: «Convinge poporul!» La care Policarp a răspuns: «Pe tine te-am socotit vrednic să-ți spun un cuvînt căci am fost învățați să dăm cinstea cuvenită dregătoriilor și stăpînirilor rînduite de Dumnezeu⁶⁶ atîta vreme cît această cinste nu ne aduce nouă nici o nedreptate. Cît despre aceștia eu nu-i socotesc vrednici de a mă apăra înaintea lor».

23. Atunci proconsulul i-a zis: «Am la dispoziția mea fiare, am să te predau lor în caz că nu te căiești», la care Policarp a răspuns: «Poruncește, căci pentru noi rămîne cu neputință întoarcerea de la mai bine la ce-i mai rău, ci dimpotrivă, e bine să ne întoarcem de la rău la dreptate».

24. Acela însă i-a zis din nou: «Dacă de fiare nu-ți pasă, focului am să te dau ca să te domolească atîta vreme cît nu-ți schimbi părerea». Policarp răspunse: «Tu mă ameninți cu un foc ce arde un timp și apoi se stinge pentru că nu cunoști focul judecății viitoare și al osîndeii celei veșnice care e rînduit celor nelegiuți. Dar de ce întîrzi? Fă ce vrei!»

64. *Iosua*, 1, 9.

65. *Fapte*, 9, 7.

66. *Rom.*, 13, 1.

25. Acestea și alte multe zicându-le, Policarp s-a umplut de curaj și de bucurie, iar fața lui strălucea de farmec încît nu numai că nu rămăsese doborît de atîtea amenințări, ci dimpotrivă tocmai proconsulul a fost cel care și-a ieșit din fire, de aceea a trimis pe crainic să strige de trei ori în mijlocul stadionului: «Policarp a mărturisit că este creștin».

26. La cele spuse de către crainic, toată mulțimea păgînilor și a iudeilor care locuiesc în Smirna cu o netăgăduită furie și cu glas mare au strigat: «Acesta este dascălul Asiei, părintele creștinilor, surpătorul zeilor noștri, care pe mulți i-a învățat să nu le aducă jertfe și să nu li se închine».

27. Așa spunînd, au început să strige și să roage pe proconsul sau asiarhul Filip să sloboadă un leu asupra lui Policarp, dar el a răspuns că așa ceva nu se cuvine întrucît luptele cu fiarele s-au terminat. În felul acesta s-au gîndit să strige într-un singur glas ca Policarp să fie ars de viu în foc.

28. Căci trebuia să se împlinească și vedenia ce i s-a arătat în legătură cu perna, atunci cînd, văzîndu-o arzînd, în timp ce se ruga, întorcîndu-se a spus în chip profetic credincioșilor din jurul său: «probabil că voi fi ars de viu».

29. Și într-adevăr, așa s-au și petrecut lucrurile mai repede decît s-ar putea spune: mulțimile, mai ales iudeii, care după obiceiul lor săvîrșeau cu dragă inimă astfel de servicii, au început să aducă repede lemne și vreascuri de prin prăvălii și de prin băi.

30. Iar cînd rugul a fost gata, dezbrăcîndu-se de toate hainele de deasupra și desfăcîndu-și cureaua, Policarp a încercat să-și dea jos și încălțămîntea, lucruri pe care înainte nu le-a făcut pentru că fiecare dintre credincioși se grăbea să se atingă cît mai devreme de trupul lui căci încă înainte de a avea perii albi era împodobit cu toată frumusețea.

31. Îndată, dar, au fost puse în jur toate materialele necesare pentru rug, iar cînd a fost vorba să fie țintuit, el le-a zis: «lăsați-mă așa, căci Cel ce-mi dă tăria să îndur focul, Acela îmi va da și puterea să rabd nemișcat pe rug chiar și fără siguranța cuielor voastre». Astfel nu l-au mai pironit, ci numai l-au legat.

32. Cu mîinile prinse la spate, așa cum stătea legat, Policarp semăna cu un berbec ales dintr-o turmă mare pregătit să fie o jertfă de ardere bine plăcută lui Dumnezeu cel atotputernic⁶⁷.

33. Apoi exclamă: «Părinte al iubitului și binecuvîntatului Tău Fiu Iisus Hristos, prin care am primit cunoștința despre Tine, Dumnezeul îngerilor și al puterilor și a toată făptura și al întregului neam al celor drepecți care trăiesc înaintea Ta, Te binecuvîntez că m-ai învrednicit de ziua și de ceasul acesta să fiu pus în ceata martirilor la paharul Hristosului Tău spre învierea vieții de veci a sufletului și a trupului, în nesticăciunea Duhului Sfînt.

67. *Înț. Sol.*, 3, 6.

34. Întru care fă să fiu primit și eu înaintea Ta astăzi ca jertfă grasă și bineplăcută precum m-ai pregătit și m-ai descoperit și împlinit, Dumnezeuule cel nemincinos și adevărat.

35. Pentru aceasta și pentru toate Te laud, Te binecuvîntez și Te preamăresc prin veșnicul arhiereu Iisus Hristos, iubitul Tău Fiu, prin Care, împreună cu El și cu Duhul Sfînt Ți se cuvine mărire acum și în veacurile ce vor să fie, Amin».

36. După ce a pronunțat cuvîntul «Amin» și și-a împlinit rugăciunea, oamenii rinduiți să poarte grijă de foc l-au aprins, iar cînd flacăra s-a făcut mare am văzut o minune cei cărora ne-a fost dat s-o vedem și care am păstrat-o ca să vestim și altora ce s-a întîmplat.

37. Căci asemenea unei bolți focul s-a întins ca o pînză de corabie umflată de vînt înconjurînd de jur împrejur trupul martirului ca un zid protector, iar el stătea în mijloc nu ca un trup care ardea, ci ca aurul și ca argintul ars în cuptor. Și am simțit chiar și o mireasmă atît de plăcută parcă ar fi fost de tămîie bine-mirositoare ori altă mireasmă prețioasă.

38. Văzînd, în sfîrșit, nelegiuții că trupul lui nu poate fi nimic prin foc, au poruncit confectorului sau lăncierului să se apropie de Policarp și să-l străpungă cu pumnalul. Și făcînd acest lucru a țîșnit din el atît de mult sînge încît a stins focul, așa că toată mulțimea se mira că există atîta deosebire între cei necredincioși și între cei aleși, întru care a fost și acest Policarp, cel mai minunat dascăl cu duh apostolic și proorocesc din vremurile noastre și episcopul Bisericii universale din Smirna. Căci orice cuvînt care ieșea din gura lui s-a împlinit și se va împlini.

40. În schimb, duhul cel invidios și calomniator, care se împotrivește neamului celor drepti, văzînd măreția muceniei lui și viețuirea lui fără pată încă de la început, ca unul care s-a încununat cu cununa nestrîcaciunii și-a luat răsplata netăgăduită a biruinței, s-a străduit ca nici măcar rămășițele trupului lui să nu fie luate de noi, cu toate că mulți dintre noi ar fi dorit să le aibă, și să se împărțesească de sfintele lui oseminte.

41. Au șoptit, așadar, lui Nichita, tatăl lui Irod și fratele Alcei, să caute pe guvernator să nu dea cumva osemintele lui Policarp, ziceau ei, nu cumva să părăsească pe Cel răstignit și să înceapă de acum și să se închine acestuia! Iar ei au zis acest lucru la instigarea și îndemnul iudeilor, care ne spionau ca și cum noi am avea de gînd să luăm trupul lui Policarp chiar și din foc! Ei nu înțeleg că nu-L putem părăsi nicicînd nici pe Hristos, Care a pătimit pentru mîntuirea tuturor din întreaga lume, dar nici ca să ne închinăm altuia nu putem.

42. Căci lui Hristos ne închinăm pentru că este Fiul lui Dumnezeu, iar pe martiri îi iubim după vrednicie ca pe ucenicii și imitatorii Domnului, pentru neîntrecuta lor iubire față de împăratul și învățătorul lor. O! De am ajunge și noi părtași și împreună ucenici cu ei!

43. Văzînd deci centurionul răutatea iudeilor, punînd trupul lui Policarp la mijloc, după cum le este lor obiceiul, l-a ars și astfel mai tîrziu am putut pune și noi mîna pe osemintele lui cele mai cinstite decît pietrele prețioase și mai scumpe decît aurul și le-am așezat într-un loc potrivit.

44. Dea Domnul ca acolo, dacă-i posibil, să ne strîngem cu bucurie și cu veselie ca să sărbătorim ziua martirului (socotindu-o) ziua lui de naștere atît pentru pomenirea celor care au săvîrșit lupta, cît și pentru deprinderea și pregătirea celor care vor urma de acum încolo în luptă».

45. «Acestea sînt, dar, știrile privitoare la Policarp: alături de cei din Fildelfia, el este al doisprezecelea dintre cei care au primit mucenicia la Smirna⁶⁸, dar desigur, dintre toți el este cel mai mult pomenit căci și păgînii de pretutindeni vorbesc despre el».

46. Acesta a fost așadar sfîrșitul de care s-a învrednicit minunatul și apostolicul Policarp, despre care ne-au istorisit frații din Smirna; în epistola pe care am amintit-o, înainte și în afară de Policarp, s-a mai făcut pomenire și de pătîmirile altor mucenici care au avut loc în același oraș al Smirnei, în același timp ca și cea a lui Policarp. Printre ei se numără și Mitrodor, care se crede că a fost înainte preot al ereziei lui Marcion și care se pare că va fi murit tot ars de viu.

47. Tot dintre martirii celebri de atunci, făcea parte și un oarecare Pioniu, ale cărui mărturisiri amănunțite, curajul graiului său, apologiile în folosul credinței făcute înaintea poporului și a dregătorilor precum și cuvîntările lui de învățătură către popor și încurajările lui către cei care au căzut în ispitele persecuției, ca și îndemnurile adresate în temniță fraților care veneau la el, suferințele pe care le-a răbdat apoi și chinurile de tot felul care au urmat, rănile pe care le-au produs piroanele țintuirii, curajul său pe rug precum și moartea lui după aceste minuni, toate acestea sînt pe larg descrise în lucrarea care a fost dedicată special lui⁶⁹; asupra lui vom mai reveni pentru cei care doresc, fiindcă e trecut în lista pe care am compus-o în legătură cu martirii mai vechi⁷⁰.

48. Tot astfel ni s-au mai păstrat știri și despre alți martiri care se spune că au fost martirizați în Pergamul Asiei, și anume despre Carp, Papil și femeia Agatoniche, care s-au învrednicit de un sfîrșit măreț după multe și strălucite mărturisiri⁷¹.

68. Se vede că în Smirna se compusese o colecție de acte martirice. Nu știm ce s-a ales de ea. A se vedea – cu toate că e vorba de un martir mai tîrziu, sub Deciu – cele spuse în martiriul lui Pioniu. Knopf – Krüger: *Martyrakten* ed. III, Tübingen 1929, p. 45–57, și tradus recent de pr. prof. I. Rămureanu, «P.S.B.» 11, p. 132–161. Între ei este Mitrodor, cel pomenit aici.

69. *Acta Pionii*, nota precedentă.

70. Eusebiu întocmise el însuși o colecție cu actele martirilor, care s-a pierdut. Ne-a rămas numai *Martirii din Palestina* tradus de noi în volumul de față.

71. Actele lor martirice au fost traduse și publicate în *Actele martirice* de pr. prof. I. Rămureanu în «P.S.B.» 11, p. 162–171.

XVI

*Iustin Filosoful suferă martirajul pe cînd propovăduia
la Roma învățătura lui Hristos*

1. În același timp, Iustin, despre care am amintit mai demult, după ce a înmînat împăraților, așa cum am vorbit⁷², o a doua *Apologie* în folosul învățăturilor noastre, a fost împodobit și el cu o mucenicie dumnezeiască pentru că filosoful Crescens (care se străduia să pună în lumină învățătura și tot felul de a vieții al cinicilor) a urzit curse împotriva lui⁷³, iar întrucît Iustin l-a rușinat de repetate ori în discuții purtate împreună în fața ascultătorilor, în cele din urmă, drept cunună de biruință pentru adevărul pe care l-a propovăduit, Iustin a sfirșit-o și el ca martir.

2. Faptul acesta, ca unul care stătea cu totul în slujba adevărului, l-a descris el însuși în apologia amintită, arătînd în cuvintele următoare ceea ce avea să i se întîmple:

3. «La rîndul meu, zice Iustin, și eu mă aștept să fiu urmărit și pus la stîlp de către unul din cei pe care i-am amintit sau cel puțin de către Crescens, acest iubitor de vîlva care se face în jurul lui ca filosof și iubitor de paradă. Căci nu este vrednic să se numească filosof un bărbat care mărturisește în mod public despre noi ceea ce nu știe, anume că creștinii am fi niște atei și niște nelegiuți, făcînd acest lucru numai spre mulțumirea și plăcerea multora dintre cei înșelați cu privire la noi.

4. Prin urmare, dacă ne prigonește fără să fi cunoscut învățătura lui Hristos, el este un om înrăit și cu mult mai primejdios decît ignoranții, care de multe ori se feresc să discute și să depună mărturie mincinoasă despre lucruri pe care nu le cunosc defel, sau dacă, luînd cunoștința de ele, nu a înțeles măreția cuprinsă în ele sau, în fine, înțelegîndu-o, face acestea ca să nu fie bănuit că este și el unul dintre creștini, atunci el este și mai mizerabil și mai infam, dovîndu-se rob al unei păreri oarbe și lipsite de rațiune, pentru că dă atenție fricii.

5. Pentru că trebuie să știți că eu i-am pus cîteva întrebări în legătură cu aceste probleme și am cerut să-mi răspundă la ele, dar am aflat și m-am convins că în realitate el nu cunoaște nimic în această privință. Ca dovadă că spun adevărul, în cazul cînd nu vi s-ar fi raportat vouă discuțiile noastre, sînt gata să vă împărtășesc și vouă întrebările pe care le-am pus, iar lucrul acesta ar putea bucura pe un împărat.

6. Or, dacă atît întrebările mele, cît și răspunsurile lui v-au fost aduse la cunoștință, atunci ați putut vedea că el nu cunoaște nimic din problemele noastre, iar dacă totuși cunoaște, dar nu îndrăznește să spună din cauza celor

72. IV, VIII, 3; IV, XI, 8; IV, XIX, 10.

73. Iustin, *Apologia a doua*, III.

care-l ascultă, prin aceasta dovedește că nu-i un bărbat iubitor de înțelepciune, ci e doar un bărbat iubitor de slavă deșartă, ca unul care nu dă cinstire cuvenită cunoscutei și admirabilei sentințe a lui Socrate⁷⁴ (care spune că «omul nu trebuie cinstit mai mult decât adevărul»).

7. Acestea sînt așadar știrile în legătură cu Iustin. Iar că, așa cum s-a spus mai adineaori, moartea lui Iustin a avut drept cauză ueltilirile lui Crescens, ne informează Tațian⁷⁵, care, începînd din fragedă tinerețe, a fost instruit în științele grecești cîștigîndu-și prin ele o mare faimă și lăsînd în urma sa și numeroase mărturii despre această știință și care în scrierea sa *Cuvînt împotriva elinilor* se exprimă astfel: «Bine a spus prea minunatul Iustin că bărbații de care am amintit sînt ca niște tîlhari»⁷⁶.

8. Apoi, adăugînd cîteva cuvinte și despre filosofi, continuă astfel: «Așadar, Crescens care se încuibase în capitală întrecea pe toți în pederastie și era cu totul robit iubirii de argint.

9. Cu toate că sfătuia pe alții să disprețuiască moartea, el se temea atît de mult de ea, încît n-a pregetat să facă lui Iustin cel mai mare rău pregătindu-i moartea din pricină că în propovăduirea adevărului el dovedise că filosofii sînt niște mîncăi și înșelători»⁷⁷. De aici s-a tras și pricina morții lui Iustin.

XVII

Martirii pe care-i amintește Iustin în opera sa

1. Înainte de a fi ajuns să guste din patimă, același Iustin amintește în prima sa *Apologie*⁷⁸ și despre alți martiri, care au murit înainte de el. Iată cît de grăitor se exprimă el în această privință atunci cînd spune textual:

2. «O femeie oarecare⁷⁹, soția unui bărbat desfrînat, fusese și ea mai înainte tot atît de desfrînată. Întrucît însă a ajuns să cunoască învățătura lui Hristos ea s-a cumințit și s-a străduit să-l facă și pe soțul ei deopotrivă să se cumințească, amintindu-i despre această învățătură și vorbindu-i despre chinurile pe care vor avea să le sufere în focul cel veșnic cei ce nu trăiesc în

74. Păstrată la Platon: *Republica*, X, 595 C. Se observă că Eusebiu a remaniat întrucîtva textul sfîntului Iustin, căci nu concordă peste tot.

75. Tațian, *Oraț. XXXV*, cf. A. Puech, *Hist. de la littér. chrét.*, II, 171-172. E drept însă că Tațian nu afirmă că chiar moartea sfîntului Iustin ar fi fost provocată de Crescens.

76. Tațian, *Oraț. XVII*.

77. Idem, *ibidem*, XIX.

78. De o *A doua apologie* a lui Iustin Eusebiu nicăieri nu amintește. Chiar și citatul care urmează e luat din *Apologia a doua*.

79. Așa începe *Martiriul sfinților* Ptolemeu și Lucius, așa cum le vedem în *Actele martirilor* ed. Knopf-Krüger, p. 14-15 și care în fond sînt fragmente luate din *Apologia a doua* a sfîntului Iustin, cap. II.

cumințenie, în cumpătare și cu dreaptă judecată. Acela însă stăruind mai departe în aceleași năravuri uricioase, prin faptele lui și-a îndepărtat singur de la el pe soția lui. Deci femeia socotind că-i o nelegiuire să te culci mai departe cu un bărbat împotriva legii naturale și care, împotriva justiției, căuta să-și găsească prilejuri de plăcere în toate, s-a gândit să se despartă de trăirea laolaltă cu el. Sfătuită însă de ai ei să nu se grăbească, ci să mai aștepte încă, în nădejdea că soțul ei își va schimba felul de viață, împotriva voinței ei, a rămas mai departe cu el. Odată, pe cînd soțul ei plecase la Alexandria, i-a ajuns la ureche că acolo acesta a săvîrșit lucruri și mai urite și pentru ca să nu se facă și ea părtașă la nedreptățile și la nelegiuirile lui, deoarece se găsea sub același acoperămînt cu el, ducînd același fel de viață și împărțind patul cu el, i-a dat ceea ce se cheamă la voi «repudiu»⁸⁰ și s-a despărțit de el. Dar bunul și binevoitorul ei bărbat, care ar fi trebuit să se bucure că viața pe care o trăise ea mai înainte, plină de ușurătate cu servitorii și cu argații... cînd se deda la beții și la tot felul de răutăți, a încetat de a o mai duce și că ea căuta pe orice cale să-l facă și pe el să înceteze cu o astfel de viață, nevoind să se despartă, i-a adus învinuirea spunînd despre ea că este creștină. Deci, ea și-a înmînat ție, împărate, o cerere, în care ruga să i se îngăduie să-și aranjeze mai întîi treburile ei, urmînd ca apoi, după aranjarea treburilor ei, să se apere și de învinuirea ce i se aducea. Or, tu, împărate, ai admis cererea ei. Față de situația aceasta, nemaiputînd zice nimic împotriva ei, fostul ei bărbat s-a năpustit asupra unui oarecare Ptolemeu, fostul ei dascăl în cele ale credinței creștine, pe care Urbicus⁸¹ l-a supus la chinuri procedînd în felul următor: el a apelat la un centurion, care-i era prieten și care de fapt vîrșise pe Ptolemeu în închisoare, convingîndu-l să ia pe Ptolemeu de o parte și să-l întrebe numai un singur lucru: dacă și el este creștin. Ptolemeu care iubea adevărul și căruia nici prin gînd nu-i trecea să spună vreo minciună, mărturisind că este creștin a fost pus de către centurion în lanțuri și a fost chinuit multă vreme în închisoare. În cele din urmă el a fost adus înaintea lui Urbicus și a fost întrebat iarăși un singur lucru: dacă este creștin. Și iarăși acesta știind bine cîte bunuri a dobîndit din învățătura lui Hristos a mărturisit că trecuse prin școala virtuții dumnezeiești.

11. Căci oricine tăgăduiește un lucru cît de mic, acesta face aceasta fie avînd cunoștința lucrului pe care-l tăgăduiește, fie că se socotește pe sine nevrednic și străin de lucrul respectiv, în care caz se ferește să-l mărturisească. La un adevărat creștin, însă, nu vom întîlni niciodată așa ceva.

12. Deci Urbicus poruncind ca Ptolemeu să fie scos și trimis la chinuri, un oarecare Luciu – creștin și acesta – văzînd această judecată cu totul nedreaptă, adresîndu-se lui Urbicus i-a zis: «Care e pricina pentru care pe omul acesta, care nu s-a dovedit a fi nici adulter, nici desfrînat, nici ucigaș de oameni, nici

80. Repudium = divorț prin tribunal.

81. Prefect al Romei.

pungaș, nici răpitor și nici că ar fi săvârșit vreo oarecare nedreptate, ci numai a mărturisit că este creștin, l-ai condamnat la chinuri? Judecata aceasta a ta, Urbicus, nu-i conformă nici cu intențiile piosului nostru împărat, nici cu acelea ale fiului lui crescut el însuși în filosofie și nici cu ale Sacrului Senat.» Și fără să-i răspundă nimic altceva Urbicus zise către Lucius: «Mi se pare că și tu ești creștin». Și întrucât Lucius a răspuns: «Desigur», Urbicus a poruncit să fie trimis și el (la moarte). Omul s-a declarat voios, spunînd că a scăpat de niște stăpîni atît de răi și se duce la Dumnezeu care e un bun părinte și bun împărat. Se mai pomenește și de un al treilea care a fost adus și care a fost osîndit la munci».

Din toate cele de mai sus⁸², pe bună dreptate, și ca o concluzie care s-ar putea desprinde în legătură cu Iustin, cele mai potrivite mi se par vorbele lui: «Și eu mă aștept să fiu urmărit de cineva și pus la stîlp...»

XVIII

Scrierile lui Iustin care au ajuns pînă la noi

1. Iustin ne-a lăsat foarte multe lucrări care dovedesc un spirit cultivat și rîvnitor pentru lucrurile dumnezeiești și care sînt de cel mai mare folos. Le vom aminti pe cele mai cunoscute după ce vom spicui cu folos cîteva pasaje din cele pe care am ajuns să le cunoaștem.

2. Avem de la el mai întîi cuvîntul adresat lui Antonin supranumit Piul, fiilor săi și senatului roman, în care se ia apărarea învățaturii noastre. O a doua scriere cuprinde și ea o apologie în folosul credinței noastre, care e adresată către urmașul aceluiași împărat⁸³ de care am amintit, Antoniu Verus, despre a cărui epocă tratăm acum.

3. Avem și o altă lucrare intitulată *Cuvînt împotriva elinilor*⁸⁴, în care, după ce s-a făcut o lungă expunere legată de cele mai multe întrebări puse de noi și de filosofii elini, tratează despre natura demonilor. Ar fi de prisos să intrăm aici în analiza ei.

4. Împotriva elinilor mai există încă o scriere care a ajuns pînă la noi și pe care autorul a intitulat-o «Combatere». În afară de aceasta, mai amintim și despre o altă lucrare, *Despre puterea cu care conduce Dumnezeu lumea*, pe care o argumentează nu numai cu dovezi din Scripturile noastre, ci și din scrierile grecești.

82. IV, XVI, 3.

83. Oricît de ezitantă ar fi exprimarea lui Eusebiu în legătură cu cele două *Apologii* ale lui Iustin, se poate deduce faptul că el totuși știa că e vorba de două apologii, doar că cea de a doua nu putea fi adresată lui Marcu Aureliu, ci Senatului Roman, dar tot în vremea lui Antonin Piul.

84. Nu s-a căzut de acord a se recunoaște în fragmentele unor scrieri similare opera autentică a lui Iustin.

5. Apoi o scriere intitulată «Psaltul» și alta, în formă de manual, *Despre suflet*, în care, adâncind diferitele întrebări relative la această temă, arată care erau în această privință părerile filosofilor elini, făgăduind că va expune propria lui părere într-o scriere separată.

6. A mai compus și un *Dialog cu iudeii*, dialog care de fapt a avut loc în orașul Efes cu Trifon⁸⁵, cel mai vestit dintre evreii timpului aceluia. În el se arată în ce fel l-a condus pe el harul dumnezeiesc către învățătura credinței, cu ce râvnă a fost mînat înainte spre disciplinele filosofice și cu ce fierbinte entuziasm s-a dedicat el căutării adevărului⁸⁶.

7. În aceeași scriere se descrie și campania de uneltiri a iudeilor împotriva învățaturii lui Hristos, dezvoltînd în felul următor argumentația sa: «Nu numai că nu v-ați pocăit pentru relele pe care le-ați săvîrșit, ci alegîndu-vă cum ați vrut oameni de la Ierusalim, i-ați trimis peste tot pămîntul, zicînd că s-a ivit o erezie nelegiuită, aceea a creștinilor, aducînd împotriva noastră toate acele mărturii pe care le aduc împotriva noastră cei ce nu ne cunosc, așa încît voi nu sînteți numai cauzatorii nedreptății noastre, ci în general cauzatorii nedreptății tuturor celorlalți oameni»⁸⁷.

8. Mai departe, Iustin scrie că darurile profetice strălucesc încă viu în Biserică⁸⁸ pînă în vremea aceasta. Apoi amintește de «Apocalipsa» lui Ioan, spunînd limpede că ea e opera apostolului⁸⁹. Citează apoi cîteva cuvinte ale proocilor și convinge pe Trifon că ele au fost scoase din Scriptură de către iudei⁹⁰. Un foarte mare număr de alte lucrări ale aceluiași autor se mai află încă pe la frați.

9. Căci înaintea celor vechi scrierile acestui om s-au bucurat de a fi vrednice de atîta atenție încît Irineu citează pasaje din ele, de pildă în cartea a patra a operei *Contra ereziilor*, unde spune: «Pe bună dreptate zice Iustin în scrierea sa *Contra lui Marcion* că nici în Dumnezeu n-ar crede dacă El ar fi învățat că pe lîngă Făcătorul lumii ar mai exista încă un Dumnezeu, deosebit de El»⁹¹. Apoi în a cincea carte a aceleiași scrieri: «Pe bună dreptate a afirmat Iustin că înainte de a fi venit Domnul pe lume nicicînd satana n-a îndrăznit să aducă blasfemie împotriva Lui pentru că El încă nu știa că a fost osîndit»⁹².

10. Era nevoie să spunem aceste lucruri pentru ca cei dornici de cunoaștere să studieze temeinic și scrierile lui Iustin. Atîta despre el.

85. Dacă scrierile amintite mai înainte n-au putut fi identificate pînă acum, în schimb *Dialogul cu iudeul Trifon* este adeseori citată. Lacuna de la cap. LXXV pare a fi fost de mică proporție, doar 5-6 cuvinte.

86. Capitolele II-VIII conțin o autobiografie a sfințului Iustin.

87. *Dialog*, XVII.

88. *Dialog*, LXXXII.

89. *Dialog*, LXXXI.

90. *Dialog*, LXXI-LXXIII.

91. Irineu, *Contra ereziilor*, IV, VI, 2.

92. Idem, *ibidem*, V, XXVI, 2.

XIX

*Episcopii Romei și ai Alexandriei
pe vremea domniei lui Verus*

Se scurseseră deja opt ani din domnia celui despre care vorbim⁹³, când, după păstorirea de unsprezece ani a lui Anicet, a urmat la cîrma Bisericii romane, Sotir. Cît privește Biserica Alexandriei, după ce vreme de patrusprezece ani o condusesse Celadion, a urmat ca succesori Agripin.

XX

*Care au fost episcopii Antiohiei
în acea vreme*

Despre Biserica Antiohiei se știe că Teofil a fost cel de al șaselea episcop începînd de la apostoli: Corneliu fiind așezat ca al patrulea după Heron, iar după el, ca al cincilea, a primit episcopatul Eros.

XXI

*Scriitorii bisericești care au strălucit
în acel timp*

În vremea aceea⁹⁴ înflorea în Biserică Hegesip, cel despre care am mai vorbit în cele de pînă acum⁹⁵, apoi Dionisie, episcopul corintenilor⁹⁶, Rynitos, episcopul credincioșilor din Creta⁹⁷, iar în afară de aceștia Filip, Apolinarie⁹⁸, Meliton⁹⁹, Musanus¹⁰⁰ și Modest și mai ales Irineu¹⁰¹. De la toți acești bărbați, a ajuns în scris pînă la noi dreapta credință așa cum ne-au predicat-o apostolii.

XXII

Hegesip și cei despre care amintește el

1. În cele cinci cărți de *Memorii* care au ajuns pînă la noi, Hegesip ne-a lăsat o imagine foarte complexă a geniului său. În ele arată că autorul a fost în **legătură** cu foarte mulți episcopi, mergînd pînă la Roma și că de la toți el a pri-

93. Marcu Aureliu a început să domnească de la 7 martie 161. Deci cei 11 ani de domnie a lui Anicet se vor fi terminat prin 168-169. În *Cronica* sa, Eusebiu amplifică uneori, dar în chip **destul de neînsemnat**, știrile despre titularii scaunelor Romei, Alexandriei, Antiohiei și Ierusalimului. Abia începînd din sec. III știrile sînt mai bogate.

94. Adică sub Marcu Aureliu.

95. II, XXIII, 4-18; III, XI-XII; III-XVI; III, XIX-XX; III, XXXII; IV, VI.

96. IV, XXIII.

97. IV, XXVIII.

98. IV, XXVII.

99. IV, XXVI.

100. IV, XXVIII.

101. IV, XXV.

mit aceeași învățătură. Să auzim, de pildă, ce spune după ce face câteva observații asupra Epistolei lui Clement către corinteni¹⁰²:

2. «Biserica din Corint a rămas credincioasă dreptei credințe pînă ce a ajuns acolo ca episcop Primus.

3. În drum spre Roma eu m-am oprit și la Corint, petrecînd cu ei mai multe zile, în care ne-am bucurat împreună cu aceeași credință adevărată. Sosit la Roma am făcut oprire acolo pînă ce a venit ca episcop Anicet¹⁰³, al cărui diacon era Eleuteriu. Sotir îi urmase lui Anicet, iar după acesta a urmat Eleuteriu. Cu fiecare succesiune și în fiecare cetate viața bisericească se desfășura așa cum o cereau învățătura Legii, a proorocilor și a Domnului».

4. Despre originea ereziilor din timpul său Hegesip zice așa: «După ce Iacob cel Drept a suferit moarte de martir din aceleași motive ca și Domnul, a fost așezat ca episcop Simeon, fiul lui Cleopa, unchi al Domnului¹⁰⁴; toți l-au vrut ca al doilea episcop (al Ierusalimului) pentru că era văr al Domnului. Întrucît atunci Biserica nu se spurcase încă cu nici o învățătură deșartă, era numită «fecioara»¹⁰⁵.

5. Cel dintîi care a spurcat-o, și anume din pricină că n-a ajuns el episcop, a fost Tebutis, care făcea parte din lumea celor șapte secte ale poporului iudeu: la ele aparțineau Simon, întemeietorul simonienilor¹⁰⁶, Cleobius, părintele cleobienilor, Dositei, părintele dositeenilor¹⁰⁷, Gortei, întemeietorul goratenilor și a masboteilor. Din acestea se trag menandrienii, marcioniții, carpocrațienii, valentinienii, vasilidienii și satornilienii, care apoi fiecare și-au introdus învățături aparte¹⁰⁸.

6. Din aceștia se trag hristoșii cei mincinoși, proorocii și apostolii cei falși, care au distrus unitatea Bisericii prin învățături rătăcite despre Dumnezeu și despre Unsul Său».

Hegesip ne mai informează și despre sectele evreiești din timpul său atunci cînd afirmă: «Între cei tăiați împrejur, printre fiii lui Israel, existau păreri diferite cînd era vorba de seminția lui Iuda și de Hristos, și anume, la esenieni, la galileeni, la imerobaptiști, la masbotei, la samarineni, la saducheii și la farisei».

8. De altfel, Hegesip a scris el însuși multe alte lucrări, pe care parțial le-am amintit înainte cînd am citat din ele la timpul potrivit¹⁰⁹. El amintește câteva

102. A se vedea mai sus III, XVI.

103. Pasaj foarte discutat. Schwartz rămîne la sensul de mai sus și crede că a fost vorba de o lacună în text. Alții traduc «am întocmit o succesiune pînă la Anicet».

104. A se vedea mai sus: III, 11.

105. Fecioara, imaginea Bisericii.

106. Despre Simon Magul s-a pomenit adeseori.

107. Despre el vorbește și Origen, *Filocalia*, în «P.S.B.» 8, p. 320; *C. Cels.* I, 57 etc.

108. Listele și schema sectelor iudaice au preocupat pe mulți, în deosebi pe Iustin și Epifaniu. Multe din ele s-au stins devreme. Mai pe larg, la Bărdy, *o.c.* p. 200–201.

109. A se vedea mai sus: II, XXIII; III, XI; IV, XXII.

pasaje din «Evanghelia după Evrei»¹¹⁰, din Evanghelia siriacă și îndeosebi din cea scrisă în limba ebraică, prin care ne dă să înțelegem că el a trecut de la iudaism la creștinism. Totodată mai pomeniște și de tradiția iudaică nescrisă.

9. Nu numai Hegesip, ci și Irineu și un întreg cerc de bătrâni numeau Pildele lui Solomon «Înțelepciunea cea plină de virtute». Despre așa numitele «cărți apocrife» Hegesip istorisește că unele dintre ele ar fi fost compuse de eretici tocmai în vremea lui¹¹¹. Dar să trecem acum la altceva.

XXIII

Dionisie, episcopul Corintului, și epistolele sale

1. Despre Dionisie trebuie observat mai întâi că a ajuns pe scaunul episcopului din Corint și că la rîvna sa inspirată de Dumnezeu a făcut părtași fără gelozie nu numai pe cei de sub ascultarea sa, ci și pe cei din țări străine, făcîndu-se foarte folositor tuturor prin epistolele catolice pe care le compunea pentru Biserici.

2. Printre acestea, una era adresată lacedemonienilor; ea e o cateheză a dreptei credințe, sfătuiind la pace și unitate. Cea către atenieni este un îndemn la credință și la viețuirea cea după Evanghelie: Dionisie îi ceartă că nu au pus destul preț pe aceste două cerințe și că aproape au căzut de la credința cea dreaptă de cînd episcopul lor Publius¹¹² suferise moarte de martir pe vremea persecuțiilor.

3. Autorul amintește de Codrat¹¹³, care a ajuns episcop după mucenicia lui Publius, și aduce dovezi că și-a dat toată rîvna ca să strîngă iarăși pe atenieni în jurul Bisericii și să aprindă în ei iarăși focul credinței. Le mai aduce aminte de Dionisie Areopagitul, care potrivit celor spuse în «Fapte», după ce a fost convertit la credință de apostolul Pavel, a fost ales ca prim episcop al Bisericii din Atena¹¹⁴.

4. Mai avem de la același Dionisie o epistolă către cei din Nicomidia, în care combate erezia lui Marcion și îi cheamă pe credincioși la regula adevărului.

5. Trimițînd scrisoare și Bisericii care petrece pentru un timp în Gortinia și totodată și celorlalte Biserici din Creta¹¹⁵, Dionisie laudă pe Filip, episcopul

110. Poate fi vorba de un targum al Evangheliei după Matei ori de un «*Diatesaron*», o armonie a Evangheliilor, compusă pentru uzul evreilor.

111. Nu se știe la ce «apocrife» face aluzie Hegesip.

112. Care a trăit pe vremea lui Marcu Aureliu (160–170).

113. În orice caz, alt personaj decît apologetul care a redactat în anul 125 o apologie în favoarea creștinilor.

114. *Fapte* 17, 34. Ca și despre ceilalți înaintași, listele episcopale pentru Corint sînt foarte nesigure.

115. Nici pentru Bisericele din Creta n-avem mai multe știri. Cf. Harnack, *Mission...*, II, 725 etc.

lor, pentru că și-a făcut vestită Biserica printr-un foarte mare număr de fapte bune, dar amintește și aceea că trebuie să se ferească de primejdia ereticilor.

6. Scriind și «Bisericii care petrece vremelnic» în Amastris ca și Bisericilor din Pont, el le amintește că cei care l-au îndemnat să le scrie sînt Vasilide și Elpist, cărora le explică unele pasaje biblice, amintind și aceea că episcopul lor se numește Palma¹¹⁶; le dă mai multe sfaturi despre căsătorie și cumpătare, cerîndu-le ca cei care dintr-un motiv oarecare ar cădea în vreo rătăcire ori s-ar întoarce din vreo erezie să fie primiți.

7. La aceste epistole se mai adaugă cea trimisă credincioșilor din Knosos, în care îndeamnă pe episcopul de acolo Pinitus să nu pună obligator pe umerii fraților jugul greu al fecioriei, ci să aibă în vedere slăbiciunile celor mai mulți.

8. Acestei scrisori îi răspunde Pinitus aprobînd cu admirație îndemnul lui Dionisie, cerîndu-i în schimb să le mai împărtășească hrană și mai vîrtoasă în scrieri și mai minunate pentru poporul sub-alimentat, pe care-l păstorește, ca nu cumva, hrăniți numai cu hrană ca laptele, oamenii să vadă c-au îmbătrînit cu minte ca de copii. Prin această scrisoare, ca printr-un tablou foarte reușit, sînt exprimate dreapta credință a lui Pinitus, grija lui pentru binele credincioșilor, erudiția și adîncă lui înțelegere pentru lucrurile dumnezeiești¹¹⁷.

9. Mai avem de la Dionisie și o epistolă către romani, adresată lui Sotir pe cînd era episcopul lor. Nimic nu-i mai vrednic de amintit din această epistolă decît cuvintele prin care Dionisie laudă obiceiul păstrat pînă în vremea persecuției de azi; el le scrie textual:

10. «Ați avut într-adevăr încă de la început obiceiul de a face bine în diferite chipuri tuturor fraților și de a trimite ajutoare Bisericilor din fiecare cetate. Prin darurile pe care le-ați trimis dintotdeauna – pentru că voi ați păstrat, ca romani, un obicei transmis tradițional – voi ușurați sărăcia celor lipsiți și sprijiniți pe frații care lucrează în mine. Sotir, episcopul vostru, nu numai că a păstrat acest obicei, ci l-a întărit, trimițînd din belșug ajutoare sfinților și mîngîind prin cuvinte calde pe cei ce vin la el ca un tată iubitor care-și mîngîie astfel copiii.»¹¹⁸

11. În aceeași scrisoare el amintește și de epistola lui Clement către corințeni și arată că acolo de multă vreme a devenit obicei vechi de a fi citită în adunări¹¹⁹. Căci iată cum se exprimă acolo Dionisie: «Și azi am prăznuit ziua sfință a Domnului, în care am citit și epistola voastră, pe care o păstrăm și

116. Nu cunoaștem din altă parte aceste nume în afară de Palma, care scrie episcopului Romei Victor în legătură cu data serbării Paștilor –: aici V, XXIII, 3.

117. Se vede că encrațiți existau și în Creta. Harnack, *o.c.* II, 785.

118. De subliniat activitatea caritativă desfășurată de Biserica Romei (προκαθημένη τῆς ἀγάπης) încă din vechime. Harnack, *o.c.* p. 188–189; 207–208.

119. Dionisie de Corint a scris o scrisoare adresată episcopului Sotir al Romei, în care amintește că la ei se recitește regulat «Epistola lui Clement Romanul».

acuma să ne fie de învățătură, așa cum a fost și prima epistolă trimisă nouă de Clement».

13. Despre falsificarea epistolelor sale Dionisie observă: «Am scris mai multe epistole atunci cînd m-au rugat frații. Apostolii diavolului le-au amestecat însă cu neghină; pentru că unii le scurtează, alții le lungesc. Pe ei să cadă blestemul! Dacă au încercat să o facă și cu scrieri mai puțin valoroase, atunci nu-i de mirare, dar, că ei au îndrăznit să falsifice chiar și Scripturile lui Dumnezeu». În afară de aceste epistole, mai există una trimisă preacredincioasei surori Hrisofera, în care Dionisie îi împărtășește ceea ce se potrivește cu situația ei, dîndu-i hrană sufletească potrivită acestei femei. Cam atîta despre Dionisie.

XXIV

Teofil, episcopul antiohienilor

De la Teofil, pe care l-am citat¹²⁰ ca episcop al Antiohiei, avem mai întîi trei cărți adresate lui Autolic¹²¹, în care se cuprind învățaturi elementare, iar în al doilea rînd lucrarea cu titlul *Împotriva ereziei lui Hermoghen*, în care folosește mărturii luate din Apocalipsa lui Ioan. Mai există de le el și alte lucrări catehetice.

Întrucît încă de pe atunci căutau ereticii să falsifice, ca prin neghină, orice sămînță a învățaturii apostolice, păstorii Bisericii au îndepărtat de la turma lui Hristos pe cei ce se asemănau cu niște fiare sălbatice, fie alungîndu-i prin lămuriri și îndemnuri, fie luptînd deschis împotriva lor pe calea întrebărilor și a răspunsurilor, combătînd în fața mulțimilor părerile lor rătăcite, cu ajutorul unor memorii scrise. Teofil a luptat și el ca și alții împotriva ereticilor, după cum reiese din scrierea de mare valoare compusă de el *Împotriva lui Marcion*¹²², scriere care s-a păstrat și ea pînă astăzi împreună cu alte cărți despre care am vorbit.

În fruntea Bisericii din Antiohia, ca urmaș al lui Teofil și ca al șaptelea episcop al acestei Biserici, a urmat Maximin¹²³.

XXV

Filip și Modest

Filip, pe care-l cunoaștem ca episcop de Gortinia din relatările făcute de Dionisie și el o foarte serioasă combatere a lui Marcion întocmai ca și Irineu și Modest, acesta din urmă dînd pe față mai temeinic decît alții rătăcirea acelu om. Și mai sînt și alți mulți, ale căror scrieri s-au păstrat pînă în ziua de azi.

120. Mai sus: IV, XX.

121. Traduse și publicate recent în «P.S.B.» 2, p. 267-368.

122. Nu se știe dacă Teofil a scris o astfel de scriere.

123. Nu se știe altceva despre el.

XXVI

Meliton și cei pe care-i amintește el

1. În acea vreme s-au distins și Meliton, episcopul din Sardes, și Apolinarie, episcopul de Ierapole. Fiecare din ei au adresat către împăratul din acea vreme¹²⁴ o scriere de apărare în folosul credinței.

2. Iată de la acești scriitori operele despre care știm că au ajuns pînă la noi: de la Meliton: Două cărți *Despre Paști*¹²⁵, *Despre dreapta viețuire și despre prooroci*. Apoi un cuvînt *Despre Biserică*, cartea *Despre Duminică*, cea *Despre credința omului*, *Despre creare*, una cu titlul: *Cum trebuie s-asculte simțurile de credință*, iar în afară de acestea, *Despre suflet și despre trup*, *Despre Cel unul*, cea *Despre botez*, cea *Despre adevăr și despre credință*, *Despre nașterea lui Hristos*, apoi o carte *Despre ospitalitate*, *Despre chei*, cărțile *Despre diavol și Apocalipsa lui Ioan*, *Despre Dumnezeu cel întrupat*, precum și mai ales broșura *Către Antonin*¹²⁶.

3. În cartea *Despre Paști* Meliton arată de la început timpul în care a fost compusă întrucît observă următoarele: «Pe cînd Servilius Paulus era proconsul în Asia și pe cînd Sagaris suferea moartea de martir, în Laodiceea, s-a desfășurat o mare dezbaterie privitoare la data Paștilor, care cădeau atunci tocmai în timpul pătimirii. Lucrarea de față tot atunci a fost scrisă». Ea a fost pomenită de Clement Alexandrinul în scrierea sa proprie *Despre Paști*, pe care spune că a alcătuit-o el însuși din pricina scrierii lui Meliton.

5. În scrierea adresată împăratului Meliton arată că o grea persecuție s-a pornit împotriva noastră pe vremea cînd domnea el: «Ceea ce nu s-a mai întîmplat nicicînd, neamul închinătorilor lui Dumnezeu sînt urmăriți și hăituiți prin Asia în urma unor edicte noi¹²⁷. Denunțatori nerușinați, lacomi după avutul altora, folosesc prilejul acestor porunci ca să fure și să jefuiască fără rușine noaptea ca și ziua de la oameni care n-au săvîrșit nici o nedreptate».

6. Și mai departe: «Dacă așa ceva se întîmplă din porunca ta, atunci bine! Căci un împărat drept nu ar porunci niciodată în chip nedrept și răbdăm atunci și noi cu plăcere răsplata unei astfel de morți. Dar totuși îți facem o rugăminte ca să cunoști mai întîi pe cei ce-au provocat astfel de pîri și abia atunci să hotărăști drept dacă-s vrednici acești oameni să fie omorîți și chinuiți

124. Potrivit *Cronicii* lui Eusebiu («la anul 170») Meliton, episcop de Sardes, a înaintat apologia sa nu către Marcu Aureliu, ci către Antonin Piul.

125. Un mare răsunset a produs reconstituirea și publicarea acestei omilii pascale în versiuni. O. Perler, *Meliton de Sardes, Sur la Paque et fragments*, în «Sources Chrétiennes», Paris, 1966.

126. După cum se vede majoritatea scrierilor au conținut dogmatic-mistic. O omilie despre «Patima Domnului», publicată de C. Bonner în 1940 a provocat și ea multe discuții. Multe din titluri nu au fost încă identificate. Din apologia *Către Antonin* citează Eusebiu cîteva fragmente, aici, mai jos.

127. Nu știm care puteau fi acele «edicte noi». În orice caz episcopii Sagaris de Laodiceea și Trasea de Eumenia (pomeniți aici) au murit moarte de martir.

sau sînt vrednici de a fi izbăviți de necazuri și lăsați în pace. Dacă însă hotărîrea sau porunca aceasta nu pornește de la tine – căci așa ceva nu s-ar potrivi nici chiar pentru niște dușmani barbari – atunci îți cerem cu atît mai mult să nu ne lași pradă unei tilhării publice».

7. După care adaugă și aceste cuvinte: «E drept că învățătura noastră s-a dezvoltat încă de mult printre barbari, apoi a crescut în sînul popoarelor tale pe vremea marelui împărat August, strămoșul tău, ajungînd mai ales pe timpul Domniei tale o adevărată binefacere. Căci de atunci puterea romanilor a crescut în mărire și strălucire. Tu însuși ai devenit moștenitorul ei dorit și așa vei rămîne împreună cu fiul tău, cultivînd această credință care s-a dezvoltat și ea deodată cu imperiul și care a început încă de pe vremea lui August, pe care strămoșii tăi au ocrotit-o alături de celelalte religii.

8. Iar faptul că învățătura noastră a avut parte de un început fericit deodată cu nașterea imperiului pentru binele căruia a înflorit, reiese în modul cel mai limpede de acolo că nu i s-a întîmplat nimic neplăcut în tot răs-timpul de la August și pînă azi, ci dimpotrivă – așa cum o doresc toți – de atunci încoace a recoltat numai faimă și strălucire.

9. Singurii împărați care, la indemnul unor oameni răutăcioși, au căutat să pună într-o lumină rea credința noastră, au fost Nero și Domițian¹²⁸; ei sînt cauza acestor nedrepte denunțări care în chip neînțeleș au devenit, atunci cînd e vorba de creștin, un fapt obișnuit.

10. Dar evlavioșii tăi strămoși și-au îmbunătățit acea atitudine greșită, căci în multe rînduri s-au adresat în scris, mai ales ca să dojenească pe cei care se încumetaseră să folosească metode silnice nemaiauzite față de creștini. Printre ei, bunicul tău Adrian a scris pe față multora dintre ei, cum a fost Minucius Fundanus, proconsulul Asiei¹²⁹; apoi tatăl tău, într-o vreme cînd și tu conduceai trebile împreună cu el, a scris orașelor în legătură cu creștinii, cerîndu-le să nu schimbe în rău atitudinea, iar printre cele căroră le-a trimis astfel de rescripte, se numără cele trimise către orașele Larisa, Tesalonic, Atena și către toți elinii.

11. Cît despre tine, care ai despre creștini aceeași părere ca și ei, ba încă și mai plină de omenie și de filosofie, avem încredințarea că vei împlini tot ceea ce-ți cerem».

12. Acestea sînt așadar ideile expuse în scrierea amintită. În introducerea lucrării cu titlul *Extrase Meliton* înșiră aici o listă a scrierilor Vechiului Testament, pe care socot că-i necesar s-o reproduc:

13. «Meliton trimite salutări fratelui său Onisim. Întrucît în zelul tău de a cunoaște învățătura creștină ai dorit să ai pentru tine extrasele din Lege și din

128. Tertulian, *Apologeticul*, cap. V.

129. A se vedea mai sus: IV, VIII, 6; IV, IX.

prooroci, care privesc pe Mîntuitorul și întregă credința noastră și întrucît voi ai să cunoști bine numărul și ordinea în care se înșiră cărțile Vechiului Testament, am să-ți împlinesc această dorință căci știu cită rîvnă ai pentru credință și cită dorință de cunoaștere, după cum știm și aceea că strădania pe care o depui în vederea mîntuirii veșnice și în setea de cunoaștere stă mai presus decît orice altceva. Și întrucît am călătorit și prin Orient și am ajuns și pe locurile unde s-a propovăduit și s-a împlinit Scriptura și am tras concluzii precise privitoare la cărțile Vechiului Testament¹³⁰, iată, îți comunic lista lor al căror nume este următorul: Facerea, Ieșirea, Numerii, Leviticul, Deuteronomul, Iisus Navi, Judecători, Rut; patru cărți ale Regilor, două ale Cronicilor; Psalmii lui David, Pildele sau Înțelepciunea lui Solomon, Eclesiastul, Cîntarea Cîntărilor, Iov, proorocii Isaia și Ieremia, cei doisprezece la un loc, Iezechiel, Daniel, Ezdra. Din acestea am făcut extrase pe care le-am repartizat în șase cărți».

Atîta despre Meliton.

XXVII

Apolinarie

De la Apolinarie s-au păstrat multe cărți, care se află în mîinile multora; iată pe cele care au ajuns pînă la noi: *Cuvîntul către împărat*, despre care am vorbit¹³¹; cinci cărți *Împotriva elinilor*, *Cărțile întîia și a doua despre adevăr*; *Întîia și a doua împotriva iudeilor*¹³², precum și cele pe care le-a alcătuit *Împotriva ereziei frigienilor*, care și-au răspîndit apoi înnoirile lor, din care parcă abia atunci apăruseră pentru întîia oară: e vorba de Montan și de mincinoasele lui profetese, care tocmai pe atunci își scoaseră capul.

XXVIII

Musanus

De la Musanus, pe care l-am amintit în cele de pînă acum¹³³, avem o carte foarte stăruitoare care a fost adresată de el unor frați căzuți în secta numită a «enclatîșilor». Această grupare era pe atunci la începuturile ei, cău-tînd tocmai să răspîndească idei greșite, stranii și primejdioase.

130. Meliton pare a fi cel dintîi pelerin la Locurile Sfinte, Harnack, *Mission...* I, 382.

131. Apologet ca și Meliton.

132. A se vedea mai jos: V, XVI; V, XIX, 2.

133. Mai sus: IV, XXI.

XXIX

Erezia lui Tațian

1. Se spune că șeful acestei rătăcirii a fost Tațian, despre care am spus ceva mai înainte câteva cuvinte în legătură cu minunatul Iustin¹³⁴ și când am spus că a fost ucenicul aceluia martir. Întărește acest lucru și Irineu în prima lui carte *Contra ereziilor*, unde a scris următoarele lucruri atât despre Tațian, cât și despre erezia lui:

2. «Pornind de la Saturnil și de la Marcion, așa numiții «encrațiți» predicau abținerea de la căsătorie, respingînd vechea creație a lui Dumnezeu și osîndînd naiv pe cel care a făcut pe bărbat și pe femeie în vederea nașterii de fii. Ei preconizau abținerea de la așa numitele elemente însuflețite, prin care, în nemulțumirea lor față de Dumnezeu care a creat întreaga lume, tăgăduiau mintuirea celui dintîi om.

3. Pentru prima oară aceste învățături au apărut printre oameni pe vremea cînd Tațian a susținut prima oară o astfel de blasfemie. El urmasa înainte învățătura lui Iustin și atîta vreme cît au fost împreună nu s-a observat la el nimic eretic, în schimb, după martiriul acestuia el a căzut de la Biserică, trufindu-se în cugetul său și încrezîndu-se că-i un dascăl mai procopsit decît alții; de aceea a creat o școală aparte, în care, ca și valentinienii, a inventat eoni nevăzuți și, ca și Marcion și Saturnil, declara căsătoria pierzanie și desfrîu. În același timp tăgăduia și mîntuirea lui Adam.»¹³⁵

4. Acestea le spune Irineu. Ceva mai tîrziu, un oarecare Sever a dat mai multă viabilitate acestei erezii, așa că din pricina lui aderenții grupării au luat numele de severieni.

5. Ei recunosc Legea, proorocii și Evangheliile, dar tălmăcesc în chip sucit ideile Sfințelor Scripturi. Condamnă pe apostolul Pavel și resping epistolele lui întocmai ca și Faptele Apostolilor.

6. Căpetenia lor, Tațian¹³⁶, a alcătuit un fel de «armonie a evangheliilor» numindu-o *Diatesaron* sau *Cele patru evanghelii în una singură*¹³⁷: lucrarea se află și azi pe la unii din noi. Se spune că a îndrăznit să schimbe și anumite expresii din «Apostol» pretextînd că-i îndreptează exprimarea¹³⁸.

7. Au rămas de la el un mare număr de scrieri, dintre care mulți amintesc îndeosebi vestita lui carte *Împotriva păgînilor*¹³⁹, în care se întoarce spre vremu-

134. IV, XVI, 7-9.

135. Irineu, *Contra ereziilor*, I, XXVIII, 1.

136. Despre Tațian și secta encrațiților a scris pe larg Epifanie, *Haereses* XLVI-XLVII.

137. Se vede că Eusebiu n-a avut în mîini această lucrare, căci altfel ar fi grăit atunci.

138. E neclar ce vrea să spună aici.

139. Mai jos, V, XIII, 8.

rile de demult și arată că Moise și proorocii evreilor sînt mai vechi decît toți bărbații celebri ai elinilor. Acest discurs pare a fi cel mai frumos și cel mai folositor din toate scrierile lui.

Atîta despre scriitorii creștini ai epocii aceleia.

XXX

Sirianul Bardezan și scrierile atribuite lui

1. În timpul aceleiași domnii ereziile s-au înmulțit și în Mesopotamia. Un bărbat foarte capabil dar și foarte versat în limba siriană, cu numele Bardezan, a alcătuit niște *Dialoguri*, împotriva marcioniților, precum și împotriva căpeteniilor altor învățături rătăcite. La fel a mai scris în limba și cu literele naționale multe alte scrieri. *Dialogurile* lui au fost traduse din limba siriacă în grecește de ucenicii lui¹⁴⁰, care erau foarte numeroși pentru că el era un om «puternic în cuvînt».

3. Printre scrierile lui figurează un dialog foarte iscusit *Despre destin*, adresat unuia Antoniu, precum și multe altele scrise probabil cu prilejul persecuției din timpul acela.

4. El fusese mai întîi la școala lui Valentin, dar după ce a ajuns să o cunoască mai bine a disprețuit-o și a combătut cele mai multe din scorniturile acestui om. Avea convingerea astfel că de acum s-a întors iar la o învățatură mai curată. Totuși n-a ajuns să se spele deplin de pata vechii erezii.

În acea vreme a murit și Sotir, episcopul Bisericii Romei.

140. Eusebiu, *Praep. Ev.* V, X, Migne P.G. 21,462 și urm.

CARTEA A CINCEA

1. Pe cînd împlinea cel de al optulea an de păstorire, și-a sfîrșit viața și Sotir¹, episcopul Romei. Lui îi urmează, ca al doisprezecelea episcop începînd de la apostoli, Eleuteriu. Era cel de al șaptesprezecelea an de domnie al împăratului Antonin Verus², cînd în unele părți ale lumii s-a aprins din nou o cumplită persecuție împotriva noastră la asmuțarea locuitorilor orașelor și cînd s-au distins mii de martiri dintr-un singur popor³, după cum se poate deduce din fapte care au avut norocul să fie transmise în scris posterității, ca unele care sînt cu adevărat vrednice de a rămîne neuitate.

2. Întreaga scriere care cuprinde istorisirea foarte amănunțită am introdus-o în *Colecția martirilor*⁴, care nu-i numai o expunere istorică, ci și una doctrinală. Ceea ce-i mai important pentru scopul nostru voi sublinia în extrasele pe care le voi face.

3. Oricum, în timp ce unii care au relatat faptele istorice s-au mulțumit să transmită în scris biruințe războinice, trofee cucerite de la dușmani, vitejia generalilor, curajul soldaților, care s-au pătat cu sînge și cu numeroase ucideri de dragul copiilor, al patriei lor și al altor interese,

4. scrierea aceasta va expune în slove veșnice felul nostru de a ne purta spre a fi bine plăcuți lui Dumnezeu⁵, și anume războaiele liniștite pentru pacea sufletului și numele oamenilor care au avut curajul să se lupte pentru adevăr mai curînd decît pentru patrie, pentru credință mai curînd decît pentru cei pe care-i iubim mai mult, întrucît ele vestesc statornicia și marele curaj al luptătorilor pentru credință, în stare să înfrîngă atîtea încercări, apoi biruințele asupra diavolilor, răsplata pentru înfrîngerea vrăjmașilor nevăzuți și, în sfîrșit, cununile de laudă spre veșnică pomenire.

1. Între anii 168-176.

2. Eusebiu nu e consecvent în indicarea numelor lui Marc Aureliu și Lucius Verus, care au fost amîndoi înfiați și lăsați ca urmași de către Antonin Piul, mort în 9 martie 161. Totuși, în cele mai multe pasaje Eusebiu ne lasă să vedem că în primul rînd Lucius Verus, iar nu Marc Aureliu, ar fi autorul decretelor marilor persecuții din anul 177.

3. Desigur nu se poate spune că persecuția din anul 177 ar fi fost generală. Totuși unii pun și data morții lui Policarp în 168 sau chiar 177.

4. Despre «Colecția actelor martirice», care s-a pierdut, vorbește Eusebiu în mai multe locuri: în introducere, I, 2, 4; IV, XV, 47; V.

5. Πολιτευμα în înțelesul de viețuire nu după duhul pămîntesc al lumii, ci după Hristos, a-lergînd după cetățenia din ceruri (*Filip.* 3, 20). Modelul viețuirii celei mai desăvîrșite este martirajul.

I

Cîți și cum au dus luptă pînă la capăt pentru credință în Galia

1. Galia era, așadar, țara în care se afla cîmpul de luptă, unde au avut loc cele petrecute⁶. Capitalele lor, Lugdun (Lyon) și Vienne (Viena), erau vestite și întreceau prin strălucire pe toate celelalte din jur. Prin amîndouă trece fluviul Ron, care udă întreaga țară cu bogate curgeri de apă.

2. Comunitățile în legătură cu martirii de aici, strălucitele comunități din aceste două orașe, au trimis o scrisoare Bisericilor din Asia și Frigia, istorisindu-le în chipul următor evenimentele care s-au întîmplat la ei și în legătură cu care vom reproduce chiar cuvintele lor.

3. «Robii lui Hristos care petrec vremelnic⁷ în cetățile Vienne și Lugdun, din Galia, către frații din Asia și Frigia, care au aceeași credință și aceeași nădejde de mîntuire: pace, milă și mărire de la Dumnezeu Tatăl și de la Iisus Hristos, Domnul nostru».

4. După acestea, spunînd în continuare și altele își reiau referatul cu aceste cuvinte: «Nu sîntem în stare să istorisim amănunțit și nici nu poate fi descrisă mărimea persecuției de aici, cît de crîncenă a fost mînia păgînilor împotriva sfinților și cît anume au suferit fericiții martiri.

6. Căci vrăjmașul⁸ s-a năpustit asupra noastră cu toată puterea și ne-a pregătit pentru revenirea lui și mai îngrozitoare, pregătind și școlind în așa fel pe aderenții săi în lupta împotriva slujitorilor lui Dumnezeu, încît am fost scoși nu numai din case, din băi și din piețe, ci s-a interzis chiar ca vreunul din noi să mai poată fi văzut undeva. În locul nostru a luptat însă harul lui Dumnezeu, întărind pe cei slabi și ridicînd pe cei puternici, ca prin răbdare să poată atrage asupra lor toată pornirea celui rău⁹, așa că au mers la martiriu, îndurînd tot felul de chinuri și pedepse. Disprețuind toate aceste suferințe, ei se grăbeau spre Hristos arătînd cu adevărat că «pătimirile vremii de acum nu sînt vrednice de mărirea care ni se va descoperi»¹⁰.

7. Și mai întii ei răbdară cu eroism nedreptățile și furia unei întregi mulțimi dezlănțuite fără deosebire: înjurături, loviri, tîrîturile încoace și încolo, jafuri, aruncări cu pietre, întemnițări și tot ce poate săvîrși o gloată asmuțită împotriva unui dușman public sau privat.

6. Propriu-zis, sub numele de Galia se înțelegeau teritoriile Franței, Elveției și Țărilor de Jos. Aici e vorba numai de ținutul din sudul Franței (Narbona), unde stăpînirea romană se stabilise încă din 122 î. Hr. Coloniile grecești fuseseră însă în floare aici încă din sec. VII î. Hr. Așa cum creștinismul a prins rădăcini puternice în aceste părți. Harnack, *Mission...* II, 872-880.

7. Πάροικος însemna inițial «străin». În sens mai duhovnicesc însemnează «trecător» sau «cel care peregrinează», spre deosebire de «κάτοχος» = locuitor definitiv. Acest înțeles al lui πάροικος îl vedem încă la *Fapte*, 7, 6; *Efes.*, 2, 19 («locuitori vremelnici») și I *Petru*, 2, 11.

8. Adică diavolul.

9. *Evr.*, 10, 33.

10. *Rom.*, 8, 18.

8. Întrucît apoi au fost ridicați și duși în piețe de către tribun¹¹ și de către dregătorii și mai marii orașului, unde au fost anchetați în fața întregii mulțimi și unde au mărturisit că sînt creștini, creștinii au fost închiși în temniță pînă la sosirea guvernatorului.

9. Mai tîrziu fiind duși înaintea guvernatorului și întrucît acesta s-a purtat cu multă cruzime față de noi, s-a ridicat între frați Vettius Epagatus, un om plin de iubire față de Dumnezeu și față de aproapele, a cărui viețuire ajunsese la atîta desăvîrșire încît se învrednicise încă din tinerețe de mărturia adusă bătrînului Zaharia, căci «umblase fără prihană în toate poruncile și rînduielele Domnului»¹² fiind cu mare rîvnă față de Dumnezeu și «cu Duhul arzînd»¹³. Un asemenea om n-a mai putut răbda ca noi să fim judecați atît de nedrept, ci, fiind copleșit de indignare, a cerut să fie ascultat și el, întrucît, zicea el, vorbind în apărarea fraților, la noi nu-i necredință față de Dumnezeu și nici vreo neleguire oarecare.

10. Cei din jurul tribunalului au început să mai strige împotriva lui și cu toate că el era un om de neam mare, guvernatorul n-a vrut să țină seama de observația lui, oricît de dreaptă ar fi fost, ci a întrebat numai dacă și el este creștin. Mărturisind și el cu glas răspicat că este creștin, Vettius a fost și el arestat și trecut în ceata martirilor, fiind socotit apărătorul sau «paracletul creștinilor» căci avea în el pe Paracletul sau Duhul lui Zaharia¹⁴, pe care l-a dovedit prin bogăția dragostei sale, apărînd cu bunăvoință pe frați și punîndu-și sufletul pentru ei. Căci și el era și este încă ucenic adevărat al lui Hristos, urmînd Mielului oriunde ar merge El»¹⁵.

11. «De acum printre creștini apăruseră deosebiri: cei care erau hotărîți și pregătiți pentru mărturisire au devenit cei dintîi martiri, ca unii care și-au împlinit cu toată bucuria mărturisirea pentru mucenicie; alții, însă, s-au arătat nepregătiți, lipsindu-le deprinderea și puterea de-a îndura izbeliștea unei lupte atît de grele. Dintre aceștia, cam zece la număr au părăsit credința, fapt care ne-a produs o mare mîhnire și nemăsurată jale, tăind și curajul celor care nu fuseseră încă arestați și care, deși gustaseră din toate aceste amărăciuni, urmau încă pe martiri și nu-i părăseau.

12. Din pricină că nu toți se arătasera hotărîți să primească mărturisirea, erau cuprinși toți de o mare teamă nu atît de frica pedepselor, ci fiindcă ne îngrijoram că poate nu toți creștinii vor avea curajul să se declare creștini.

11. Comandantul militar al cohorței XIII care-și avea reședința în Lyon. Se făcea mai întîi ancheta - desigur folosindu-se mijloacele dure pentru a se obține depoziii cerute de orientarea păgînă a vremii. Ultimul care decidea era «legatus pro praetore», guvernatorul provinciei, care avea grad de provincie imperială. L. Homo, *Le Haut Empire*, Paris 1933, p. 123-124.

12. Luca, 1, 6.

13. Rom., 12, 11.

14. Luca, 1, 67.

15. Apoc., 14, 4.

13. Totuși dintre cei care se arătaseră vrednici de martiraj, zilnic erau arestați alții și alții, încât putem spune că din amîndouă Bisericile au fost prinși toți cei mai destoinici și cu rolul cel mai de frunte¹⁶.

14. Au fost arestați și cîțiva păgîni, servitori în casele unora dintre ai noștri, întrucît guvernatorul poruncise public să ne scotocească pe toți. Mînați de viclenia satanei, aceștia s-au îngrozit de chinurile pe care vedeau că le îndură sfinții (creștinii) și, însemnați și de ostași, ei au declarat în chip mincinos că noi ne-am dada la ospețe thiestice, la desfriuri chiar cu mamele noastre, așa cum a făcut Oedip săvîrșind lucruri pe care nu le putem nici măcar vorbi sau să le gîndim și despre care nici nu credem că le vor fi săvîrșit oamenii vreodată¹⁷.

15. Zvonurile acestea totuși s-au răspîndit, așa că toți s-au infuriat împotriva noastră încît chiar cei care înainte se arătaseră îngăduitori față de noi din pricina unor relații familiale, acum s-au aprins de minie și scrișneau înverșunați¹⁸ împotriva noastră, încît se împlinea ceea ce s-a zis de Domnul: «Vine ceasul cînd tot cel ce vă va ucide să creadă că aduce închinare lui Dumnezeu»¹⁹.

16. De acum nu le-a mai rămas sfinților martiri altceva decît să îndure chinuri mai presus decît orice descriere, în vreme ce satana a încercat în chip și fel să-i facă să ne mai pîrască și cu alte blasfemii.

17. «Toată înverșunarea mulțimii, a guvernatorului și a ostașilor s-a descîrcat peste măsură asupra diaconului Sanctus din Vienne și asupra lui Maturus de curînd botezat, dar luptător viteaz, apoi asupra lui Attalus din Pergam, care pentru creștinii de aici fusese în toată vremea «stilp și întărire a adevărului»²⁰ și, în sfîrșit, asupra Blandinei, prin care Hristos a arătat că cele ce la oameni par neînsemnate, urîte și disprețuite, la Dumnezeu se învrednicesc de mare slavă prin dragostea față de El, care se arată prin luptă și nu se laudă în zadar.

18. Căci în vreme ce noi toți, ca și stăpîna ei după trup, care era și ea luptătoare printre martiri, nu temeam că, din pricina slăbiciunii trupului ei, Blandina nu va găsi tăria necesară să-și mărturisească deschis credința, s-a umplut de atîta tărie încît cei care o chinuiau în toate chipurile, schimbîndu-se pe rînd, unii după alții, de dimineața pînă seara, s-au declarat ei înșiși învinși, nemaivînd ce să-i mai facă și mirîndu-se că mai suflă după ce întreg trupul ei era sfișiat și plin de răni, mărturisind ei că un singur chin de felul acesta ar fi fost destul ca ea să-și fi dat sufletul, nemaifiind nevoie de atîtea altele.

16. În urma procedurii crude a judecătorilor precum și din cauza fanatismului mulțimilor, se pare că s-a căutat a se pune vina pe «cei mai de frunte» din cele două Biserici.

17. Cunoscutele acuze aduse creștinilor. Atenagora, *Solie*, XXXV. Minucius Felix, *Octavius*, XXVIII, 2. Iustin, *Apologia prima*, VII-XI.

18. *Fapte*, 7, 54.

19. *Ioan*, 16, 2.

20. *I Tim.*, 3, 15.

19. Dar ca un atlet viteaz, fericita Blandina strîngea noi puteri din mărturisirea ei, iar întărirea, odihna și chipul ei de a-și potoli durerea și chinurile ei erau cuvintele: «Sînt creștină și știu că ai noștri n-au săvîrșit nimic rău!»

20. Dar și Sanctus răbda vitejește în chip minunat și mai presus de fire și de orice om toate caznele pe care cei nelegiuîți i le pregăteau, în nădejdea ca prin durata și mărimea chinurilor să audă de la el ceva ce nu se cuvine; dar el a rezistat cu tărie atît de neclintită încît n-a vrut să spună nici numele lui nici numele poporului și nici al orașului din care se trage, nici dacă e sclav ori dacă e liber, ci la toate întrebările răspundea în limba latină:²¹ «sînt creștin». În loc de nume de oraș, de țară și de orice altceva păgînii n-au putut auzi de la el nimic».

21. «De aceea atît guvernatorul cît și chinuitorii s-au înverșunat foarte împotriva lui încît, nemaiavind ce să-i mai facă, i-au lipit de părțile cele mai plâpînde ale trupului plăci de aramă înroșite.

22. Acestea sfîrșiau, dar el rămînea neînduplecat, neînfrînt și statornic în mărturisirea lui, răcorit și întărit doar de izvorul cel ceresc al apei vieții care țîșnește din coasta lui Hristos²².

23. Ce-i drept trupul lui era o mărturie a ceea ce i-au făcut: era numai rană și vîntăi și atît de sfîșiat încît pierduse și înfățișarea de om²³, dar în el «pătimea Hristos», care săvîrșea fapte minunate, căci zdrobind pe vrăjmaș arăta, prin pilda altora²⁴, că nimic nu-i de temut acolo unde este dragostea Tatălui, nimic dureros unde se află mărirea lui Hristos».

24. «Într-adevăr, după cîteva zile nelegiuîții începură din nou să-l chinuie pe martir, crezînd că fiindu-i părțile trupului umflate și arse, l-ar înfrînge dacă ar înăspri și mai mult caznele, într-o vreme cînd nu mai putea suferi nici măcar atingerea mîinilor, căci dacă ar muri el în chinuri, ar intra frica în ceilalți. Dar nu numai că nu s-a întîmplat cu el nimic din toate acestea, ci mai presus de orice socoteli omenеști, el și-a revenit și s-a întremat prin chinurile acestea din urmă, încît și-a primit din nou înfățișarea de mai înainte precum și putința folosirii mădularelor, căci prin Harul lui Dumnezeu cea de a doua lui chinuire n-a fost pentru el pedeapsă, ci vindecare.

25. Iar pe o femeie oarecare, Vivlida, una din cele care înainte tăgăduise că e creștină, pe care diavolul credea că a și înghițit-o, voind să o judece și pentru blasfemie, a adus-o spre a fi chinuită ca s-o silească astfel să declare lucruri nelegiuite²⁵ la adresa noastră, fiind slabă și fără curaj.

26. Dar în timp ce era chinuită s-a trezit și ea ca dintr-un somn adînc, intrucît pedeapsa aceasta vremelnică a făcut-o să-și amintească de pedeapsa

21. Sanctus se trăgea din populație de origine latină; dintre ceilalți, care aveau încă nume tot latinești, unii proveneau din Orient, cum e cazul cu Attalus din Pergamul Asiei Mici.

22. *Ioan*, 8, 38; 19, 34.

23. *Isaia*, 53, 2, 5.

24. *I Tim.*, 1, 16.

25. Acuzele amintite (nota 17).

cea veșnică în (focul) gheenei, de aceea a răspuns în fața blasfematorilor, spunându-le: «Cum ar putea mânca astfel de oameni copii, cită vreme lor nu le este îngăduit să mănince nici sînge de animal necuvîntător?»²⁶ Și de atunci ea a mărturisit că este creștină și a fost trecută și ea în ceata martirilor.

27. Întrucît cu ajutorul lui Hristos răbdarea sfinților a făcut zadarnice toate aceste tiranice mijloace de pedepsire, diavolul a uneltit și alte născociri: întemnițări în locuri întunecoase și îngrozitoare și punerea picioarelor în butuci, cu strîngerea lor pînă la a cincea gaură²⁷, precum și alte torturi, pe care slujitorii înfuriați și îndrăciți obișnuiau să le aplice celor arestați. În felul acesta mulți au murit asfixiați în temniță, și anume toți cei pe care i-a ales Dumnezeu să-și sfîrșească zilele în așa fel ca să fie pusă în lumină slava Lui.

28. Dar oricît de crud au fost chinuții, încît, cu toată grija care li se dădea, se părea că nu vor mai putea trăi, ei totuși au rămas în închisoare și deși au fost lipsiți de orice ajutor omenesc, au fost înzdrăveniți iarăși de Domnul, încît, întăriți suflatește și trupește, încurajau și mîngîiau și pe cei de afară. În schimb, cei plăpînzii și ridicați mai de curînd, al căror trup nu fusese oțelit pînă atunci, n-au putut suporta povara temnițelor și au murit în întunecimea lor.

29. Fericitul Potin, căruia îi fusese încredințată păstoria episcopiei de Lyon, fiind atunci în vîrstă de peste 90 de ani²⁸ și foarte slăbit cu trupul, încît din cauza slăbiciunii trupești abia mai sufla, întărindu-se prin rîvna duhului de dorința pentru mucenicie, a fost tîrît și el la tribunal. Trupul lui era cu totul dărîmat de bătrînețe și de boală, în schimb sufletul îi era încă atît de viov, încît și prin el Hristos s-a dovedit biruitor²⁹.

30. Cînd ostașii l-au adus la tribunal dregătorii orașului și toată mulțimea care îl însoțea intonau cele mai deosebite strigăte, parcă ar fi adus tocmai pe Hristos însuși. Oricum și el a adus o bună mărturisire³⁰.

31. La întrebarea guvernatorului, cine este Dumnezeu creștinilor, el a răspuns: «Dacă vei fi vrednic, îl vei cunoaște!»³¹. Atunci a fost smucit și tîrît fără milă și i s-au dat tot felul de lovituri, cei din apropiere lovindu-l cu pumnii și cu picioarele, fără nici un respect pentru vîrsta lui, iar cei de departe aruncînd

26. Poate fi aici o confirmare a prescripției din Fapte 15, 29, pe care popoarele din Anglia și Spania o respectau și în secolele șapte și opt (Stigloher, *o.c.*, p. 270).

27. Multe cazuri similare întîlnim la *Martirii din Palestina*. Și Origen a suferit astfel de cazne.

28. Ca și sfîntul Irineu (= Pașnicul), care se pare că a îngrijit redactarea acestei lungi epistole, venerabilul episcop Potin (mai probabil «Fotin» = cel luminat, prin botez) provenea din Răsărit, de unde va fi venit încă prin anii 140-150.

29. *II Cor.*, 2, 14.

30. *I Tim.*, 6, 13.

31. Întîlnim și la martirii din Palestina refuzul de a-și da numele, locul de origine ori de a declara ce cunosc ei despre Dumnezeu. Acest refuz nu poate avea decît o singură motivare: neputința omului de a cunoaște pe Dumnezeu altfel decît «întru putere», *I Cor.*, 2, 5.

asupra lui cu ce aveau în miini, socotind toți că ar fi o nelegiuire dacă cineva s-ar abține să-l necinstească și crezînd că ar răzbuna astfel pe zeul lor. Și cu toate că abia mai sufla, l-au aruncat și pe el în temniță, unde după două zile și-a dat sufletul³².

32. Atunci s-a arătat marea purtare de grijă a lui Dumnezeu și milostenia nemăsurată a lui Iisus, așa cum arareori se întîmplă în viața frățietății noastre, care n-a fost niciodată părăsită de ajutorul lui Hristos.

33. Căci cei care la prima arestare au tăgăduit că sînt creștini au ajuns și ei în temniță și au avut și ei parte de aceleași crîncene chinuri ca și ceilalți, întrucît de astă dată lepădarea lor de credință nu le-a fost de nici un folos³³. Dimpotrivă, cei care au mărturisit de fapt ce erau, au fost închiși numai ca creștini, fără să li se mai aducă altă învinuire, pe cînd cei dintîi, care se lepădaseră de noi și care fuseseră osîndiți ca ucigași și ca făcători de rele, au fost îndoit pedepsiți decît ceilalți.

34. Într-adevăr, bucuria muceniciei, nădejdea celor făgăduite, dragostea de Hristos și Duhul Tatălui³⁴ ușurau pe aceia, în schimb pe aceștia (care s-au lepădat de credință) conștiința îi muștra amarnic încît erau recunoscuți de toți după mersul și după înfățișarea lor.

35. De fapt, cei ce mărturisiseră pășeau veseli, multă demnitate și bucurie se citeau pe fețele lor, iar lanțurile îi înfășurau ca o podoabă fermecătoare, parcă ar fi niște mirese gătite de nuntă cu haine țesute și brodate cu aur³⁵, răs-pîndind totodată mireasma lui Hristos³⁶ încît unii credeau că sînt unși cu uleiuri frumos mirositoare. Ceilalți dimpotrivă mergeau cu ochii plecați, umiliți, schimbați la față și plini de toată rușinea, iar pe deasupra trebuiau să îndure și batjocurile păgînilor ca oameni necinstiți și lipsiți de curaj, învinuiți și ca ucigași, lipsiți de omenie, de mărire și de bucurie în viață. Văzîndu-i, ceilalți s-au întărit și mai mult, încît din clipa în care au fost arestați, nu se mai lăsau intimidăți și nici nu mai ascultau de șoaptele diavolului, ci mărturiseau fără șovăire că sînt creștini».

36. După cîteva observații referentul continua astfel:

«Așadar, după ce au avut parte de atîtea chinuri muceniciei și-au încheiat viața în cele mai diferite chipuri, împletind Tatălui o singură cunună, dar cu felurite și variate flori. Se cuvenea doar ca atleții cei viteji, care au îndurat tot

32. Biserica Apuseană cinstește pomenirea sfințului Potin la 2 iunie, pe cînd Biserica Răsăriteană îl cinstește atît pe el, cît și pe sfințitul Irineu, urmașul lui în scaun, la data de 23 august.

33. După cum se vede din desfășurarea lucrurilor, renegații au fost trecuți în rîndul acuzaților de drept comun și vor fi osîndiți ca atare.

34. Variantele siriacă și latină au «Paraclet» în loc de Duhul Tatălui.

35. Ps. 44, 14.

36. II Cor., 2, 15.

felul de lupte și au biruit în chip atît de strălucitor, să primească cununa cea mare a nemuririi.

37. Maturus, Sanctus, Blandina și Attalus au fost aruncați la fiare în amfiteatrul municipal³⁷, slujind drept obiect de desfătare obștească pentru sălbăticia păgînilor, căci tocmai pentru noi creștinii a fost rînduită o zi anume în care urmam să fim sfișiați de fiare.

38. Maturus și Sanctus au fost supuși și în amfiteatru la tot felul de chinuri ca și cum înainte n-ar fi avut destul de suferit, dar mai ales fiindcă biruiseră pe potrivnic, în mai multe chipuri, avînd să dea lupta pentru cununa însăși, au suferit acum din nou loviturile de bice obișnuite, tîrîrile și sfișierile fiarelor sălbatice și toate cîte le striga și le porunca un popor înfuriat, iar la urma tuturor, punerea pe scaunul de fier înroșit, de pe care trupurile lor arse răspîndeau un miros de carne friptă.

39. Dar nici în felul acesta păgîinii nu s-au potolit, ci s-au înfuriat și mai tare, vrînd să înfrîngă cu totul răbdarea creștinilor, însă, ca și la început, ei n-au auzit din partea lui Sanctus decît cuvîntul mărturisirii («sînt creștin»), pe care-l repeta într-una.

40. Așadar, întrucît în ciuda grelei și îndelungatei lor lupte creștinii tot mai erau încă în viață, în cele din urmă li s-a tăiat capul³⁸, în ziua în care au ajuns în locul unor întregi serii de lupte să se facă ei înșiși priveliște lumii³⁹.

41. Blandina a fost spînzurată de un stîlp, fiind sortită să fie sfișiată de fiarele sălbatice: vîzîndu-o atîrnată pe un fel de cruce și auzîndu-o rugîndu-se într-una, luptătorii creștini își sporeau curajul căci în lupta ei vedeau, și cu ochi trupești, pe Cel ce se răstignise pentru ei, ca să convingă pe toți cei ce cred în El că tot cel ce pătîmește pentru slava lui Hristos are parte de Dumnezeu cel viu.

42. Dar întrucît în ziua aceea nici o fiară n-a vrut să se atingă de ea, a fost dezlegată de pe stîlp, a fost dusă din nou în închisoare și păstrată pentru o nouă luptă, pentru ca, arătîndu-se biruitoare în mai multe lupte, să aducă șar-pelui celui amăgitor⁴⁰ osîndirea veșnică. Iar ea, cea mică, cea slabă și cea disprețuită, care a îmbrăcat pe Hristos⁴¹, atletul cel mare și neînvins, să încurajeze pe frați, învingînd în multe chipuri pe vrăjmaș și încoronîndu-se astfel cu cununa nesticăciunii.

37. În urma săpăturilor executate în 1949 se pare că acest «τὸ κοινὸν» (= amfiteatrul municipal) ar fi fost situat lângă confluența Ronului, în cartierul actual Lyon – Fourvière, cf. G. Bardy, *o.c.* p. 15–16. Expresiile τὸ δημόσιον și τὸ κοινὸν provoacă greutăți de traducere. Să însemneze «poporul coloniei și cei din confederația orașelor»? Posibil, pentru a se da importanță lărgită spectacolului.

38. Așa se proceda de regulă (*Actele martirice*, «P.S.B.» 11, p. 125, dar și numeroase cazuri la *Martirii din Palestina*, mai jos, în acest volum).

39. *I Cor.*, 15, 9; *Evr.*, 10, 33.

40. *Isaia*, 17, 1.

41. *Rom.*, 13, 14; *Gal.*, 3, 27.

43. Ca unul care era cunoscut de toți, Attalus a fost cerut și el de popor cu multe strigăte; de aceea fiind pregătit să lupte cu bună conștiință, a intrat și el în arenă. Înainte el fusese școlit temeinic în rîndurile Bisericii creștine și tot timpul s-a distins ca un bun mărturisitor al adevărului.

44. Acum a fost și el dus în amfiteatru avînd atîrnată o tăbliță pe care era scris în latinește: «Acesta-i Attalus cel creștin»⁴². Poporul fierbea de furie împotriva lui. Cînd guvernatorul a aflat că Attalus era roman a poruncit să fie dus la închisoare, unde mai erau și alții, raportînd împăratului despre el și așteptînd hotărîrea lui.

45. Răstimpul acesta n-a decurs pentru martiri nici în lenevire și nici fără folos⁴³, ci prin răbdarea lor s-a arătat mila cea nemăsurată a lui Hristos, căci prin cei vii, cei morți au înviat, iar martirii au iertat pe cei ce nu au mărturisit credința⁴⁴, încît s-a făcut multă bucurie mamei fecioare (Bisericii) fiindcă pe cei ce i-a lepădat ca morți i-a reprimat ca vii.

46. Căci prin mijlocirea martirilor și-au revenit cei mai mulți din cei care se lepădaseră de credință, au fost născuți din nou și cu timpul s-au întremat, de aceea, întrucît de acum au învățat să pună mărturie pentru credință, s-au prezentat la tribunal ca să fie interogați iarăși de guvernator, căci Dumnezeu nu vrea moartea păcătosului, ci pocăința lui⁴⁵.

47. Între timp Cezarul (Marcu Aureliu) a răspuns că cei care vor mărturisi că sînt creștini să fie puși la cazne, în schimb cei care se vor lepăda, aceia să fie eliberați⁴⁶. Și întrucît începuse să se celebreze sărbătoarea țării de aici – la care venea mulțime mare de oameni din toate neamurile⁴⁷ – au fost aduși la scaunul de judecată, parcă ar fi fost reprezentație teatrală, și martiri, ca să facă plăcere mulțimilor. Din cauza aceasta guvernatorul a început noi interogatorii, iar celor care se dovedeau a fi cetățeni romani li se tăia capul, pe cînd pe ceilalți îi trimitea la fiarele sălbatice⁴⁸.

48. Acum Hristos a fost preamărit cu toată strălucirea și de către cei care altădată se lepădaseră, mărturisind de astădată că sînt creștini, împotriva așteptărilor păgînilor. Ei au fost judecați aparte ca și cum ar putea fi eliberați, dar mărturisind, au fost trecuți în ceata martirilor. Au rămas însă neinterogați cei care n-au avut nicicînd vreo urmă de credință, nici n-au știut ce e «haină de

42. Attalus era cetățean roman, de aceea – potrivit uzanțelor – li se scria pe o tăbliță «vina», ca și Domnului Iisus (*Marcu*, 15, 26).

43. *II Petru*, 1, 8.

44. Adică s-au rugat pentru cei căzuți ca să fie iarăși primiți în Biserică, *II Cor.*, 2, 7; *Col.*, 3, 13.

45. *Iez.*, 12, 23; 33, 11.

46. În sensul hotărît de Traian.

47. La 1 august al fiecărui an se adunau la Lyon reprezentanții cetățivilor din jur. T. Mommsen, *Das Weltreich d. Cäsaren*, Wien-Leipzig 1933, p. 112-113.

48. Totuși lui Attalus nu i s-a tăiat capul pentru că va fi cerut mulțimea să-l arunce la fiare.

nuntă»⁴⁹, nici frică de Dumnezeu⁵⁰, adică fiii pierzării⁵¹, aceia care și prin împotrivirea lor blestemă calea vieții.

49. Toți ceilalți au rămas în Biserică. Și pe când îi interogau, un oarecare Alexandru, frigan de neam, medic de profesiune, care a petrecut mulți ani în Galia, cunoscut aproape de toți pentru dreptatea lui față de Dumnezeu și pentru îndrăzneala limbajului său (căci nu era lipsit de har apostolic)⁵², stînd cu tărie înaintea tribunalului, îndemna pe creștini prin semne de aprobare să aibă curaj pentru mărturisire, ca și cum el i-ar naște din nou în dureri⁵³.

50. Văzîndu-l cei din jurul scaunului de judecată și înfuriindu-se pe cei care se lepădaseră mai înainte și care acum s-au întors la credință, mulțimile au strigat împotriva lui Alexandru, spunînd că el este cel care a provocat această schimbare. Auzind acestea guvernatorul i-a poruncit să se înfățișeze înaintea lui și întrebîndu-l cine este și răspunzîndu-i că este creștin, s-a înfuriat și l-a osîndit să fie aruncat și el la fiarele sălbatice. Și într-adevăr, a doua zi el a intrat în amfiteatru împreună cu Attalus, căci pe acesta guvernatorul l-a condamnat din nou la fiare numai ca să facă pe plac mulțimii.

51. Și intrînd ei în amfiteatru, au trecut pe rînd prin toate uneltele născocite pentru chinuire, îndurînd pînă la capăt întreaga tortură, așa că în cele din urmă li s-au tăiat capetele. Alexandru n-a lăsat însă să-i scape nici un geamăt și nici un murmur, ci vorbea doar în inima sa cu Dumnezeu.

52. Iar Attalus cînd a fost pus pe scaunul de fier înroșit, îndată ce s-a împrăștiat miros de carne friptă din trupul lui, a zis către mulțime în limba latină: «Iată ce înseamnă să mîncînci oameni. Noi însă nici nu mîncăm oameni și nici nu facem ceva rău». Întrebat apoi ce nume are Dumnezeu, Attalus a răspuns: «Dumnezeu n-are nume cum are omul».

53. După toate acestea, în ultima zi a luptei cu fiarele, Blandina a fost adusă și ea, din nou, împreună cu Ponticus, fratele ei, un băiețuș de cincisprezece ani. Cu toate că în fiecare zi erau duși ca să vadă chinurile celorlalți ca să-i silească să jure pe zeii lor păgîni, totuși ei au rămas statornici luîndu-i în rîs pentru toate încercările lor, încît mulțimea s-a înfuriat împotriva lor fără să-i pese de vîrsta copilului și nici să se rușineze de tînăra fecioară.

54. I-au supus deci la toate grozăviile și i-au făcut să treacă prin tot felul de chinuri silindu-i, pe rînd, pe fiecare, să jure pe zeii lor, dar n-au reușit în planurile lor, căci Ponticus era într-adevăr încurajat de sora sa, încît păgînii au văzut că ea este cea care-l încurajează și-l întărește; iar el răbdînd cu vitejie toate chinurile, și-a dat duhul.

49. *Matei*, 22, 11-13.

50. *Rom.*, 2, 24.

51. *Ioan*, 17, 12.

52. *Fapte*, 4, 28-31.

53. *Gal.*, 4, 19.

55. Ultima dintre toți, ca o vrednică mamă, care și-a îndemnat copiii la luptă și i-a trimis victorioși în fața împăratului fericită⁵⁴, căci a trebuit să treacă și ea împreună cu copiii ei prin toate luptele, fericită Blandina s-a grăbit apoi să plece și ea după ei, bucurându-se și veselindu-se de sfârșitul ei parcă ar fi fost chemată la ospățul de nuntă, iar nu spre a fi aruncată fiarelor.

56. După ce a fost biciuită, aruncată la fiare, întinsă pe grătar, la urmă a fost pusă într-o plasă și aruncată unui taur. Vreme îndelungată ea a fost aruncată de animal în văzduh, dar nu simțea nimic la toate prin câte trecea pentru că nădăjduia în cele crezute și vorbite cu Hristos. În cele din urmă, i s-a tăiat și ei capul.

Păgînii înșiși au mărturisit că niciodată la ei n-a suferit o femeie atîtea și așa de crude chinuri.

57. Dar nici în felul acesta nu s-au domolit furia și cruzimea păgînilor față de sfinți, căci aceste treburi sălbatice și barbare erau neîncetat tulburate de fiara cea îngrozitoare – diavolul⁵⁵, de aceea fiind greu de stăpînit, furia lor s-a năpustit împotriva cadavrelor.

58. Căci păgînii nu s-au rușinat nici după ce au văzut c-au fost învinși pentru că ei nu mai aveau judecată omenească, ci s-au aprins și mai cumplit decît o fiară. La rîndul lor și guvernatorul și poporul arătau față de noi aceeași nedreaptă ură ca să se plinească Scriptura: «Cel nelegiuit să mai facă nelegiuri, iar cel drept să fie și mai drept»⁵⁶.

59. Și într-adevăr, pe cei care au murit sufocați în temniță păgînii i-au aruncat la ciîni, păzindu-i cu grijă noaptea și ziua, ca să nu fie careva înmormîntat de noi. La vedere au fost lăsate numai resturile pe care le-au lăsat fiarele și focul, fie bucăți sfișiate, fie resturi arse, pe cînd capetele și trupurile sfirtecate care rămaseră neîngropate, au fost păzite strașnic de ostași zile de-a rîndul.

60. Au fost și din aceia care murmurau și scrișneau din dinți⁵⁷ cînd se uitau la aceste resturi pentru că n-au primit o pedeapsă și mai mare, în vreme ce alții rîdeau și-și băteau joc, preamărind pe idolii lor care au adus creștinilor o astfel de pedeapsă. În schimb, cei care mai dovedeau o oarecare omenie, pîrînd că suferă oarecum alături de ei, ocărau repetînd mereu: «Unde este Dumnezeu lor? Ce le-a ajutat religia pe care au ales-o în locul vieții?»

61. Dacă la ei exista atît de mare deosebire de păreri, singura noastră durere era aceea că nu puteam să îngropăm în pămînt trupurile martirilor. Nici noaptea nu ne ajuta la așa ceva, nici banii nu-i convingeau pe ostași și nici

54. *II Macabei*, 7, 21-23; 27-29; 41.

55. Pe bună dreptate se întreabă cercetătorii (Bardy, *o.c.* II, p. 21), cum se explică cruzimea atît de mare a mulțimilor păgîne din Lyon. Din cei vreo 48 de martiri lyonezi cel puțin 1/3 erau orientali. Lista martirilor n-a mai strîns-o Eusebiu (poate va fi făcut-o în «Colecția» pierdută), ci *Martirologiul* ieronimian și Grigorie de Tours.

56. *Apoc.*, 22, 11.

57. *Fapte*, 7, 54.

rugămintele noastre nu-i înduioşau, păzindu-i în tot chipul, ca şi cum cine ştie ce mare câştig ar fi avut dacă i-ar fi lăsat fără mormînt.»

62. Pe lângă acestea, el mai adăuga: «Aşadar, trupurile mucenicilor au fost batjocorite în tot chipul şi lăstate în aer liber vreme de şase zile; după aceea au fost arse şi prefăcute în cenuşă, pe care apoi nelegiuirii au aruncat-o în fluviul Ron, care curge prin apropiere⁵⁸, ca să nu mai rămînă pe pămînt nici o urmă de ele».

63. Păgînii au făcut acestea gîndindu-se că ar putea învinge pe Dumnezeu şi că martirii vor fi lipsiţi de o nouă naştere, căci ziceau: «Să nu mai aibă nădejdea învierii, datorită căreia sînt convinşi că introduc la noi o credinţă străină şi nouă, dispreţuiesc chinurile şi sînt gata să meargă la moarte cu bucurie; să vedem acum dacă vor mai învia şi dacă Dumnezeul lor le mai poate ajuta să scape din mîinile noastre!»

II

Că martirii iubiţi de Dumnezeu primeau pe cei căzuţi în persecuţie şi-i vindecau

1. Iată ce întîmplări au dat peste Bisericile lui Hristos în vremea împăratului despre care vorbim. Ne putem uşor închipui, dacă facem o cît de scurtă judecată, că ceea ce a avut loc aici s-a întîmplat şi în celelalte provincii⁵⁹. Se cuvine, dar, să mai subliniem în mod deosebit din această scrisoare cîteva pasaje, din care să se vadă cum sînt zugrăvite cu înşeşi cuvintele lor bunătatea şi iubirea de oameni a martirilor respectivi⁶⁰.

2. «Ei s-au făcut următori şi imitatori ai lui Hristos, cel care «fiind chipul lui Dumnezeu, nu răpire a socotit a fi întocmai cu El»⁶¹, dar cu toate că se aflau într-o slavă atît de mare, mărturisind (pe Hristos) nu o dată sau de două ori, ci de multe ori, pe cînd erau sfişiaţi de fiare şi avînd pe tot trupul arsuri, sîngerări şi răni, nu numai că nu s-au numit pe ei înşişi «martiri», ci nu ne-au lăsat nici pe noi să le spunem acest nume, ci dacă vreodată careva dintre noi îi numea «martiri» în grai ori în scris, ei ne mustrau amarnic.

3. Căci ei rezervau acest nume numai lui Hristos, singurul martor adevărat şi credincios⁶², «cel întîi născut din morţi, începutul vieţii în Dumnezeu»⁶³. E drept că îşi aminteau de martirii trecuţi din această lume şi ziceau: «Aceia, da, sînt într-adevăr martiri, pe care Hristos i-a învrednicit să-i ia la Sine prin mărturisire, pecetluind cu moartea mucenicia lor, pe cînd noi abia dacă sîn-

58. Confluenţa Ronului cu Saone era în antichitate ceva mai în sus decît este azi. Nu se poate preciza în care porţiune a fluviului vor fi fost aruncate osemintele martirilor.

59. Şi totuşi nu se cunosc alte cazuri de martiraje în ultimii ani ai domniei lui Marc Aureliu.

60. Nu se ştie de ce a revenit atît de tirziu Eusebiu cu aceste adaosuri.

61. *Filip.*, 2, 6.

62. *Mărturç Apoc.*, 3, 14.

63. *Col.*, 1, 18; *Apoc.*, 1, 5; *Fapte*, 3, 15.

tem niște bieți și smeriți mărturisitori». Rugau chiar cu lacrimi pe frați, ca unii care au nevoie, ca și aceștia să facă rugăciuni neconținute pentru sfârșitul lor.

4. Căci chiar și dacă dovedeau prin fapte tăria mărturisirii dovedindu-se a fi adevărați eroi prin statornicie, răbdare și curaj, totuși din frică față de Dumnezeu opreau pe frați să-i numească martiri».

5. Și îndată, după aceea: «S-au smerit atunci sub mîna cea puternică prin care sînt înălțați acum⁶⁴, atunci pe toți îi apărau, pe nimeni nu osîndeau; pe toți îi dezlegau și pe nimeni nu legau⁶⁵. Se rugau și pentru cei care-i chinuiau cumplit ca și Ștefan martirul cel desăvîrșit care zicea: «Doamne, nu le socoti lor păcatul acesta»⁶⁶. Or, dacă el se rugase pentru cei care-l ucideau cu pietre, atunci cu atît mai mult s-a rugat pentru frați».

6. Și după cîteva cuvinte referatul continuă astfel: «Din cea mai curată dragoste au luptat ei lupta cea mai grea împotriva vrăjmașului⁶⁷ pentru ca odată strînsă de gît fiara să sloboadă afară teferi pe cei despre care ea-și închipuise că i-a înghițit de tot. Căci ei nu se arătau trufași față de cei căzuți⁶⁸, ci printr-o milostivire cu adevărat părintească mai curînd le-au făcut parte din bunurile pe care le aveau din belșug, vărsînd pentru ei lacrimi bogate inaintea Tatălui.

7. Viața au cerut-o și li s-a dat⁶⁹, iar ei au împărțit-o și celor de aproape atunci cînd s-au întors la Domnul cu totul biruitori. Și întrucît totdeauna au iubit pacea și pe noi mereu spre pace ne-au îndrumat, de aceea s-au și dus la Dumnezeu cu pace fără să fi lăsat mamei jale și nici fraților tulburare și luptă, ci lăsîndu-le doar bucurie, pace, înțelegere și dragoste»⁷⁰.

8. Această istorisire despre dragostea pe care fericiții martiri o aveau față de frații căzuți poate fi de folos din pricina purtării neomenesți și fără de milă a celor care s-au arătat mai tirziu lipsiți de îndurare față de mădularele trupului lui Hristos⁷¹.

III

Ce vedenie a avut în somn mucenicul Attalus?

1. Aceeași scriere despre martirii amintiți conține și o altă istorisire vrednică de pomenit, de aceea cred că nu se va supăra nimeni dacă vom aduce-o la cunoștință cititorilor. Iată despre ce e vorba.

64. I Petru, 5, 6.

65. Matei, 16, 19; 18, 18.

66. Fapte, 7, 60.

67. Adică împotriva diavolului.

68. Gal., 6, 4.

69. Ps., 20, 4.

70. Gal., 5, 22.

71. Aluzie la secta rigoristă a novațienilor, despre care Eusebiu dă multe amănunte în *Istoria sa*, îndeosebi în cartea a șasea VI, XLIII, 1-18.

2. Întrucît unul dintre ai lor (creștini), Alcibiade, ducea încă de mai înainte o viață foarte aspră, nevoind să pună nimic în gură decît pîine și apă⁷² și întrucît acest fel de viață a continuat și în închisoare, i s-a arătat lui Attalus o vedenie, după întîia sa luptă pe care a suportat-o în amfiteatru, spunîndu-i că Alcibiade nu face bine lepădîndu-se de ceea ce Dumnezeu a creat și prin aceasta dă altora prilej de sminteală.

3. Alcibiade s-a lăsat convins: mîncă de acum fără alegere și mulțumea lui Dumnezeu pentru toate. Căci harul lui Dumnezeu nu-i lăsa necercetați, ci Duhul Sfînt îi sfătuia în toate.

4. Întrucît ucenicii lui Montan împreună cu Alcibiade și Teodot începușeră încă de pe atunci să răspîndească printre mulți ideile lor de proorocie și foarte multele minuni ale harismelor dumnezeiești care se săvîrșeau pînă atunci în diferitele biserici dădeau oamenilor motiv să se creadă că acești oameni aveau și darul proorociei, și întrucît s-a iscat o neînțelegere din această pricină, frații din Galia și-au formulat, la rîndul lor, și ei părerea proprie despre aceste probleme, și anume o părere înțeleaptă și foarte ortodoxă. La aceasta au mai adăugat și diferite scrisori despre martirii care și-au sfîrșit viața printre ei, scrisori pe care le compuseseră pe vremea cînd frații lor se aflau încă în cătușe și pe care le trimiseseră atît fraților din Asia și Frigia, cît și lui Eleuteriu, care era pe atunci episcop de Roma, prin care se urmărea pacificarea Bisericilor.

IV

Ce mărturie dădeau martirii despre Irineu

1. În epistola lor către episcopul Romei, despre care am mai vorbit, martirii vorbeau frumos și despre Irineu, care pe atunci era deja preot al comunității din Lyon, dînd despre el foarte multe mărturii, după cum arată textual înseși cuvintele lor:

2. «Ne rugăm, părinte Eleuterie, ca scrisoarea noastră să te găsească în bucurie atît cît și alte dăți. Am încredințat cu aducerea acestei scrisori pe frațele și însoțitorul⁷³ nostru Irineu și-ți cerem să-l primești ca pe un rîvnitor al testamentului lui Hristos, căci dacă am ști că situația în care se află îndreptățeste pe cineva, atunci ți l-am fi recomandat în primul rînd ca pe un preot al Bisericii, cum de fapt și este».

3. Ce rost are să înșirăm după scrisoarea amintită lista martirilor morți fie prin tăierea capului, fie aruncați ca hrană fiarelor, fie morți în închisori, precum și numărul celor care au adus mărturie pentru credință, dar care totuși au

72. S-a bănuț că Alcibiade ar fi fost montanist, dar nu e sigur. Au fost multe grupări rigorige în primele secole.

73. *Apoc.*, 1, 9.

rămas în viață? Pentru oricine ar dori-o, va fi ușor să urmărească aceste liste foarte amănunțite luând în mână epistola care, după cum am zis, a fost introdusă de noi în «colecția martirilor»⁷⁴.

Acestea au fost, așadar evenimentele care au avut loc sub Antonin⁷⁵.

V

Dumnezeu a primit ruga creștinilor trimițând ploaie lui Marcu Aureliu

1. Despre fratele împăratului, Cezarul Marcu Aureliu⁷⁶, se istorisește că odată pe cînd își rînduia ostașii să înceapă lupta împotriva germanilor și a sarmaților se afla în mare strîmtorare pentru că armata era greu chinuită din pricina lipsei de apă. Atunci ostașii din așa numita «legiunea Melitenei» potrivit credinței care i-a ajutat de atunci și pînă azi în luptele lor cu dușmanii, au înge-nunchiat cum le este obiceiul să se roage, înălțînd rugăciuni fierbinți către Dumnezeu.

2. Chiar și numai arătarea unei astfel de privesliști a impresionat pe dușmani, dar se istorisește că s-a întîmplat un fapt și mai surprinzător: făcînd rugăciuni zeilor, o furtună puternică a pus repede pe fugă pe vrăjmași fugărindu-i nimicitor, în timp ce ploaia a înviorat pe cei care mai înainte erau cît pe aci să piară de sete.

3. Această istorisire e descrisă și de niște scriitori care sînt îndepărtați de învățătura noastră și care s-au străduit să scrie despre împărații de care vorbim, dar ea e cunoscută și între ai noștri. Însă întrucît sînt străini de credința noastră, istoricii «din afară», chiar dacă relatează faptul ca ceva ieșit din comun, totuși ei nu recunosc cum că faptul a avut loc în urma rugăciunii săvîrșite de ai noștri⁷⁷. Ca unii care iubesc adevărul, scriitorii noștri relatează faptul într-un mod simplu și cinstit.

4. Printre aceștia din urmă am putea număra pe Apolinarie⁷⁸, care istorisește că de atunci legiunea care în urma rugăciunii a săvîrșit minunea a primit

74. Aceeași lucrare a lui Eusebiu – din păcate pierdută – și despre care vorbește în multe locuri V. Prefața; VI, XXII, 8 etc.

75. A se vedea aici în nota nr. 2 în această «carte».

76. Poate că e vorba de campania din anul 172. Dio Cassius, *Hist. rom.*, LXXI, 8–10.

77. Dintre scriitorii păgîni («din afară», cum îi numește Eusebiu) cîțiva au relatat cazul atribuindu-l rugii împăratului, respectiv magului egiptean Harnufis. În plus, senatul roman a ridicat lui Marc Aureliu și a bătut și monede în cinstea acestui «miracol». Dintre istoricii profani care au relatat cazul amintim pe Iulius Capitolinus (*Vita M. Aurelii*, 24), Claudius Apolinarius (în VI. *Cons. Honorii* carm. 28), Themistius (*Care e cea mai împărătească dintre virtuți?* discurs) și Dio Cassius (*Hist. rom.* 71, 8).

78. Acest Apolinarie, despre care s-a pomenit mai sus (IV, 12) ar fi putut fi sursa din care se documentează Eusebiu. Din nefericire, lucrarea lui s-a pierdut.

de la împărat un anumit nume legat de acel eveniment: în limba latină ea a fost numită «legio fulminatrix»⁷⁹.

5. Martor vrednic de încredere ne-ar putea fi în această privință și Tertulian: într-o apologie în favoarea credinței, pe care a adresat-o senatului și despre care am mai amintit și pînă acum⁸⁰, el confirmă această știre cu o argumentare mai temeinică și mai concludentă⁸¹.

6. Căci el însuși scrie că și pe vremea sa circulau niște scrisori date de prea luminatul împărat Marcu (Aureliu)⁸², în care mărturisește că pe cînd armata sa era amenințată să moară de sete ea a fost salvată de rugăciunile creștinilor, după care adaugă că amenința cu moartea pe cei care încercau să pîrască pe ai noștri.

7. Și tot acolo același scriitor mai adaugă: «Ce fel de legi mai sînt și cele pe care le dau împotriva voastră numai cei nelegiuți și nedrepti și cruzi, pe care nici Vespasian nu le-a respectat, cu toate că biruise pe iudei și pe care și Traian le-a zădărnicit în parte atunci cînd a oprit urmărirea creștinilor și pe care nu le-a aplicat nici Adrian, cu toate că dădea o atenție pînă și celor mai curioase zvonuri, de altfel ca și cel care se numea «Piul», care nici el nu le-a respectat?»⁸³

Dar despre aceste lucruri creadă oricine ce va vrea.⁸⁴

8. Să mergem, dar, mai departe cu expunerea istoriei noastre. Potin și-a încheiat și el viața murind ca martir la o vîrstă de 90 de ani împliniți, deodată cu martirii din Galia. După el, la conducerea episcopiei de Lyon, a urmat Irineu. După cîte am aflat, în tinerețea lui, Irineu ascultase predicile lui Policarp.

9. În cea de a treia carte a scrierii *Contra ereziilor* Irineu stabilește ordinea în care au urmat la conducere episcopii Romei pînă în vremea lui Eleuteriu, despre care am mai amintit tocmai cînd am relatat cele întîmplute în vremea lui, întrucît tocmai pe vremea lui și-a compus scrierea. Iată cum se exprimă el:⁸⁵

79. Numirea «legio fulminatrix» e mai veche decît M. Aureliu și, potrivit lui D. Cassius (o.c., LV, 23, 5), practica un cult deosebit, închinat lui Zeus Keraunos.

80. Mai sus II, II, 4; XXV, 4; III, XXXIII, 3.

81. *Apologeticul* V, 6.

82. E vorba de anexa a doua (inserată după Prima Apologie a lui Iustin) (cea *Către Senat*) scrisă afirmativ de împăratul M. Aureliu în legătură cu biruința acestei legiuni «fulminatrix». *Scrisoarea e apocriță* (Iustin, *Apol. I*, în «P.S.B.» 3, p. 73-74).

83. Tertulian, *Apolog.* V, trad. rom. p. 46.

84. Eusebiu nu poate preciza data evenimentului, argumentarea nici n-o caută: «creadă oricine ce va vrea».

85. Irineu, *Contra ereziilor*, III, III, 3.

VI

Lista episcopilor Romei

1. «După ce au întemeiat și rînduit Biserica, fericii apostoli au pus în fruntea treburilor episcopale pe Lin, acela despre care amintește Pavel în epistola sa către Timotei⁸⁶.

2. Acestuia îi urmează Anaclet, iar după el, ca al treilea după apostoli, e ales ca episcop Clement, care văzuse și el de asemenea pe fericii apostoli și a vorbit cu ei, predica apostolilor răsunîndu-i încă în urechi și avînd vie tradiția lor înaintea ochilor. De altfel, el nu era singur în situația aceasta, căci trăiau încă mulți din cei care primiseră învățătura de la apostoli.

3. Pe vremea lui Clement s-a iscat o grea tulburare în Biserica din Corint, de aceea Biserica Romei a trimis corintenilor o foarte însemnată epistolă «ca să-i readucă la pace și ca să le reînnoiască credința așa cum fusese ea primită de la apostoli».

Și îndată după aceea același Irineu adaugă:

4. «Acestui Clement, primul care îi urmează este Evarest; în urma lui Evarest vine Alexandru, după care, ca al șaselea începînd de la apostoli, e rînduit Sixt; după el Telesfor, care a mărturisit în chip minunat; după aceea Higin, în urma lui Pius și după acesta Anicet, iar după ce Sotir a urmat lui Anicet, iată că acum, ca al zecelea după apostoli, deține serviciul episcopal Eleuteriu.

5. În aceeași ordine și în aceeași rînduială s-a păstrat în Biserică tradiția apostolilor și tot așa a ajuns pînă la noi și propovăduirea adevărului⁸⁷.

VII

În timpul acela creștinii aveau încă darul minunilor

1. Așa ne spune Irineu în cele cinci cărți ale sale, pe care le-am amintit mai înainte⁸⁸ și cărora le-a dat titlul: *Combatere și împotrivire la știința cea mincinoasă*⁸⁹ și ele consună întru totul cu ceea ce am istorisit mai înainte. În cea de-a doua carte a aceleiași lucrări el afirmă că în vremea lui existau încă în unele Biserici dovezi despre o lucrare plină de minuni, despre care zice:

2. «Ereticii n-aveau putere să învie vreun mort, așa cum au făcut-o Domnul și apostolii prin rugăciunea lor sau cum s-a întîmplat adeseori în comunitățile fraților, cînd din diferite motive întreagă Biserica din cîte un ținut se ruga

86. II Tim., 4, 21.

87. Supra, nota 85.

88. III, XIII; XV; XXXIV.

89. I Tim., 6, 20.

cu post îndelungat și cu rugăciuni și sufletul mortului se întorcea iarăși întreg și omul devenea rodul rugăciunilor sfinților»⁹⁰.

Și apoi în alt loc:

3. «Dacă ereticii ar spune că faptele Domnului ar fi fost numai niște năluciri, îi putem trimite la cărțile proorocilor și din ele vom arăta că toate au fost proorocite despre El așa după cum s-au întâmplat și că nu există decît un singur Fiu al lui Dumnezeu. De aceea întru numele Lui și săvîrșesc adevărații Săi ucenici, potrivit darului primit de la El⁹¹, tot felul de fapte de ajutorare.

4. Într-adevăr, unii scot demoni cu adevărat în așa fel încît adeseori tocmai cei care au fost curățiți de dureri rele cred și rămîn în Biserică. Alții au darul de a cunoaște viitorul, de a tilcui arătările și cu cuvintele proorocilor; alții vindecă pe bolnavi, însănătoșindu-i doar prin punerea mîinilor; chiar și azi – după cum am amintit – unii morți au fost înviați și au petrecut cu noi un număr apreciabil de ani.

5. Pe scurt, nu-i cu puțință să spunem numărul harismelor, pe care Biserica din toată lumea le primește de la Dumnezeu întru numele lui Iisus Hristos, Care a fost răstignit pe vremea lui Pontiu Pilat și cu ajutorul cărora săvîrșește fapte bune chiar și în folosul păgînilor fără să înșele pe nimeni și fără să ceară bani pentru aceasta, ci așa, fără plată, cum le-a primit de la Dumnezeu⁹², tot așa le împarte și ea»⁹³.

6. Iar în alt loc același Irineu scrie: «După cum am auzit spunîndu-se în Biserică, mulți frați au harisme profetice și, prin puterea Duhului, grăiesc în tot felul de limbi, tilcuind oamenilor cele ascunse, după cum e de folos, explicînd tainele lor»⁹⁴.

Atîta despre faptul că s-a păstrat pînă în vremurile de care ne ocupăm puterea de a săvîrși minuni.

VIII

Ce știri ne aduce Irineu despre Sfintele Scripturi

1. Întrucît încă de la începutul acestei lucrări⁹⁵ am făgăduit să reproducem la momentul potrivit cuvintele primilor presbiteri și ale scriitorilor bisericești, prin care ei au transmis în scris tradițiile ajunse pînă la noi despre Scripturile canonice, și deoarece Irineu este unul din aceștia, vom reproduce cîteva pasaje din opera lui.

90. Irineu, *Contra ereziilor* II, XXXI, 2.

91. *Efes.*, 4, 7.

92. *Matei*, 10, 8.

93. Irineu, *Contra ereziilor* II, XXXII, 4.

94. Irineu, *o.c.* V, VI, 1.

95. În legătură cu Irineu suna forțat expresia «primii sau vechii preoți».

2. În primul rînd cele privitoare la Sfintele Evanghelii în limba lor, cam pe vremea cînd Petru și Pavel propovăduiau la Roma vestea cea bună, punînd astfel temelile Bisericii de acolo.

3. «Apoi, după ce apostolii se răspîndiseră, Marcu, ucenicul și tîlmaciul lui Petru, ne-a lăsat și el în scris cele propovăduite de Petru. Cît despre Luca, însoțitorul lui Pavel, a compus și el o Evanghelie după predica auzită de la Pavel.

4. În sfîrșit ucenicul Domnului, cel care s-a aplecat pe pieptul Lui⁹⁶, a scos și el o Evanghelie pe cînd petrecea în Efesul Asiei⁹⁷.

5. Acestea sînt, așadar, știrile date în cea de a treia carte de autorul despre care am vorbit. Iată cum se exprimă el în cea de a cincea carte a sa despre Apocalipsa lui Ioan și despre înțelesul numărului lui antihrist:⁹⁸ «Așa se prezintă lucrurile și numărul acesta îl întîlnim în toate manuscrisele vechi. Faptul acesta îl mărturisesc cei care au văzut pe Ioan cu ochii lor, iar în afară de aceasta ne spune și rațiunea că numărul fiarei e format după felul în care grecii numără literele numelui»⁹⁹. Iar ceva mai încolo zice despre același nume:

6. «Nu greșim dacă afirmăm ceva cu siguranță despre numele lui antihrist căci dacă ar fi trebuit să localizăm hotărît numele lui în împrejurările de astăzi, atunci ar fi spus-o și cu gura cel ce a văzut el însuși descoperirea, căci nu-i prea de mult de cînd a fost văzută această descoperire, ci foarte aproape de zilele noastre, și anume spre sfîrșitul domniei lui Domițian»¹⁰⁰.

7. Așadar acestea le spune Irineu despre Apocalipsă. El amintește și despre întîia epistolă a lui Ioan, aducînd despre ea numeroase mărturii¹⁰¹ și, probabil, și despre întîia epistolă a lui Petru¹⁰², *Păstorul* (lui Herma), pe care nu numai că-l cunoaște, ci chiar îl și citează, spunînd: «Bine spune Scriptura: să crezi mai întîi că există numai un singur Dumnezeu, Care a creat și rînduiește totul». Și celelalte¹⁰³.

8. Mai folosește și cîteva cuvinte scoase din «Înțelepciunea lui Solomon», cînd zice cam așa: «Vederea lui Dumnezeu duce la nemurire, iar nemurirea te apropie de Dumnezeu»¹⁰⁴. Mai departe amintește și de *Memoriile* unui presbiter apostolic, «al cărui nume l-a trecut sub tăcere și pomenește doar de altă scriere a lui, *Explicări la Sfintele Scripturi*»¹⁰⁵.

96. Ioan, XIII, 25; XXI, 20.

97. Irineu, *Contra ereziilor* III, I, 1.

98. *Apoc.*, 13, 18.

99. Irineu, *o.c.* V; XXI, 1.

100. Irineu, *o.c.* V, XXX, 3 (citat aici III, XVIII, 3).

101. Irineu, *o.c.* III, XVI, 5 = I Ioan, 2, 18-22; III, XVI, 8 = I Ioan, 4, 1-3.

102. Irineu, *o.c.* IV, IX, 2 = I Petru, 1, 8; *o.c.*, IV, XVI, 5 = I Petru, 2, 16.

103. Irineu, *o.c.* IV, XX, 2 = Herma, *Păst.* 1. Trad. rom. «P.S.B.», 1, 241.

104. Irineu, *o.c.* IV, XXXVIII, 3 = *Înf.*, Sol. 6, 20.

105. Irineu, *o.c.* IV, XXVII, 1-2; XXIII, 1; XXX, 1; XXXI, 1; XXXII, 1.

9. Amintește și de Iustin Martirul, și de Ignatie, folosind dovezi scoase din scrierile lor¹⁰⁶, mai făgăduiește că combate într-o lucrare aparte și pe Marcion, folosindu-se de înseși scrierile lui¹⁰⁷.

10. Iată apoi ce spune textual despre traducerea Celor șaptezeci și despre inspirația Scripturilor: «Dumnezeu S-a făcut așadar om și astfel Domnul însuși ne-a mântuit, dându-ne semnul fecioarei, dar nu așa cum zic cei care și azi îndrăznesc să tălmăcească cuvîntul Scripturii: «Iată, fecioara va lua în pîntece și va naște fiu»¹⁰⁸, în felul în care au făcut-o Teodotion din Efes și Achila din Pont, prozeliți iudei și unul și celălalt, în urma cărora «ebioniții spun că Hristos S-a născut din Iosif»¹⁰⁹.

11. După care adaugă ceva mai departe: «Înainte ca romanii să-și fi întemeiat împărăția, pe cînd macedonenii stăpîneau încă Asia, Ptolemeu, fiul lui Lagos, foarte doritor de a-și îmbogăți biblioteca organizată de el la Alexandria cu cele mai bune cărți ale tuturor oamenilor, a cerut locuitorilor Ierusalimului Scripturile traduse în limba elină.

12. Ca unii care erau și ei supuși aceluiași macedoneni, au trimis lui Ptolemeu pe cei mai buni cunoscători ai Scripturilor și care cunoșteau amîndouă limbile, 70 de bătrîni. Și într-adevăr, Dumnezeu a lucrat aici după cum a vrut,

13. căci voind să pună la încercare îndemînarea fiecăruia din ei, Ptolemeu a grijit să nu se deosebească deloc conținutul Scripturilor dacă ei ar lucra uniți la traducere, de aceea i-a despărțit pe unii de alții și le-a poruncit tuturor să traducă aceleași cărți, pînă s-au terminat toate Scripturile.

14. Iar cînd s-au întîlnit din nou cu Ptolemeu¹¹⁰ și au făcut comparație între traducerile unora și ale altora, Dumnezeu S-a preamărit și Scripturile au fost recunoscute într-adevăr ca dumnezeiești, căci toți exprimară aceleași idei în aceleași cuvinte de la început pînă la sfîrșit, așa încît pînă și păgînii și-au putut da seama că Scripturile au fost traduse sub însuflarea lui Dumnezeu.

15. Și nu-i nici o mirare în ceea ce a lucrat Dumnezeu, El care atunci cînd Scripturile se nimiciseră în timpul robiei poporului de pe vremea lui Nabucodonosor și cînd după 70 de ani mai tîrziu iudeii se reîntoarseră în țară și cînd același Dumnezeu a inspirat pe vremea lui Artaxerxe, regele perșilor, pe preo-

106. Irineu, *o.c.* IV, VI, 2; V, XVIII, 4.

107. Irineu, *o.c.* I, XVII, 4.

108. *Isaia*, 7, 14; Iustin, *Dialog* XLVII, 1.

109. Irineu, *o.c.* III, XXI, 1.

110. După cum ne relatează *Epistola lui Aristeu*, diadohul Ptolemeu Filadelful (286–247 î. Hr.) a poruncit să se traducă în grecește – la îndemnul bibliotecarului său Demetriu – cărțile Pentateuhului. Așa a luat ființă traducerea de către cei 72 de învățați evrei cunoscută sub numele «Septuaginta». Cf. *Lettre d'Aristée a Philocrate* par A. Pelletier, Paris, 1962. Sub urmașul său Ptolemeu Evergetes s-au tradus și celelalte cărți ale V. Testament.

tul Ezdra¹¹¹ din tribul lui Levi, ca să refacă toate cuvintele proorocilor de pînă atunci și să așeze din nou pentru popor Legea dată de Moise»¹¹².

Atîta despre Irineu.

IX

Episcopii din vremea împăratului Comodus

După ce Antonin stăpînise imperiul vreme de nouăsprezece ani¹¹³, puterea o preia Comodus. În primul lui an de domnie peste bisericile Alexandriei a fost așezat Iulian după o păstorire de 12 ani a lui Agripin.

X

Panten filosoful

1. Școala credincioșilor din Alexandria o conducea pe atunci un bărbat foarte vestit pentru erudiția sa. Numele lui era Panten¹¹⁴. După un vechi obicei exista la ei un «didascalieion» al științelor sacre, care s-a păstrat pînă în vremea noastră și știm că el e condus de cei mai capabili bărbați în filosofie și teologie¹¹⁵. Se istorisește că cel de care vorbim era pe vremea aceea printre cei mai străluciți căci ieșise din școala filosofică zisă a «stoicilor».

2. Se spune că dovedea atîta rîvnă și înclinări atît de îndrăznețe față de cuvîntul sfînt, încît pentru vestirea Evangheliei lui Hristos a fost privit ca un apostol al popoarelor din Răsărit, ajungînd această lucrare chiar pînă în India¹¹⁶. Căci în vremea aceea existau încă mulți vestitori ai Evangheliei Domnului, care în rîvna lor dumnezeiască de a imita pe apostoli se străduiau să contribuie la creșterea și zidirea cuvîntului dumnezeiesc.

3. Se pare că și Panten a fost dintre aceștia și de aceea se și spune că a mers pînă în India, iar acolo se zice că i-a luat-o înainte Evanghelia după Matei, pe care a aflat-o la niște localnici care cunoșteau învățătura creștină; la oamenii de acolo propovăduise Bartolomeu, unul dintre apostoli, lăsîndu-le Evanghelia după Matei în limba ebraică păstrată pînă în timpul de care vorbim. Pe temeiul numeroaselor sale isprăvi Panten ajunse conducătorul școlii din Alexandria, explicînd oral și în scris comorile învățaturii dumnezeiești.

XI

Clement din Alexandria

1. Tot cam în vremea aceea s-a făcut foarte cunoscut prin studierea Sfintei Scripturi Clement, omonim cu acel ucenic al apostolilor care condusesese pe vremuri Biserica Romei.

111. Ezdra, 9, 38-41.

112. Irineu, *o.c.* III, XXI, 2. Se observă că Eusebiu relatează aici lucrurile cam simplist.

113. Între 161-180.

114. Panten e o figură puțin cunoscută. Un cercetător (H. Marrou, *A. Diognète*, Paris 1952) îi atribuia epilogul acestei epistole. Oricum, se pare că el va fi fost activ și în scris (Kraft, *o.c.* 253).

115. Nici Eusebiu nu știe lucruri prea sigure despre școala catehetică din Alexandria.

116. India sau Arabia sudică? se întreabă Harnack (*Mission... II*, 698).

2. În *Hipotipozale* (Schite) sale el amintește pe Panten cu numele, socotindu-l «dascălul» său, fapt pe care ni-l lasă să-l înțelegem și în prima carte a *Stromatelor* (covoare) sale atunci cînd amintește pe cei mei vestiți urmași ai apostolilor, cu care a stat el în legătură, zicînd textual:

3. «Această scriere nu-i o lucrare scrisă cu artă spre a mă lăuda, căci în ea sînt adunate însemnări pentru bătrînețe, un leac împotriva uitării, simple reproduceri, simple schițe după învățăturile strălucitoare și pline de viață ale acelor fericiți și cu adevărat vrednici bărbați, pe care m-am învrednicit și eu să-i ascult.

4. Dintre aceștia unul este un ionian, care locuia în Grecia; alții sînt din Grecia Mare, unul din ei din Celo-Siria, altul din Egipt, altul din Anatolia, unul era din Asiria, altul era din Palestina, un evreu din naștere¹¹⁷. În cele din urmă am întîlnit un altul – dar primul în puterea cuvîntului și a gîndirii –, alături de el am aflat odihnă sufletului meu; l-am găsit în Egipt unde era ascuns¹¹⁸. Dascălii aceștia care păstrau tradiția cea adevărată, care vine direct de la Sfinții Apostoli, de la Petru, Iacov, Ioan și Pavel, tradiție transmisă din tată în fiu – deși puțini fii seamănă cu părinții – au ajuns pînă la noi și au depus în sufletele noastre acele frumoase semînte strămoșești și apostolice»¹¹⁹.

XII

Episcopii de Ierusalim

1. Pe acele vremuri era în mare faimă ca episcop de Ierusalim Narcis, care-i cunoscut chiar și pînă azi de către mulți. El era cel de al 15-lea urmaș după răscoala iudeilor din timpul împăratului Adrian și noi am arătat, în legătură cu timpul acela, că începînd de atunci comunitatea de acolo s-a format din pîgîni după ce se terminase cea din tăierea-împrejur și astfel primul episcop luat dintre pîgîni a fost Marcu¹²⁰.

2. După el, listele de succesiune a episcopilor locali numesc pe Casian, iar după el pe Publius, apoi pe Maxim; după el pe Iulian, apoi pe Gaius; după el pe Simah, apoi pe un alt Gaius și încă un Iulian, apoi pe Capiton, după aceea pe Valens și pe Dolihian. În fine, după toți aceștia, pe Narcis, al treisprezecelea de la apostoli potrivit succesiunii regulate a episcopilor¹²¹.

117. Nu știm cine vor fi fost cei vizați: din Ionia, să fi fost Meliton din Sardes, din Siria, Tațian sau Bardesan evreul, Teofil, din Cezareea ori Teodot, gnosticul, zice G. Bardy, *o.c.* p. II, 41. În orice caz, se poate vedea și de aici universalitatea cunoștințelor lui Clement, care citează în *Stromatele* sale numai pe Platon de peste 500 de ori.

118. Text întrerupt. E posibil să fie aici o aluzie la persecuția care a izbucnit în anul 202 și cînd să se fi ascuns Panten de frica urmărilor.

119. Clement Alex., *Stromate*, I, 11, trad. Pr. D. Fecioru, în «P.S.B.» 5, p. 16-17.

120. A se vedea mai sus: IV, IV, 1; IV, VI, 4.

121. Nu se cunoaște nimic precis despre acești episcopi.

XIII

Rodon și știrile lui despre marcioniți

1. Pe vremea aceea trăia în Roma și Rodon, originar din Asia, ucenic școlit – cum însuși afirma – la școala lui Tațian, pe care îl cunoaștem din cele precedente¹²². El a compus diferite cărți și s-a îndreptat, între alții, și împotriva ereziei lui Marcion, care în vremea aceea – potrivit celor spuse de Rodon – era dezbinată în mai multe direcții. Tot el ne arată cine sînt cei care au provocat această dezbinare atunci cînd combate cu grijă greșitele învățături scornite de fiecare din ei.

2. Să auzim ce spune: «Cauza pentru care nu se împacă ei unii cu alții izvorăște din deosebiri privitoare la crezul lor. Într-adevăr, Apelles, unul din ceata lor, lăudat pentru felul lui de viață și pentru vîrsta lui înaintată, mărturisește un singur principiu, în schimb crede că proorociile sînt opera unui duh rău, convins de declarațiile unei fecioare îndrăcite numită Filomena.

3. Alții, între care și însuși Marcion, introduc două principii, potrivit cărora (de altfel ca și Potitus și Vasilicus) întocmai ca un lup din Pont¹²³, negăsind aiurea răspuns la întrebarea: cum să explici deosebirile dintre lucruri, recurg la simplitate și fără să întrebe dacă există dovezi, recunosc două principii. În fine, alții dintre ei s-au depărtat și mai mult de acești dascăli, afirmînd ceva și mai greșit: că nu există numai două, ci chiar trei firi, așa cum susține întemeietorul și conducătorul lor, Sineros, după cum afirmă ucenicii lui»¹²⁴.

5. Același Rodon descrie și chipul în care a intrat în legături cu Apelles¹²⁵ spunînd: «Cînd bătrînul Apelles ne frecventa s-a putut convinge că în multe privințe nu avea dreptate. De pildă a ajuns să spună că nu-i numai decît necesar să cercetezi amănunțit învățătura, ci fiecare să rămînă la părerea lui proprie. Căci, zicea el, s-ar putea ca cei care și-au pus nădejdea în Cel răstignit să se mîntuiască numai dacă ar fi aflați că săvîrșesc binele. Problema cea mai întunecată din învățătură era, cum spunea el, concepția despre Dumnezeu. Oricum, nu există decît un singur principiu, după cum spune și învățătura noastră».

6. După ce a expus întreaga concepție a lui Apelles, Rodon continuă: «De unde ai dovada în acest sens sau pe ce teme poți tu afirma că există numai un singur principiu? Spune!» La care el răspunde: «Cuvintele proorocilor se con-

122. Aici, IV, I, 1.

123. Marcion era fiul unui episcop din orașul Sinope din Pont. El credea că există doi dumnezei: unul aspru și drept (cel al Vechiului Testament), al doilea, cel bun și milostiv (cel al Noului Testament). A se vedea *Istoria bisericească universală*, I, 136–138.

124. Tertulian, *Despre proscriserea ereticilor*, XXX.

125. Un timp a fost aderent al lui Marcion la Roma, apoi s-a alipit de gnostici în Alexandria.

trazic între ele pentru că nu conțin nimic adevărat. Ele sînt în contradicție, mincinoase și opuse unele altora.

7. De ce anume există numai un singur principiu – continuă el – nu poți ști, dar simt că numai așa trebuie să cred. Cînd l-am conjurat să spuie adevărul, el jură că adevărul îl spune că nu știe cum poate exista un Dumnezeu, iar că pe El numai așa Îl putem crede. Cît despre mine, am început să rîd acuzîndu-l că așa dascăl cum se pretinde, nu se pricepe nici măcar să-și argumenteze crezul».

8. În aceeași scriere același Rodon se adresează lui Calistion¹²⁶ și mărturisește că și el a fost la Roma ucenicul lui Tațian și că într-o carte compusă de el (*Probleme*), Tațian făgăduia că va explica pasajele neclare și ascunse din Sfințele Scripturi. La rîndul lui, și Rodon făgăduiește că va explica într-o carte specială «rezolvările» date de Tațian. Se mai afirmă că de la Rodon ne-a mai rămas și un comentariu la Exaimeron.

9. Cît despre Apelles, acesta s-a făcut vinovat de 100 de ori față de Legea lui Moise, luînd în rîs în mai multe scrieri cuvîntul sfînt și dîndu-și silința – cel puțin așa credea el – să-l «demaște și să-l combată».

Atîta despre problemele acestea.

XIV

Proorocii mincinoși ai catafrigienilor^{126a}

Vrăjmașul Bisericii lui Dumnezeu, care urăște cumplit binele și îndrăgește răul și care niciodată n-a uitat să scornească tot felul de uneltiri împotriva Bisericii lui Dumnezeu, a ajuns și de astă dată să provoace unele direcții străine de duhul Bisericii. Dintreeretici, unii s-au strecurat ca niște șerpi veninoși prin Asia și Frigia, lăudîndu-se cu Montan pe care-l numeau «Mîngîietorul» sau «Paracletul» noii Biserici și cu niște femei din anturajul lui, Priscilla și Maximilla, pe care le socoteau proorocițele lui Montan.

XV

Despre schisma produsă de Blastus în Roma

Alți eretici au înflorit în Roma. Ei aveau în frunte pe un oarecare Florin, care s-a lăsat de chemarea preoțească, iar alături de el mai era încă unul, Blastus, căzut și el în același fel de la calea adevărului. Amîndoi au reușit să rupă pe mai mulți inși din sînul Bisericii și să-i atragă de partea lor. Fiecare dintre aceștia se silea să caute căi noi spre aflarea adevărului¹²⁷.

126. Personaj necunoscut.

126 a. Sub «catafrigieni» se înțeleg montaniștii, după numele întemeietorului acestei secte rigoriste, Montan, născut în localitatea Pepuza din Frigia, provincie în care se resimțea încă influența culturii «asiatice și barbare» (*Enciclopedia civilizației grecești*, București 1970, p. 249).

127. Capitolele XIV și XV sînt doar introducere pentru cunoașterea și combaterea montanismului, de care vorbește, mai ales, cap. XVI.

XVI

Montan și mincinoasele lui proorocițe

1. Împotriva rătăcirii numite a catafrigenilor, puternica ocrotire a adevărului a ridicat în Ierapole ca o armă tare și nebiruită pe Apolinarie, despre care am amintit mai înainte¹²⁸ și pe mulți alți bărbați învățați din vremea aceea.

2. Aceștia au și lăsat un foarte bogat material pentru istoria noastră. Unul dintre cei amintiți, la începutul scrierii sale împotriva acestor eretici, ne înștiințează că pentru a-i combate a avut cu ei și discuții orale¹²⁹. Iată cum își începea el¹³⁰ scrierea:

3. «Cu toate că e foarte multă vreme, iubite Avircius Marcelus, de când mi-ai cerut să compun o lucrare împotriva ereziei celor pe care tu îi numești după numele lui Miltiade¹³¹, totuși pînă acum de fiecare dată am ezitat nu afit că n-aș fi fost în stare să o combat și să aduc o mărturie pentru adevăr, cît mai ales de frica și de îngrijorarea că ar putea crede cineva că eu aș adăuga ceva nou la învățătura Noului Testament și a Evangheliei, față de care nimeni din cei care vor să se conducă după Evanghelia însăși nu are voie nici să adauge, nici să elimine nimic¹³².

4. Întrucît nu e mult de cînd mă aflam în Ancira Galatiei, am găsit Biserica de acolo cu urechile de-a dreptul amețite nu de o nouă proorocie, cum cred ei, ci de o falsă proorocie, cum se va vedea din cele următoare; drept aceea pe cît mi-a stat în putință și cît mi-a ajutat Dumnezeu, am discutat cu ei în Biserică, cu fiecare prilej, zile de-a rîndul, despre problema aceasta precum și despre altele de acest fel. Urmarea a fost că întreaga comunitate s-a bucurat și s-a întărit în adevăr, iar partida vrăjmașă a fost pentru moment respinsă și dușmanii rușinați.

5. Presbiterii de acolo m-au rugat, de față fiind și presbiterul Zotie din Otrus¹³³, să le las textul celor rostite împotriva dușmanilor credinței. Momentan nu li l-am putut lăsa, în schimb am făgăduit că dacă-mi va ajuta Dumnezeu li-l voi trimite cît mai curînd».

6. După ce a spus aceste lucruri și altele asemănătoare la începutul scrierii sale, iată cum prezintă el cauza ereziei amintite: «Înverșunarea lor împotriva Bisericii și erezia lor recentă care-i îndepărtează de Biserică pleacă din următoarele:

128. IV, XXI; XXVI; XXVII.

129. Nu se știe despre cine poate fi vorba.

130. Unii au identificat pe acest scriitor cu episcopul Abercius de Ieropole de pe la finele sec. al II-lea, autorul inscripției cunoscute (I. Rămureanu în *Actele martirice*, «P.S.B.» 11, pag. 352-361).

131. Unii cred că sub Miltiade ar trebui să vedem pe Alcibiade: V, III, 4.

132. *Apoc.*, 22, 18-19.

133. Harnack (*Mission...* II, 770) crede că Zotie va fi fost episcop în Otrus, localitate frigiană.

7. La granița Misiei frigiene se spune că există un sat cu numele Ardaban¹³⁴. Se crede că acolo a făcut loc diavolului în sufletul său, pentru prima dată – și anume pe vremea proconsulului Gratus al Asiei¹³⁵ – unul dintre credincioși, Montan, în urma unei nestăvilite dorințe de a ajunge conducător. Influențat de duhurile rele, Montan a căzut la un moment dat în extaz, începînd să scoată sunete și să vorbească lucruri stranii, proorocînd într-un chip cu totul străin de felul tradițional care păstra rînduielele vechi ale Bisericii.

8. Dintre cei care au auzit atunci cuvintele lui rătăcite, unii l-au dojenit declarînd că și-a pierdut mintea ca un îndrăcit, posedat de duhul rătăcirii care tulbură mulțimile și oprindu-l să mai grăiască în public, căci își aminteau de felul cum i-a învățat Mîntuitorul pe apostoli să deosebească duhurile și de amenințarea de a se feri de proorocii cei mincinoși¹³⁶; alții, dimpotrivă, încrezători în sfințenia duhului lui profetic, dar mai ales înfumurați de mîndrie și uitînd de porunca Mîntuitorului, provocau mințile slabe, ușor schimbătoare și înșelătoare ale poporului, lăsîndu-se fermecați și înșelați de el așa fel că nu-i mai puteai face să tacă.

9. Așadar, mai mult prin viclenie și înșelăciune diavolul lucra la pierderea celor neascultători, făcîndu-se cinstit de ei, aprinzînd în ei un simțămînt adormit și înstrăinat de la dreapta credință. În acest scop el a «trezit» două femei, pe care le-a îmbătat cu aceleași idei stricate, încît și ele au început să pre-dice, ca și «bărbatul», aceleași lucruri nebunești, rătăcite și stranii. Montan asigura că cei care-l vor urma cu bucurie și care vor fi mîndri de el se vor mîntui și vor fi copleșiți cu bogate făgăduințe. Cîteodată însă îi și certa în toată regula și după toată cuviința, aceasta ca să apară în fața lor cu înfățișarea de judecător aspru (cu toate că numărul frigienilor care se lăsaseră înșelați de el era mic). Pe de altă parte duhul cel nerușinat învăța pe toți să batjocorească Biserica întregă oriunde s-a răspîndit ea, pentru că acest prooroc nu era cinstit și nici primit.

10. Față de toate acestea, adevărații credincioși din ținutul Asiei s-au adunat în diferite localități și au cercetat noua credință și arătau că ea e străină de Biserică, iar după ce au osîndit erezia au alungat din Biserici pe aderenții lor, scoțîndu-i din comuniunea lor»¹³⁷.

11. Acestea le istorisește la începutul cărții, iar în restul ei a combătut pe față rătăcirea montanistă. În cartea a doua ni se arată și felul cum au murit conducătorii lor:

134. Localitate neidentificabilă.

135. Anii 171–172.

136. *Matei*, 7, 15; *I Ioan*, 4, 1.

137. Unii au crezut că sub «adunările celor credincioși» ar trebui să înțelegem sinoade (P. Batiffol, *L'Église naissante et le catholicisme*, Paris 1909, p. 265); alții au văzut în ele conferințe mixte întrucît la ele luau parte și laici.

12. «Întrucit ne acuza că sîntem «omoritori de prooroci», pentru că n-am vrut să primim pe proorocii lor năbădăioși – deși ei ziceau că tocmai Domnul făgăduise venirea unor astfel de prooroci – să ne răspundă ei înaintea lui Dumnezeu, dragii mei: există oare în ceata celor care s-au ortăcit bîlbîind împreună cu Montan și cu femeile din jurul lui măcar unul singur care să fi fost urmărit de iudei¹³⁸ sau de cei necredincioși? Nici unul! Și tot așa, există oare vreunul care să fi fost prins și răstignit pentru că pomenește numele lui Hristos?¹³⁹ Nici unul singur! Iar dintre femei a mai fost vreodată vreuna biciuită și ucisă cu pietre în sinagoga iudeilor?¹⁴⁰ Niciodată și nicăieri!

13. Și totuși Montan și cu Maximilla lui au ajuns să sfîrșească de o moarte cu totul deosebită de a celorlalți, căci se istorisește că stăpîniți de un duh al rătăcirii ei au murit amîndoi prin spînzurare¹⁴¹, desigur nu deodată, iar după un zvon larg răspîndit sfîrșitul lor și al vieții lor a fost același ca și al lui Iuda.

14. Și tot așa se spune adeseori că acest faimos Teodot, întîiul așa numit «chivernisitor» al noii proorocii¹⁴², ar fi fost ridicat din pămînt și înălțat spre cer, așa avea impresia în extazul lui atunci cînd a fost încredințat să ducă mai departe duhul rătăcitor, dar apoi în cîteva clipe a fost zvîrlit la pămînt și s-a sfîrșit în chip rușinos¹⁴³. Cel puțin așa se istorisește.

15. Dacă n-am văzut cu ochii noștri, nu putem dragul meu, nici s-o știm prea sigur, că se poate ca Montan și Teodot și femeia amintită înainte să fi murit, fie așa cum am spus, fie în alt chip».

16. Oricum, în această carte ni se spune că sfinții episcopi de atunci ar fi încercat să se împotrivească duhului care era în Maximilla, dar au fost împiedicați de alții, și anume de către cei care stăteau în legătură cu ei.

17. El scrie: «Să nu spui că duhul rău care lucrează în Maximilla grăia și în cartea lui Asteriu Urban: «sînt alungată de la oi ca un lup, dar eu nu sînt lup, ci cuvînt, duh, putere»¹⁴⁴. De aceea să arate clar ce putere este cea care este în duh, să dovedească și să silească pe cei care erau prezenți atunci ca să-l mărturisească și să pună la probă acest duh nerușinat și să discute cu el: oameni cu vază și episcopi ca Zoticus¹⁴⁵ din localitatea Comana și Iuliu din Apameea¹⁴⁶,

138. Explicare neclară. Probabil montaniștii se făleau că și ei au martiri. La această observație creștinii îi întrebau: dar puteți voi aduce măcar o singură dovadă că iudeii v-au prigonit, așa cum ne-au prigonit pe noi?

139. Numele de «creștin».

140. *Matei*, 23, 34.

141. G. Bardy (*o.c.* p. 50) crede că e discutabil acest fapt.

142. Casier (ca și Iuda).

143. A se vedea și mai jos, cap. XXI. Poate că și felul morții lui Teodot să cuprindă elemente legendare.

144. Prin aceste trei expresii nu trebuie înțeleasă Sfînta Treime, ci puterile Duhului.

145. Zotic pare a fi horepiscop.

146. Oraș cunoscut în Asia proconsulară.

căroră aderenții lui Temison¹⁴⁷ le-au închis gura, fără să îngăduie să facă de rușine acest duh mincinos și înșelător de norod».

18. Iar după ce tot acolo autorul mai face și alte observații în aceeași carte spre combaterea falselor proorocii ale Maximillei, precizează și timpul cînd scrie aceste lucruri, întrucît amintește și de «proorociile» ei, prin care vestea războaie și răscoale, trădîndu-și neadevărul lor atunci cînd zice textual:

19. «Cum să nu pară de acum înainte mincinoase toate aceste lucruri? Căci iată s-au împlinit mai bine de treisprezece ani de cînd femeia aceea a murit și nici un război local sau universal n-a izbucnit în lume, încît prin mila lui Dumnezeu pînă și creștinii s-au bucurat de o pace statornică»¹⁴⁸.

20. Știrile acestea provin din cartea a doua. Dar voi reda și din cea de a treia carte cîteva scurte pasaje privitoare la cei ce se laudă că în rînduiele lor ar fi fost martiri și mai mulți. «Atunci însă cînd se văd loviți în tot ce spun și cînd se văd reduși la tăcere, atunci își caută scăparea la martirii lor, spunînd că mulțimea martirilor pe care-i au e o mărturie a puterii așa numitului «duh profetic» pe care-l au¹⁴⁹. Dar după cît se pare concluzia aceasta nu-i deloc dreaptă.

21. Căci există și alte erezii care au un număr destul de mare de martiri și pentru aceasta noi totuși nu sîntem de aceeași părere cu ele și nici nu vom mărturisi vreodată că adevărul e de partea lor. Mai întîi, înșiși partizanii ereziei lui Marcion, așa numiții marcioniți¹⁵⁰, spun că și ei au un mare număr de martiri ai lui Hristos, dar adevărul e că ei nu-L mărturisesc corect pe Hristos».

Iar ceva mai departe adaugă:

22. «De altfel, tocmai de aceea, atunci cînd oamenii Bisericii sînt chemați la mărturisirea credinței în adevăr și cînd vin în contact cu cei pe care-i numesc «martiri ai ereziei frigiene», din clipa aceea ei se despart de ei și mai curînd vor să moară decît să mai aibă legături cu ei, pentru că nu se împacă deloc cu duhul ce stăpînește pe Montan și pe femeile lui»¹⁵¹. Acest lucru reiese cu toată claritatea din cele întîmplăte în vremea noastră la Apameea de pe Meandru în legătură cu cei care au murit moarte de martiri împreună cu Caius și Alexandru din Eumenia»¹⁵².

XVII

Despre Miltiade și scrierile lui

1. În aceeași scriere se face amintire și despre scriitorul Miltiade, spunîndu-se că și el a compus un tratat împotriva ereziei respective. După ce reproduce cîteva cuvinte din afirmațiile ereticilor, el continuă: «Acestea le-am aflat

147. Cf. mai jos: V, XVIII, 5.

148. Răstimpul acestei «păci statornice» pare a fi între 180–193.

149. «Duhul să nu-l stingeți» (*I Tes.*, 5, 19) părea deviza montaniștilor.

150. Dintre martirii marcioniștilor cunoaștem cazul episcopului Asclepius, de care vorbește Eusebiu în *Martirii Palestinei*, X, 3., și o femeie din Cezareea.

151. Deci ortodocșii erau convinși că montaniștii se rătăciseră de la adevărul Bisericii.

152. Localitate creștină încă de la începutul sec. al II-lea. (Harnack, *o.c.* II, 740–741).

într-una din scrierile prin care se combătea tratatul fratelui nostru Miltiade, în care acesta dovedise că un prooroc n-are voie să proorocească în stare de extaz, de aceea am și rezumat-o».

2. Ceva mai departe, tot în aceeași scriere, el numără pe cei care au proorocit potrivit Noului Testament și printre ei amintește și de o anumită femeie Amia precum și de un Codrat¹⁵³, despre care declară: «În starea de prefăcută proorocie caracterizată prin nerușinare și nesăbuiță, proorocul cel mincinos începe mai întâi printr-o neștiință căutată, după care, cum am mai spus, sufletul lui se pierde într-un delir involuntar.

3. Ei nu vor fi în stare să ne arate nici un prooroc din Vechiul ori din Noul Testament care să fi fost minat de un astfel de duh, căci nici una din proorociile făcute de un Agav¹⁵⁴, de Iuda¹⁵⁵, de Sila¹⁵⁶, de ficele lui Filip¹⁵⁷, de Amia din Filadelfia și de Codrat sau de oricare ar fi fost ei, nu au nici o legătură cu cele ale montaniștilor».

4. Și apoi iarăși, mai departe: «Căci dacă după spusele lor femeile din preajma lui Montan au primit prin succesiune darul proorociei, ca și Codrat și Amia din Filadelfia, atunci să ne arate care anume sînt printre ucenicii lui Montan și printre femeile lui cei care i-au moștenit pe ei. Căci Apostolul e de părerea că harisma profetică va dura în întreaga Biserică pînă la sfîrșitul celei de a doua veniri¹⁵⁸. Or, cu toate că au trecut 14 ani de la moartea Maximillei, ei nu vor putea să indice numele nici unui urmaș de al lor».

5. Acestea toate ni le-a lăsat acel scriitor anonim. Cît despre Miltiade pe care îl amintește, acesta ne-a lăsat alte mărturii despre rîvna lui față de proorociile sfinte în tratatele pe care le-a compus, *Împotriva păgînilor și Împotriva iudeilor*, fiecare din ele în cîte două cărți. Ne-a mai lăsat și o *Apologie* adresată căpeteniilor lumesti în favoarea filosofiei noastre creștine¹⁵⁹.

XVIII

Și Apolloniu a combătut pe catafrigieni și pe cei amintiți de el

1. Împotriva ereziei numite a catafrigienilor, care înflorea pe atunci mai ales în Frigia, a pășit printr-o combatere și scriitorul bisericesc Apollonius¹⁶⁰.

153. Despre Amia nu știm nimic. Codrat e desigur alt personaj decît apologetul.

154. *Fapte*, 11, 27-30; 21, 10-11.

155. *Fapte*, 5, 22; 27; 32.

156. *Fapte*, 15, 18; *II Cor.*, 1, 19; *I Tes.*, 1, 1.

157. *Fapte*, 8, 5; 21, 8-9.

158. *Efes.*, 4, 8; *I Cor.*, 1, 7.

159. «Căpeteniile» vor fi fost împărații antonini, iar «filosofia» vizată e felul de «viețuire creștină».

160. Necunoscut din altă parte decît de la Eusebiu.

El a scris împotriva lor o lucrare specială, în care pe de o parte a îndreptat cuvînt de mincinoasele lor proorocii, iar pe de altă parte a descris viața conducătorilor ereziei¹⁶¹. Să ascultăm cu ce cuvinte grăiește el despre Montan:

2. «Dar, cine anume este acest recent dascăl, ne arată lucrările lui și învățătura lui. El este cel care învață despre căsătorii că trebuie desființate, el a introdus ca obligatoare posturile și tot el e cel care a dat localităților Pepuza și Timion (două orașele mici din Frigia) numele de «al doilea Ierusalim»¹⁶², cu gîndul să strîngă acolo pe oamenii de pretutindeni, și tot el a așezat oameni care să strîngă bani, dînd în chip viclean numele de «donație» bunurilor strînse de ei, scornind și plata unui salariu pentru cei care vor vesti învățăturile lui pentru ca prin lăcomia aceasta să se întărească propovăduirea cuvîntului».

3. Iată acestea în legătură cu Montan. Iar cînd ajunge să scrie despre proorociile lui declară: «Vom dovedi acum că din clipa în care aceste prime preotese au ajuns să fie posedate de duhul rău ele și-au părăsit îndată pe soții lor. În acest caz, cum n-ar minți cel care ar spune că Priscilla e încă tot fecioară?»

4. După care continuă: «Nu crezi oare că orice Scriptură oprește pe prooroc să primească daruri și bogății?¹⁶³ Atunci cum să nu osîndesc cînd văd pe această proorociță primind aur, argint și haine bogate?»

5. Și apoi, mai departe, despre unul din mărturisitorii lor: «De altfel chiar și Temison și-a ascuns pofta după bunuri exterioare sub o înfățișare pioasă și neputînd răbda încercările martirajului și-a răscumpărat pedeapsa temniței printr-o mare sumă de bani. Dar și în acest caz, în loc să se smerească, nici măcar nu s-a sfiit să se laude ca «martir», maimuțărind pe apostolul și compunînd ca el o «epistolă sobornicească»¹⁶⁴, catehizînd pe oamenii care au o credință mai bună decît el însuși și luptîndu-se cu vorbe care nu spun nimic și blasfemiînd pe Domnul, pe apostoli și Sfînta Biserică».

6. Și iată ce scrie despre unul din cei pe care îi cinstea ca martir: «Ca să nu vorbesc despre mai mulți, să informeze proorocița măcar despre Alexandru, care se ține el însuși că-i martir și cu care ea însăși se complăce să petreacă în ospete, dar despre care totuși se spune că mulți îl cinstesc. Nu-i nevoie să vorbesc eu despre tilhăriile și despre nelegiuirile pentru care a fost pedepsit; ar putea-o spune sacristia Bisericii»¹⁶⁵.

7. Care din doi va ierta celuilalt păcatele? Va ierta oare proorocul tilhăriile martirului sau martirul lăcomiile proorocului? Căci cu toate că Domnul a

161. Cel mai temeinic studiu despre montaniști l-a scris P. de Labrielle, *La crise montaniste*, Paris 1913. Montaniștii atacă căsătoria, postul, disciplina Bisericii (*Ist. Bis. Univ.* p. 139-141). Tertulian a reprezentat (într-un timp) o atitudine montanistă moderată.

162. Informații despre ambele localități, la Harnack, *o.c.* II, 738; 771.

163. Aici e citată *Didahia celor doisprezece apostoli*, XI («P.S.B.» 1, p. 30).

164. Prima atestare a acestor scrieri neo-testamentare.

165. 'Ο πισθοδομος era partea posterioară a templului unde se ținea vistieria și arhiva lui.

spus «să nu aveți nici aur, nici argint, nici două haine»¹⁶⁶, totuși acești oameni au păcătuit tocmai prin aceea că și-au însușit lucruri oprite. Căci după cum vom dovedi, așa numiții voștri «prooroci» și «martiri» au cerut ultimul gologan nu numai de la cei bogăți, ci tocmai de la cei săraci, de la orfani și de la văduve.

8. Și dacă n-ar avea nimic pe conștiință, atunci să vină înaintea noastră și să aducă mărturii amănunțite despre cele amintite, pentru ca în caz că sînt învinuiți, cel puțin pentru viitor să înceteze de a mai săvîrși astfel de fapte. Ca să se probeze măcar roadele proorociei, căci «după roade se cunoaște pomul»¹⁶⁷.

9. Pentru ca cei ce doresc să poată cunoaște istoria lui Alexandru, iată o «pun eu: El a fost judecat de proconsulul Emilius Frontinus»¹⁶⁸ din Efes, dar nu pentru credință, ci pentru tîlhăriile pe care le-a săvîrșit de repetate ori. Pe baza minciunii că ar fi fost osîndit pentru numele Domnului, a înșelat pe credincioșii de acolo primindu-și astfel răscumpărarea. Cu toate acestea comunitatea creștinilor din locul de unde se trăgea n-a vrut să-l primescă, pentru motivul că fuse se hoț ordinar¹⁶⁹. Cine vrea amănunte mai multe să caute în arhivele publice din provincia Asiei.

10. Nici «proorocul» cu care conviețuiește deja de mai mulți ani nu vrea să-l cunoască! Prin faptul că l-am demascat, noi am dat pe față și calitatea proorociilor lui. Și astfel de fapte le putem dovedi în legătură cu mulți; dacă au curaj, să vină la probă!

11. În alt loc al aceleiași scrieri grăiește astfel despre proorocii cu care se fălesc: «Dacă nu vor să recunoască faptul că proorocii montaniști au primit daruri, atunci să recunoască măcar acest adevăr: dacă sînt conștienți că au primit, ei nu mai sînt prooroci și le vom aduce o mie de dovezi în acest sens. Căci trebuie probate toate «roadele» unui profet¹⁷⁰: Spune-mi, are voie un prooroc să intre într-un local de băi publice? Are voie să se ungă cu cremă? Îndrăgește proorocul podoabele? Joacă un prooroc table și zaruri? Împrumută un prooroc cu dobîndă?¹⁷¹ Să declare dacă așa ceva e îngăduit ori nu. În ceea ce mă privește, eu voi dovedi că la ei se întîmplă astfel de fapte!»

12. Același Apolloniu istorisește în aceeași scriere că pe timpul în care compunea el lucrarea aceasta se îplineau exact patruzeci de ani de cînd Montan a început să predice pretinsa lui «proorocie».

166. *Matei*, 10, 9–10.

167. *Matei*, 7, 17; 12, 33.

168. Necunoscut din alte izvoare.

169. Παράβητης — apostat. Se va fi lepădat însuși de Biserică ori în urma hoției să fi fost osîndit? Poate ultima alternativă. Judecata lui se va fi făcut la Efes.

170. *Didahia*, XI, 8–12.

171. Se știe cit de osîndită era în antichitatea creștină cămătăria. I. Seipel, *Die wirtschaftliche Lehre der Kirchenväter*, Viena 1907.

13. El mai spune că Zotic, despre care ne-a amintit scriitorul precedent¹⁷², s-a ridicat împotriva Maximillei, care se dădea drept preoteasă în Pepuza, și că s-a străduit să combată duhul de care se folosea ea, dar aderenții ei l-au împiedicat.

14. Mai amintește Apollonius și despre unul din martirii de atunci, cu numele Trasea¹⁷³. Tot el ne relatează că, potrivit unei tradiții, Mîntuitorul ar fi poruncit apostolilor să nu se depărteze de Ierusalim vreme de doisprezece ani¹⁷⁴, folosind în această privință mărturii scoase din «Apocalipsa» lui Ioan și istorisind că la Efes a fost înviat un mort de către Ioan însuși cu ajutorul unei puteri dumnezeiești. Mai amintește și alte lucruri prin care combătea foarte temeinic și deplin erezia despre care am vorbit.

Toate acestea le știm de la Apollonius.

XIX

Serapion despre erezia frigienilor

1. Scrierile lui Apolinarie care sînt îndreptate împotriva amintitei erezii sînt pomenite de Serapion¹⁷⁵ care, potrivit tradiției, urmas pe vremea aceea după Maximin, ca episcop de Antiohia. El amintește despre el într-o epistolă oarecare adresată lui Caricus și lui Pontius, în care, după ce combate și el însuși erezia, adaugă următoarele cuvinte:

2. «Pentru ca să știți și aceea că lucrarea acestei organizații înșelătoare, numită «noua proorocie», este urgisită de toată fraternitatea cea întru Hristos, care-i răspîndită pe întreaga lume, vă trimit și la scrierile lui Claudiu Apolinariu, fericitul episcop din Ierapolea Asiei»¹⁷⁶.

3. În această scrisoare a lui Serapion sînt trecute și semnăturile cîtorva episcopi, dintre care unul semnează așa: «Eu Aureliu Quirinus, martir, doresc să fiți sănătoși». Un altul, în felul următor: «Aelius Publius Iulius, episcop din Debeltum, colonie în Tracia»¹⁷⁷. Pe cît e de adevărat că Dumnezeu e în cer, tot așa de adevărat e că fericitul Sotas¹⁷⁸ din Anhiat¹⁷⁹ a vrut să scoată demonul din Priscilla, dar ipocriții nu i-au dat voie».

4. Mai sînt încă în scrierile respective semnături autografe ale unui mare număr de episcopi care au aceeași părere ca și ei. Iată, dar, ce lucruri urite se petreceau la eretici.

172. V, XVI, 5.

173. Trasea din Eumenia e amintit și în epistola episcopului Policrate de Efes.

174. Tradiție semnalată și de Clement Alex. (*Stromate* VI, V, 43).

175. Am mai pomenit de Serapion de Antiohia: IV, XXIV.

176. Despre Claudiu Apolinarie s-a vorbit mai sus: V, XVI, 1.

177. Despre răspîndirea creștinismului în aceste părți, vezi Harnack, *o.c.* II, 790-791.

178. Unii identifică pe Sotas cu Zoticus.

179. Se pare că episcopii Traciei au scris în comun o scrisoare episcopilor din Asia și Frigia, cerind lămuriri.

XX

Scrierile lui Irineu către schismaticii din Roma

1. Împotriva celor care au tulburat ordinea sănătoasă din Biserica Romei a compus Irineu diferite epistole. Una din ele se întitula: *Către Blastus, despre schismă*¹⁸⁰. Alta: *Către Florin, în legătură cu monarhia sau conducerea unitară a lumii sau că Dumnezeu nu-i autorul relelor*¹⁸¹. Aceasta din urmă părea că susține într-adevăr această învățătură și, întrucît Florin căzuse în rătăcirea lui Valentin, tratatul *Despre odgoadă*, compus de același Irineu, ne dă să înțelegem că el a prins în viață chiar prima generație de după apostoli.

2. Acolo, spre sfîrșitul scrierii, am găsit o însemnare foarte importantă, pe care nu ne putem stăpîni să n-o facem cunoscută și în acest loc. Iată textul ei: «Dacă vei vrea să copiezi această scriere, te conjur pe numele Domnului nostru Iisus Hristos și a prea măritei a doua veniri a Lui, cînd va veni să judece viii și morții, să compari apoi ceea ce ai copiat și să o controlezi după acest model după care te-ai orientat. Să copiezi și conjurarea și s-o scrii în copia ta»¹⁸².

3. Însemnarea lui Irineu a fost și pentru el de folos, dar ea merită s-o istorisim și pentru noi pentru ca să avem înaintea ochilor pe acei vechi și cu adevărat sfinți bărbați ca model de grijă plină de cea mai mare conștiinciozitate.

4. În epistola către Florin de care am vorbit adineaori, Irineu se gîndește la relațiile lui cu Policarp atunci cînd scrie: «Aceste învățături ale tale, Florine, nu sînt izvorîte – ca să nu folosesc cuvinte grele – dintr-o judecată sănătoasă. Ele nu se împacă cu cele ale Bisericii și aruncă pe cei care se lasă convinși de ele în cea mai mare nelegiuire. Nici măcar ereticii, care stau în afara Bisericii, n-au îndrăznit vreodată să afirme așa ceva. Dar nici preoții mai în vîrstă, care au fost înainte de noi și care au trăit împreună cu apostolii, n-au putut să-ți transmită asemenea învățături.

5. Te vedeam pe vremea cînd eram copil în Asia inferioară pe lîngă Policarp; aveai pe atunci o strălucită poziție la curtea împărătească și te sileai să ai un bun renume înaintea lui¹⁸³. Căci îmi amintesc mai bine lucrurile de atunci decît cele care s-au întîmplat acum mai de curînd.

180. Schisma lui Blastus era în legătură cu data Paștilor.

181. Una din nedumeririle cele mai tulburătoare ale anticității creștine era originea răului, la rezolvarea căreia s-au nevoit gnosticismul, maniheismul și alte curente religioase. Însuși marcionismul – cu credința lui despre un Dumnezeu bun și altul rău – aparține tot aici. Cazul lui Florin este tipic.

182. Cînd ne gîndim la stenografia și tahigrafii folosiți de Origen, vom înțelege rolul acestor multiplicatori în istoria cărții și a culturii în general. Formula jurămîntului sau a imprecăției (*Apoc.*, 22, 18–19) era o măsură necesară ca să evite falsificarea.

183. Evocînd pe sfîntul Policarp ca bătrîn într-o vreme cînd sfîntul Irineu și colegul său Florin vor fi avut cam 17–20 de ani, am putea deduce anul nașterii sfîntului Irineu, în jurul anului 140 sau cel mai devreme 125. Se știe că între anii 130–136 proconsul al Asiei cu sediul la Efes era pe atunci tocmai T. Aurelius Flavius, viitorul împărat Antonin Piul (P. Grimal *o.c.* II, 555).

6. Într-adevăr, cunoștințele pe care le aduni în tinerețe cresc deodată cu sufletul și rămân unite mereu cu el. De aceea pot spune și locul unde ședea fericitul Policarp¹⁸⁴ atunci când vorbea, locurile pe unde intra și ieșea din clasă, felul lui de viață, înfățișarea lui fizică, felul cum vorbea cu mulțimile, cum istorisea el relațiile lui cu Ioan¹⁸⁵ și cu celelalte persoane care au văzut pe Domnul, știrile sale despre minunile și despre învățătura Lui; cum Policarp, după ce a primit totul de la martorii oculari ai vieții Cuvîntului¹⁸⁶, pe toate acestea el le punea în legătură cu Scripturile.

7. Lucrurile acestea, prin mila lui Dumnezeu, care a venit peste noi, eu le-am ascultat cu grijă și le-am însemnat nu pe hîrtie, ci în inima mea și le rumeg conștiincios cu ajutorul lui Dumnezeu. Dinaintea lui Dumnezeu pot mărturisi că dacă acel venerabil și apostolic bărbat ar fi auzit asemenea rătăcirii (ca ale tale), ar fi strigat și și-ar fi astupat urechile și ar fi exclamat după cum îi era obiceiul: «O, Bunule Doamne, pentru ce vremuri m-ai păstrat, ca să ajung să trăiesc așa ceva!» Și dacă ar fi auzit așa ceva ar fi sărit îndată, grăbindu-se, de la locul unde ședea. Aceste adevăruri sînt confirmate prin epistolele pe care Policarp le-a adresat fie comunităților învecinate¹⁸⁷ care căutau să-l întărească, fie unor frați deosebiți, pe care el însuși îi mîngîia și-i încuraja».

Atîta despre Irineu¹⁸⁸.

XXI

Cum a fost martirizat Apolloniu în Roma

1. În același timp, pe vremea împăratului Commod viața creștină decurgea în liniște și din darul lui Dumnezeu pacea pusese stăpînire peste Bisericile din întreaga lume¹⁸⁹. Pe atunci în sînul tuturor popoarelor cuvîntul cel mîntuitor îndruma suflet după suflet să se închine în mod cuviincios lui Dumnezeu cel peste toate, încît pînă și dintre romanii cei mai vestiți după avere și după neam au început să pășească împreună cu toată casa și cu întreagă familia lor pe drumul mîntuirii.

2. Desigur că un lucru ca acesta nu putea fi pe placul diavolului, care din fire urăște binele și-l pizmuiește, de aceea s-a pregătit iarăși de luptă născocind

184. În unele manuscrise se introduce aici atributul «ὁ διδάσκαλος» (= învățătorul).

185. Desigur că trebuie să înțelegem că e vorba de Ioan Evanghelistul.

186. *Ioan*, 1, 1-2.

187. Nu ni s-a păstrat de la el decît o singură epistolă, cea către filipeni.

188. Această epistolă (către Florin) s-a păstrat și în traducere armeană. Din păcate, singur Eusebiu ne-a păstrat din toate epistolele sfîntului Irineu, măcar fragmente.

189. Cu excepția primilor ani domnia lui Commodus (180-31 dec. 192) a fost liniștită pentru creștini, deși au existat destule terori și comploturi. Eusebiu îl laudă. De altfel și Tertulian afirmă (*Apol. XXXVIII*) că creștinismul a făcut pe atunci progrese în toate straturile societății.

împotriva noastră tot felul de curse. Așa, de pildă, în orașul Roma el a purtat pe la tribunale pe Apollonius¹⁹⁰, unul din credincioșii cei mai cunoscuți pentru educația și înțelepciunea lui, și anume prin aceea că el a îndemnat pe un om care i se arătase unealtă plecată, să devină acuzatorul acestui creștin.

3. Dar acest ticălos nu și-a ales timpul cel mai potrivit decretului împărătesc. Cine înainta denunțuri (neîntemeiate, *n.tr.*) împotriva creștinilor putea fi pedepsit cu moartea¹⁹¹, așa încît din ordinul judecătorului Perennius¹⁹² s-a hotărît pe loc să i se frîngă fluierile picioarelor.

4. Cît privește pe preaiubitul de Dumnezeu martir, deși în urma îndelungatului și stăruitorului îndemn al judecătorului de a se apăra în fața plenului senatului, în urma cărui fapt Apollonius a și prezentat un temeinic cuvînt de apărare în favoarea credinței pe care o mărturisea, totuși prin hotărîrea senatului i s-a tăiat capul întrucît, potrivit unei vechi legi romane, creștinul care a ajuns o dată în fața instanței de judecată¹⁹³ și care nu-și părăsea credința nu putea fi iertat.

5. Cuvîntul ținut de el în fața judecătorului, răspunsurile lui la întrebările puse de Perennius și întreaga lui cuvîntare în fața senatului le va putea avea la îndemîină oricine va vrea să le cunoască mai bine după colecția vechilor acte martirice pe care o întocmesc eu.

XXII

Episcopii mai cunoscuți din perioada aceasta

În cel de al zecelea an de domnie a lui Commodus, la conducerea scaunului episcopal din Roma a urcat Victor, care avusese ca înaintaș vreme de treisprezece ani pe Eleuteriu. În același an a preluat și Demetriu scaunul comunității din Alexandria, după ce înaintea lui păstorise Iulian tot acolo zece ani împliniți. Tot pe vremea aceea trăia și Serapion cel amintit mai înainte¹⁹⁴ și care era al optulea episcop de Antiohia, începînd de la apostoli. Treburile Bisericii din Cezareea Palestinei le conducea Teofil, iar frînele Bisericii din Ierusalim, după cum am spus-o mai înainte¹⁹⁵, le avea încă în mîină Narcis. Biserica din Corintul Greciei o conducea pe atunci Bacchylos¹⁹⁶, iar pe cea din Efes, Policrate. În afară de aceștia mai trăiau pe atunci, bine înțeles, nenu-

190. Textul martiriului lui (Knopf-Krüger, *o.c.* p. 30-35; în românește tradus de T.M. Popescu în «Studii teologice» 1932, pag. 83-90, iar mai nou de I. Rămureanu în *Actele martirice*, colecția «P.S.B.» 11, pag. 89-103) a fost descoperit abia la finele sec. XIX.

191. Din păcate rescriptul lui Adrian nu ni s-a păstrat decît în traducere grecească, iar scrisoarea lui Marc Aureliu despre miracolul cu «Legio fulminatrix» (= care a adus ploaia) e apocrifă. Piesele totuși și-au avut valabilitate (Tertulian, *Apol.*, V, 6).

192. Pereniu fusese prefect al pretoriului (guvernatorul Romei) între anii 183-186.

193. E vorba de jurisprudența stabilită de Traian: «si deferantur et arguantur, puniendi sunt». Pliniu, *o.c.* p. 345.

194. V, XI, 1.

195. V, XIX.

196. Aici mai jos: V, XXIII, 4.

mărați alți bărbați distinși. Cei a căror dreaptă credință a ajuns în scris pînă la noi sînt cei ale căror nume le-am amintit înainte¹⁹⁷.

XXIII

Despre controversa pascală purtată atunci

1. Pe atunci s-a iscat și o controversă destul de însemnată. Căci în vreme ce comunitățile din întreaga Asie socoteau că, pe temeiul unei foarte vechi tradiții, ar trebui socotită ziua cea de a 14-a a lunii pentru serbarea Paștilor Mîntuitorului – căci în ea se poruncise iudeilor să serbeze ca zi de Paști jertfirea mielului, care să aibă loc neapărat numai în această zi cînd se termină și postul, indiferent în ce zi a săptămîinii ar cădea ea –, în același timp, Bisericile din întreg restul lumii nu obișnuiau să țină seama de aceleași rînduieli, ci după tradiția apostolică țin și acum obiceiul valabil și azi, ca Paștile să nu se serbeze în nici o altă zi, ci numai în cea în care a înviat Mîntuitorul, socotindu-se că nu-i îngăduit să sfîrșești postul în altă zi decît în ziua învierii Mîntuitorului nostru.

2. În acest înțeles s-au ținut sinoade și adunări și toți deopotrivă au declarat în scris ca regulă bisericească pentru creștinii de pretutindeni să nu serbeze Paștile în altă zi decît în cea de Duminică¹⁹⁸, argumentînd că taina învierii din morți a Mîntuitorului nu s-ar putea serba nicicum în altă zi decît Duminica și că numai în această zi am putea sfîrși postul Paștilor.

3. Ni s-a păstrat pînă azi hotărîrea scrisă a episcopilor adunați atunci în Palestina și pe care i-a prezidat atunci Teofil, episcopul comunității din Ceza-reea, și Narcis, episcopul celei din Ierusalim. Tot astfel mai avem încă o hotărîre scrisă, în aceeași problemă, de la episcopii întruniți la Roma, din care vedem că Victor era atunci episcopul Romei; apoi alta, de la episcopii din Pont prezidați pe atunci de Palma, care se vede că era cel mai în vîrstă dintre toți¹⁹⁹; alta din Galia, unde era episcop Irineu,

4. precum și a episcopilor din Osroene²⁰⁰ și din orașele acelei țări, iar în chip deosebit o scrisoare de la Bachyllos, episcopul Bisericii din Corint, precum și numeroase scrieri ale altor episcopi; toți mărturisesc una și aceeași părere și hotărîre, stabilind aceeași dată și hotărîrea lor unanimă.

197. Acesta era și scopul *Istoriei*: să noteze mai ales episcopii care ne-au lăsat și scrieri.

198. Felul în care s-a desfășurat controversa pascală între Bisericile din Răsărit și cele din Apus a marcat una din cele mai impresionante dovezi de unitate în sînul creștinătății.

199. S-a vorbit mai sus (IV, XXIII, 8), despre epistola trimisă de bătrînul episcop Palma din Amastris către Dionisie, episcopul Corintului.

200. Harnack, *o.c.* II, 678–683.

XXIV

Contradicțiile din Bisericile din Asia

1. În fruntea episcopilor din Asia, care afirmau că trebuie păstrate obiceiurile rămase din vechime, se află Policrate²⁰¹. În epistola pe care a adresat-o lui Victor și Bisericii din Roma Policrate precizează tradiția care a ajuns pînă la el în următoarele cuvinte:

2. «Noi ținem neschimbată ziua (Paștilor, *n.tr.*): nici nu adăugăm ceva la ea, nici nu scădem ceva din ea. Căci și în Asia odihnesc mari luceferi, care vor învia odată, la a doua venire a Domnului și care va veni cu mărire și va cerceta pe sfinți, între care pe Filip, unul din cei 12 apostoli, care a adormit în Ierapole, împreună cu cele două fiice ale sale înaintate în vîrstă și rămase în starea feciorelnică, în vreme ce o altă fiică ce a trăit în Duhul Sfînt își doarme somnul în Efes²⁰²,

3. acolo unde a intrat în odihna cea de veci și Ioan cel care s-a odihnit pe pieptul Mîntuitorului²⁰³, cel care a fost preot, martor al credinței și dascăl.

4. Apoi pe episcopul și martirul Policarp din Smirna, ca și pe episcopul și martirul Trasea din Eumeneea²⁰⁴, adormiți cu toții în Efes.

5. Să mai amintim și de episcopul și martirul Sagaris, care a adormit în Laodiceea²⁰⁵ și pe fericitul Papirius și chiar pe Meliton eunucul, care tot timpul petrecea întru Duhul Sfînt și acum odihnește în Sardes²⁰⁶, așteptînd a doua venire din cer, în care va învia și el din morți.

6. Toți aceștia au serbat data Paștilor potrivit Evangheliei, în cea de a patrusprezecea zi a lunii, fără să facă vreo abatere, ci urmînd regula credinței. Și eu, care sînt cel mai mic între toți, mă țin de tradiția celor înrudiți cu mine, din care unii au fost și înaintașii mei (pe acest scaun, *n.tr.*). Șapte dintre aceste rude au fost episcopi, eu sînt al optulea. Și tot timpul aceste rudenii ale mele au ținut ziua în care poporul se ferea să mănînce paștile cu pîine dospită.

7. Iată, fraților, eu, care număr de la Dumnezeu șasezeci și cinci de ani și care am stat în legătură cu frații din toată lumea, după ce am parcurs întreaga Sfîntă Scriptură, nu mă las înfricoșat de amenințările nimănu²⁰⁷ căci au fost mai mari decît mine cei care au zis: «trebuie să ascultăm pe Dumnezeu mai mult decît pe oameni.»²⁰⁸

201. Episcop de Efes.

202. În realitate, Filip avusese patru fiice.

203. *Ioan*, 13, 33; 21, 20.

204. Mai sus: V, XVIII, 14.

205. Laodiceea Frigiei, cf. Harnack, *o.c.* II, 770.

206. Cf. IV, XXVI.

207. *Filip.*, 1, 28.

208. *Fapte*, 5, 29.

8. La cele de pînă aici Policrate mai adaugă în legătură cu episcopii care erau cu el pe cînd scria și care cugetau ca și el cînd zicea: «Aș putea spune numele lor, dacă le-aș transcrie pe toate, ar fi destul de mare. Cu toate că-și dau seama că sînt un om neînsemnat, totuși ei mi-au aprobat părerea știind că nu în zadar am încărunit, ci am viețuit mereu în Hristos Iisus».

9. Față de toate acestea episcopul Bisericii Romei, Victor, a căutat să excludă repede din comuniunea unitară a Bisericii toate comunitățile din întreaga Asie, socotindu-le eterodoxe²⁰⁹. În acest sens el a adresat scrisori de condamnare, pretinzînd că toți frații din comunitățile amintite, fără deosebire, sînt afurisiți.

10. Dar această procedură a episcopului Victor nu a fost pe placul tuturor episcopilor, ci l-au sfătuit dimpotrivă să se gîndească mai curînd la pace, la unire frățească, la dragoste. Ni s-au și păstrat cîteva din epistolele lor, în care atacă destul de aspru pe Victor.

11. Printre aceștia se găsea și Irineu, care scria în numele celorlalți frați pe care-i conducea în Galia: în primul rînd el precizează că numai în ziua de Duminică se poate prăznuir Taina învierii Domnului; în al doilea rînd, el îndeamnă pe Victor într-un mod cuviincios să nu excludă Biserici creștine întregi numai pe motivul că țin tradiția unui obicei străvechi. Între multe altele, iată ce cuvinte întrebunțează el:

12. «În fond, nu se discută aici numai despre o anumită zi, ci și despre felul în care se ține postul. Unii cred că trebuie postit numai o singură zi, alții două, iar alții și mai multe. În schimb, alții socotesc ca durată a postului patruzeci de ceasuri consecutiv, luate din zile și nopți, ca și cum ar forma o singură zi.

13. Și această atît de mare variație în ținerea postului²¹⁰ nu s-a produs în zilele noastre, ci cu multă vreme înainte, pe cînd trăiau înaintașii noștri, care probabil că nu le-au fixat cu amănunțime, ci au păstrat acest obicei în mod simplu și nevinovat, transmițîndu-l generațiilor viitoare. Dar cu toată această varietate, creștinii trăiau în pace, așa cum trăim și noi azi în pace, căci deosebirea în felul de a posti dovedește o și mai mare unitate de credință».

14. Iar aici relatează Irineu o istorioară pe care eu o văd potrivită cu cele discutate. Ea sună așa: «Chiar și presbiterii care trăiau înainte de Sotir și care conduceau pe atunci Biserica, pe care tu o conduci acum, și anume Anicet, Pius, Higin, Telesfor, Sixtus, n-au respectat nici ei această obișnuință²¹¹, dar

209. Ἀδρόως... ἀποτέμνειν ὅς ἂν ἑτεροδοξοῦσας, poate tocmai această pripeală cu care episcopul Victor a rupt pentru prima dată unitatea dintre Biserici, a amărît cel mai mult conștiințele celorlalți, cum va sublinia atît de frumos sfîntul Irineu.

210. «Pe vremea sfîntului Irineu postul Paștilor era foarte scurt: unii țineau numai o zi, alții două, alții mai multe, iar unii rămîneau 40 de ceasuri nemîncați» (L. Duchesne, *Origines du culte chrétien* ed. 2, Paris 1898, p. 230).

211. A quartodecimanilor.

nici n-au silit pe contemporanii lor s-o țină numaidecît. Însă cu toate că nu toți respectau la fel aceleași obiceiuri, totuși nimic nu-i oprea să fie în pace cu cei proveniți din comunități, în care tradițiile erau altele. Pentru cei care nu aveau acest obicei (al quartodecimanilor), tocmai aplicarea lui trebuia să trezească în conștiința lor contradicția.

15. Or, din pricina unor astfel de deosebiri niciodată n-a fost excomunicat cineva, ci se obișnuia ca presbiterii dinainte de tine, cu toate că nu țineau aceste tradiții (ale quartodecimanilor), să trimită Euharistia comunităților care respectau acele tradiții».

16. «Fericitul Policarp făcuse un popas la Roma pe vremea episcopului Anicet²¹² și, cu toate că între ei s-au iscat multe deosebiri fără însemnătate, totuși îndată au făcut pace, iar în problema datei cînd trebuie serbate Paștile nu s-au certat între ei. Într-adăvăr, Anicet nu putea convinge pe Policarp să nu respecte ceea ce observaseră împreună cu Ioan, ucenicul Domnului nostru, și cu ceilalți apostoli cu care au conviețuit și cu care ținuseră praznicele într-o anumită tradiție; dar nici Policarp nu l-a înduplecat pe Anicet să țină rînduiala lui, căci era convins și el că trebuie să respecte tradițiile presbiterilor de dinaintea lui.

17. Așa stînd lucrurile, cei doi au rămas mai departe în comuniune, iar Anicet a îngăduit lui Policarp, desigur din respect pentru el, să poată celebra Euharistia și astfel s-au putut despărți în pace, de unde reiese că în toată Biserica atît cei care țineau, cît și cei care nu țineau cea de a 14-a zi trăiau în pace unii cu alții»²¹³.

18. Astfel de cuvinte și de îndemnuri trimitea Irineu tocmai ca să mijlocească împăcarea între Biserici (chiar numele lui înseamnă «făcător de pace») ²¹⁴, lucru pe care-l săvîrșea și prin toate celelalte fapte ale lui. Căci prin scris el n-a stat în legătură numai cu Victor, ci și cu foarte mulți alți întîiștători ai Bisericii, tratînd și cu ei probleme asemănătoare.

XXV

Cum s-au împăcat toți în controversa pascală

Episcopii din Palestina, pe care i-am amintit mai înainte²¹⁵, și anume Narcis și Teofil precum și Casius, episcopul Bisericii din Tyr, și Clarus, episcopul celei din Ptolemaida, dimpreună cu cei care se strînseră în sinod, au dat explicații foarte amănunțite despre tradiția ajunsă pînă la ei prin succesiunea apostolilor în legătură cu serbarea Paștilor, iar la sfîrșit încheie cu următoarele

212. Această călătorie a avut loc prin 154–155.

213. Nu ni s-au păstrat știri dacă episcopul Romei și-a retras excomunicarea, dar creștinătatea aproape uitase de acum aceste deosebiri, încît cu ocazia sinodului I ecumenic din anul 325 erau toți unitari.

214. Εἰρηνοποιός, făcător de pace (*Matei*, 5, 9).

215. V, XXIII, 3.

cuvinte: «Străduiți-vă să trimiteti copii după scrisoarea noastră în toate comunitățile pentru ca să nu purtăm noi vina față de cei care pot cădea ușor în rătăcire. Noi vă declarăm că și cei din Alexandria prăznuiesc Paștile în aceeași zi cu noi, căci într-adevăr și ei primesc scrisori de la noi și noi de la ei, pentru ca să prăznuim la fel și deodată această sfântă zi»²¹⁶.

XXVI

*Cite din frumoasele lucrări ale lui Irineu
ni s-au păstrat*

Dar în afară de scrierile amintite ale lui Irineu și de epistolele lui mai avem de la el și o carte foarte concisă și de mare folos, *Împotriva păgînilor*, subintitulată *Despre știință*, apoi alta, dedicată unui frate cu numele de Marcian, *Pentru dovedirea propovăduirii apostolice*,²¹⁷ precum și o cărticică de *Conversații diferite*, în care amintește despre «Epistola către Evrei», precum și despre «Înțelepciunea zisă a lui Solomon», cuprinzînd pasaje citate atît dintr-una, cît și din cealaltă. Atîtea sînt scrierile despre care avem cunoștință că au aparținut lui Irineu.

Commod și-a încheiat domnia după 13 ani. După el a domnit nici chiar 6 luni încheiate Pertinax, rămînînd în continuare împăratul Sever²¹⁸.

XXVII

*Opere ale altor scriitori
care au strălucit pe atunci*

De la vechii scriitori bisericești ai timpului de atunci ni s-au mai păstrat pînă azi numeroase monumente care vorbesc de vrednicia și rîvna lor pentru credință. Dintre cele care ne-au căzut în mîini amintim de pildă cărțile lui Heraclit *Despre Apostol*, apoi cele ale lui Maxim, privind diferite probleme ridicate de eretici, de pildă *De unde vine răul și Că materia e creată*, apoi alte cărți ale lui Candid, *Despre Exaimeron*, ale lui Apion, despre aceeași problemă, la fel cele ale lui Sextus, *Despre înviere*, precum și un alt tratat similar al lui Arabianus, în fine multe lucrări ale foarte multora²¹⁹, despre care nu putem arăta

216. Bisericile Palestinei și Egiptului au trăit în mare prietenie, în afară de tulburarea care a avut loc pe vremea lui Origen (cum vom vedea îndată). O formă de păstrare a acestei unități e și schimbul de epistole pascale, care devin obicei încă din sec. III, iar după Niceea obiceiul se oficializează.

217. Descoperită abia în 1907 într-o traducere armeană. E un rezumat al operei mai mari *Adversus haereses*.

218. Pertinax nu a domnit șase luni, ci abia 87 de zile (1 ianuarie – 27 martie), fiind omorît în 2 iunie anul 193. Stăpînul zilei e Septimiu Sever, 193–211.

219. Μυρίων ἄλλων (= o mulțime, ale altora), expresie care nu spune nimic pentru un savant ca Eusebiu. Simple titluri.

nici data compunerii lor, dar nici să dăm vreun amănunt istoric, pentru că nu li s-a păstrat nici o urmă. Foarte numeroși sînt și cei cărora nu le cunoaștem nici numele, nici operele lor ajunse pînă la noi, toți autori ortodocși și biseri-cești, cum arată interpretarea ce o dau Scripturii, dar pentru noi rămase necu-noscute, neavînd indicat nici autorul.

XXVIII

Cine a răspîndit întii erezia lui Artimon²²⁰; viața lor și cum au falsificat Scriptura

1. Unul din acești bărbați a compus împotriva ereziei lui Artimon, pe care a încercat s-o reinnoiască în vremea noastră Paul din Samosata, o scriere, în care se păstrează o istorioară utilă temei noastre.

2. În ea se dovedește că respectiva erezie, care învață că Mîntuitorul ar fi fost un simplu om, s-a formulat abia de curînd, cîtă vreme autorii ei ar vrea să-i dea o vechime venerabilă. După ce a adus spre combaterea mincinoasei lui nelegiuiri diferite alte știri, el istorisește astfel:

3. «Într-adevăr, ei spun că toți cei vechi și chiar și apostolii au primit prin tradiție și au învățat ceea ce spun acum, și anume, că adevărul propovăduirii a fost păstrat întreg pînă pe vremea episcopului Victor – care era al treisprezecelea episcop al Romei începînd de la Petru – dar că, începînd de la urmașul său Zefirin, adevărul a fost falsificat.

4. Poate că această afirmație am mai putea-o crede dacă înseși Scripturile sfînte n-ar fi fost cele care ar contrazice-o.

Pe de altă parte, există scrieri de la anumiți frați, mai vechi decît epoca lui Victor, scrieri pe care aceștia le-au compus în favoarea adevărului și împotriva păgînilor și a ereziilor din timpul lor, adică din timpul lui Iustin, Miltiade, Tațian, Clement și a altora mulți; în toate aceste scrieri Hristos e prezentat ca fiind Dumnezeu.

5. Cît despre cărțile lui Irineu, ale lui Meliton și ale altora, cine nu le știe? Toți aceștia învață că Hristos este și Dumnezeu și om. Și cine nu știe de atîția psalmi și cîntări scrise de frați întru credință, începînd din primele veacuri și care cîntă pe Cuvîntul lui Dumnezeu, pe Hristos, pe care-L prezintă ca Dumnezeu?²²¹

6. Întrucît, dar, de atîția ani se propovăduiește cugetarea bisericească, mai putem oare admite că cei care au trăit înainte de (episcopul) Victor să fi propovăduit așa cum susțin ei (adică erezii)? De unde atîta nerușinare să atri-

220. S-a încercat o identificare a ereticului Artimon cu Ipolit, ceea ce e o greșeală. Din text se deduce că Artimon a trăit pe la anii 300 («în vremurile noastre», cum zice Eusebiu).

221. Între notele care intră în noțiunea tradiției și a unității de credință, care formează firul roșu al *Istoriei* lui Eusebiu, e și apelul la autoritatea doctrinală a scriitorilor bisericești, precum

bui în chip mincinos astfel de învățături lui Victor, după ce știm precis că Victor este cel care a îndepărtat din comuniune pe Teodot Curelarul, căpetenia și părintele acestei apostazii tăgăduitoare de Dumnezeu, care a susținut, el cel dintîi, că Hristos a fost numai om? Iar dacă, așa cum spun, Victor a gîndit așa cum ne-o spune blasfemia lor, atunci cum ar fi îndepărtat pe Teodot care scor-nise el însuși această erezie?»

7. Acestea cu privire la păstoria lui Victor, căruia, după ce a stat zece ani în fruntea Bisericii, i-a urmat Zefirin în cel de al nouălea an de domnie a lui Sever.

Autorul scrierii pe care o cităm adaugă în legătură cu întemeietorul amintitei erezii încă un fapt care a avut loc pe vremea lui Zefirin. Iată ce spune el textual:

8. «Voi aminti cel puțin pentru mulți dintre frați un fapt care a avut loc în vremea noastră și care, după părerea mea, dacă s-ar fi întîmplat în Sodoma fără îndoială că ar fi dat de gîndit pînă și oamenilor din acel oraș²²². Natalios era un mărturisitor²²³ nu din alte vremi, ci din vremea noastră.

9. Acest om fusese dus pe vremuri în rătăcire de către Asclepiodor și de către un alt bărbat cu numele Teodot, bancher de meserie, care erau, atît unul, cît și altul, ucenici ai lui Teodot Curelarul, cel dintîi care pentru această gîndire, mai bine zis din pricina acestei nebunii, fusese îndepărtat, cum am spus, de Victor, episcopul de atunci.

10. Natalios fusese înduplecat de ei să primească, drept răsplată, titlul de «episcop» al acestei erezii, așa că încasa de la ei cîte 150 de dinari pe lună²²⁴.

11. De cînd se alipise de ei, Natalios primise de la Domnul adeseori preveniri în vis pentru că Dumnezeul nostru cel preamilostiv și Domnul Iisus Hristos nu îngăduia ca un martor al propriilor Lui patimi să trăiască și să piară în afară de Biserică.

12. Fiind ademenit de slujba de întîi stătător și de patima rușinoasă a cîștigului de bani, el dădea puțină atenție unor astfel de preveniri, dar pînă la urmă a fost biciuit și chinuit o noapte întreagă atît de cumplit de niște sfinți îngeri, încît îndată ce s-a luminat de ziuă s-a sculat, s-a îmbrăcat în sac, s-a aco-perit cu cenușă și s-a aruncat îndată, în hohote de plîns, înaintea episcopului Zefirin. Ba mai mult, nu s-a mulțumit numai să cadă la picioarele preoților, ci îngenunchia și înaintea laicilor, așa încît înmuind cu lacrimile sale Biserica cea binevoitoare a lui Hristos cel milostiv, cu toate că făcuse multe rugăminți

și la imnografia creștina, prin care se dovedește că datorită Providenței divine adevărul creștin s-a putut menține nefalsificat.

222. *Matei*, 11, 23.

223. Al nouălea an de domnie a lui Sever ne duce la anul 202, curînd după publicarea rescriptului sau edictului de interzicere a convertirii la creștinism (*Hist. Aug. Severus XVII*).

224. Deci cam atîta cît să poată trăi normal, nu în lux.

și a arătat chiar urmele multor vînătăi pe care le primise, totuși numai cu greu a fost primit din nou la comuniune»²²⁵.

13. La acestea vom mai adăuga cîteva cuvinte din același autor în legătură cu aceiași eretici. Iată-le:

«Acești eretici nu s-au sfiit să falsifice și textul Sfintei Scripturi, respingînd regula veche a credinței, iar pe de altă parte, au tăgăduit pe Hristos, necăutînd la ceea ce spun Sfintele Scripturi, ci se sileau cu toată rîvna să descopere concluzii logice spre a afla temeiuri de a nu mai crede în Dumnezeu. Dacă cineva îi făcea atenți asupra vreunui cuvînt al Sfintei Scripturi, ei întrebau dacă pasajul respectiv îngăduie să facem un silogism conjunctiv ori disjunctiv.

14. Căci părăsind Sfintele Scripturi ale lui Dumnezeu ei se ocupă mai mult de măsurători geometrice, oameni pămînteni fiind, vorbesc doar de lucruri ale pămîntului fără să se gîndească deloc la cele ce vin de sus. E drept că unii dintre ei studiază cu rîvnă geometria lui Euclid. Aristotel și Teofrast sînt admirați la ei, iar pe Galen sînt unii care-l chiar adoră ca pe un zeu»²²⁶.

15. Și, în general, să nu spun oare de cei care în folosul ereziei lor folosesc pînă la abuz științele păgîne, alterînd cu viclenia ateilor credința simplă a Scripturilor dumnezeiești, că nici măcar nu se apropie de credință? De aici vine faptul că-și întind mîinile lor cutezătoare asupra Scripturilor Sfinte, pe care spun că «le îndreptează».

16. Oricine va vrea poate afla că atunci cînd vorbesc în felul acesta, eu nu-i calomniez. Căci dacă vrea cineva să strîngă laolaltă și să le compare, ar băga de seamă că exemplarele Scripturilor folosite de ei se deosebesc între ele. De pildă, exemplarele lui Asclepiade nu consună întru toate cu cele folosite de Teodot.

17. Și astfel de nepotriviri putem găsi destule, căci ucenicii unuia și ai altuia copiază cu mare rîvnă, ceea ce, spun ei, a fost «corectat» de fiecare dintre ei, cu alte cuvinte ceea ce a fost falsificat de ei. La rîndul lor, nici exemplarele folosite de Hermofil nu sînt de acord cu cele dinainte. Și tot așa stau lucrurile și cu exemplarele lui Apollinarie. N-ai decît să compari exemplarele copiate înainte cu cele care au fost scrise mai de curînd și vei vedea cît de numeroase sînt aceste deosebiri. Cît de semeată e această nelegiuire, e probabil că o știi și ei. Căci fie că nu cred că Scripturile au fost rostite de Duhul Sfînt, și atunci sînt necredincioși; fie că ei se cred mai înțelepți decît Duhul Sfînt, și

225. «Aventura» lui Natalios ne convinge că începînd din prima jumătate a sec. III Biserica Romană a iertat și apostaziile, desigur cu valabilitate numai în eparhia lor (ne gîndim la «edictul lui Calist» al Romei (217–222) și la schisma lui Ipolit, rigoristul, care susținea că păcatele grele nu pot fi iertate). A se vedea Eus. Popovici, *Ist. Bis. Univ.* vol. I (București, 1925, pag. 344).

226. Și tradiția ortodoxă, în speță cea a Bisericii Române, a zugrăvit în chip umanist pe zidurile exterioare ale bisericilor din Bucovina pe filosofii și învățații vechi. (V. Grecu, *Cărți de pictură bis. bizantină*, Cernăuți, 1936).

în cazul acesta ce altceva sînt decît niște îndrăciți? Într-adevăr, ei nu pot tăgădui că aceasta e cutezanța lor atunci cînd exemplarele Scripturii sînt scrise de mîna lor, că nu așa le-au primit de la cei care i-au catehizat și că nu pot arăta exemplarele după care și-au «corectat» copiile lor.

19. Cîțiva dintre ei n-au îndrăznit să falsifice chiar întreaga Scriptură, ci au tăgăduit pur și simplu numai Legea și proorocii²²⁷, grăbindu-se, sub pretextul unei învățături fără de lege și fără de Dumnezeu, spre cea ai adîncă prăpastie a pierzaniei».

Iată ce amarnică istorie ne dau ereticii!

227. Cum făceau marcioniții.

CARTEA A ȘASEA

I

Persecuția de sub Sever

Cînd a pornit și Sever persecuția împotriva Bisericilor¹, strălucite au fost pretutindeni mărturiile aduse de luptătorii credinței și deosebit de numeroase au fost ele în Alexandria, unde veneau din întreg Egiptul și din Tebaida, ca pe un mare stadion, atleții lui Hristos și unde-și primeau de la Dumnezeu cununile lor răbdînd curajos diferite chinuri și diferite feluri de morți². Între ei se afla și Leonida, tatăl vestitului Origen, căruia i s-a tăiat capul lăsîndu-și copilul foarte tînăr, dar care totuși de pe atunci nutrea o dragoste atît de mare pentru cuvîntul cel dumnezeiesc încît găsesc potrivit să-i descriu pe scurt viața pentru că faima lui a crescut foarte mult înaintea tuturor.

II

Despre rîvna lui Origen încă din copilărie

1. Cine ar încerca să prezinte în scris toate amănunțele vieții acestui om ar avea multe de spus, iar dacă ar sta să le istorisească pe toate ar trebui să scrie o carte întreagă. Cu toate acestea, pentru moment, vom expune cea mai mare parte din aceste fapte, atît de pe scurt cît va fi cu putință, și puțînul pe care-l vom spune despre el îl vom lua din epistolele și din istorisirea celor din jurul lui, care au rămas în viață pînă azi.

2. Viața lui Origen îmi pare vrednică de ținut minte așa zicînd chiar de la leagăn. Împăratul (Sept.) Sever era acum în al zecelea an de domnie³; Laetus guverna Alexandria și restul Egiptului⁴, iar pe de altă parte, după Iulian urcase de curînd Demetrius la conducerea episcopală peste comunitățile acelei țări⁵.

3. Atunci s-a ridicat vijelios flacăra persecuției și o mare mulțime (de creștini) au dobîndit cununa muceniei. Atît de mare era dragostea după marti-

1. Potrivit cunoscutei *Historia Augusta*, Severus XVII, decretul dat în a. 201–202 oprea convertirea și prozelitismul); Fliche-Martin, *Hist. de l'Eglise* II (Paris 1935), p. 113–117.

2. Persecuția lui S. Sever a bîntuit și în Africa, dovadă cazul vestitelor martire Perpetua și Felicitas (cf. *Actele martirice*, op. cit. p. 104–131).

3. Anul 202.

4. Q. Marcus Laetus, ajuns în anul 205 prefect al pretoriului. Se cunosc și alte rude ale lui în posturi mari.

5. A se vedea mai sus, V, XXII.

riu, care a cuprins sufletul lui Origen, deși el era încă într-o vîrstă fragedă⁶, încît se jurase să ia în piept orice primejdii, căci dorința lui era să sară și să se arunce direct în luptă.

4. N-a lipsit mult și era cît pe aci să-și piardă viața dacă n-ar fi intervenit cereasca și dumnezeiasca Providență spre folosul altora, prin aceea că mama lui a știut să împiedice înflăcărarea lui.

5. Mai întîi ea l-a asaltat prin cuvinte calde, rugîndu-l să-i fie milă de ea și să nu uite dragostea ce i-o poartă. Dar cînd a văzut că la vestea arestării și întemnițării tatălui el ajunsese și mai mult stăpînit de dorința de a se jertfi ca martir, atunci mamă-sa i-a ascuns îmbrăcămintea și așa a fost nevoit să rămînă acasă.

6. Dar întrucît acum nu mai era posibil de a face altceva și întrucît dorința lui crescuse cu mult peste vîrsta lui și nu-l lăsa să rămînă liniștit fără să întreprindă ceva, a trimis tatălui său o scrisoare plină de îndemn la martiraj⁷, în care-l încuraja spunîndu-i următoarele cuvinte: «să nu care-cumva să-ți schimbi părerea din pricina noastră!». Chiar și numai aceste cîteva cuvinte pot servi ca cea dintîi probă despre vioiciunea cugetului prea tînărului Origen și a simțămintelor sale religioase hotărîte.

7. Întrucît încă de copil a fost introdus în scrierile dumnezeiești, e de la sine înțeles că Origen a pus temelii serioase pentru științele creștine. În acest sens el s-a dedicat într-un mod cu totul neobișnuit studiului Sfințelor Scripturi, căci tatăl său nefiind mulțumit cu aceea că fiul său trecea prin ciclul științelor profane⁸, n-a socotit ca ceva întîmplător să-i atragă atenția asupra Sfințelor Scripturi.

8. De aceea, mai presus de orice, mai mult decît în științele profane, el l-a îndemnat să se adîncească în științele înțelepciunii celei sfinte, pretinzîndu-i să învețe zilnic pe dinafară și să recite pasaje întregi din Scriptură⁹.

9. Și lucrul acesta nu-i era deloc neplăcut copilului, care, dimpotrivă, muncea cu o rîvnă peste măsură, în așa fel încît nu se mulțumea numai să cunoască simplu și superficial înțelesul Sfințelor Scripturi, ci căuta, încă de pe atunci, ceva mai mult, vrînd să descopere vederi mai adînci, punînd în încercătură și pe tatăl său atunci cînd îl întreba mereu ce anume se ascunde în dosul Scripturii celei inspirate de Dumnezeu¹⁰.

10. De formă îl certa și îl îndemna să nu caute nimic din ceea ce la vîrsta lui nu putea pricepe și ceea ce trecea dincolo de înțelesul evident al cuvinte-

6. Va fi avut atunci cam 17 ani.

7. Cum va face-o mai tîrziu, în altă persecuție (a lui Maximin Tracul, în a. 235 cînd va scrie *Exortăție la martiriu*) cf. «P.S.B.» 8, 345-395.

8 *Ibidem*.

9. Scrierile lui Platon vor fi citate numai într-o singură lucrare a lui (*C. Cels.*) de peste 500 de ori.

10. Pe larg, la H. de Lubac, *Histoire et esprit. L'Intelligence de l'Écriture d'après Origène*, Paris, 1950.

lor; în sinea lui, însă, el era plin de bucurie, aducînd cele mai adînci mulțumiri lui Dumnezeu, izvorul tuturor bunurilor, că l-a învrednicit să fie tată al unui astfel de copil.

11. Se spune că adeseori se apropia de copil pe cînd dormea și-i descoperea cu respect pieptul ca și cum un duh ar fi sălășluit într-însul și-l săruta, socotindu-se fericit că are un astfel de copil¹¹. Acestea și altele asemănătoare se istorisesc despre tinerețea lui Origen.

12. După ce însă tatăl său și-a sfîrșit viața ca martir, Origen a rămas singur împreună cu mamă-sa și cu cei șapte frați mai tineri, într-o vreme cînd el nu avea mai mult de șaptesprezece ani.

13. Întrucît averea tatălui fusese confiscată de vistiernicii împărăției, el a fost nevoit să sufere împreună cu ai săi de cele necesare vieții. Dar Dumnezeu i-a făcut parte de purtarea Lui de grijă prin aceea că a găsit înțelegere și sprijin la o femeie, foarte bogată și de neam foarte ales, dar care mai purta de grijă și unui vestit conducător al ereticilor din Alexandria și care se trăgea din Antiohia. Pe acesta-l luase numita femeie ca pe un fiu adoptiv și-i purta de grijă în chip deosebit.

14. Cu toate că Origen era nevoit acum să trăiască laolaltă cu acest om, a dat încă de pe atunci dovezi strălucite despre dreapta lui credință, căci în timp ce pe lîngă Pavel – așa se numea omul – se aduna o mulțime foarte mare de oameni nu numai dintreeretici, ci și dintre ai noștri, din pricina adîncii lui învățături, totuși Origen nu s-a învoit niciodată să se roage împreună cu el, ci păstra încă din tinerețe regula de credință a Bisericii, pe cînd pentru învățăturile eretice simțea – cum zice el însuși undeva în scrierile sale – un fel de dezgust.

15. Întrucît în științele elinești fusese introdus de însuși tatăl său și după moartea acestuia rivna lui pentru învățătură a devenit și mai sporită, Origen a ajuns cu vremea să stăpînească în mare măsură foarte multe cunoștințe de cultură generală, mai ales după încetarea din viață a tatălui său, ceea ce pentru vîrsta lui era cu totul deosebit¹².

III

Încă de tînăr, Origen propovăduiește cuvîntul Domnului

1. Pe cînd Origen era ocupat cu învățămîntul, au venit la el, după cum istorisește undeva acest lucru el însuși, cîțiva dintre păgîni să asculte cuvîntul Domnului. Căci întrucît toți fugiseră de frica persecuției, nu mai rămăsese în Alexandria¹³ altcineva care să propovăduiască învățătura creștină.

11. Fundamentală pentru această epocă din viața lui Origen este monografia lui R. Cadiou, *La jeunesse d'Origène*, Paris, 1926.

12. E vorba de cele două cicluri ale învățămîntului antic: trivium (gramatica, dialectica, retorica) și quadrivium (aritmetica, geometria, astronomia și muzica), din cunoștințele cărora preda școlărilor ca să se întrețină. I. Marrou, *Histoire de l'éducation dans l'antiquité*, Paris, 1948.

13. Fuga în persecuție era îngăduită (*Matei*, 10, 23).

2. Cel dintîi dintre ei era, cum ne-o spune însuși, Plutarh, care, după ce a viețuit creștinește, s-a învrednicit de martirajul creștin¹⁴. Al doilea a fost Heracla, fratele lui Plutarh¹⁵, care a dus o pilduitoare viață de filosof și de ascet, ajungînd, după Demetriu, să se învrednicească de scaunul episcopal al Alexandriei.

3. Origen abia avea optsprezece ani cînd a fost pus în fruntea școlii catehetice¹⁶. Aici a dobîndit mari succese în timpul persecuțiilor de sub Aquila, guvernatorul Alexandriei, cîștigîndu-și un nume foarte vestit printre toți creștinii, datorită dragostei și rîvnei pe care le arăta față de toți martirii cunoscuți și mai puțin cunoscuți.

4. Într-adevăr, el le venea într-ajutor nu numai cînd se aflau în temnițe sau cînd erau anchetați, pînă să ajungă la sentința din urmă, ci și după pronunțarea ei, pînă cînd martirii erau conduși la moarte, dînd dovadă de cea mai mare îndrăzneală și expunîndu-se astfel la tot felul de primejdii. Cînd căuta atît de curajos pe martiri și cu atîta îndrăzneală îi săruta și-i îmbrățișa, s-a întîmplat adeseori că gloatele păgîne care-l înconjurau se înfuriau și stăteau gata să-l ucidă cu pietre dacă n-ar fi simțit de fiecare dată dreapta protecție a lui Dumnezeu, care-l scăpa de fiecare dată în chip minunat.

5. Același har dumnezeiesc și ceresc l-a ocrotit de altfel de nenumărate ori (nici nu putem spune de cîte ori) cînd din pricina mării lui rîvne pentru învățatura lui Hristos și a curajului, s-a expus la tot felul de încercări. Și atît de crîncenă era lupta dusă împotriva lui de către cei necredincioși, încît se strîngeau în grup și-i înconjurau cu soldați casa în care locuia, din pricina mulțimii celor pe care-i învăța adevărurile credinței.

6. Și astfel în fiecare zi prigoana împotriva lui s-a întetit atît de mult, încît nicăieri în oraș nu mai putea fi adăpostit, fiind căutat din casă în casă și urmărit peste tot locul, desigur din pricina mulțimii celor pe care îi adusesse la credința creștină, dar în primul rînd pentru că viața lui morală dădea roadele celei mai curate filosofii¹⁷.

7. Sau după cum zicea el: «așa să-ți fie cuvîntul după cum ți-e viața»¹⁸, iar viața sau purtarea erau pentru el doar o altă față a învățăturii lui. Mai ales pe această cale, prin puterea lui Dumnezeu, a reușit el să determine pe mulți să-l urmeze.

14. Aici mai jos, VI, IV, 1.

15. Heracla va lua locul lui Origen la conducerea școlii catehetice, iar după aceea va ajunge episcop – în Alexandria.

16. E prima școală catehetică creștină instituită formal. Deși depășită, a se vedea I.N. Lungulescu, *Școala alexandrină în lumina operelor lui Panten, Clement și Origen*, R. Vîlcea, 1930.

17. La Eusebiu, demn urmaș și admirator al lui Origen, cuvîntul φιλοσοφία are mai ales sens ascetic-moral, un stil de viețuire care te înalță spre viața veșnică mai ales prin martiraj. A se vedea indicele de cuvinte grecești ale lui G. Bardy, *Eusèbe de Cés., Histoire eccl. IV*, Paris 1960.

18. Vezi și Seneca, *Epist.* 114, 1.

8. Când Origen a văzut că numărul ucenicilor care se strîngea în jurul lui era tot mai mare, ca unul care fusese încredințat de episcopul Demetriu, conducătorul Bisericii, numai cu munca de catehizare, Origen și-a dat seama că nu-i potrivit să rămînă legat numai de învățămîntul științelor profane, de aceea l-a părăsit pe acesta, socotindu-l nefolositor și chiar potrivnic științei celei dumnezeiești.

9. Așa încît printr-o dreaptă cugetare, ca să nu mai fie avizat la ajutorul altora, și-a vîndut toate scrierile vechilor scriitori profani¹⁹ cu care se îndeletnicise cu multă sirguintă pînă atunci, mulțumindu-se să primescă de la cel care le-a cumpărat doar cîte trei oboli pe zi²⁰. Și astfel timp de mulți ani a viețuit ca un «filosof» stînd departe de orice poftă alimentare ale unui trai îmbelșugat²¹. Ziua întreagă ducea viață de aspră asceză, iar partea cea mai mare din noapte o inchina studierii Sfintelor Scripturi, ducînd viața cea mai filosofică cu puțință, pe de o parte prin deprinderea posturilor, iar pe de altă parte prin scurtarea timpului de somn, nefolosindu-se din capul locului nici de pat și nici de pernă, ci dormind numai pe pămîntul gol.

10. Era de părere că creștinul trebuie să respecte tocmai acele cuvinte ale Mîntuitorului care spun că nu ne este îngăduit să avem două haine și nici încălțăminte²² și că nici nu se cade să ne arătăm îngrijorați în legătură cu ziua de mîine²³.

11. Mai mult, cu o rîvnă neîntîlnită la vîrsta lui, Origen continua să trăiască în frig și în golătate²⁴, certînd foarte aspru pe cei din jurul său atunci cînd aceștia îl rugau să se folosească și el de ceva din bunurile lor din pricina chinurilor pe care le vedeau cum le îndură de dragul învățăturilor celor sfinte, dar el nici nu voia să audă de așa ceva.

12. Se spune chiar că vreme de mai mulți ani a umblat numai desculț, fără să fi luat ceva în picioare, apoi că foarte mulți ani de-a rîndul a fost departe de a fi folosit vin sau alte mîncăruri necesare traiului, încît la un moment dat a ajuns în primejdie de boală²⁵, periclitîndu-și foarte greu stomacul.

13. Celor care priveau la felul lui de viață el le dădea un astfel de exemplu de trai înduhovnicit, încît pe bună dreptate a îndemnat pe mulți din ucenicii săi să-i urmeze pilda, ba chiar dintre păgînii necredincioși, dintre bărbații

19. Fiind prea mare numărul școlarilor, Origen a încredințat altcuiva învățămîntul general și profan, trecînd la cel creștin propriu-zis. Va reveni mai tîrziu, dar numai pentru grupe de studenți mai avansați, predînd de astădată filosofia pentru adulți.

20. Biblioteca pe care a vîndut-o ca să-și asigure un trai foarte modest cuprindea, se vede, lucrări multe și de valoare, din moment ce și-a putut asigura strictul necesar.

21. «Filosofia» lui era deci de nuanță ascetică extremă.

22. *Matei*, 10, 10; *Luca*, 10, 4.

23. *Matei*, 6, 34.

24. *II Cor.*, 11, 27.

25. Nu s-a putut stabili de ce suferință era vorba.

învățați, dintre filosofi și încă nu dintre primii veniți. Și au fost și din aceia care după ce au primit de la el în adîncul sufletului credința în cuvîntul cel dumnezeiesc au strălucit, la timpul respectiv, în persecuția care a avut loc, sfîrșindu-și viața cu cunună mucenicescă.

IV

Cîți dintre cei catehizați de el au ajuns la martiraj

1. Primul dintre ei a fost Plutarh, despre care am vorbit ceva mai înainte²⁶. Cînd a fost condus să fie omorît, puțin a lipsit ca cel despre care vorbim aici (Origen) și care l-a însoțit pînă ce și-a aflat sfîrșitul să nu fie și el însuși omorît de ceilalți locuitori, întrucît aceștia credeau că el ar fi adevărata cauză a morții aceluia. Dar și de astă dată voia lui Dumnezeu a fost aceea care l-a ocrotit.

2. După Plutarh, al doilea dintre ucenicii lui Origen, care s-a dovedit a fi și el un adevărat martir, a fost Serenus, care și-a probat prin foc credința pe care a primit-o.

3. Cel de al treilea martir ieșit din aceeași școală a fost Heraclide, iar după el, ca al patrulea, a fost Heron: primul era doar catehumen, al doilea abia de curînd primise botezul, dar amîndurora li s-a tăiat capul. În afară de aceștia, ca al cincilea luptător pentru credință, ieșit din aceeași școală, a fost Serenus, altul decît cel pomenit cu acest nume înainte și căruia, după ce a îndurat un mare număr de chinuri, se spune că i s-a tăiat și lui capul. Dintre femei, Herais, care era doar catehumenă, și-a sfîrșit și ea viața după ce a primit botezul focului, așa cum spune însuși Origen undeva²⁷.

V

Potamiana

1. Ca al șaptelea martir trebuie numărat Vasilide, cel care însoțise la locul de osîndă pe vestita Potamiana, a cărei amintire e cîntată și azi printre compatrioții ei²⁸, pentru a cărei feciorie și nevinovăție a trupului, care erau podobaile ei, a fost nevoită să ducă lupte nenumărate împotriva unor oameni des-

26. VI, III, 2.

27. Toți acești martiri sînt pomeniți în martirologiul ieronimian la data de 28 iunie, cf. H. Delehaye: *Les Martyres d'Égypte*, Bruxelles, 1923, p. 59. Origen însuși vorbește de botezul cu foc, în *Omilia, XXIV la Luca*, în românește în «P.S.B.» 7, p. 116.

28. Martiriul Potamianeii a format un capitol din cele mai cunoscute din viața Egiptului creștin. Îl pomeneste și Palladiu, în *Historia Lausiaca*, III, cu toate că el o pune, pe nedrept, sub împăratul Maximin. Pomenirea ei figurează pe data de 28 iunie după martirologiul ieronimian și pe data de 7 iunie, după sinaxarul grec. Halkin, «Bibliotheca Hagiografica Graeca», 1216, nr. 10.

trăbălași, întrucit, în afară de sufletul ei, frumusețea ei trupească înflorise în toată deplinătatea ei; după ce a îndurat tot felul de cazne, la sfârșit, după ce a suferit atât de cumplit încît numai înșirarea lor te face să te cutremuri, a fost arsă de vie împreună cu mama ei, Marcela.

2. Se istorisește că judecătorul Aquila²⁹ (așa se numea el) după ce a poruncit ca tot trupul ei să fie supus la chinuri cumplite, în cele din urmă a amenințat-o că va fi dată pe mîna gladiatorilor s-o necinstească pe rînd. Pentru o clipă ea s-a recules și a cerut judecătorului să-și pună planul în aplicare, răspunsul ei dîndu-ți să înțelegi că ea ar fi acceptat această tîrguială rușinoasă.

3. Dar abia apucase să spună acest cuvînt în legătură cu sentința dată, că îndată s-a și apropiat de ea Vasilide, unul din ostașii de gardă, și a condus-o spre locul de osîndă. Întrucit gloatele o înjurau și o batjocoreau cu cuvinte spurcate, el o proteja de amenințările nelegiuitorilor, arătînd față de ea atîta milă și îngăduință încît fecioara a primit simpatia care i se arăta, îndemnînd pe bărbat să se dovedească curajos, spunîndu-i că va cere în clipa în care se va întoarce la Domnul ca să-i poată răsplăti omului pentru toată bunătatea pe care i-a arătat-o.

4. Îndată după ce a rostit aceste cuvinte, ea a îndurat cu vrednicie moartea: din talpă pînă în creștet, pe tot trupul i s-a turnat încet și în repetate rînduri smoală fierbinte.

5. Iată ce luptă a putut îndura această vestită fecioară! N-a trecut multă vreme că și Vasilide a fost pîrit de tovarășii săi pentru o pricină oarecare, cerîndu-i-se și lui să depună un jurămint. El a declarat însă cu tărie că lui nu i cade să mai jure, întrucît e creștin, lucru pe care îl susține cu toată îndrăzneala. La început s-a crezut că ostașul glumește, dar întrucît el stăruia cu strășnicie, l-au dus și pe el în fața judecătorului și, întrucît și aici s-a arătat de neclintit, a fost aruncat în lanțuri.

6. Apropiindu-se de el ceilalți frați creștini și întrebîndu-l care-i cauza acestei hotărîri neașteptate și stranii, el a răspuns că la trei zile după moartea ei i s-a arătat Potamiana martira, i-a pus o coroană pe cap și i-a spus că s-a rugat lui Dumnezeu pentru el și că s-a dat răspunsul că și el se va învrednici cit de curînd de același sfârșit. Față de un astfel de răspuns, frații i-au împărțit îndată pecetea Domnului³⁰, încît în ziua următoare, după ce a strălucit susținînd ca martir credința creștină, i s-a tăiat și lui capul.

7. Se istorisește că mulți alți locuitori din Alexandria au trecut îndată la învățătura lui Hristos în vremea de care vorbim, pentru că pe cînd dormeau, Potamiana li s-a arătat și i-a chemat.

Atîta despre acest subiect.

29. Despre Aquila am amintit mai înainte: VI, III, 3.

30. Adică l-au botezat. El pare să fi fost catehizat de Origen.

VI

*Clement Alexandrinul*³¹

Clement, urmașul lui Panten, a avut conducerea școlii catehetice din Alexandria pînă în această vreme³², așa încît și Origen poate fi socotit a fi făcut parte dintre ucenicii săi³³. Din informațiile cronologice pe care le dă în prima carte a «Stromatelor» sale³⁴, reiese că Clement și-a încheiat lucrarea sa cu moartea împăratului Commodus, de unde deducem că ea a fost scrisă pe vremea dinastiei lui Sever, a cărui epocă tocmai o descriem și noi³⁵.

VII

*Despre scriitorul Iuda*³⁶

În aceeași vreme, un alt scriitor cu numele Iuda, prezentînd în scris un tratat despre cele șaptezeci de săptămîni (de ani) din proorocia lui Daniel, ne-a lăsat o cronologie care ajunge pînă în al zecelea an de domnie a împăratului Sever, în care susținea că venirea lui Antihrist, de care vorbea toată lumea, ar fi aproape, așa încît furia prigoanei pornite împotriva noastră tulbura cumplit cugetele multora.

VIII

*Despre o faptă neobișnuit de îndrăzneată
a lui Origen*

1. Pe cînd conducea școala catehetică din Alexandria, Origen a săvîrșit o faptă care mărturisește în mod copleșitor, pe de o parte, că mintea lui era încă destul de necoaptă și de copilărească, dar pe de altă parte, aduce și dovadă strălucită despre credința și despre puterea lui de renunțare. Căci el ori va fi înțeles prea simplist și prea copilărește cuvintele «sînt fameni care s-au făcut fameni pe ei înșiși, pentru împărăția cerurilor»³⁷, ori se va fi gîndit că în felul acesta ar împlini cuvîntul Mîntuitorului, ori, în fine, fiind încă tînăr și trebuind să propovăduiască adevăruri dumnezeiești nu numai în fața unor bărbați, ci și înaintea femeilor, pentru a putea îndepărta din mintea celor necredincioși orice posibilitate de bănuială sau de învinuire de viață imorală, a crezut că trebuie să împlinească în toată deplinătatea acel cuvînt dumnezeiesc. În acest

31. În traducerea făcută de Rufin textul acestor două capitole (VI și VII) apare inserat în mijlocul cap. III, 8, probabil pentru că acolo s-a mai amintit de Panten și Clement. Oricum e pentru prima oară că e pomenit Clement la conducerea școlii catehetice.

32. Adică pînă pe vremea împăratului S. Sever.

33. Nu-i chiar sigur că Origen l-ar fi avut pe Clement ca dascăl, Bardy, *o. c. I*, 94.

34. *Stromate* I, XXI, 140, 7, trad. rom. pr. D. Fecioru, «P.S.B.» 5, pag. 93.

35. *Stromate* I, XXI, ed. cit. 97.

36. Necunoscut.

37. *Matei*, 19, 12.

scop și-a dat toată sîrguința ca fapta lui să rămînă necunoscută celor mai mulți dintre ucenicii săi.

3. Cu toate acestea, oricît ar fi dorit-o, Origen nu a reușit să păstreze ascunsă o astfel de faptă. Într-adevăr, cînd a aflat despre ea Demetriu, întîistătătorul Bisericii egiptene, la început și-a arătat cea mai mare admirație față de o faptă atît de îndrăzneată, aprobîndu-i rîvna și sinceritatea credinței, încurajîndu-l și cerîndu-i să aibă voința tare și îndrumîndu-l să se dăruiască de acum înainte și mai mult operei sale catehetice.

4. Aceasta a fost la început atitudinea episcopului.

Dar la scurt timp după aceea, cînd a văzut ce mare succes are Origen și cît este de cunoscut și de admirat de toți, lăsîndu-se mînat de mărunte socoteli omenești, episcopul a căutat să-l învinuiască în scris înaintea episcopilor din toată lumea de o faptă cu totul nebunească, deși cei mai cunoscuți și mai cinstiți episcopi ai Palestinei, și anume cel de Cezareea și de Ierusalim, socotind că Origen e vrednic de o răsplată și o cinstire și mai mare, l-au hirotonit³⁸ întru presbiter.

5. Iar întrucît Origen ajunsese de mare vază, numele lui devenind cunoscut în toată lumea în urma virtuții și înțelepciunii, Demetriu, neavînd alt temei pentru care să-l judece³⁹, i-a făcut un mare cap de acuză din acea veche faptă a lui din tinerețe și a avut îndrăzneala să învinuiască și pe episcopii respectivi care l-au ridicat la treapta preoției.

6. Aceste lucruri se petrec de fapt ceva mai tîrziu. Căci pentru moment Origen îndeplinea la Alexandria încă nestingherit aceeași lucrare de învățătură dumnezeiască pentru toți care-l căutau zi și noapte, dăruindu-se în toată bună vremea învățăturilor dumnezeiești și ucenicilor săi.

7. După ce Severus a domnit mai bine de optsprezece ani, i-a urmat la tron fiul său Antonin⁴⁰. În această vreme printre cei ce s-au purtat vitejește în timpul persecuției și care au fost ocrotiți de Providența lui Dumnezeu în lupta pentru mărturisirea credinței, s-a numărat și un oarecare Alexandru, despre care adineauri am amintit⁴¹ că îndeplinise slujba de episcop în Ierusalim. El a făcut o atît de strălucită mărturisire în favoarea credinței în Hristos, încît i s-a încredințat scaunul numitului episcopat, cu toate că Narcis, predecesorul său, era încă în viață⁴².

38. A se vedea și o serie de considerente noi la Nautrin, *Origène: Sa vie et son oeuvre*, Paris, 1977.

39. Origen a regretat mai tîrziu castrarea sa (*In Math. Comment.*, XV, 3, Migne, P.G. 13, 1257). Pe de altă parte se știe că Meliton de Sardes, deși era eunuc, ajunsese episcop.

40. Caracalla.

41. VI, VIII, 6.

42. Despre amîndoi vorbește Eusebiu mai încolo: VI, IX și XI.

IX

Despre minunile săvârșite de Narcisus

1. Astfel pe temeiul unei tradiții transmise de frați din gură în gură, cetățenii acelei comunități (creștine din Ierusalim *n. tr.*) istorisesc, între alte fapte minunate săvârșite de Narcisus, și pe următoarea:

2. Odată, cu ocazia privegherii celei mari din Vinerea Paștilor⁴³, se spune că diaconilor li s-a terminat untdelemnul, fapt care a provocat o foarte mare mîhnire asupra mulțimii. Atunci Narcisus a poruncit celor care aveau sarcina să îngrijească de luminatul lămpilor să scoată apă din fîntînă și să o aducă la el.

3. Porunca fiindu-i îndeplinită pe loc, episcopul a rostit o rugăciune asupra acestei ape, după care a poruncit cu o puternică credință în Dumnezeu să o toarne în lămpi. S-a executat și acest lucru și, printr-o putere mai presus de orice așteptare, printr-o minune dumnezeiască, firea apei s-a schimbat, prefăcîndu-se în ulei și se pare că mulți din frații de acolo ar fi păstrat pînă în vremea de azi un rest din uleiul acela ca dovadă a minunii săvârșite atunci.

4. Dar despre viața acestui om se mai istorisesc și alte multe fapte minunate vrednice de a fi pomenite, între care și cel următor. Întrucît niște oameni nelegiuți nu se puteau împăca nicicum cu firea lui hotărîtă și aspră, de teamă că dacă ar fi prinși vor trebui să fie crunt pedepsiți, întrucît cugetul lor era încărcat de multe fărădelegi, au luat-o ei înainte, urzind împotriva lui o lovitură și punîndu-i în cîrcă o calomnie îngrozitoare.

5. Iar ca să dea și mai multă siguranță afirmației lor, ei și-au întărit pîrile prin jurăminte: unul a jurat să piară de foc dacă minte, altul să-i fie trupul mîncat de nu știu ce boală⁴⁴, iar al treilea, să-și piardă vederea ochilor. Dar nici în chipul acesta, cu toate jurămintele lor, nici unul dintre creștini nu le-a dat atenție din pricină că viața plină de asceză și de virtuți pe care o ducea Narcisus strălucea mai tare decît toate aceste minciuni.

6. Cu toate acestea nici el n-a putut răbda răutatea spuselor lor, iar fiindcă de mult își dorea o viață cu adevărat filosofică, Narcisus a părăsit întreagă comunitatea Bisericii, ascunzîndu-se în deșert⁴⁵ și trăind mulți ani în locuri neștiute de oameni.

7. Însă nici marele ochi al dreptății n-a rămas nepăsător față de cele petrecute, așa încît în scurtă vreme cei nelegiuți au fost pedepsiți fiecare după cum s-a jurat. Cel dintîi a ars cu toată familia, s-ar zice fără o cauză precisă, ci doar dintr-o simplă scînteie căzută pe casa în care locuia, așa încît într-o singură noapte el însuși cu tot ce a avut s-a făcut scrum⁴⁶. Celui de al doilea i s-a umplut trupul dintr-o dată din creștet pînă în tălpi de boala cu care se osîndise.

43. Atunci se priveghea toată noaptea.

44. După cum se va vedea mai departe, era vorba de lepră.

45. Ar fi primul caz de viață eremitică.

46. În unele manuscrise se spune că ar fi venit ca un fulger din cer.

8. Cît despre cel de al treilea, cînd a văzut cum s-au sfîrșit cei dinaintea lui, cutremurîndu-se de groaza dreptății negreșelnice a lui Dumnezeu, care vede totul, a mărturisit în fața tuturor urzelile puse la cale de toți trei și în căința sa s-a sfîrșit într-un plîns continuu, așa încît pînă la urmă și-a pierdut vederea ochilor. Acestea au fost pedepsele suferite de cei nelegiuîți pentru minciuna lor.

X

Episcopii de Ierusalim

Întrucît Narcisus se retrăsese dintre oameni, încît nimeni nu știa unde se mai află, întîistătătorii Bisericilor vecine s-au gîndit să aleagă și să hirotonească alt episcop. Acesta s-a numit Dios, dar nici el n-a păstorit timp îndelungat și a fost urmat de Gherman, iar acesta, de Gordios⁴⁷. Pe vremea păstoririi acestuia, ca și cum s-ar fi întors din nou la viață, a apărut din nou Narcisus și a fost rugat de toți să preia din nou locul cel dintîi între frați, căci în urma retragerii sale și a modului său de viețuire⁴⁸ și mai ales din cauza răzbunării de care l-a învrednicit Dumnezeu, toți îl cinsteau încă și mai mult decît înainte.

XI

Alexandru

1. Deoarece, din pricina vîrstei prea înaintate Narcisus nu mai era în stare să-și îndeplinească cuviincios obligațiile de serviciu, Providența dumnezeiască a chemat pe Alexandru, despre care am mai spus⁴⁹ și am spus că fusese episcop al altei dioceze, să împartă cu Narcisus slujba episcopală, în urma unei descoperiri pe care acesta o avusese într-o noapte.

2. Așa se explică de ce, ca și cum aici ar fi fost vorba de o poruncă dumnezeiască (întrucît el venea din pămîntul Capadochiei, unde fusese ridicat de mai înainte la scaunul de episcop)⁵⁰, Alexandru a pornit spre Ierusalim să se roage și să viziteze locurile sfinte; or, oamenii de aici l-au primit cu mare bunăvoință și nu i-au mai îngăduit să se întoarcă la ai lui. Căci noaptea au avut și ei parte de o descoperire, cînd un glas foarte limpede a spus celor mai zeloși dintre ei cerîndu-le să iasă înaintea porților cetății lor și acolo să-și primească episcopul cel rînduit lor de Dumnezeu. Oamenii așa au făcut și în înțelegere cu episcopii vecini l-au silit pe Alexandru mai de voie, de nevoie să rămînă la

47. Nu se cunosc date despre viața lor.

48. Iarăși termenul «φλοσοφία».

49. Problemele transferării episcopilor și a păstoririi a doi episcopi în aceeași localitate se vor lămuri la sinodul I ecumenic.

50. În cuvîntarea sa la sfîntul Grigorie Taumaturgul (P.G. 46, 905), Grigorie de Nyssa afirmă că Alexandru fusese episcop la Capadochia. Dar aici Eusebiu nu vorbește de o transferare, ci de o hirotonire a lui Alexandru, cf. Bardy, *o.c.* p. II, p. 100.

ei⁵¹. De altfel însuși Alexandru amintește într-o epistolă particulară trimisă Antinoiților⁵², care s-a păstrat pînă în vremurile noastre, că Narcisus ducea împreună cu el activitatea legată de același scaun episcopal, căci iată cu ce cuvinte se exprimă el spre sfîrșitul epistolei: «Vă salută și Narcisus cel de una sută șaisprezece ani, care a administrat mai înainte acest scaun episcopal și care și acum stă alături de mine și mă ajută cu rugăciunile lui, îndemnîndu-vă totodată și el să trăiți în pace». Așa stau lucrurile.

4. După moartea lui Serapion vrednicia episcopală din Biserica Antiohiei a primit-o Asclepiade, care s-a distins și el în vremea persecuției ca mărturisitor.

5. La instalarea lui face aluzie Alexandru în epistola către locuitorii Antiohiei, în care spune textual: «Alexandru, robul și prizonierul lui Dumnezeu, către prea fericita Biserică a Antiohiei, salutare întru Domnul. Domnul mi-a dat să port niște lanțuri ușoare⁵³ atunci cînd am înțeles, în vremea întemnițării mele, că, potrivit dumnezeieștii Providențe, Asclepiade e mai bine pregătit după vrednicia credinței sale și a primit episcopatul sfintei noastre Biserici din Antiohia».

6. El subliniază că această epistolă a trimis-o prin Clement, atunci cînd scrie la sfîrșit următoarele cuvinte: «Vă trimit această epistolă, domnii mei și frații mei, prin Clement⁵⁴, preafericitul preot, bărbat virtuos și cinstit, pe care și voi îl cunoașteți și-l veți recunoaște. Prezența lui aici, potrivit Proniei și voii Domnului, a întărit Biserica Domnului și a făcut-o să crească⁵⁵».

XII

Serapion și scrierile atribuite lui

1. Despre îndeletnicirile literare ale lui Serapion se pare că ni s-au păstrat știri și la alți scriitori, dar pînă în zilele noastre nu cunoaștem decît următoarele: una adresată *Lui Domnus*, un personaj care în vremea persecuției s-a dovedit slab și a trecut de la credința în Hristos la superstiția iudaicească⁵⁶; alta *Către Pontius și Caricus*, amîndoi oameni de ai Bisericii⁵⁷,

51. Eusebiu mai amintește și de alte cazuri asemănătoare în Laodiceea.

52. Localitate întemeiată de împăratul Adrian în amintirea favoritului său, Antinoos. Știrea lui Eusebiu e cea dintîi informație despre viața creștină din acea localitate.

53. Poate că Eusebiu a calculat greșit întemnițarea lui Alexandru, care ar fi avut loc totuși în jurul anului 203, iar nu cu 8 ani înainte, cum ar reieși din scrisoare.

54. Nu e sigur dacă acest Clement va fi Clement Alexandrinul, deși din alt pasaj așa ar reieși (VI, XIV, 8).

55. A se vedea și V, 19.

56. Poate la o erezie iudaizantă.

57. Cf. V, XIX, 1-2.

2. apoi scrierea *Despre așa numita Evanghelia după Petru*, pe care ar fi compus-o ca să combată minciunile cuprinse în această Evangheliie, din cauza anumitor credincioși ai Bisericii din Rossos, care s-au lăsat duși de învățături greșite, pe temeiul, zice-se, al acestei scrieri. Găsim potrivit să cităm din această lucrare un scurt pasaj, prin care autorul combate părerea respectivă. Iată cum se exprimă Serapion:

3. «Fraților, noi ținem la Petru și la ceilalți apostoli cu aceeași tărie ca și la Hristos. În schimb, avem atîta experiență să respingem pseudoepigrafele puse sub numele lui, pentru că știm că pentru astfel de scrieri n-avem nici un temei tradițional.

4. Căci pe cînd eram la voi socoteam că toți erați legați de credința cea dreaptă și chiar fără să fi citit Evanghelia zisă a lui Petru îmi ziceam: dacă numai într-atîta constă supărarea voastră, atunci puteți s-o citiți⁵⁸. Întrucît însă m-am convins din auzite că judecata voastră înclină spre erezii, mă voi grăbi să vin din nou la voi. Așadar, fraților, așteptați-mă pe curînd!

5. Noi cunoaștem, fraților, erezia lui Marcian⁵⁹, care se contrazice pe sine însuși, neștiind ce grăiește. Lucrul acesta îl puteți deduce și din cele ce v-am scris.

6. Într-adevăr, noi am reușit să împrumutăm această carte de la altcineva, și anume tocmai de la cei care o folosesc în calitate de urmași ai celor care au introdus-o cei dintîi – și pe care noi îi numim docheți⁶⁰, pentru că majoritatea ideilor lor țin de această direcție –, așa încît am putut-o citi și ne-am putut convinge că în cea mai mare parte această Evangheliie consună cu adevărata învățătură a Mîntuitorului, dar sînt și cîteva pasaje care o contrazic, și anume cele pe care le semnalăm aici».

Atîta despre Serapion.

XIII

*Despre scrierile lui Clement*⁶¹

1. De la Clement au ajuns pînă la noi opt cărți intitulate *Stromate* sau după numele întreg «ale lui Titus Flavius Clement stromate sau note gnostice potrivit filosofiei celei adevărate».

2. Același număr de cărți ca și *Stromatele* cuprind și operele sale numite *Hipotipoze*⁶², în care amintește cu numele despre Panten ca despre dascălul său și în care prezintă explicații la Sfintele Scripturi și la tradițiile cunoscute de el.

58. *Evanghelia după Petru* pare un produs popular, lipsit de elemente eretice; totuși e necanonică.

59. Personaj necunoscut, desigur altul decît Marcion.

60. Oricît de inofensiv ar părea, totuși dacă sînt docheți (adică din cei care afirmaseră că Mîntuitorul ar fi avut trup aparent), ei sînt eretici.

61. A se vedea în românește operele lui traduse de pr. prof. D. Fecioru în colecția «P.S.B.» 5 6, București 1982. În loc de 8 avem numai 7 cărți la *Stromate*, în această traducere.

62. Pierdute cu excepția cîtorva fragmente. La fel și următoarele 3 lucrări.

3. Tot lui îi aparțin și *Cuvîntul de indemn către elini* sau *Protrepticul*, apoi o altă lucrare intitulată *Care bogat se va mintui*, precum și scrierea *Despre Paști și tratatele*⁶³ *Despre post* și *Împotriva defăimării*, ca și *Indemn la răbdare* sau *Către cei de curînd botezați*, așa numitul *Canon bisericesc* sau *Împotriva iudaizanților*, pe care l-a dedicat episcopului Alexandru, de care am amintit mai înainte.

4. În *Stromatele* sau *Covoarele* sale Clement nu presară numai pasaje din Scriptura dumnezeiască, ci dă și pasaje din scrierile grecilor, desigur în măsura în care i se pare că ei ar fi spus ceva folositor, amintind și despre concepțiile cele mai răspîndite și mai cunoscute atît pentru elini, cît și pentru barbari.

5. În același timp examinează și părerile greșite ale ereziarhilor, dîndu-ne o informare bogată și oferindu-ne material pentru lărgirea deosebită a cunoștințelor. În general el pune față în față credința creștină și cea a filosofilor, așa încît desigur că de aici a izvorît și temeiul pentru care i s-a dat titlul *Covoare*.

6. În același timp el se folosește în această lucrare și de mărturii scoase din Scripturile necanonice, din «Înțelepciunea» zisă a lui Solomon și aceea a lui «Isus fiul lui Sirah», de «Epistola către Evrei», de «Epistolele» lui Varnava, a lui Clement și a lui Iuda.

7. Mai amintește totodată și de *Cuvîntul împotriva elinilor* a lui Tațian, apoi despre Cassian⁶⁴ ca autor al unui «Hronograf», despre Filon, despre Aristobul despre Iosif, despre Demetriu, despre Eupolem, toți scriitori iudei, care sînt de părere cu toții că Moise și neamul iudeilor se pot lăuda cu o vechime mai mare decît cea a elinilor⁶⁵.

8. Aceste cărți ale lui Clement sînt pline de o mulțime de alte cunoștințe folositoare. În cea dintîi dintre ele el afirmă despre sine însuși că ar fi foarte apropiat de urmașii Apostolilor și tot în aceeași carte lagaduiește că va comenta cartea *Facerii*⁶⁶.

9. În scrierea *Despre Paști*⁶⁷ mărturisește că a fost silit de prietenii săi să transmită în scris acele tradiții care au fost primite de vechii presbiteri. Și tot acolo amintește și de Meliton, de Irineu și de alți cîțiva, reproducînd extrase din scrierile lor.

XIV

Scrierile pe care le amintește Clement

1. În *Hipotipozele* sale Clement ne oferă, ca să spunem mai pe scurt, extrase rezumative din întreaga Sfînta Scriptură neotestamentară, fără să uite

63. Operele înșirate de acum înainte s-au pierdut.

64. Iulian Cassian, scriitor rigorist amintit adeseori în *Stromate*.

65. Teză comună apologetilor iudei și creștini.

66. *Stromate*, I, II, 11; III, XII, 95; IV, I, 3 etc.

67. Păstrată doar fragmentar.

nici de așa numitele cărți controversate⁶⁸, cum sînt «Epistola lui Iuda», precum și celelalte «Epistole sobornicești», apoi «Epistola lui Barnaba»⁶⁹, și «Apocalipsa lui Petru».

2. Despre «Epistola către Evrei» spune că-i a lui Pavel și că a fost adresată evreilor în limba lor proprie, dar că Luca, după ce a tradus-o cu grijă, a editat-o pentru elini în limba lor. De aici vine faptul că limba acestei epistole ar semăna cu cea a Faptelor Apostolilor.

3. Ea nu începe cu cuvintele «Pavel, apostolul», cum ar fi de așteptat, căci, zice Clement, el se adresează evreilor care erau porniți și nutreau o bănuială împotriva lui, de aceea e de înțeles că el nu-și pune de la început numele.

4. Iar ceva mai departe adaugă: «După cum, adică, spunea odinioară un prea fericit presbiter⁷⁰, Domnul a fost trimis la evrei ca apostol al Celui Atotputernic, așa încît Pavel din modestie și din respect față de Mîntuitorul n-a vrut să se intituleze apostol al evreilor, întrucît fiind în primul rînd dascăl și apostol al păgînilor, numai în chip excepțional s-a putut adresa și evreilor».

5. Tot în aceleași cărți relatează Clement în legătură cu tradiția vechilor presbiteri privitoare la ordinea evangheliilor următoarele: acele Evangheliile care conțin spița neamului (lui Iisus) au fost scrise mai întîi.

6. Astfel, la Evanghelia după Marcu lucrurile s-au petrecut în împrejurările următoare: după ce Petru propovăduise public învățătura creștină în Roma și făcuse cunoscută Evanghelia cu puterea Duhului Sfînt, mulți din cei ce ascultaseră aceste predici au rugat pe Marcu, ca unul care îl însoțise pe Petru de multă vreme și deci păstrase în amintire cele spuse, să pună în scris cele propovăduite.

7. Aflînd de această dorință, Petru n-ar fi intervenit nici ca să-l împiedice, dar nici ca să-l încurajeze. Cît despre Ioan, cînd a văzut, la urmă de tot, că învățătura privind omenitatea Mîntuitorului a fost pusă în lumină (în celelalte Evangheliile, *n.tr.*), la îndemnul cunoscuților săi și fiind luminat de Duhul Sfînt, a alcătuit Evanghelia sa, care e mai duhovnicească (decît celelalte, *n.tr.*).

Atîta ne spune Clement.

8. La rîndul său, același Alexandru, de care a mai fost vorba înainte⁷¹, amintește și el atît despre Clement, cît și despre Panten într-o epistolă adresată lui Origen, vorbind despre ei ca despre niște bărbați pe care i-a cunoscut personal. Iată cum se exprimă: «După cîte ai aflat, a fost voia lui Dumnezeu⁷² ca

68. Pasaj important privitor la stabilirea canonului cărților biblice dar canonice (ἐνδιαθήκων).

69. În vechime era socotită «inspirată» (*Stromate*, II, VI, 3; Origen, *C. Cels.*, I, 63).

70. Fără indicare. E posibil să fie vorba de Panten.

71. Mai sus: VI, XI.

72. *I Tes.*, 4, 3.

prietenia care ne-a venit de la strămoși să rămînă nu numai nezdruincată, ci să devină și mai caldă și mai sigură.

9. Cunoaștem într-adevăr pe acei fericiți părinți, care au trăit înainte de noi și după care ne vom înșirui și noi în curînd: atît pe Panten, cu adevărat fericitul și domnul nostru, cît și pe sfîntul Clement, care a fost domnul meu și ajutorul meu, precum și pe alții dacă au mai fost. Prin mijlocirea acestora am ajuns să te cunosc, pe tine care ești cel mai bun în toate privințele, domnul meu și fratele meu».

10. Atît despre aceste lucruri.

Cît privește pe Adamantius (să nu se uite că acest nume îl avea și Origen),⁷³ în vremile cînd Zefirin conducea Biserica Romei, el însuși scria undeva că pe cînd se afla la Roma a spus: «De multă vreme am dorit să vizitez această străveche Biserică a Romanilor». După o scurtă petrecere acolo, el s-a reîntors în Alexandria,

11. îndeplinind cu toată rîvna slujba obișnuită de catehet⁷⁴. Demetriu, episcopul de atunci, îl încuraja și-i făcea rugăminți neîntrerupte să se facă pe cît se poate mai sîrguincios fraților⁷⁵.

XV

Heracla

Cînd a văzut că pentru el e prea mult să se adîncească atît în studiul teologiei spre a cerceta și explica Sfintele Scripturi, cît și în catehizarea celor care veneau la el încît nu-l mai lăsau nici să răsuflă, căci catehizarea nu se întrerupea de dimineața pînă seara, Origen a împărțit mulțimile făcînd apel la Heracla, bărbat rîvnic în cele dumnezeiești, dar care era foarte școlit și familiar și în filosofie, așa că a așezat pe acest coleg la munca de catehizare, pentru sine păstrîndu-și numai instruirea celor mai avansați⁷⁶.

XVI

Rîvna cu care studia Origen Scripturile Sfinte

1. Atît de mare era zelul cu care studia Origen Sfintele Scripturi, încît de dragul lor a învățat să cunoască și limba ebraică, procurîndu-și în acest sens mai întîi textul scris în litere ebraice, pe cheltuială proprie⁷⁷. Dar mai ales a

73. Porecla «Adamantius» va fi fost dată lui Origen din tinerețe ori numai mai tîrziu pe urma muncii lui atît de temeinice.

74. Păstoria lui Zefirin a avut loc între anii 198/200/-217. Venirea lui Origen la Roma, unde a ascultat o predică a lui Ipolit, a avut loc, se crede, în anul 212.

75. Mai sus: VI, III, 2.

76. R. Cadiou, *o.c.* p. 68. P. Nautin, *o.c.* p. 183.

77. Cunoștințele de ebraică ale lui Origen au fost destul de modeste.

cercetat edițiile grecești scoase de cei care, în afară de Septuaginta, traduseră Scripturile Sfinte, căutînd să vadă deosebirile dintre ea și cele făcute de Aquila, Simah și Teodoțion, pe lângă care a mai găsit și altele, pe care le-a adus la lumină după ce zăcuseră timp îndelungat nu știu în ce unghere ascunse.

2. Din pricină că nu se cunoșteau autorii lor, el ne-a înștiințat doar că pe una din aceste ediții a găsit-o la Neapoli lângă Actium, iar pe alta în alt loc.

3. Oricum, în Hexaptele sale la Psalmi, în afară de cele patru ediții cunoscute, el a adăugat nu numai o a cincea, ci și o a șasea și chiar o a șaptea: despre una spune că a găsit-o la Ierihon⁷⁸, într-un vas, pe timpul împăratului Antonin, fiul lui Sever⁷⁹.

4. Toate aceste traduceri le-a strîns într-o singură lucrare, împărțind textul în stihuri și versete⁸⁰, punîndu-le unul alături de celălalt, inclusiv textul ebraic. În felul acesta ne-a rămas redacția numită «Hexapla»⁸¹, iar pentru o parte din text avem «Tetrapla» care cuprinde redacțiile lui Aquila, Simah și Teodotion puse față în față cu Septuaginta.

XVII

Simah traducătorul

În legătură cu cei care au făcut aceste traduceri ale Bibliei, trebuie să știm că unul din ei, Simah, era ebionit⁸². Erezia numită a ebioniților susține că Hristos e fiul natural al lui Iosif și al Mariei, că a fost simplu om; în schimb, ei pretind că Legea trebuie respectată aspru, așa cum o respectă iudeii, după cum știm deja din cele spuse mai înainte⁸³. De la Simah s-au păstrat pînă azi și cîteva comentarii îndeosebi la Evanghelia după Matei, în care se pare că se străduiește să-și argumenteze erezia de care am vorbit. Origen afirmă că aceste lucrări, împreună cu alte tîlcuiri la Sf. Scriptură făcute de Simah, le-a primit de la o oarecare Iuliana⁸⁴, care, după spusa lui, le-ar fi moștenit de la Simah însuși.

78. Săpături recente (1952) au căutat să identifice eventualele urme ale textelor biblice vizate aici.

79. Cum s-a spus mai înainte (VI, VIII, 4) e vorba de Caracalla care a domnit între anii 211-217.

80. În grecește.

81. Pe 6 coloane: ebraic (în litere ebraice), pe altă coloană ebraic transcris cu litere grecești, apoi Septuaginta urmată de cele trei versiuni, Aquila, Simah și Teodotion. La «Tetrapla» erau lăsate afară primele două ebraice. Manuscrisul original al Hexaplei s-a păstrat un timp în biblioteca din Cezareea, dar cu venirea arabilor s-a distrus. În 1875 F. Field (Oxford) a încercat o reconstituire a Hexaplei pe baza fragmentelor aflate. Ea se cere îmbunătățită azi.

82. Simah favoriza interpretările moralizante.

83. III, XXXVII, 1.

84. Despre ea Palladiu, *Hist. laus.* LXIV.

XVIII

Ambrozie

1. Tot în același timp a trăit și Ambrozie⁸⁵, care îmbrățișase înainte eresia lui Valentin, dar s-a lăsat convins de adevărul propovăduit de Origen, așa încît lămurindu-și cugetul ca de o lumină strălucitoare a trecut îndată la învățătura ortodoxă a Bisericii.

2. În vremea aceea, cînd faima lui Origen se răspîndise pretutindeni, mulți oameni culți au venit în jurul lui ca să deprindă alături de el o cunoaștere cît mai temeinică a învățăturilor sfinte. Mulțime de eretici și un mare număr de filosofi din cei mai cunoscuți au venit să-l asculte cu rîvnă și să învețe de la el, putem zice, nu numai lucrurile sfinte, ci și adevăruri din filosofia profană.

3. Pe toți cei pe care-i vedea că sînt dăruți cu mai multă putere de înțelegere Origen îi introducea în disciplinele filosofice, așa cum sînt geometria, aritmetica și celelalte științe de bază, după care îi făcea să cunoască sectele sau curentele diferite ale filosofiei⁸⁶, explicîndu-le scrierile lor, tîlcuindu-le și examinîndu-le cu de-amănuntul, în așa fel încît chiar și printre elinii înșiși acest om era socotit ca un mare filosof.

4. În schimb, pe mulți din cei care erau mai puțin dotați i-a îndrumat spre învățăturile elementare, spunînd că pentru ei acestea sînt de cel mai mare folos pentru dobîndirea cunoștințelor necesare înțelegerii Sfințelor Scripturi. Oricum, el susținea că și pentru el îndeletnicirea cu științele profane și cu filosofia este de cea mai mare trebuință.

XIX

Ce se mai știe despre Origen

1. Cît despre martorii rodnicei activități a lui Origen, aceștia sînt însuși filosofii elini, care au înflorit în vremea aceea și în scrierile cărora aflăm multe știri despre acest bărbat. Unii din ei închină chiar scrieri speciale sau îi dedică strădani, așa cum fac unii ucenici pentru dascălul lor. De ce trebuie să spun acest lucru? Amintesc doar de numele lui Porfiriu⁸⁷, care s-a mutat în vremile noastre în Sicilia și a alcătuit acolo scrieri împotriva noastră, în care se silește să defaime Sfințele Scripturi, precum și pe cei care le-au tîlcuit, dar fără să poată aduce nici cea mai mică învinuire împotriva învățaturii noastre, dedicîndu-se doar, în lipsa de argumente întemeiate, la simple înjurături și defăimări la adresa acestor tîlcuitori și îndeosebi la adresa lui Origen.

85. Ambrozie, sprijinitorul lui Origen, înclinase în tinerețe spre valentinieni. Singur Fer. Ieronim credea că ar fi simpatizat marcionismul (*De viris ill.* 56).

86. Cine citește scrierile lui Origen se convinge că marele dascăl alexandrin cerea pentru explicarea Scripturii și cunoștințe profane.

87. Opera lui Porfiriu cu titlul *Contra creștinilor* cuprinde 15 cărți. Ea s-a pierdut. Harnack a încercat o reconstituire din fragmentele păstrate (Göttingen 1916).

3. Pe acesta zice că l-a cunoscut încă de tânăr și încearcă să-l defăimeze, dar fără să-și dea seama mai curînd îl laudă decît îl înjosește fie atunci cînd spune despre el lucruri adevărate, fiindcă nu e în stare să grăiască despre el altfel, fie și atunci cînd minte în legătură cu unele lucruri pe care nu le înțelege, dar și în cazul acesta odată îi aduce învinuirea că-i creștin, altădată descrie priceperea lui deosebită în problemele de filosofie.

4. Iată, de pildă, în ce cuvinte se exprimă despre el: «Unii, în loc să fugă de ticăloșia Scripturilor evreiești, s-au oprit la tilcuiuri neconcludente pierzîndu-se în explicații încurcate și necorespunzătoare, care nu numai că nu constituie o laudă pentru învățătura lor ciudată, ci mai curînd își preamăresc copilărește scornelile lor proprii. Într-adevăr, despre cele spuse atît de limpede de Moise, el crede că ar fi fost spuse cu înțeles ascuns⁸⁸, ridicîndu-le pînă în slava cerului ca pe niște rostiri dumnezeiești pline de taine ascunse, iar după ce au amăgit în chip lăudăros puterea de cugetare a sufletului, îl încarcă apoi cu explicările lor proprii»⁸⁹.

5. Mai încolo Porfiriu continuă: «Această ciudată metodă provine de la Origen, un bărbat pe care și eu l-am întîlnit pe cînd era încă tânăr de tot și care avea încă de pe atunci foarte mare faimă și care este și acum vestit prin scrierile pe care le-a lăsat și a cărui faimă s-a răspîndit foarte mult printre dascălii acestor învățături.

6. El ascultase doar lecțiile lui Ammonius, care și-a cîștigat în vremile noastre o mare faimă în filosofie, luînd de la dascălul său foarte mult în ce privește familiarizarea cu științele în general, cu toate că, potrivit dreptei orientări în viață, el a urmat un drum cu totul opus.

7. De fapt, Ammonius era creștin⁹⁰, fiind crescut de părinții săi în învățături creștine, dar după ce a început să cugete și să adîncească filosofia, s-a întors curînd spre un stil de viață mai apropiat de legile cugetării. În schimb, Origen era elin, crescut în studii elinești, dar cu timpul va cădea în îndrăzneala barbară⁹¹. Făcînd așa, el s-a tîrguit cu sine însuși și cu destoinicia sa în studii; în viață, însă, el s-a comportat ca creștin, contrar legilor rațiunii; dar cît despre părerile despre lume și despre Dumnezeu, el le-a grecizat, înlocuind părerile grecilor cu niște fabule stranii.

8. Trăia mai mult în lumea lui Platon, urmărea scrierile lui Numenius, ale lui Cronius, ale lui Apollonofane, ale lui Longin, ale lui Moderatus, ale lui Nico-

88. Porfir atacă la Origen mai ales tendința lui de a alegoriza textele biblice.

89. Despre Heracla se știe că a audiat pe filosoful neoplatonice Ammonius Sacca. Origen însuși recunoaște că și el l-a audiat, deși nu-i dă numele.

90. Porfiriu se contrazice cînd spune că Ammonius a fost creștin. Acest creștin pare a fi fost episcopul de Thmuis care se numea tot Ammonius.

91. Porfir exagerează cînd afirmă că Origen s-a convertit la creștinism după ce fusese crescut în cultura păgînă, greacă, ceea ce e absurd. E drept însă că a folosit «metode grecești» spre a explica creștinismul. R. Cadiou, *o.c.* p. 232.

mah și ale altor bărbați vestiți din școala pitagoreilor. Era tot atât de familiarizat cu scrierile lui Heremon stoicul și ale lui Cornutus, de la care a deprins tălcuirea alegorică a misterelor elinești, a cărei metodă a aplicat-o la scrierile iudaice»⁹².

9. Iată dar ce spunea Porfiriu în cea de a treia carte a sa intitulată *Împotriva creștinilor*. Pe de o parte are dreptate atunci când vorbește despre viețuirea curată și despre bogata știință a acestui bărbat, dar pe de altă parte minte pe față atunci când afirmă că Origen a trecut de la păgânism la creștinism – căci ce altceva ar fi grăit cel ce avea să scrie împotriva creștinilor decât să mintă? – iar despre Ammonius spune că a căzut din viața cea cuvioasă la moravurile păgîne.

10. Or se știe că Origen și-a păstrat învățătura cea după Hristos pe care o moștenise de la strămoșii săi, după cum ne arată istorisirea de pînă aci. Cît privește pe Ammonius, el a rămas pînă la un moment din viața sa curat și neclintit în concepția creștină despre viață, așa cum mărturisesc pînă astăzi lucrările acestui bărbat rămas statornic în faima pe care și-a cîștigat-o în fața tuturor prin scrierile sale, între altele prin cartea intitulată *Conformitatea dintre învățătura lui Moise și cea a lui Iisus* și multe altele, care se pot găsi încă la iubitorii de lecturi bune și frumoase⁹³.

11. Cam atîta am crezut potrivit să spun ca să dovedesc pe de o parte cît de fărnîc era acest mincinos⁹⁴, iar pe de altă parte, cît de dibaci era Origen în științele profane. Despre largile lui cunoștințe în științele profane vorbește Origen însuși atunci când se apără de învinuirea pe care i-au adus-o unii, spunînd următoarele într-o epistolă de a sa:

«De cînd mă dedicasem cu toată ființa științei cuvîntului (dumnezeiesc *n.tr.*), iar faima viețuirii mele se răspîndise pînă departe, îndată au început să vină alături de mine atît eretici, cît și oameni învățați în științele grecești și mai ales în filosofie, de aceea am socotit că trebuie să cercetez atît învățăturile ereticilor, cît și soluțiile pe care filosofii s-au legat să le dea pentru aflarea adevărului.

13. Am făcut acest lucru urmînd pilda lui Panten, care s-a arătat pe vremuri folositor multora dintre noi și care și-a cîștigat în această privință o pregătire bogată, ca și exemplul lui Heracla, care este acum întii stătător între preoții Alexandriei și pe care eu însumi l-am găsit alături de dascălul de științe profane⁹⁵, pe care l-a audiat cinci ani înainte ca eu să fi început să-i ascult lecțiile.

92. E drept că Origen resimte influența platonismului tîrziu și a stoicismului. Numenius din Apamea (sec. II) numea pe Platon un «Moise atticizant». J. Daniélou, *o.c.* p. 89 și urm.

93. Eusebiu greșește acceptînd identificarea filosofului Ammonius cu episcopul omonim din Tmuis, care a scris (el, iar nu filosoful) operele amintite.

94. Porfiriu.

95. Ammonius Sacca.

14. Așadar, sub influența acestui dascăl, într-o vreme când purta încă îmbrăcăminte obișnuită, Heracla a lepădat-o și a îmbrăcat mantaua de filosof pe care o poartă și azi, cu toate că nici azi nu încetează de a studia încă din cărțile elinești atât cât poate»⁹⁶.

Iată, dar, ce a zis Origen ca să-și justifice deprinderile sale în domeniul literaturii elinești.

15. Iar în vremea aceea, pe când Origen se afla în fruntea școlii din Alexandria, un ofițer oarecare a adus lui Demetriu, episcopul comunității, și prefectului de atunci al Egiptului, din partea guvernatorului Arabiei⁹⁷, scrisori ca să trimită cât mai curînd pe Origen să-i explice învățătura creștină. Așa a ajuns Origen în Arabia și, în scurt timp, după ce și-a îndeplinit misiunea, s-a reîntors iarăși în Alexandria.

16. Între timp, însă, izbucnise în oraș o mare tulburare⁹⁸, de aceea plecînd pe furiș din Alexandria s-a dus în Palestina și s-a așezat în Cezareea. Aici episcopii l-au rugat, cu toate că el nu se învrednicise încă să fie hirotonit preot, să țină cuvîntări și să tîlcuiască în adunările Bisericii Sfintele Scripturi.

17. Și ca să se vadă că așa stau lucrurile, episcopul Alexandru al Ierusalimului și Teoctist, episcopul Cezareii, scriu ca să se justifice următoarele cuvinte în legătură cu Demetriu (al Alexandriei, *n.tr*): «La acestea, el a adaos în epistola sa că niciodată nu s-a mai auzit spunîndu-se și nici acum n-ar cunoaște vreun caz ca un mirean să țină predici în fața unor episcopi. Nu știm cum poate vorbi cineva un lucru atât de neadevărat.

18. Căci acolo unde există oameni în stare să aducă servicii fraților lor, ei sînt invitați de sfinții episcopi să vorbească poporului. Așa a vorbit Evelpist în Laranda, la rugămintea fericitului episcop Leon; tot așa și la Iconium, Paulin, fiind rugat de episcopul Celsus, precum și în Sinada, Teodor, de față fiind episcopul Aticus⁹⁹. Și se poate ca astfel de cazuri să se fi petrecut și în alte locuri, dar pe care noi nu le cunoaștem».

În felul acesta, deși încă tînăr, bărbatul de care vorbim era cinstit nu numai de către cei din jur, ci și de episcopi din alte țări.

19. Dar întrucît Demetriu l-a rechemat prin scrisori și l-a silit prin diaconii Bisericii să se întoarcă iarăși în Alexandria, el a plecat și și-a îndeplinit mai departe îndatoririle sale.

96. Epistola aceasta autobiografică va fi fost scrisă din Atena în anul 233 adresînd-o episcopului Alexandru de Ierusalim ca justificare pentru acuzele aduse de episc. Demetriu al Alexandriei. A se vedea P. Nautin, *o.c.* p. 411.

97. E vorba de Arabia Petreea și Transiordania, cu capitala Bostra. Origen se va reîntoarce acolo de două ori. Călătoria va fi avut loc în anii 214-215. P. Nautin, *o.c.* p. 411.

98. Știm că o răscoală are loc în anul 215. Ca să înăbușe răscoala împăratul a jefuit orașul, a ulungat pe străini, a ridicat un zid împărțind orașul în două. Dar a mai fost o răscoală în 221.

99. Nu cunoaștem din altă parte aceste persoane.

XX

*Ce alte scrieri se mai cunosc
din vremea aceea¹⁰⁰*

1. În vremea aceea străluceau mulți cărturari și oameni din sînul Bisericii. Din epistolele pe care și le adresau unii altora s-au mai păstrat unele pînă astăzi și sînt ușor de procurat. Unele pot fi găsite în biblioteca din Aelia¹⁰¹, pe care a organizat-o Alexandru, episcopul Bisericii de acolo; de acolo am putut aduna și noi materialul necesar întocmirii lucrării de față¹⁰².

2. Printre acești bărbați, Beril este unul care, în afară de epistole, ne-a mai lăsat și diferite alte lucrări. El era episcop al Arabilor din Bostra¹⁰³. Tot așa se prezintă cazul și cu Hipolit¹⁰⁴, care era și el întîistătător al unei alte Biserici.

3. Pînă la noi a ajuns și un *Dialog*, pe care l-a compus Caius¹⁰⁵, un om foarte învățat, care trăia în Roma pe vremea episcopului Zefirin. *Dialogul* a fost îndreptat împotriva lui Proclu, care apăra erezia catafrigenilor. În ea se aduce la tăcere îndrăzneala acelor potrivnici și nerușinarea lor de a compune și alte Scripturi necunoscute pînă acum. De pildă el amintește numai treisprezece epistole ale Sfîntului Apostol (Pavel, *n.tr.*), fără să pună la socoteală, alături de ele, și «Epistola către Evrei», pe care pînă azi unii romani nu o cred că este a Apostolului¹⁰⁶.

XXI

*Episcopii mai cunoscuți
din timpul acela*

1. După Antonin, care a domnit șapte ani și șase luni, a urmat Macrin. Întrucît acesta n-a domnit decît un singur an, la conducerea statului a urmat un alt Antonin¹⁰⁷. În primul lui an de domnie moare și episcopul Zefirin al Romei, după ce a condus Biserica timp de optsprezece ani împliniți.

2. După el episcopatul e încredințat lui Calist, care după ce a trăit cinci ani lasă conducerea Bisericii pe mîna lui Urban¹⁰⁸. La rîndul său, împăratul

100. E vorba de perioada cît a petrecut Origen în Alexandria, deci cam pînă la anul 230. Hronografia datelor nu e sigură.

101. Noul oraș construit de Adrian după dărîmarea Ierusalimului (Cf. mai sus: IV, VI, 4), Aelia, avea cea mai veche Bibliotecă creștină.

102. Fapt important de reținut

103. Mai jos: VI, XXXIII.

104. A se vedea mai jos: VI, XXII.

105. Caius respingea Apocalipsa și Evanghelia după Ioan. Cf. II, XXV, 8.

106. A se vedea mai sus: III, III.

107. Caracalla a fost ucis la 8 april 217. Urmașul lui imediat a fost Macrin, care a domnit numai un an, iar între 218–222 a domnit Elagabal (numit așa pentru că în tinerețe fusese preot al soarelui Helios).

108. Moartea lui Calist a avut loc probabil în vremea unei răscoale în anul 222.

Alexandru moștenește între timp tronul romanilor întrucît Antonin n-a domnit decît patru ani. Tot în același timp Filetus a urmat lui Asclepios în fruntea Bisericii din Antiohia.

3. Mama împăratului, numită Mamaea, care era o femeie foarte religioasă, auzind de faima lui Origen, care se răspîndise peste tot, a făcut orice să ajungă să vadă și ea un asemenea om¹⁰⁹ și să guste din cunoștințele lui teologice unanim admirate de toți.

4. În vreme ce petrecea în Antiohia, ea a cerut prin niște ofițeri din garda ei să i-l aducă acolo, așa încît Origen a petrecut în apropierea ei o anumită vreme aducîndu-i multe mărturii privitoare la mărirea lui Dumnezeu și la frumusețea învățaturii dumnezeiești, după care s-a grăbit să-și continue preocupările lui obișnuite (în Alexandria, *n.tr.*).

XXII

Despre scrierile lui Hipolit, care au ajuns pînă la noi

Tocmai în aceași vreme își compunea și Hipolit multe din celelalte lucrări. Între ele a mai scris și o lucrare *Despre Paști*, în care a stabilit o metodă de calculare a datei Paștilor, propunînd regula¹¹⁰ după care se pot afla toate amănuntele în legătură cu această sărbătoare pentru un ciclu de 16 ani, luînd drept punct de minecare primul an de domnie a împăratului Alexandru. Dintre celelalte opere ale sale, cele care s-au păstrat pînă la noi sînt următoarele: *Despre Hexaimeron*, *Despre ceea ce urmează după cele șase zile ale creației*, apoi *Împotriva lui Marcion*, *Despre Cîntarea Cîntărilor*, *Despre fragmente din prorocia lui Iezechiel*, *Despre Paști*, *Împotriva tuturor ereziilor* și multe altele, pe care le putem afla păstrate la mulți creștini¹¹¹.

XXIII

Despre rivna lui Origen și cum a fost învrednicit să fie hirotonit preot

1. De atunci înainte a început și Origen să scrie *Comentariile* sale la cărțile Sfințelor Scripturi, operă la care l-a încurajat Ambrozie¹¹² nu numai cu

109. Călătoria va fi avut loc prin 224-225.

110. Ceea ce-i mai important în această lucrare (unele fragmente au fost decoperite în 1551 într-un cimitir din Roma) sînt tabelele pascale pentru anii 222-233.

111. Dintre operele amintite nu s-au păstrat decît *Comentariul la Cîntarea Cîntărilor* într-o traducere georgiană. Nu știm dacă scrierea contra ereziilor e identică cu *Filosofumena*, din care s-au păstrat fragmente.

112. A se vedea studiul și notele noastre la primele două volume din operele lui Origen, «P.S.B.» 6-7. Tot acolo și despre rolul lui Ambrozie.

nenumărate îndemnuri și rugăminți, ci și procurîndu-i din belșug tot ce-i putea fi de folos.

2. Într-adevăr, mai mult de șapte tahigrafi îi stăteau la dispoziție cînd dicta și care se schimbau alternativ după un anumit timp. Nici numărul copiștilor nu era mai mic și tot așa stăteau lucrurile și cu numărul tinerelor fete care caligrafiau frumos textele. Ambrozie oferea din plin tot ce era de trebuință pentru întreținerea tuturor. Ba mai mult, el depunea o rîvnă nespusă la cercetarea anevoioasă a Sfințelor Scripturi, prin care îndemna pe Origen în chip deosebit să-și redacteze *Comentariile* sale.

3. Așa stînd lucrurile, după ce Urban ă păstorit vreme de opt ani Biserica Romei, i-a urmat Poņțian, iar după Filetus, Biserica Antiohiană o conducea Zebenus.

4. În vremea aceea¹¹³, ca să facă față cerințelor urgente cerute de treburile bisericești, mergînd în Grecia, Origen a trecut prin Palestina și la Cezareea a primit hirotonia întru presbiter din partea episcopilor din acea țară¹¹⁴. Frămîntările produse de acest fapt în legătură cu persoana lui, hotărîrile luate de conducătorii Bisericilor în legătură cu aceste frămîntări, precum și numeroasele foloase pe care le-a adus Origen propovăduirii cuvîntului dumnezeiesc ar cere o expunere aparte. Noi am făcut-o după cuviință în a doua carte a *Apolo-giei* pe care am scris-o pentru el.

XXIV

Comentariile compuse de Origen în Alexandria

1. Față de toate acestea va trebui să adăugăm că în cartea a șasea a «Comentarului la Evanghelia după Ioan»¹¹⁵ Origen subliniază că primele cinci cărți din această lucrare le-a compus pe cînd se afla încă în Alexandria și că din întreaga operă asupra acestei Evanghelii au ajuns pînă la noi numai douăzeci și două de tomuri.

2. În cea de a doua carte a *Comentarului la cartea Facerii*¹¹⁶, din totalul de douăsprezece cîte sînt, el ne arată că cele de dinaintea cărții a noua au fost alcătuite în Alexandria dimpreună cu *Comentariile la primii 25 de psalmi*, apoi cele despre *Plîngerile* lui Ieremia¹¹⁷, din care cinci tomuri au ajuns pînă la noi și în care amintește și de lucrările *Despre înviere*¹¹⁸, care cuprind două volume.

113. Pe la anul 230. Călătoria în Grecia a avut scop combaterea lui Marcion, cum reiese dintr-o epistolă a lui Origen. P. Nautin *o.c.* 161-166.

114. Hirotonirea a avut loc în anul 231. Despre urmările ei, în studiul volumului prim al operelor lui.

115. A se vedea la locul respectiv, vol. 6 (partea a II-a).

116. Pierdută, afară de cîteva fragmente.

117. Păstrate parțial.

118. Pierdută, afară de cîteva fragmente.

3. Chiar și lucrarea sa *Despre principii* a compus-o tot înainte de a pleca din Alexandria¹¹⁹. Cît despre cărțile intitulate *Stromate*¹²⁰, care sînt în număr de zece, și pe acelea le-a compus tot în același oraș în vremea domniei împăratului Alexandru, după cum arată înseși notele autografe din fruntea tomurilor.

XXV

Cum a citat Origen Scripturile canonice

1. La explicarea psalmului întii, Origen ne dă un catalog al Scripturilor sfinte din Vechiul Testament, atunci cînd scrie textual: «Trebuie să băgăm de seamă că după tradiția ebraică numărul cărților (vetero-testamentare, *n.tr.*) este de douăzeci și două, număr care la ei este egal și cu numărul literelor (din alfabet, *n.tr.*)».

2. Ceva mai departe, vorbind despre altceva, el continuă așa: «Cele douăzeci și două cărți (din Biblia, *n.tr.*) evreilor sînt următoarele: cea intitulată «Facerea» și care la evrei se numește *Bereșit* sau «La început» după cuvîntul cu care începe cartea; (a doua carte este *n.tr.*) «Ieșirea», cu numele evreiesc *Uelesmot*, ceea ce înseamnă «acestea sînt numele». Pentru «Levitic» evreii au *Uikra*, ceea ce însemnează «Și a chemat». Pentru «Numeri» evreii aveau *Amesfeodeim*, pentru «Deuteronom» aveau *Elesddebareim* care însemnează «Acestea sînt cuvintele»; «Iisus fiul lui Navi» sau *Iosuebennun*; «Judecătorii, Rut», la ei într-o singură carte, *Sofleim*; «Regii», întia și a doua carte, la ei e o singură carte, *Samuel*, adică «Cel chemat de Dumnezeu»; «Regii», cărțile a treia și a patra, la ei una singură *Uamelh-David*, adică «Domnia lui David»; «Paralipomena», întia și a doua, la ei într-una singură *Dabreiamain*, adică «Istoria zilelor»; «Ezdra» întia și a doua, la ei o singură carte *Ezdra*, ceea ce vrea să spună «Slobozitorul»; apoi «Cartea Psalmilor» sau *Sfarteleim*; «Pildele lui Solomon», în evreiește *Melot*; «Eclesiast», în evreiește *Koelth*; «Cîntarea Cîntărilor», iar nu cum cred unii cîntări ale cîntărilor, în evreiește *Sirassireim*; «Isaia», *Iessia*; «Jeremia» cu «Plîngerile» și cu scrisoarea, la ei o singură carte, *Ieremia*; «Daniel»; «Iezechiel»; «Iov»; «Ester». În afară de acestea mai avem cărțile «Macabeilor» numite la ei *Sarbetsabanaiel*¹²¹.

3. Iată dar ce numără Origen în lucrarea amintită mai sus. În primul volum, *Despre Evanghelia după Matei*, el păstrează ordinea canonică bisericească dovedind că n-a cunoscut decît patru Evanghelii, scriind textual:

4. «După cum am prins din tradiție, în legătură cu cele patru Evanghelii, care sînt și singurele recunoscute în Biserica lui Dumnezeu, cită se află sub

119. Păstrată integral într-o traducere latină a lui Rufin. Parțial avem și text grec original păstrat în *Filocalia* («P.S.B.» 8). A se vedea studiul nostru în Origen, partea a treia.

120. Pierdută, cu excepția unor mici fragmente.

121. Lipsese de pe listă indicația proorocilor mici, din care s-a păstrat o bună parte în traducerea lui Rufin.

cer, mai întâi a fost scrisă cea «După Matei», cel care fusese înainte vameș, iar apoi a devenit apostol al lui Iisus Hristos, și pe care a redactat-o pentru credincioșii proveniți din iudaism, compunând-o în limba ebraică.

5. A doua Evanghelie este cea «După Marcu», pe care a compus-o după îndrumările pe care i le-a dat Petru, care de altfel îl și numește «fiul» său în prima sa Epistolă sobornicească, unde zice: «Biserica cea aleasă din Babilon și Marcu, fiul meu, vă îmbrățișează»¹²².

6. A treia este Evanghelia «După Luca», cel care a fost lăudat de Pavel¹²³, și care a fost compusă pentru creștinii proveniți dintre păgâni. Ultima dintre toate e Evanghelia «După Ioan».

7. În cartea a cincea din *Comentariul la Evanghelia după Ioan* același Origen zice următoarele în legătură cu epistolele Apostolilor: «Fiind într-un fel învrednicit de a fi slujitorul după duh, iar nu după literă al Noului Testament, ca unul care și-a dus pînă la capăt propovăduirea Evangheliei începînd de la Ierusalim și pînă în Iliric¹²⁴, Pavel nu a trimis totuși epistole în toate Bisericile pe care le-a întemeiat, iar onora din cele cărora le-a scris, nu le-a trimis decît doar cîteva rînduri.

8. Petru, pe care e «zidită Biserica lui Hristos, pe care nici porțile iadului nu o vor birui»¹²⁵, a lăsat numai o singură epistolă recunoscută, poate și o a doua, a cărei paternitate este însă discutabilă.

9. Ce să mai spunem despre cel care s-a aplecat cu capul pe pieptul Mîntuitorului¹²⁶, despre Ioan, care a lăsat și el o Evanghelie, mărturisind, însă, că ar putea scrie mai multe «cărți decît ar putea cuprinde lumea întreagă»¹²⁷ și care a scris și «Apocalipsa», în care i s-a poruncit să tacă și să nu scrie¹²⁸ «vocea celor șapte tunete»?

10. Ne-a lăsat, e drept, și o *Epistolă* cuprinzînd doar cîteva rînduri, poate și o a doua și a treia, dar pe acestea din urmă nu toți le recunosc canonice¹²⁹, de altfel amîndouă la un loc n-au nici 100 de rînduri.

11. În plus atunci cînd e vorba de «Epistola către Evrei», Origen se exprimă în *Omiliile* sale în termenii următori: «Cît privește construcția stilistică, Epistola numită «Către Evrei» nu are simplitatea graiului sau a exprimării din celelalte scrieri ale Apostolului, ci în compoziția ei se folosește mai ales de întorsături de fraze elinești, lucru pe care l-ar recunoaște orice om care se pricepe cît de cît la felurile diferite de exprimare.

122. *I Petru*, 5, 13.

123. *II Cor.*, 8, 18-19; *II Tim.*, 2, 8; *Col.*, 4, 14.

124. *Rom.*, 5, 19.

125. *Matei*, 16, 18; 1, 26; *Ioan*, 13, 25.

126. *Ioan*, 13, 25.

127. *Ioan*, 21, 25.

128. *Apoc.*, 10, 4.

129. A se vedea și VII, XXV, 7-11 etc.

12. De altfel, că ideile din această Epistolă sînt minunate și cu nimic în urma celor din epistolele apostolice recunoscute, acest lucru e adevărat că-l va aproba oricine e atent la lectura epistolelor Apostolului».

13. După aceea el adaugă: «Cît despre mine, dacă ar fi să-mi dau părerea aș spune că ideile sînt ale Apostolului, dar limbajul și compoziția sînt ale cuiva care ținea minte învățătura Apostolului și care redactează așa zicînd cu mintea lui cele spuse de dascălul său. De aceea dacă vreo Biserică crede despre această epistolă că-i opera lui Pavel, n-are decît să o facă, pentru că nu întîmplător au transmis-o cei vechi ca fiind a lui Pavel.

14. Dacă ne-am întreba totuși cine a scris Epistola, trebuie să răspundem că numai Dumnezeu o știe. Tradiția ajunsă pînă la noi o atribuie fie lui Clement episcopul Romei, fie lui Luca, autorul «Evangheliei» și al Faptelor (Apostolilor, *n.tr.*).

Atîta în legătură cu aceste probleme.

XXVI

Heracla ajunge episcop în Alexandria

Era al zecelea an de domnie a numitului împărat cînd Origen s-a strămutat din Alexandria în Cezareea¹³⁰ și a lăsat pe seama lui Heracla școala catehetică de acolo. Nu după multă vreme a murit și Demetriu, episcopul Bisericii Alexandrinilor, după ce și-a îndeplinit slujba vreme de peste patruzeci și trei de ani. În locul lui a urmat Heracla.

XXVII

Relațiile episcopilor față de Origen

Pe vremea aceea era în floare Firmilian, episcopul Cezareei Capadochiei¹³¹, care avea față de Origen o admirație atît de mare, încît l-a chemat chiar în patria sa spre a fi de folos Bisericilor din eparhia lui; mai tîrziu s-a dus el însuși pînă în Iudeea și a petrecut cu el o bucată de vreme ca să-și îmbunătățească pregătirea teologică¹³². Dar nu numai atît, ci și întîistătătorii Bisericilor din Ierusalim, Alexandru, și al celei din Cezareea Palestinei, Teoctist, au rămas statornic alături de el socotindu-l singurul lor dascăl și îngăduindu-i să se îndeletnicească cu tălmăcirea dumnezeieștilor Scripturi și cu cealaltă activitate de propovăduire a învățaturii bisericești.

130. E vorba de Alexandru Sever, vărul lui Elagabal. El a domnit între anii 223-235. «Strămutarea» lui Origen va fi avut loc prin anii 231-232. În Cezareea mai fusese pînă atunci cel puțin de 2 ori: a) în 215-16, cînd a fugit din pricina tulburărilor (cap. XIV); b) în 228, la trecerea spre Grecia. Atunci va fi fost hirotont.

131. Firmilian a păstorit între 230-248.

132. A se vedea VI, XXIII, 4 și VI, XIX, 17-18.

XXVIII

*Persecuția lui Maximin*¹³³

După ce împăratul roman Alexandru și-a dus pînă la capăt domnia sa vreme de treisprezece ani, a urmat la tron cezarul Maximin. Acesta, dintr-o ură față de casa lui Alexandru, care era formată mai ales din oameni credincioși, a pus la cale o persecuție, poruncind să fie nimiciți numai capii Bisericii, pe care i-a socotit vinovați (de rapida răspîndire a) învățaturii evanghelice¹³⁴. În acea vreme a compus și Origen cartea *Exortatie la martiriu*, pe care a închinat-o lui Ambrozie și lui Protocet, preot al comunității din Cezareea, pentru că pentru amîndoi situația din vremea persecuției a ajuns să fie deosebit de grea¹³⁵. Se istorisește că amîndoi acești bărbați s-au luat la întrecere în mărturisirea credinței în vremea domniei împăratului Maximin, care n-a durat mai mult de trei ani. Despre perioada acestei persecuții ne informează Origen și în cartea a douăzeci și doua a *Comentarului la Evanghelia după Ioan* și în unele epistole.

XXIX

*Cum a rînduit Dumnezeu pe Fabian
ca episcop al Romei*

1. După Maximin a urmat la conducerea imperiului Gordian¹³⁶, iar la episcopia Romei, după Pontian, a urmat vreme de șase ani Anter și, după ce acesta a păstorit vreme de numai o lună¹³⁷, a urmat Fabian.

2. Se istorisește că după ce Anter murise, Fabian a venit de la țară și s-a instalat la Roma, unde va fi ales apoi prin sorți într-un chip cu totul ieșit din comun, printr-o lucrare a harului dumnezeiesc și ceresc.

3. Căci pe cînd stăteau adunați toți în vederea alegerii celui ce urma să fie episcop, numele multora dintre bărbații vestiți și celebri erau în mintea majorității; numai la Fabian, care era de față, nu se gîndea nimeni. Și totuși la un moment dat un porumbel a coborît din văzduh și s-a așezat pe capul lui, parcă ar fi imitat pogorîrea Duhului Sfînt peste Mîntuitorul în chip de porumb¹³⁸.

133. Între 235–238 Origen va fi trecut în Cezareea Capadochiei, în rest a rămas în Cezareea Palestinei.

134. Moartea lui Alex. Sever (18 martie 235) a avut loc în nord-vestul imperiului unde căuta să oprească răscoalele interminabile. Urmașul său Maximin Tracul (235–238) inaugurează «criza politică a imperiului», așa numita «epocă a celor 30 tirani». Dar Maximin avea și ranchiune pe membrii familiei Severilor, între altele și pentru că se arătasera prea toleranți față de creștini.

135. A se vedea textul scrierii și studiul introductiv în vol. *Origen, Scrieri alese*, partea a treia, «P.S.B.» 8, p. 345 și urm.

136. Maximin a fost ucis la 10 mai 238. Dintre Gordieni, 2 au fost uciși după 2 luni și jumătate, cel de al treilea urcă pe tron la 9 iulie 238 domnind pînă în 244.

137. Eusebiu greșește: în loc de o lună, e vorba de 42 zile! Anter fusese exilat în Sardinia.

138. *Matei*, 3, 16; *Marcu*, 1, 10; *Luca*, 3, 22.

4. În fața acestei întimplări, toată lumea, ca și cînd ar fi fost îndemnați de un duh dumnezeiesc, într-o singură tresăltare și într-un singur suflet a strigat «vrednic este» și fără nici o ezitare l-au prins și l-au așezat pe scaunul episcopal.

Tot în vremea aceea, după ce episcopul Zebenus al Antiohiei s-a mutat din viață, cel ce a primit conducerea a fost Vavila. Apoi, în Alexandria, după ce Heracla a preluat sarcina vlădicească păstorind în urma lui Demetriu, la cîrma școlii catehetice din acel oraș a urmat Dionisie, care fusese unul din ucenicii lui Origen¹³⁹.

XXX

Ucenicii lui Origen

Pe cînd Origen își îndeplinea în Cezareea munca lui obișnuită s-au adunat în jurul lui mulți nu numai din apropiere, ci și numeroși ucenici străini, care și-au părăsit chiar patria lor. Dintre aceștia, cei care ne sînt mai cunoscuți erau Teodor, care purta și numele de Grigorie, episcop vestit în vremea sa, precum și fratele său Atenodor. Amîndoi erau îndrăgostiți peste măsură de științele elinești și latinești¹⁴⁰, dar Origen le-a știut insufla dragostea pentru (adevărata) filosofie, îndemnîndu-i să-și schimbe rîvna lor de mai înainte cu iubirea față de teologia creștină. După ce au petrecut în preajma lui Origen vreme de cinci ani împliniți, s-au îmbunătățit atît de mult în cunoașterea lucrurilor dumnezeiești, încît amîndoi s-au învrednicit încă de tineri de a fi chemați să ocupe scaunul episcopal în Biserica Pontului¹⁴¹.

XXXI

Africanul

1. În aceeași vreme se făcuse cunoscut și (Sext Iuliu) Africanul, autorul mai multor lucrări cu titlul *Cestes*¹⁴². De la el avem și o epistolă adresată lui Origen, în care își exprimă nedumerirea în legătură cu «Istoria Susanei»¹⁴³, de care ne vorbește proorocul Daniel, despre care el nu știe dacă e carte apocrifă și născocită. Origen îi dă un răspuns foarte complet¹⁴⁴.

139. Demetriu a avut o păstorire lungă: 189–8 oct. 232. Heracla va păstori între 232–248.

140. A se vedea în *Origen*, II, în *Filocalia*, XIII, «P.S.B.», 7, p. 354–356, *Scrisoarea* lui Origen către Grigorie. Cei doi frați făcuseră studii mai întîi în Cezareea Capadochiei și voiau să le continue la Beirut. Acum după ce l-au cunoscut pe Origen au rămas 5 ani lingă el.

141. Grigorie va ajunge episcop în Neocezareea Pontului unde va deveni legendar prin sfințenia și activitatea sa. Despre el vor vorbi în cele mai frumoase cuvinte sfinții Vasile și Grigorie de Nyssa.

142. Sau «broderii», lucrare de conținut profan, păstrată doar fragmentar.

143. Evreii n-o socot carte biblică. Părțile păstrate au fost reeditate în 1909.

144. Textul celor 2 epistole ale lui Origen, la P. Nautin, *o.c.*, p. 176–182.

2. De la același African au ajuns pînă la noi și alte cărți, de pildă *Hronografia*¹⁴⁵ în cinci cărți, o lucrare bazată pe multe fapte reale. În ea își istorisește călătoria pe care a făcut-o în Alexandria din pricina faimei deosebite a lui Heracla¹⁴⁶, despre care am afirmat și noi că era foarte orientat în studiile filosofice și în celelalte științe elinești și că la urmă a urcat și pe scaunul episcopal din acel oraș.

3. Mai avem încă o epistolă de la același African către Aristide în legătură cu păruta contradicere între genealogiile lui Hristos după Matei și după Luca. În ea se arată clar potrivirea dintre Evangheliile pe baza unui referat, despre care am vorbit și noi în prima carte¹⁴⁷ a operei prezente.

XXXII

Cărțile biblice tălmăcite de Origen pe cînd se afla în Cezareea

1. Cam în același timp¹⁴⁸ Origen mai compunea și *Comentariile la Isaia* și în același răstimp și cele compuse asupra cărții lui «Iezechiel». Dintre acestea au ajuns pînă la noi treizeci de tomuri în legătură cu o treime din cartea proorocului Isaia, adică pînă la vedenia fiarelor cu patru picioare din pustiu, iar din cele asupra lui Iezechiel, douăzeci și cinci de tomuri, singurele pe care le-a făcut la toată această carte¹⁴⁹.

2. Într-o vreme pe cînd se afla la Atena și-a terminat cărțile asupra lui «Iezechiel»¹⁵⁰ și le-a început pe cele despre «Cîntarea Cîntărilor», pe care le-a dus pînă la cartea a cincea. După care întorcîndu-se iarăși la Cezareea, le-a dus pînă la capăt, adică pînă la cartea a zecea.

3. Dar de ce să întocmim lista amănunțită a scrierilor acestui bărbat pentru care ar trebui scrisă o lucrare specială? De altfel, am copiat-o atunci cînd am vorbit despre viața lui Pamfil¹⁵¹, sfîntul mucenic din vremea noastră. Acolo n-am descris numai rîvna lui Pamfil față de problemele teologice, ci am reprodus și lista cărților strînse de el în bibliotecă, fie că ele au fost scrise de el, fie de alți scriitori bisericești. Cu ajutorul acestor cataloage, oricine va dori va

145. Păstrată doar fragmentar. Conține amănunte biblice și profane. Lucrarea începea de la facerea lumii și ajunge pînă la anul 221. El era un tip de savant.

146. Poate că ar fi dorit să vadă și pe Origen, dar acesta plecase din Alexandria. Vizita va fi avut loc în anul 221.

147. A se vedea mai sus: I, VII, 2.

148. Deci sub Gordian (anul 238–244).

149. Din operele acestea s-au păstrat numai fragmente.

150. Pierdut. Drumul la Atena are loc în anul 240, deci după 10 ani de cînd a mai fost acolo.

151. Lucrare păstrată numai în traducerea lui Rufin, dar numai prologul, cărțile I–III și parte din cartea IV.

putea cunoaște în chip foarte amănunțit acelea dintre scrierile lui Origen care ni s-au păstrat¹⁵².

Și acum să ne întoarcem iarăși la firul istorisirii noastre.

XXXIII

Greșeala lui Beril

1. Beril, despre care s-a vorbit mai înainte¹⁵³, episcop în Bostra Arabiei¹⁵⁴, se nevoia să introducă altă rînduială în Biserică și a îndrăznit să spună că Mîntuitorul și Domnul nostru n-a avut o existență proprie înainte de a fi venit să petreacă printre oameni, de aceea nu avea nici dumnezeire proprie, ci în El s-ar fi sălășluit numai dumnezeirea Tatălui¹⁵⁵.

2. În fața acestei situații, întrucît foarte mulți episcopi au avut cu acest om discuții și convorbiri, în cele din urmă, între alții, a fost chemat acolo și Origen. La început și el a intrat în discuții cu el ca să caute să-i cunoască părerile, după aceea, întrucît acum știa despre ce-i vorba, l-a readus la ortodoxie în problemele în care se rătăcise, convingîndu-l prin argumentarea sa, readucîndu-l iarăși la adevărata învățătură și îndrumîndu-l spre părerile sănătoase de la început.

3. Scrierile lui Beril se păstrează pînă astăzi, după cum se păstrează și hotărîrile sinodului convocat din pricina lui, cuprinzînd la un loc și întrebările puse de Origen, precum și convorbirile avute cu cei din comunitatea sa, cu alte cuvinte întreg dosarul celor întîmplate atunci.

4. Despre Origen ne-au dat nesfîrșit de multe știri și oamenii mai bătrîni din vremea de azi, din care cred că multe ar trebui lăsate la o parte ca neavînd nici o legătură cu lucrarea de față. Dar tot ce trebuie cunoscut despre acest om le putem deduce din *Apologia* pe care am întocmit-o în apărarea lui eu și cu Pamfil, sfîntul mucenic din zilele noastre, apologie pe care am făcut-o cu multă grijă lucrînd împreună¹⁵⁶, din pricina acelor împătîmiți în părerile lor.

XXXIV

Ce evenimente au avut loc pe vremea lui Filip (Arabul)

Încheindu-și Gordian domnia peste romani după șase ani împliniți, l-a putere i-a urmat Filip împreună cu fiul său, numit tot Filip. Se istorisește că

152. Despre viața lui Pamfil a se vedea: *Despre martirii Palestinei* XI, 3. Lista cărților lui Origen o avem parțial (800 de titluri) în epistola 33 către Paula, a Fer. Ieronim. Lista lui Eusebiu avusese 2000 de titluri de lucrări.

153. Mai sus: VI, XX, 2.

154. Călătoria la Bostra va fi avut loc între anii 238-244.

155. Rătăcirea lui Beryl va fi fost apropiată de cea a lui Heraclide, care avea îndoiele mai ales în legătură cu persoana Mîntuitorului. A se vedea *Convorbirile lui Heraclide*, în «P.S.B.» 8, p. 313-344.

156. VI, XXIII, 4.

Filip era creștin și cĂ în ziua ultimei sĂptĂmĂni din Postul Paștilor el ar fi dorit sĂ ia parte ĂmpreunĂ cu mulțimea la slujbele fĂcute atunci Ăn BisericĂ, dar cĂ ĂntĂistĂtorul locului nu i-a ĂngĂduit sĂ Ăntre Ănainte de a fi fĂcut mĂrturisire publicĂ și de a se fi Ănscris el Ănsuși Ăn rĂndul pĂcĂtoșilor care formau categoria penitenților; altfel, Ăntre-adevĂr dacĂ ĂmpĂratul n-ar fi fĂcut Ășa ceva, desigur cĂ el n-ar fi fost primit de conducĂtor din cauza multor plĂngeri pornite Ămpotriva lui. Se spune cĂ Filip s-ar fi supus de bunĂ voie, arĂtĂndu-și și prin fapte sinceritatea și evlavia rĂnduielilor Ămpreunate cu frica de Dumnezeu¹⁵⁷.

XXXV

Dionisie urmeazĂ lui Heracla Ăn episcopat

Ăn cel de al treilea an de domnie a ĂmpĂratului a Ăncetat din viațĂ și Heracla, dupĂ ce a pĂstorit șasesprezece ani peste Biserica Alexandriei. DupĂ el urmeazĂ Dionisie.

XXXVI

Alte scrieri alcĂtuite de Origen

1. Ăn timp ce pe atunci, cum era firesc, credința se rĂspĂndea mereu, iar ĂnvĂțătura noastrĂ se propovĂduia deschis pretutindeni, se spune cĂ Origen, fiind trecut de șazeci de ani¹⁵⁸ și cĂ Ăn urma lungii sale experiențe dobĂndindu-și o foarte mare ĂndemĂnare, a ĂngĂduit tahigrafilor sĂ multiplice din cuvĂntĂrile ținute de el Ănainte, lucru pe care pĂnĂ atunci nu l-a autorizat.

2. Tot pe atunci a compus el și cele opt cĂrți de rĂspuns la scrierea ĂndreptatĂ Ămpotriva noastrĂ de cĂtre Celsus epicureul și intitulatĂ *CuvĂnt adevĂrat*¹⁵⁹, apoi cele 25 de tomuri din lucrarea *Despre Evanghelia dupĂ Matei*¹⁶⁰, precum și cĂrțile *La cei 12 prooroci*, din care nu ni s-au pĂstrat decĂt 25 de cĂrți¹⁶¹.

3. Mai avem de la el și o epistolĂ adresatĂ ĂmpĂratului Filip Ănsuși, altĂ cĂtre femeia acestuia, Severa¹⁶², precum și diferite altele cĂtre mai mulți. Toate epistolele pe care le-am putut aduna și care se puteau pĂstra separat la cĂte un particular, strĂnse de noi Ăn volume speciale ca sĂ nu se ĂmprĂștie și sĂ se piardĂ, sĂnt Ăn numĂr de peste o sutĂ.

157. Istoricii neagĂ cĂ ĂmpĂratul Filip Arabul (244–249) ar fi fost creștin. Ca și Elagabal va fi avut simpatii fațĂ de creștinism, dar mai mult nu. SfĂntul Ioan Hrisostomul ne-a lĂsat Ăn *CuvĂntarea la SfĂntul Vavila*, 6, știrea cĂ acest Vavila l-ar fi oprit sĂ Ăntre Ăn BisericĂ. A se vedea traducerea lui St. Bezdechi (*Sf. Ioan GurĂ de Aur: Predici despre pocĂințĂ și despre Vavila*, Sibiu 1938). Fer. Ieronim afirmĂ (*De vir. ill.*54) clar cĂ Filip era creștin.

158. Știrea aceasta ne ajutĂ sĂ stabilim data nașterii lui Origen: 185.

159. Despre lucrarea *Contra lui Celsus* a se vedea studiul și cartea ĂntreagĂ Ăn *Origen, Scrieri alese*, partea a patra, «P.S.B.» 9.

160. Ni s-a pĂstrat Ăn grecește și Ăn traducere latinĂ sub titlul «Comentariorum Series»,

161. Pierdute Ăn Ăntregime.

162. PĂstratĂ doar fragmentar.

4. Tot el a scris și episcopului Fabian al Romei, precum și multor altor conducători ai Bisericii în legătură cu ortodoxia sa¹⁶³. În sfârșit, mai sînt și textele din cartea a 6-a a *Apologiei* pe care am scris-o în legătură cu acest bărbat.

XXXVII

Rătăcirii printre arabi

Dar în vremea despre care vorbim au apărut și în Arabia oameni care voiau să introducă o învățătură străină de adevăr. Căci ziceau că pentru un timp, atît cît omul e încă pe pămînt, sufletul din el moare deodată cu trupul atunci cînd acestuia i-a sunat ceasul și se nimicește împreună cu el, dar că la un anumit moment, anume chiar atunci cînd va avea loc învierea, sufletul va învia și el deodată cu trupul. Tot cu acea ocazie s-a ținut și un sinod important¹⁶⁴, la care a fost convocat din nou și Origen și, după ce a ținut cuvîntări înaintea poporului în legătură cu problema discutată, s-a ajuns pînă acolo încît a schimbat gîndurile celor care se rătăciseră.

XXXVIII

Erezia elchesaiților

Tot pe atunci a apărut încă o abatere: e vorba de așa numita erezie a elchesaiților¹⁶⁵, dar care s-a stins îndată după ce a apărut. Despre ea amintește Origen într-o omilie ținută în fața poporului în legătură cu psalmul 82, unde spune textual următoarele: «În zilele noastre s-a ivit cineva care se încumeta că el poate argumenta o învățătură care respinge credința în Dumnezeu și e plină de toată nelegiuirea, așa numita învățătură a elchesaiților, care s-a ridicat de curînd împotriva Bisericilor. Vă voi înfățișa greșelile pe care le propagă această învățătură pentru ca să nu vă lăsați duși în rătăcire de ea. Ea respinge anumite pasaje din întregă Scriptura, cu toate că se folosește încă de cuvintele scoase din întreg Vechiul Testament și din Evangheliile, însă nu vrea să știe nimic de scrierile apostolilor. Ea mai afirmă că făgăduirea credinței nu are nici o importanță și că în caz de nevoie omul care cugetă ar putea tăgădui cu gura credința sa, dar cu inima nu. Ei ne mai arată și o carte despre care spun că ar fi căzut din cer¹⁶⁶; cine ascultă de ea și crede în ea va primi iertarea păcatelor, o altă iertare decît cea dată nouă de Iisus Hristos.

163. A se vedea studiul nostru din «P.S.B.», vol 7.

164. Între 244-248,

165. Eusebiu greșește. Elchesaiții au fost cel puțin cu 130 de ani mai vechi (Cf. Bardy, *o.c.* VI, p. 140).

166. Despre cărțile «căzute din cer» a se vedea același Bardy, II, 140.

XXXIX

*Evenimentele mai importante
de pe vremea domniei lui Deciu*

1. După ce Filip a domnit șapte ani a urmat la tron Deciu, care din ura pe care o avea față de Filip a început o persecuție împotriva Bisericilor¹⁶⁷, în cursul căreia și-a sfârșit viața ca martir în Roma episcopul Fabian, în locul căruia a urmat Corneliu.

2. În Palestina, Alexandru, episcopul Bisericii din Ierusalim, a fost dus din nou pentru Hristos înaintea scaunului de judecată a guvernatorului din Cezareea și, după ce s-a arătat viteaz prin tăria cu care a apărat din nou învățătura creștină, a primit cununa întemnițării la o bătrânețe înaintată și la o căruntețe venerabilă¹⁶⁸.

3. După ce a adus în tribunalul țării o mărturie strălucită și plină de faimă, murind în temnița de acolo, a fost proclamat Mazaban ca urmaș al său la episcopatul din Ierusalim.

4. În chip asemănător lui Alexandru, în închisoarea din Antiohia a murit Vavila¹⁶⁹, după ce a mărturisit că este creștin, iar în locul lui, ca întâi stătător al Bisericii de acolo a fost ridicat Fabius.

5. Care și cât de mari au fost suferințele îndurate de Origen în timpul acestei persecuții, cum și-a găsit el sfârșitul într-o vreme când din pricina invidiei vicelanul diavol împreună cu toată armata lui a pornit luptă împotriva lui, urzind contra lui toate vicleniile și aruncându-se asupra lui mai mult decât împotriva altora; care și cât de mari au fost chinurile pe care le-a îndurat acest bărbat din pricina propovăduirii cuvântului lui Hristos, închisori și cazne trupești, răni pe tot trupul, chinuri din pricina lanțurilor de fier și alte torturi în ascunzișurile temnițelor; în ce chip vreme de foarte multe zile i-au fost strânse picioarele în butuci pînă la cea de a patra gaură și, la urmă, fiind amenințat că va fi omorît pe rug, precum și suferirea tuturor celorlalte patimi cu care l-au chinuit vrăjmașii, cu ce curaj a răbdat el toate acestea, cum s-au sfârșit apoi pentru el toate într-o vreme când judecătorul se străduia din toată puterea și cu toată rîvna să nu-i ia viața, în sfârșit, cîte cărți a compus și a lăsat pentru cei care aveau lipsă de îmbărbătare, toate acestea se păstrează în chip foarte amănunțit și exact în multele epistole rămase de la acest bărbat¹⁷⁰.

167. Se apropiau serbările milenare de la întemeierea Romei și Deciu fiind dornic să restaureze tradițiile imperiale a pornit prigoană generală pentru prima oară împotriva Bisericilor. Creștinii erau chemați după liste și obligați să jertfească. Cine refuza era maltratat, închis, averea confiscată. Se căuta și apostazierea creștinilor.

168. A se vedea și mai sus: VI, XI, 5.

169. Vavila va fi murit în anul 251. Pomenirea lui e la 4 sept. În cinstea lui ni s-a păstrat un frumos panegiric de la Sfântul Ioan Hrisostom, tradus în românește de St. Bezdechi, Sibiu 1938.

170. Din păcate, nu ni s-a păstrat nici una din epistolele pe care, după spusa Fer. Ieronim (*De viris ill.* 54 ed. I.N. Dianu, București 1919, p. 94), Origen le-ar fi scris «mai multora» după ce

XL

*Întimplările prin care
a trecut episcopul Dionisie*

1. Informațiile despre Dionisie¹⁷¹ le vom lua dintr-o scrisoare a lui către Gherman¹⁷², în care, vorbind despre sine însuși, spune următoarele: «Eu vorbesc ca și cum m-aș afla înaintea lui Dumnezeu și El știe că nu mint»¹⁷³. După socoteala mea niciodată n-am fugit, dar nici n-am lucrat fără ajutorul lui Dumnezeu.

2. Mai înainte, atunci când – la timpul său – se publicase edictul de persecuție a lui Deciu, atunci, tocmai în ceasul acela (prefectul) Sabinus¹⁷⁴ a trimis un frumentar¹⁷⁵ să mă caute, iar eu rămăsesem în casă vreme de patru zile căci așteptam sosirea acestuia. El însă scotocea prin toate ungherele: drumuri, râuri, cîmpuri, pe unde bănuia că m-aș fi ascuns sau pe unde m-ar fi făcut scăpat. Parcă l-ar fi orbit cineva, așa nu-mi găsea el casa unde petreceam. Într-adevăr, el nu putea crede că în timp ce eram urmărit, eu totuși rămăsesem acasă.

3. Când nu fără greutate, după ce trecuse și a patra zi, Dumnezeu mi-a poruncit să plec și după ce m-a condus în chip tainic, pe mine și pe copiii mei precum și pe mulți dintre frați, am plecat cu toții împreună. Că aceasta a fost lucrarea Providenței lui Dumnezeu a arătat viitorul, în care am fost poate de folos unora dintre frați».

4. Pe urmă, după ce a spus și alte lucruri, ne-a arătat ce i s-a întimplat drept urmare a fugii sale, spunînd următoarele: «către apusul soarelui eu și însoțitorii mei am căzut în mâinile ostașilor și am fost duși la Taposiris (lîngă Alexandria, *n.tr.*). În urma unei rînduieli dumnezeiești, Timotei¹⁷⁶ nu era

a leșit din temniță. Tot Fer. Ieronim adaugă acolo că după ieșirea din temniță ar fi mai trăit pînă în vremea împăraților Gallus și Volusian pînă la împlinirea vârstei de 69 de ani (deci pînă în anul 254) și că ar fi fost înmormîntat în orașul Tyr, unde mormîntul i s-ar fi păstrat multă vreme. Patriarhul Fotie preia și el această părere («Bibliotheca» cod. 118).

171. Are dreptate G. Bardy (*o.c.* p. 143) că de acum înainte Eusebiu mai mult reproduce din epistolele Sfîntului Dionisie de Alexandria, necunoscute. Cele mai multe sînt amintite în alte izvoare.

172. Nu se cunoaște unde a păstorit el ca episcop, dar se știe că a acuzat pe Dionisie că a fugit în timpul persecuției lui Valerian. Dionisie îi răspunde. Acest răspuns va fi avut loc după anul 257. Valerian domnește între anii 253-260.

173. *Gal.*, 1, 20.

174. Aurelius Appius Sabinus era prefectul Egiptului.

175. «Frumentarius» putea fi și «negustor de grîne», dar și furnizorul care aproviziona armata cu hrană. Să nu uităm că Egiptul era «grînarul imperiului». Din punct de vedere administrativ, Egiptul era domeniul rezervat exclusiv împăratului, care era reprezentat acolo printr-un prefect din ordinul ecvestru. Abia Dioclețian va integra cu adevărat Egiptul în imperiu. Dar acest lucru explică și multe tulburări și răscoale care au avut loc în Egipt. Tulburările descrise aici începuseră din 248.

176. Se pare că Timotei va fi fost fiul episcopului Dionisie.

întimplător acolo, așa încît el n-a fost arestat, dar cînd a sosit mai tîrziu a găsit casa goală, iar slugile o păzeau; cît despre noi, am fost luați prizonieri».

5. Și iarăși după alte cîte lucruri, continuă: «Și în ce a constat minunata purtare de grijă a Providenței? Căci va trebui să spun adevărul întreg. Unul dintre țărani a întîlnit pe Timotei care fugea uluit și l-a întrebat care-i cauza că e atît de îngrozit?

6. Acesta a spus adevărul¹⁷⁷, pe cînd celălalt, auzindu-l – trebuiau să participe la o cununie, căci e obicei la acești oameni de a petrece noaptea întregă la astfel de întruniri – a încunoștințat pe oaspeți îndată ce a ajuns la ei. Aceștia au sărit cu toții într-o clipită ca și cum ar fi fost înțeleși de mai înainte și au fugit cît au putut mai repede, au picat peste noi și scoțînd tot felul de strigăte s-au apropiat de noi care eram întinși pe paturi fără cearceafuri, în vreme ce soldații care ne păzeau au luat-o îndată la fugă.

7. În acel moment, Dumnezeu știe, m-am gîndit mai întîi că niște tîlhari au dat peste noi ca să fure și să jefuiască, de aceea am rămas cîteva clipe încă pe pat; rămînînd gol, doar cu o cămașă de pînză, voiam să le dau celelalte haine, pe care le aveam așezate alături. Ei însă mi-au poruncit să mă scol și să ies de aici cît mai repede.

8. Abia atunci, dîndu-mi seama de ce veniseră ei aici, am început să strig și să-i rog fierbinte să plece și să ne lase pe noi în pace. Iar dacă ar vrea totuși să ne facă o plăcere, atunci să o ia ei înaintea celor ce m-au adus aici și să-mi taie ei capul. În timp ce strigam în felul acesta, lucru pe care toți însoțitorii mei îl pot confirma, ei m-au silit să mă ridic din pat. M-am aruncat îndată la pămînt, dar ei m-au luat de mîini și de picioare și m-au scos afară.

9. Martorii acestor întîmplări: Caius, Faust, Petru și Pavel¹⁷⁸ m-au urmat și luîndu-mă în spate m-au scos afară din orașel și, suindu-mă pe un asin fără șă, m-au dus mai departe».

Iată, dar, ce istorisește Dionisie despre sine însuși.

XLI

Despre martirii din Alexandria

1. În scrisoarea către Fabius, episcopul Antiohiei, același Dionisie istorisește în modul următor luptele pe care au avut să le dea cei care s-au învrednicit să moară ca martiri pe vremea lui Deciu în Alexandria: «Persecuția care a izbucnit la noi n-a pornit dintr-un edict imperial, ci ea a început deja cu mai bine de un an înainte¹⁷⁹. Un poet oarecare, cobînd parcă a rele pentru orașul

177. Perîpêțiile descrise de episcopul Dionisie sînt palpitate. Nu trebuie să se uite și rolul preponderent jucat înainte de evrei în Alexandria, iar acum de creștini.

178. Însoțitorii episcopului în aceste tulburi împrejurări.

179. Deci cu un an înainte de edictul de persecuție publicat de către împ. Deciu, anul 200.

acesta (n-are importanță cum se numea el)¹⁸⁰, a pus în mișcare și a ridicat împotriva noastră gloatele păgînilor, aprinzîndu-le rîvna pentru vechile lor superstiții.

2. Așîțați de el, ei au folosit toate prilejurile pentru desfășurarea acestei nelegiuiri. Cultul demonilor împreună cu pofta de a ucide era singura lor formă de religie.

3. Mai întîi au prins pe un moșneag cu numele Metras, căruia i-au poruncit să rostească cuvinte defăimătoare la adresa lui Dumnezeu. Întrucît acesta n-a vrut să facă așa ceva, i-au dat mai multe lovituri cu toiegele, apoi i-au înțepat fața și ochii cu trestii ascuțite, după care l-au tîrît în piața orașului și l-au ucis cu pietre.

4. Altădată au prins pe una dintre femeile creștine numită Cvita, au dus-o la templul zeilor și au forțat-o să aducă jertfe zeilor păgîni. Întrucît ea și-a întors fața împotrivîndu-se cu dezgust, au legat-o de picioare și au tîrît-o goală prin tot orașul peste bolovani de piatră brută și biciuind-o tot timpul, după care au dus-o și pe ea în același loc unde fusese dus Metras și au ucis-o și pe ea cu pietre.

5. Mai apoi, parcă înțelegîndu-se cu toții deodată, au tăbărit peste casele creștinilor și, căzînd fiecare peste cei care-i cunoșteau și care locuiau mai în apropiere, i-au jefuit și i-au golit de tot ce aveau. Obiectele mai prețioase și le-au ținut pentru ei, în schimb, cele mai ieftine ca și obiectele din lemn au fost aruncate ori arse în sobe, încît îți făcea impresia că orașul a căzut pradă unor dușmani».

6. «Frații s-au dat la o parte, retrăgîndu-se și suferind bucuroși prădarea avuțiilor ca și cei despre care aduce mărturie sfîntul Pavel¹⁸¹. Și totuși pînă acum nu știu să se fi lepădat de Domnul, decît poate unul sau doi din ei.

7. Tot atunci au prins și pe Apolonia, care era o fecioară în vîrstă și foarte distinsă: după ce au lovit-o atît de puternic peste fălci încît toți dinții i-au căzut din gură, au ridicat un rug la marginea orașului și au amenințat-o că o vor arde de vie dacă nu rostește împreună cu ei formulele nelegiuite ale închinării la idoli. Scuzîndu-se pentru un moment și fiind lăsată în libertate, ea se aruncă bucuroasă în foc unde a fost mistuită îndată¹⁸².

8. Pe Serapion l-au arestat de acasă și, după ce l-au chinuit în chip groaznic frîngîndu-i toate mădularele, l-au aruncat cu capul în jos dintr-o cameră de la etaj. Nu exista nici drum, nici stradă și nici potecă pe care să putem circula ziua sau noaptea în care să nu se strige mereu și pretutindenii: cine nu rostește

180. Probabil un preot egiptean din slujitorii zeului Serapis, deci un fel de «văzător».

181. *Evr.*, 10, 34.

182. Cazuri similare întîlnim în scrierea «Martirii din Palestina». A se vedea tot aici, mai jos.

cuvinte de hulă (la adresa Dumnezeuului creștinilor, *n.tr.*) va trebui să fie prins imediat și aruncat în foc!

9. Situația aceasta a durat multă vreme. De la un timp însă revoluția și războiul civil a lovit și pe cei nelegiuți cu aceeași cruzime cu care se aruncaseră ei împotriva noastră. Atunci am răsuflat pentru un timp crezînd că poate ne-ar fi uitat; dar în scurtă vreme am primit știrea că nu ni s-a schimbat regimul care ne fusese mai binevoitor, ci că o groază mai mare decît cea de care ne temusem a dat peste noi.

10. Și într-adevăr edictul de persecuție s-a publicat: el semăna cu cel pe care-l făgăduise Domnul nostru, în orice caz cel mai îngrozitor prin aceea că puțin a lipsit să nu amăgească și pe cei aleși¹⁸³.

11. De altfel toți au rămas îngroziți: mulți din cei aleși s-au prezentat din frică, pe cînd alții, care erau în slujbe de stat, erau înlăturați de la locul lor de muncă și, în sfîrșit, alții erau ridicăți chiar de vecinii și de prietenii lor¹⁸⁴. Che-mați pe nume, ei se apropiau să aducă jertfele nelegiuite și necurate, unii din ei palizi și tremurînd nu ca oamenii care merg să jertfească, ci ca și cînd ei înșiși ar fi fost victime aduse idolilor, încît erau luați în rîsete batjocoritoare ale numerosului popor care stătea împrejur, căci reieșea că lașitatea lor se evidenția atît în fața morții, cît și a jertfirii».

12. «Alții se duceau mai hotărît în fața altarelor păgîne și mărturiseau cu îndrăzneală că ei n-au fost niciodată creștini; în legătură cu acest fel de oameni s-a adeverit deplin proorocia Mîntuitorului atunci cînd a spus că tare cu greu se vor putea ei mîntui¹⁸⁵. Dintre ceilalți unii urmau pe cei despre care am vorbit, pe cînd alții o luau la fugă. Iarăși alții erau arestați. Dintre aceștia unii s-au lăsat să fie prinși și întemnițați, dar apoi s-au lepădat de Dumnezeu chiar și înainte de a fi ajuns să fie judecați. Alții, în schimb, după ce au îndurat cîtva timp chinurile nu au mai voit să rabde mai departe.

14. Dimpotrivă, stîlpii neclintiți și fericiți ai lui Dumnezeu¹⁸⁶, întăriți de El și scoțînd din credința lor tare o putere și o siguranță pe măsura credincioșiei lor nezdruncinate, au ajuns minunate mărturii ale împărăției cerești.

15. Dintre aceștia cel dintîi a fost Iulian, un bărbat suferind de artrită la picioare, încît nu putea nici să stea în picioare și nici să umble¹⁸⁷. El a fost adus deodată cu alți doi bărbați care-l purtasera pe sus; unul din cei doi s-a lepădat

183. Edictul lui Deciu a fost asemănat cu sfîrșitul lumii (Matei 24, 24).

184. În afară de scrierea *De lapsis* («Despre cei căzuți») a sf. Ciprian și de aceste epistole ale sf. Dionisie nu se cunoaște altă descriere mai vie a acestei grele persecuții. Victimele au fost foarte multe. A se vedea în general *Istoria bisericăscă universală* vol. I, p. 86-88.

185. *Matei*, 19, 23; *Marcu* 10, 23; *Luca*, 18, 24.

186. *Gal.*, 2, 9.

187. Iulian «podragosul» e cinstit la 27 februarie. Cf. Episcop Nicolae, *Ohridski prolog*, Beograd 1961, p. 150.

îndată de credința creștină, în schimb celălalt numit Cronion și poreclit Eunous precum și bătrînul Iulian însuși au mărturisit pe Domnul astfel că prin întreg orașul, care știți că e mare, au fost purtați fiind așezați sus pe cămile, dar tot timpul au fost biciuiți și, pînă la urmă, înconjurați de tot poporul, au fost arși de vii în var nestins.

16. Un ostaș numit Besa¹⁸⁸, care stătuse tot timpul pe lîngă ei și care nu era de acord cu batjocurile la care erau supuși, a fost dus în fața judecății și, după ce și-a cîștigat o mare faimă în lupta pentru credință, i s-a tăiat capul.

17. Un altul, Makarios, libian de neam, cu adevărat «fericit» pentru numele său¹⁸⁹, cu toate că judecătorul a încercat mult ca să-l determine să-și lepede credința, n-a reușit și de aceea a fost și el ars de viu. În afară de aceștia, Epimah și Alexandru, după ce au rămas multă vreme întemnițați, îndurînd chinuri, schingiuri și biciuiri, au fost și ei arși cu var clocotitor»

18. «Iar deodată cu ei au fost spînzurate și patru femei. Sfînta fecioară Ammonarion, pe care judecătorul a chinuit-o foarte multă vreme pentru că declarase că nici măcar nu va răspunde la cuvintele poruncite, întrucît și-a ținut cuvîntul, a fost dată și ea morții. Celelalte femei, anume venerabila Mercuria, cea înaintată în vîrstă, precum și Dionisia, cea cu copii mulți, dar care nici pe copii nu-i iubea mai mult decît pe Domnul, au murit fără ca să fi fost schingiuite mai înainte, ci li s-a tăiat capul direct întrucît prefectul însuși s-a rușinat să le chinuie mai mult căci își dăduse seama că a fost învins de niște femei. În schimb, fecioara Ammonarion a luptat și a suferit pentru toate».

19. «Și egiptenii Heron, Ater¹⁹⁰ și Izidor dimpreună cu Dioscur, un băiat cam de 15 ani, au fost dați și ei morții. Judecătorul încercase mai întîi cu cuvinte lingușitoare să înduplece pe băiat socotindu-l ușor influențabil din pricina tinereții și să-l constrîngă prin cazne, dar Dioscur nu s-a lăsat înduplecat și a rămas tare.

20. Cît despre ceilalți, el i-a schingiuit în chip sălbatic și, văzînd că totuși se împotrivesc, i-a dat și pe ei focului. Pe Dioscur, însă, care se distinsese în fața tuturor dînd răspunsuri din cele mai înțelepte la întrebările puse, încît pînă și judecătorul îl admirase, l-a pus în libertate, spunînd că-i mai dă un răgaz ca să-și schimbe părerile, din pricina vîrstei sale încă fragede. Trăiește și azi acest minunat Dioscur, rămas pentru o luptă mai îndelungată și mai grea.

188. Din neamul bessilor, un trib trac. Bessii încreștinați vor avea în sec. al VI-lea biserici proprii în Constantinopol și lîngă Iordan. A se vedea D. Stăniloae: *Despre vechimea creștinismului la Romani*. Numele lui se află în martiriul ieronimian la data de 19 martie sub numele de Bassus. Martiriul lui a fost tradus și în latină și copiat în manuscris în sec. VIII-IX.

189. Μακάριος = fericit (Matei 5, 10, 11).

190. Ater (=negru). În locul lui, martirologiul ieronimian are la data de 19 ianuarie pe Arsenie.

21. Un oarecare Nemesion, egiptean¹⁹¹, și acela fusese pîrit pe nedrept că ar trăi laolaltă cu niște tîlhari. După ce s-a justificat în fața căpitanului pentru această calomnie foarte stranie, el a fost învinuit că e creștin și pus în lanțuri în fața guvernatorului. Pe nedrept, cum era, a fost pedepsit la de două ori atîtea chinuri și biciuiri decît se dădeau unor tîlhari, apoi s-a poruncit că acest prea fericit să fie ars între mai mulți tîlhari, fiind cinstit astfel să moară ca și Mîntuitorul¹⁹².

22. O întregă trupă de ostași: Amon, Zenon, Ptolemeu, Ingenes și împreună cu ei și bătrînul Teofil au fost duși în fața scaunului de judecată. De cîte ori era judecat cineva pentru credința lui creștină și se simțea că vrea să se lepede de Hristos, de fiecare dată acești soldați care stăteau în apropiere scrișneau din dinți, dădeau din cap tulburați, înălțau din umeri și gesticulau din tot trupul,

23. așa, încît toți se întorceau spre ei prin atenția pe care o trezeau. Totuși, înainte ca cineva să fi pus mîna pe ei, s-au grăbit ei înșiși să urce pe locul de judecată, declarînd că și ei sînt creștini, încît pe guvernator și pe cei din complotul de judecată i-a apucat frica, așa că pe măsură ce creștea curajul în cei care erau judecați, în aceeași măsură scădea acest curaj în cei care judecau. De aceea creștinii ieșeau triumfători din sala de judecată, bucurîndu-se că au putut mărturisi pe Hristos «făcîndu-i biruitori în Hristos»¹⁹³.

XLII

Alți martiri pe care-i amintește Dionisie

1. «De altfel mulți alți creștini au mai fost sfișiați atunci în bucăți de către păgîni prin orașe și prin sate. Voi mai aminti doar un exemplu dintre aceștia. Ishirion administra pe plată averea unuia dintre căpeteniile țării. Arendașul acestuia a poruncit lui Ishirion să aducă jertfă idolilor. Întrucît el n-a vrut să asculte a fost înjurat și, fiindcă și după aceea s-a împotrivit, a fost maltrat; dacă a văzut că nici acum nu s-a încovoiat, arendașul a luat un toiag pe care i l-a împlîntat în stomac, așa că în scurt timp a și încetat din viață.

2. Ce să mai zicem de mulțimea celor care rătăceau prin pustiu și prin munți¹⁹⁴ și care erau amenințați de foame și de sete, de îngheț, de boli, de tîlhari, de fiarele sălbatice? Cei care au scăpat din astfel de încercări pot sta martori despre alegerea și despre biruința lor. Ca să confirm acest lucru voi istorisi o întîmplare legată de viața lor.

191. Sub atributul «egiptean» putem înțelege atît pe alexandrini (sau greci), cit și pe copti, cei de la țară. Harnack, *Mission*, II, 725.

192. Care a murit pe cruce, între tîlhari.

193. *II Cor.*, 2, 14.

194. *Evr.*, 11, 37.

3. Cheremon, un moșneag înaintat în vîrstă, era episcop al Bisericii din Nilopolis¹⁹⁵. La un moment dat, de frica saracinilor el a fugit împreună cu soția lui în munții Arabiei¹⁹⁶, de unde nu s-a mai întors. Cu toate că frații l-au căutat multă vreme, nu i-au putut găsi nici pe ei și nici cadavrele lor.

4. În acești munți ai Arabiei mulți dintre fugari au fost luați în robie de saracinii barbari; dintre ei unii au fost răscumpărați cu sume mari de bani, pe cînd pentru alții nu s-a putut face nimic. Și nu în deșert ți-am povestit toate acestea, frate dragă, ci ca să știi ce încercări groaznice au dat peste noi: cei care au trecut ei înșiși prin ele știu istorisi lucruri cu mult mai multe».

5. Apoi, după cîteva rînduri, adaugă: «Așadar, ei înșiși, sfinții martiri de la noi, care sălășluiesc acum împreună cu Hristos, domnesc împreună cu El, judecă împreună cu El și dau pedepse împreună cu El, au ajuns să ocrotească și ei pe unii dintre frații căzuți, care urmau să fie pedepsiți fiindcă au jertfit idolilor. Văzînd însă întoarcerea lor și căința lor și socotind că ele sînt îndestulătoare pentru Cel care nu vrea moartea păcătoșului, ci să se întoarcă (și să fie viu, *n.tr.*)¹⁹⁷, i-au primit, i-au strîns și i-au împreunat cu ei, făcîndu-i părtași la rugăciunile și la ospetele lor¹⁹⁸.

6. Ce ne sfătuiți, așadar, fraților, în legătură cu acești bărbați? Ce să ne facem? Să ne apropiem de ei și să fim de o părere cu ei? Să judecăm cu blîndețe și să ne fie milă de ei și să ne purtăm bine cu ei ori să declarăm că hotărîrea lor nu-i dreaptă și noi să ne facem așa zicînd judecătorii lor? Să criticăm blîndețea lor și să răsturnăm rînduielele lor?»

XLIII

Novat¹⁹⁹, felul lui de viață și erezia lui

1. Novatus, un preot al Bisericii Romane, s-a ridicat cu trufie împotriva celor ce s-au slăbănogit în credință în timpul persecuției, spunînd că pentru ei n-ar mai fi nici o nădejde de mîntuire nici măcar atunci cînd ar săvîrși tot ce-i necesar unei întoarceri sincere și a unei mărturisiri curate. În felul acesta el a devenit căpetenia unei erezii proprii ai cărei partizani se numesc «cei curați²⁰⁰».

2. În legătură cu această rătăcire a fost convocat la Roma un sinod care număra 60 de episcopi, precum și un număr și mai mare de preoți și de dia-

195. În centrul Egiptului.

196. Herodot, *Istoria* II, 8.

197. *Iez.*, 18, 23; 33, 1; II Petru, 3, 9.

198. Unii creștini se arătau îngăduitori față de cei «căzuți», alții, intransigenți (*Edictul lui Calist*, novațienii etc.).

199. Eusebiu confundă. Numele corect e Novațian. Novat era un dușman al Sfintului Ciprian.

200. Καθάροι. Harnack (*o.c.*, II, 807) crede că pe la 250 erau cca 100 de episcopi, sau mai curînd horepiscopi, în Italia.

coni. Păstorii din fiecare ținut s-au sfătuit în toate chipurile ce ar fi de făcut și pînă la urmă au luat cu toții hotărîrea ca Novat și cei care se ridicaseră împreună cu el și care hotărîseră să aprobe părerea nefrățească și cu totul neomenească a acestui bărbat, să fie socotiți ca scoși din Biserică și, dimpotrivă, frații care căzuseră în nenorocire (în timpul persecuției, *n.tr.*) să fie îngrijiiți și vindecați cu ajutorul leacurilor vindecătoare ale pocăinței.

3. Au ajuns pînă la noi niște epistole ale lui Corneliu, episcopul Romei, adresate lui Fabiu, episcopul Bisericii din Antiohia, în care se vorbește despre sinodul romanilor și ce s-a hotărît de către cei din Italia, din Africa și din ținuturile învecinate. Există și alte epistole scrise latinește de către Ciprian²⁰¹ și de colegii lui din Africa, în care se arăta că și ei erau de părerea că ar trebui dat ajutor celor încercați spre a alunga, pe bună dreptate, din Biserică universală conducătorul ereziei ca și toți cei ce se lăsasera duși împreună cu el.

4. La acestea s-a mai adăos încă o epistolă a lui Corneliu în legătură cu hotărîrile luate de sinod, precum și încă una privind cele săvîrșite sub influența lui Novat. Din această din urmă epistolă nimic nu ne împiedică să reproducem cîteva pasaje, pentru ca cei care vor citi această scriere să știe despre ce e vorba.

5. Corneliu îl informează pe Fabiu despre felul de a se comporta a lui Novat declarînd următoarele: «Ca să știi că de multă vreme acest om ciudat dorea episcopatul și ascundea această necugetată dorință fără ca să fi bănuit cineva acest lucru pentru că avea cu el încă de la început chiar și mărturisitori, ascunzîndu-și astfel nebunia, iată am să te lămuresc.

6. Maxim, un preot din Biserică noastră, și Urban, oameni care au cucerit pînă acum de două ori o faimă minunată prin felul cum au mărturisit pe Hristos, apoi Sidonius și Celerinus, om care a îndurat cu cea mai mare statornicie tot felul de cazne cu ajutorul lui Dumnezeu, întrecînd prin puterea credinței slăbiciunile trupului și astfel vrăjmașul a putut fi biruit, acești oameni au cunoscut așadar pe Novat²⁰² și au surprins pe viu răutatea și falsitatea din el, jurămintele lui strîmbe și minciunile, purtarea lui neprietenosă și prietenia lui de lup; ei au trecut la sfînta noastră Biserică și au dezvăluit înaintea tuturor, episcopi, preoți și mireni, toate uneltirile și răutățile pe care le tănuiau de mult, declarînd că le pare rău că s-au lăsat convinși de această fiară vicleană și răutăcioasă, despărțindu-se pentru un timp de Biserică»²⁰³.

7. Mai departe, Corneliu continuă: «Am băgat de seamă, iubite frate, ce purtare neașteptată și ce schimbare deosebită s-a putut petrece în acest om

201. Aceste epistole s-au pierdut.

202. În epistolele sfîntului Ciprian se întîlnesc toți acești foști aderenți ai lui Novat. În special Celerin a făcut cerere și a fost – ca și ceilalți – reprimat în Biserică. Sfîntul Ciprian, epistolele 21–22, 37, 39, 49.

203. Ciprian, ep. 53, 54.

într-o vreme atât de scurtă. Căci acest foarte strălucit bărbat, care lăsa să se creadă prin jurăminte îngrozitoare că n-ar dori nicicum demnitate episcopală, apare dintr-o dată episcop ca și cum ar fi fost aruncat în mijlocul nostru printr-o scamatorie oarecare.

8. Într-adevăr, acest dogmatist sau maestru al învățăturilor, acest apărător al științei despre Dumnezeu, atunci când a văzut că episcopia nu i-a fost dată de sus, a încercat să o ia pe ascuns și, prin viclenie, și-a ales în acest scop doi prieteni care-și pierduseră nădejdea că ar mai putea fi mîntuiți altfel, trimițîndu-i într-un mic și neînsemnat orașel din Italia și acolo, ca să poată induce în eroare pe trei episcopi²⁰⁴, oameni de țară și foarte înapoiți, pe care i-a atras cu argumentări mincinoase, au afirmat cu tărie și au declarat solemn că trebuie să plece cît mai degrabă la Roma, ca astfel să înceteze, prin mijlocirea lor, din acea clipă, orice neînțelegere care s-ar putea isca între alți episcopi.

9. Adunați acolo, acești oameni mult prea naivi ca să poată înțelege vicleniile și intrigile lor, după cum am spus-o mai înainte, au fost ținuți un timp ca prizonieri de către niște oameni de teapa lor, care i-au speriat cu tot felul de amenințări, așa încît în momentul în care erau beți și îngreuiți de băutură i-au silit cu puterea să-l hirotonească episcop printr-o falsă și deșartă punere a mîinilor, o vrednicie episcopală pe care el o apără doar prin viclenie și înșelăciune și care în realitate nu-i poate aparține.

10. La scurtă vreme după aceea, unul din acei episcopi s-a întors la Biserică, plîngînd și mărturisindu-și păcatul. Noi l-am primit deocamdată ca pe un laic, căci întreg poporul s-a rugat s-o facem; cît despre ceilalți episcopi, le-am adus alți urmași pe care i-am trimis în fostele lor eparhii.

11. Nu știa oare acest așa zis apărător al Evangheliei²⁰⁵ că trebuie să existe un singur episcopat într-o Biserică universală? Iar într-o astfel de Biserică – el știa sigur acest lucru – sînt patruzeci și șase de preoți, șapte diaconi, șapte ipodiaconi, patruzeci și doi de acoliți, cincizeci și doi exorciști, citeți și ușieri, mai mult de o mie cinci sute de văduve și nevoiași²⁰⁶, pe care-i hrănește doar iubirea și filantropia creștină.

12. Dar nici măcar o mulțime atât de mare și atât de necesară în Biserică, un număr oricum destul de sporit cu ajutorul lui Dumnezeu nu l-a putut opri de la astfel de rătăcirii și decăderi și nu l-a putut readuce la Biserică».

13. Iar după aceste cîteva amănunte, Corneliu mai adaugă: «Dar fie! Să spunem acum și pe temeiul căror fapte și al cărui comportament a putut el

204. Hirotonia unui episcop nu se putea face decît dacă mai erau de față (pe lîngă cel care-l hirotonea) încă doi episcopi.

205. Novațian își prrijinea învățătura pe autoritatea Evangheliei, care, potrivit citatului din *Efes.*, 5, 7, ar consta numai din oameni cu totul «curați».

206. Harnack (*o.c.*, II, 805 și urm.) apreciază numărul, pe atunci, al credincioșilor din Roma, la 30.000. Alții cred 50.000, față de populația întreagă de un milion de oameni.

îndrăzni să se ridice cu gîndul pînă la vrednicia episcopală! Au doară pentru faptul că a trăit de la început în Biserică, pentru care a dus multe lupte și pentru că s-a aflat în multe și mari primejdii din cauza credinței creștine? Desigur nu!

14. Ceea ce l-a făcut pe el să creadă astfel de lucruri a fost Satana care s-a sălășluit în el și care a pus stăpînire pe el destul de îndelungat. A fost ajutat și de exorciști²⁰⁷ atunci cînd a căzut într-o boală grea, încît ai fi putut crede că-i pe moarte, de aceea crezîndu-se că nu mai scapă cu viață i-au administrat slujba botezului²⁰⁸ tocmai în patul pe care era culcat²⁰⁹ și l-au săvîrșit numai prin stropire, dacă peste tot se poate spune că un astfel de om l-a putut primi.

15. Totuși, după ce a scăpat de boală, el n-a mai fost făcut părtaș și la celelalte daruri despre care ne vorbesc prescripțiile Bisericii, în frunte cu miruirea sau pecetluirea de către episcop. Or, dacă n-a mai primit nimic din toate acestea, cum ar fi primit el pe Duhul Sfînt?»

16. Iar mai încolo se adaugă și acestea: «Din lașitate și din dorința de a scăpa cu viață, în timpul persecuției el a tăgăduit că ar fi preot. E drept că a fost rugat în grabă de către diaconi să iasă din căsuța în care se ascunsese el însuși, ca să vină în ajutorul fraților, așa cum se aștepta de la un preot ca să stea alături de credincioșii aflați în primejdii și să-i întărească, dar el a stat atît de departe de rugămintele diaconilor încît a plecat supărat și nici n-a vrut să știe de ei; mai mult, a declarat că nici nu mai vrea să fie mai mult preot căci a îndrăgît o altfel de filosofie»²¹⁰.

17. Mai departe, Corneliu continuă în felul următor: «Așadar acest bărbat deosebit a părăsit Biserica lui Dumnezeu, în care, ca unul care a crezut, a fost învrednicit să fie cinstit cu darul preoției prin harul episcopului care-și pusese mîinile peste el, ridicîndu-l în rîndul preoților cu toate că tot clerul și mulți mireni încercaseră să se împotrivescă episcopului pe motiv că nu era îngăduit ca unul care primise botezul clinic numai prin stropire, așa cum a fost cazul cu Novatus, să fie înălțat la vreo vrednicie preoțească oarecare²¹¹. Totuși episcopul ceruse să i se îngăduie să hirotonească și în astfel de condiții numai pe acest bărbat»²¹².

207. Personal auxiliar care ajuta la primirea catehumenilor în Biserică prin lepădarea lor de satana și unirea cu Hristos, împreună cu semnul întreit al sfîntei cruci.

208. Botezul se administra prin scufundare (βαπτίζω) cf. can 49–50 apostolic.

209. Clericii botezați ca «clinici» (bolnavi) numai prin stropire erau spoși din preoție.

210. Novațian era ascet și credea că poate socoti asceza mai de preț decît administrația unui preot, de aceea n-a părăsit casa. Epistolele 30 și 36 din corespondența cu Ciprian arată că părerile lui despre preoție sînt mult mai înalte decît s-ar fi crezut. Novațian nu voia să săvîrșească nici o slujbă clericală. Corneliu îl acuză că a fugit și în persecuție.

211. Pe atunci nimeni nu putea fi hirotonit preot fără consimțămîntul clerului și poporului, dovadă exclamarea «vrednic este!»

212. E interesant că nici sfîntul Ciprian, nici papa Sixt autorul tratatului *Către Novațian* (deși amîndoi erau adversari hotărîți ai lui Novațian), nu spun nici un cuvînt față de acuzele aduse de papa Corneliu (G. Bardy, *o.c.* p. 158).

18. După aceea Corneliu descrie cea mai grea dintre nelegiuirile lui: «Într-adevăr, terminînd liturghia, Novat împarte cu mîna lui tuturor cîte o bucăţică din sfîntul trup silind pe fiecare să se jure, în loc să mulţumească lui Dumnezeu. Şi anume, în clipa în care prinde cuminecătura cu mîna lui, Novat ţine de mîna pe fiecare cerîndu-le să rostească următorul jurămînt, pe care îl reproduc aici: «să juri pe sîngele şi pe trupul Domnului Iisus Hristos că nu mă vei părăsi niciodată ca să treci în tabăra lui Corneliu!»

19. Şi sărmanul om n-ajungea să guste nimic pînă nu se jura mai întîi. Şi în loc să răspundă «Amin» atunci cînd i se înmînează cuminecătura, el rosteşte: «eu nu mă voi reîntoarce niciodată în tabăra lui Corneliu»²¹³.

20. Şi apoi iarăşi în alt chip: «Să ştii aşadar că el e părăsit de toţi şi despărţit de toate cercurile preoţeşti. În fiecare zi fraţii îl părăsesc şi trec la Biserică. Aşa a făcut şi Moise, fericitul martir²¹⁴, care nu de mult a murit aducînd o bună şi frumoasă mărturie, ghicindu-i de pe cînd era încă în această lume – îndrăzneala şi nebunia, de aceea a rupt orice contact cu el şi cu încă cinci preoţi²¹⁵ care se despărţiseră şi ei de Biserică deodată cu el».

21. La sfîrşitul epistolei, Corneliu notează cu numele pe episcopii aflaţi atunci în Roma şi care au osîndit nebunia lui Novat. Mai mult, el notează şi comunitatea al cărei întîistătător era fiecare din aceşti episcopi, arătînd, desigur, şi pe cei care nu fuseseră atunci prezenţi în Roma, dar care şi-au exprimat şi ei în scris asentimentul, indicîndu-şi numele şi localitatea unde păstoresc, precum şi cea din care scriu²¹⁶.

Iată, dar, cîte informaţii a dat Corneliu episcopului Fabiu al Antiohiei.

XLIV

Serapion, după informaţiile date de acelaşi Dionisie

1. Scriind aceluiaşi Fabiu episcopul Antiohiei, care înclina întrucîtva şi el însuşi spre schismă, Dionisie al Alexandriei atinge, în epistolele pe care i le-a adresat, mai multe probleme, între care şi cea despre pocăinţă, arătînd şi luptele precedente ale celor care au dat atunci în Alexandria o bună mărturie. În deosebi, el ne istoriseşte, între alte fapte, şi una cu totul minunată, care nu poate lipsi din cartea noastră şi care este următoarea:

2. «Îţi dau numai acest singur exemplu care a ajuns pînă la noi. Trăia la noi un bărbat oarecare, cu numele Serapion, un moşneag credincios, care dusesese mulţi ani o viaţă fără cusur, dar care a căzut în ispită în cursul persecu-

213. Preotul împărţea Sfînta Euharistie cînd spunea cuvintele: «Trupul Domnului nostru Iisus Hristos», la care credinciosul răspundea «Amin».

214. Preoţii Moise şi Maxim împreună cu diaconul Nicostrat au fost aruncaţi sub Deciu (anul 250) în temniţă, unde au murit după aproape un an. Ciprian îi aminteşte adeseori.

215. Ciprian, *Epistolele* 28, 31 şi 32.

216. Din păcate această listă nu ni s-a păstrat.

ției recente. Pentru aceasta s-a rugat și a plîns adeseori, dar nimeni nu i-a dat nici o atenție, întrucît el adusese jertfă zeilor păgîni. Căzînd în boală, Serapion a petrecut trei zile fără să poată grai ceva ori să-și revină.

3. Abia în cea de a patra zi a început să se simtă mai bine, de aceea a chemat la sine pe fiul surorii sale și l-a întrebat: «Pînă cînd mă țineți tot aici, nepoate? Te rog grăbiți-vă și dezlegați-mă cît mai repede. Cheamă pe careva dintre preoți». Și spunînd vorbele acestea din nou i-a stat graiul.

4. Copilul a alergat repede după preot: era noapte și preotul era bolnav, încît n-a putut veni. Întrucît însă rînduise să se dea muribundului dezlegarea dacă va fi cerut-o înainte, pentru ca astfel să moară în nădejde, preotul a încredințat copilului o bucățică din Sfînta Împărtășanie, cu îndrumarea să i-o înmoaie în apă și să i-o vîre în gură bătrînului. Copilul a sosit acasă aducînd cu sine Cuminecătura. Încă înainte de a intra în casă Serapion s-a trezit din nou și a zis: «Ai venit numai tu, fiule; se vede că preotul n-a putut veni. Fă repede ceea ce ți-a spus să faci și pregătește-mă de drum». Copilul a înmuiat în apă Euharistia și apoi o puse în gura moșneagului. Acesta abia a reușit s-o înghită și și-a dat sufletul.

6. Oare nu reiese de aici cu claritate că Dumnezeu l-a ținut în viață pînă ce-și primește dezlegarea²¹⁷, iar după ștergerea păcatelor, pentru multele lui fapte bune poate fi din nou recunoscut (ca creștin, *n.tr.*)?»

Atîta din cele ce ne-a informat aici Dionisie.

XLV

O epistolă a lui Dionisie către Novat

Să vedem acum ce i-a scris același Dionisie lui Novat, care tulbura pe atunci frățietatea dintre romani. Întrucît prin căderea sa și pentru dezbinarea pe care a produs-o Novat pusese vina pe cîțiva frați, ca și cum aceștia l-ar fi silit să ajungă acolo unde a ajuns, să bagî de seamă în ce fel îi scrie Dionisie: «Dionisie către fratele Novat, salutare! Dacă tu te-ai despărțit de noi, așa cum zici, fără voia ta, atunci dă dovadă că măcar la întoarcere vei face-o cu întreagă voia ta. Pentru că mai bine ar fi trebuit să rabzi totul, decît să dezbinî Biserica lui Dumnezeu. Mărturia pe care ai fi adus-o pentru ca să preîntîmpini schisma n-ar fi fost mai puțin de laudă decît cea pe care ai făcut-o ca să te închini idolilor. După părerea mea ar fi fost chiar mai de preș. Căci în ultimul caz aduci mărturie numai pentru sufletul tău, pe cînd în cazul dintîi e vorba de întreaga Biserică. Și acum, dacă tu vrei să aduci iarăși la împăcare pe frați prin

217. În general numai episcopul putea reprimi pe un «căzut». În Alexandria au fost cazuri cînd și preoții o puteau face mai ales în caz de moarte, cînd dădeau muribundului Sf. Euharistie (viaticum, merindea veșnică). Se cunosc cazuri cînd se trimitea Sfînta Euharistie muribunzilor chiar și prin laici. Eusebiu vrea aici să mai tempereze scrupulele episcopului Fabiu al Antiohiei.

convingere ori prin silă, o astfel de întoarcere va trage în cumpănă mai mult decît greșeala, care va fi uitată, pe cînd întoarcerea va fi preamărită. Iar dacă nu vei putea readuce pe frați, atunci mîntuiește-ți măcar sufletul! Îți doresc sănătate și pace într-u Domnul»²¹⁸.

XLVI

Alte epistole ale lui Dionisie

1. În afară de epistola către Novat, Dionisie a trimis și egiptenilor o epistolă *Despre pocăință*²¹⁹, în care expune mai multe idei ale lui în legătură cu cei căzuți descriind diferitele grade de vină ale fiecăruia din «cei căzuți».

2. Tot *Despre pocăință* se numește și epistola adresată lui Colon (care a fost episcop al comunității din Hermopolis), precum și alta conținînd o serie de muștrări adresate turmei sale din Alexandria. Tot în corespondența sa se află și epistola adresată lui Origen cu titlul *Despre martiriu*, apoi alta trimisă fraților din Laodiceea, unde păstorea ca întîi-stătător episcopul Telimidres, precum și o alta adresată fraților din Armenia conduși de episcopul Meruzane, în care se tratează de asemenea *Despre pocăință*.

3. În afară de toate acestea, el a mai trimis o epistolă²²⁰ lui Corneliu, episcopul Romei, ca răspuns la epistola ce-i scrisese acesta în legătură cu Novat, în care îl încunoștințează deschis c-a fost invitat de către Helenus, episcop din Tarsul Ciliciei, precum și de către ceilalți episcopi aliați cu el, și anume, Firmilian de Capadochia și Teoctist al Palestinei, ca să se întîlnească cu ei la sinodul din Antiohia, unde unii din ei se străduiseră să întărească schisma pornită de Novatus²²¹.

4. În aceeași epistolă îi scrie că a fost înștiințat că Fabius a murit și ca drept urmaș al său în scaunul Antiohiei a fost așezat Demetrian, iar în legătură cu episcopul Ierusalimului scrie aceste cuvinte: «Cît despre Alexandru, acest om minunat, care se afla în temniță, iată vă aduc la cunoștință că a murit moartea fericiților».

5. În afară de aceasta, mai există încă o epistolă a lui Dionisie către romani. În ea se tratează probleme de administrație bisericească și a fost transmisă prin Hipolit. Tot aceleiași comunități i-a mai trimis o epistolă *Despre pace*, alta *Despre pocăință* și alta *Către mărturisitorii din această țară* care mai țineau încă la Novat, iar cînd aceștia s-au reîntors la Biserică, le-a mai trimis două epistole. Dar Dionisie a mai stat în legătură prin scris cu multe (alte personalități ale vremii, *n.tr.*), lăsînd, și celor care și azi se nevoiesc să ajungă la ele, un foarte însemnat folos²²².

218. În 1932 s-a descoperit o inscripție despre «fericitul Novațian». Se admite că acest preot schismatic a fost exilat în anul 252, pe urmă s-a împăcat cu Biserica. Probabil a murit ca martir.

219. E în legătură cu penitența celor «căzuți».

220. Pierdută.

221. Se vede că și în Antiohia a avut loc o frămîntare ca cea produsă în Roma.

222. Strînse au fost legăturile lui Dionisie al Alexandriei cu colegii lui din Roma.

CARTEA A ȘAPTEA

I

Despre răutățile împăraților Deciu și Gallus

În cartea a șaptea a «Istoriei bisericești», prin propriile lui cuvinte marele¹ episcop al Alexandriei ia parte la toate împreună cu noi, căci în epistolele pe care le-a lăsat, el istorisește pe rînd fiecare din evenimentele care au avut loc în acest răstimp. Cu el își va face început și istorisirea mea.

Întrucît împăratul Deciu n-a domnit nici măcar doi ani împliniți, ci a fost sugrumat împreună cu fiii săi², a urmat la tron Gallus. În vremea aceea a murit și Origen după ce împlinise șasezeci și nouă de ani. Or scriindu-i lui Hermamon³ iată ce zice Dionisie despre împăratul Gallus: «Dar Gallus n-a mai căzut în greșeala lui Deciu și nici nu s-a gîndit la ceea ce-l făcuse pe acela să cadă, ci s-a lovit tocmai de piatra pe care el ar fi trebuit să o ia în seamă⁴. Căci în timp ce domnia sa era înfloritoare și cînd toate mergeau după cum dorea, el a pornit o adevărată vînătoare după oamenii sfinți care se rugau lui Dumnezeu pentru pacea și pentru sănătatea lui⁵. Prin urmare, deodată cu acești oameni, el a prigonit și rugăciunile făcute pentru el».

Atîta în legătură cu domnia împăratului Gallus.

II

Despre episcopii Romei din timpul acestor împărați

În capitala romanilor, după ce Corneliu a păstorit aproape trei ani, a urmat la episcopat Lucius⁶, iar acesta, după ce a păstorit și el mai puțin de opt luni, a transmis mai departe slujba episcopiei lui Ștefan. Acestuia i-a adresat Dionisie prima sa epistolă privitoare la botezul (ereticilor, *n.tr.*). Căci se purta

1. Prima dată cînd Dionisie e supranumit «cel Mare».

2. Nu se cunosc amănunte în legătură cu moartea lui Decius și a fiilor săi. Se știe însă că Decius a murit la Abrittus=Razgrad, în sudul Dobrogei, în vara anului 251 în lupta dată contra goților. Istoria României, vol. V, București 1960, pag. 457.

3. Episcop egiptean.

4. *Luca*, 20, 17. Dionisie crede că moartea lui Decius a venit ca o pedeapsă pentru cruzimea cu care persecutase pe creștini. Decius a rămas în amintirea scriitorilor creștini ca foarte crud, alături de Nero, Maximin și Galeriu.

5. Se vede că Galus (250–253) urmărea îndeosebi pe capii creștinătății.

6. Corneliu și urmașul său Luciu (sau Lucian) au murit în exil în anii 252–253 sub Galus, probabil ca mărturisitori.

pe atunci pasionată controversă dacă trebuie sau nu să fie în prealabil curățiți prin baia botezului cei care se întorc de la orice erezie. Potrivit unei vechi tradiții, nu se făcea uz pentru astfel de cazuri decît de o rugăciune împreună cu punerea mîinilor.⁷

III

Ciprian e cel dintîi care cere rebotezarea ereticilor care revin la Biserică

Ciprian, păstorul creștinătății din Cartagina, a fost cel dintîi dintre bărbații din vremea aceea care a socotit că trebuie primiți în Biserică numai acei eretici care au fost curățiți în prealabil de păcate prin baia botezului. Dar Ștefan (episcopul Romei, *n.tr.*), care credea că n-ar trebui adusă nici o inovație și nimic potrivit vechii tradiții cunoscute de la început, s-a tulburat foarte tare din pricina aceasta.

IV

Cîte epistole a compus Dionisie în problema rebotezării ereticilor

Ca unul care de multă vreme discuta despre această temă prin scrisori cu Ștefan (al Romei), Dionisie arată că după ce o dată persecuția a încetat, Bisericile de pretutindeni au respins înnoirile lui Novat și astfel și-au regăsit pacea între ele. Iată cuvintele lui:

V

Despre pacea care a urmat după persecuție

1. «Să știi, o dată pentru totdeauna, frate, că toate Bisericile din Răsărit și de mai departe, care erau înainte dezbinat, acum sînt unite unele cu altele, că întîi stătătorii lor de pretutindeni au aceleași cugete și se bucură nespuse de mult de pacea care a venit peste ele mai presus decît orice așteptări, și anume Demetrian din Antiohia, Teoctist din Cezareea, Mazabane din Aelia, Marin din Tir (căci Alexandru murise), Heliodor din Laodiceea (unde Telimides și-a încheiat viața), Helenus din Tars și toate Bisericile din Cilicia, Firmilian și întreagă Capadochia – și nu înșir decît pe cei mai vestiți dintre episcopi pentru ca să nu lungesc prea mult epistola, plictisind cu prea multe vorbe;

2. cele două Sirii întregi, dimpreună cu Arabia (în ajutorul cărora ați venit totdeauna și cărora nu de mult le-ați scris), ca și Mesopotamia, Pontul, Bitinia,

7. Se știe că împotriva acestei tradiții, sfîntul Ciprian reboteza pe eretici. A se vedea N. Milay: *Canoanele Bisericii Ortodoxe*, vol. II, partea I, Arad 1934, p. 335–337. La fel, can. 48 Cartag. *Ibidem*, p. 207–209. S-a dovedit însă că atitudinea sfîntului Ciprian nu s-a generalizat nici în Biserica Africană. Potrivit practicii corecte, ereticul, dacă a fost o dată botezat, e uns acum numai cu untdelemn.

ca să spunem pe scurt, toți, din toate părțile se bucură de buna înțelegere și de dragoste frățească preamărind pe Dumnezeu»⁸.

3. Acestea au fost cuvintele lui Dionisie.

Pe de altă parte, Ștefan împlinindu-și slujba vreme de doi ani⁹, a urmat după el Sixtus. Și acestuia i-a scris Dionisie o a doua scrisoare în legătură cu botezul ereticilor, exprimându-și atît părerea sa, cît și a lui Ștefan și a altor episcopi, spunînd următoarele despre părerea lui Ștefan: «La vremea sa, Ștefan scrisese în legătură cu Helenus, cu Firmilian și cu toți cei din Cilicia, Capadochia și, desigur, și cu cei din întreagă Galatia și cu toate popoarele din jur, că el n-ar mai vrea să stea în legătură cu ei pentru simplul motiv, spunea el, că ei botează din nou pe eretici.

5. Să ne gîndim numai ce lucru important este acesta! Căci, pe cîte cred, într-adevăr, există în această privință hotărîri precise, luate în cele mai mari sinoade ale episcopilor¹⁰. Or, potrivit acestor învățături, cei care se întorceau de la erezii, după ce erau în prealabil catehizați erau deja spălați și curățați din nou de «necurăția aluatului celui vechi»¹¹. Despre toate aceste probleme i-am scris în chip cuviincios».

6. Iar mai departe adaugă: «Prea iubiților noștri colegi de preoție Dionisie și Filimon¹², care au fost la început de aceeași părere cu Ștefan și care îmi scriaseră în aceeași cauză, le-am răspuns mai întîi doar în cîteva cuvinte, pe cînd acum le scriu mai pe larg».

Iată, așadar, cele privitoare la problema amintită.

VI

Despre erezia lui Sabelius

În aceeași epistolă Dionisie mai subliniază următoarele lucruri despre ereticii sabelieni care își făcuseră apariția atunci: «În legătură cu învățătura care se propovăduiește astăzi în Ptolemaida Pentapolei¹³, învățătură nele-

8. Dionisie a luat asupra-și «bunele oficii» de a mijloci pentru pacea Bisericii în legătură cu botezul ereticilor. Se știe că Ștefan, episcopul Romei (254–257), a amenințat cu excomunicarea pe sfîntul Ciprian și Bisericile din Capadochia dacă nu acceptă tradiția valabilă în Roma (de a nu reboteza pe eretici). În această scrisoare, Dionisie îi aduce aminte – ca odinioară sfîntul Irineu – că pacea e mai bună decît orice. A se vedea Eus. Popovici, *Istoria*, vol. I, p. 291–294.

9. Cronologia lui Eusebiu nu-i totdeauna corectă. Lui Ștefan al Romei i se taie capul de împăratul Valerian la 2 august anul 257. Dar chiar și așa el a păstorit mai mult de doi ani.

10. E vorba de sinoadele din Iconium și Sinade, din jurul anului 235 ca și de sinoadele prezidate de sfîntul Ciprian în anii 255–256, la care au participat un număr mare de episcopi.

11. *I Cor.*, 5, 7.

12. Doi preoți din Roma: cel dintîi dintre ei va urca pe scaunul Bisericii din Roma după Sixt.

13. Numită așa pentru cele 5 orașe (Berenice, Arsinoe, Ptolemaida, Apolonia și Cirene) în nordul Libiei actuale.

giuită și cu totul blasfemitoare la adresa Dumnezeului Celui Atotputernic, Tatăl Domnului nostru Iisus Hristos¹⁴, învățătură cu totul de necrezut în legătură cu Fiul Său unul născut, Cel «mai întâi născut decât toată făptura», Cuvîntul care s-a făcut om, învățătură cu totul smintită în legătură cu Duhul Sfînt, mi-au venit documente¹⁵ din două părți, și frații m-au căutat să ne lămurim și, pe cît am putut, cu ajutorul lui Dumnezeu le-am trimis unele observații, exprimîndu-le în mod cît mai didactic, după cum reiese din copiile pe care și le anexez»¹⁶.

VII

Despre răutatea nelegiuită a ereticilor, vedenia avută de Dionisie și regula lui canonică

1. Dar și în epistola a treia privitoare la botezul ereticilor pe care a scris-o Filimon, preot în Roma, același Dionisie mai adaugă următoarele: «Am citit și eu lucrările și tradițiile eretice și în scurt timp mi-am împuiat capul cu nelegiuitele lor cugetări; dar am scos din ele acest folos că le-am urgisit în sinea mea și m-am scîrbit de ele și mai mult acum.

2. E drept că un frate din rîndul preoților a căutat să mă abată de la astfel de preocupări fiindu-i teamă să nu cad și eu în mocirla răutății lor și să-mi spurc astfel sufletul. Dar cum am fost nevoit să constat, mi s-a arătat o vedenie de la Dumnezeu, care m-a întărit

3. și îndată am auzit și un glas, care-mi poruncea zicînd: «ia tot ce-ți va cădea în mîini, căci văd că ești în stare să controlezi și pui la încercare totul și pentru tine acesta a fost însuși temeiul credinței». Am primit vedenia ca fiind pe potriva cuvîntului apostolic prin care se spune despre cei mai tari: «Să fiți buni schimbători de bani!»¹⁷

4. Apoi, după ce a spus cîteva cuvinte despre toate ereziile Dionisie adaugă următoarele cuvinte: «Cît despre mine, știu că am primit canonul și norma aceasta de la fericitul părinte Heracla¹⁸, căci cei care reveneau de la

14. *II Cor.*, 1, 2; *Efes.*, 1, 3.

15. Sesizări scrise, probabil hotărîri sinodale sau opere teologice scrise.

16. Sabelianismul, numit așa după numele preotului Sabeliu din Libia, este o încercare eretică de a explica taina Sfintei Treimi. După el, Dumnezeu există doar ca monadă nedistinctă. Abia cînd e vorba de relațiile cu lumea, El poate fi numit tată în calitate de Creator; Fiu, în calitate de Mîntuitor, și Duh, în calitate de Sfințitor. Dar după săvîrșirea acestor lucrări specifice fiecare din cele trei moduri se reintorc în unitatea primară. Deci se neagă existența persoanelor divine, socotindu-se ele ca simple moduri de lucrare (modalism, antitrinitari modaliști).

17. Un «agrafon» din cele mai răspîndite. A. Resch, *Agrapha, ausserkanonische Schriftfragmente*, ed. II, Leipzig 1906, No. 103. Se întîlnește și în scrisul lui Origen, *C. Cels.* VII, 44; VIII, 15. A se vedea, și în Lampe: *A Patristic Greek Lexicon*, sub voce (τραπεζίτης).

18. În text «παπα», care se întrebuița pentru mulți alți episcopi, nu numai pentru cel de la Roma, atît în sec. III cit și în sec. VI. Cf. Lampe, s.v.

vreo erezie chiar și în cazul în care se depărtaseră ei înșiși de Biserică, și îndeosebi cei care avînd impresia că ar vrea să se reîntoarcă la Biserică, dar care în schimb s-au spurcat prin legături îndelungate cu unul dintre dascălii eretici, pe aceștia Heracla îi alunga din Biserică și nu-i mai primea ori de cîte ori ar fi cerut-o pînă ce nu denunțau în fața tuturor tot ce auziseră de la vrăjmași¹⁹. Abia după aceea îi reprimea în comuniune, dar fără să le mai ceară să fie din nou botezați ca unii care primiseră de la început acest dar mare» (al iertării păcatelor, *n.tr.*).

5. După ce a tratat mai pe larg această problemă Dionisie continuă astfel: «Și iată ce am mai învățat: că acest obicei nu s-a introdus numai acuma și numai de către cei din Africa, ci încă cu mult timp înainte, pe vremea episcopilor de dinainte de noi, și încă în Biserici din cele mai populate, în întrunirile fraților de la Iconium, la sinoade²⁰ și în multe alte localități unde pretutindeni s-a luat această hotărîre. Eu nu îndrăznesc să mă abat de la hotărîrile lor și să le stric ori să le încurc, pentru că Scriptura zice: «să nu muți hotarul aproapelui tău, pe care l-au așezat strămoșii tăi»²¹.

6. Cea de-a patra epistolă a lui Dionisie privitoare la botezul ereticilor a fost adresată episcopului Romei, Dionisie, pe cînd acesta era încă numai preot și care curînd după aceea va fi făcut episcop. Din ea se poate vedea că noul ales e numit de către episcopul Dionisie al Alexandriei «bărbat învățat și admirat». După ce face și alte observații redă iarăși cazul lui Novat astfel:

VIII

Învățătura greșită a lui Novatus

«Căci pe bună dreptate disprețuim pe Novațian, care a dezbinat Biserica și a dus pe unii dintre frați la nelegiuiri și la blasfemii, introducînd despre Dumnezeu o învățătură foarte nelegiuată, învinuind în chip mincinos pe prea bunul Domn Iisus Hristos că-i lipsit de milă, dar mai ales pentru că tăgăduiește necesitatea Botezului, socotind că credința și mărturisirea care îl preced nu sînt de nici un folos și afirmînd în același timp că în viața celor căzuți lucrarea Duhului Sfînt ar fi cu totul de prisos, chiar dacă ar mai fi vreo nădejde că El ar mai rămîne ori s-ar mai întoarce»²².

19. Deci în cazul de față nu mai e vorba de botezul ereticilor, ci de cei care, creștini fiind, s-au rătăcit.

20. Nu avem date prea sigure despre aceste sinoade care s-au ținut între anii 230-235 și despre care Fericitul Augustin spunea că ar fi întrunit în medie cîte 50 de episcopi.

21. *Deut.*, 19, 14.

22. Cu alte cuvinte Novațian nu era eretic, mai ales cînd apreciem cele scrise de el în tratatul *De Trinitate*. În schimb Novațian era un scrupulos, care nu putea admite reprimirea prea ușoară a păcătoșilor.

IX

Botezul nelegiuit al ereticilor

1. Dionisie a scris și o a cincea epistolă (despre botezul ereticilor *n.tr.*) pe care a adresat-o episcopului roman Sixt și în care, după ce spune multe lucruri împotriva ereticilor, explică de ce s-a ajuns în acel timp la astfel de probleme: «Drept să-ți spun, frate, am lipsă de un sfat temeinic și de aceea îți și cer părerea în următoarea problemă, în care am fost întrebat și eu și în care nu vreau să greșesc.

2. Între frații care participă la noi la slujbele liturgice trăiește un bărbat care de mult era prețuit ca un foarte vechi creștin încă înainte ca eu să fi fost hirotonit episcop și cred că chiar înainte de a fi fost instalat fericitul Heracla²³, trăind totdeauna în comuniunea Bisericii și aflându-se în apropierea celor care urmau să fie în curînd botezați. Și auzind întrebările și răspunsurile obișnuite în astfel de împrejurări²⁴, s-a apropiat de mine plîngînd și tînguindu-se a căzut la picioarele mele declarînd și jurîndu-se că botezul pe care el îl primise de laeretici nu era asemănător botezului creștin și nici nu avea nimic comun cu el, ci era plin de nelegiuiri și de hule.

3. Mai spuse că acum sufletul lui e cu totul zdrobit și «nu îndrăznește nici ochii să și-i ridice spre Dumnezeu»²⁵, după ce atunci a început cu cuvinte și cu fapte de hulă. De aceea el mi-a cerut să-i împărtășesc acest botez adevărat, să-l primesc realmente în comuniunea Bisericii și să-i dau Harul cel prea sfînt.

4. Desigur că lucrul acesta nu l-am putut face asigurîndu-l că părășia pe care a avut-o atîta vreme cu Biserica îi va fi destul. Căci într-adevăr el a ascultat de multă vreme rugăciunile la Liturghie, unde a dat în tot timpul împreună cu ceilalți credincioși «aminul» său²⁶ a pășit în fața sfintei Mese și a întins mîinile spre primirea Sfintei Merinde²⁷ prin împărtășirea vreme îndelungată cu Trupul și Sângele Domnului nostru, de aceea n-aș putea îndrăzni să schimb rînduiala lucrurilor introduse de la început. L-am sfătuit, drept aceea, să prindă curaj și să se apropie cu credință tare și cu nădejde deplină spre împărtășirea din Sfintele Daruri.

23. Am mai vorbit aici despre Heracla: VI, III, 2; VI, XIX, 13-14; VI, XXVI; VI, XXIX, 4; XXXI, 2; VII, VII, 1. El fusese elev și colaborator al lui Origen. Episcopatul lui începe prin anul 231.

24. Aluzie la examenul catehetic pentru primirea botezului de care ne amintește încă pe la finele sec. I *Epistola II către Corinteni* a sfîntului Clement, cap. 17 (trad. rom.), P.S.B. 1, p. 102.

25. Luca, 18, 13.

26. I Cor., 14, 16.

27. Ἡ ἀγία τροφή, așa cum înțelegea încă sfîntul Ignatie, *Către Romani* VII, 3 (trad. rom). «P.S.B.» 1, pag. 177 și *Didahia* X, 2 (*ibid.*, p. 30).

5. Dar neputîndu-se încă opri din plîns, el era mereu îngrozit de a se apropia de sfînta masă și abia cu mare greutate a putut fi îndemnat să asiste măcar la rugăciuni».

6. Afară de cele amintite, se mai cunoaște de la același Dionisie încă o epistolă în legătură cu botezul (ereticilor, *n.tr.*) adresată de el și de comunitatea pe care o conducea Bisericii din Roma și întîi-stătătorului ei, Sixt, în care se tratează pe larg, cu o argumentare extinsă, despre problema respectivă. Și tot astfel mai avem de la el încă o epistolă adresată lui Dionisie din Roma, așa numita «epistolă către Lucian»²⁸.

Atîta despre aceste probleme.

X

Împăratul Valerian și persecuția sa

1. Întrucît Gallus și cei împreună cu el n-au domnit nici chiar doi ani împliniți și au dispărut fără veste, la tron au urmat Valerian și fiul său Gallien²⁹. Cum se exprimă același Dionisie despre ei, se poate vedea din epistola sa către Hermammon³⁰ în care se spune textual:

2. «Tot așa i s-a descoperit și lui Ioan: «i s-a dat gură să grăiască semeții și hule și i s-a dat putere să lucreze timp de patruzeci și două de luni».³¹

3. Despre două lucruri trebuie să ne mirăm în legătură cu domnia lui Valerian, și în chip deosebit să ținem seama de chipul și modul cum mergeau treburile înainte de el: cit era el de blînd și de binevoitor față de oamenii lui Dumnezeu, căci nici un alt împărat anterior n-a fost față de creștini cu mai multă înțelegere și mai primitiv, ba nici măcar cei despre care se spunea c-ar fi fost creștini pe față³² nu-i primea atît de prietenos și de cald cum o făcuse el la începutul domniei, cînd întreg palatul lui era plin de oameni evlavioși, era ca o Biserică a lui Dumnezeu³³.

28. Poate fi vorba de Lucian presbiterul din Antiohia, martirizat sub împăratul Maximin, despre care se vorbește mai jos: VIII, XIII, 2, și IX, VI, 3.

29. Galus și fiul său Volusian au fost omorîți la Terni (Italia), în mai 253, de către Emilian, dar peste 3 luni și acesta a fost ucis de soldații săi la Spoleto (Split) cînd s-a auzit că vine dinspre Germania Valerian, care rămîne singur împărat (253–259), așa că își asociază și pe fiul său, Gallien. Valerian va cădea rob la perși.

30. Epistolă scrisă înainte de Paștile anului 262. Hermammon pare a fi episcop egiptean indigen.

31. *Apoc.*, 13, 5. Se deduce de aici că persecuția lui Valerian a durat trei ani și jumătate.

32. De fapt n-a fost nici un împărat creștin pînă atunci. Legende au început curînd. Nu va lipsi mult pînă ce Lactanțiu le va preamări spunînd că unii împărați au murit numai din cauză că au prigonit Biserica.

33. Exagerare și din partea lui Eusebiu. Că Alexandru Sever (și poate la începutul domniei lui și Valerian) vor fi avut în palat bustul sau statuia lui Iisus, faptul nu spune nimic. Valerian începe persecuția în anul 257.

4. Dar dascălul său, conducătorul suprem al magilor egipteni, l-a convins să se descotorosească de creștini³⁴ și l-a făcut, pe de o parte, să ucidă și să prigonească pe oamenii sfinți, socotindu-i vrăjmași și piedici împotriva spurcatelelor și blestematelor lucrări diavolești³⁵ (căci există și au existat destui creștini care sînt în stare fie și numai prin prezența lor și chiar numai printr-o simplă suflare și prin pronunțarea unui singur cuvînt pot zădărnici planurile veninoșilor diavoli), iar, pe de altă parte, l-au sfătuit pe Valerian să săvîrșească inițieri necurate, superstiții nelegiuite și jertfe necuviincioase, junghierea copiilor nereușiți, jertfirea copiilor din părinți criminali, spintecarea măruntaielor nou-născuților, tăierea și măcelărirea făpturilor lui Dumnezeu, ca și cum numai prin ele s-ar putea asigura fericirea».

5. Iar după acestea adaugă: «Așadar Macrian a adus demonilor strălucite jertfe de mulțumire numai ca domnia lui să decurgă fericită, așa cum o nădăjduise, ca unul care înainte fusese numit guvernator general al finanțelor imperiului, fără să se gîndească însă nici să facă o bună socoteală nici pentru el și cu atît mai puțin pentru imperiu³⁶. Căci a căzut sub blestemul proorocului care zice: «Vai de proorocii cei mincinoși, care urmează duhul lor și (de binele celorlalți, *n.tr.*) nu văd nimic!»³⁷

6. Căci despre o Providență generală el nu voia să știe nimic și nici să se teamă de judecata Celui care e înainte de toate, în toate și peste toate³⁸, așa încît (împăratul) a ajuns dușmanul Bisericii întregi, îndepărtîndu-se și înstrăinîndu-se de mila lui Dumnezeu, fugind mai mult decît a putut de mîntuirea lui proprie prin aceea că nu se vedea decît pe el însuși³⁹.

7. Și mai departe Dionisie continuă astfel: «Într-adevăr, Valerian s-a lăsat dus de Macrian la astfel de fapte încît a ajuns să cadă pradă rușinii și batjocurii, după cum grăiește proorocul Isaia: «Oamenii aceștia au ales căile lor și urîciunile lor, pe care sufletul lor le-a voit. Și eu voi alege batjocurile lor, păcatele lor le voi răsplăti lor»⁴⁰.

34. Macrian – căci de el e vorba, cum se vede din cele de mai jos – pare a fi fost ori ministru de finanțe, ori prefect al annonelor (cel care răspundea de aprovizionarea cu hrană, în care Egiptul își avea rol mare). Creștinii se înmulțiseră și se înstăriseră, de aceea se înțelege de ce măsurile luate de Valerian contra creștinilor cuprindeau și confiscarea bunurilor lor.

35. Minucius Felix, *Octavius* XXVII.

36. În text τὼν καθόλου λόγων. Eusebiu face aici un joc de cuvinte. Macrian nu era «bine socotit» (εὐλογος) nici pentru el, nici pentru imperiu (καθολικὸς).

37. *Iez.*, 13, 3.

38. *Efes.*, 4, 6.

39. Alt joc de cuvinte, cam forțat de altfel: expresia μακρὸς (=îndepărtat) cam greu poate servi de rădăcină pentru Macrian.

40. *Isaia*, 66, 3–4. Dionisie face aluzie la robirea de către perși a lui Valerian. Rămînînd utotputernic în imperiu, Macrian numește pe cei doi fii ai săi împărați (la 260), dar în scurt timp (2 ani) fură ucși toți trei.

8. Macrian era înnebunit de pofta de a domni, cu toate că nu era vrednic de așa ceva. Iar întrucît din pricina că trupul său era schilod și astfel nu putea îmbrăca vestmintele împărătești, a împins înainte pe cei doi fii ai săi, care preluau pe această cale păcatele părintelui. De aceea la ei s-a împlinit clar proorocia lui Dumnezeu: «Voi pedepsi pe copii pentru vina părinților ce Mă urăsc pe Mine pînă la al treilea și al patrulea neam»⁴¹.

9. Pentru că prin aceea că a pus pe capul copiilor săi dorințele rele, care n-au putut fi împlinite, el a transmis totodată asupra lor și răutatea lui și ura lui față de Dumnezeu.

Acestea sînt știrile transmise de Dionisie despre Valerian.

XI

Prin cîte au trecut atunci Dionisie și cei din Egipt

1. Ce anume au îndurat în vremea acestui împărat Dionisie și alții împreună cu el, în foarte cumplita persecuție pentru credință care bîntuia atunci, ne-o pot dovedi propriile lui cuvinte, pe care le-a adresat lui Gherman, unul din episcopii din vremea aceea⁴², care căuta să-l vorbească de rău și în care grăiește astfel:

2. «Sînt amenințat să cad într-adevăr într-o mare prostie și nesocotință atunci cînd sînt nevoit să arăt minunata purtare de grijă pe care o arată Dumnezeu față de mine. Întrucît, însă, stă scris: «Taina regelui se cuvine s-o păstrezi, iar lucrurile lui Dumnezeu este lucru de laudă să le vestești»⁴³, voi întîmpina deschis atacurile lui Gherman.

3. Eu n-am venit singur înaintea lui Emilian⁴⁴, ci eram însoțit de Maximos, preot ca și mine^{44a}, apoi de diaconii Faustus⁴⁵, Eusebiu⁴⁶ și Heremon, iar în afară de aceștia ne-am mai întîlnit și cu unul din frații de la Roma⁴⁷, care se aflau atunci la noi.

4. Nu Emilian a fost cel dintîi care mi-a zis: «să nu mai aduni pe frați!», întrucît pentru el așa ceva părea lucru fără importanță, ci de la început el mergea direct la concluzie: pentru el nu mai era vorba să nu mai stringem și pe alții la adunări⁴⁸, ci pentru el era vorba să nu mai existe din capul locului creș-

41. *Ieș.*, 20, 5.

42. A se vedea mai sus: VI, XI.

43. *Tobie*, 12, 7.

44. Pare a fi vorba de un prefect al Egiptului cu acest nume, dar desigur, el nu poate fi confundat cu împăratul Emilian de care am amintit în nota 29.

44 a. Acest preot, Maximos, va urma ca episcop după Dionisie.

45. Acest Faustus pare a fi însoțit pe Dionisie în persecuția lui Deciu. El va muri martir la o vîrstă foarte înaintată.

46. Viitor episcop în Laodiceea Siriei.

47. Numele lui pare a fi Marcel.

48. Edictul prim al lui Valerian și Gallien oprea încă din aug. 257: intrarea în cimitire și ținerea adunărilor acolo (*Acta Cypriani*, Knopf-Krüger, ed. III, Tübingen 1929, p. 62).

țini. De aceea ne-a și poruncit să ne lăsăm de creștinism, crezînd că dacă eu îmi voi schimba părerea, atunci și ceilalți mă vor urma.

5. Eu i-am dat un răspuns care nu-i necuviincios cu toate că e cam retezat că «trebuie să ascultăm pe Dumnezeu mai mult decît pe oameni»⁴⁹, mărturisind pe față că eu cinstesc numai un singur Dumnezeu, nu și pe altul și că nu-mi voi schimba părerea și nu voi înceta niciodată de a fi creștin. La acestea, el ne-a poruncit să mergem într-un sat din marginea pustiei, numit Kefro⁵⁰.

6. Dar mai bine ascultați cuvintele care s-au rostit și de o parte și de alta pentru că au fost trecute în scris: «După ce au fost aduși înaintea Dionisie, Faustus, Maximos, Marcelus și Heremon, locțiitorul oficiului de guvernator a grăit: «Eu v-am vorbit cu graiul meu despre bunătatea și înțelegerea pe care domnii noștri le arată față de voi.

7. Ei v-au încredințat puterea ori să rămîneți netulburați dacă veți vrea să vă întoarceți la ceea ce este conform firii și să vă închinați zeilor, care ne ocrotesc pe toți, ori, dimpotrivă, să vă feriți de ceea ce este potrivit firii. Ce-aveți de zis la acest lucru? Aștept de la voi să nu fiți nerecunoscători față de bunătatea stăpînitorilor voștri, întrucît ei vă îndeamnă spre tot ce-i mai bun.

8. Dionisie a răspuns: «Nu toți cinstesc pe toți zeii, ci fiecare se închină celor pe care-i recunosc a fi Dumnezeu. Cît ne privește pe noi, creștinii, noi cinstim și ne închinăm unui singur Dumnezeu, făcătorul lumii întregi, același care a încredințat stăpînirea prea iubiților de Dumnezeu auguștii Valerian și Gallien, și numai Lui ne rugăm fără încetare pentru această împărăție ca ea să rămînă nezdruncinată⁵¹».

9. Locțiitorul de guvernator Emilian le-a zis: «Dar cine vă împiedică să vă închinați și unui astfel de dumnezeu alături de zeii firii, dacă credeți că și el e un astfel de zeu? Căci știți că vi s-a poruncit să vă închinați zeilor, și anume, unor astfel de zei, pe care-i cinstește toată lumea».

Dionisie răspunse: «Noi nu ne închinăm altui Dumnezeu».

10. Locțiitorul de guvernator Emilian le spuse: «Văd că sînteți nu numai nerecunoscători, ci și neînțelegători față de bunătatea împăraților noștri. De aceea voi nu mai aveți slobozenie să locuiți în acest oraș, ci să fiți trimiși într-un ținut de la marginea Libiei numit Kefro. Căci acest loc vi l-am ales potrivit ordinului împăraților noștri. În nici un caz, pentru voi nu va mai fi slobod să mai faceți adunări nici la voi, nici la alții și nici nu mai aveți voie să intrați în ceea ce numiți voi «cimitire»⁵².

49. *Fapte*, 5, 29.

50. Necunoscută sub altă formă. Harnack, *Mission...*, II, 715.

51. Creștinii s-au arătat totdeauna loiali față de stăpînitorii vremelnici (*Rom.*, 13, 1-3); *I Tim.* 2, 2). Așa au tălmăcit lucrurile și părinții apostolici. Clement, *Epistola primă către Corințeni*, LX-LXI; la fel apologetii Justin (*Prima Apologie*) Tertulian (*Apol.* XXX-XXXII).

11. Dacă, pe de altă parte, a fost văzut cineva în alt loc decît cel pe care eu vi l-am rînduit sau dacă cineva va fi descoperit într-o adunare oarecare, unul ca acela cade el însuși în primejdie, căci asprimea cuvenită nu va lipsi. De aceea duceți-vă acolo unde v-am poruncit». Și cu toate că eram bolnav s-a ordonat totuși plecarea imediat fără să ni se îngăduie nici măcar o amîinare de o zi. Și atunci cum aș mai fi avut vreme să cunosc ori nu vreo adunare?

12. Mai departe Dionisie continuă așa: «Dar cu ajutorul lui Dumnezeu, nu ne-am putut lipsi de a organiza întruniri publice, convocînd cu toată rîvna, pe de o parte pe cei care se aflau în oraș ca și cînd aș fi fost și eu însumi de, față⁵³, cum zice Scriptura «absenți cu trupul, dar prezenți cu duhul»⁵⁴, pe de altă parte, chiar și în Kefro s-a constituit o mare comunitate de frați, parte din ei fiind originari din capitală, parte adunîndu-se din alte părți ale Egiptului.

13. Dar și aici «a deschis Dumnezeu pentru noi o ușă a cuvîntului»⁵⁵, mai întîi prin aceea că am fost huiduiți și bătuti cu pietre, iar cu timpul o mare mulțime de păgîni au părăsit ei înșiși închinarea la idoli, întorcîndu-se la Dumnezeu⁵⁶, cu toate că înainte ei nu primiseră cuvîntul, ci noi am fost cei dintii care l-am semănat în el⁵⁷.

14. A fost ca și cum anume ne-ar fi împins Dumnezeu spre ei, fiindcă după ce am făcut acest lucru, tot El ne-a dus din nou de acolo⁵⁸. Căci se pare că Emilian a hotărît să ne mute în ținuturi și mai sălbatice și a poruncit ca pe toți să-i adune de pretutindeni în regiunea Mareotis⁵⁹, rînduind fiecăruia domiciliul într-un anumit sat din acel ținut. Pe noi însă ne-a așezat mai ales de-a lungul drumului poate pentru ca să ne poată lua mai repede. Căci e limpede că toate acestea anume le-a rînduit și pregătit așa, pentru ca atunci cînd va vrea, să ne poată avea pe toți la îndemînă».

15. «Cînd mi s-a poruncit să plec la Kefro m-am dus voios și liniștit, cu toate că nu știam nici măcar unde putea fi această localitate, de numele căreia abia auzisem înainte. În schimb, cînd mi s-a adus la cunoștință că și de acolo trebuie să mă mut în ținutul Kolluthion⁶⁰, atunci trebuie să mă acuz pe mine

52. Κοιμητήριον, cum îl arată și numele, este loc de odihnă pentru cei care au adormit (*I Tes.*, 4, 13 și urm.), dar și loc de rugăciune pentru sufletele lor. Pe acest temei se bazează și introducerea antimiselor, care au în ele cusute moaște de martir. Origen (*Omil. Ier. IV*, 3); *Acta Cypriani* cf. Knopf-Krüger, o.c., p. 62.

53. Aici Dionisie se adresează direct episcopului Gherman, care-l acuza că a fugit în timpul persecuției.

54. *I Cor.*, 5, 3.

55. *Col.*, 4, 3.

56. *I Tes.*, 1, 9.

57. *Luca*, 8, 11.

58. *Fapte*, 12, 25.

59. Oraș, lac și ținut în Egiptul de jos, în vestul deltei Nilului, spre marginea deșertului Libiei, loc folosit adeseori pentru deportări.

60. Localitate situată undeva în același ținut mareotic.

însumi: chiar și cei care se aflau cu mine au văzut în ce stare mă aflam.

16. Mai întâi eram trist și foarte tulburat pentru că, deși aceste noi ținuturi ne erau mai cunoscute și mai familiare, totuși circula zvonul că în regiunea aceasta nu prea găseai creștini și oameni de omenie și că am fi astfel expuși neplăcerilor din pricina trecătorilor și atacurilor banditești.

17. Dar m-am și mîngîiat cînd frații mi-au adus aminte că această localitate e mai apropiată de capitală și că, pe cît Kefro ne oferise legături mai numeroase cu frații din Egipt încît am fi putut ține adunări bisericești puternice, pe atîta, fiind Kolluthion mai aproape de capitală, ne-am fi bucurat mereu să vedem pe cei care cu adevărat ne sînt dragi, apropiați și foarte iubiți, căci ar veni pe la noi și ne-ar invidia văzînd că atît la centru cît și în cartierele mai depărtate ar putea avea loc întruniri bisericești. Lucrurile așa s-au și întîmplat⁶¹.

18. Iar după aceea, iată cum descrie Dionisie ceea ce i s-a întîmplat: «Gherman se făleşte cu multele lui suferințe. E drept că are multe de spus, dar mai ales cu cele ce i s-au întîmplat lui însuși. Dar despre noi cîte n-ar putea spune? ar putea înșira doar condamnările, confiscările, surghiunurile, vinderea la licitație a averilor⁶², pierderea dregătoriilor publice, disprețuirea măririlor lumesti⁶³, laude din partea guvernatorului și ale Senatului, răbdarea amenințărilor, ocările potrivnicilor, primejduiri, prigoane, înnebuniri, strîmtorări⁶⁴ și tot felul de supărări, care au dat peste noi în vremea lui Deciu și a lui Sabinus⁶⁵ și pînă acum, sub Emilian.

19. Și apoi în astfel de chinuri unde a putut fi văzut Gherman? Cine a vorbit despre el? Numai amintesc despre marea prostie în care am căzut eu din pricina lui Gherman, de aceea nici nu mai istorisesc fraților amănuntele celor ce mi s-au întîmplat».

20. Despre cele petrecute în persecuție același Dionisie mai relatează și în epistola către Dometie și Didim⁶⁶, unde spune textual: «E de prisos să înșirăm cu numele pe toți ai noștri, pentru că sînt numeroși, iar pe unii nu-i cunoașteți nici voi. Cu toate acestea trebuie să știți că mulți bărbați și femei, tineri și bătrîni, fete tinere și femei în vîrstă, ostași și particulari de toate neamurile și de toate vîrstele, au primit cununa numai după ce au cîștigat biruința unii prin biciuire și prin foc, alții prin sabie.

61. În ținuturile mareotice erau creștini încă din primele veacuri. Cf. Harnack, *Mission...*, II, 715-716. Se vede că aici în această suburbie (ηποάοτειον, cum ne spune textul) era un punct de apărare.

62. *Evr.*, 10, 34.

63. Se vede că Dionisie se trăgea dintr-o familie înstărită. Înainte de convertire a fost retor.

64. *Rom.*, 8, 35.

65. Cf. VI, XL, 2. Sub Deciu Sabin era guvernatorul Egiptului.

66. Nu știm cine au fost aceste personaje. Oricum, descrierea se referă la persecuția de sub Deciu.

21. E drept că pentru alții n-a fost destul nici un răstimp foarte îndelungat pentru a se face bine plăcuți lui Dumnezeu, și după cât mi se pare în categoria acestora mă găsesc și eu pînă în clipa de față. De aceea Cel ce zice: «în vreme plăcută te-am ascultat pe tine și în ziua mîntuirii te-am ajutat»⁶⁷, Acela mă va fi păstrat și pe mine pentru o vreme numai de El știută.

22. Iar întrucît voi vă interesați să știți în ce stare mă aflu și vreți să cunoașteți felul meu de trai, nădăjduiesc că cel puțin atîta ați aflat și voi că pe noi – pe mine, pe Gaiu, pe Faustus, pe Petru și pe Pavel – ne-au luat prizonieri un sutăș însoțit de ofițeri și de mulți slujitori⁶⁸, dar că am fost surprinși de cei din Marcotis, care ne-au răpit fără voia noastră⁶⁹, iar pentru că n-am vrut să-i urmăm, ei ne-au luat cu forța și ne-au dus cu ei.

23. În clipa de față eu, Gaius și Petru după ce am fost despărțiți de ceilalți frați am fost închiși într-un loc pustiu și părăsit, din Libia, fiind duși la o depărtare de trei zile de drum de localitatea Paretonium»⁷⁰.

24. Iar ceva mai departe el adaugă: «În oraș stau ascunși cîțiva preoți, care vizitează în taină pe frați, și anume: Maxim, Dioscur, Demetriu și Lucius pentru că Faustin și Aquila, care deveniseră prea cunoscuți de oameni, rătăcesc acum ascunși prin Egipt. Dintre diaconii care au supraviețuit celor care au murit de ciumă⁷¹ amintim pe Faustus, pe Eusebius și pe Heremon. Eusebius e cel pe care l-a întărit Dumnezeu⁷² încă de la început, pregătindu-l să ducă pînă la capăt în mod curajos lucrarea mărturisitorilor aruncați în închisoare și să ajute, nu fără primejdie, la primenirea trupurilor biruitorilor și fericitilor martiri»⁷³.

25. Căci pînă în clipa de față guvernatorul nu încetează, după cum am spus, fie să dea morții cu toată cruzimea pe cei care i se aduc, fie să schingiuiască prin torturi, fie să istovească prin întemnițări și prin punere în cătușe, poruncind cu asprime ca nimeni să nu-i poată vizita și veghind cu strășnicie ca într-adevăr nimeni să nu se facă văzut pe acolo. Și cu toate acestea, datorită zelului și stăruinței fraților, Dumnezeu le trimite cîte o picătură de mîngîiere celor întristați»⁷⁴.

26. Așa scrie Dionisie.

Trebuie să mai spunem că Eusebius, pe care Dionisie îl prezintă ca diacon, e instituit mai tîrziu episcop în Laodiceea Siriei; că Maxim, despre care

67. *Isaia*, 49, 8 (ed. 1914); *II Cor.*, 6, 2.

68. Se vede că avem de a face cu magistrații orașului (duumviri) care exercitau și serviciu polițienesc.

69. Se repetă cele spuse mai sus: VI, XL, 6.

70. Localitate pe coasta maritimă a Libiei. Un episcop din această localitate, Titus, ia parte la sinodul I ecumenic.

71. Unele manuscrise au $\nu\eta\sigma\omega$ (= în insulă), altele, $\nu\omicron\sigma\omega$ (= de boală, de ciumă). Se pare că e vorba de o groaznică ciumă de care scrie sf. Ciprian în *De mortalitate*. Cf. VII, XXII.

72. *I Tim.*, I, 12.

73. $\Pi\epsilon\rho\iota\sigma\tau\omicron\lambda\eta$ = primenirea osemintelor martirilor, care nu se puneau în mormînt ca și ale creștinilor de rînd.

74. Cf. mai jos: VII, XXVIII; XXXII.

Dionisie spune că pe atunci era preot, a preluat după el slujba de conducere a creștinilor din Alexandria pe când Faustus, care pe atunci strălucea împreună cu el în strădania de mărturisitor, a trăit pînă în vremea ultimei persecuții⁷⁵, cînd a murit moarte de martir, tăindu-i-se capul, la o vîrstă foarte înaintată. Iată, dar, prin cîte a trebuit să treacă Dionisie în acea vreme.

XII

Despre martirii din Cezareea Palestinei

În persecuția amintită a lui Valerian trei bărbați au fost înconjurați cu cunună de martir în Cezareea Palestinei pentru că au mărturisit în chip măreț că se închină lui Hristos. Ei au fost aruncați să fie hrană fiarelor sălbatice. Unul dintre ei se numea Priscus, cel de al doilea Malhus, iar cel de al treilea, Alexandru⁷⁶. Ei locuiseră la țară și, după cum se spune, ei înșiși s-au învinuit de nepăsare și de lașitate pentru că nu dădeau prea mare preț pe răsplățile (cerești, *n.tr.*) într-o vreme cînd anumite împrejurări i-au împărțit printre cei care ardeau de o dorință cerească și pentru că nu se lăsau încîntați de cununile martirajului. După ce s-au consfătuît asupra acestui lucru, ei au grăbit să ajungă la Cezareea, unde s-au prezentat toți trei la scaunul de judecată și și-au aflat sfîrșitul amintit. În afară de acești bărbați ni se mai spune că în această persecuție și în același oraș ar mai fi dat luptă asemănătoare și o femeie. După cîte se spune, ea ar fi aparținut ereziei lui Marcion⁷⁷.

XIII

Despre pacea din vremea împăratului Gallien

Nu după multă vreme căzînd împăratul Valerian rob la barbari⁷⁸, a ajuns să ia puterea de unul singur fiul său, care s-a folosit de ea cu mai multă înțelepciune, de aceea a oprit prin edict scris persecuția împotriva noastră, lăsînd pe propovăduitorii cuvîntului să-și desfășoare, în chip liber, activitatea lor obișnuită. Textul rescriptului este următorul⁷⁹:

«Împăratul Cezar Publius Licinius Gallienus cel pios, cel fericit și cel de bun neam, către Dionisie, Pinnas și Demetriu precum și către ceilalți episcopi.

75. Adică a lui Dioclețian.

76. Alexandru apare în *Martyrol. Rom.* la 28 martie.

77. În afară de această martiră, care făcuse parte din erezia marcionită, vom mai întîlni între *Martirii din Palestina* (X, 3) pe un episcop Asclepios fost și el din aceeași grupare.

78. Valerian cade rob la perși pe la anul 260.

79. Nu ni s-a păstrat textul acestui rescript, ci numai adresa trimisă episcopilor egipteni. Creștinismul era recunoscut ca corporație și-și primea înapoi bunurile confiscate. De fapt, prin el se restabliea situația de dinainte de Valerian. Episcopii Pinnus și Demetriu își vor fi avut eparhiile lor în Egipt.

Am poruncit să fie propovăduită în întreagă lumea binefacerea decretelor mele milostive pentru ca să se redea peste tot locașurile de cult și ca să vă puteți bucura și voi de dispoziția decretului meu, încît nimeni să nu vă mai supere cu nimic. Ceea ce vi se îngăduie să faceți a și fost dispus de mine pe cît s-a putut încă de mult timp. De aceea Aurelius Quirinus, întîi stătătorul treburilor publice⁸⁰, va veghia ca ordonanța pe care am dat-o să fie adusă la îndeplinire».

Pentru mai multă claritate m-am gîndit ca această ordonanță, tradusă din latinește să fie și ea anexată aici. De la același împărat mai avem încă o ordonanță, care a fost adresată altor episcopi și care îngăduie reluarea în folosință a locurilor numite «cimitire».

XIV

Episcopii mai cunoscuți din vremea aceea

În timpul acela Biserica romanilor era condusă încă de Sixt, cea din Antiohia după Fabius a ajuns să fie condusă de Demetrian, cea din Cezareea Capadochiei, de către Firmilian, iar peste Bisericile din Pont conduceau Grigorie și fratele său Atenodor, amîndoi foști ucenici ai lui Origen. În Cezareea Palestinei, după moartea lui Teoctist a ajuns episcop Domnus, iar întrucît acesta și-a sfîrșit zilele în scurtă vreme, a preluat cîrma episcopiei contemporanul nostru Teotecnos, care ieșise și el tot din școala lui Origen. În același timp, în Ierusalim după moartea lui Mazaban a preluat scaunul episcopal Himeneu, care a strălucit și el un număr de ani din vremea noastră⁸¹.

XV

Martiriul lui Marin din Cezareea

1. În vremea acestor episcopi, pe cînd toate Bisericile petreceau în pace, în Cezareea Palestinei a fost decapitat Marin, pentru că a îndrăznit să-și mărturisească credința în Hristos, un bărbat cinstit cu înalte funcții în armată și care era vestit pentru neamul din care se trăgea și pentru înalta lui situație socială⁸². Pricina condamnării lui a fost următoarea.

2. La romani vița de vie era un simbol al vredniciei și se spune că cel care ajunge să-l poarte e înaintat la gradul de căpitan. Întrucît un astfel de grad devenise tocmai atunci vacant, se aștepta să fie promovat Marin, care era

80. Quirinius pare a fi avut rolul unui ministru de finanțe peste Egipt. Se cunoaște importanța Egiptului în viața economică a Imperiului Roman.

81. Înșirarea acestor episcopi din «vremea aceea», adică a lui Valerian și a fiului său Gallien (253–268), e destul de vagă.

82. Cu toate că a dat rescriptul amintit, Gallien a rămas fidel tradiției împăraților, probabil potrivit jurisprudenței stabilite de Traian și Adrian. Nu se persecuta dacă nu existau denunțuri. Dacă venea un denunț, mai ales împotriva ofițerilor superiori, persecuția era crudă. A se vedea martiriul lui Marin, la Knopf-Krüger, o.c. 85–86.

îndreptătit să ajungă la această vrednicie. Dar tocmai cînd era să primească acest grad, iată că un alt candidat a pășit înspre scaunul de judecată declarînd că potrivit vechilor legi⁸³, Marin n-ar fi îndreptătit să se învrednicească de o astfel de distincție pentru că e creștin și nu aduce jertfa pentru împărat, motiv pentru care gradul acesta i se cuvine mai bine lui decît lui Marin.

3. Mirat de acest lucru judecătorul Aheus⁸⁴ a întrebat mai întîi pe Marin ce credință are, după care văzîndu-l că mărturisește curajos că este creștin, i-a dat un răstimp de trei ceasuri ca să se răzgîndească.

4. La ieșirea din curtea tribunalului Teotecnes, episcopul locului, l-a luat la o parte și după ce au stat de vorbă un timp l-a luat de mîină și l-a condus la Biserică. Intrat înăuntru episcopul i-a cerut să se apropie de sfîntul altar și descoperindu-i puțin mantaua⁸⁵ i-a arătat sabia cu care era încins; în același timp i-a arătat și cartea sfintelor Evanghelii, pe care o scosese de pe sfînta Masă, apoi i-a poruncit să aleagă liber între amîndouă pe cea pe care o dorește. Fără să stea o clipă la îndoială Marin a întins mîina dreaptă spre sfînta Evanghelie: «Ține-te de acum cu tărie, i-a zis episcopul, ține-te hotărît de credința în Dumnezeu și, cu puterea pe care El ți-o va da, vei dobîndi tot ce a-i ales. Mergi în pace!»

5. Și abia ieșit din Biserică aproful l-a și chemat în fața scaunului de judecată. Odată ajuns înaintea judecătorului și mărturisindu-și credința cu și mai mare rîvnă Marin a fost dus așa cum era la locul de osîndă și a murit ca martir⁸⁶.

XVI

O istorisire despre Astirius

Tot așa s-a făcut vestit pentru îndrăzneala sa în credință și Astirius, un bărbat din Roma promovat în rîndurile senatorilor și ajuns în mare vază în fața împăraților, ca unul ce era cunoscut de toți pentru originea lui nobilă și pentru marea lui bogăție. El se afla în apropiere de unul din martiri, cînd acesta își dădea sufletul, de aceea a luat pe umeri rămășițele lui pămîntești,

83. Nu putem ști dacă și cînd ar fi fost publicată o astfel de «lege» care ar fi oprit promovarea creștinilor la o treaptă de conducere în armată.

84. Aheu pare a fi fost guvernatorul Palestinei atunci.

85. «Hlamida» era o mantie militară nu prea lungă, dar destul de largă spre a acoperi complet pe om. Benseler-Kaegi, *Griech. deutsch. Schulwörterbuch*, ed. XIII, Leipzig-Berlin, 1911, p. 989.

86. «Din dragostea față de Domnul mucenicul se desparte cu foarte mare bucurie de viața de aici», zice Clement Alex., *Stromate* IV, 1. De aceea Eusebiu folosește în acest scop verbul τελειν, τελεισθνι sau τελειουθαι — a sfîrși în chipul cel mai desăvîrșit. *Eusebe, Histoire*, IV; Index (P. Périchon) Paris 1960, p. 319.

le-a înfășurat într-un veșmînt splendid și de mare preț, transportîndu-le și îngropîndu-le cu mare pompă într-un mormînt cuviincios⁸⁷. Prieteni ai acestui om, care sînt și acum încă în viață, istorisesc despre el și alte nenumărate fapte printre care și minunea următoare.

XVII

Despre semnele minunilor săvîrșite de Mîntuitorul la Paneea

La Cezareea lui Filip⁸⁸, pe care fenicienii o numesc Paneea, și anume la picioarele muntelui numit Paneea, se văd izvoarele din care se formează riul Iordan. Acolo – ni se spune – la o anumită zi de sărbătoare, e aruncat drept jertfă un animal care prin puterea unui demon se face nevăzut în chip neînțeleș. Pentru cei care nu sînt de față la acest lucru întîmplarea constituie o minune cu totul ieșită din comun. La un moment dat, cînd a fost de față și Astirius care a văzut mulțimea celor ce erau uimiți de această întîmplare, i-a fost milă de rătăcirea lor și privind spre cer a rugat, prin Iisus Hristos, pe Dumnezeu Cel peste toate⁸⁹ să rușineze pe demonul care ducea în rătăcire mulțimile și să nu-l mai lase să înșele pe oameni. Se istorisește că în vreme ce Astirius își rostea rugăciunea, animalul de jertfă a apărut îndată la suprafața izvoarelor. Cu aceasta s-a pus capăt așa zisei «minuni», așa că altă minune n-a mai apărut acolo.

XVIII

Statuia ridicată de femeia cu curgerea sîngelui

1. Întrucît am amintit despre acest oraș, n-am crezut că-i bine să trec cu vederea și o altă istorioară⁹⁰ vrednică de a fi cunoscută de urmașii noștri. Într-adevăr, femeia aflată cu curgerea sîngelui⁹¹, despre care sîntem informați de Sfintele Evanghelii că și-a aflat vindecarea de suferințe, era originară, se zice, tocmai din această localitate: s-ar vedea și azi casa ei în acest oraș, ba ar mai exista și alte urme minunate legate de minunea pe care Mîntuitorul a săvîrșit-o aici.

87. A se vedea mai sus nota 73.

88. Oraș clădit în ținutul Paneea dintre Galileea și Trahonitis în cinstea împăratului Tiberiu de către Filip Tetrarhul.

89. Se vede că Eusebiu a rămas influențat de Origen (*Despre rugăciune* XV, 1-3) care afirma că nu trebuie să ne rugăm direct Fiului, ci numai Tatălui «lui Dumnezeu cel peste toate».

90. Istorisirea aceasta a fost crezută ca adevărată de mulți scriitori bisericești (Origen, *C. Cels.* VI, 35, 18; I. Damaschinul, *Despre icoane*, 3 etc.). Eusebiu a crezut și el că a și văzut «chipul». Iulian Apostatul a și poruncit distrugerea lui (Sozomen, *Istoria bis.* V, 2; Filostorg, *Ist. bis.*, VII, 3). E posibil ca statuia de bronz respectivă să fi fost o reprezentare contaminată a zeului Esculap cu chipul lui Hristos cum știm că s-au mai întîlnit astfel de cazuri.

91. *Matei*, 9, 20; *Marcu*, 5, 25; *Luca* 8, 43.

2. Într-adevăr, pe o piatră ridicată din fața ușilor acestei case, în care a locuit femeia, se vede o statuie de bronz reprezentând o femeie în rugăciune. Alături de ea, din același metal, se vede figura unui bărbat stînd în picioare, purtînd pe umeri o mantie și întinzînd o mîna spre femeie. La picioarele bărbatului crește lîngă statuie o plantă stranie care se înalță pînă la tivitura paltonului de aramă și care ar fi leacul potrivit tuturor bolilor.

3. Se spune că această statuie imita chipul Mîntuitorului. Ea se păstrează pînă azi și am văzut-o și eu cu ochii mei cînd am trecut prin acest oraș.

4. Nu-i nimic de mirare că pîgînii de altădată, pe care Mîntuitorul i-a dăruiat cu atîtea binefaceri, să-I fi ridicat astfel de monumente după ce știm că chipurile apostolilor Petru și Pavel și chiar chipul lui Hristos s-au păstrat pictate în culori⁹², căci era de așteptat ca, potrivit obiceiului lor, cei vechi să-i cinstească în felul acesta pe salvatori.

XIX

Tronul lui Iacov

Tronul episcopal a lui Iacov, care a primit cel dintîi de la Mîntuitorul și de la Apostoli episcopatul de Ierusalim⁹³ și care – după cum ne învață Sfintele Scripturi – a fost numit «fratele lui Hristos»⁹⁴, s-a păstrat pînă în zilele de astăzi, fiind în mare cinste din partea fraților. Prin aceasta ei vestesc tuttora respectul pe care l-au arătat încă din vremurile vechi și-l arată încă și azi celor sfinți pentru credința lor. Atît despre aceasta.

XX

Epistolele festive ale lui Dionisie, prin care fixează data Paștilor

În afară de epistolele amintite, Dionisie a mai compus în timpul acela și cîteva epistole care s-au păstrat pînă astăzi. În ele autorul vorbește cu grai sîrbătoresc despre praznicul Paștilor. Dintre aceste epistole pe una o adresează lui Flaviu, alta lui Dometie și Didim⁹⁵. În aceasta din urmă el expune o regulă de calculare pentru o perioadă de opt ani a datei Paștilor, arătînd cum se cade să se calculeze serbarea Paștilor, anume numai după echinocșiul de primăvară⁹⁶. În afară de aceste epistole, el a mai scris una adresată unuia

92. Deși Eusebiu n-a aprobat cinstirea icoanelor, afirmația de aici e totuși o dovadă că în veacul IV existau picturi bisericești. A se vedea ecfraza în cinstea Eufimiei la Asterie al Amasiei, *Omîlii și predici*, București 1946, p. 217–220. La fel Grig. de Nyssa, *De deitate filii*, Migne, P.G. 46, 572 etc.

93. A se vedea mai sus: II, XXIII.

94. *Gal.*, 1, 19; *I Cor.*, 15, 7; *Matei*, 13, 55.

95. Scrisoarea către Flaviu s-a pierdut.

96. Fixarea datei Paștilor era și pe vremea lui Dionisie destul de grea.

dintre colegii săi de preoție din Alexandria⁹⁷, precum și diferite alte epistole către alte persoane, și acestea mai ales cînd încă persecuția nu se sfîrșise.

XXI

Despre evenimentele întîmplate pe atunci în Alexandria

1. Nici nu apucase să se restabilească bine pacea, că Dionisie s-a și reîntors la Alexandria⁹⁸. Dar aici din nou au izbucnit o răscoală și un război, așa încît a fost cu neputință să-și mai îndeplinească datoriile pastorale față de toți creștinii din oraș, din cauză că aceștia ajunseseră să se împartă unii într-o partidă, alții în alta dintre răsculați. Dar și de astă dată, cu ocazia praznicului Paștilor, Dionisie li se adresa ca și cum s-ar fi aflat și acum în surghiun.

2. Mai tîrziu, scriind încă o epistolă pascală lui Hierax, episcopul egiptenilor, face și aici amintire despre această răscoală a alexandrinilor zicînd: «Ce-i de mirare dacă e greu să grăiesc prin epistole cu cei care locuiesc departe, cîtă vreme mi-e cu neputință să stau de vorbă cu mine însumi și să mă sfătuiesc cu sufletul meu?

3. De astfel de scrisori am lipsă chiar pentru cei care sînt «inima mea»⁹⁹, frații mei care locuiesc sub același acoperămînt cu mine, care au aceleași simțiri ca și mine și care fac parte din aceeași Biserică cu mine, cu toate că îmi vine greu să le trimit astfel de scrisori. Căci ar fi mai ușor nu numai să ajungi dincolo de graniță sau chiar să ajungi din Răsărit în Apus decît să mergi din Alexandria pînă în Alexandria.

4. Într-adevăr, strada cea mai centrală a orașului e și mai nemărginită și mai neumblată decît e pustia largă și fără drumuri, pe care a străbătut-o poporul lui Israel vreme de două generații de oameni¹⁰⁰. Iar marea, pe care iudeii o aflară despîcată și ridicată ca niște ziduri, s-a făcut ca un hipodrom de cale largă pe care puteau trece în voie caii, pe cînd egiptenii au fost înghițiți de valuri¹⁰¹, deși marea noastră părea că are numai limanuri calme și liniște, dar care adeseori se asemănase cu Marea Roșie¹⁰² în urma multelor ucideri pe care le-a făcut.

5. Dar fluviul care curge pe lîngă oraș odată părea mai sec decît deșertul fără apă și mai uscat decît cel la trecerea căruia israeliții însetau atît de

97. Colegiul preoților avea rol mare în Alexandria chiar de la designarea noului episcop. H. Beck, *Theologie und Kirche im byz. Reich*, München, 1959, p. 93.

98. Păcat că Eusebiu nu dă amănunte clare de ordin istoric despre tulburările de sub împăratul Macrian, ci se referă comparativ mereu la greutățile evreilor în Egiptul de altădată. Ori-cum, a fost un greu război civil.

99. *Filip.*, 12, 20.

100. *Num.*, 14, 23.

101. *Ieș.*, 14, 29.

102. *Ieș.*, 15, 4.

cumplit¹⁰³, încît au murmurat împotriva lui Moise, așa că Cel «care singur face minuni»¹⁰⁴ a poruncit să țîșnească pentru ei apă ca să bea¹⁰⁵, iar altădată s-a revărsat peste țărături înecînd tot țînutul învecinat cu drumurile și cu ogoarele lor, amenințînd cu un fel de potop ca în vremea lui Noe. În curgerea lui, fluviul e tot atît de plin de sîngele uciderilor și al înecurilor cum a avut să sufere Faraon prin puterea lui Moise, căci apa s-a prefăcut în sînge și gustul ei s-a stricat»¹⁰⁶.

7. Și unde mai puteai găsi o apă, care să curățească apa cea care spală tot? Și cum ar fi cu puțință să se reverse peste marea cea amară a răutăților un ocean întins și mai presus de măsura cunoscută de om? Sau cum ar putea să spele sîngele uciderilor cu acel rîu care izvorăște din Eden și care se împarte în patru brațe, chiar dacă ar fi apoi iarăși reunite într-unul singur împreună cu apele rîului Gheon?¹⁰⁷ Sau cum s-ar putea reîmprospăta din nou văzduhul, după ce a fost tulburat de atîtea mirosuri urîte venite de pretutindenea? Aburii pămîntului, vînturile mării, aburii de pe rîuri și negura din porturi provoacă un miros atît de puternic, încît pînă și roua devine un fel de puroi de cadavre, care se descompun în toate elementele din care provin.

9. Și apoi te mai miri și te mai întrebi de unde atîtea epidemii nesfirșite, de unde atîtea boli nevindecabile, de unde atîtea infecții, de unde felurile nesfirșite și neașteptate de morți omenesci¹⁰⁸ și pentru ce un oraș atît de mare nu mai prezintă, începînd de la copiii cei mai tineri și mergînd pînă la bătrînii cei mai înaintați în vîrstă, nici măcar atîția locuitori, cum hrănea mai de mult dintre bătrînii «încă verzi», cum se mai numeau? În schimb, cei cu vîrsta între 40–70 de ani erau altădată atît de numeroși¹⁰⁹ încît numărul lor nu poate fi egalat astăzi nici dacă am pune în socoteală și pe cei înscriși ori înmatriculați azi pentru hrana publică și care au vîrsta între 40–80 de ani, iar cei care par cei mai tineri au ajuns contemporani cu cei care altădată erau cei mai bătrîni.

10. În felul acesta, cînd vedem neamul omenesc cum se împutinează și scade neîncetat, să nu ne îngrozim oare că pieirea lui deplină se apropie tot mai tare?

103. *Num.*, 21, 11.

104. *Ps.* 76, 4; 135, 4.

105. *Înf. Sol.*, 11, 4.

106. *Ieș.*, 7, 20–21.

107. *Fac.*, 2, 10. Prin Gheon înțelegem Nilul.

108. Veacul al III-lea a fost bîntuit de lungi epidemii de ciumă, îndeosebi între anii 250–265. Mureau uneori zilnic pînă la 5000 de oameni. Au rămas celebre informațiile sfîntului Ciprian.

109. Acestei categorii de oameni statul îi acorda subvenții. Era o organizare sănătoasă.

XXII

Despre ciurma care a bîntuit atunci în Alexandria

1. După o vreme, ciurma luînd locul războiului și praznicul (Paștilor, *n.tr.*) fiind aproape, Dionisie a stabilit din nou contactul prin scris cu frații, descriînd urmările suferințelor în felul următor:

2. «Celorlalți oameni (care nu-s creștini, *n.tr.*) timpul de acum nu le poate părea a fi un timp de praznic, căci pentru ei așa ceva nu e nici cel pe care-l prăznuim și nici altul, indiferent că-i vorba de un timp de întristare ori de o bucurie fie ea cît de mare¹¹⁰. Acum însă pentru noi totul e numai plîns, toți sînt în doliu, gemete răsună pretutindeni în oraș din pricina mulțimii celor morți și a celor care zilnic își dau sufletul.

3. Căci așa cum scria despre întîii născuți ai egiptenilor, «s-a făcut bocet mare în toată țara Egiptului, căci nu era casă unde să nu fie mort». Și dacă ar fi măcar numai un singur mort! Căci într-adevăr multe și îngrozitoare au fost relele care le-au precedat pe acestea¹¹¹.

4. Mai întîi ne-au alungat de la casele noastre și pretutindeni în lume numai singuri noi creștinii eram hăituiți și amenințați cu moartea, dar și în astfel de vremi, noi totuși ne-am sărbătorit praznicul nostru. Pretutindeni unde era o suferință noi am făcut din ea un colțisor al bucuriei, fie că lucrul se petrece pe cîmp, în pustietate, pe vapor, în lagăr ori în temniță, dar dintre toți cel mai strălucit praznic a fost cel pe care l-au știut pregăti martirii cei desăvîrșiți, care-ți făceau impresia că sînt chemați la un ospăț ceresc.

5. După ce a încetat prigoana, a urmat războiul și ciurma, pe care a trebuit să le îndurăm împreună cu păgînii, cu deosebirea că noi n-am avut de suportat numai ocările pe care ni le-au făcut ei, ci am luat parte și la ceea ce și-au făcut unii altora și ce-au pățimit ei unii de la alții; dar poate tocmai de aceea ne-am bucurat și mai mult, ca și cum toată pacea lui Hristos¹¹² ne-ar fi fost dată numai nouă.

6. Dar foarte scurtă ne-a fost și nouă și lor vremea de liniște în care să răsuflăm, căci a dat peste noi vechea boală: pentru păgîni ea lua forma unei nenorociri mai îngrozitoare decît oricare alta și mai grea decît orice suferință, încît chiar unul din scriitorii lor¹¹³ spune că la așa ceva nu s-au așteptat nici-cînd, pe cînd pentru noi creștinii ea n-a fost în primul rînd o nenorocire, ci mai

110. *Ieș.*, 12, 30.

111. Dionisie descrie aici persecuția din ultimii ani de domnie a lui Filip Arabul (VI, XXXIX), iar după aceea arată peripecțiile războiului civil (VII, XXI).

112. *Ioan*, 14, 27.

113. Ca și Ana Comnen sau alți istorici bizantini, în loc să descrie real faptele prezentate, așa și Dionisie ilustrează greul ciumei din vremea lui citînd un pasaj cunoscut din *Tucidide, Istoria războiului pelop.*, II; LXIV, 1.

ales o școală și o încercare cu nimic mai mică decît suferințele de pînă atunci. Dacă nici pe noi nu ne-a cruțat, în schimb pentru păgîni ea a fost cumplită».

7. După acestea el ține să mai adauge următoarele:

«Cei mai mulți dintre frați nu s-au cruțat deloc prin dragostea și frățietatea lor nemaiîntîlnită, ci s-au legat tot mai strîns unul de altul, vizitînd fără frică pe cei bolnavi, îngrijindu-i în chip pilduitor, dîndu-le mare ajutor în cele ale credinței în Hristos și arătîndu-se foarte bucuroși să moară deodată cu ei, căci molipsindu-se de boala celuilalt, ei atrăgeau asupra lor boala semenilor lor și luau bucuroși asupra-le și suferințele celorlalți frați. Și mulți din ei au ajuns să închidă ochii după ce dăduseră îngrijire bolnavilor și după ce îi scăpaseră din boală, sfîrșindu-se astfel prin aceea că au atras asupra lor moartea altora și împlinind de-abinelea zicala binecunoscută în popor, cu toate că ea păruse din totdeauna a fi doar o formulă de politețe, cînd se spune despre cineva că moare «ca un gunoi și ca o măturătură fraților»¹¹⁴.

8. În felul acesta au ieșit din viață cei mai buni dintre frații noștri fie că erau unii preoți, fie diaconi, fie mireni, toți deopotrivă de vrednici, căci acest fel de moarte, pricinuită de o atît de mare dragoste și de o atît de puternică credință, nu pare a sta cu nimic în urma morții martirilor¹¹⁵.

9. Întrucît primiseră trupurile sfinților pe brațele și în poala lor, după ce le-a tras în jos pleoapele și le-a închis gura, îi lua pe umeri și, îmbrățișîndu-i cu drag, după ce-i spălau și-i îmbrăcau, îi înmormîntau. La scurtă vreme după aceea au ajuns să primească și ei aceleași îngrijiri, întrucît tot timpul cei care rămîneau în viață preluau ei înșiși lucrarea lăsată de înaintașii lor.

10. Cu totul altfel se petreceau lucrurile la păgîni: pe cei care începeau să se îmbolnăvească îi aruncau la o parte, fugind de ei oricît de dragi le-ar fi fost înainte; cadavrele celor morți dintre ei erau aruncate pe străzi fără să fie înmormîntate, tuturora le era frică să nu se molipsească de boală și de apropierea de un bolnav, cu toate că așa ceva nu era lucru ușor, oricîte încercări făceau unii și alții»¹¹⁶.

11. În urma acestei epistole, și anume după ce pacea s-a restabilit și în oraș, Dionisie a mai compus o epistolă pascală adresînd-o fraților din întreg Egiptul. Totodată se mai păstrează de la el și altele, între care amintim una *Despre sabbat și alta Despre exerciții*¹¹⁷.

12. În epistola către Hermamon și către frații din Egipt el relatează multe alte fapte în legătură cu cruzimea persecuției lui Deciu și a urmașilor lui, iar la urmă amintește și despre vremea de pace din timpul împăratului Gallien.

114. *I Cor.*, 4, 13.

115. Dionisie e cel dintîi care face asemănarea între martiriu și slujirea aproapelui. Cf. Bardy, *o.c.* II, 199.

116. Idei similare și mai sus: V, 7, 57-61.

117. «Exerciții» în sens de încercare, care a fost trimisă de Dumnezeu.

XXIII

Despre domnia împăratului Gallien

1. Nimic nu-i mai bine decît să ascultăm în această problemă iarăși cuvintele lui proprii (ale lui Dionisie, *n. tr.*)¹¹⁸: «Așadar acest (împărat) Macrian după ce pe unul din împărații săi l-a trădat, iar împotriva altuia a pornit război, în scurtă vreme a dispărut cu totul împreună cu tot neamul lui. De astădată Gallien a fost cel proclamat din nou și recunoscut din nou de către toți¹¹⁹, ca unul care era în același timp și împărat vechi și împărat nou, căci el domnise și înaintea acestora și după ei, potrivit celor spuse de proorocul Isaia: «Cele din început, iată, au venit și cele noi, pe care vi le vestesc, s-au arătat acum»¹²⁰.

2. Căci după cum trec nori sub razele soarelui și le astupă, întunecîndu-le pentru un timp și se văd din nou la locul lor după ce au trecut și s-au schimbat în ploaie, cînd soarele strălucește din nou, tot așa nici Macrian, care se avîntase și se apropiase tocmai de tronul împărațesc al lui Gallien care domnea atunci, nu mai este acum, pentru că n-a fost împărat nici o clipă, pe cînd acela a rămas din nou ceea ce fusese de fapt și înainte.

3. Și tot astfel și împărăția lepădîndu-și bătrînețea și curățindu-se de răutatea lui și de păcatele ei de pînă acum, de astă dată înflorește cu mai multă strălucire, lucru care se vede și se aude din depărtări tot mai mari».

4. Apoi Dionisie se întoarce și la trupul său, despre care iată ce declară: «Și acum iarăși trebuie să mă reîntorc la zilele din vremea acelor împărați. Văd într-adevăr că aceia dintre ei care au fost cu totul nelegiuți, oricît de vestiți ar fi fost ei, după scurtă vreme și-au pierdut orice mărime¹²¹, pe cînd acesta, mai sfînt și mai iubit de Dumnezeu, a împlinit al șaptelea an de domnie¹²² și acum încheie cel de al nouălea an în care cinștim praznicul Paștilor¹²³.

XXIV

Nepos și schisma lui

1. În afară de scrierile amintite, Dionisie a mai compus încă două cărți *Despre făgăduințe*, prilejuite de Nepos, un episcop egiptean¹²⁴, care învață că făgăduințele făcute sfinților în Sfintele Scripturi trebuie tilcuite mai curînd

118. Se repetă în parte cele spuse mai sus: VII, X.

119. Prima oară proclamat în 253, a doua oară în 261.

120. *Isaia*, 42, 9; 43, 19.

121. E firească această caracterizare cînd ne gîndim la «epoca celor treizeci de tirani».

122. Cronologie aproximativă. În realitate e vorba de al șaptelea an. Domnia lui Gallien a fost presărată cu tot felul de desfriuri. În anul 268 a fost ucis în fața Milanului.

123. Încă o dovadă că sîntem în fața unei epistole pascale.

124. Episcop de Arsinoe, în nordul Libiei.

potrivit gândirii iudaice și afirma că vor urma pe pământ 1000 de ani de plăceri trupești¹²⁵. Întrucît el credea că și-ar putea întări părerile sale pe «Apocalipsa lui Ioan» a scris în această problemă o scriere intitulată *Combaterea alegoriștilor*¹²⁶.

3. Tocmai împotriva acestei scrieri se ridică Dionisie în cărțile sale *Despre făgăduințe*. În prima carte expune propria lui concepție despre această problemă, iar în cea de a doua el vorbește despre «Apocalipsa lui Ioan». Încă de la început se pomenește despre Nepos, și anume, iată cum se exprimă despre el:

4. «Mulți îmi prezintă un tratat, la care se referă ei de fiecare dată ca și cum acesta ar demonstra fără tăgadă că împărăția lui Hristos se va arăta pe pământ. În multe alte privințe îl aprob pe Nepos și-l prețuiesc pentru credința și pentru râvna ce o depune în studierea Scripturilor, ca și pentru nenumăratele lui imne creștinești, care produc și astăzi mare bucurie multor frați. În afară de acestea mă gîndesc la acest om cu multă cinstire, cu atît mai mult cu cît a plecat deja la odihna de veci. Dar adevărul mi-e mai scump și trebuie prețuit mai mult decît orice¹²⁷.

Dacă spune ceva adevărat Nepos trebuie lăudat și aprobat fără nici o rezervă, dacă dimpotrivă nu pare a fi ceea ce scrie, atunci trebuie cercetat și îndreptat.

5. Dacă el ar mai putea fi de față și și-ar susține părerea doar prin grai viu, ar fi destulă chiar și o expunere verbală, nescrisă, căci ar putea convinge și împăca pe adversari doar prin întrebări și răspunsuri¹²⁸. Dar din clipa în care s-a publicat o scriere care unora le pare foarte convingătoare și întrucît mulți cărturari disprețuiesc Legea și proorocii, nevrînd să se mai țină nici de ce spun Evangheliile, iar epistolele apostolilor le disprețuiesc, în schimb conținutul acestei cărți scrisă de el îl prezintă ca pe o taină mare și ascunsă care nu îngăduie ca creștinii noștri mai simpli să aibă și ei păreri serioase și înalte despre arătarea plină de slavă¹²⁹ și cu adevărat dumnezeiască a Domnului nostru, despre învierea din morți, precum și despre «adunarea noastră împreună cu El»¹³⁰ și «asemănarea noastră cu El»¹³¹, ci îi conving să nădăjduiască într-o împărăție a lui Dumnezeu plină de bunuri mărunte și pieritoare, cum sînt cele

125. Cf. III, XXVIII.

126. Între alegoriști trebuie înțeles Origen, deși nu se știe dacă acesta a scris sau nu un comentariu la Apocalipsă.

127. Aristotel, *Etica* I, 4, p. 1096 a.

128. *Convorbirile* sau *Dialogurile* în gen platonice s-au dezvoltat mult și în creștinism. A se vedea Origen, partea a treia, «P.S.B.» 8, p. 313 și urm. La noi în țară vor circula mult astfel de «întrebări și răspunsuri» sub numele sf. Atanasie al Alexandriei. G. Strempele, *Catalogul manuscriselor românești*, I, București 1978 s.v.

129. *Tit*, 2, 13.

130. *II Tes.*, 2, 1.

131. *I Ioan*, 3, 2.

din fiecare zi – atunci și noi trebuie să stăm de vorbă cu fratele nostru, Nepos, ca și cum ar fi de față înaintea noastră».

6. După ce vorbește despre alte probleme Dionisie continuă:

«Pe cînd mă aflam la Arsinoe¹³², unde – după cum știi – această părere era răspîndită de mult, încît parohii întregi au devenit schismatice și s-au rupt de Biserica universală, am convocat pe preoți și pe didascalii fraților de la sate și în prezența fraților și a celor care au mai dorit-o le-am propus să se facă o examinare biblică a scrierii respective.

7. Întrucît ei mi-au prezentat această carte ca pe o armă și ca pe o cetate de nebiruit, am discutat cu ei vreme de trei zile, de dimineața pînă seara, și m-am străduit să corectez cele scrise în ea.

8. N-am putut atunci să nu admir din toată inima măsura, dragostea de adevăr, îngăduința cu care au putut urmări argumentarea mea și înțelegerea de care au dat dovadă frații, așa încît am dezvoltat în ordine și în liniște întrebările care cereau lămuriri, aspectele grele, precum și concluziile drepte. Ne-am ferit să ținem cu încăpăținare și cu gelozie la cîte o părere care mi se părea definitivă, dacă ea nu se dovedea a fi cu totul dreaptă. Nu am ocolit observațiile ce ni se adresau și, pe cît s-a putut, am căutat să rezolvăm problemele ridicate. Nu ne-a venit greu să ne schimbăm uneori și părerea, acceptînd chiar și pe cea a rivalului nostru dacă rațiunea ne spunea că acest lucru e rezonabil. Am acceptat sincer și cinstit, cu inima deschisă în fața lui Dumnezeu ceea ce fusese stabilit prin dovezi temeinice și prin învățătura clară a Sfintei Scripturi.

9. În sfîrșit, șeful și îndrumătorul acestei învățături, așa numitul Korakion¹³³, a mărturisit așa fel încît să fie auzit de toți frații prezenți că acum, în urma ascultării argumentelor aduse, s-a convins suficient care-i adevărul și că de acum înainte nu va mai ține la acea învățătură, nu o vor mai discuta, nu vor mai pomeni de ea și nu o vor mai propovădui mai mult¹³⁴. Mulți dintre frați s-au bucurat de înțelegerea survenită și de împăcarea cu restul creștinătății...»¹³⁵.

XXV

Apocalipsa sfîntului Ioan

Iată ce spune la un moment dat și despre Apocalipsa lui Ioan:

«Unii din cei dinaintea noastră se fereau și respingeau în tot chipul această carte, criticîndu-o capitol de capitol și declarînd că scrierea nu poate fi înțeleasă, e incoherentă și titlul ei e fals.

¹³². Oraș în Libia, numit așa după sora diadohului D. Ptolemeu, care în timpul deținerii soțului ei în Roma a fost recunoscută de Cezar ca regină. Mai tîrziu Antoniu a omorît-o în Milet.

¹³³. Nu se cunosc amănunte despre această persoană. Poate e vorba de șeful răscoalei.

¹³⁴. Despre controversa hiliastă la Eus. Popovici, *Ist. bis.* I, 361–362.

¹³⁵. Frază neterminată în text.

2. Ei afirmă că lucrarea n-ar proveni de la Ioan și că n-ar fi în primul rînd o descoperire, fiind cu totul înfășurată în vălul des al necunoașterii. Autorul ei n-ar putea fi un apostol, nici măcar un sfînt oarecare, ba nici ultimul membru al Bisericii, ci mai curînd Cerint¹³⁶, urzitorul ereziei cu acest nume și care a vrut să dea plăsmuirii sale un nume vrednic de crezare.

3. Iată care e de fapt conținutul acestei învățăături: împărăția lui Hristos va fi pămîntească, constînd – visa el – din lucruri după care tindea Cerint însuși, căci era îndrăgostit cu totul de trup și orientat numai spre plăceri pămîntești, dornic numai de satisfacerea pîntecelui și a ceea ce e dedesubtul acestuia, adică de mîncări, de băuturi și de plăceri sexuale, precum și de ceea ce credea el că trebuie să facă aceste lucruri mai vrednice de stimă: de sărbători, de jertfe și de înjunghieri de animale de jertfă.

4. Eu însă n-aș îndrăzni să resping această carte, pe care mulți frați pun mare preț, ci mai curînd aș crede că judecata asupra acestei cărți întrece puterea mea de înțelegere, de aceea bănuiesc că înțelesul fiecărui pasaj este în anumit fel ascuns și plin de taine. Dar dacă nu înțeleg cuvintele, bănuiesc cel puțin că în aceste cuvinte se ascunde un înțeles mai adînc.

5. «Eu nu măsor și nu judec astfel de lucruri după propria mea cugetare, ci dau întîietate credinței, cred că aceste lucruri sînt prea înalte pentru ca să poată fi înțelese de mine, de aceea nu respect cele ce nu le înțeleg, ci le admir cu atît mai mult cu cît nu le-am văzut».

6. După ce Dionisie examinează întreaga carte a Apocalipsei și dovedește că n-a fost înțeleasă în sensul obișnuit al cuvîntului, el continuă în modul următor: «După ce a terminat, așa zicînd, întreagă proorocia, proorocul fericește pe cei ce o păzesc și desigur și pe el însuși căci zice: «fericit cel ce păzește cuvîntul proorociei acestei cărți și eu, Ioan, sînt cel care am văzut și am auzit acestea»¹³⁷. Că autorul s-ar chema Ioan și că opera aceasta ar aparține lui Ioan nu mă împotrivesc, ci chiar sînt de părere că avem de a face cu un om sfînt și inspirat de Dumnezeu. În schimb nu pot accepta bucuros că el ar fi apostolul, fiul lui Zevedei și fratele lui Iacov, de la care provin Evanghelia zisă «după Ioan» și «Epistola sobornicească»¹³⁸.

8. După structura lor și după felul exprimării ca și după ceea ce numim planul cărților, se vede că n-avem de a face cu unul și același autor. Într-adevăr, Evanghelistul nu-și pune nicăieri numele și nu se declară nici în Evanghelia și nici în epistolă».

9. Și apoi, ceva mai jos, continuă: «Ioan nu vorbește nicăieri despre sine, nici la persoana întîia și nici la persoana a treia. Autorul Apocalipsei, dimpotri-

136. Despre el a se vedea cele spuse mai sus: III, XXVIII, 4-5.

137. *Apoc.*, 22, 7-8.

138. Despre epistolele 2-3 ale sf. Ioan se va vorbi îndată.

vă, declară de la început: «Descoperirea lui Iisus Hristos, pe care i-a dat-o Dumnezeu – ca să arate robilor Săi cele ce trebuie să se petreacă în curînd – iar El, prin trimiterea îngerului Său, a destăinuit-o robului Său, Ioan, care a mărturisit cuvîntul lui Dumnezeu și mărturia lui Iisus Hristos, toate cîte a văzut»¹³⁹.

10. În afară de aceasta el scrie și o Epistolă căci se spune: «Ioan, celor șapte Biserici, care sînt în Asia, har vouă și pace»¹⁴⁰. E drept că la începutul Epistolei sale sobornicești Ioan nu-și pune numele, ci spune simplu că a început cu însăși taina descoperirii dumnezeiești: «ceea ce era de la început, ce am auzit, ce am văzut cu ochii noștri...»¹⁴¹. Pe de altă parte, însă, tocmai în legătură cu această descoperire a declarat Mîntuitorul, fericindu-l pe Petru și zicîndu-i: «Fericit ești, Simone, fiul lui Iona, că nu trup și sînge ți-au descoperit ție acestea, ci Tatăl Meu, Cel din ceruri»¹⁴².

11. Dar nici în aceasta, nici în «a doua și a treia Epistolă», care sînt atribuite lui Ioan, deși sînt scurte, Ioan nu-i indicat cu numele, ci se declară doar în formă anonimă «Presbiterul». Or autorul «Apocalipsei» nu s-a mulțumit cu aceea ca să-și dea numele doar o singură dată la începutul scrierii, ci zice din nou: «Eu, Ioan, fratele vostru și împreună cu voi pârtaș la suferința și la împărăția și la răbdarea, care sînt întru Iisus, fost-am în insula ce se cheamă Patmos, pentru cuvîntul lui Dumnezeu și pentru mărturia lui Iisus»¹⁴³. Iar la sfîrșit adaugă: «fericit cel ce păzește cuvîntul proorociei acestei cărți și eu, Ioan, cel ce am auzit și am văzut»¹⁴⁴.

12. Că Ioan e cel ce scrie aceste cuvinte, trebuie să o credem pentru că o spune, dar care anume nu e clar. Căci el nu precizează (cum o face de mai multe ori în Evanghelie) că e ucenicul pe care-l iubește Domnul¹⁴⁵ sau cel care s-a odihnit pe pieptul Lui¹⁴⁶, nici nu spune că-i fratele lui Iacov¹⁴⁷ și nici că a fost martorul ocular al Domnului¹⁴⁸.

13. Ar fi adaos vreo indicație dacă ar fi voit într-adevăr să ne dea să înțelegem așa ceva. Dar n-a obișnuit așa ceva, ci își zice doar «fratele vostru și cel împreună cu voi pârtaș»¹⁴⁹ și «martor al lui Iisus», «fericit care a văzut și a auzit descoperirile»¹⁵⁰.

139. *Apoc.*, 1, 2.

140. *Apoc.*, 1, 4.

141. *I Ioan*, 1, 1.

142. *Matei*, 16, 17.

143. *Apoc.*, 1, 9.

144. *Apoc.*, 22, 7.

145. *Ioan*, 13, 23; 19, 26.

146. *Ioan*, 13, 25; 21, 20.

147. *Ioan*, 21, 2.

148. *I Ioan*, 1, 1; *Ioan*, 19, 35; 21, 24.

149. *Apoc.*, 1, 9.

150. *Apoc.*, 22, 7.

14. «Eu sînt de părere că au existat mai mulți omonimi cu Ioan apostolul, care probabil din dragostea față de Isus, din admirația și din dorința de a fi plăcut Domnului au îndrăgit același nume, după cum și numele lui Pavel și al lui Petru le întîlnim adesea printre fiii primilor creștini¹⁵¹.

15. Căci cunoaștem un alt Ioan încă în Faptele Apostolilor, care mai e numit și Marcu¹⁵², pe care Barnaba și Pavel l-au luat cu ei și despre care și Scriptura spune că îl «aveau pe Ioan ca slujitor». N-aș putea spune dacă acesta va fi fost cel care a scris «Apocalipsa», căci nu-i scris că ar fi mers cu ei în Asia, ci «plecînd cu corabia de la Pafos, Pavel și cei împreună cu el au venit la Perga Pamfiliei. Iar Ioan, despărțindu-se de ei, s-a întors la Ierusalim»¹⁵³.

16. De aceea eu cred că (autorul Apocalipsei, *n.tr.*) e altul decît cei care erau în Asia, întrucît se spune că în Efes ar fi existat două morminte și despre fiecare se spune că ar fi fost al lui Ioan¹⁵⁴.

17. Dar și după idei, după expresii și după compoziție se va deduce că-i vorba de altcineva decît de cel care a scris Evanghelia.

18. Căci «Evanghelia» și «Epistola» consună între ele, amîndouă începînd în chip asemănător. În prima se spune: «La început era Cuvîntul»¹⁵⁵, pe cînd în cealaltă, «ce era de la început»¹⁵⁶. Cea dintîi zice: «și Cuvîntul S-a făcut trup și S-a sălășluit între noi și am văzut slava Lui, slavă ca a Unuia-Născut din Tatăl»¹⁵⁷, iar în cealaltă se spune același lucru: «ce am auzit, ce am văzut cu ochii noștri, ce am privit și mîinile noastre au pipăit, despre Cuvîntul vieții, aceea vă vestim. Și Viața s-a arătat»¹⁵⁸.

19. Într-adevăr așa începe în amîndouă, ca să combată apoi, cum se vede mai departe, pe cei care ne dau să înțelegem că Domnul n-ar fi venit în trup¹⁵⁹, de aceea adaugă: «ce am văzut și am auzit, aceea mărturisim și vă vestim și vouă Viața de veci, care era la Tatăl și s-a arătat nouă. Ce am văzut și am auzit, aceea vă vestim și vouă»¹⁶⁰.

20. Ioan rămîne pe aceeași linie și nu se depărtează de scopurile propuse, ci le urmărește peste tot cu aceleași idei și cu aceleași expresii, din care vom aminti pe scurt doar cîteva.

151. Se deduce de aici că încă din vechime creștinii obișnuiau să dea pruncilor la botez nume de sfinți.

152. *Fapte*, 12, 25.

153. *Fapte*, 13, 13.

154. A se vedea mai sus: III, XXXIX, 4-5.

155. *Ioan*, 1, 1.

156. *I Ioan*, 1, 1.

157. *Ioan*, 1, 14.

158. *I Ioan*, 1, 1.

159. *I Ioan*, 4, 2.

160. *I Ioan*, 1, 2-3.

21. «Dacă se întâmplă să citească cineva cu atenție cele două scrieri va afla în ele amintită aceeași viață și aceeași lumină care alungă întunericul¹⁶¹; sînt mereu citate adevărul, darul, bucuria, trupul și sîngele Domnului, judecata și iertarea păcatelor¹⁶², iubirea lui Dumnezeu față de noi, porunca iubirii unuia față de altul, datoria de a ține toate poruncile, biruirea duhului lumii¹⁶³, a diavolului, a lui Antihrist¹⁶⁴, făgăduința Duhului, a înfierii dumnezeiești,¹⁶⁵ credința care ni se cere tuturor, Tatăl și Fiul pretutindeni. Și, în general, pentru cei care analizează toate aceste caracteristici, ușor putem vedea în «Evanghelie» și «Epistolă» că întîlnim una și aceeași culoare.

22. Cu totul deosebit și straniu față de aceste cărți se prezintă situația la «Apocalipsă», cu care nici nu se ating, dar nici nu se apropie deloc, aproape că am putea zice că nu le este comună nici o silabă.

23. Nu întîlnim în «Epistolă» – de «Evanghelie» nu poate fi vorba nici atîta – nici o aluzie și nici o idee în legătură cu «Apocalipsa», în timp ce Pavel totuși mai amintește ceva din descoperirile pe care nu le-a transmis într-o scriere specială¹⁶⁶.

24. Și în privința stilului putem constata deosebire între «Evanghelie» și «Epistolă», pe de o parte, și între «Apocalipsă», pe de altă parte.

25. Căci aceste scrieri sînt redactate într-o grecească impecabilă, ba chiar cu cea mai mare finețe în expresii, în argumentare și în compoziție, încît cu greu poți afla în ele vreun barbarism sau un solecism¹⁶⁷ ori chiar un idiotism, pentru că, după cît se pare, autorul avea amîndouă aceste daruri – desigur un har al lui Dumnezeu – cel al cunoașterii și cel al exprimării.

26. Cît despre autorul «Apocalipsei» eu nu pun la îndoială că el ar fi avut descoperiri, că ar fi primit cunoștință și proorocie¹⁶⁸; totuși văd că dialectul și limba ei nu sînt curat grecești, ci se folosesc întorsături de fraze mai puțin fine, ba uneori chiar greșeli de acord și de exprimare. Pentru moment nu cred că e necesar să întocmesc lista lor,

27. dar nimeni să nu creadă că aș fi făcut o astfel de afirmație în batjocură. Am vrut doar să scot la iveală deosebirea dintre aceste scrieri.

161. În felul în care e redactat, acest citat, deși se simte structura lui ioaneică, nu se găsește în Noul Testament.

162. *Ioan*, 20, 23; *I Ioan*, 1, 9.

163. *Ioan*, 16, 8; *I Ioan*, 3, 8.

164. *I Ioan*, 2, 18; 4, 3.

165. *Ioan*, 1, 12.

166. *II Cor.*, 12, 1; *Gal.*, 1, 12; *Efes.*, 3, 3.

167. Barbarismul e expresia străină de limbă proprie (πὰρ μὴ ἑλλην βαρβαρος ἐστίν). Solecismul e greșala față de regulile sintactice ale unei limbi (de pildă lipsa de acord etc.). Numele provine de la localitatea Solei din Cilicia, ai cărei locuitori (erau coloniști!) foloseau un dialect stricat – față de puritatea greacă – spre a fi înțeleși. Idiotismul e expresia ce nu poate fi tradusă în alte limbi.

168. *I Cor.*, 14, 6.

XXVI

Epistolele lui Dionisie

1. Afară de cele amintite, de la Dionisie ni s-au păstrat și multe alte epistole. Așa sînt cele împotriva lui Sabeliu¹⁶⁹, pe care le adresase episcopului Ammon din Bernike, apoi una către Telesfor, alta către Eufranor și iarăși către Ammon și Euporus. Despre aceeași problemă a mai compus încă alte patru scrieri pe care le adresează omonimului său, episcopul Dionisie al Romei.

2. În afară de acestea de la el ni s-a mai păstrat un foarte mare număr de epistole și de scrieri mai extinse, redactate tot sub formă de epistole, cum sînt cele *Despre natură* pe care le-a dedicat fiului său Timotei¹⁷⁰ și cea *Despre ispite* pe care le-a adresat aceluiași Eufranor (de care am amintit adineaori, *n.tr.*).

3. Pe lângă acestea, scriindu-i lui Vasilide, episcopul comunităților din Pentapole, Dionisie a mai compus un *Comentar privitor la începutul Ecclesiastului*¹⁷¹. Și tot lui Vasilide ar mai fi scris încă multe alte epistole.

Iată, dar, cit de multe opere a scris Dionisie.

Și acum, după ce am istorisit atîtea lucruri, să aducem la cunoștință posterității și istoria vremurilor noastre!

XXVII

*Pavel de Samosata și erezia urzită de el
în Antiohia*

1. După ce Sixt a stat unsprezece ani în fruntea Bisericii romanilor¹⁷², i-a urmat Dionisie – omonimul celui din Alexandria. Cam în aceeași vreme și în Antiohia sfîrșindu-și zilele Demetrian, i-a urmat ca episcop Pavel de Samosata¹⁷³.

2. Întrucît acesta cugeta despre Hristos lucruri josnice și nevrednice, în orice caz potrivnice învățaturii bisericești, ca și cum El nu ar fi fost prin fire decît un om obișnuit, a fost invitat să participe la sinod și Dionisie al Alexandriei, care însă scuzîndu-se ca fiind prea în vîrstă și cu sănătatea prea șubrezită ca să participe personal, și-a expus prin scrisoare părerea sa proprie asupra problemei respective. Toți ceilalți păstori ai Bisericilor s-au grăbit din toate părțile să vină la Antiohia și și-au dat mîna împotriva celui ce voia să pustiască turma lui Hristos.

169. Despre Sabeliu și erezia lui am mai vorbit mai sus: VII, VI.

170. În ultimele decenii s-au descoperit mai multe opere (deși fragmentare) în diferite recenzii siriace, armeană etc. A se vedea: W. Bienert, *Djonyssion V. Alexandrien. Zur Frage des Origenismus im dritten Jahrhundert*, Berlin 1978, p. 28 și urm.

171. Păstrată fragmentar.

172. Sixt a murit în 6 august 258. Eusebiu greșește cronologia cam cu 10 ani.

173. Pavel de Samosata a urcat scaunul antiohian în anul 260.

XXVIII

*Despre cei mai cunoscuți episcopi
din vremea aceea*

1. Dintre episcopi cei mai vestiți erau Firmilian din Cezareea Capadochiei, Grigorie și fratele său Atenodor, păstorii comunităților din Pont, apoi Helenus al creștinătății din Tars, Nicomas al celei din Iconium, după aceea Himeneu, al Bisericii din Ierusalim și Teotecne al celei din Cezareea, vecină cu Ierusalimul, Maxim care conducea și el cu multă strălucire pe frații din Bostra și n-ar fi nici o greutate să înșirăm și mai mulți din cei care s-au întrunit la Antiohia pentru același motiv împreună cu preoții și diaconii, dar cei mai de seamă dintre ei erau aceștia.

2. Toți aceștia s-au întrunit adeseori și în diferite răstimpuri, în fiecare ședință dezbătându-se cu vioiciune teze și întrebări diferite. Și în timp ce Samosatenu și aderenții lui căutau să țină încă ascunsă și voalată rătăcirea învățaturii, ceilalți, dimpotrivă, își dădeau toată silința să dezvăluie și să pună în lumină erezia ei și hula ei împotriva lui Hristos.

3. În vremea aceea a murit Dionisie, în al doisprezecelea an de domnie al lui Gallien, după ce a condus episcopatul Alexandriei șaptesprezece ani, după el urmînd în scaun Maxim.

4. De altă parte, împăratul Gallien a condus imperiul cincisprezece ani împliniți, după care a urmat în loc Claudiu, care după o domnie de doi ani a lăsat conducerea lui Aurelian.

XXIX

Cum a fost depus și excomunicat Pavel de Samosata

1. Sub Gallien s-au strîns foarte mulți episcopi la un ultim sinod, la care a fost demascat și excomunicat în mod clar, și recunoscut de toți ca eretic, șeful școlii antiohiene (Pavel de Samosata, *n.tr.*), fiind astfel scos din întreaga Biserică ce se găsește sub cer.

2. Cel care a dat pe față în modul cel mai temeinic învățătura periculoasă a lui Pavel a fost Malchion, un om cu o cultură multilaterală, care stătuse înainte și în fruntea unei școli retorice din cadrul instituțiilor de învățămînt ale elinilor din Antiohia, dar care era și cel mai prețuit de preoțimea comunității acestui oraș pentru excepționala curăție a credinței sale creștine. Acesta a purtat cu el o discuție, pe care, după cum se știe, stenografi ne-au păstrat-o, au notat-o și s-a păstrat pînă azi. Dintre toți singur el a fost în stare să demaște pe acest om, care era șarlatan și înșelător.

XXX

Epistola episcopilor împotriva lui Pavel

1. După ce s-au sfătuit împreună episcopii adunați (în Antiohia, *n. tr.*) au redactat o epistolă adresată episcopilor Dionisie al Romei și Maxim al Alexandriei, dar pe care au trimis-o apoi în toate eparhiile. În ea sînt făcute cunoscute lumii întregi strădaniile depuse în demascarea rătăcirii de la dreapta credință a învățăturii mincinoase a lui Pavel, arătîndu-se dovezile care s-au adus și întrebările care i s-au pus, istorisindu-se în același timp și întreaga viață și felul de a se manifesta ale acestui om. Ca să nu se uite aceste lucruri, ar fi bine să reproducem aici parte din textul redactat atunci¹⁷⁴:

2. «Lui Dionisie, lui Maxim și tuturor celorlalți împreună slujitori cu noi de pe întreg pămîntul, episcopi, preoți, diaconi și întregii Biserici care se află sub cer, Helenus și Himeneu și Teofil și Teotecnes și Maxim și Ierax și Eutihie și Teodor și Malhion și Lukios precum și toți ceilalți care petrec prin orașele vecine și la populațiile învecinate, episcopi, preoți și diaconi și Biserici ale lui Dumnezeu, fraților prea iubiți, multe salutări întru Hristos.

3. Iar ceva mai încolo se continuă așa: «V-am trimis și am îndemnat chiar și pe episcopii care locuiesc mai departe să vină să vindecăm învățatura aducătoare de moarte, așa cum au făcut-o cunoscută încă pe cînd trăiau fericiiți (întru Domnul adormiți, *n. tr.*) Dionisie al Alexandriei și Firmilian al Cezareii Capadochiei». Dintre aceștia, cel dintîi a adresat o scrisoare la Antiohia, dar nu l-a învrednicit de salutare personală pe conducătorul Bisericii de acolo, ci scrisoarea a adresat-o direct comunității, așa cum se vede din copia ei, pe care o avem la dosar¹⁷⁵.

4. Cît privește pe Firmilian, acesta a venit de două ori și a condamnat inovațiile propovăduite de acest om, așa cum știm și noi înșine care eram de față și precum o mai știu și alții mulți. Dar întrucît Pavel a făgăduit să-și schimbe ideile, Firmilian l-a crezut și nădăjduia chiar că lucrurile se vor îndrepta în chip cuviincios fără să se aducă vreo defăimare credinței, totuși el amîna rezolvarea problemei înșelînd pe Firmilian, ca unul care nu numai că tăgăduia credința în Dumnezeuul său și în Domnul său, ci și însăși credința pe care o avusese în tinerețile lui.

174. Reiese de aici că înainte de redactarea acestor acte se țineră cîteva sinoade speciale împotriva lui Pavel de Samosata. Acesta era de loc din Samosata, dar a păstorit în Antiohia, între 260-269. Între timp, după acel sinod, probabil în 267, muriseră unii dintre participanții de la acel sinod, așa: Firmilian (mort tocmai cînd mergea spre Antiohia); Grigorie Taumaturgul și fratele său Atenodor. Cît privește Antiohia, predecesorul lui Pavel fusese Demetrian, iar succesul lui Pavel era Domnus. Cel mai în vîrstă și probabil președintele sinodului a fost Helenus din Tars. La Ierusalim era Himeneu, Teofil în Tîr, Teotecnes în Cezareea, Maxim în Bostra și Nicon în Iconiu, despre ceilalți nu se știe unde păstureau.

175. Din păcate pierdută.

5. De aceea Firmilian avea de gînd să vină la Antiohia și de fapt ajunsese pînă la Tars, căci cunoștea din experiență răutatea tăgăduitoare de Dumnezeu a acestui om, dar între timp, tocmai într-o vreme cînd noi ne-am întrunit deja în sinod, la care-l invitase și unde-l așteptam să sosească și el, pe Firmilian, l-a surprins sfîrșitul vieții».

6. Iată, în continuare, cum se descrie viața și purtarea lui Pavel: «El se depărtase de la regula (credinței, *n.tr.*) și a trecut la învățături mincinoase și nedrepte, nu ni s-ar cădea să judecăm faptele unuia care s-a situat în afara (Bisericii, *n.tr.*).

7. poate și pentru că înainte fiind sărac și lipsit, iar de la părinții lui n-a primit nici avere, dar apoi nici nu știm să o fi putut cîștiga prin altă strădanie, acum vedem că a ajuns la o avere peste măsură de mare, dobîndită prin nedreptăți și prin furt de lucruri sfinte, pe care le-a făcut în paguba fraților săi, înșelînd pe cei care au săvîrșit vreo iregularitate și făgăduindu-le ajutor dacă-l plătesc cu bani, deși în realitate el îi minte, scoțînd cîștiguri mari din ușurința cu care-l plătesc cei ce se simt în necaz numai ca să scape, căci pentru el credința e un izvor de venit¹⁷⁶.

8. Nu ne legăm nici de faptul că el nutrește gînduri semețe¹⁷⁷, că se fudu-lește îmbrăcîndu-se după moda marilor dregători, căci îi place să fie numit mai curînd «ducenarius»¹⁷⁸ decît episcop, că pășește fălos prin piețe citînd pe drum petiții și răspunzînd salutarilor mulțimii, în timp ce era însoțit de o suită numeroasă, din care unii treceau în frunte, iar alții îl însoțeau din urmă, lăsînd astfel să se înțeleagă că credința e prețuită sau disprețuită în chip sucit după fast și după mîndria inimii.

9. Nu pomenim nici faptul că în adunările bisericesti îi plac spectacolele mărețe, care să impresioneze, să facă apel la imaginație, să ațîțe inimile simple dornice de astfel de artificii. Pentru el a lăsat să se instaleze o tribună și un tron înălțat, cu totul străin de un ucenic adevărat al lui Hristos; are un cabinet special¹⁷⁹ cum au și dregătorii lumești, cerînd și altora să i se adreseze cu astfel de titluri, se lovește cu mîna peste coapse și bate cu piciorul pe tribună; pe cei care nu-l aplaudă și nu agită batistele cum se obișnuiește la teatre, care nu-l aclamă zgomotos și nu se ridică repede, cum fac cei care-l însoțesc, bărbați și

176. *I Tim.*, 6, 5.

177. *I Tim.*, 6, 17.

178. Se știe că Odenatus, soțul Zenoviei, aduse mari servicii Imperiului Roman, învingînd pe perși iar după moartea subită a lui Odenatus, Zenovia a anexat și Egiptul și parte din Asia Mică formînd un stat independent, rupt de cel de la Roma. A fost nevoie de un război lung și greu pînă ce viteazul împărat Aurelian a distrus regatul Palmirei, condus de Zenovia. Deși era episcop, Pavel îndeplinea în același timp și un serviciu militar ca «ducenarius» un fel de procurator la curtea ambițioasei regine Zenovia din Palmira, pentru care încasa 200.000 de sesterți.

179. «Secretum» era un apartament special în care se pronunțau hotărîrile sau sentințele.

femei care-l ascultă în chip neșuviincios, pe cînd cei care-l ascultă cu respect și bună cuviință, așa cum se cade să se facă astfel de lucruri în casa lui Dumnezeu, pe aceștia îi muștră și îi înjură. Împotriva propovăduitorilor cuvîntului, chiar și cînd aceștia nu mai sînt în viață, el vorbește în mod necuviincios pînă și la adunările publice, pe cînd despre sine vorbește cu îngîmfare, parcă n-ar fi episcop, ci un sofist sau șarlatan¹⁸⁰.

10. Cît privește psalmii în care se vorbește despre Domnul Iisus Hristos, el i-a interzis, pretextînd că ar fi de dată prea recentă compuși, zice el, de poeți mai noi, de aceea în mijlocul bisericii, din ordinul lui personal au fost puse niște femei să execute tocmai în zilele de Paști niște cîntece, de care te crucești cînd le auzi. O atitudine similară îngăduie el și la episcopii și preoții din satele și orașele care-l ridică în slavă în cuvîntările pe care le țin poporului.

11. El nu vrea să mărturisească, așa cum mărturisim noi, că Fiul lui Dumnezeu S-a pogorît din cer (ca să anticipăm ceva din ceea ce vom scrie mai încolo și care nu va fi o simplă afirmație, ci reiese în toate privințele din multe pasaje ale documentelor, pe care vi le-am trimis¹⁸¹ și mai ales din pasajul în care spune că Hristos vine de jos, de pe pămînt); dimpotrivă, cei care cîntă psalmi în cinstea lui, lăudîndu-l în fața poporului, susțin că nelegiuitul lor învățător este înger coborît din cer, ceea ce nu împiedică pe acest fanfaron să oprească astfel de hule, ci le aprobă.

12. Cît privește pe «femeile introduse pe furiș»¹⁸², cum le numesc antiohienii, acestor femei ale sale și cele ale preoților și diaconilor, care trăiesc în jurul lui, împreună cu care își ascundea păcatele de neiertat, ale sale și ale altora, deși ele se știu și se cunosc, pentru ca astfel ei să-i rămînă obligați și de frica pentru propria persoană să nu îndrăznească să se plîngă de el din pricina cuvintelor și faptelor lui nelegiuite – căci el i-a chiar îmbogățit de-a dreptul, pe calea aceasta, încît e iubit și admirat de cei care au aceleași dorințe – ei bine! de ce ar trebui să scriem despre asemenea lucruri?

13. Știu, iubiților, că episcopul și toată preoțimea trebuie să fie pildă pentru popor în toate faptele lor bune¹⁸³, dar tot așa de bine știm că prin introducerea de către ei a unor femei sub acoperămintul locuinței lor au păcătuit, iar alții sînt bănuți de imoralitate, căci și dacă s-ar putea admite că n-au făcut

180. N-am putut avea la îndemină studiul lui G. Bardy, *Recherches sur Paul de Samosate*, ed. II, Paris 1938.

181. Credem că e vorba de copii sau stenograme după hotărîrile sinoadelor anterioare, deci un fel de procese verbale.

182. Despre «feminae subintroductae» să se vadă comentariile canoanelor de la sinodul I ecumenic, 5 trulan și 18 al sin. VII ecumenic, în N. Milaș, *Canoanele*, I, 2, Arad, 1931.

183. *I Tim.*, 4, 12; *II Tim.*, 2, 21; 3, 17.

nimic necinstit, ei totuși ar trebui cel puțin să se ferească de a nu cădea sub bănuială din pricina unui astfel de fapt, ca pe nimeni să nu tulbure, ci să întoarcă și pe alții de la așa ceva.

14. Căci într-adevăr, cum să osindească sau să facă atent pe cineva să nu mai înnopteze de aici înainte cu vreo femeie în aceeași casă, ferindu-se astfel să nu cadă (cum este scris)¹⁸⁴, cel ce nu ține de fapt o femeie, ci are pe lângă el alte două în floarea vârstei și plăcute la vedere pe care le ia cu el în călătorie ori le poartă în lux și necumpătare?

15. De fapt, în sinea lor toți gem și se plîng din această pricină, dar tot atât de tare se tem și de tirania și de puterea lui, încît nu îndrăznesc să-l pîrască.

16. Cum am spus-o mai înainte¹⁸⁵, un astfel de om ar mai putea fi îndreptat dacă ar avea simțăminte creștinești și dacă s-ar afla în rîndurile noastre; dar unuia care-și bate joc de sfintele Taine¹⁸⁶ și care se mai și laudă cu erezia spurcată a lui Artemas¹⁸⁷ (de ce să nu arătăm în fond cine-i tatăl acestei erezii?) credem că nu sîntem datori să-i cerem nici o socoteală de faptele sale».

17. După aceea, la sfîrșitul epistolei, ei adaugă următoarele: «Am fost nevoiți, așadar, după ce am excomunicat pe acest încăpățînat vrăjmaș al lui Dumnezeu, să punem cu ajutorul Domnului, așa cum ne-am convins, în locul lui pe alt episcop în Biserica cea universală, pe fiul răposatului Demetrian, fost înainte-stătător al acestei comunități, cu numele Domnus, om împodobit cu toate calitățile cerute unui episcop, rugîndu-vă să-i scrieți și să primiți de la el epistole de comuniune¹⁸⁸. Celălalt nu are decît să se adreseze în scris lui Artemas și ucenicii lui Artemas să-l întrețină în comuniune!»

18. După ce așadar Pavel și-a pierdut vrednicia episcopatului prin căderea de la dreapta credință, Domnus a fost acela care a preluat, precum s-a spus, conducerea episcopiei din Antiohia.

19. Dar întrucît Pavel n-a vrut în nici un chip să iasă din casele Bisericii, împăratul Aurelian a dat o decizie favorabilă, în sensul ca acestea să fie repartizate aceluia cu care vor sta în corespondență episcopii creștini din Italia și din Biserica Romei. Abia în felul acesta persoana sus-menționată a fost scoasă din Biserică, cu ultima rușine, de autoritatea civilă¹⁸⁹.

20. Aceasta era așadar atitudinea lui Aurelian față de noi; dar cu trecerea timpului, părerile lui despre noi au început să se schimbe și, îndemnat de unii

184. *Inț. Sir.*, 9, 8; 25, 23; *I Cor.*, 10, 12.

185. Mai sus: VII, XXX, 6.

186. *I Tim.*, 3, 16.

187. Despre Artemon (sau Artemas) a se vedea și mai sus: V, XXVIII.

188. S-a stabilit din vechime obiceiul ca la hirotonirea sau instalarea unui nou episcop acesta să anunțe prin epistole de comuniune intrarea sa în funcție. Desigur pe baza unei gramate de hirotonire din partea celor ce l-au sfințit. Cf. Can. 89 Cartag. Milaș, *Canoanele II*, 1, p. 252. etc.

189. Se știe că Pavel de Samosata n-a vrut să părăsească scaunul pînă ce autoritățile romane nu au recucerit Antiohia, prin anii 271-272.

sfetnici, se gîdea să reînceapă prigoana împotriva noastră, lucru despre care circulau zvonuri tot mai insistente.

21. După ce, dar, Aurelian a condus treburile publice șase ani, i-a urmat Probus, iar după ce acesta a condus împărăția tot cam același număr de ani, a urmat la tron Carus și fiii săi, Carin și Numenian, iar întrucit toți aceștia n-au domnit decît trei ani împliniți, stăpînirea încapă în mîinile lui Dioclețian și a asociaților lui, sub domnia cărora are loc persecuția pe care și noi am trăit-o¹⁹⁰, iar legată de ea și (încercarea de, *n.tr.*) nimicire a Bisericii.

22. Cu cîtva timp înainte, după nouă ani de pastorație moare Dionisie, episcopul Romei, în locul căruia urmează la conducere Felix¹⁹¹.

XXXI

Despre nelegiuita rătăcire a maniheilor, care apar chiar atunci

1. În același timp se mai înarma încă un nebun, care căuta să tulbure mințile oamenilor prin aceea că a dat numele său unei erezii îndrăcite și prin care însuși satana, vrăjmașul lui Dumnezeu, a îndemnat pe acest om să lucreze la pierzania multora. Dacă prin felul lui de viețuire, după grai și viețuire el era un adevărat barbar, în schimb firea lui era cea a unui îndrăcit și turbat. Pretindea, nici mai mult nici mai puțin, decît că el e Hristosul! Altădată umflîndu-se în nebunia lui se dădea drept Paracletul sau însuși Duhul Sfînt în persoană, pe cînd iarăși altădată și-a ales – ca și Hristos – doisprezece ucenici, care să-l ajute la răspîndirea noii învățături.

2. În fond, el a cusut laolaltă mai multe învățături mincinoase și străine de Dumnezeu, pe care le-a cules din nenumărate erezii de mult ieșite din modă și astfel, pornind din Persia le-a răspîndit ca pe o otravă ucigătoare peste tot pămîntul locuit: de atunci numele nelegiuit al ereziei maniheice s-a făcut cunoscut peste tot pînă în vremile noastre¹⁹². Așa s-a urzit și această așa zisă gnoză sau «cunoaștere mincinoasă»¹⁹³ care a început atunci.

190. Aurelian a fost ucis în aug.–sept. 275, în sudul Traciei. După el domnește șase luni Tacit, iar după el, Florian (88 de zile), apoi Probus (276–282), Carus cu cei doi fii: Carin și Numenian, ultimii tirani militari (282–283), pînă ce în 284 urcă Dioclețian.

191. Dionisie al Romei moare în 26/27 dec. 269.

192. «Nebunia» adusă de maniheism constă îndeosebi în încercarea de falsificare și măturare a creștinismului, dar în același timp el era o primejdie și pentru ideologia păgînă a noului stat, reorganizat de Dioclețian care a dat în anul 302 un decret împotriva lui. Să nu se uite că Iranul trăia pe atunci o epocă de renaștere și de confruntare totală față de Imperiul Roman, confruntare care va dura 400 de ani. Poate că nici azi nu cunoaștem toate resorturile acestei mișcări, care amenința la un moment dat să provoace tulburări hotărîtoare chiar în Imperiul Roman creștinat, nu numai prin crize de conștiință ca cea prin care a trecut ani de zile Fericitul Augustin, ci prin paulicianismul și mai apoi prin bogomilismul cu rol atît de persistent în tot decursul evului mediu bizantin și care a influențat și mișcarea catarilor din Apusul Europei.

193. *I Tim.*, 6, 20.

XXXII

*Bărbații mai vestiți ai Bisericii
care au rămas pînă la lupta împotriva Bisericii*

1. În vremea aceea, după o păstorire de cinci ani ca întii-stătător al Bisericii romane, Felix a lăsat ca urmaș al său pe Eutihie, care netrăind nici zece luni împlinite, a încredințat ca urmaș pe Gaius, contemporanul nostru, iar acestuia, după ce a păstorit Biserica vreme de cincisprezece ani, i-a urmat Marcelin, care și-a aflat moartea în timpul persecuției¹⁹⁴.

2. În aceeași vreme, după Domnus, conducerea Bisericii antiohiene a preluat-o Timeu, care a lăsat ca urmaș pe Chiril, contemporanul nostru, pe vremea căruia am cunoscut pe Dorotei, un bărbat foarte cult, care se învrednicise a fi preot în Atiohia. Avînd foarte mare rîvnă spre lucrurile dumnezeiești, Dorotei s-a adîncit și în cunoașterea limbii ebraice, încît putea citi și înțelege Scripturile ebraice¹⁹⁵.

3. Desigur, însă, că el nu era străin nici de cunoașterea științelor celor mai liberale ale elinilor. Dar în același timp el era și eunuc încă de la naștere, motiv pentru care ca semn de uimitoare încredere, împăratul l-a luat în apropierea sa, încredințîndu-i controlul asupra vopsitului purpurei din Tir.

4. L-am auzit eu însumi cu cîtă îndemînare explica în Biserică Sfintele Scripturi. După Chiril a urmat ca episcop, peste creștinătatea din Antiohia, Tiranos, sub care strîmtorarea Bisericii a ajuns la punctul extrem.

5. La rîndul ei, după Socrate, comunitatea din Laodiceea a ajuns să fie condusă de Eusebiu, care își începuse păstorirea în orașul Alexandria¹⁹⁶. Cauza pentru care și-a schimbat serviciul a fost problema ridicată de situația lui Pavel de Samosata. Din pricina acestuia el a trecut în Siria, unde a fost împiedicat de credincioșii de acolo, foarte zeloși în cele bisericesti, să se mai întoarcă acasă, dovedindu-se a fi un exemplar iubit de contemporani, așa după cum ne putem ușor convinge din cuvintele lui Dionisie amintite mai înainte.

6. Anatolie, urmașul său, s-a dovedit și el un om bun, fiind, cum s-ar zice, unul bun după altul bun. Provenea și el tot din Alexandria, numărîndu-se în primele rînduri între cei mai vestiți oameni ai vremurilor actuale datorită elocinței, educației și pregătirii sale filosofice. În chip special, el a dus la cea mai

194. Felix 269–274; Eutihie 275–283; Gaius 283–296; Marceliu 296–304.

195. Preoții Dorotei și Lucian sînt socotiți întemeietorii școlii catehetice din Antiohia (Puech, *o.c.* III, 50–53). Se știe că despre moartea ca martir a lui Lucian, Filostorg ne-a lăsat o impresionantă informație (*Istoria*, I, 13). Despre Chiril se știe că a murit martir în Panonia avînd mare rol în pătîmirea cunoscută a celor patru sculptori încoronați (Quattuor coronati. H. Delehaye, *Les passions des martyres et les genres littéraires*, Bruxelles 1921, p. 328–344).

196. VII, XI, 24.

mare desăvirșire studiile aritmeticii, geometriei, astronomiei, fiind versat atît în științele dialectice și fizice, cît și în cele retorice, de aceea, după cît se spune, a fost socotit vrednic de concetățeni să refacă în Alexandria o școală pe direcție aristotelică¹⁹⁷.

7. Se istorisesc nenumărate alte minunății în legătură cu asediul cartierului Piruchium din Alexandria¹⁹⁸, unde el a fost învrednicit să facă parte din consiliul orașului. Voi aminti doar un singur fapt.

8. Se spune că lipsindu-le asediaților hrana atît de mult încît foamea devenise pentru ei mai greu de suferit decît dușmanul din afară, omul de care era vorba (Anatolie, *n. tr.*) și care se afla printre ei a făcut următorul plan: întrucît parte dintre orășeni luptau de partea armatei romane și prin urmare nu erau asediați și între ei era și Eusebiu – care se afla pe atunci tot în Alexandria, înainte de plecarea lui în Siria, avînd o reputație deosebită și nume vestit chiar și înaintea generalului roman – Anatolie înștiințează printr-un curier pe Eusebiu că asediații suferă cumplit de foame.

9. La această știre Eusebiu a cerut de la generalul roman¹⁹⁹, ca o deosebită favoare, să asigure viața măcar aceloră dintre «dușmanii» lui, dacă aceștia i se vor preda de bună voie. Primind răspuns favorabil, el îl înștiință pe general despre cele cuvenite. Îndată ce primi această făgăduință generalul convocă senatul alexandrinilor și le propuse de la început să întindă o mînă prietenească romanilor, dar cînd i-a văzut furioși, din cauza aceasta a zis: «Cred că măcar pe vlădica vostru să nu-l mințiți, de aceea vă sfătuiesc ca cei ce sînt în plus și de nici un folos: femei bătrîne, copii, moșnegi să iasă dincolo de porțile orașului și să se ducă unde vor vrea. Căci într-adevăr, de ce am ține cu noi fără nici un folos astfel de oameni care în orice clipă ar putea muri? De ce să istovim prin foame pe bolnavii și așa chinuiți și slăbiți trupește, cînd ni se cere să hrănim în primul rînd bărbați și oameni tineri economisind din hrana necesară celor care ne sînt într-adevăr de lipsă la apărarea pazei orașului?»

10. Prin astfel de socoteli a convins Anatolie senatul ridicîndu-se cel dintîi și votînd o hotărîre ca toți cei ce nu sînt de folos armatei – bărbați ori femei – să părăsească orașul întrucît altfel n-ar fi nici o nădejde de a mai scăpa cu zile, fiind amenințați cu moartea prin foame.

197. Pe bună dreptate subliniază G. Bardy (Eusèbe, II, 223) că pentru prima oară se constată cultivarea direcției aristotelice în cugetarea teologică creștină, care mai tîrziu ne va duce la nume cunoscute ca Leonțiu de Bizanț, Ioan Damaschinul și alții.

198. Acest cartier în Alexandria era cel mai frumos, înconjurat cu zid, cuprinzînd palatele Ptolemeilor, faimosul centru cultural «Muzeul», Senatul etc. În Egipt și în special în Alexandria s-au desfășurat lupte grele între aderenții împăratului Gallien și rivalii săi (264). Supărați că au fost biruiți de armata lui Gallien, răsculații conduși de Emilian au distrus clădirile frumoase din Piruchium.

199. Teodot.

11. Întrucît toți senatorii au aprobat această propunere s-au putut salva cei mai mulți din cei asediați. Generalul a avut grijă ca oamenii Bisericii să plece cei dintii, dar apoi și ceilalți, de toate stările și de toate vîrstele, nu numai cei vizați prin decret, ci la rîndul lor, mii de alți cetățeni, unii îmbrăcați chiar în haine femeiești, au părăsit noaptea orașul, refugiindu-se dincolo de lagărele armatei. Eusebiu i-a primit pe toți ca un părinte și ca un doftor, dîndu-le toată îngrijirea necesară întrucît starea lor se înrăutățise din pricina acestei lungi impresurări.

12. Așa au fost cei doi păstori de care s-a învrednicit Biserica din Laodiceea să-i aibă unul după altul și care, după război, prin purtarea de grijă a lui Dumnezeu au părăsit Alexandria venind aici.

13. Scrierile redactate de Anatolie n-au fost prea numeroase, totuși atîtea au ajuns pînă la noi încît să putem deduce că el era un mare orator și un mare savant. În ele și-a fixat mai ales părerile despre data Paștilor, de aceea va trebui să amintim măcar următoarele date, pe care le-a stabilit în legătură cu canonul Paștilor:

14. «Să ținem minte cînd avem pentru prima dată lună nouă în cea dintii lună și să știm că începutul ciclului zodiacului sau ciclului întreg de 19 ani aceea e care la egipteni cade în 26 a lunii Famenot, pentru macedoneni în 22 a lunii Distre sau, cum ar zice romanii, ziua a 11-a înainte de calendele lui Aprilie. La data de 26 Famenot, de care am amintit, soarele a intrat nu numai în primul semn al zodiacului, ci a avansat deja cu 4 zile. De obicei acest segment se numește prima douăsprezecime sau echinocțiu, care e început de lună, capătul zodiacului și punctul de plecare al planetelor, pe cînd segmentul anterior se numește ultima lună, ultima douăsprezecime și sfîrșitul zodiacului. De aceea spunem că fac o deosebit de mare greșală cei care pun în acest ultim segment prima lună și care spun că în a 14-a zi trebuie serbat Paștele»²⁰⁰

16. «Nu noi am făcut pentru prima oară acest calcul, ci el era cunoscut și de iudeii de altădată încă înainte de Hristos, fiind observat de ei cu cea mai mare grijă. Putem deduce acest lucru nu numai din cele spuse de Filon²⁰¹, de Iosif (Flaviu²⁰², *n.tr.*), de Museu și încă nu numai de ei, ci și de alții mult mai vechi, cum sînt cei doi Agatobuli²⁰³ supranumiți «dascălii lui Aristobul cel Mare»²⁰⁴ unul din cei șaptezeci de traducători ai sfințelor și dumnezeieștilor

200. Ciclul pascal al lui Anatolie începe din anul 276 și cuprinde 19 ani. Echinocțiul de primăvară cădea atunci la 22 martie. Paștile trebuiau să cadă la data de duminică de după 14 zile a lunii noi după echinocțiul de primăvară și avea ca termen ultim cea de a 20-a zi.

201. Filon, *De septenario* 19; *Vita Moisis* III, 29.

202. Iosif Flaviu, *Antichit. iud.* III, X, 5.

203. Necunoscuți.

204. Despre Aristobul «cel Mare», la E. Schuerer, *o.c.* III, 512.

Scripturi ale evreilor, pentru Ptolemeu Filadelful și pentru tatăl său și care s-a dedicat traducerii, pe seama acelorași regi și a explicării Legii lui Moise²⁰⁵.

17. În explicarea problemelor ridicate de Cartea Ieșirii acești oameni spun că toți trebuie să aducă la fel jertfa Paștilor după echinocțiul de primăvară la mijlocul primei luni. Iar acest termen îl întilnim atunci cînd soarele a trecut primul segment al elipticei sau, cum s-au exprimat unii: cînd soarele a trecut de primul segment al zodiacului. Dar Aristobul adaugă că pentru praznicul jertfei Paștilor ar trebui ca și luna să treacă segmentul echinocțial.

18. Or, întrucît avem de fapt două echinocții, unul de primăvară, altul de toamnă, și ele stau diametral opuse unul față de celălalt și întrucît ziua de aducere a jertfei pascale este seara zilei a 14-a a lunii, atunci luna își va lua poziția ei opusă soarelui, așa cum o putem vedea în zilele cu lună plină. Așadar ele vor fi astfel: soarele, în segmentul echinocțiului de primăvară, pe cînd luna, în segmentul echinocțiului de toamnă.

19. Știu că multe alte lucruri au fost spuse de el, unele date ca probabile, altele întărite cu dovezi sigure, prin care caută să precizeze că data serbării Paștilor și a azimilor trebuie să aibă loc neapărat după echinocțiu, dar eu mă feresc să cer atîtea dovezi de la oamenii pentru care s-a ridicat vâlul de pe Legea lui Moise spre a privi mai curînd, ca în oglindă, cu fața descoperită, învățătura și patima Mîntuitorului²⁰⁶. Iar că prima lună la evrei era în preajma echinocțiului ne-o dă să înțelegem și învățătura din «Cartea lui Enoh»²⁰⁷.

20. Același Anatolie a mai lăsat după el zece tratate de introduceri generale la aritmetică și alte mărturii privind studiile lui și vasta lui experiență în științele sfinte.

21. Tot el a fost cel dintîi pe care episcopul din Cezareea Palestinei, Teotecnes, l-a hirotonit ca episcop, rînduindu-i ca după moarte să-i fie urmaș. Și într-adevăr, pentru un timp scurt amîndoi sînt pomeniți ca întîi-stătători ai acestei Biserici²⁰⁸; în schimb, sinodul convocat împotriva lui Pavel de Samosata chemîndu-l la Antiohia, el a trecut prin orașul Laodiceea și frații de acolo l-au reținut pentru că între timp Eusebiu murise.

22. Și cînd Anatolie a încetat din viață, în locul lui a fost așezat Ștefan ca episcop al comunității de acolo înainte de persecuție. El era admirat pentru învățătura sa filosofică și în general pentru celelalte cunoștințe de cultură

205. De fapt, Aristobul a fost contemporan cu Ptolemeu VI Filometor (170-150 î.Hr.). Două fragmente din Aristobul sînt reproduse de Eusebiu de Cezareea în *Prep. Evang.* VIII, 10 și XIII, 12.

206. *II Cor.*, 3, 16-18.

207. *Enoh*, LXXII, ed. F. Martin, Paris 1906, p. 163 și urm. (Cf. Bardy, *Eusèbe*, II, 227).

208. A se vedea mai sus (VI, XI) un caz similar la Ierusalim.

elenă²⁰⁹, dar pentru credința dumnezeiască n-avea atît de multă dragoste, dovadă că deodată cu progresul persecuției el s-a dovedit a fi mai curînd un prefăcut și un laș fără curaj decît un adevărat filosof.

23. Desigur că pentru aceea n-a fost destinat să piară, ci și-a revenit curînd – grație unui om pe care însuși Dumnezeu, Mîntuitorul tuturor, l-a rînduit: e vorba de Teodot, ale cărui fapte corespund atît numelui său, cît și unui adevărat episcop²¹⁰. Avea o destoinicie deosebită în arta doftoriei, dar și în vindecarea sufletească, nimeni altul nu-l întrecea în filantropie, în sinceritate, în milostenie, în rîvna de a ajuta pe cei care aveau lipsă de el, iar pe deasupra se străduise foarte mult și în științele teologiei.

24. Așa a fost Teodot.

De altă parte, în Cezareea Palestinei, după Teotecnes s-a distins cu mare rîvnă în demnitatea episcopală Agapie. Despre el știm că s-a îngrijit în chip neobosit de poporul încredințat lui, dovedind o purtare de grijă excepțională față de bolnavi, îngrijind pe toți cu o mîină darnică.

25. În aceeași vreme am cunoscut pe Pamfil²¹¹, un om excepțional de destoinic în cuvînt, adevărat filosof în felul de a vieții și care s-a învrednicit să fie chemat la slujirea preotească în cadrul comunității de acolo. Deloc n-ar fi ușoară misiunea de a descrie ce a însemnat de fapt acest om și de unde a venit. Multe din viața sa precum și școala întemeiată de el și luptele date cu ocazia diferitelor mărturisiri din timpul persecuției și, în sfîrșit, cununa martiriului pe care a încins-o, le-am descris într-o carte pe care i-am dedicat-o lui însuși. Între cei care au trăit aici desigur că el a fost cea mai admirabilă apariție.

Tot între oamenii cu cele mai alese însușiri mai numărăm pentru vremile noastre și pe Pieriu²¹², un preot din școala alexandrină, și pe Melitie²¹³, episcop al Bisericilor din Pont.

27. Pieriu și-a cîștigat un nume deosebit prin sărăcia extremă în care a trăit și prin cunoștințele sale filosofice, dar în același timp el avea și o destoinicie uimitoare în cercetarea și explicarea sfintelor Scripturi și în vorbirile ținute în fața credincioșilor din Biserică. În același timp Melitius – această «albină a Atticii»²¹⁴, cum îl numeau – corespundea idealului unui bărbat cult în toate domeniile, dar, îndeosebi, cu neputință este să descrii puterea elocinței lui, deși, s-ar putea spune că aceasta era la el un fel de dar al firii. Cît despre experiența și știința lui, cine i-ar fi putut depăși puterea?

209. Nu ni s-au păstrat date despre el.

210. Numele Theodot înseamnă «dăruit de Dumnezeu».

211. Despre Pamfil, dascălul și protectorul lui Eusebiu, s-a vorbit și mai înainte: VI, XXXII, 3, dar și mai mult se va vorbi în cele ce urmează: VIII, XIII, 6 și în *Martirii din Palestina XIII*.

212. Supranumit și «Origen cel tinăr», Pieriu a fost dascălul lui Pamfil. Din păcate se știu puține date despre Pieriu.

213. Despre Melitie afirmă Filostorgiu (*Istorie I, 8*) că ar fi participat la sinodul I ecumenic.

214. Μέλιη = miere.

28. Măcar una ar trebui s-o recunoști: în toate științele logice n-a fost el oare cel mai destoinic și cel mai capabil? L-ar fi putut egala cineva în experiență? La aceeași înălțime stă și viața lui bazată pe virtute. Așa l-am cunoscut vreme de mai bine de șapte ani cît timp a trăit ca fugăr în Palestina, pe vremea persecuției.

29. Cît despre Biserica din Ierusalim, după episcopul Himeneu, citat de noi mai înainte²¹⁵, a preluat episcopatul Zabda, iar după moartea lui, întîmplată curînd după aceea, a urcat în scaun Hermon, ultimul dintre episcopii dinainte de persecuția din zilele noastre și care a rămas în viață pînă azi.

30. Iar la Alexandria după o pastorație de optsprezece ani, începînd de la moartea lui Dionisie, a urmat Teona. Pe vremea acestuia, contemporan cu Pieriu și coleg de preoție cu el devenise celebru în Alexandria Achilla²¹⁶, care fusese încredințat cu conducerea școlii catehetice creștine. În această calitate el a desfășurat o activitate filosofică foarte rar întîlnită și un stil de viață cu adevărat evanghelic.

31. După Teona, care a activat în credincioșie vreme de nouăsprezece ani pe scaunul episcopal din Alexandria, a urmat pentru doisprezece ani Petru, o excepțională podoabă a vremii sale. Vreme de trei ani el a condus Biserica și înainte de persecuție, iar în ceilalți ani ai vieții el s-a dedicat unei aspre asceze, îngrijindu-se pe față de bunul mers al Bisericilor. Pentru aceasta în cel de al nouălea an al persecuției i s-a tăiat capul, împodobindu-se astfel cu cununa de martir²¹⁷.

32. După ce am schițat în aceste cărți felul cum s-au succedat lucrurile vreme de trei sute cincizeci de ani începînd de la nașterea Mîntuitorului²¹⁸ și pînă la distrugerea locașurilor de rugăciune, să cunoaștem în continuare care și cît de multe au fost în luptele de azi cei care s-au distins cu bărbăție în apărarea credinței.

215. A se vedea și mai sus: VII, XXVIII, 1.

216. Din păcate, prea puține știm despre el.

217. Despre «Pătîmirea sfințului Petru» ne relatează încă în sec. VI că el a fost cel dintîi care a certat pe Arie și că însuși Domnul s-a arătat în închisoare. H. Beck, *Theologie u. Kirche*, p. 402. Pomenirea lui se face la 25. nov. Ehrhard, *Überlieferung*, I, p. 486.

218. Ultimele edicte de persecuție datează din anul 303, deci afirmația lui Eusebiu trebuie luată cu aproximație.

CARTEA A OPTA

Descriind în cele șapte cărți felul cum s-au succedat lucrurile începînd de la apostoli, ne-am gîndit că în cea de a opta e de mai mare importanță să fie înfățișate și evenimentele contemporane, care cer o expunere corectă pentru cei care vor veni după noi. De aceea de aici trebuie să începă și istorisirea noastră¹.

I

Despre situația de dinaintea persecuției din timpul nostru

1. Ar fi un lucru care întrece puterile noastre să istorisim, după cum s-ar cere, faima și libertatea de care se bucurau în preajma izbucnirii persecuției contemporane propovăduirea credinței în Dumnezeu Cel peste toate², așa cum a fost ea vestită tuturor oamenilor, elini și barbari deoportivă.

2. În această privință există dovezi că oamenii stăpînirii au arătat uneori acte de bunăvoință față de ai noștri, cărora le încredințau pînă și posturi de conducere a provinciilor și, din pricina mării simpatii pe care o nutreau față de învățătura noastră, erau în stare să-i dezlege chiar și de apăsătoarea obligație de a aduce jertfe păgînești.

3. Ce să zicem de cei aflați în palatele împărătești și chiar despre dregătorii înșiși! Aceștia dădeau libertate curtenilor, femei, copii și sclavi, uneori și cînd erau ei de față, să-și mărturisească deschis, prin grai și faptă, credința lor religioasă, îngăduindu-le chiar să se laude cu libertatea credinței lor, preferîndu-i în chip deosebit chiar înaintea colegilor lor de serviciu.

4. Așa a fost cazul cu acel Dorotei, care le-a fost cel mai devotat și mai de încredere dintre toți și din pricina aceasta a și fost cinstit ca nimeni altul printre toți slujbașii și dregătorii. Și tot așa a fost cazul și cu vestitul Gorgoniu³ și cu mulți alții, care se bucurau de aceeași cinste din pricina credinței lor în Dumnezeu.

1. După cum s-a spus și în studiul introductiv, Eusebiu lasă impresia că ajuns odată aici ar fi avut de gînd să se oprească cu scrierea sa, întrucît el nu mai înnoadă firul cu evenimentele următoare începînd de la condamnarea lui Eusebiu de Samosata, ci descrie de acum lucruri pe care le adaugă fără legătură cu cele expuse.

2. Cum am mai spus, Eusebiu nu s-a putut elibera de concepția subordinaționistă a lui Origen atunci cînd vorbește despre persoanele treimice. De aceea pentru Dumnezeu Tatăl el folosește obișnuit expresia «ο θεός τῶν ἄλων» sau «αὐτόθεος» «ὁ ἐπὶ πάντων θεός».

3. Dorotei și Gorgoniu au fost curteni (cameriști) ai lui Dioclețian. Ambii au murit ca martiri.

5. Se poate vedea, aşadar, cu ce primire prietenească erau cinstiţi conducătorii fiecărei Biserici de către toţi dregătorii civili şi militari⁴. Pe de altă parte, cine ar putea descrie acele nenumărate întruniri şi mulţimile adunărilor din fiecare oraş, precum şi remarcabilele întâliri din casele de rugăciuni ale creştinilor? Drept urmare a faptului că vechile clădiri nu mai puteau încăpea pe toţi, în toate oraşele s-au clădit biserici mari şi spaţioase⁵.

6. Aceste înaintări zilnice şi aceste sporiri în putere şi în mărime nu le puteau împiedica nici o ură, după cum nici un duh rău şi nici o viclenie omească nu le puteau opri atîta vreme cît mîna dumnezeiască şi cerească îşi sprijinea şi îşi ocrotea poporul, care de altfel se şi dovedise vrednic de aşa ceva.

7. Cu toate acestea, din pricina prea marii libertăţi treburile noastre s-au înrăutăţit, degenerînd în moliciune şi în nepăsare. Întrucît ajunsese să ne învidiem unii pe alţii şi să ne ocărim între noi atît de cumplit încît puţin a lipsit ca pe lingă vorbele urite cu care ne împroşcam să nu luăm şi spada şi lancea să ne luptăm întreolaltă, căpeteniile se sfîşiau între ei, supuşii se răsculaseră unii contra altora, o nepusă fătărnice şi prefăcătorie dusesse la cel mai înalt grad de răutate. Atunci judecata dumnezeiască, aşa cum ştie ea să o facă, a ridicat braţul cu îngăduinţă, într-un timp cînd întrunirile nu fuseseră încă interzise, desfăşurîndu-şi liniştit şi blînd lucrarea sa de supraveghere şi îndreptare! Persecuţia a început mai întîi printre fraţii din rîndurile armatei.

8. Ca şi cum am fi fost nişte orbi, nu ne-am grăbit să ne cîştigăm bunăvoinţa şi iertarea dumnezeiască, ci – judecînd ca nişte păgîni – ne închipuiam că de treburile noastre n-are Dumnezeu nici o grijă şi nici un interes, de aceea îngrămădeam nelegiuire peste nelegiuire. Cei care păreau că sînt păstorii noştri dispreţuiau regula credinţei şi se mistuiau, se măcinau între ei, pizmuindu-se unii pe alţii. Nu făceau decît să se lase pradă disputelor, ameninţărilor, pizmei, urei şi vrăjmăşiei reciproce. Îşi urmăreau pătimaş pofta după putere, de parcă ar fi fost nişte tirani. După cum grăia Ieremia: «Cum a întunecat cu iuţimea Sa Domnul pe fiica Sionului! Aruncat-a din cer pe pămînt mărirea lui Israel şi nu şi-a adus aminte de cei de sub picioarele Sale. În ziua urgiei Sale prăpădit-a Domnul, necruţînd, toate cel frumoase ale lui Israel şi le-a surpat cu mîna Lui»⁶.

4. Fără îndoială că Eusebiu exagerează cînd afirmă despre conducători – în speţă Diocleţian – că ar fi dovedit înţelegere faţă de creştinism ori că, chiar în familia împăratului, Prisca, soţia lui Diocleţian, şi Valeria fiica lui ar fi fost creştine, cum zicea Lactanţiu (*De mort. persec.* XV, 1).

5. Altă exagerare. Afară de biserica din Dura Europas (al cărei baptisteriu datează dinainte de anul 256), de basilica de la Emaus ori basilica San. Clemente din Roma nu se prea cunosc biserici «măreţe» înainte de anii 300.

6. Plîng. Ier. 2, 1-2 (după ed. 1914). De unde înainte lauda bunăvoinţa împăraţilor, acum osîndeşte poate exagerat decadenţa episcopilor. E o dovadă de retorism. Totuşi au fost şi între ierarhi mulţi criminali de drept comun, cum a fost chiar Pavel de Samosata însuşi.

9. Au uitat și de proorocia Psalmilor: «Stricat-a legămîntul robului tău, batjocorit-a pe pămînt sfințenia Lui» cu gîndul la nimicirea Bisericilor: «Doborît-a toate gardurile lui, făcut-a întăriturile lui ruină. Jefuitu-i-au pe ei toți cei ce treceau pe cale, ajuns-a ocară vecinilor săi. Înălțat-a dreapta vrăjmașilor săi, veselit-a pe toți dușmanii lui. Luat-a puterea sabiei lui și nu l-a ajutat în vreme de război. Nimicit-a curăția lui și scaunul lui la pămînt l-a doborît. Micșorat-a zilele vieții lui, umplutu-l-a de rușine»⁷.

II

Despre dărîmarea Bisericilor

1. Toate acestea s-au petrecut în vremea noastră. Căci am văzut cu ochii noștri case de rugăciuni dărîmate din vîrf pînă în fundații și dumnezeieștile Scripturi și alte cărți de slujbă date focului în mijlocul piețelor, am văzut unii păstori ai Bisericii fie ascunzîndu-se în chip rușinos într-un loc sau într-altul, fie arestați în mod nedemn și insultați de dușmani într-o vreme cînd, potrivit cuvîntului proorocesc, «vărsat-au urgisire peste căpeteniile lor și i-au făcut pe ei să rătăcească în loc neumblat și nu pe cale»⁸.

2. Dar nu-i chemarea noastră să descriem destinul trist care pînă în cele din urmă a dat peste ei, căci rostul nostru nu-i acela de a face cunoscute generațiilor viitoare neînțelegerile care existau între ei înainte de persecuție și nici să istorisim doar nebuniile pe care le-au făcut. De aceea m-am hotărît să nu mai descriu despre ei nimic altceva decît ceea ce ne dă să înțelegem că pe bună dreptate au venit acestea peste noi ca o pedeapsă de la Dumnezeu.

3. Și nu voi reînvia nici amintirea celor care au căzut în ispită din pricina persecuției sau care au naufragiat cu totul cînd a fost vorba de mîntuirea lor și care s-au prăbușit în chip voit în adîncimile prăpastiei, ci numai aceea vom reține în general în istorisirea noastră ce s-a dovedit a fi de folos atît nouă, cît și celor care vor veni după noi.

Și acum să purcedem și să istorisim pe scurt luptele pe care au avut să le dea martorii Cuvîntului dumnezeiesc.

4. Era anul al nouăsprezecelea de domnie a împăratului Dioclețian⁹ în luna Dystros, care la romani se numește martie, în preajma praznicului patimilor Mîntuitorului¹⁰, cînd s-au publicat pretutindeni niște decrete împărătești, care porunceau ca toate bisericile să fie dărîmate pînă în temelii, Scripturile (creștinilor, *n. tr.*) să fie aruncate în foc, iar cei care dețin o slujbă publică să

7. Ps. 88, 38-44 (ed. 1914).

8. Ps. 106, 40 (ed. 1914).

9. Deci, în anul 303.

fie destituiți din ea și cei aflați în servicii particulare să fie lipsiți de libertate, dacă ar rămâne credincioși credinței creștine¹¹.

5. Acesta a fost primul edict dat împotriva noastră. În scurtă vreme au mai apărut și alte hotărâri, prin care se poruncea ca toți capii Bisericii de pretutindeni să fie puși în lanțuri și apoi siliți în toate chipurile să jertfească (zeilor, *n.tr.*)¹².

III

Felul în care s-au comportat apărătorii credinței în timpul persecuției

1. Atunci foarte mulți dintre conducătorii Bisericilor au îndurat cu mult curaj suferințe groaznice, oferind priveshța unor lupte cu adevărat mărețe. Dar în schimb au fost cu miile și cei care, din pricina lașității, au amortit sufletește încă înainte și de aceea s-au dovedit slabi chiar de la primul atac. În schimb, cei din ceata celor dintii au suportat fiecare alte și alte chinuri: unul era bătut și biciuit fără milă, altuia i se jupuia ori i se despuia trupul în chinuri înspăimântătoare, cu cângi de fier, sub durerea cărora unii și-au aflat sfârșitul în chip îngrozitor.

2. În același timp, alții au dus lupta în chipurile cele mai diferite. Astfel, unul din ei după ce a fost împins cu putere și tîrît pînă la locul jertfelor spurcate și nelegiuite era eliberat ca și cum ar fi jertfit deja, deși el n-a jertfit deloc; un altul, care nici măcar nu s-a apropiat nu s-a atins de nimic necurat, era lăsat să plece fiind nevoit să rabde în tăcere calomnia celor care declarau că el ar fi jertfit deja; altul, care a fost înhățat pe jumătate mort, era aruncat afară ca și cum ar fi fost mort într-adevăr.

3. Altul care zăcea pe pămînt a fost tîrît de picioare o bună bucată de drum și numărat apoi între cei care ar fi jertfit. Unul țipa și declara cu glas tare că nu vrea să jertfească idolilor, pe cînd al doilea striga: «sînt creștin!» și era mîndru că poate mărturisi numele Mîntuitorului și, în sfîrșit, al treilea ținea sus și tare că el nici n-a jertfit și nici nu va jertfi niciodată.

4. Și totuși, chiar și aceia, după ce erau loviți peste gură și aduși la tăcere prin bătăi repetate de către o ceată de ostași special rînduiți pentru aceasta,

10. Propriu-zis primul edict de persecuție a fost publicat în 24 febr. 303, dar pînă a ajuns în Palestina au mai trecut cîteva zile. Potrivit calculului lui Scaliger și Petavius în anul 303 praznicul Paștilor cădea în 18 aprilie. Din păcate nu ni s-a păstrat textul primului edict de persecuție, dar prin datele oferite de Lactanțiu (*De mort. pers.* XIII, 1), precum și scrierii *Martirii din Palestina*, coroborate cu actele martirice ale unor mucenici, s-au putut reconstitui evenimentele destul de amănunțit. A se vedea și notele din Migne, P.G. 20, 744-745.

11. Unii au tradus acest pasaj în sensul că cei care nu abjură credința creștină vor fi reduși la starea de sclavie.

12. Nu se poate preciza exact data edictelor al doilea și al treilea. Edictul al doilea era îndreptat mai ales împotriva conducătorilor Bisericii, iar cel de al treilea prevedea că cei care jertfecă vor fi eliberați, altfel vor fi maltratați.

bătuți peste față și peste obraji, erau aruncați afară cu putere. În chipul acesta dușmanii credinței credeau că după ce au întrebuițat toate mijloacele și-ar fi ajuns ținta¹³.

Dar nici prin astfel de metode nu s-a ajuns la vreun rezultat împotriva martirilor. Ca să putem istorisi amănunțit moartea lor, ce cuvinte ne-ar putea fi destule?

IV

Despre martirii lui Dumnezeu care au umplut lumea cu amintirea martirajului lor

1. Cu miile i-am putea arăta pe cei care au dovedit un curaj demn de admirat pentru credința în Dumnezeu cel peste toate, și aceasta nu numai din clipa când a început persecuția împotriva tuturor creștinilor, ci și cu mult mai de vreme, de pe când încă domnea pacea.

2. Totuși propriu zis lupta contra Bisericilor a început numai acum recent, când cel care a luat puterea¹⁴ a pornit la lucru ca trezit dintr-un somn greu, la început în taină și pe nesimțite, față de răstimpul scurs de la persecuțiile lui Deciu și Valerian, întrucît el n-a pornit dintr-odată războiul împotriva noastră, ci a făcut mai întâi o probă, îndreptîndu-se numai împotriva celor din rîndurile armatei, închipuindu-și că, dacă va cîștiga lupta împotriva acestora, atunci îi va fi ușor să-i readucă dintr-odată și pe ceilalți sub ascultarea sa. De aceea s-a putut vedea că dintr-odată o mulțime de militari îmbrățișau viața civilă pentru ca să nu fie nevoiți să se lepede de credința în Creatorul lumii.

3. Căci cînd căpetenia supremă a armatei¹⁵, oricare ar fi fost el, a pornit persecuția împotriva trupelor prin verificarea și epurarea lor, le-a lăsat să aleagă una din două: ori să rămînă ascultători (vechii rînduieli, *n.tr.*) și atunci își pot păstra poziția și gradele cîștigate în armată, ori, în caz că se împotrivesc poruncii (de a jertfi idolilor, *n.tr.*), să le piardă. Atunci foarte mulți ostași din împărăția lui Hristos au preferat, fără ezitare și fără să mai discute, mărturisirea lui Hristos în schimbul mării aparente și bunăstării avute înainte.

13. Au fost multe defecțiuni așa cum ne convinge în deosebi tulburătoarea criză a donatismului, cînd conștiințele multora nu voiau să mai aibă de-a face cu clericii care căzuseră.

14. Potrivit știrii lui Lactanțiu (*De mort. pers.* XI), Galeriu a fost cel care a împins pe Dioclețian la persecuție întrucît era fiul unei preotese păgîne fanatice. Altfel, deși a ezitat mulți ani, e greu de spus care au fost cauzele reale ale persecuției. E posibil ca una din acestea să fi fost stările de lucruri din armată. S-au înmulțit în ultimul timp cazurile cînd ofițerii și soldații au aruncat jos armele pe motiv că sînt creștini și nu jertfesc. De aceea epurările din armată încep încă prin anul 295. Cazul «legiunii tebaice» din sudul Franței e tipic. Dar au fost și altele. Lactanțiu, *De mort. pers.* X, 415.

15. «Căpetenia supremă» era Dioclețian, iar după 305, cînd el s-a retras, a rămas Galeriu.

4. Și atunci arareori se întâmpla ca printre creștini unul sau altul să plătească pentru împotrivirea de a-și schimba credința nu numai cu pierderea rangului militar, ci chiar cu moartea, căci cel care executa atunci ordinul împărătesc o făcea cu blindețe și nu îndrăznea să meargă pînă la vărsarea sîngelui decît pentru unii, temîndu-se, pe cît se pare, de mulțime și dîndu-se înapoi de frica de a nu provoca deodată un război împotriva tuturor¹⁶.

5. Dar întrucît totuși atacul deschis a început, nu se pot reda în cuvinte numărul și mărimea martirilor lui Dumnezeu, pe care i-au putut vedea cu ochii lor locuitorii din toate orașele și satele.

V

Despre martirii din Nicomidia

Îndată ce edictul împotriva Bisericii fusese publicat – în Nicomidia el fusese afișat într-o piață mare și foarte circulată – el a fost luat și sfîșiat în bucăți nu de către un necunoscut oarecare, ci de un bărbat din cei mai vestiți după rangul pe care-l avea în lumea de atunci, om cu multă rivnă pentru Dumnezeu și plin de credință, care a socotit că edictul e nedrept și cu totul nelegiuit¹⁷. În același oraș se aflau prezenți atunci doi împărați: cel mai bătrîn și cel care ocupa în conducere locul al patrulea după el¹⁸. Dar și creștinul (care rupsesse afișul, *n.tr*) a fost cel dintîi dintre locuitorii împărăției care s-a făcut cunoscut în felul acesta, de aceea, după cum era de așteptat, pedeapsa pe care a îndurat-o pentru o îndrăzneală atît de mare a fost dusă de el pînă la ultima răsufare, cu seninătate și cu liniște.

VI

Despre martirii de la palatul imperial

1. Din cîți au putut fi preamăriți vreodată pentru curajul lor neîntrecut și admirabil, fie dintre elini, fie dintre barbari, timpul ne-a scos la suprafață ca martiri dumnezeiești și minunați pe Dorotei și pe alți tineri, care slujeau în garda împărătească. Aceștia deși se bucuraseră de cea mai mare cinstire din partea stăpînilor lor, care se purtau cu ei ca și cum ar fi fost copiii lor adevărați,

16. E de subliniat faptul că în părțile dunărene persecuția împotriva militarilor creștini a fost deosebit de crîncenă. J. Zeiller, *Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de L'empire romain*, Paris 1918, p. 55 și urm.

17. Unii au spus că acest prim martir va fi fost Ioan. El a fost ars de viu. Actele martirice siriace cred că acest martir din Nicomidia de la data de 24 februarie era Evetios. Cf. Bardy, *Eusèbe*, III, p. 11.

18. Dioclețian și Galeriu. Se cunoaște sistemul tetrarhiei inaugurat de Dioclețian potrivit căreia întreg Imperiul Roman avea în frunte cu titlu de «august» pe doi împărați: Dioclețian și Maximian Hercule, iar, la rîndul lor, fiecare își va alege ca auxiliari sau coregenți cu titlu de «cezari»: Dioclețian și-l ia pe Galeriu (care era și ginerele lui), iar Maximian Hercule, pe Constantin Hlor, tatăl viitorului Constantin cel Mare.

au ajuns să prețuiască batjocurile, chinurile și feluritele chipuri de a-și da viața pentru credință¹⁹ drept mai mare bogăție decît averile, faima și plăcerile lumii. Dintre ei nu vom mai pomeni decît despre unul, lăsînd cititorilor posibilitatea să judece singuri care a fost sfîrșitul vieții lui, iar după exemplul lui să ghicească și pe al celorlalți.

2. În orașul amintit un om a fost adus înaintea împăraților și întrucît n-a vrut să aducă jertfe idolilor, s-a dat poruncă să fie legat de un stîlp așa gol cum era și întreg corpul să-i fie bătut și sfișiat pînă ce, fiind biruit, să îplinească, cu voie sau fără voie, ceea ce i s-a cerut.

3. Dar întrucît, în ciuda tuturor caznelor, el s-a arătat neclintit, cu toate că i se vedeau oasele, au amestecat oțet cu sare și i s-a turnat pe trup, care era întreg numai rană. Și întrucît nu-i păsa nici de durerile acestea, au adus un grătar și foc, punînd pe grătar bucăți din ceea ce mai rămăsese din trupul lui așa cum ai prăji carnea pentru mîncare, dar s-au îngrijit să nu-l prăjescă deodată, ca să nu moară prea repede, ci doar pe încetul, căci nici cei care-l țineau pe grătar n-aveau voie să-l ia de pe foc pînă ce martirul n-ar fi consimțit la ceea ce se poruncise.

4. Dar și de astădată el a rămas neclintit, dîndu-și astfel sufletul în toiul chinurilor, ca biruitor. Așa s-a sfîrșit de o moarte mucenicească unul dintre curtenii împăratești. Numele lui era Petru și într-adevăr martirul merita pe deplin acest nume²⁰.

5. Dar deși nici suferințele celorlalți n-au fost mai mici, totuși ca să nu încărcăm prea tare lungimea acestei cărți, noi îi vom trece cu vederea pe ceilalți. Vom aminti doar că, după ce au îndurat tot felul de chinuri, Dorotei și Gorgoniu, precum și mulți alții din suita împăratească, și-au aflat moartea prin sugrumare, dobîndindu-și astfel și ei cununa biruinței din urmă.

6. În aceeași vreme i s-a tăiat capul și lui Antim^{20a}, întîistătătorul Bisericii din Nicomidia, pentru că a mărturisit și el credința în Hristos. Pe el l-a urmat o ceată întregă de martiri din pricina unui incendiu care tocmai în zilele acelea izbucnise în chip misterios în palatul împăratească din Nicomidia și despre care un zvon fals spunea că ar fi fost aprins de ai noștri^{20b}. Atunci, de-a valma, fără deosebire, în urma unei porunci împăratești, marea masă a creștinilor de acolo, cu familia cu tot, au fost unii străpuși de sabie, alții au fost arși de vii. Se

19. Evr., 11, 26.

20. Περσο, cel cu credința tare ca piatra. Cei trei martiri Gorgoniu, Dorotei și Petru erau mari demnitari la palatul imperial și aveau serviciu de «praepositi cubiculi», adică un fel de majordomi ai palatului. În martirologiul roman Petru e trecut la data de 12 martie.

20a. Pomenirea se face la 3 septembrie, iar după calendarul apusean, la 17 aprilie.

20b. În cuvîntarea atribuită împăratului Constantin cel Mare (*Ad sanctorum coetum* I, 25) se afirmă că incendiul s-a produs dintr-un trăsnet. Lactanțiu (*De mort. pers.* XIII) spune că focul a fost aprins de Galeriu, care a pus apoi vina pe creștini.

istorisește că printr-o rîvnă dumnezeiască și de negrăit s-au aruncat deodată pe rug mare mulțime de bărbați și femei. Călăii ar fi prins și ei o ceată numeroasă și i-au ținut pe corăbii, de unde apoi i-au prăvălit, încercîndu-i în adîncurile mării.

7. După ce și-au dat viața, foștii slujitori împărătești au fost puși în morminte cu onorurile obișnuite. Acum, cei pe care îi credeau stăpîni au dat o nouă hotărîre: să fie scoși din morminte și aruncați în mare, de frică să nu-i cinstească dacă ar rămîne în morminte și să nu-i scoată zei. Cel puțin asta era credința lor^{20c}.

Și iată, așa s-au întîmplat lucrurile în Nicomidia la începutul persecuției.

8. La scurtă vreme după aceea, pe cînd unii din așa numitul ținut al Melitinei^{20d}, precum și alții din Siria încercau să pună mîna pe putere²¹, a ieșit o poruncă împărătească potrivit căreia conducătorii Bisericilor de pretutindeni trebuie să fie aruncați în închisoare și puși în lanțuri.

9. Și priveriștea care a urmat de aici întrecea tot ce se poate descrie²²: temnițele, care în toate vremurile fuseseră destinate doar pentru închiderea ucigașilor și a prădătorilor de morminte, erau pline acum de o mulțime nenumărată de episcopi, de preoți, de diaconi, de citeți și exorciști, încît nu mai era loc în ele pentru cei osîndiți ca răufăcători.

10. Și iarăși au fost puse din nou în circulație alte edicte, potrivit cărora cei care jertfesc idolilor vor putea pleca în libertate, pe cînd cei care se împotriveau se porunca să fie puși la tot felul de chinuri²³. Și cine ar putea număra de astădată mulțimea martirilor din fiecare ținut, în deosebi din Africa, din Mauritania, din Tebaida și mai ales din Egipt, de unde mulți emigraseră prin alte orașe și ținuturi, dînd martiri și acolo.

VII

Despre martirii egipteni din Fenicia

1. Cunoaștem azi pe cei care s-au distins în Palestina, dar mai ales pe cei din Tirul Feniciei²⁴. Căci cine oare nu s-ar mira cînd s-ar gîndi la nenumăratele

20c. Așa au procedat și cu ocazia altor martiri (Sf. Policarp, martiriul lui, cap. 18; Martirii din Lyon și Vienne). Pomenirea celor 1003 mucenici din Nicomidia se face la 12 februarie (Ehrhard: *Überlieferung*, I 1937, p. 582).

20d. Melitene a fost unul din cele mai nefericite orașe ale imperiului, zice H. Beck *o.c.* 467. Această cetate de armeană de pe Eufrat, foarte des amenințată de dușmani, a fost de vreme creștinată.

21. Tribunalul Eugeniu a fost proclamat împărat de ostașii din Seleucia. Cînd au ajuns la Antiohia, el a fost ucis.

22. Acest al doilea edict de persecuție a apărut probabil în aprilie 303.

23. Edictul al treilea a apărut se pare la 27 septembrie 303. Nimeni nu poate crede că amnistia promisă ar fi cuprins și pe creștini. În primăvara anului 304 apare cel de al patrulea edict semnat numai de Galeriu. Despre el ne vorbește cealaltă scriere, *Martirii din Palestina III*.

24. În timpul acestor persecuții Eusebiu se afla tocmai în Tir.

biciuiri și puterea răbdării, pe care le întâlnim numai la niște adevărați luptători pentru credință, iar după aceste lovituri cine n-ar admira lupta lor cu fiarele flămânde, cu săriturile leoparzilor, a diferitelor soiuri de urși, a mistreților și a taurilor îmboldiți asupra lor cu fier și cu foc. Și peste tot, răbdarea neîntrecută a acestor eroi față de oricare dintre fiare?

2. Am fost eu însumi de față și mi-am dat seama că asupra martirilor se simțea puterea și lucrarea dumnezeiască a Mîntuitorului nostru Iisus Hristos, pe Care îl mărturisesc, întrucît nici fiarele hămesite după hrană n-au îndrăznit multă vreme să se atingă ori să se apropie de trupul acestor prieteni ai lui Dumnezeu, ci mai curînd se aruncau spre cei care le provocau din spate, numai asupra sfinților luptători nu voiau să se repeadă în nici un chip, cu toate că aceștia stăteau singuri și goi în arenă, făcîndu-le semne cu mîinile, după cum le porunciseră, dar fiarele n-aveau nici gînd să-i atingă. De cîte ori se îndreptau spre creștini, de atîtea ori se întorceau înapoi, îndemnați parcă de o putere dumnezeiască.

3. Priveliștea aceasta s-a prelungit vreme îndelungată, încît nu mică era mirarea tuturor cînd vedeau că dacă prima fiară nu ataca, adeseori se întîmpla ca împotriva unui singur creștin să fie asmuțite și a doua sau chiar a treia fiară.

4. Nu te puteai destul mira de puterea de răbdare nestrămutată a acestor sfinți și de tăria de nezdruncinat care se sălășluise în aceste trupuri tinere. Căci vedeai cîte un tînăr care n-avea încă nici douăzeci de ani sînd legat, cu mîinile într-o formă de cruce, trimițînd cu o inimă hotărîtă și senină, în cea mai deplină liniște lăuntrică, rugăciunile lui către Dumnezeu fără să se urnească sau să se întoarcă măcar din locul în care se afla, într-o vreme cînd urșii și leoparzii, inspirînd teamă de moarte, aproape că atingeau trupul lor, dar nu știau cum, printr-o putere dumnezeiască și negrăită, li se înțepenea botul și îndată se repezeau înapoi.

5. Și tot astfel puteai vedea și pe ceilalți, cinci de toți ²⁵, cum au fost aruncați la un taur furios. Cu coarnele sale acesta arunca în aer pe ceilalți, care se apropiau de el și după ce-i sfișia îi lăsa pe jumătate morți. În schimb, cînd se repezea furios și amenințator spre sfinții martiri, taurul nu mai era în stare nici măcar să se apropie de ei, ci dădea doar cu picioarele și cu coarnele în toate direcțiile. Și oricît a fost înțepat cu fierul înroșit ca să inspire furie și amenințare, totuși la îndemnul Providenței el se retrăgea înapoi fără să le facă nici un rău martirilor, încît asupra lor a fost nevoie să fie asmuțite alte fiare.

6. Totuși, pînă la sfîrșit, după aceste încercări îngrozitoare și de neînchipuit, toți acești tineri au fost străpuși cu sabia și, în loc să fie puși în pămînt și în morminte, au fost aruncați în valurile mării.

25. În unele manuscrise lipsește această paranteză.

VIII

Despre martirii din Egipt

Aceasta a fost așadar lupta pe care au dat-o la Tyr egiptenii întru apărarea credinței lor. Dar sînt de admirat și aceia dintre egipteni care s-au făcut martiri în propria lor țară, căci pentru apărarea învățăturii Mîntuitorului și aici au suferit în chip diferit moartea mii de bărbați, de femei și de copii²⁶, arătîndu-și astfel disprețul pentru viața trecătoare. Căci în timp ce unii au fost aruncați în foc după ce au fost sfișiați cu ghiare și cu căngi de fier și au fost biciuiți în chip înfiorător, alții au fost înecați în mare, pe cînd alții își întindeau curajos capul celor care ar fi vrut să li-l taie, unii au murit în timpul torturilor, alții au pierit de foame, unii au fost răstigniți pe cruce, alții au avut parte de o moarte obișnuită tilharilor, alții de alta mai rea, căci erau întorși cu capul în jos, lăsîndu-i să trăiască așa spînzurați pînă ce se istoveau de foame.

IX

Despre martirii din Tebaida²⁷

1. Cît despre batjocurile și chinurile pe care le-au îndurat cei din Tebaida, ele nu pot fi nici măcar descrise. În locul unghiilor de fier, întreg trupul lor era sfișiat cu ajutorul unor scoici ascuțite, cu atîta cruzime pînă cînd omul își dădea sufletul. Femeile erau ferecate strîns de ambele picioare, spînzurate cu capul în jos și înălțate astfel, cu trupurile complet goale și fără nici o îmbrăcăminte, oferind astfel mulțimilor priveliștea cea mai neomenoasă, mai crudă și mai lipsită de rușine dintre toate priveliștile.

2. Alții își găseau moartea legați de copaci și de crengile lor prin aceea că împreunau cu un scripete, una de alta, crengile cele mai puternice și de fiecare din ele se fixa cîte un picior al martirilor, după care se dădea drumul crengilor să revină la poziția lor firească: în chipul acesta, într-o clipă se despicau în două trupurile nenorociților pe care-i chinuiau în acest fel.

3. Și astfel de chinuri nu durau numai cîteva zile sau numai un timp oarecare, ci ele s-au prelungit ani de-a rîndul²⁸. Uneori puteai vedea zece, alteori douăzeci de oameni morți deodată, în chipul acesta, dar alteori numărul lor nu era mai mic de treizeci, alteori numărul lor se apropia de șaizeci de inși deodată; ba au fost cazuri că au fost dați morții într-o singură zi o sută de oameni, pe lîngă femei și copiii chinuiți și osîndiți în toate chipurile.

26. Sfîntul Atanasie istorisește (*Hist. arian. ad monachos*, 64) că și populația păgînă intervenea adeseori ascunzîndu-i și ajutîndu-i cu cele de lipsă. Păcat că expunerea lui Eusebiu nu-i prevăzută cu date și nume precise de oameni.

27. Partea sudică a Egiptului superior.

28. Eusebiu pare să fi petrecut în Egipt spre sfîrșitul celor opt ani de persecuție (Migne P.G. 20, 762).

4. Am văzut eu însumi, la fața locului, o mulțime de martiri îndurînd, deodată, într-o singură zi, unii tăierea capului, alții erau arși pe rug, încît pînă și sabia cu care erau înjunghiați se tocise ori în urma prea lungii folosiri se știrbise, iar călăii oboșiți au trebuit să fie schimbați unul după altul.

5. Am observat atunci la cei care credeau în Unsul Domnului o rîvnă cu adevărat minunată, precum și o putere și un curaj într-adevăr dumnezeiești. Căci abia a apucat să se pronunțe sentința împotriva unora, și din cealaltă parte se grăbeau alții spre scaunul de judecată al judecătorului, mărturisind că sînt creștini, fără să se sperie de îngrozitoarele chinuri și de orice fel de munci care-i așteptau, ci vorbeau cu toată îndrăzneala și curajul despre credința în Dumnezeu întregii lumi și întîmpinau cu bucurie, în rîs și voie bună sentința din urmă, cîntînd pînă la ultima răsufare imnuri de laudă și de mulțumire lui Dumnezeu Atotputernicul.

6. Și într-adevăr toți aceștia erau vrednici de laudă²⁹, însă și mai minunați erau cei care străluciseră prin avere, se născuseră dintr-un neam ales, se bucuraseră înainte de mărire deosebită, de un grai frumos și de o cugetare adîncă, dar pe care le socoteau acum cu mult mai prejos decît adevărata evlavie și credință în Mîntuitorul și Domnul Iisus Hristos.

7. Așa era Filoromus, căruia i se încredințase o funcție înaltă în administrația împărătească din Alexandria și care, după dregătoria și rangul pe care-l avea între oamenii împărăției, era mereu însoțit de ostași atunci cînd zilnic îndeplinea rolul său de judecător. Tot așa și Fileas, episcopul Bisericii din Tmuis³⁰, vestit prin slujirea sa obștească și prin multele servicii de ajutorare aduse orașului său și prin cunoștințele sale de filosofie³¹.

8. Cu toate că mulți dintre rudeniile și prietenii lor îi rugau – împreună cu unii dregători de rang mare, ba chiar și judecătorul îi îndemna – să aibă grijă de ei înșiși, dar mai ales de copiii și de soțiile lor, acești oameni nici n-au vrut să audă de așa ceva încît din dragostea față de lume să disprețuiască poruncile pe care Mîntuitorul le-a dat în legătură cu mărturisirea ori cu lepădarea de Hristos³². Făcînd uz de o cugetare curajoasă și vrednică de un filosof, mai bine zis un suflet credincios și iubitor de Dumnezeu, ei se împotriviră oricăror amenințări și batjocuri ale judecătorului, încît amîndurora li s-a tăiat capul.

29. S-ar putea face o comparație pe de o parte între referatele lui Dionisie al Alexandriei, cînd vorbește despre persecuția lui Deciu, și pe de altă parte, acelea ale lui Eusebiu: acesta mai mult admira eroismul martirilor, pe cîtă vreme Dionisie arată și defectiunile și renegările creștinilor de atunci.

30. Oraș în sudul Egiptului.

31. Pomenirea lui Filoromus și a episcopului Fileas e amintită de mai multe ori în martirologiul ieronimian. Cel dintîi are data de 4 februarie. Fileas și-a scris epistola către eparhioții săi pe cînd se afla în Tebaida. Filoromus se pare că avea rangul cel mai mare în administrația Egiptului. A se vedea Migne, P.G. 20, 761.

32. *Matei*, 10, 32-33; *Luca*, 9, 23-27.

X

*Însemnările martirului Fileas despre evenimentele
din Alexandria*

1. Întrucît spusesem mai înainte că Fileas și-a dobîndit mare faimă și pe urma bogatelor sale cunoștințe de învățătură profană, să vină el însuși de martor, să ne mărturisească el însuși ce a fost și să ne informeze despre martiriul care a avut loc în Alexandria, căci mărturia adusă de el e de mai mare încredere decît ceea ce am putea spune noi. Iată cum grăia el:

Extras din epistola lui Fileas către cei din Tmuis.

2. «Întrucît toate aceste exemple, lămuriri și semne minunate au fost așezate pentru noi în dumnezeieștile și Sfintele Scripturi³³, însemnează că și fericiții martiri care au suferit la noi n-au stat deloc la îndoială, ci și-au îndreptat cu deplină curăție ochii sufletului spre Dumnezeu cel Atotputernic și, acceptînd în cugetul lor moartea pentru credință, s-au legat cu toată tăria de chemarea lor, în care au găsit că Domnul nostru Iisus Hristos S-a întrupat pentru noi oamenii ca să nimicească toată fărădelegea și să ne asigure puterile necesare spre a intra în viața cea veșnică. Pentru că «n-a socotit o răpire a fi El întocmai cu Dumnezeu, ci s-a deșertat pe Sine, chip de rob luînd, făcîndu-Se asemenea oamenilor și la înfățișare aflîndu-Se ca un om, S-a smerit pe Sine, ascultător făcîndu-Se pînă la moarte, și încă moarte pe cruce³⁴.

3. De aceea se nevoiau martirii, care purtau în sinea lor pe Hristos spre darurile cele mai înalte³⁵ și îndurau orice oboseală și orice suferință scornită de dușmani nu numai o singură dată, ci pentru unii chiar și de două ori. De aceea, oricît de zeloși erau paznicii în amenințările lor, fie ele în vorbe, fie în fapte, martirii nu și-au schimbat hotărîrea pentru că «iubirea desăvîrșită alungă frica»³⁶.

4. Ce cuvînt ar fi atît de cuprinzător încît să poată descrie curajul și statornicia lor în fiecare suferință, cînd oricare din trecători avea voie să se poarte rău cu martirii, unii îi loveau cu ciomagul, alții cu nuiua, alții cu biciul, alții cu cureaua sau, în sfîrșit, alții cu frînghia.

5. În fiecare din aceste chinuri vedeai o priveliște nouă și constatai o răutate nesfîrșită. Unora li se legau amîndouă mîinile la spate apoi, stînd așa țințuiți de un stîlp sau de o bîrnă, li se întindeau trupurile așa țințuiți cu anumite unelte³⁷ și li se smulgeau din încheieturi mădular după mădular. În astfel de torturi călăii aveau ordin să lovească în orice parte a trupului, nu numai în

33. *Evr.*, 10, 32-și urm.

34. *Filim.*, 2, 6-8.

35. *I Cor.*, 12, 31.

36. *I Ioan.*, 4, 18.

37. Probabil că această torturare se administra de un equeus, o unealtă de lemn de înălțimea și forma unui cal, pe care era fixat trupul martirului spre a putea fi mai cu ușurință torturat.

coaste, ca la ucigașii de rînd, ci cu uneltele lor puteau sfișia oriunde: în burtă, în pulpă ori în obraz. Alții erau atârnați de o singură mînă undeva într-o hală și erau lăsați să stea spînzurați în felul acesta: această suferință întrecea în cruzime pe toate celelalte prin întinderea peste măsură a încheieturilor și mădurelor. Alții erau legați de stîlpi, față către față, fără ca picioarele lor să atingă pămîntul, iar din pricina greutății trupurilor, încheieturile trebuiau să se întindă și să se strîngă forțat.

6. Și ei îndurau chinurile acestea nu numai atîta timp cît dregătorul împărătesc îi interoga și cît timp era ocupat cu ei, ci vreme de aproape o zi întreagă, căci atunci cînd trecea la alți osîndiți, el lăsa pe lîngă ei pe unii din slujitorii săi ca să vadă dacă nu cumva, biruit de durere, dă semne de nesimțire, dar și atunci ordinul era și mai fără de milă: ca legăturile lanțurilor să fie și mai strînse, afară de cazul cînd, după atîtea chinuri, osînditul își dăduse sufletul, în care caz el era azvîrlit jos și tîrît la o parte.

7. Căci vrăjmașii noștri n-aveau voie să arate față de noi nici cea mai mică atenție, ci împotriva noastră trebuiau să cugete și să acționeze în așa fel ca și cum noi nici n-am mai exista. Căci aceasta era cea de a doua suferință pe care vrăjmașii o născociseră după cea a rănilor.

8. După aceste chinuri unii mai erau puși cu spatele pe o masă cu ghimpi ascuțiți, dar cu picioarele depărtate unul de celălalt, strînse fiecare în butuci pînă la a patra încheietură, în așa fel încît, cînd îi scoteau de acolo, era cu neputință să se mai țină pe picioare din pricina loviturilor și rănilor proaspete de pe întreg corpul. Alții, aruncați pe pămînt, zdrobiți cu totul de chinurile repetate ale torturilor, ofereau trecătorilor o priveliște mai înfiorătoare decît se pâruse chiar în timpul execuției, căci purtau pe trupurile lor răni nenumărate și care de care mai variate.

9. În această situație unii mureau încă în timp ce erau torturați, rușinînd prin răbdarea lor pe vrăjmaș; alții erau zăvorîți în temniță pe jumătate morți, unde după cîteva zile se sfirșeau istoviți de chinuri. Ceilalți, însă, care-și dobîndiseră vindecarea în urma îngrijirilor date, deveneau mai curajoși pe măsură ce trecea timpul și petreceau în temniță.

10. Cînd primeau așadar porunca să aleagă fie o eliberare blestemată în caz că se ating de jertfele cele nelegiuite, fie, în caz că nu vor să jertfească, să sufere pedeapsa cu moartea, martirii mergeau hotărîți și veseli la moarte, căci știau ceea ce ni se rînduise prin Sfintele Scripturi³⁸: «Cel ce jertfește la alți dumnezei, afară de Domnul, cu moarte să piară» și «să n-aveți alt Dumnezeu afară de Mine»³⁹.

38. Ieș., 22, 20.

39. Ieș., 20, 3.

11. Acestea sînt cuvintele pe care de acolo din închisoare martirul cu adevărat filosof și totodată și prieten al lui Dumnezeu le adresa fraților din întreaga creștinătate, înainte de a primi sentința din urmă, pentru ca să-i informeze prin cîte a trecut, dar în același timp și ca să-i îndemne să rămînă tari și neclătinați în credința față de Hristos, chiar și după moartea care-l aștepta curînd⁴⁰.

12. Dar de ce trebuie să scriu o istorie atît de lungă și de ce să mai adaug noi lupte la cele pe care sfinții martiri le-au îndurat în toată lumea, mai ales cele care n-au fost descrise după legea obștească, ci după o procedură care se practică doar în vreme de război?

XI

Despre martirii din Frigia

1. În aceeași vreme niște ostași au împresurat un mic orășel din Frigia, locuit numai de creștini, i-au pus foc și au ars pe toți locuitorii lui împreună cu femeii și cu copiii care tocmai se închinau lui Dumnezeu Atotțiitorul, căci întreagă populația orășelului, în frunte cu încasatorul statului ca și ceilalți din magistrați, precum și sfatul orașului și poporul întreg au mărturisit că sînt creștini și că nicidecum nu se supun poruncii de a jertfi idolilor⁴¹.

2. Tot în același orășel mai trăia și un dregător împărătesc cu numele Adauctus⁴², originar dintr-o familie distinsă din Italia, care străbătuse toată scara marilor demnitari din jurul împăratului, răspunzînd cu cinste chiar și de administrația casei împărătești și a finanțelor publice. Dar mai presus de aceste ranguri el s-a distins prin fapte alese de dreptate și de credință în Hristosul Domnului, de aceea a fost împodobit cu cununa de martir, răbdînd pentru credință cu toată marea dregătoriei lui.

XII

Despre foarte mulți alți bărbați și femei, luptători pentru credință

1. Dar de ce trebuie să mai pomenesc cu numele și pe ceilalți ori să socotesc cam cîți dintre aceștia erau bărbați sau, în sfîrșit, de ce să descriu toate felurile în care au fost torturați admirabilii noștri martiri? Odată mureau tain-

40. Martirologiul ieronimian pune pătîmirea lui Fileas și a lui Filoromus pe data de 24 februarie. Prefect al Egiptului nu mai era la acea dată Clodius Calcianus, cum se afirmă în «Martiriul» lor, ci Hieracles. Martirajul va fi avut loc la începutul anului 305, cf. Migne P.G. 20, 76. De la Fileas ni s-a mai păstrat o scrisoare redactată tot din temniță și adresată episcopului Melitius de Licopole. S-a păstrat numai traducerea latină a ei (Migne P.G., 10, 1565 și urm.). Ca expeditori figurează pe lingă el alți 3 episcopi aflați pe atunci în temniță: Hesichius, Pahomie, Teodor (și Fileas).

41. Cazul e relatat și de Lactanțiu (*Div. inst.* V, XI, 10), Socrate (*Ist. bis.* III, 15) și Sozomen (*Ist. bis.* V, 11). Numele orașului nu e indicat. Unii cred că e vorba de Appameea, alții, de Eumeneia. Eusebiu amintește de astfel de martiri ca episcopii Trasca, Gaiu și Alexandru.

42. Pomenirea lui se face la 4 oct.

du-li-se capul cu securea, cum s-a întâmplat în Arabia⁴³, altelei li s-au zdrobit fluierile picioarelor, ceea ce a fost cazul cu cei din Capadochia⁴⁴; uneori erau legați cu capul în jos și spânzurați de picioare, în vreme ce un foc înecăcios ardea sub ei pînă ce mureau înăbușiți de aburii groși ai vreascurilor putrede, așa cum s-a întâmplat în Mesopotamia⁴⁵. Uneori li se tăiau și nasul, urechile, mîinile și alte mădulare sau părți din trup, cum a fost cazul în Alexandria.

2. Și de ce să reînviez și amintirea celor din Antiohia, care au fost prăjiți pe grătar, dar nu ca să moară, ci să le prelungească tortura, sau să pomenim de alții care preferau să-și vire mîna în foc decît să se atingă de jertfele cele nelegiuite?⁴⁶ Unii din aceștia fugeau de astfel de probe ale morții și încă înainte de a cădea în puterea și în mîinile dușmanului se aruncau ei înșiși de pe înălțimea caselor, socotind o astfel de moarte ca un cîștig față de cruzimea nelegiuiților⁴⁷.

3. Acolo, în Antiohia, trăia o persoană sfîntă și de o tărie sufletească admirabilă; după trup ea era femeie, dar era respectată de toți antiohienii pentru bunăstarea și pentru neamul ales din care se trăgea, precum și pentru cinstea ei deosebită. Ea își crescuse copiii în legile credinței, două fete tinere deosebit de frumoase la trup, care acum se apropiau de floarea vîrstei. Mînați de poftă sălbatică față de aceste fapte, mulți au pus în lucrare toate mijloacele ca să afle unde le este ascunzătoarea. Pînă la urmă au aflat că trăiau între străini. Printr-o viclenie oarecare, ele au fost chemate înapoi, la Antiohia, unde trebuiau să cadă în cursa soldaților. Văzîndu-se pe ea și pe fiicele ei într-o astfel de situație, mama le-a expus într-o discuție toate primejdiile care le pîndesc din partea oamenilor, iar dintre ele cea mai de nesuferit era amenințarea necinstirii, fie chiar și numai dacă ar trebui să audă urechile lor de așa ceva. Căci a-ți da cu voia ta sufletul în robia diavolului, zise ea, e o faptă mai rea decît toate chinurile morții și decît moartea însăși. Ea le-a dat, deci, să înțeleagă că nu mai există decît o singură cale de a ocoli toate aceste rele, și anume: fuga la Dumnezeu.

4. Atunci, hotărîndu-se toate pentru aceeași soluție, ele și-au strîns frumos îmbrăcămintea în jurul trupului și, odată ajunse în mijlocul străzii, au cerut gardienilor să se depărteze puțin și în clipa următoare toate trei se aruncară în fluviul care curgea pe alături⁴⁸.

43. Nu cunoaștem martiri din Arabia. Poate în Filadelfia. Cf. Harnack, *Mission.*, II, 701.

44. Aceeași situație; Harnack, *ibid.*, II, 743. 7.

45. Harnack, *ibid.*, II, 689-693.

46. Poate că e vorba de sfîntul Varlaam din Antiohia care a pătimit probabil în 304, și a cărui «pătîmire» ne-a arătat-o sfîntul Ioan Hrisostomul. Ehrhard, *o.c.*, I, 479; 486 etc. Pomenirea lui se face azi la 19 nov.; înainte era la 16 nov.

47. Așa e cazul sfîntei Pelaghia a cărei pomenire se face în 4 mai. Unii socot astfel de «pătîmiri» asemănătoare sinuciderii (Fericitul Augustin, *De civ. Dei*, I, XXII).

48. Numele acestor mucenice nu ne sînt date de Eusebiu. După sfîntul Ioan Hrisostomul ar fi vorba de Domnina, Bernice și Prosdecia, a căror «pătîmire» s-a păstrat în limba siriacă după martirologiul siriacă la 20 april, după cel ieronimian la 15 april. După al nostru, la 4 oct.

5. Așa și-au luat zilele aceste femei.

Dar tot în orașul Antiohia o altă pereche de fecioare, vrednice întru totul de Dumnezeu și cu adevărat surori între ele, vestite prin neam, dar și mai strălucite ca fel de viețuire, tinere ca vîrstă, frumoase la trup, suflete bine crescute, evlavioase și de o rîvnă neîntrecută, încît credeai că în lumea întreagă n-ai mai putea afla astfel de femei, din porunca slujitorilor demonului au fost aruncate în mare⁴⁹.

Toate acestea s-au petrecut în Antiohia.

6. Alții au pătimit în Pont chinuri care te îngrozesc chiar și numai cînd le auzi: înora li se străpungeau degetele cu trestii ascuțite, pe care li le vîrau sub unghii; pentru alții se topea plumb pe foc, iar cînd această materie era încinsă și fierbea, era turnată pe piept și pe spate, arzîndu-i astfel toate părțile cu care se împlinesc toate necesitățile corpului omenesc.

7. Și iarăși, alții îndurau fără milă în stomac și în mădularele, pe care nu se cade nici să le amintim cu numele, chinuri rușinoase și de nedescris, pe care judecători de neam ales și cu respect față de legi le născoceau cu mult zel, prezentîndu-și astfel cruzimea ca pe o culme a înțelepciunii; ca și cum ar fi vrut să cîștige premiul pentru întrecere, așa se trudeau ei să inventeze mereu alte feluri de torturi.

8. Culmea calamităților s-a înregistrat atunci cînd acești nelegiuîți, scirbiți și oboșiți de mulțimea uciderilor și a vărsărilor de sînge, declarară că de acum nu mai doresc altceva decît ceea ce poate fi bun și omenesc pentru toți, de aceea de acum înainte nu ne vor mai nedreptăți nici pe noi.

9. Căci, spuneau ei, nu se cade să pîngărim orașele cu sîngele concetățenilor noștri, nici să învinuim de cruzime puterea supremă pe care o deține împăratul, care e binevoitoare și blîndă; de aceea ar trebui să extindem peste toți binefacerile puterii împărătești, care se distinge prin filantropie, așa ca nimeni să nu mai fie pedepsit cu moartea. După ei, începînd de atunci această pedeapsă pare să nu mai fi fost folosită împotriva noastră, din pricina filantropiei stăpînitorilor⁵⁰.

10. În schimb s-a dat poruncă să ni se scoată ochii ori să ni se mutileze vreun picior. Căci pentru ei aceasta însemna filantropie și totodată cea mai

49. H. Delehay (*Les origines du culte des Martyres, Bruxelles, 1922, p. 230*) pune la îndoială însăși autenticitatea acestei relatări a lui Eusebiu. Se cunoaște știrea dată de panegiricul sfintului Grigorie de Nazianz (*Orat. XLIII*) despre bunicii sfintului Vasile, care au fost nevoiți să se ascundă prin păduri în timpul persecuției lui Dioclețian. Și sfîntul Grigorie de Nyssa vorbește despre bunicii lor care «au mărturisit pe Hristos în vremea prigoanelor» (*Viața Fericitei Macrina, trad. T. Bodogae, Sibiu, 1947, p. 9*).

50. Sub aceste expresii trebuie să înțelegem schimbarea de atitudine care prefera de acum exilul, munca forțată și mutilarea, în locul persecuției de exterminare de pînă atunci. Numai că această schimbare n-a venit dintr-odată. Despre deportarea în minele de plumb de la Faenon (sudul Palestinei) se va vorbi pe larg începînd cu anul 307 în cartea *Martirii din Palestina*.

blindă dintre pedepsele luate împotriva noastră. Începînd de atunci, ca urmare a acestei filantropii a celor nelegiuîți, era cu totul imposibil să mai arăți mulțimea nenumărată a celor cărora li s-a scos mai întîi ochiul drept cu sabia și după aceea li s-a ars cu focul ori li s-a paralizat piciorul stîng cu fierul înroșit, după care îi osîndeau să lucreze în minele de aramă ale țării, unde conta mai puțin munca ce trebuiau s-o depună, cît mai ales maltratarea și chinuirea lor acolo.

11. Cu neputință este și descrierea altor lupte, în care au pierit alți luptători, care au răbdat poate mai mult și decît acești martiri, pentru că faptele lor curajoase întrec orice cuvînt.

În luptele lor, acești minunați martiri ai lui Hristos s-au făcut vestiți în întreaga lume locuită, uimind, cum era și firesc, pe toți martorii prin curajul lor, oferind în persoana lor dovezi simțite despre puterea cu adevărat dumnezeiescă și neputusă a Mîntuitorului. Pomenirea lor chiar și numai cu numele ne-ar cere prea mult timp, dacă n-ar fi ceva cu neputință.

XIII

Conducătorii bisericesti care au confirmat prin singele lor autenticitatea credinței pe care o vesteau

1. Printre întîi stătătorii Bisericii, care au ajuns martiri în orașele cele mai importante, cel dintîi pe care ar trebui să-l înscriem ca martir pe stîlpul ridicat în cinstea sfinților din împărăția lui Hristos este episcopul cetății Nicomidia, căruia i s-a tăiat capul, Antim⁵¹.

2. Iar după acesta, printre martirii din Antiohia și din comunitățile din jur a fost un preot neîntrecut prin toată viața lui, Lucian, care la Nicomidia, în fața împăratului, a propovăduit împărăția cerească a lui Hristos, iar apoi și prin scrieri⁵².

3. Dintre martirii din Fenicia cei mai vestiți ar fi iubiții de Dumnezeu întru toate păstori ai turmelor duhovnicești ale lui Hristos: Tiranion, episcopul Bisericii din Tyr, Zenovie⁵³, preot al celei din Sidon, și Silvan, episcopul Bisericii din jurul Emesei⁵⁴.

4. Acesta din urmă a ajuns împreună cu alții să fie hrană a fiarelor sălbatice chiar în Emesa și a fost primit în ceata martirilor. Ceilalți doi au adus slavă lui Dumnezeu propovăduind cuvîntul Lui în cetatea Antiohiei cu o răbdare dusă pînă la moarte: unul dintre ei și anume episcopul a fost aruncat în adîncimile mării⁵⁵, pe cînd celălalt, Zenovie, un excelent medic, a murit curajos în urma rănilor la coaste care i-au fost făcute cu căngi de fier.

51. Despre pătîmirea lui Antim de Nicomidia s-a vorbit aici: VIII, 14, 6.

52. Despre Lucian (+311) se va vorbi mai pe larg: IX, VI, 3.

53. Preot și medic. H. Delehay, *Les origines...* 196; 225 etc.

54. Despre Silvan, mai jos: IX, VI, 1.

55. E curios cum a putut scăpa Eusebiu o greșeală atît de evidentă: Antiohia nu este port la mare.

5. Printre martirii din Palestina, lui Silvan, episcopul Bisericii din jurul Gazei⁵⁶, i s-a tăiat capul în minele de aramă din Phaeno împreună cu alți treizeci și nouă de martiri. Tot acolo și-au sfârșit zilele fiind arși pe rug episcopii egipteni Pileu și Nil⁵⁷, alături de alții.

6. Printre ei trebuie să amintim și marea glorie a comunității din Cezareea, preotul Pamfil⁵⁸, omul cel mai admirabil dintre toți contemporanii vremii noastre, ale cărui isprăvi minunate le vom descrie la timpul potrivit.

7. Dintre cei care și-au aflat moartea în chip măreț în Alexandria și în întreg Egiptul precum și în Tebaida, cel dintâi ar fi Petru, episcopul Alexandriei însăși⁵⁹, un chip de dascăl cu adevărat dumnezeiesc al credinței în Hristos, precum și presbiterii cei împreună cu el: Faust, Dius, Ammonius, adevărați martiri ai lui Hristos, apoi Fileas, Isihie, Pahimios și Teodor⁶⁰, episcopi ai Bisericii egiptene, precum și nenumărați alți creștini vestiți, care sînt pomeniți în comunitățile lor, fiecare cu țara și locul de unde se trag. Ca să pui în scris luptele pentru credință, așa cum s-au desfășurat ele pe întreg pămîntul și să istorisești cu de-amănuntul toate prin cîte au trecut nu-i treaba noastră, ci în primul rînd a celor care au văzut evenimentele cu ochii lor proprii. Cît despre cele la care am fost eu însumi martor, pe acestea le voi face cunscute contemporanilor printr-o altă scriere⁶¹.

8. În lucrarea de față voi adăuga la cele spuse și retractarea procedeelelor întrebuințate împotriva noastră⁶², precum și tot ceea ce s-a întîmplat de la începutul persecuției, care pot fi de mult folos cititorilor.

9. Înainte de a fi început războiul împotriva noastră și în tot timpul cît atitudinea împăraților față de noi era prietenească și pașnică, de ce adîncă bunătate și prosperitate nu ne-a socotit vrednici stăpînirea romană? Ce cuvinte le-ar putea istorisi? Pe atunci cînd stăpînii supremi ai lumii sărbătoreau zece și douăzeci de ani de domnie statornică⁶³ și plină de pace au putut-o face cu serbări, cu jocuri publice, ospete foarte pompoase și cu mari desfătări.

10. Puterea lor creștea înainte fără piedici, zilnic se făceau progrese mari pînă cînd dintr-odată ei au rupt pacea cu noi și ne-au declarat un război fără

56. Prăznuit la data de 4 mai, episcopul Silvan de Gaza pare a fi fost hirotonit în timpul cît a stat în exil la minele din Phaeno de către episcopul Meletie.

57. Mai jos, *Mart. Palest.*, XIII, 3.

58. *Mart. Palest.*, VI.

59. El e socotit ultimul martir: în anul 312.

60. Despre Fileas și soții s-a vorbit mai sus nota 40.

61. Adică despre martirii Palestinei.

62. E vorba de $\alpha\lambda\iota\nu\omega\delta\iota\alpha$ (=retractare sau edict de toleranță), asupra căruia vom reveni.

63. Dioclețian a serbat «vicennalia» în Roma la 20 nov. 303. Maximian Hercule pe ale lui la 1 mai 305, iar Galeriu și Constanțiu Hlor, în 303.

cruțare. Nici nu se împliniseră bine doi ani de cînd s-a pornit persecuția că s-a și petrecut o adevărată răsturnare în întreaga împărăție, care a adus o întoarcere pe dos a tuturor treburilor.

11. Un fel de boală care, nu era de loc un semn bun, a căzut pe cel dintîi dintre cei de care am vorbit⁶⁴, și prin ea cugetul lui a dat într-un fel de nebunie, în așa fel încît cel care avea rangul al doilea s-a retras în viața particulară a cetățenilor. Dar acest lucru nici n-a ajuns să se pună bine în aplicare, cînd întreg imperiul s-a împărțit în două părți, lucru care – pe cît își aduc oamenii aminte – nu s-a mai întîmplat nicicînd⁶⁵.

12. În acest răstimp⁶⁶, nu după multă vreme împăratul Constanțiu, care în decursul întregii vieți a avut pentru supușii săi cea mai mare înțelegere și bunăvoință, iar față de învățătura creștină simțămintele cele mai prietenești, a lăsat în locul său pe propriul său fiu Constantin, cu titlul de împărat și august, și astfel după legea firii și-a încheiat viața. Constanțiu a fost cel dintîi dintre împărați care a fost pus de contemporani în rîndul zeilor, fiind cinstit după moarte cu toate onorurile datorate unui împărat, întrucît fusese cel mai bun și mai blînd dintre împărați.

13. El a fost singurul dintre suveranii din vremea noastră, care, în tot timpul cît a domnit, s-a folosit în chipul cel mai vrednic de puterea imperială. Fiind și altfel deosebit de prietenos și de binevoitor față de oricine, Constanțiu n-a luat parte în nici un fel la războiul care s-a dat împotriva noastră, ci a grijit chiar ca creștinii aflați sub ascultarea sa să nu fie nedreptățiți și maltratați. El nici n-a distrus locașurile de cult ale Bisericilor noastre și nici n-a pornit împotriva noastră cu vreo inovație (păgubitoare, *n.tr.*), de aceea și sfîrșitul vieții lui a decurs fericit și de trei ori binecuvîntat căci e singurul care a sfîrșit în scaun în mod pașnic și cu slavă, cu un fiu din sîngele lui ca urmaș, care s-a distins în toate prin foarte multă înțelepciune și evlavie⁶⁷.

14. Fiul său, Constantin, fiind îndată proclamat ca împărat absolut și august mai întîi de către soldați și apoi de către Dumnezeu însuși, împăratul

64. Nu se știe de ce au abdicat la 1 mai 305 Dioclețian și Maximian Hercule, desigur nu pentru că ar fi înnebunit «cel dintîi» cum zice Eusebiu. În locul lor, noii auguști Galeriu și Constanțiu Hlor și-au luat ca cezari: cel dintîi pe Maximin Daja, celălalt pe Sever. Galeriu și-a rezervat Iliricul și Asia Mică, lăsînd lui Maximin celelalte provincii orientale, pe cînd Const. Hlor și-a păstrat Galia și Britania, dînd lui Sever Italia, Spania și Africa.

65. Felul cum se exprimă Eusebiu aici ne dă să înțelegem că, potrivit gîndului său, el nu avea inițial un plan să trateze în *Istoria* sa evenimente între anii 303–311; de aceea schimbîndu-și planul ne-a lăsat să vedem că aici e vorba de un adaos.

66. Firul ideilor se întrerupe aici. El se va relua în § 15.

67. Constanțiu Hlor moare la Eboracum (York) în 25 iulie 306. Fiul său, Constantin, a fost proclamat de soldații săi ca «august», dar Galeriu nu i-a recunoscut lui Constantin decît titlul de «cezar».

suprem, s-a dovedit a fi un imitator râvnitor al evlaviei paterne față de învățătura noastră⁶⁸.

Între timp, și Liciniu a fost proclamat împărat și august prin votul comun al suveranilor.

15. Acest lucru a supărat cumplit pe Maximin⁶⁹, care nici pînă atunci nu fusese ridicat decît pînă la gradul de cezar: ca unul care era o fire cu totul tiranică, el a răpit prin abuz domnia și s-a făcut de la sine august. În această situație a fost prins – în timp ce urzea planuri de a omorî pe Constantin – cel despre care s-a spus că a renunțat la tron, dar care a revenit – așa că a murit de o moarte foarte rușinoasă. El fusese primul împărat căruia i-au fost nimicite inscripțiile onorifice, din pricină că a fost un om cu totul nelegiuit și ucigaș⁷⁰.

XIV

Cum se comportau dușmanii creștinismului

1. Fiul său, Maxențiu, care-și însușise în chip tiranic stăpînirea asupra Romei, s-a prefăcut la început, ca să placă poporului și ca să-l lingusească, spunînd că ar fi și el creștin, de aceea a poruncit supușilor să oprească persecuția împotriva creștinilor arătîndu-se pe față evlavios ca să pară binevoitor și cu mult mai blînd decît înaintașii săi.

2. Cu toate acestea, faptele lui nu s-au dovedit a corespunde nădejdlor afișate de el, căci, dedîndu-se la toate nelegiuirile, el nu s-a dat înapoi de la nici o faptă murdară⁷¹ și nerușinată, ca unul care săvîrșea tot felul de desfrînări și profanări. Despărțea pe bărbați de soțiile lor legitime bătîndu-și joc de ele în chipul cel mai rușinos și apoi le trimitea din nou la soții lor. Și în chipul acesta obișnuia să atace nu femei de jos și necunoscute, ci poftele lui obraznice mergeau îndeosebi la cele mai alese familii din senatul roman⁷².

3. Toți tremurau de frică înaintea lui, popor și dregători, oameni din lumea mare ca și cei de jos, cu toții erau sătui de această tiranie cruntă și cu

68. Drept răspuns față de proclamarea lui Constantin s-a ridicat Maxențiu, fiul lui Maximian, proclamîndu-se «princeps», iar tatăl său (care abdicase înainte) și-a reluat titlul de «august». În situația aceasta, Sever, titularul pentru titlul de «august» peste Apus, a pornit împotriva lui Maximian și a lui Maxențiu, dar e învins, așa că de acum titlul de «august» îl revendica Maxențiu, mai ales că se certase cu tatăl său. Atunci intervin «cei mari», Dioclețian, Maximian și Galeriu, care în 11 nov. 307 aleg pentru Apus ca «august» pe Liciniu, silind astfel pe Maximian să abdice pentru a doua oară. Maximian Dăja și Constantin rămîn numai cu grad de «cezari». Se restabilește astfel pentru scurt timp Tetrarhia. Dintre aceștia Galeriu și Maximian au continuat persecuția creștinilor.

69. În anul 308 Maximin s-a proclamat august, dar Galeriu nu-l recunoaște nici pe el, nici pe Constantin decît în anul 310. În haosul acesta, la un moment existau 6 suverani cu titlul de «auguști».

70. Maximian se sinucide (ori e ucis) în anul 310.

71. Maxențiu avea purtare imorală și tiranică, probabil și din pricină că practica magia.

72. *Vita Constantini*, I, 33.

toate că rămăneau liniștiți și suportau această robie amară, totuși nu se vedea nici o schimbare în brutalitatea sîngeroasă a tiranului. Într-adevăr, la cel mai mic pretext el preda pe oameni să fie masacrați de gardienii săi și ucidea mulțimi nenumărate de romani în piețele orașului nu cu lăncii și cu alte arme ale sciților sau ale barbarilor, ci cu cele ale romanilor înșiși.

4. Cîte ucideri a făcut între senatori cu gîndul de a pune mîna pe averile lor, nici nu se poate socoti, după cum pentru te miri ce pricini închipuite, alții și alții își pierdeau viața.

5. Tiranul a pus capăt nelegiuirilor prin aceea că s-a dedat magiei. Atunci, în frămîntările magice el porunca uneori să deschidă pîntecele cîte unei femei însărcinate, alteori cerea să se cerceteze măruntaiele pruncilor nou născuți și iarăși alteori spintecînd lei sau săvîrșind alte astfel de nelegiuiri, ca să cheme pe demoni și să împiedice războiul. Căci toată nădejdea și-o pusese în aceea că doar-doar ar găsi prin magie semne de biruință.

6. Nici nu se poate spune cum a putut robi acest om pe supușii săi, atîta vreme cît a condus în chip atît de tiran treburile Romei. Urmarea a fost că și hrana necesară a ajuns atît de rară și de greu de aflat, încît contemporanii noștri nu știu să fi trăit nicăieri așa lipsuri mari ca la Roma⁷³.

7. Tiranul Răsăritului, Maximin, a încheiat în taină prietenie cu cel de la Roma – doar erau frați de nelegiuiri – pe care s-a străduit s-o țină ascunsă vreme foarte îndelungată⁷⁴. Cînd însă fapta a fost dată mai tîrziu la iveală, pedeapsa convenită n-a întîrziat.

8. Nu te puteai destul mira cît de strînse erau legăturile de rudenie și de frăție între cei doi, cu toate că în răutăți și în nelegiuiri tiranul Romei era fruntaș neîntrecut. Într-adevăr, cei dintii dintre vrăjitori și magi se bucurau înaintea lui de cele mai mari onoruri, căci era fricos în cel mai înalt grad și foarte superstițios, punînd cel mai mare preț pe o simplă greșală în legătură cu idoli și cu demonii, fără invocarea demonilor și a oracolelor, neîndrăznind, de pildă, să miște nici vîrfurile unui deget.

9. Așa se explică faptul că s-a îngrijit să ne persecute cu mai multă cruzime și mai adeseori decît înintașii săi. A poruncit să se ridice temple în fiecare oraș și să reînnoiască cu rîvnă locașurile vechi, părăginite din pricina vremii. A așezat slujitori ai idoliilor în fiecare localitate și în fiecare oraș, iar în fruntea lor, ca mai mare peste fiecare eparhie, a pus pe unul din dregătorii care se distinseseră cel mai mult în serviciile avute pînă atunci, dîndu-i și o escortă de ostași și de paznici. Tuturor acestor vrăjitori le-a dat, desigur ca unor oameni evlavioși și prieteni ai zeilor, dregătorii și foarte mari privilegii.

73. Eusebiu, *Vita Constantini* I, 35–36.

74. Lactanțiu, *De mort. persecut.* XLIII. În același timp, Constantin se aliază cu Liciniu, căruia îi dă în căsătorie pe sora lui, Constanția.

10. Pornind de la aceste fapte, el storcea și chinuia nu numai un singur oraș sau un singur ținut, ci toate țările de sub stăpînirea sa, prin încasări de aur, de argint, de bunuri nesfîrșite sub formă de dări grele și de amenzi nedrepte. Despuind pe bogați de averile strînse de strămoșii lor, el dăruia dintr-o dată lingușitorilor din jurul său comori întregi și grămezi de bani.

11. Era dedat atît de fără frîu beției, încît la ospete cădea într-un fel de criză de nebunie și-și pierdea rațiunea, iar în stare de beție fiind, dădea ordine pe care a doua zi, cînd își revenea, le regreta. Nu lăsa pe nimeni să-l întreacă la beție și la desfrîuri, făcîndu-se astfel dascăl al răutăților atît pentru slujbașii lui, cît și pentru popor. Atît de mult a demoralizat armata, încît prin voluptate și dezordine s-a moleșit, iar pe guvernatori și pe generali i-a încurajat prin furturi și lăcomie să se poarte față de supușii lor cu tiranie ca și comandantul lor.

12. Dar de ce să mai amintesc faptele urîte și rușinoase ale acestui om și de ce să mai înșir mulțimea femeilor pe care le-a necinstit? Nu se întîmpla să plece în vreun oraș să nu necinstească femei ori să nu corupă fete tinere.

13. El săvîrșea astfel de fapte față de oricine, numai cu creștinii nu i-a mers, căci cei care se învățaseră să disprețuiască moartea nu se temeau deloc de o astfel de tiranie. Oamenii au ajuns să rabde mai bucuros focul, sabia, răstignirea, aruncarea la fiare ori în adîncurile mării, ciuntirea ori arderea mădulelor, frigerea pe grătar, orbirea sau scoaterea ochilor, mutilarea întregului trup, iar în afară de acestea înfometarea, munca în mine și în lanțuri, mărturisind prin toate acestea că mai bucuros rabdă de dragul credinței decît să schimbe cinstirea adusă lui Dumnezeu cu jertfirea adusă idolilor.

14. Cît despre femei, odată întărite de învățătura cuvîntului dumnezeiesc, nu stăteau nici ele cu nimic în urma bărbaților, unele ducînd aceleași lupte eroice ca și bărbații, cîștigînd și ele cunună de martir, iar altele care erau luate ca să fie necinstite și-au dat viața mai curînd morții, decît să-și dea trupul necinstei⁷⁵.

15. Singura dintre femei care era să fie necinstită de acest tiran, o creștină foarte vrednică și de mare faimă din Alexandria⁷⁶, a reușit să înfrîngă pornirea nepotilită și neînfrînată a lui Maximin printr-o tărie sufletească foarte curajoasă: ea era și foarte vestită prin bunăstare, prin naștere și prin educație, dar pe toate acestea le socotea cu mult în urma cumpătării; el a rugat-o cu stăruință să-i cedeze, dar ea a spus că mai curînd vrea să moară. Împăratul n-a avut curajul s-o omoare, căci patima cu care o dorea era mai tare decît minia lui, așa încît a osîndit-o la surghiun și i-a confiscat toată averea.

16. Numeroase alte femei, care n-au putut nici măcar să audă de amenințarea cu necinstirea, au suferit din partea guvernatorilor ținutului tot felul de

75. Pasaje cu aproape aceleași cuvinte întîlnim și în *In laudem Constantini*, VII, 7, și *Vita Constantini*, I, 33-35.

76. Rufin o numește Doroteia.

chinuri, de torturi, la urmă, și moartea. Astfel de femei sînt vrednice de toată admirația, dar cu adevărat minunată și cea mai de admirat a fost cea femeie din Roma, într-adevăr cea mai nobilă și mai nevinovată dintre toate cele care au încercat să înfrunte pe Maxențiu, tiranul Romei și tovarășul de fărădelegi al lui Maximin.

17. Înțelegînd că cei ce serveau pe tiran cu astfel de plăceri se află tocmai la ea – și era creștină și ea, desigur – și auzind că soțul ei, care era prefectul Romei, și-a dat de frică consimțămîntul s-o prindă și s-o ducă tiranului, ea a cerut să o lase liberă încă vreo cîteva clipe pînă se gătește, a intrat în camera ei și, fiind singură, s-a străpuns cu sabia, murind imediat și lăsînd celor care voiau s-o corupă doar cadavrul ei. Prin această faptă, care vorbește mai limpede decît orice grai, a arătat tuturor oamenilor de azi și celor care vor veni după noi că moartea eroică a creștinilor e singura putere care nu poate fi înfrîntă și nimicită⁷⁷.

18. Iată cît de mare a fost în unul și același răstimp potopul răutăților provocat de doi tirani, care și-au împărțit între ei Răsăritul și Apusul. Căutînd să afle cauza acestor rele, cine ar sta la îndoială că ea pleacă din persecuția pornită împotriva noastră, mai ales că această prăbușire nu s-a terminat înainte ca creștinii să fi primit libertatea credinței lor?⁷⁸.

XV

Care era în acest timp destinul necreștinilor?

1. De-a lungul celor zece ani cît a durat persecuția⁷⁹ comploturile și războaiele civile n-au încetat deloc. Pe mare nu se putea călători. Dacă sosea de undeva vreun vapor trebuia să te temi că vei fi supus la tot felul de torturi: coaste străpunse cu țepuși și ploaie de întrebări printre tot felul de cazne, dacă nu cumva cel sosit vine dintr-o țară vrăjmașă, pentru ca pînă la urmă să ajungă pedepsit cu răstignirea ori cu arderea pe rug.

2. În afară de acestea, pretutindeni nu se lucra decît la fabricarea scuturilor, a platoșelor, gloanțelor și a lăncilor, la pregătirea altor arme de război, a vaselor și armelor pentru războaie maritime. Pretutindeni nu auzai decît de

77. Rufin îi dă numele Sofronia, *Vita Const.* I, 28; 34.

78. Cf. IX, VIII.

79. Eusebiu soacota cei 10 ani începînd de la primul edict de persecuție al lui Dioclețian, 24 febr. 303, pînă la edictul de la Milan, 313. Dar nu trebuie să uităm că încă în anul 312, cînd Constantin învinge pe Maxențiu, noul biruitor comunică lui Maximin Daja că el a acordat libertate creștinilor, așa cum se va vede din *Istoria...* lui Eusebiu, cartea IX. În afară de aceasta, încă în 311 Galeriu a dat un edict de toleranță, cum reiese din *Ist. bis.*, a lui Eusebiu, VIII, XVII, 1-2. Mai mult, în Apus n-au persecutat pe creștini nici Constanțiu Hlor, nici fiul său, Constantin, ba nici chiar Maxențiu. De altfel și în restul anilor persecuția a fost adeseori întreruptă.

așa ceva și nimeni nu avea alte griji decît să aștepte zilnic izbucnirea unui nou război. La toate acestea se adăugau apoi foamea și ciurma. La timpul potrivit vom istorisi cele cuvenite și despre aceste fapte⁸⁰.

XVI

Îmbunătățirea situației

1. Aceasta era situația în tot timpul cît a durat persecuția dar cu ajutorul lui Dumnezeu ea a încetat cu totul în cel de al zecelea an, după ce încă din al optulea an a început a se domoli⁸¹. Într-adevăr, în clipa cînd harul dumnezeiesc și ceresc și-a arătat bunăvoința cea milostivă și iubirea sa pentru noi, atunci împărații din veacul nostru, adică tocmai aceia care mai înainte purtaseră război împotriva noastră⁸², și-au schimbat părerile în mod cu totul surprinzător și și-au revocat edictele «cîntînd palinodia»⁸³ adică prin niște programe foarte favorabile nouă și prin ordonanțe foarte blînde, au stins pîrjolul persecuției care se întinsese foarte mult.

2. Nu ceva omenesc a dus la această schimbare și nici-cum s-ar putea crede – mila sau bunăvoința împăraților. Departe de ei așa ceva! Căci zilnic, de la început și pînă în vremea noastră, ei nu căutau decît să scornească împotriva noastră tot mai multe și tot mai mari suferințe, folosind noi metode mereu, sporind chinurile noastre, o dată într-un fel, altă dată în alt fel. Dar s-a arătat limpede purtarea de grijă a Providenței care s-a milostivit de popor, iar după aceea urmărind și pe autorul relelor noastre

3. l-a surprins, adică, o pedeapsă rînduită de Dumnezeu, care a început în trup și pînă la sfîrșit i-a cuprins și sufletul.

4. Într-adevăr, dintr-o dată s-a format tocmai în mijlocul părților care nu se pot numi o rană cu puroi, apoi un abces adînc sub formă de fistulă adîncă, încît putreziciunea a ajuns să-i cuprindă în chip nevindecabil toate măruntaiele: o mulțime de viermi mișunau prin răni producînd o duhoare de cadavru, căci în urma necumpătării toată carnea de pe trupul lui s-a schimbat, încă înainte de îmbolnăvire, într-o grămadă de grăsime, care a început să putrezească și care oferea celor ce se apropiau o priveliște de nesuferit și îngrozitoare⁸⁴.

80. Multele războaie și calamități au fost provocate tocmai de contradicțiile interioare care mocneau în imperiu (F. Lot, *La fin du monde antique*, Paris 1927, p. 5 și urm).

81. Al optulea an înseamnă anii 310-311.

82. Galeriu, mai întîi, și Maximin Daja, în al doilea rînd.

83. «Au cîntat retractarea» adică «și-au schimbat atitudinea», «Au anulat ordinele anterioare» în sensul în care folosiseră cuvîntul «παλινοδία» Clement Alex. (*Protrept.* 7); Origen (*C. Cels.*, VIII, 63, 3), Atanasie (*Hist. Arian.* 27) și cum îl confirmă chiar istoricul Filostorgiu (*Ist. bis.* 2, 1), cu referire directă la Eusebiu: *Retractarea lui Eusebiu*.

84. *De vita Const.* I, LVII, 2; Lactanțiu, *De mort. persecut.*, XXXIII.

5. Dintre medici, unii erau dezolați că nu puteau suferi această infecție peste măsură de scîrboasă, ceilalți, neputincioși de a aduce vreun ajutor acesteia grămezi umflate, pentru care nu mai aveau nici o nădejde de salvare, au fost dați morții fără nici o milă.

XVII

Anularea edictelor de persecuție

1. Luptînd împotriva unor astfel de născociri împăratul a ajuns să-și dea seama de crimele pe care le-a săvîrșit împotriva creștinilor. De aceea revenindu-și în sine, și-a recunoscut vina mai întîi înaintea lui Dumnezeu cel peste toate apoi, chemînd pe cei din jurul său, a poruncit să înceteze cît mai repede persecuția împotriva creștinilor, iar pe baza unui edict și a unei ordonanțe împărătești să grăbească reclădirea bisericilor lor în care să se țină serviciile dumnezeiești obișnuite și să facă rugăciuni pentru casa împărătească⁸⁵.

2. De la cuvînt s-a trecut la faptă, și astfel, în toate orașele au fost afișate ordonanțele împărătești, care cuprindeau retractarea edictelor de persecuție contemporane în acești termeni⁸⁶:

3. «Împăratul cezar Galeriu Valeriu Maximin cel nebiruit, august, pontifice maxim, germanic maxim, egiptean maxim, tebaic maxim, sarmatic de cinci ori maxim, persic de două ori maxim, carpic de șase ori maxim⁸⁷, armean maxim, med maxim, adiabenic maxim, îmbrăcat cu putere de tribun de douăzeci de ori, aclamat imperator de nouăsprezece ori, consul de opt ori, părinte al patriei, proconsul

4. și împăratul cezar Flavius Valerius Constantin, cel pios, fericit, nebiruit august, pontifice suprem, îmbrăcat cu putere de tribun, aclamat imperator de cinci ori, consul, părinte al patriei, proconsul⁸⁸.

6. Între alte orînduiri pe care le-am dat pentru folosul și binele popoarelor, am hotărît mai întîi ca totul să fie îndreptat potrivit vechilor legi și așezămintelor publice ale romanilor, iar creștinii care au părăsit religia strămoșilor lor să poată îmbrățișa părerii mai bune⁸⁹.

85. *De vita Constantini*, I, LVII.

86. Textul original al edictului lui Galeriu (afară de semnătura proprie) ni l-a păstrat Lactanțiu: *De mort. persecut.* XXXIV. Publicarea lui s-a făcut la 30 april. 311. După cîteva zile (în 5 mai 311) Galeriu închidea ochii, de aceea edictul pare a fi fost redactat anterior, de Constantin și de Liciniu, spre a pregăti restabilirea deplină a toleranței în întreg imperiul. Eusebiu dă și el traducerea greacă a edictului, dar în decursul vremii el a suferit o serie de schimbări de expresii.

87. Populație dacică între Dunăre și Carpați.

88. Numele și titlurile lui Liciniu figurează în primele ediții ale *Istoriei* lui Eusebiu, dar în cele următoare n-au mai apărut. Maximin Daja și-a dat consimțămîntul cu greu, cum se va vedea din cartea a X.

89. În text, αἵρεσις.

7. Dar după o anumită socoteală ei au fost cuprinși de o mândrie atât de încâpăținată⁹⁰, încît n-au mai urmat ceea ce fusese hotărît de cei de altă dată și, în loc de ceea ce înșiși părinții lor le statorniciseră mai întîi, ei și-au făcut legile lor proprii, după cugetul lor și cum le înțelege fiecare, așa încît țineau de acum legile lor proprii și s-au strîns laolaltă ici și colo mulțimi pestrițe de oameni.

8. Din această cauză la edictul pe care l-am publicat ca să se reîntoarcă la rînduielele stabilite de strămoși, foarte mulți au fost biruiți de amenințările pri-mejdiei, dar foarte mulți au fost tulburați și au suferit tot felul de chinuri, fiind omorîți în diferite feluri.

9. Iar întrucît cei mai mulți au rămas în aceeași nebunie⁹¹, ne-am dat seama că nu aducem cinstea cuvenită nici zeilor cerești și nici Dumnezeuului creștinilor. De aceea, ținînd seamă de filantropia noastră și de obiceiul statornic potrivit căroră ne-am obișnuit să acordăm iertare tuturor oamenilor, ne-am gîndit că ar trebui să întindem cît mai repede iertarea noastră chiar și în cazul de față pentru ca iarăși să fie îngăduit să existe creștini și să-și clădească din nou casele în care își țineau adunările⁹², numai să nu săvîrșească nimic potrivit ordinii publice. Printr-un rescript special vom încunoștința pe judecători la ce vor trebui să fie atenți⁹³.

10. În schimb, în urma iertării ce le-am acordat, ei vor fi datori să se roage lui Dumnezeu pentru noi în tot chipul, treburile publice să se desfășoare în bună rînduială și să poată și ei trăi fără să fie tulburați în căminurile lor⁹⁴.

11. Prezentul edict a fost tradus din limba latină în cea grecească, așa cum am putut, și acesta era textul lui.

E vremea acum să ne îndreptăm privirea asupra evenimentelor următoare.

XVIII

*Adaos*⁹⁵

1. Încolo, autorul acestui edict, după o astfel de mărturisire, repede a și fost ușurat de suferințe – desigur nu pentru multă vreme – și a murit. Despre el se spune că a fost primul vinovat de acele groaznice persecuții și că multă

90. În text, *πλεονεξία*.

91. *Απόνοία*.

92. Textul original e mai sobru: «ut denuo sint christiani et conciliabula sua componant» (= ca de acum înainte să aibă voie să existe și creștini și să-și formeze adunările proprii); Eusebiu adaugă: «reconstruiri de biserici».

93. Nu e probabil să se fi comunicat acest aliniat.

94. Deci acest edict de toleranță sau «palinodia» «nu era o recunoaștere pocăită a unui păcătos, cum ar fi meritat-o creștinismul» (Lietzmann, *o.c.* p. 57), ci un simplu calcul politic. Dar totuși, creștinii au răsuflat ușurați.

95. Acest «adaos» figurează numai în unele manuscrise ale *Istoriei*.

vreme înainte de a intra în acțiune și ceilalți împărați, a silit pe creștinii din rândurile armatei și mai ales pe cei din palatul lui, să părăsească credința creștină, lipsind pe unii de gradele lor militare, iar pe ceilalți tratându-i într-un mod rușinos și amenințând pe unii chiar cu moartea. În sfârșit, el a fost acela care a îndemnat la persecuție generală pe ceilalți colegi de la tronul împărătesc. Nici sfârșitul acestor oameni nu se cade să fie trecut cu vederea.

2. Patru împărați și-au împărțit între ei puterea supremă. Cei care aveau primul rang după vechime și după onoare, înainte de a se fi scurs doi ani de persecuție, abdicară de la tron, cum am spus-o mai înainte⁹⁶ și trăiră restul vieții ca simpli particulari. Iată în ce chip s-au sfârșit cu ei.

3. Cel care fusese învrednicit de primul loc, după onoare și după vîrstă, a fost mistuit de o boală îndelungată și foarte dureroasă⁹⁷, pe cînd celălalt, care urmase după el, și-a pierdut viața sugrumîndu-se după cum i-ar fi profețit un demon, ca urmare a nenumăratelor crime pe care îndrăznise să le comită⁹⁸.

4. Dintre ceilalți doi, care veneau după ei, cel care deținea ultimul loc, adică tocmai acela despre care am afirmat că ar fi fost inițiatorul întregii persecuții, a îndurat chinurile pe care le-am amintit. În schimb, celălalt, care era înaintea lui, minunatul și preablîndul împărat Constanțiu, după ce și-a încheiat așa cum se cuvine unui împărat timpul de domnie, arătîndu-se foarte primitiv și foarte binevoitor pentru toți – căci într-adevăr a rămas străin de lupta care s-a dus împotriva noastră, a ferit pe supușii care se închinău lui Dumnezeu de nedreptăți și de asupriri, nu a distrus biserici⁹⁹ și nu a urzit nimic rău împotriva noastră – drept răsplată a avut parte de un sfârșit cu adevărat fericit și de trei ori binecuvîntat, lăsînd el însuși împărăția, atunci cînd a murit în liniște și în mîrire, fiului său adevărat, urmașul său legitim la tron, suflet cu totul înțelept și prea evlavios.

5. Acesta a și fost îndată proclamat de către ostași împărat și august și s-a arătat imitator al evlaviei paterne față de învățătura noastră¹⁰⁰. Acesta a fost, așadar, sfârșitul celor patru suverani de care am vorbit mai înainte și care a venit pentru fiecare din ei la timp diferit¹⁰¹.

6. Dintre ei numai unul singur, pe care adineaori l-am amintit, a făcut cunoscut, în înțelegere cu cei primiți mai apoi la conducere, mărturisirea pe care am citat-o mai înainte, comunicîndu-o tuturor prin textul scris pe care l-am adăos aici.

96. Dioclețian și Maximian. Cf. Lactanțiu, *De mort. persec.*, XVII.

97. E vorba de Dioclețian. Cf. Lactanțiu, *De mort. persec.*, XVII.

98. Maximian, Lactanțiu, *ibid.*, XXVIII-XXX.

99. Exagerat; au existat și în sectorul condus de Const. Hlor biserici dărimate.

100. A se vedea mai sus: VIII, XIII, 12-14.

101. Dioclețian a bolit îndelung. A murit abia în anul 316. Constanțiu Hlor s-a dus cel dinții (306). După el a murit Maximian (310), iar Galeriu, în 311.

CARTEA A NOUA

I

Despre falsa destindere

1. Conținutul retractării poruncilor împărătești amintite mai sus a fost afișat pretutindeni în Asia și în ținuturile învecinate. Pe vremea când aveau loc aceste lucruri, Maximin, tiranul Orientului¹, omul cel mai nelegiuit și dușmanul cel mai înverșunat al credinței în Dumnezeu cel peste toate nu se împăca deloc cu aceste documente. De aceea, în locul edictului amintit el a poruncit prin grai viu dregătorilor supuși ascultării sale ca să înceteze persecuția împotriva noastră. Întrucât însă nu putea să se împotrivescă în alt chip ordinului dat de superiorii săi, el a ținut ascuns actul respectiv și și-a dat silința ca în ținuturile sale să nu se publice acel edict, poruncind dimpotrivă prin ordin verbal dregătorilor săi să înceteze persecuția împotriva noastră. Dar aceștia își comunicară unul altuia conținutul acestei invitări.

2. Astfel, Sabin, care avea gradul cel mai înalt între ei², a comunicat guvernatorilor tuturor celorlalte ținuturi dispoziția împărătească printr-o epistolă scrisă în latinește și al cărei text în traducere sună în chipul următor³: «Majestatele lor mai marii noștri și prea străluciții noștri împărați⁴ au

3. hotărât încă de mai de mult cu cea mai statornică și sfântă stăruință să îndrepteze cugetele tuturor oamenilor spre drumul cinstit și drept al vieții, pentru ca chiar și cei care păreau că urmează unor obiceiuri străine de cele ale romanilor să se poată închina în chip cuviincios zeilor nemuritori.

4. Dar încăpăținarea unora și îngustimea de cuget a anumitor oameni s-a abătut atât de departe încât n-au putut fi scoși din ideile lor nici prin tâlmăcirea corectă a poruncii date și nici să se teamă de pedepsele la care se expun.

1. După cum s-a văzut din cele de mai sus (nota 88), Maximin Daja nu a semnat edictul din 311. El urma s-o facă într-un mod deosebit de ceilalți.

2. Sabin pare să fi deținut demnitatea de prefect al pretoriului pe lângă Maximin.

3. Rufin crede că prin această «dispoziție împărătească» trebuie înțeles edictul lui Galeriu, ceea ce nu e adevărat. «Dispoziția» nu s-a păstrat în toate variantele manuscrise ale *Istoriei* lui Eusebiu, ci numai în cele numerotate de Schwartz cu siglele A.T.E.R., adică primele 4 din cele 10 pe care le folosește la ediția critică. Faptul că se pomenesc în ea cuvinte mai blinde («că prin nici un mijloc nu s-a reușit să întoarne pe creștini de la cultul lor»), l-a indus în eroare pe Eusebiu. El nu va fi cunoscut de la început edictul lui Galeriu.

4. Se face aluzie la edictul zis al lui Galeriu.

5. Întrucît, totuși, în felul acesta mulți s-au expus ei înșiși primejdiei, pe temeiul bunătații firești a cugetului, majestățile lor, stăpînii noștri, prea puternicii împărați au găsit de bine că e străin de hotărîrea lor proprie și preasfîntă să arunce pe oameni pentru un astfel de motiv într-o primejdie atît de mare, de aceea au hotărît să scrie Luminăției Tale, prin mijlocirea smereniei mele, ca dacă vreunul dintre creștini a găsit de bine să urmeze credința propriului său popor, tu ai datoria să-l ferești de supărări și de primejdii și pe nici unul dintre ei să nu-l mai socotești vrednic de pedeapsă pentru astfel de motive. Căci de multă vreme s-a stabilit că ei nu pot fi convinși pe altă cale să se lăse de părerile lor atît de încăpăținate.

6. De aceea să scrii, Luminăția Ta, curatorilor⁵, strategilor⁶ și mai marilor fiecărui tîrg⁷ să știe că, de acum înainte, nu mai au voie să pună în discuție acest edict (privitor la creștini, *n. tr.*⁸) față de cele de mai sus pentru fiecare eparhie...».

7. Crezînd că hotărîrea comunicată lor prin această epistolă era adevărată, ei au popularizat-o prin scrisori adresate curatorilor, strategilor și dregătorilor de la țară. Și în acest sens ei nu s-au mulțumit să execute aceste porunci doar prin scrisori și prin multe alte documente, ci, ca să împlinească mai bine dorința împărătească, ei au pus în libertate pe toți cei care mai rămăseseră închiși în temniță din pricina credinței lor în Dumnezeu, după cum au eliberat și pe cei care fuseseră pedepsiți să muncească în mine. Aceasta pentru că se gîndeau că așa-i place cu adevărat împăratului. Dar ei se înșelau.

8. Pe cînd decurgeau astfel lucrurile, dintr-odată, așa cum iese o lumină strălucitoare din întunericul nopții⁹, în fiecare oraș au putut fi văzute biserici pline, numeroase adunări cu mulțime de participanți și mai ales obișnuitele slujbe bisericești. Nu mică era și mirarea necredincioșilor păgîni în fața acestei schimbări mari și neașteptate a lucrurilor, exclamînd: «mare și singur cu adevărat sfînt este Dumnezeul creștinilor!»

9. Ca unii care suportaseră cu credincioșie și curaj lupta persecuțiilor (creștinii) își regăseau din nou îndrăzneala în fața tuturor. În schimb, cei care se îmbolnăviseră sufletește și care își pierduseră înainte tăria de cuget se grăbeau acum și ei voioși după reînsănătoșire, rugînd pe cei ce rămăseseră tari și cerînd o mîină de ajutor ca și lor să le fie Domnul milostiv¹⁰.

5. Curatorii orașelor erau un fel de inspectori financiari.

6. Magistrați superiori numiți așa mai ales în Orient. Ei aveau grade militare.

7. În text *πάγῳι* din latinescul «pagus», avînd în frunte magistrați sau prefecti.

8. Aluzie probabil la un edict anterior prin care se ordonase persecuția.

9. *II Cor.*, 4, 6.

10. Reiese de aici că au fost și între creștini destui care, dacă nu au apostaziat, totuși au trecut prin probe grele.

10. De asemenea, aleșii luptători pentru credință eliberați de aspra suferință a minelor se întorceau și ei voioși și mândri la casele lor, trecînd prin toate orașele, plini de o fericire de nedescris și de o încredere greu de exprimat prin cuvinte.

11. Pe marile drumuri și prin piețele publice cete numeroase de mărturisitori își continuau drumul lăudînd pe Dumnezeu în cîntece și psalmi, pentru că cei care puteau fi văzuți înainte puși la chinuri crude și alungați din patria lor, puteau fi văzuți acum cu fețele surîzătoare și veseli regăsindu-și căminurile lor. Așa se explică de ce chiar cei care strigau mai înainte împotriva noastră, acum se bucurau și ei împreună cu noi de ceea ce s-a întîmplat, văzînd această priveliște neașteptată¹¹.

II

Schimbarea ce a urmat

Dar ca unul care ura binele și care nu putea vedea pe oamenii buni, tiranul acesta nu putea răbda așa ceva. În calitatea lui de stăpîn, cum am zis, peste ținuturile orientale, el n-a îngăduit să se aplice nici șase luni ceea ce se hotărîse, de aceea a uneltit cît a putut ca să strice pacea¹². Mai întîi a încercat, sub un pretext oarecare, să ne împiedice să ne mai întrunim în cimitire¹³. După aceea a pus la cale să se trimită împotriva noastră o delegație din care făceau parte niște oameni răi: el ațîțase adică pe cetățenii din Antiohia să-i ceară ca un favor împărațesc să nu se mai îngăduie pe viitor nici unui creștin să mai locuiască în acest oraș! Și a intervenit ca acest lucru să-l ceară și alții. Căpetenia uneltirii acesteia era antiohianul Teoteknos, un șarlatan crud și înclinat spre vrăjitorie, om cu totul străin de semnificația numelui lui¹⁴. Se pare că el era conducătorul finanțelor orașului.

III

Despre idolul ridicat recent în Antiohia

Mult s-a războit cu noi acest om, care a întrebuițat cu rîvnă toate mijloacele ca să alunge din oraș pe ai noștri, ca și cum ei ar fi niște tîlhari nelegiuiți

11. VIII, XIV, 7; IX, I, 1.

12. Pe bună dreptate afirmă G. Bardy (*Eusebe*, III, p. 47) că Maximian nu va fi așteptat pînă la finea anului 312 ca să trimită prin Sabinus «dispoziția» de care am vorbit mai sus. Ci auzînd că Galeriu a murit în 5 mai 311 el va fi acționat rapid ocupînd provinciile Asiei și Bitiniei (care fuseseră ale lui Galeriu), înțelegîndu-se cu Liciniu ca să-i rămîină ținuturile la vest de Bosfor. În situația aceasta, data expediției lui Maximian va fi fost prin nov. 311. Imediat a și început persecutarea creștinilor.

13. Chipurile, din motive de moralitate publică.

14. Teoteknos = copilul lui Dumnezeu.

pe care-i scotocești prin ascunzătoare. Prin calomnie și învinuiri, el a născocit tot felul de procedee împotriva noastră, făcîndu-se pînă la urmă vinovat și de moartea foarte multora. În cele din urmă a ridicat un idol dedicat lui Jupiter Filios¹⁵, în cinstea căruia a născocit diferite procedee de magie și de vrăjitorie, în care scop a scornit ceremonii și inițieri nelegiuite, iar ca adaos a inventat un soi de purificări dezgustătoare. Ca s-i mărească faima, el lega noul idol și de persoana împăratului, în care scop a rînduit și niște prooroci mincinoși. Iar prin lingușiri care-i plăceau împăratului, el ațîța pe demoni împotriva creștinilor, spunînd că Dumnezeu însuși ar porunci să fie alungați creștinii dincolo de zidurile orașului și de ținuturile înconjurătoare pe motiv că ei ar fi oameni periculoși.

IV

Unele plîngeri adresate împotriva creștinilor

1. După ce i-a reușit aceasta lui Teotecnos, toți ceilalți slujbași care se aflau sub aceeași stăpînire au început să se străduiască în aceeași direcție. Căci guvernatorii ținuturilor au băgat de seamă că acest lucru era pe placul împăratului și astfel comunicară celor din subordinea lor să facă și ei la fel¹⁶.

2. Cînd tiranul a aprobat și decretele guvernatorilor, atunci s-a aprins din nou flacăra persecuției împotriva noastră. În toate orașele erau rînduiți de către Maximin însuși (cu gradul de preoți ai idolilor, iar peste ei și unii mari-preoți) cei care se distinseseră înainte ca dregători ai orașelor și care se remarcaseră ca atare în serviciile lor. Acești dregători dovedeau mare rîvnă în împlinirea slujbelor închinat idolilor¹⁷.

3. Ciudata superstiție care a pus stăpînire pe împărat mîna, ca să o spunem pe scurt, pe toți cei care se lăsau ispitiți de ea, conducători și ascultători, să facă orice împotriva noastră numai să cîștige bunăvoința lui. Pentru binefacerile pe care nădăjduiau că le vor primi, ei îi arătau această mare favoare de a cere chiar și moartea noastră și să scornească față de noi mereu alte și alte nedreptăți.

15. Deci un fel de Iupiter, patronul prieteniei, cam în genul în care a fost și cel din Dafne, cartierul cunoscut al Antiohiei, despre care ne vorbesc Iulian Apostatul și mai tîrziu sfîntul Ioan Hrisostom în predica despre Sfîntul Vavila. Episodul privitor la Teoteknos a fost introdus de Eusebiu mai tîrziu, cum reiese din faptul că în unele variante manuscrise el nu este amintit.

16. În 1892, a fost descoperit pe o inscripție din Lidia (vestul Asiei Mici în localitatea Aricanda) textul unei astfel de petiții trimise «auguștilor» împărați Maximin și Liciniu, din partea provinciilor Licia și Pamfilia, în care cerea să se suprimă cultul odios al creștinilor, care să și fie alungați din orașe. Textul ei a fost editat de H. Grégoire în *Inscriptions chrétiennes d'Asie Mineure*, Paris 1922, pag. 95.

17. A se vedea cele spuse mai înainte, VIII, XIV, 9.

V

Despre unele «memorii» sau «acte» născocite

1. Plăsmuind atunci scrierea așa numită *Acte ale lui Pilat* îndreptate împotriva Mîntuitorului¹⁸, pline de toată blasfemia împotriva lui Hristos, ei au expediat-o cu aprobarea autorităților în toate țările supuse ascultării lui, iar prin programe speciale ei recomandau ca pretutindeni, atît la țară cît și la oraș, ele să fie afișate spre a fi văzute de toți, iar directorii de școli să aibă grijă să le pună la îndemîna copiilor ca manual de învățătură, cerîndu-le să le învețe pe de rost.

2. În timp ce poruncile au fost duse la împlinire așa cum am văzut, altcineva, un comandant militar, căruia romanii îi spun «dux»¹⁹, a poruncit să fie arestate în Damascul Feniciei²⁰ cîteva femei de moravuri ușoare, pe care le-a luat dintr-un local public amenințîndu-le că vor fi supuse la chinuri, forțîndu-le să declare în scris că înainte ele fuseseră creștine și că văzuseră la creștini fapte rușinoase, căci ei săvîrșesc fărădelegi chiar și în biserici²¹. El le-a mai poruncit să declare tot ce voia el spre a calomnia credința noastră. A transcris apoi și în *Acte* vorbele lor, comunicîndu-le împăratului, și acesta a poruncit să publice și această scriere în tot locul și în toate orașele.

VI

Despre martirii din vremea aceea

1. Dar nu peste mult timp acest militar și-a făcut-o cu mîna sa și astfel și-a primit pedeapsa pentru răutatea lui. Pe noi însă din nou ne-au lovit surghiunul și grelele persecuții, precum și îngrozitoarele măsuri luate împotriva noastră de guvernatorii din toate ținuturile, așa încît unii din cei care își cîștigaseră mare faimă în propovăduirea cuvîntului dumnezeiesc erau ridicați fără milă și osîndiți la moarte. Trei dintre aceștia, din orașul Emesa în Fenicia, din pricină că s-au declarat creștini au fost dați să fie aruncați la fiare. Unul dintre ei, cu numele Silvan²², era episcop foarte înaintat în vîrstă, căci deținuse acest serviciu vreme de patruzeci de ani împliniți.

18. Eusebiu este singurul, mai bine zis primul care afirmă că statul roman a intervenit oficial să se introducă un învățămînt anticreștin, în care scop s-a prelucrat (potrivit celor spuse mai sus, I, IX, 4) pretinsul raport făcut de Irod împăratului Tiberiu, despre care foarte de timpuriu au scris și sfîntul Iustin (*Prima Apologie* XXXV, XXXVIII), Tertulian (*Apologeticum* XXI) și *Actele apocrife ale lui Petru și Pavel*.

19. «Dux» (στρατοπεδάρχης) era căpetenia militară a unei provincii.

20. Încă Dioclețian a împărțit în două Fenicia: cea maritimă și cea de lîngă Liban cu capitala Emesa. Damascul era centru comercial în cea de a doua. A se vedea harta în Heussi-Mulert: *Atlas zur Kirchengeschichte*, ed. II, Tübingen 1919, harta I.

21. Expresii folosite de Eusebiu pentru locașul de cult (biserica): κυριακὸν = IX, V, 2; IX, X, 10; βασιλειῶν; νεῶς, οἶκον προσευκτῆριον κῶλον: V, XVI, 4. Uneori se transforma în biserică un vechi locaș al idolilor.

22. Cronologic, martirii amintiți acolo nu aparțineau epocii respective, ci celei descrise acum.

2. Tot în aceeași vreme condusesse și Petru în chip strălucit comunitatea din Alexandria, ajungînd în urma vieții sale virtuozose și a cunoașterii adînci a Sfințelor Scripturi o mare podoabă a episcopilor, cînd, fără nici un motiv și cu totul pe neașteptate, a fost arestat și fără să fi fost judecat i s-a tăiat capul probabil în urma unui ordin dat de împăratul Maximin. Deodată cu el au mai îndurat aceeași moarte și mulți alți episcopi din Egipt²³.

3. Tot astfel și Lucian, presbiter al comunității din Antiohia, un bărbat minunat în toate privințele, dar mai ales prin aspra lui viețuire și cunoașterea adîncă a Sfințelor Scripturi, a fost dus în orașul Nicomidia, unde petrecea atunci împăratul și, după ce a apărut în fața lui învătătura pe care o mărturisea, a fost aruncat în închisoare și omorît²⁴.

4. Atîtea suferințe ne-a adus într-un răstimp atît de scurt acest dușman al binelui, care a fost Maximin, încît persecuția pe care el a provocat-o a fost mult mai cruntă decît cea dinainte.

VII

Despre un edict împotriva noastră afișat pe un stîlp

1. În mijlocul orașelor, gravate pe un stîlp de aramă, cum nu se mai întîmplase pînă atunci, așa se afișau plîngerile înaintate împotriva noastră, precum și rescriptele cuprinzînd ordinele împărătești respective. În școli copiii purtau zilnic în gură numele lui Iisus, al lui Pilat și așa numitele *Acte* plăsmuite în scop de batjocură.

2. Aici socot că ar trebui să reproduc tocmai acest edict al lui Maximin, afișat pe unul din stîlpi, pentru ca să fie pusă alături de lăudăroasa și îngîmfata aroganță a acestei vrăjmășii pe care el o arăta împotriva lui Dumnezeu, sfința, neadormita dreptate a lui Dumnezeu, cu care judecă și pedepsește El pe cei necredincioși și cu care urgisește orice păcat. Împins de această ură, (împăratul) s-a grăbit să compună el însuși ordonanța privitoare la creștini și redactarea ei sub formă de lege scrisă.

3. Copia după traducerea rescriptului, dat drept răspuns la plîngerile adresate împotriva noastră, așa cum a fost afișat pe un stîlp din Tir²⁵:

«Iată că în sfîrșit, sărmana îndrăzneală a cugetului omenesc a prins puteri scuturînd și împrăștiind întunecimea și negurile rătăcirii, care mai înainte

23. Sfințul Petru de Alexandria e socotit ca ultimul martir, anul 312.

24. VIII, XIII, 2.

25. Acest document e un răspuns «mieros» dat de împăratul Maximin locuitorilor orașului Tir, care, asemenea celor din Aricanda, i-au cerut să îndepărteze pe creștini din orașe. Originulul actului a fost redactat latinește, iar Eusebiu l-a tradus în grecește cu oarecari stîngăcii. Cînd redacta pentru prima oară cartea a IX-a a *Istoriei* sale, Eusebiu nu cunoștea acest rescript.

țineau amortite simțămintele oamenilor nu atât nelegiuiți, cât mai ales nenorociți din pricină că erau învăluiți în umbra primejdioasă a neștiinței. Acum ei și-au dat seama că Pronia binefăcătoare a zeilor nemuritori este cea care guvernează și susține lumea».

4. «E un lucru de necrezut să spui cât de îmbucurător, cât de dorit și de plăcut este pentru noi să vedem că prin aceasta ați dat dovadă puternică despre simțămintele voastre pline de evlavie. Se știa și pînă acum de toată lumea ce atenție și ce mare cinste dați voi zeilor nemuritori. Crediința în ei nu se arată prin vorbe, fără înțeles, ci printr-un șir neîntrerupt de fapte vrednice».

5. «De aceea poate fi numit orașul vostru pe bună dreptate «sediul și sălașul zeilor nemuritori», în orice caz dovezi numeroase arată că el înflorește datorită petrecerii la voi a zeilor cerești»²⁶.

6. «Și iată că acum, cînd orașul vostru neglijează ceea ce ar fi trebuit să pună la inimă, disprețuind rugăciunile pentru binele lui propriu – atunci cînd el a înțeles din nou că aderenții acelei blestemată nebunii au început din nou să se înmulțească și să-și reînceapă activitatea care seamănă cu un rug nealimentat și amortit, dar ale cărui flăcări reînsuflețite se înalță într-o vilvătaie puternică – s-a refugiat îndată spre credincioșia noastră ca spre o metropolă a tuturor religiilor și fără nici o întârziere a cerut vindecare și ajutor.

7. E lucru sigur că această idee salvatoare v-a fost inspirată de zei pe urma credinței și evlaviei voastre. Căci de bună seamă că supremul și preamarele nostru Jupiter, care patronează vestitul vostru oraș²⁷, care ferește de orice rău și stricăciune pe zeii voștri părintești, femeile, copiii, căminele și casele voastre, el a fost cel ce a sădit în inimile voastre această voință și v-a arătat și v-a făcut cunoscut ce lucru sfînt, frumos și salvator este să te apropii cu respectul convenit de cultul și de ceremoniile sfînte ale zeilor nemuritori.

8. Căci cine e atât de nebun și atât de fără de minte să nu vadă că binevoitoareii purtări de grijă a zeilor îi datorăm faptul că nici pămîntul nu uită să dea rod semințelor încredințate lui și nici pe plugar nu-l lasă pradă nădejzii înșelătoare, că frica de un război nelegiuit nu vine fără împotrivire pe pămînt, că și atunci cînd temperatura văzduhului se urcă peste măsură, totuși trupurile nu se infectează și nu se îmbolnăvesc de moarte, că nici marea, chiar dacă e

26. *Επιδημία θεῶν* = «petrecerea zeilor» într-un oraș ca Tirul va fi sunat destul de găunos în conștiința locuitorilor lui. Care zei? Cei fenicieni? Cei grecești aduși de cuceririle lui Alexandru cel Mare ori cei romani? Un comentator creștin crede că în acele momente hotărîtoare păgînismul va fi trebuit să cheme mai mulți zei din cer ca să mai poată adormi neîncrederea oamenilor față de credința deșartă a politeismului păgîn. (P. Batiffol, *La paix constantinienne*, Paris, 1914, p. 208–209).

27. Începutul veacului IV adusese în conștiința multîmilor ideea unui zeu suprem, a unui «Sol invictus» («soare nebruit») căruia i s-au închinat multe inscripții și temple și de care se va resimți însuși Constantin cel Mare, dar toate acestea erau în agonie de acum.

biciuită de furtuni încît valurile se ridică amenințătoare, totuși nu-și iese din matcă, nici uraganele neașteptate nu duc pînă la urmă la distrugeri totale, tot așa nici pămîntul, doica și mama tuturor, să nu se zguduie pînă în adîncurile lui pierzîndu-și temeliiile într-un cutremur universal și nici munții care stau îngrămădiți pe el nu sînt înghițiți de hăurile prăpăstiilor. Oricine știe că astfel de rele și altele poate și mai mari ne-au încercat adeseori²⁸.

9. Ori toate acestea ni s-au întîmplat numai din pricina primejdioasei rătăcirii și deșartei nebunii a acestor oameni nelegiuți atunci cînd rătăcirea s-a înmulțit în sufletele lor și a acoperit, ca să zicem așa, cu rușinile ei toate ținuturile lumii».

10. După alte cîteva pasaje continuă așa:

«Să privească numai semănăturile de pe întinsele cîmpii: secerișurile sînt înfloritoare, spicele se unduiesc, livezile după o ploaie binefăcătoare sînt presărate cu plante și cu flori, văzduhul e iarăși calm²⁹ și blînd.

11. Toate să se bucure de faptul că datorită pietății noastre, cinstei și ceremoniilor sfinte aduse zeilor forța atotputernicului și vijeliosului Marte a fost îmblînzită și că, bucurîndu-se de această pace senină, ei pot să fie toți fericiți!³⁰ Și chiar și cei care odată îndreptați de această oarbă rătăcire și-au revenit la cugetări mai drepte și mai frumoase, să se bucure și ei pentru ca, odată salvați ca dintr-o furtună neașteptată și dintr-o boală grea, să guste din nou din bucuria dulce de a trăi de acum înainte fericiți!

12. În schimb, pe cei care vor mai rămîne în blestemata lor nebunie să-i alungați și să-i îndepărtați de orașul vostru și de împrejurimile lui, așa după cum mi-ați cerut-o, pentru ca, drept răsplătire pentru lăudabila voastră rîvnă, orașul vostru să fie ferit de orice pată și nelegiuire și după propria voastră dorință să se dedice ceremoniilor sfinte ale zeilor nemuritori cu venerația care li se cuvine.

13. Iar ca să știți cîtă plăcere mi-a făcut cererea voastră, pe lingă cererile voastre și în afară de insistențele voastre și ca să înțelegeți cît de mult dorește sufletul meu binefacerea, iată acordăm Luminăției voastre pentru devotatele tale simțăminte un har atît de mare după cît îl veți dori.

14. Fie ca și de acum înainte să lucrați tot așa și să primiți aceeași favoare, pe care o veți primi fără întîrziere. Această favoare dată orașului vostru va aduce pentru toate veacurile o dovadă despre devotamentul vostru scump față de zeii cei nemuritori și va arăta fiilor voștri și urmașilor voștri că ați primit

28. Ideea de Providență o predică cei mai mulți filosofi din epoca imperiului. Ca să nu mai pomenim decît de Cicero (*De natura deorum*) și de Plutarh. În același timp însă creștinii deveniseră vina și ținta nedreaptă pentru toate cataclismele naturale (Tertulian, *Apol.* XL-XLI etc.).

29. Text corupt.

30. Pasaj încîlcit, cu contradicții.

prin bunăvoința noastră răsplăți drepte, potrivit vederilor care îndrumă gândurile voastre».

15. Aceste măsuri luate împotriva noastră erau afișate în fiecare ținut și prin ele îndeapătau, cel puțin după judecata omenească, orice nădejde de mai bine pentru noi. Aceasta sună cam în genul celor spuse în Scriptură: «Ca să amăgească, de va fi cu puțință, și pe cei aleși»^{30a}.

16. Dar tocmai pe cînd la cei mai mulți nădejdea era aproape nimicită de frică³¹ și cînd, în unele ținuturi cei care aveau sarcina să afișeze edictul redactat împotriva noastră se aflau încă pe drum și nu-și duseseră la îndeplinire misiunea lor, tocmai atunci Dumnezeu cel care luptă pentru Biserica Sa va strînge așa zicînd frîul mîndriei acestui tiran și va arăta că cerul se luptă și el împreună cu noi și pentru noi.

VIII

Despre evenimentele ulterioare: foamete, ciumă și războaie

1. În iarna aceea pămîntul fusese lipsit de ploile obișnuite. În schimb a izbucnit o foamete neașteptată³², iar pe deasupra a apărut și ciuma și deodată cu ea încă o boală, care se manifestă prin inflamare, de aceea e și numită «antrax» tocmai după înfățișarea ei asemănătoare cărbunelui (antracit)³³. Această boală se răspîndea încet – încet în tot organismul și punea pe cei ce se îmbolnăveau de ea în multe primejdii. Ea ataca îndeosebi ochii în chip atît de rebel încît numeroși bărbați, femei și copii au ajuns să orbească.

2. Pe lîngă aceste suferințe tiranul ne-a mai adus și un război împotriva armenilor, care din vechime se numărau între prietenii și aliații romanilor³⁴. Aceia fiind și creștini, împlinindu-și cu rîvnă datoriile lor față de dumnezeire, acest dușman al lui Dumnezeu a încercat să-i silească să aducă jertfe idolilor și demonilor, de aceea din prieteni ei s-au făcut dușmani și din aliați, vrăjmași.

3. Toate acestea s-au întîmplat în unul și același timp și astfel îndrăzneala fără rușine a tiranului s-a ridicat și împotriva lui Dumnezeu, căci se lăuda cu obrăznicie că din pricina rîvnei lui pentru idololatrie și a războiului pe care ni l-a declarat n-au fost în împărăția sa nici foamete, nici ciumă și nici război. Dar pe de altă parte deodată cu aceste nenorociri s-au anunțat și semnele căderii sale.

30a. Matei, 24, 8–10; 24, 24.

31. Luca, 21, 26.

32. Lactanțiu, *De mort. persecut.* XXXVII.

33. Boală infecțioasă localizată mai ales la plămîni, traiectul gastro-intestinal și țesuturile exterioare inclusiv ochii. Numirea populară e «dalac» sau cărbune (ծղբն).

34. Armenia a fost primul stat încreștinat încă înainte de anul 300 (cam pe la anul 280). Potrivit tratatului din anul 297 Armenia își păstra autonomia administrativă (Cf. *Istoria bisericească universală*, I, București, 1975, p. 197).

4. Tiranul ducea așadar război nefericit contra armenilor, pe cînd ceilalți locuitori din orașele supuse lui pătimeau cumplit de foamete și de ciumă. Pentru o singură măsură de grîu se plăteau 2500 de drahme³⁵.

5. Cu miile mureau oamenii în orașe, dar și mai mare era numărul celor morți la țară, încît registrele de dare care dovedeau altădată o numeroasă populație la țară, erau acum aproape goale întrucît aproape toți muriseră cu grămada din lipsă de hrană sau din pricina bolilor molipsitoare.

6. Pentru o bucată de pîine mulți și-ar fi vîndut celor care o duceau mai bine tot ce aveau mai scump. Alții, care-și vînduseră avutul rînd pe rînd, se aflau acum în cea mai cruntă mizerie³⁶; iar alții care mestecau în gură resturi de mîncare sau care consumau fără să bage de seamă și plante periculoase își măcinau sănătatea trupului și mureau.

7. Ajunse din pricina mizeriei într-o situație înjositoare, femeii din familii nobile mergeau să cerșească prin piețe. Numai roșeața din obraji lor și îmbrăcămîntea mai trădau vechea lor stare.

8. În același timp, slabi ca niște chipuri moarte, cîte un bărbat mai lupta ici și colo împotriva morții, clătîindu-se să nu cadă de pe picioare, dar adeseori cădeau întinși în mijlocul străzilor, cerînd o bucată de pîine; neavînd în ei decît ultima suflare de viață, ei strigau de foame nemaivînd altă putere decît să spună aceste cuvinte dureroase.

9. Speriați de mulțimea celor ajunși să cerșească, unii din cei pe care îi vedeai că făcuseră parte dintre cei avuți și care săvîrșiseră înainte multe milostenii,recurseră acum la altă atitudine crudă și neîndurătoare fără să se aștepte că nu peste mult îi va ajunge și pe ei aceeași mizerie; rămase de multe zile fără îmbrăcămînt în mijlocul străzilor și a ulițelor, cadavrele multora ofereau trecătorilor cea mai tristă priveliște.

10. Unii au ajuns să mănînce și carne de cîine, motiv care a îndemnat pe mulți să-i omoare, ca să nu turbeze și să devină antropofagi³⁷.

11. Dar cele mai multe jertfe le-a secerat ciuma răpînd familii întregi, îndeosebi pe cele care nu suferiseră de lipsa hranei, așa încît și cei din cercurile celor avuți: guvernatori, dregători și mii de alți funcționari, ca și cum foametea intenționat i-ar fi încredințat ciumei, au murit de moarte neașteptată și foarte rapidă. Nu auzai decît gemete peste tot; în toate ulițele, piețele și stră-

35. Circa 2500 franci francezi.

36. Se cunoaște duritatea cu care pentru a scoate cît mai multe venituri statului s-a făcut recensămîntul persoanelor și bunurilor pe vremea lui Dioclețian și despre care Lactanțiu ne dă un tablou din cele mai sumbre (*De mort. persecut.* XXXIII: recenzorii înregistrau ultimul petec de pămînt, toate exemplarele de araci de vie și de pomi, iar între impozabili figurau adeseori și copii, bătrîni sau chiar morți!).

37. Descrierea acestor stări de lucruri amintește pe cea din cartea a V-a a *Războiului iudaic* al lui Iosif Flaviu.

zile, nu puteai auzi altceva decît plîsete însoțite de muzica de doliu a flautelor și a loviturilor cadențate care le acompaniau ca de obicei.

12. În felul acesta moartea lupta deodată cu cele două arme amintite, cu ciurma și cu foametea, așa încît în scurtă vreme ea a secerat familii întregi, de aceea într-un singur convoi puteai vedea duse deodată cîte două sau trei cadavre.

13. Aceasta a fost plata pentru îngîmfarea lui Maximin și a edictelor îndreptate împotriva noastră în fiecare oraș. Dar tot atunci au fost puse în lumină și dovada săririi într-ajutor a creștinilor și a evlaviei lor față de toți păgînii.

14. Căci într-adevăr în împrejurări atît de nenorocite numai creștinii au fost în stare să săvîrșească fapte de milostenie și de iubire față de om. În fiecare zi unii alergau să îngrijească de muribunzi și de înmormîntarea lor – și erau cu miile cei de care nu se îngrijea nimeni – alții strîngeau laolaltă pe cei lihniți de foame din tot orașul și le împărțeau pîne tuturor, fapt care grăia în fața tuturor oamenilor și astfel se preamărea Dumnezeu creștinilor și se dovedea că singuri ei sînt pioși și credincioși, lucru care se întărea într-adevăr prin fapte³⁸.

15. Prin astfel de întîmplări marele și cerescul apărător al creștinilor după ce și-a arătat prin cele istorisite indignarea și mînia Sa împotriva tuturor oamenilor, ne trimite din nou ca răspuns față de toate suferințele pe care ni le-au produs, raza blîndă și binefăcătoare a purtării Lui de grijă față de noi. După cum în adîncul întunericului a făcut să strălucească din El într-un chip cu totul minunat lumina păcii, arătîndu-ne tuturor oamenilor că singur Dumnezeu a rămas păzitorul destinelor noastre, tot așa ne-a pus El la încercare și ne-a îndreptat prin suferințe, dar apoi, din nou, după ce ne-a îndrumat îndeajuns, El s-a arătat binevoitor și milostiv pentru toți cei ce-și pun nădejdea în El³⁹.

IX

Căderea tiranilor; ultimele lor cuvinte înainte de moarte

1. În chipul acesta Constantin, despre care am spus mai înainte⁴⁰ că a fost împărat, fiu de împărat, om evlavios, născut dintr-un tată foarte evlavios și foarte înțelept, a fost trimis de Împăratul lumii, Dumnezeu și Mîntuitorul nostru, la luptă împotriva tiranilor celor nelegiuți. După ce și-a rînduit ostașii,

38. Paginile acestea pot sta alături de cele ale sfîntului Ciprian din vremea ciumei din anul 252-256. A se vedea T. Bodogae, *Prezența Bisericii în nevoile vremii*, în «Biserica și problemele vremii», Sibiu, 1947.

39. Pilde, 3, 11-12.

40. VIII, XIII, 13-14 și «adaos».

potrivit legilor războiului, într-o vreme cînd și Dumnezeu însuși lupta împotriva lui în chip cu totul tainic, Maxențiu căzu lîngă Roma în puterea lui Constantin⁴¹. Pe de altă parte, tiranul Răsăritului, Maximin, n-a mai trăit nici el multă vreme, ci a căzut și el de o moarte rușinoasă⁴² sub puterea lui Liciniu, care pe atunci încă nu apucase pe drumul nebuliei lui⁴³.

2. Mai întîi⁴⁴ Constantin, care deținea primul loc în imperiu ca demnitate și rang, din mila față de locuitorii Romei tiranizați de Maxențiu și după ce a chemat prin rugăciuni într-ajutor pe Dumnezeu cel ceresc și pe însuși Cuvîntul Său, Mîntuitorul tuturor⁴⁵, a înaintat cu întreaga sa armată să redea romanilor libertatea moștenită din străbuni.

3. Cît privește pe Maxențiu, el și-a pus încrederea, mai curînd în calculele vrăjitorești decît în simțămintele de fidelitate ale supușilor săi, neîndrăznind nici măcar să iasă în afara zidurilor orașului. Mulțimea nenumărată a soldaților săi greu înarmați precum și miile de unități de rezervă⁴⁶ acopereau toate pozițiile, ținuturile și orașele din jurul Romei și din întreaga Italie supusă lui. În schimb, Împăratul Constantin a pornit la luptă, încrezîndu-se în ajutorul lui Dumnezeu. În prima, a doua și a treia întîlnire cu tiranul⁴⁷, Constantin a cîștigat victorii depline și înainta de acum pe întreg frontul Italiei și se apropia de Roma.

4. Apoi, ca să-l cruțe și să nu lupte împotriva romanilor din cauza tiranului, Dumnezeu însuși ca și cum l-ar fi legat cu lanțuri, a dus pe tiran departe de porțile orașului. Minunea întîmplată altădată împotriva nelegiuitorilor – pe care mulți nu vor s-o creadă, socotind c-ar fi o născocire, dar pentru credincioși ea este vrednică de crezare, fiindcă e istorisită în Cărțile sfinte – prin evidența ei se confirmă, simplu vorbind, atît pentru credincioși cît și pentru necredincioșii care au văzut așa ceva cu ochii lor proprii.

5. Așa cum pe vremea lui Moise și a neamului – pe atunci credincios – al evreilor «carele lui Faraon și puterea lui le-a aruncat în mare; pe cei aleși i-a înfundat în Marea Roșie, cu marea i-a acoperit»⁴⁸, tot așa și Maxențiu și solda-

41. Despre lupta lui Constantin împotriva lui Maxențiu există o bibliografie imensă. Cf. *Istoria bisericească universală* F. p. 108.

42. În anul 313–314.

43. Eusebiu înțelege prin «nebulie» (μυβία) = persecuție.

44. Următoarele zece paragrafe ale acestui capitol (2–11) sînt reproduse aproape în întregime în *De vita Const. I, XXXVII–XL*.

45. E interesant că în *Istoria* sa Eusebiu nu vorbește despre convertirea lui Constantin decît aceste puține cuvinte («a chemat în ajutor pe Dumnezeul cel ceresc...»). Amănunte despre convertirea lui Constantin ne dă numai Lactanțiu în *De mort. persec. XLIV*.

46. Hopliții (=soldați greu înarmați) precum și rezerviștii lui Maxențiu ar fi fost după unii în număr de 150.000, după alții de 100.000, după alții 90.000, pe cînd ai lui Constantin, 20.000. Desigur, cifrele sînt exagerate.

47. La Torino, apoi la Brescia.

48. Ieș., 15, 4–6 (ed. 1914).

ții lui cei greu înarmați și lăncierii lui «afundatu-s-au întru adînc ca o piatră»⁴⁹ atunci cînd, fugind de puterea lui Dumnezeu care ținea cu Constantin, voia să treacă fluviul care era în fața lui și care i-a fost spre pierzanie atunci cînd a legat țărmurile cu bărci⁵⁰ și și-a făcut cu grijă pod.

6. Despre el se putea spune: «groapă a săpat și a adîncit-o și va cădea în groapa pe care o a făcut. Să se întoarcă nedreptatea lui pe capul lui și pe creștetul lui silnicia lui să se pogoare»⁵¹.

7. Căci așa s-a rupt podul înfiripat peste fluviu, uscatul a dispărut de sub picioare, bărcile pline de soldați s-au afundat într-o clipă în adînc, iar el, cel dintîi, cel mai necredincios dintre oameni dimpreună cu scutierii care-l înconjurau «afundatu-s-au ca plumbul în apă mare», după cum vestise de mult proorocia dumnezeiască⁵². După cum făcuseră însoțitorii lui Moise, marele slujitor al lui Dumnezeu, (chiar dacă nu cu vorba, măcar cu fapta), tot așa și cei care au cîștigat biruința cu ajutorul lui Dumnezeu ar putea și ei cînta și repeta imnul îndreptat împotriva vechiului tiran «să cîntăm Domnului căci cu slavă S-a prea slăvit. Pe cai și pe călăreți în mare i-a aruncat. Tăria mea și mărirea mea este Domnul, căci El m-a izbăvit»⁵³. «Doamne, cine este asemenea Ție între dumnezei? Cine este asemenea Ție întru sfințenie? Proslăvit întru sfinți, minunat întru slavă, făcînd minuni»⁵⁴.

9. Acestea și multe altele asemenea și înrudite lor le-a cîntat Constantin prin faptele sale, lui Dumnezeu, comandantul suprem și urzitorul biruinței, atunci cînd a intrat în Roma cu cîntări de laudă. Cu toții, de la copii mici și femei, pînă la membrii senatului în frunte cu «perfectissimus»⁵⁵ și tot poporul roman l-au primit cu privirile sclipind de bucurie, din inimă, ca pe un liberator, mîntuitor, binefăcător, în cuvinte de laudă și într-o bucurie nemăsurată⁵⁶.

10. În schimb, el, care avea parcă de la fire evlavie față de Dumnezeu, nelăsîndu-se deloc tulburat și nici îngîmfat din pricina laudelor aduse, și-a dat seama numaidecît că ajutorul lui a venit de la Dumnezeu, de aceea a poruncit îndată să pună în mîna statuii lui semnul mîntuitor al patimilor și în timp ce meșterii îi ridicau statuia în cea mai circulată piață din Roma purtînd în mîna

49. Ieș., 15, 5 (ed. 1914).

50. Lupta s-a dat în 28 oct. 312, la Pons Milvius (azi «Ponte Molle»), via Flaminia. Maxențiu construisese și un pod plutitor din pontoane, dar acesta se spune că s-a rupt sub greutatea armatei și însuși Maxențiu s-ar fi înecat în Tibru.

51. Ps. 7, 16-17.

52. Ieș., 15, 10 (ed. 1914).

53. Ieș., 15, 1-2.

54. Ieș., 15, 11.

55. Cel mai distins dintre slujbașii fîscului sau ai secretariatului. Să nu se uite că la romani nu se cunoștea separarea puterilor civile și militare.

56. Exprimare plină de retoricism.

dreaptă același semn mîntuitor, a poruncit să se graveze acolo în limba latină această inscripție cu termenii ei proprii:

11. «prin acest semn mîntuitor, prin această veritabilă dovadă de curaj, am salvat orașul vostru eliberîndu-l de jugul tiranului și am restabilit iarăși «senatul și poporul roman» în vechea lor mărire și faimă, după ce le-am eliberat»⁵⁷.

12. Iar în urma acestor evenimente, însuși Constantin dimpreună cu Liciniu, care pînă atunci nu-și întorsese încă mintea spre nebunia⁵⁸ în care va cădea mai tîrziu, au rînduit de comun acord și prin hotărîre de bună voie o lege desăvîrșită și deplină în favoarea creștinilor. Lui Maximin, care domnea încă peste popoarele din Orient, cu a căror prietenie se lăuda, cei doi i-au trimis o informare privind minunile săvîrșite de Dumnezeu în favoarea lor precum și biruința cîștigată asupra tiranului și, desigur, și legea (privitoare la creștini *n.tr.*)⁵⁹.

13. Celălalt tiran⁶⁰ s-a supărat foarte tare de cele ce a auzit, dar n-a vrut să pară că rămîne în urma altora nici că desființează ceea ce poruncise și el de teama celor care dăduseră altfel de ordine. De aceea a trimis guvernatorilor aflați sub ascultarea lui, ca și cum ar plecă de la el, acest prim rescript în favoarea creștinilor, în care își atribuie în chip mincinos fapte pe care nu le-a săvîrșit niciodată.

IX

*Copie de pe traducerea scrisorii lui Maximin: creștinii să nu mai fie persecutați*⁶¹

1. «Jovius Maximin August către Sabin»⁶².

Sînt convins că știți, atît Luminăția Ta, cît și toți oamenii, că stăpînii și părinții noștri Dioclețian și Maximian, cînd au văzut că aproape toți oamenii au părăsit cinstirea zeilor ca să se lipească de poporul creștinilor, au hotărît pe bună dreptate că toți cei care au părăsit cultul zeilor nemuritori trebuie să fie întorși iarăși la acest cult, prin bătaie și pedeapsă publică.

2. Dar atunci cînd preluam pentru prima oară, în împrejurări favorabile, conducerea peste Orient și am înțeles că în unele locuri foarte mulți din oame-

57. *De vita Constantini I*, 40. Pînă cînd și-a scris această *Istorie* Eusebiu nu pare a fi cunoscut apariția crucii pe cer. Pe de altă parte așezarea în Forum a statuii reprezentînd pe Constantin-Apollo (cum s-a spus) și alături crucea creștină n-ar fi aprobat-o nici Senatul Roman.

58. În forma aceasta fraza a fost adăugată cu ocazia ultimei redactări. În redactarea inițială textul cuprindea după numele lui Liciniu și titlul de «august».

59. Aceasta e așa numitul «Edict de la Milan», care se va fi publicat la începutul lui 313, sau poate încă în 312. Desigur că importanța lui era mai mare pentru Răsărit, căci în Apus persecuțiile nu mai erau actuale.

60. Maximin.

61. Scrisoarea lui Maximin datează din 312, an care urmă intrării lui în Nicomidia.

62. Despre el s-a vorbit mai sus: IX, I, 2.

nii care pot să fie folositori statului au fost surghiuniți de judecători din motivul amintit, am dat porunci fiecărui judecător ca pe viitor nici unul din ei să nu se mai poarte urit cu supușii, ci să-i readucă pe oameni la cultul zeilor prin cuvinte frumoase și prin îndemnuri convingătoare.

3. Urmarea a fost că în urma ordinelor pe care le-am dat, judecătorii mi-au dat ascultare și nu s-a mai întâmplat nimănui ca să fie exilat și maltratată, ci dimpotrivă, pentru că nu li s-a mai întâmplat nimic neplăcut, au fost readuși la cinstirea zeilor⁶³.

4. După aceea, atunci când anul trecut soseam cu bine la Nicomidia⁶⁴ și m-am stabilit acolo, unii cetățeni ai acestui oraș au venit la mine cu statui ale zeilor și mi-au cerut cu insistență să nu mai îngădui nicicum unui asemenea popor (ca cel creștin, *n. tr.*) să mai locuiască în țara lor.

5. Când însă am aflat că o foarte mare parte din oamenii de această credință locuiau în aceste ținuturi, le-am răspuns că aș fi aprobat bucuros cererea lor, dar că m-am convins că așa ceva nu întrunește părerea generală, de aceea să se hotărască fiecare după propria lui alegere dacă stăruie în această superstiție ori vrea să recunoască cultul zeilor⁶⁵.

6. Cu toate acestea m-am văzut nevoit ca atât locuitorilor din Nicomidia, cât și celor din alte orașe, care mi-au prezentat cu multă insistență și ei astfel de cereri, ca adică nioi un creștin să nu mai locuiască în acele orașe, să le dau un răspuns prietenesc pentru că și împărații anteriori au observat aceeași atitudine și că chiar zeii, prin puterea cărora trăiesc toți oamenii și cu ajutorul cărora se păstrează ordinea publică, sînt de părere ca eu să confirm o astfel de cerere pe care orașele au prezentat-o în folosul cultului divinităților lor.

7. Așadar, cu toate că și mai înainte și s-a scris și probabil chiar prin decret și s-a pus în vedere să nu te porți aspru cu cetățenii care ar dori să-și țină astfel de obiceiuri⁶⁶, ci să-i tratezi cu îngăduință și cu blîndețe ca să nu aibă de suferit nici din partea «beneficiarilor»⁶⁷ și nici a oricui ar batjocori sau i-ar stoarce de bani⁶⁸, am găsit de bine ca să reamintesc Domniei Tale și prin prezentele scrisori că ești dator să recunoști acestor eparhioți ai noștri libertatea de închinare lui Dumnezeu.

8. Prin urmare, dacă cineva din propria lui alegere crede că trebuie să i se recunoască cultul zeilor, atunci se cade să îi aprobi. Dar dacă unii vor să-și urmeze propriul lor cult, lasă-i la libera lor alegere⁶⁹.

63. Aici se pare că face aluzie la rescriptul din IX, I, 3.

64. După moartea lui Galeriu (30 april 311) primul gând al lui Maximin a fost să ocupe ținuturile foste ale lui Galeriu, inclusiv Nicomidia.

65. Aici Maximin e de rea credință. În realitate, el n-a lăsat la «propria alegere», ci a persecutat crunt.

66. E vorba de creștini.

67. Ofițeri de poliție.

68. Σεισμοὺς = concussiones = scoaterea de bani prin amenințări, stoarceri fiscale.

69. În sfîrșit, o exprimare clară, tranșantă.

9. De aceea Domnia Ta ești obligat să respecti ceea ce ți s-a ordonat, și aș dori, ca nimănui să nu-i fie slobod să supere pe supușii împărăției noastre cu batjocuri sau cu stoarcere de bani, ci, după cum am spus-o mai înainte, să rechemăm la libertatea cultului pe locuitorii împărăției noastre prin îndemnuri și cuvinte frumoase. De aceea, pentru ca ordinul nostru să ajungă la cunoștința supușilor noștri, vei fi obligat să publici ceea ce ți s-a poruncit printr-o ordonanță pe care o vei afișa».

10. Procedind Maximin astfel, nu după simțămîntul său, ci constrîns oarecum de necesitate spre a se adapta vremii, el nu lucra nici drept și nici nu era vrednic de crezare, întrucît și înainte, cînd publicase o astfel de ordonanță binevoitoare, s-a putut vedea că orientarea lui fusese nestatornică și înșelătoare⁷⁰. De aceea nimeni dintre ai noștri nu mai îndrăznea să mai țină vreun serviciu divin ori să-și manifeste public credința, pentru că ordinul împărătesc nu îngăduia așa ceva. El porunceea doar să nu mai fim ocăriți, în schimb nu ne dădea voie să ne ținem întrunirile, să ne clădim biserici și nici să săvîrșim vreo ceremonie obișnuită.

11. Cu toate acestea împărații apărători ai păcii și ai credinței⁷¹ au scris lui Maximin să permită aceste lucruri și încă au făcut-o către toți supușii, prin edicte și legi. Dar acest prea nelegiuit om n-a vrut să îngăduie așa ceva pînă cînd, silit de judecata dumnezeiască, a fost obligat să se plece, fără voia lui.

X

Biruința împăraților celor iubitori de Dumnezeu

1. Iată care este pricina care l-a îndemnat pe Maximin să facă așa. El nu era în stare să mai poarte cum s-ar fi convenit sarcina grea a domniei, ci, necunoscînd ce-i cumpătarea și înțelepciunea care se cer unui împărat, el conducea treburile fără judecată, la care se mai adăuga și o prostească înfumurare și nesocotință. Chiar și față de asociații săi la tron îndrăznea să se creadă mai bun, cu o înfumurare obraznică, declarîndu-se primul în privința onorurilor, cu toate că toți ceilalți îl întreceau în toate: ca înfățișare, ca educație, ca demnitate și inteligență, dar mai ales prin cele mai bune dintre virtuți: ca moralitate și evlavie față de adevăratul Dumnezeu.

2. Întrucît ducea mîndria pînă la nebunie, el a călcat învoiala pe care o încheiase cu Licinius și a pornit împotriva lui un război crunt⁷². Apoi, în scurtă

70. Mai bine zis fățarnică, de duplicitate.

71. În prima redactare se dădea aici numele lui Constantin și al lui Liciniu, dar la celelalte redactări ele au dispărut.

72. În primăvara anului 313 a atacat pe Liciniu, dar la 30 apr. același an el a fost învins în lupta de la Tzurulom în Tracia. Armata lui Maximin numără 70.000 de oameni, cea a lui Liciniu, 30.000.

vreme, răsturnă totul, tulbură fiecare oraș și după ce a strâns o armată de mai multe mii de oameni a ieșit din nou la luptă cu ostașii rînduiți în linie de bătaie împotriva lui Licinius. Sufletul lui era plin de nădejdiile pe care și le punea în demonii pe care-i socotea zei și în marele număr al soldaților săi îmbrăcați în zale⁷³.

3. Dar în mijlocul luptei el s-a văzut lipsit de ocrotirea dumnezeiască, pornind de la singurul și unicul Dumnezeu al lumii, biruința a fost cîștigată de împăratul de atunci⁷⁴.

4. Mai întîi Maximin a pierdut legiunile de hopliți în care-și pusese nădejdea, după aceea l-au părăsit regimentele de gardă lăsîndu-l descoperit și trecînd la dușman. Nenorocitul își lepădă cît mai repede însemnele imperiale, care nu i se potriveau, apoi în chip laș, fără bărbăție și fără curaj, își pierdu urma prin mulțime, fugi ascunzîndu-se un timp în cîmp, apoi în niște sate, abia scăpînd astfel din mîinile dușmanilor⁷⁵. De teama că nu va scăpa cu viață, el alerga înapoi și încolo dovedind prin această faptă adevărul și vrednicia de credință a proorociilor dumnezeiești în care se spune:

5. «nu se mîntuiește împăratul cu oștire multă și uriașul nu se va mîntui cu mulțimea tăriei lui. Mincinos este. calul spre scăpare și cu mulțimea puterii lui nu te va izbăvi. Iată ochii Domnului spre cei ce se tem de Dînsul, spre cei ce nădăjduiesc în mila Lui, ca să izbăvească de moarte sufletele lor»⁷⁶.

6. Și iacă așa, plin de rușine, s-a întors tiranul în ținuturile sale. Mai întîi s-a umplut de o mînie furioasă împotriva numeroșilor preoți și prooroci ai zeilor, pe care-i admirase altădată și ale căror oracole îl împinseseră să declare război, socotindu-i acum șarlatani, înșelători și, mai presus de toate, trădători față de mîntuirea lui, fapt pentru care i-a și omorît pe toți. După aceea a adus mărire Dumnezeului creștinilor și a rînduit în favoarea libertății lor o lege completă și foarte amănunțită și apoi, fără să mai stea la îndoială, și-a luat și el viața în chip laș⁷⁷. Legea pe care el a promulgat-o are următorul cuprins:

*Copia traducerii ordonanței date de tiranul Maximin în favoarea creștinilor, tradusă din latinește în grecește*⁷⁸.

7. «Împăratul singur stăpînitor Cezar Gaius Valerius Maximin, germanic, sarmatic, pios, fericit, neînvins, august.

73. *De vita Const.*, I, LVIII.

74. Iarăși, la prima redactare figura aici numele lui Liciniu, care a fost apoi înlocuit cu termenii «împăratul de atunci».

75. *De vita Const.*, I, LVIII.

76. Ps. 32, 16-19.

77. A luat venin. Cf. Lactanțiu, *De mort. persecut.* XLIX.

78. Necunoscută lui Lactanțiu.

Că în tot chipul și într-un mod neîntrerupt am vegheat cu folos pentru binele supușilor noștri și-am dorit să le dăm bunuri care să le fie cele mai potrivite și mai folositoare tuturor, precum și tot ce-i în avantajul tuturor și spre binele comun – acestea, după cât credem, nu este nimeni să nu le cunoască, dar cu atât mai mult pentru cel care ține la fapte e sigur că ce spunem noi e adevărat.

8. Când așadar acum cîtva timp am luat cunoștință că sub pretextul poruncii prea evlavioșilor împărați și părinți Dioclețian și Maximian, prin care se interziceau adunările creștinilor, s-au săvîrșit multe strîmtorări și confiscări de către «officiales»⁷⁹ și prin urmare aceste bîntuieli se întind și asupra supușilor noștri, pentru care cu cea mai mare rivnă dorim să le arătăm înțelegerea cuvenită și ale căror bunuri personale au fost distruse, am adresat drept aceea, în anul trecut, către guvernatorii provinciilor un rescript, în care am hotărît că dacă cineva vrea să urmeze cutare obicei sau cutare credință religioasă să nu i se pună nici o opreliște în a-și împlini dorința și să nu fie împiedicat nici îngreuiat de nimeni și că toți să aibă ușurința de a face ce vor fără nici o teamă sau bănuială⁸⁰.

9. Dar nici aceea nu poate rămîne ascuns, că unii dintre judecători au călcat cele poruncite de noi și din pricina lor unii supuși au pus la îndoială ordinele noastre și nu s-au dus decît cu multă șovăială la slujbele religioase care le plac⁸¹.

10. Pentru ca de acum încolo să se înlătore orice bănuială și orice îndoială, precum și orice frică, ne-am hotărît să publicăm acest edict pentru ca să fie limpede pentru toți că e îngăduit celor care vor să îmbrățișeze orice sectă sau orice religie, în virtutea învoirii noastre de acum, să facă așa cum va vrea fiecare și cum îi place fiecăruia, primind religia pe care a ales-o s-o practice de obicei. Tot astfel să li se îngăduie să-și clădească și bisericile lor proprii⁸².

11. Iar pentru ca favoarea noastră să fie și mai mare, am găsit de bine să ordonăm și aceea că dacă din casele sau terenurile, de care s-a aflat că aparținuseră pe bună dreptate creștinilor, au căzut – în urma poruncii date de părinții noștri – în posesia fiscului ori au fost luate de vreun oraș, indiferent dacă ele au fost vîndute sau donate în prezent cuiva, poruncim ca toate să fie redade vechiului proprietar, adică creștinilor, pentru ca și în această privință toți să cunoască bunătatea și purtarea noastră de grijă⁸³.

12. Acestea au fost cuvintele tiranului, care au urmat la nici un an de cînd el afișase pe stîlpii de aramă edictul împotriva creștinilor. De același om în

79. Dregători publici, șefi de instituții.

80. Se face aluzie la actul de la no. IX a (Către Sabinus).

81. A se vedea mai sus: IX, IX a, 11.

82. În text *κρυψά*.

83. Ca și «Edictul din Milan», nici acest rescript nu ordonă să se restituie creștinilor și bunurile confiscate, ci numai cele vîndute sau donate.

ochii căruia scurt timp înainte eram socotiți nelegiuți, atei și criminalii lumii, încît n-aveam voie să locuim nici în orașe, nici în sate și nici chiar în pustietăți, acum s-au publicat ordonanțe și legi tocmai în favorul creștinilor. Iar cei care puțin înainte erau dați morții sub ochii lui, fiind trecuți prin foc și sabie ori aruncați la fiare ori la păsări, care îndurau tot felul de chinuri, de pedepse și de ucideri înjosoare, ca nelegiuți și atei, acești oameni primesc acum de la același împărat autorizația de a construi biserici. Mai mult, tiranul mărturisește el însuși că acești oameni mai au și anumite drepturi!

13. Dar după ce a făcut o asemenea mărturisire, ca și cum ar fi primit o răsplată pentru toate acestea, sugerînd poate mai puțin decît s-ar fi crezut, tiranul moare ca lovit de un bici al lui Dumnezeu⁸⁴ în a doua întîlnire cu dușmanul.

14. Și felul morții nu i-a fost ca cel care însoțea moartea generalilor, care, luptînd curajos pentru virtute și pentru cei care le sînt dragi, sfîrșesc de obicei vitejește pe cîmpul de luptă, ci a pătimit mai curînd o pedeapsă, așa cum se cuvine unui luptător nelegiuit împotriva lui Dumnezeu. Căci pe cînd trupele sale luptau încă pentru el pe cîmpul de bătaie, el stătea ascuns în palat. De aceea, lovit pe neașteptate de biciul lui Dumnezeu peste întreg trupul, el se prăbușește căzînd cu fața în jos după dureri și suferințe îngrozitoare. Murise lihnit de foame și carnea de pe tot trupul a fost mistuită de un foc nevăzut trimis de Dumnezeu. Dispăruse de pe el orice urmă a vechii sale înfățișări, nemairămînind din el decît oase uscate, ceva ce seamănă cu un chip de om rămas numai schelet în urma îndelungatei suferințe. Cei din jurul său nu vedeau din trupul lui altceva decît un mormînt al sufletului ascuns deja în cadavrul în stare aproape de dispariție completă.

15. Fierbințeala ce venea din adîncul mîaduvei îl aprinsese și mai mult, ochii îi ieșiră din cap, sînd parcă să cadă din orbite, așa încît puteai zice că orbise cu totul. Abia respirînd și mărturisindu-și credința în Dumnezeu, împăratul își ruga moartea. În sfîrșit, după ce a recunoscut că pe bună dreptate suferă aceste chinuri din pricina nelegiuirilor săvîrșite împotriva lui Dumnezeu, și-a dat sufletul⁸⁵.

XI

Nimicirea definitivă a dușmanilor credinței

1. Sfirșindu-se în chipul acesta Maximin, ultimul dintre dușmanii credinței și care s-a dovedit și cel mai rău dintre toți, cu ajutorul lui Dumnezeu cel Atotputernic și bisericile au fost refăcute iarăși din temelii, și învățătura lui

84. Expresie similară folosită și cu ocazia morții lui Irod.

85. La Tarsul Ciliciei în august 313.

Hristos a început să strălucească spre lauda Dumnezeuului celui Atotputernic și să se bucure de libertate mai mare decît fusese înainte, în timp ce nelegiuirea dușmanilor credinței era acoperită de cea mai mare rușine și necinste.

2. De fapt Maximin fusese declarat dușmanul numărul unu chiar și de toți ceilalți împărați, numele său fiind afișat în documente publice ca cel al unui tiran foarte nelegiuit, foarte blestemat și foarte urgisit de Dumnezeu. Din portretele care fuseseră puse în toate orașele în cinstea lui și a fiilor săi unele au fost aruncate la pămînt și călcate în picioare, iar altele au fost mîzgălite pe obraz cu culoare închisă care le întuneca și mai mult, stricîndu-le astfel. Tot așa s-a întîmplat și cu statuile turnate cu chipul lui: au fost aruncate jos și zdrobite, fiind, pentru cei ce voiau să-l batjocorească și să-l disprețuiască, obiect de rîs și de distracție.

3. Desigur, mai tîrziu și celorlalți dușmani ai credinței li s-au luat toate dregătoriile, au fost omorîți toți partizanii lui Maximin, mai ales cei care fuseseră cinstiți de el cu demnități publice și care cu lingușire față de el disprețuiseră cu trufie învățătura noastră.

4. Așa a fost cel pe care-l cinstea, îl respecta și îl socotea cel-mai credincios tovarăș al său, Peucetius⁸⁶, care fusese consul în două-trei legislaturi și care fusese așezat de el ministru de finanțe. La fel Culchian⁸⁷, care urcase toate treptele celor mai înalte dregătorii ale statului și care s-a făcut vestit prin vîrsare de sînge a mii de creștini în Egipt, precum și încă mulți alții, care au contribuit la întărirea și ridicarea lui Maximin.

5. Dreptatea lui Dumnezeu trebuia să pedepsească și pe Teotecnos⁸⁸, căci ea nicidecum n-a putut uita nenorocirile aduse de el pe capul creștinilor. După ce ridicase în Antiohia idolul acela, își închipuia că de acum va trăi liniștit, mai ales că fusese încredințat de Maximin cu înalta dregătorie de guvernator.

6. Dar venind Licinius în Antiohia a poruncit să aresteze pe vrăjitori și să pună la cazne pe proorocii și preoții noului idol ca să afle prin ce meșteșugiri săvîrșea el înșelăciunile. Întrucît n-au mai putut să-l ascundă din pricina chinurilor la care erau supuși, ei au recunoscut că tot misterul era în fond o înșelăciune pusă la cale de viclenia lui Teotecnos. Licinius le-a dat fiecăruia pedeapsa pe care o meritau: în primul rînd a dat morții pe Teotecnos însuși, după aceea pe soții săi de magie, desigur după foarte grele torturi.

7. După aceea a venit rîndul și fiilor lui Maximin, pe care el îi făcuse deja părtași la tronul împărațesc și îi cinstise și cu aceea că le-a pictat și chipul în piețe publice⁸⁹. În sfîrșit și rudele tiranului, care se îngîmfaseră înainte și se

86. El pare a fi fost șeful serviciului financiar suprem.

87. Prefect al Egiptului, între 303-305.

88. Teoteknos a fost cel care a îndemnat pe Galeriu să persecute pe creștini. Cf. și IX, II-III.

89. Lactanțiu, *De mort. persecut.*, L.

încumetaseră să asuprească și ei pe oricine, au suferit și ele același fel de pedeapsă ca și cei de care am amintit, coborîndu-i la cea mai mare rușine, căci se vedea că înainte nu învățaseră ce se spune la Sfînta Scriptură:

8. «Nu vă încredeți în cei puternici, în fiii oamenilor, în care nu este izbăvire. Ieși-va duhul lor și se vor întoarce în pămînt. În ziua aceea vor pieri toate gîndurile lor»⁹⁰.

(Lui Dumnezeu, Atotputernicul și Împăratul lumii, mulțumiri pentru toate, cele mai adînci mulțumiri și Mîntuitorului și Răscumpărătorului suflete-
lor noastre, Iisus Hristos, prin care ne rugăm pururea să se păzească tare și neclintită pacea ferită de grijile cele din afară, precum și pacea lăuntrică)⁹¹».

După ce nelegiuții au fost stîrpiți, părțile imperiului care le aparținea au fost conduse cu tărie și fără împotrivire de cei doi: Constantin și Liciniu. Ei au curățit mai întîi lumea întregă de ura față de Dumnezeu, mai apoi și-au dovedit iubirea față de bine și față de Dumnezeu, precum și evlavia și recunoștința față de Dumnezeu prin legiuirea pe care au dat-o în folosul creștinilor⁹².

90. Ps. 145, 3-4.

91. Această doxologie din paranteză e pusă la începutul cărții a X-a în unele variante - manuscrise, cele mai răspîndite de altfel. Poate era un semn că întreagă Istoria se termina la finele cărții IX, iar ceea ce urmează în cartea X să fie socotit ca anexă documentară. Dar se vede că mai tîrziu, la o a doua redactare, Eusebiu se va fi gîndit să lase posterității cuvîntarea ținută la consacrarea bisericii din Tir. Numai că și de astădată doxologia apare și la începutul cărții X, ceea ce dovedește clar remanierea scrierii sale.

92. Adaosul ultim (după doxologie) făcea parte din prima redactare, dar la o a doua revizie va fi fost suprimată dimpreună cu pasajele referitoare la Liciniu.

CARTEA A ZECEA

I

Despre pacea pe care ne-a dăruit-o Dumnezeu

1. Slavă și mulțumiri pentru toate lui Dumnezeu celui Atotputernic și Împărat a toate, cele mai adânci mulțumiri și Mintuitorului sufletelor noastre Iisus Hristos, prin care ne rugăm pururea să se păzească tare și neclintită pacea, ferită de grijile cele din afară, precum și pacea lăuntrică¹.

2. La rugămintele făcute, iată, am adăugat la cele dinainte și pe cea de a zecea carte de *Istorie bisericească*, pe care ți-o dedic tot ție, Prea Sfântul meu Paulin², proclamînd că tu ești, ca să spun așa, pecetea întregii lucrări.

3. Pe bună dreptate vom rîndui aici, ca pe un «număr desăvîrșit»³, acest «Cuvînt sărbătoresc pe care l-am ținut în Tir cu titlul «Despre reînnoirea bisericilor» ca să dau ascultare Duhului Sfînt care zice: «Cîntați Domnului cîntare nouă, că lucruri minunate a făcut Domnul. Mintuitu-l-a pe el dreapta Lui și brațul cel sfînt al Lui. Cunoscută a făcut Domnul mîntuirea Sa; înaintea neamurilor a descoperit dreptatea Sa»⁴.

4. Pornind de la această proorocie să cîntăm dar «cîntare nouă» pentru vremile de acum, întrucît după priveriștile și istorisirile îngrozitoare și întunecate de pînă acum, am fost socotiți vrednici să vedem astăzi și astfel de minuni și să prăznuim astfel de fapte mărețe, pe care mulți oameni cu adevărat drepti și martori ai lui Dumnezeu au dorit să le vadă pe pămînt și nu le-au văzut, să le audă și nu le-au auzit⁵.

5. Dar acești oameni care ne-au luat-o înainte atît de repede s-au făcut părtași unor bunuri mai înalte, fiind chiar «răpiți în cer»⁶, și în rai s-au făcut stăpîni pe plăceri dumnezeiești. În schimb noi recunoaștem că bunurile pe care le avem în față sînt cu mult mai de preț decît vredniciile noastre. De

1. A se vedea nota anterioară.

2. Nu se știe sigur între ce ani a păstorit Paulin ca episcop de Tir. În cuvîntarea de la tîrnosirea bisericii din Tir Eusebiu nu precizează nici dacă Paulin era de față, deși, cum spune Eusebiu chiar de la început, lui i-o dedică. În 331 cînd Eustatiu de Antiohia a fost depus din scaun, în locul lui a fost ales Paulin, care însă după șase luni moare. Se vede că Paulin este cel care a îndemnat pe Eusebiu să compună *Istoria* sa.

3. Despre simbolismul numerelor, a se vedea Origen, *Scrieri II*, indice. Eusebiu vrea să sublinieze aici semnificația simbolică a cărții X.

4. *Ps.* 97, 1-2.

5. *Matei*, 13, 17.

6. *II Cor.*, 12, 2-4.

aceea sîntem cuprinși de mirare pentru marea bunăvoință a Celui care ne-a dat această mare bucurie, îl preamărim pe bună dreptate din toată puterea sufletului nostru, mărturisind adevărul proorociei care zicea «Veniți și vedeți lucrurile lui Dumnezeu, minunile pe care le-a pus Domnul pe pămînt. Pune-vă capăt războaielor pînă la marginea pămîntului, arcul va sfărîma și va frînge arma, iar pavezele în foc le va arde»⁷. Să ne bucurăm, dar, de aceste minuni de care ne-am împărtășit, iar noi să ne urmăm mai departe restul lucrării.

7. În chipul acesta a fost nimicît întregul neam al dușmanilor lui Dumnezeu și a dispărut dintr-odată de la fața oamenilor, în așa fel încît iarăși s-a potrivit cu împlinirea cuvîntului dumnezeiesc care spune: «Văzut-am pe cel necredincios fălindu-se ca cedrii Libanului și am trecut și iată nu era și l-am căutat pe el și nu s-a aflat locul lui»⁸. De acum peste Bisericile lui Hristos de pe întreg pămîntul strălucea o zi prietenoasă și luminoasă care nu se mai arăta umbrită de nici un nor, încît pînă și pe cei care nu se aflau în asociațiile noastre⁹ nimic nu-i mai împiedica să se bucure dacă nu în mod egal de binecuvîntările dăruite de Dumnezeu, atunci măcar de cîteva raze reflectate de ele¹⁰.

II

Reînnoirea bisericilor

1. Așadar toți oamenii erau de acum scăpați de asuprire și mîntuiți de rele de mai înainte, recunoscînd unul într-un fel, altul în altfel că numai Dumnezeu cel adevărat este cel care a luptat și care a apărat pe creștini. În deosebi pentru noi, care ne-am pus nădejdea în Hristosul lui Dumnezeu, o fericire dumnezeiască strălucea de acum în toate bisericile care fuseseră dărîmate de fărădelegile tiranilor și care parcă reînviau acum după o lungă și nimicitoare pustiire. Căci am văzut cum se ridicau din nou locașurile de cult pînă la o înălțime neajunsă altădată și cu mult mai mărețe decît fuseseră ele înainte de a fi pustiite¹¹.

2. Dar și împărații de rang mai înalt¹² întăreau, sporeau și lărgeau, prin legiuiri repetate în favorul creștinilor, marele dar cu care Dumnezeu ne blagoslovea. În același timp, episcopii primeau și ei personal diplome împărătești, onoruri și donații bănești. Și n-ar fi nepotrivit ca în decursul acestei istorii

7. Ps. 45, 89.

8. Ps. 36, 35-36.

9. Termenul *ὑπακοή* era folosit mai ales în limbaj păgîn pentru a designa o asociație religioasă, gnostică chiar. Așa îl folosește Clement Alex., *Protrept.* 12; Vasile cel Mare, *Omilia* 12, 2 etc. Lampe, *Patristic Greek Lexicon* s. v.

10. Aluzie la edictul din Milan care a dat libertate egală tuturor, atît creștinilor, cît și iudeilor și păgînilor.

11. O dovadă că existau biserici mărețe și înainte de Constantin cel Mare.

12. E vorba de Constantin și Liciniu.

siri să nu înșirăm după cuviință, ca pe un stîlp sfînt, cîteva din textele acestor documente traduse din latină în greacă menite să se păstreze în amintirea tuturor celor care vor veni după noi¹³.

III

Tîrnosiri de biserici prin toate localitățile

1. În afară de aceasta ne-a mai fost hărăzit să vedem o privesc plăcută și dorită de toți: praznice de întemeiere de biserici prin toate orașele precum și tîrnosiri ale locașurilor nou construite, vizite de ale episcopilor cu acest scop, întruniri între credincioși de departe și de pretutindeni, apropiere sufletească de la popor la popor, unirea mădularelor «trupului lui Hristos»¹⁴ într-o armonie desăvîrșită.

2. Potrivit unei vestiri profetice, care anunța viitorul în chip tainic, se uneau acum os lîngă os, încheietură lîngă încheietură, împlinindu-se astfel aidoma ceea ce prorocul spusese prin cuvinte ascunse¹⁵.

3. O singură putere a Duhului Sfînt trecea prin toate mădularele, un singur suflet pentru toți, una și aceeași credință arzîndă, un singur imn de preamărire a lui Dumnezeu. Da, într-adevăr, minunate erau slujbele săvîrșite de întîistătorii (ai Bisericii, *n.tr.*), rînduielele de cult ale preoților, iar bisericile, așezăminte plăcute lui Dumnezeu, arătate uneori prin cîntări de psalmi și prin ascultarea cuvintelor pe care Dumnezeu ni le-a lăsat, iar altora, prin săvîrșirea liturghiilor tainice și dumnezeiești care sînt toate simboluri negrăite ale patimilor Mîntuitorului.

4. Toți la un loc, de toate vîrstele, bărbați și femei, în toată virtutea cugetului, cu mintea și cu inima înviorați, preamăreau pe Dumnezeu¹⁶, Dătătorul bunătăților, prin rugăciuni și mulțumiri și fiecare din căpeteniile care se aflau de față rostea cuvinte de preamărire, fiecare după cît putea, în cinstea praznicului.

IV

Cuvînt de preamărire pentru schimbarea fericită a lucrurilor

1. La un moment dăt uș om de o vrednicie oarecare¹⁷, avînd asupra lui o cuvîntare întocmită de el, pășind în mijlocul mulțimii aflate într-o biserică

13. E vorba de legiuirile prin care Bisericii creștine i s-au acordat o serie de privilegii bine cunoscute. A. Piganiol, *Histoire Romaine*, IV, 2: *L'empire chrétien* (325-395), *Histoire générale* de G. Glotz, Paris 1947.

14. *Rom.*, 12, 5; *I Cor.* 12, 12.

15. *Iez.*, 37, 7.

16. *Ps.* 148, 11-13.

17. Acest «om oarecare» e Eusebiu însuși, care a venit să participe la tîrnosirea bisericii din Tir ridicată curînd după ce Liciniu a biruit pe Maximin, deci prin 314. Tîrnosirea va fi avut loc prin 318, dacă ținem seama că începînd din 319 Liciniu începe să persecute pe creștini. Harnack, *Chronologie*, II, 108.

plină pînă la refuz, între alții, și mulți păstori, care plecau urechea în liniște și bună rinduială, adresîndu-se unui episcop cu totul deosebit și îndrăgit de Dumnezeu, prin grija căruia fusese clădită biserica din Tir, cea mai frumoasă din cîte erau în Fenicia, a rostit următoarele cuvinte:

*Panegiric adresat lui Paulin, episcopul Tirului,
în legătură cu reconstruirea bisericilor creștine*

2. «O! voi iubitorilor de Dumnezeu preoți îmbrăcați în odăjdiile cele sfinte, împodobiți cu cununa cerească a măririi, unși cu ungera cea dumnezeiască¹⁸, purtînd îmbrăcămintea preotească a Duhului Sfînt și tu, podoabă tînră a locașului sfînt al lui Dumnezeu, dăruit de Domnul cu o venerabilă înțelepciune, tu care te-ai distins cu fapte mărețe și cu lucrări de o putere înnoitoare și plină de strălucire, tu căruia Dumnezeu însuși care cuprinde lumea întregă ți-a dăruit acest dar ales de a ridica și a reinnoi pe pămînt locașul Lui pentru Hristosul Lui, Cuvîntul, Fiul cel Unul născut și cel întîi născut, și pentru sfînta și iubita lui Mireasă,

3. pe tine te-am putea numi ori un nou Bețaleel¹⁹, ziditor al unui nou cort dumnezeiesc, sau și Solomon²⁰, rege al noului Ierusalim cu mult mai presus decît cel vechi, ori și un nou Zorobabel²¹, care aduce o mărire cu mult mai mare decît cea dintîi templului lui Dumnezeu.

4. Dar și voi șînteți miel al Turmei sfînte a lui Hristos, cămin al bunelor învățături, școală a înțelepciunii, amvon sărbătoresc și plăcut lui Dumnezeu, de pe care se ascultă învățătura evlaviei.

5. Din citirile în Sfînta Scriptură mi-am dat seama încă de demult despre minunatele semne ale lui Dumnezeu și despre binefacerile minunilor săvîrșite de Domnul față de oameni, de aceea se cuvenea să înălțăm imne și cîntări de laudă lui Dumnezeu spunînd: «Dumnezeule, cu urechile noastre am auzit, căci părinții noștri ne-au spus nouă lucrul pe care l-ai făcut în zilele lor, în zilele cele de demult²².

6. Dar azi nu cunoaștem numai din auzite și din mulțimea cuvintelor mîna tare și brațul cel înalt²³ al Dumnezeului celui atotbun și împăratul tuturora, ci – ca să zic așa – din fapte prin vederea cu ochii noștri prin care vedem cît de drepte și de adevărate sînt lucrurile de altădată transmise nouă spre aducere aminte, de aceea putem cînta pentru a doua oară cîntarea de biruință strîgînd cu glas tare și zicînd: «Precum am auzit, așa am și văzut, în cetatea Domnului puterilor, în cetatea Dumnezeului nostru»²⁴.

18. Aluzie la rinduielile tipiconale de tîrnosire a bisericii.

19. *Ies.*, 31, 2.

20. *III Regi*, 6-7.

21. *Ezdra*, 6, 16-22.

22. *Ps.* 43, 1-2.

23. *Ps.* 135, 12.

7. Și despre care cetate poate fi aici vorba, dacă nu despre cea de curînd ridicată și zidită de Dumnezeu? «Ea este Biserica Dumnezeului celui viu, stîlp și temelie a adevărului»²⁵, despre care ne vestește și un alt cuvînt al Domnului: «lucruri slăvite s-au grăit despre tine, cetate a lui Dumnezeu»²⁶. Prin ea Dumnezeu tuturor bunătăților ne-a strîns în acest oraș prin hațul Celui Unul născut, drept aceea fiecare din cei chemați să cînte și să spună: «Veselitu-m-am de cel ce mi-a spus mie: în casa Domnului vom merge»²⁷ și iarăși: «Doamne, iubit-am bunăcuviința casei Tale și locul locașului slavei Tale»²⁸.

8. Și să nu rostească fiecare doar pentru sine, ci să-L cinstim și să-L binecuvîntăm toți împreună într-un singur cuget și cu un singur suflet zicînd: «Mare este Domnul și lăudat foarte în cetatea Dumnezeului nostru, în muntele cel sfînt al Lui»²⁹. Căci el e cu adevărat mare: «Mare este casa lui Dumnezeu, înaltă și nemăsurată»³⁰, «cu frumusețea mai mult decît fiii oamenilor»³¹. Mare, este Domnul, «singurul Care face minuni»³². Mare e Domnul «Cel care a făcut lucruri mari și nepătrunse, slăvite și minunate, cărora nu este număr»³³. Mare Cel ce «schimbă vremile și anii, dă jos pe împărați și îi pune»³⁴, «Cel ce scoate din pulbere pe cel sărac și ridică din gunoi pe cel sărman»³⁵, «Coborît-a pe cei puternici de pe scaune și a înălțat pe cei smeriți. Pe cei flămînzi i-a umplut de bunătăți»³⁶ și «a sfărîmat brațul celor mîndri»³⁷.

9. «El n-a adevărit numai pentru creștini amintirea vechilor istorii, ci și pentru necreștini, El făcătorul de minuni, săvîrșitorul marilor fapte, Stăpînul a toate, Creatorul lumii întregi, Cel Atotputernic, Atotbun, unicul și singurul Dumnezeu, Căruia se cuvine să-I «cîntăm cîntare nouă»³⁸ și care aude acestea: «Singurul care face minuni, că în veac e mila Lui, că a bătut împărați mari și a omorît împărați tari, că în veac e mila Lui. Că în smerenia noastră și-a adus aminte de noi Domnul și ne-a izbăvit de vrăjmașii noștri!»³⁹

10. «Să nu încetăm, așadar, de a preamări pe Tatăl a toate! Dar și pe cel de al doilea pricinuitoare al bunătăților»⁴⁰ și care ne-a mijlocit să cunoaștem pe

24. Ps. 47, 7.

25. I Tim., 3, 15.

26. Ps. 86, 2.

27. Ps. 121, 1.

28. Ps. 25, 2.

29. Ps. 47, 1.

30. Baruh, 3, 24-25.

31. Ps. 44, 3.

32. Ps. 71, 19.

33. Iov, 9, 10 (ed. 1914).

34. Dan., 2, 21.

35. Ps. 112, 7.

36. Luca, 1, 52-53.

37. Iov, 37, 15 (ed. 1914).

38. Ps. 97, 1.

39. Ps. 135, 4, 17-18; 23-24.

40. Varianta siriiană a eliminat numeralul «al doilea», spre a disculpa pe autor de subordinaționism.

Dumnezeu, dascălul religiei celei adevărate, nimicitorul nelegiuitorilor și omoritorul tiranilor, pe Iisus dătătorul de viață și Mîntuitorul celor oarecînd deznădăjduiți, să-I avem numele mereu în gură și să-L cinstim!

11. Căci într-adevăr numai El, Fiul cu totul unic și atotbun al Tatălui, a luat asupra-Și de bună voie firea noastră, a celor care eram scufundați în stricăciunea de jos. Întocmai ca cel mai bun dintre doftori, care de dragul mîntuirii bolnavilor «cercetează situații rele, se atinge de părți scîrboase, căci din pricina durerilor altuia simte și el însuși dureri»⁴¹, ne-a mîntuit pe cei care nu eram numai bolnavi și plini de răni îngrozitoare și de abcese purulente, ci zăceam de acum chiar printre morți, ne-a mîntuit prin El însuși din prăpastia morții pentru că nimeni altul din cei care sînt în cer n-avea putere destulă ca fără nici o primejdie să ne aducă mîntuirea din atîtea rele.

12. Căci numai El s-a aplecat cu înțelegere asupra grelelor noastre neputințe; singur El a purtat suferințele noastre, singur El a luat asupra-Și durerile noastre și povara fărădelegilor noastre⁴², singur El ne-a ridicat pe cînd eram doar pe jumătate morți, ci aproape cu totul stricați și rău mirosind în gropi și în morminte, altădată și acum, cu flacăra iubirii Sale de oameni ne izbăvește peste orice așteptări și ne face părtași la belșugul de bunățăți ale Tatălui Său, El dătătorul de viață, îndrumătorul spre lumină, marele nostru doftor, Împărat și Domn, Hristosul lui Dumnezeu.

13. Dar tocmai cînd întreg neamul omenesc zăcea îngropat într-o noapte întunecoasă și în beznă adîncă din pricina ispitirii nelegiuitorilor diavoli și uneltirii duhurilor celor vrăjmașe, atunci s-a arătat El odată pentru totdeauna și a dezlegat multele lanțuri ale neleguirilor ca o ceară care se topește cînd se apropie de foc⁴³.

14. Și acum, în urma iertării și a binefacerilor, ca dușman al binelui și prieten al răului, diavolul stătea să crape de ciudă și și-a pus la bătaie împotriva noastră toate puterile sale ucigătoare: asemenea unui ciine turbat care se repede cu colții chiar și asupra pietrelor aruncate împotriva lui, arătîndu-și astfel furia pînă și împotriva unor lucruri neînsuflețite din cauza oamenilor de care vrea să se apere, așa și-a îndreptat și diavolul sălbatica lui nebulie împotriva pietrelor din locașurile noastre de cult și împotriva materiei moarte din casele noastre de rugăciuni, crezînd că în felul acesta ne va lipsi de biserici. Apoi a intonat un groaznic fluierat ca de șarpe amenințîndu-ne uneori ca niște nelegiuitori, iar alteori îngrozindu-ne cu niște legiuiri înjositoare ca niște tirani fără inimă. După aceea și-a scuipat asupra noastră ucigașele sale uneltiri, amă-

41. Hipocrate, *De naturis*, I, ed. Littré, VI, 90 citat după Bardy, *Eusèbe*, III, 84.

42. *Isaia*, 53, 4-5.

43. *Ps.* 57, 8.

gind sufletele prin otrăvuri veninoase, aproape omorîndu-le prin niște jertfe mincinoase aduse zeilor⁴⁴. În sfîrșit, în chip tainic a așîțat împotriva noastră tot soiul de sălbăticiuni și de monștri cu chip de om.

15. Atunci, după destule probe de tărie și de statornicie, de care au dat dovadă cei mai buni luptători ai împărăției Sale, s-a arătat din nou «Îngerul marelui sfat»⁴⁵, «Voievodul oștilor Dōmnului»⁴⁶, stîrpind și nimicind atît de cumplit pe potrivnici și pe vrăjmași, încît se părea că și numele lor a pierit. În schimb, pe prieteni și pe cei apropiați i-a ridicat deasupra tuturor, nu numai a oamenilor, ci chiar și asupra puterilor cerești, a soarelui, a lunii și a lumii întregi.

16. Din acea clipă lucru ce nu s-a mai văzut, împărații cei mai aleși dintre toți⁴⁷, dîndu-și seama de cinstea pe care au cîștigat-o, de la El, au început să scuipe în față pe idolii cei fără de viață și să calce în picioare obiceiurile nelegiuite ale demonilor⁴⁸, disprețuind rătăcirile vechi și obișnuite pînă atunci și recunoscînd pe Hristos ca singur Dumnezeu și Fiu al lui Dumnezeu, Binefăcător de obște al tuturor, deci și al lor, Împărat a toate, Mîntuitor, trecut și pe inscripții, scris chiar cu litere împărătești, spre o neștersă aducere aminte, spre biruințe fericite asupra celor nelegiuiți, în mijlocul cetății care împărățește peste toate cetățile pămîntului⁴⁹. Așadar, Mîntuitorul nostru Iisus Hristos va fi cunoscut ca Mîntuitor nu numai de cei care au existat vreodată și care sînt puternici pe pămînt, ca un rege obișnuit născut din oameni, ci El a fost cunoscut și cinstit ca adevăratul Fiu al Dumnezeului Celui peste toate și Dumnezeu El însuși.

17. Și pe bună dreptate! Căci care dintre regii care au domnit vreodată a ajuns la atîta desăvîrșire, încît numele lui să umple urechile și gura tuturor pămîntenilor? Și care a statornicit vreodată legi atît de bune și înțelepte și a dovedit atîta putere încît să le facă cunoscute tuturor oamenilor de la o margine a lumii pînă la cealaltă?

18. Cum a schimbat obiceiurile barbare și sălbatice ale popoarelor neștiutoare prin legiurile sale blînde și cele mai prietenești? Cine altul⁵⁰, după ce veacuri întregi a fost ocărît din toate părțile, a mai dovedit o putere atît de supraomenească, încît să înflorească de la zi la zi și să rămînă mereu tînăr toată viața?

44. Dincolo de retorismul acestor rînduri, nu se poate să nu aprobi justețea afirmațiilor lui Eusebiu cînd ne gîndim nu numai la dărîmarea bisericilor, ci mai ales la cohorta silniciilor întrebuițate în scopul abjurării credinței.

45. *Isaia*, 9, 6.

46. *Iosua*, 5, 14.

47. Constantin și Liciniu.

48. Cum a făcut Maximin însuși.

49. Roma.

50. Paragrafele 17-19 sînt redade întocmai și în *Panegiricul lui Constantin*, XVI-XVII.

19. Cine a mai întemeiat vreun popor, despre care înainte nici măcar nu s-a auzit nu în vreun colț ascuns de lume, ci pe întreagă suprafața pământului cîtă vreme va străluci soarele? Cine și-a mai înarmat soldații atît de mult cu armele credinței, încît în lupta împotriva dușmanului sufletele lor să se arate mai tari decît diamantul?

20. Care dintre regi e atît de tare încît și după moarte să-și comande armata, cîștigînd biruințe asupra vrăjmașului și umplînd atît la greci cît și la barbari orice loc, orice sat sau oraș cu atîtea prinoase în palatele împărațești și în locașurile dumnezeiești, pe cîte daruri și vistierii bogate vedem noi în acest locaș sfînt? Cu adevărat înălțătoare și mari, în stare de a provoca mirare și admirație, sînt aceste daruri ca tot atîtea mărturii care grăiesc limpede despre puterea împărațească a Mîntuitorului nostru, Care și astăzi « a zis și s-au făcut, a poruncit și s-au zidit »⁵¹ (căci într-adevăr, cine s-ar putea împotrivi voii Împăratului împăraților, Conducătorului conducătorilor, Cuvîntului lui Dumnezeu însuși?). Or, pentru aceste podoabe ar trebui întocmită o cuvîntare specială dacă am vrea să le descriem și să le explicăm pe toate în amănunțime.

21. Dar oricît de multă și de mare ar fi fost rîvna celor care au clădit ori s-au străduit la această lucrare, ea scade în vrednicie înaintea Celui pe care-L numim Dumnezeu, cînd ne gîndim mai ales la templul cel viu, care sînteți voi, care v-ați făcut « pietre vii »⁵² și bine închegate, el fiind zidit pe temelia Apostolilor și a Proorocilor, a căror piatră din capul unghiului este Hristos⁵³, pe Care L-au nesocotit⁵⁴ nu numai ziditorii acestui locaș vechi, ci și pe cei din zidirea făcută de cei mai mulți dintre oameni și care durează pînă astăzi, meșteri slabi ai unor lucrări slabe. Or, Tatăl a pus la încercare această piatră; și atunci, ca și acum El L-a pus să fie piatra din capul unghiului pentru această Biserică, în care toți sîntem cuprinși.

22. Așa este, deci, acest templu viu al unui Dumnezeu viu, care e zidit din noi înșine: mă gîndesc la locașul cu adevărat mare și vrednic de Dumnezeu, al cărui interior e ascuns și de nepătruns pentru cei mai mulți, sfînt într-adevăr și încă atotsfînt. Cugetînd la acest templu, cine ar îndrăzni să-i exprime întreagă taina? Cine altul s-ar putea coborî să privească la împrejmuirile lui sfinte dacă nu singurul Mare Preot al lumii, singurul căruia îi este îngăduit să pătrundă cu privirea în tainele oricărui suflet cugetător.

51. Ps. 32, 9; 148, 5.

52. I Petru, 2, 5.

53. Efes., 2, 20; Matei, 21, 42; Marcu, 12, 10; Luca, 20, 17; I Petru, 2, 7.

54. A se vedea și cele spuse despre taina Bisericii în «Păstorul» lui Herma 13, 3; 90, 1 în «P.S.B.», I, p. 237-301.

23. Poate că mai e îngăduit și altuia să ocupe acest al doilea loc după Hristos, dar numai unuia singur luat dintre oamenii de aceeași slujire, celui care a fost pus căpetenie peste această ceată, pe care singur El, Întiul și Marele Preot care a fost distins cu al doilea rang preoțesc în această Biserică și pe care, fiind păstor al cucernicei voastre turme, pe temeiul alegerii și al rînduirii, de către Tatăl a fost încredințat cu conducerea turmei voastre ca slujitor și talmaci al voii Domnului⁵⁵. El e al doilea Aaron sau Melchisedec și s-a făcut asemenea Fiului lui Dumnezeu, rămînînd cu noi și fiind păstrat de El pentru mai multă vreme prin rugile noastre ale tuturor⁵⁶.

24. Așadar numai acestui singur om să se îngăduie, dacă nu cu rang de prim și Mare Preot, atunci măcar cu un al doilea rang, să vadă și să cerceteze privesăta lăuntrică a sufletelor noastre! Căci după o experiență de mulți ani, el a ajuns să cunoască destul de bine pe fiecare; rîvna și grija lui v-au îndemnat pe toți în bună rînduială și în învățătura creștină, de aceea, mai mult decît toți, el e cel care va putea fi în stare să expună în cuvîntări, care sînt după potriva faptelor lui, planurile mari ale celor pe care le-a rînduit pentru voi, cu ajutorul lui Dumnezeu.

25. Întiul și Marele nostru Arhiereu spune: «Ceea ce vede pe Tatăl făcînd, acestea le face și Fiul întocmai»⁵⁷. De aceea și El, ca și cum ar privi cu ochii curați ai minții spre primul Dascăl, tot ce vede pe Acesta făcînd, aceea va implini și el, folosind lucrările Lui ca modele și schițe, imitînd înfășișarea acestora și reproducînd în lucrare toată asemănarea cîtă e cu puțință. Nu se lasă cu nimic în urma lui Bețaleel⁵⁸, pe care Dumnezeu l-a umplut de duhul înțelepciunii și al înțelegerii și de toată cunoașterea cea mai deplină atunci cînd l-a chemat să fie meșter la zidirea templului după simbolul modelelor cerești.

26. În chipul acesta el purta în sufletul său și chipul lui Iisus, al Cuvîntului, al Înțelepciunii și al Luminii. E drept că nu se poate spune în cuvinte cu ce înălțare sufletească și cu ce mîna darnică și adînc milosîrdă, precum și cu rîvnă deosebită cu care v-ați luat la întrecere nu ați vrut să rămîneți deloc înapoi. Se vede că acest om s-a hotărît să ridice un astfel de templu mareș lui Dumnezeu Celui Prea Înalt, care să se asemene prin fire cu cel desăvîrșit, dacă peste tot ceea ce-i văzut se poate asemăna cu ceea ce-i nevăzut.

Mai întii trebuie să amintim că prin uneltirile viclene ale unor dușmani, locul acesta era refuzat sub tot felul de pretexte necurate, dar el n-a cedat răutății celor care lucraseră în chipul acesta, cu toate că exista posibilitatea, între

55. Eusebiu se referă aici la episcopul Paulin, a cărui vrednicie e comparată cu vrednicia cea peste fire a Marelui Păstor Hristos.

56. *Evr.*, 7, 3.

57. *Ioan.*, 5, 19.

58. *Ieș.*, 31, 2 și urm.; 35, 30.

numeroase alte locuri mai bine situate, să se poată alege altul; prin care munca s-ar fi ușurată și greutatea ar fi fost mai puțin.

27. Dar păstorul vostru a știut să pună piciorul în prag. După aceea prin rivna lui și-a înarmat întreg poporul și adunând parcă într-o mână toate mâinile celorlalți, a strâns laolaltă o singură ceată și a pornit la prima luptă. Se gândea că tocmai Biserica aceea care fusese mai mult asaltată de dușmani și care a suferit și de atunci încoace mult, îndurînd cu noi și mai înainte de noi aceleași persecuții, asemănîndu-se cu o mamă care și-a pierdut copiii, trebuia să se bucure în mod deosebit de mai mari bunătăți ale Celui Atotbun⁵⁹.

28. După ce marele păstor a reușit să îndepărteze fiarele sălbatice, lupii și tot felul de animale crude și sfîșietoare, și dinții leilor – cum zice Scriptura –⁶⁰ le-a sfărîmat, s-a gândit să-și adune din nou pe fiii săi la un loc și pe bună dreptate și-a refăcut din nou stîna turmei «ca să acopere de rușine pe vrăjmaș și pe pingăritor»⁶¹ și ca să dejoace planurile nelegiuitorilor.

29. Și acum nu mai există vrăjmași pentru că nici n-au existat nicicînd⁶². Numai pentru scurtă vreme au tulburat pe alții tulburîndu-se în același timp și pe ei, după care au primit o pedeapsă binemeritată care a dus la ruină atît pe prieteni și casele lor, cît și pe ei înșiși, încît s-au putut verifica chiar și prin fapte vechile proorocii scrise altădată pe tăblițe de aramă.

30. În legătură cu acestea amintim o sfîntă proorocie, în care se spune: «Sabie au scos păcătoșii, întins-au arcul lor ca să doboare pe sărac și pe sărman, ca să junghie pe cei drepti la inimă. Sabia lor să intre în inima lor și arcurile lor să se frîngă»⁶³. Și în alt loc: «Pierit-a pomenirea lor cu sunet, iar Domnul rămîne în veac»⁶⁴, pentru că în durerea lor «strigat-au către Domnul și nu era cel ce mîntuiește, și nu i-a auzit pe ei»⁶⁵. «Aceștia s-au împiedicat și au căzut, iar noi ne-am sculat și ne-am îndreptat»⁶⁶. Dar și sub ochii tuturor s-a confirmat adevărul următoarei proorocii: «în cetatea Ta chipul lor de nimic l-a făcut»⁶⁷.

31. Dar ca și uriașii de demult, așa și aceștia au pornit luptă împotriva lui Dumnezeu, ceea ce a însemnat și sfîrșitul lor. Dimpotrivă, urmările stăruinței în Dumnezeu celei părăsite și disprețuite de oameni le vedem cu ochii, așa cum ni le-a descris și Isaia în următoarele cuvinte:

59. Paragrafele 26–27 se întîlnesc și în *Vita Constantini*, III, 26.

60. Ps., 57, 6. Asupra celor ce se ascund în dosul acestor imagini și simboluri a se vedea J.M. Pfällisch, care a tradus, în l. germană *Viața lui Constantin*, München, 1913, p. 113.

61. Ps. 8, 2.

62. Apoc., 17, 8, 11.

63. Ps. 36, 14–15.

64. Ps. 9, 6; 6–7 (ed. 1914).

65. Ps. 17, 46.

66. Ps. 19, 9.

67. Ps. 72, 20.

32. «Veseleşte-te pustiu însetat, să se bucure pustiu, ca și crinul să înfloreasă. Și va înflori și se va bucura pustiu. Întăriți-vă voi, mâini slabe, și prindeți puteri, genunchi slăbănogi. Ziceți celor slabi la inimă și la cuget: Întăriți-vă și nu vă temeți; iată Dumnezeu nostru cu judecată răsplătește și va răsplăti. El va veni și ne va mîntui pe noi»⁶⁸. Căci, se spune mai departe: «izvoarele de apă vor curge în pustiu. Pămîntul cel fără de apă se va preface în bălți și țînutul cel însetat va fi izvor de apă»⁶⁹.

33. Și aceste lucruri, vestite altădată prin cuvinte au fost și puse în sfințele cărți. Acum însă ele numai sînt numai cuvinte și nici doar pentru auzit, ci sînt fapte care ne-au fost transmise. Biserica aceasta era pustie, un loc fără apă, era ca o văduvă fără apărare, «ca în codru cu topoarele au tăiat ușile Locașului Tău, cu topoare și ciocane l-au sfărîmat. Ars-au cu foc Locașul cel sfînt al Tău pînă la pămînt, spurcat-au locul numelui Tău»⁷⁰. «Toți cei ce treceau pe cale o culegeau, după ce îi dărimaseră și gardul». «A stricat-o pe ea mistrețul din pădure și porcul sălbatic a păscut-o pe ea». Atunci, însă, prin puterea minunată a lui Hristos, cînd El a vrut-o, s-a făcut «ca un crin»⁷¹. E drept că atunci, după cuvîntul Domnului, a fost pedepsită ca de un părinte grijuliu căci «Domnul ceartă pe cei pe care-i iubește și ca un părinte pedepsește pe feciorul său care îi este drag»⁷².

34. După ce l-a timpul său a fost pedepsită după cuviință și cu măsură, Biserica primește acum de sus porunca să se bucure din nou, căci înflorește «ca crinul» umplînd pe toți de bună mireasma dumnezeirii, pentru că Scriptura spune: «izvoare de apă vor curge în pustiu, izvorul renașterii dumnezeiești pe care o dă spălarea cea mîntuitoare (a botezului, *n.tr.*), așa încît cea care înainte fusese pustie a devenit livadă, și izvor de apă vie se vărsa peste cîmpia însetată și mîinile altădată «slăbănoage», acum s-au întărit cu adevărat. Muncile de acum sînt dovezi puternice și clare despre puterea mîinilor noastre. Dar și genunchii altădată «slăbănogi» și fără putere și-au cîștigat acum ușurința de a umbla, încît calcă acum pe drumul drept al cunoașterii lui Dumnezeu și se grăbesc spre stîna atotbunului Păstor.

35. Iar dacă în urma amenințărilor tiranului sufletele unora vor fi amorțit de frică, de acum nici pe ele nu le lasă nevindecate Cuvîntul cel vindecător, ci, dimpotrivă, le vindecă deplin întărindu-le și făcîndu-le să se încreadă în Dumnezeu cu cuvintele: «întăriți-vă, inimi slabe, și nu vă temeți»⁷³.

36. Întrucît, așadar, noul și minunatul vostru Zorobabel⁷⁴ a înțeles datorită auzului fin al cugetului său că cea care se lăsase pustiită de dragul lui Dum-

68. *Isaia*, 35, 1-4.

69. *Isaia*, 35, 6-7.

70. *Ps.*, 73, 7-8.

71. *Ps.* 79, 13-14. Aluzie la persecuția trecută.

72. *Pilde*, 3, 11-12; *Înț. Sir.*, 30, 1-7; *Evr.*, 12, 6.

73. *Isaia*, 35; 4.

74. Episcopul Paulin.

nezeu trebuie să se împărtășească acum de aceste bunuri, de aceea hotărî ca după robia cea amară și deznădejdea de mai înainte⁷⁵, să nu lase nefolosită nici ruina prin care a trecut. De aceea înainte de toate prin participarea voastră a tuturor s-a împăcat cu Tatăl prin rugăciuni și cereri, apoi avînd ca împreună-luptător și colaborator pe Cel care singur poate învia morții, a ridicat pe cea care ne pustiise după ce a curățit-o și vindecat-o mai înainte de toate relele. A îmbrăcat-o într-o haină care nu mai era cea veche, de altădată, ci cea despre care și El era înștiințat prin proorocul care spunea clar: «Slava acestui templu de pe urmă va fi mai mare decît a celui dintîi»⁷⁶.

37. Pentru această biserică spațiul împrejmuit a fost trasat mult mai larg decît cel dintîi, iar pe dinafară împrejmuirea a fost fortificată cu un zid exterior⁷⁷, astfel încît întreg ansamblul părea asigurat ca o cetate.

38. În față, un mare antreu, orientat spre înălțime, deschis razelor soarelui dinspre Răsărit⁷⁸, dădea celor ce stăteau departe de împrejmuiți o vedere largă spre cele din interior, invitînd, așa zicînd, pe cei din afară să-și întoarcă privirile spre primele intrări. De altfel nimeni din cei care trec pe dinaintea acestei biserici nu poate să nu rămînă impresionat dureros gîndindu-se la vechea clădire dărîmată, dar și uimit de minunata realizare de acum⁷⁹. Poate că episcopul se va fi gîndit că trecătorul va rămîne oarecum impresionat de această durere, care l-ar îndemna să intre mai departe.

39. În lăuntru cel care intra pe poartă nu putea înainta imediat cu «picioarele necurate» spre mijlocul bisericii, de aceea între templu și primele intrări el a lăsat un spațiu larg împodobit jur-împrejur de patru galerii sprijinite din toate părțile de coloane, înconjurînd spațiul cu balustrade din lemn așezate la o înălțime oarecare. Mijlocul acestui «antreu»⁸⁰ e deschis, neacoperit, încît se poate vedea cerul și totodată se pot gusta atît aerul curat, cît și razele soarelui.

40. Aici au fost așezate simbolurile curățirii sfinte: în fața bisericii este o fîntînă care poate spăla din belșug pe cei care intră spre curățirea cea lăun-

75. Dan, 9, 27.

76. Ag., 2, 9.

77. E greu să desprinzi din stilul retoric al lui Eusebiu amănunțele arhitectonice ale bisericii. Totuși următoarele elemente se degajă clar: 1) împrejmuire ca de cetate (ἕρκος); 2) pridvoare sau propilee bogate sprijinite pe stâlpi, la intrare; 3) o curte avînd la mijloc o fîntînă sau baptisteriu; 4) o bazilică încăpătoare avînd pronaos, naos și altar cu adaosele respective pentru fiecare; 5) anexe administrative necesare. Mai mult sau mai puțin, toate bisericile ridicate în vremea lui Constantin (descrise de Eusebiu) sau cele pe care ni le descriu în sec. IV Grigorie de Nazianz ori Grigorie de Nyssa păstrează aceste elemente.

78. Încă Origen spunea că trebuie să ne rugăm spre Răsărit (*Despre rugăciune*, cap. 32, «P.S.B.» 7, p. 288), de unde ne-a răsărit Soarele, Hristos.

79. Nu avem știri din ce va fi fost construită vechea biserică. Probabil ea va fi avut de suferit în timpul persecuțiilor, de aceea a fost demolată.

80. În original αἶθριον =atrium, cu aer «senin».

trică. Acest spațiu prin care se intră oferă tuturor atât frumusețe cât și plăcere, ambele necesare celui care caută să se adîncească în tainele credinței.

41. Dar aici este vorba despre mai mult decît de o praveliște oarecare: galeriile interioare se deschid spre lăuntru templului⁸¹. Așezîndu-le în fața soarelui episcopul a făcut să se deschidă aici trei uși, cea din mijloc mai largă și mai înaltă decît celelalte două. El le-a împodobit cu plăci de bronz întărite cu fier, o lucrare plină de farmec, parcă ar fi vorba de o regină însoțită de două doamne de onoare.

42. În același chip a orînduit și galeriile așezate amîndouă de o parte și de alta a templului, împodobindu-le cu același număr de antree, folosind diferite deschideri spre interior și împodobindu-le și ele în chip variat cu lucrări de sculptură în lemn.

Basilica însăși a fost construită de el din materiale și mai bogate și mai prețioase, nefiind deloc zgîrcit în mărînimia cu care a lucrat.

43. În această privință cred de prisos să descriu lungimea și lărgimea clădirii, frumusețea și măreția ei strălucitoare care întrec orice cuvînt⁸², înfățișarea orbitoare a lucrărilor pe care încerc să le prezint în cuvînt, înălțimea ei care atinge cerurile, cedrii prețioși ai Libanului, de care nici Scriptura n-a uitat să pomenească atunci cînd zice: «sătura-se-vor lemnele cîmpului, cedrii Libanului, pe care i-a răsărit»⁸³.

44. Dar de ce e nevoie să descriu acum rînduiala plină de înțelepciune și de măiestrie arhitecturală, frumusețea neuitată a fiecărei părți în parte, cînd mărturia vederii ne scutește de lămurirea pe care ne-o aduc urechile? După ce a isprăvit astfel biserica, el a împodobit-o în cinstea întii-stătătorilor cu tronuri prea frumoase în cinstea celor din frunte, iar pe deasupra cu bănci așezate într-o rînduială și ordine cuviincioase, cu străni pentru preoți⁸⁴, așa cum se cuvine. Apoi a așezat la mijloc sfîntul altar al tainelor sfinte, care, pentru a rămîne ferit de mulțime, a fost înconjurat cu grilaj de lemn⁸⁵ executat în cea mai aleasă finețe, spre a oferi privitorilor cea mai frumoasă praveliște.

45. Nici pavajul nu a fost deloc neglijat: l-a împodobit în chip desăvîrșit în marmură de toată frumusețea.

81. Eusebiu folosește de două ori cuvîntul βασιλειον (= basilica): VIII, XVII, 1; X, IV, 42, dovadă că în sec. IV noțiunea se impunea.

82. De reținut simbolismul tuturor acestor descrieri ἀπειρον, ἀφάτον, ἀμύχανον, care nu țin atît de înălțimea fizică a clădirii, ci de semnificația ei liturgică. Între altele, «spălarea» de care se vorbește mai sus, la fîntîna din fața bisericii, ne amintește de locul unde stăteau catehumenii înainte de a deveni «credincioși», de a avea voie să intre în biserică.

83. Ps. 103, 18 (ed. 1914).

84. Tronul cel mai ridicat era rezervat episcopului, celelalte, slujitorilor. Credincioșii stăteau în picioare cum ne spun mărturiile contemporane, *Peregrinatio Etheriae*, trad. M. Braniște, «Mitrop. Olt.», 1982, p. 352.

85. Grilaj de lemn sau metal (κάγκελλου), în mijloc, deasupra Sfintei Mese, un baldachin (*Peregr. Ether.* p. 351).

După aceea s-a îndreptat și spre exteriorul templului. De amîndouă părțile, abside și încăperi destul de mari, adăugate una după alta și sprijinindu-se pe flancurile bisericii și împreunîndu-se cu ea prin pasaje care dau în clădirea centrală⁸⁶. Cît privește locurile rezervate curățirii și spălărilor prin apă și prin Duh Sfînt, prea pașnicul și evlaviosul nostru Solomon⁸⁷, după ce a terminat construcția bisericii, a adăugat și ceea ce spunea proorocia amintită (ca să fie într-adevăr și mai largi decît au fost).

46. Acum într-adevăr s-a adevărit spusa proorocului: «Slava acestui templu de pe urmă va fi mai mare decît a celui dintîi»⁸⁸, căci și trebuia și se cuvenea să se întîmple acest lucru după ce Păstorul și Domnul lui a suferit odată pentru totdeauna moartea pentru el și după ce prin patimă, a schimbat în cinste și în mărire neputința trupului pe care-l luase asupra Sa, răscumpărîndu-l și trecîndu-l din stricăciune în nesticăciune, așa încît și acest locaș trebuia să se împărtășească din roadele economiei Mîntuitorului. Iar pentru că Biserica a primit de la El o făgăduință cu mult mai mare decît una pămîntească, ea și dorește într-adevăr să primească pentru veșnicie o mărire cu mult mai mare prin nașterea din nou a învierii într-un trup nesticăcios, împreună cu cetele îngerilor de lumină, în sălașurile mai presus de ceruri în unire cu însuși Iisus Hristos, Binefăcătorul tuturor.

47. Acum, însă, în vremile noastre, prin harul lui Dumnezeu, Biserica altădată atît de văduvită și de părăsită, o vedem înconjurată numai de flori, devenind, potrivit proorociei, într-adevăr «ca un crin»⁸⁹, căci și-a luat iarăși haina de nuntă și și-a pus pe cap și cununa bunăvoirii la care a fost chemată de Isaia să dăntuiască și să aducă slavă Împăratului nostru Dumnezeu, preamărîndu-L în cuvinte de laudă ca acestea, pe care să le ascultăm:

48. «Bucura-Mă-voi întru Domnul, sălta-va de veselie sufletul Meu, că M-a îmbrăcat cu haina mîntuirii, cu veșmîntul veseliei M-a acoperit. Ca unui mire Mi-a pus Mie cunună și ca pe o mireasă M-a împodobit cu podoabă. Ca pămîntul care răsare ierburi și ca o grădină în care sămînța încolțește, așa Domnul Dumnezeu va face dreptatea să răsară și înaintea tuturor neamurilor preamărirea Sa»⁹⁰.

49. La care, în chip asemănător, Mirele, Cuvîntul ceresc, Iisus Hristos răspunde spunînd următoarele: «Nu te înfricoșa, căci nu vei rămîne de ocară,

86. Desigur, clădirile necesare, dispuse în jur: locuința episcopului, camere pentru slujitori, pentru oaspeți, pentru bolnavi etc.

87. Evreii se salutau cu «pace». Cuvîntul «Solomon» însemnează de asemenea «pace», pașnicul.

88. *Ag.*, 2, 9.

89. *Ps.* 35, 1.

90. *Isaia*, 61, 10-11.

că de rușinea cea veșnică vei uita și de ocară văduviei tale mai mult nu-ți vei aduce aminte. Nu ca o femeie părăsită și slabă la inimă te-a chemat pe tine Domnul, nici ca pe o femeie din tinerețe urită, zis-a Dumnezeuul tău. Puțină vreme te-am părăsit și cu milă mare te voi milui. Întru minie puțină am întors fața Mea de către tine și cu milă veșnică te voi milui, zis-a Cel ce te-a izbăvit pe tine, Doamnu!»⁹¹.

50. «Deșteaptă-te, deșteaptă-te, scoală-te Ierusalime, cel ce a băut din mîna Domnului paharul mîniei Lui, că paharul căderii și paharul mîniei l-ai băut și l-ai deșertat. Și nu era cine să te mîngîie din toți fiii tăi, pe care i-ai născut, și nu era cine să te țină de mîna dintre toți fiii tăi, pe care i-ai crescut. Iată, am luat din mîna ta paharul mîniei Mele și nu vei mai adăuga încă a-l bea. Și îl voi da pe el în mîinile celor ce cu nedreptul te-au asuprit și te-au smerit»⁹².

51. «Scoală-te, scoală-te, îmbracă țăria ta, scutură praful și te scoală și zezi, dezleagă legătura grumazului tău»⁹³. «Ridică împrejur ochii tăi, iată fiii tăi au venit la tine. Viu sînt Eu, zice Domnul, căci cu toți, cu aceștia, ca și cu o podoabă te vei îmbrăca și vei pune pe ei împrejurul tău, ca o mireasă podoaba. Că cele pustii ale tale și cele risipite și cele căzute acum se vor strîmta de cei ce locuiesc și se vor depărta de tine toți cei ce te mîncă pe tine.

52. Că vor zice la urechile tale fiii tăi, pe care i-ai pierdut: strîmt este mie locul, fă-mi loc ca să locuiesc! Și vei zice atunci în inima ta: «Cine mi i-a născut pe aceștia, că eu fără de fii am fost și văduvă și pe aceștia cine mi i-a hrănit? Eu am rămas singură, dar aceștia unde au fost?»⁹⁴.

53. Acestea le prezisese Isaia și încă de multă vreme fuseseră rînduite pentru noi, fiind scrise în cărțile sfinte și se cădea ca adevărul acestor proorocii să fie întărit cumva de fapte.

54. Or întrucît Mirele, Cuvîntul însuși, spusese aceste cuvinte Miresei sale, Bisericii celei sfinte și sfințite, se cădea ca și starostele Mirelui, care încă este de față⁹⁵ și care prin rugăciunile voastre ale tuturor a ridicat împreună cu voi mîinile⁹⁶, v-a trezit și v-a ridicat, trebuia, zic, să ridice și pe această femeie care zăcea ca un cadavru și care nu mai avea nici o nedejde din partea oamenilor și pe care El o înviase prin voința lui Dumnezeu, Împăratul lumii, și prin arătarea puterii lui Iisus Hristos, iar după ce a înviat-o să o așeze iarăși în cinstea despre care mărturisesc Scripturile sfinte.

55. Fără îndoială că aceasta e o mare minune, de care nu ne putem destul mira mai ales pentru cei care judecă lucrurile numai după cît se văd ele în

91. *Isaia*, 54, 4; 6-8 (ed. 1914).

92. *Isaia*, 51, 17-18; 20-23 (ed. 1914).

93. *Isaia*, 52, 1-2 (ed. 1914).

94. *Isaia*, 49, 18-21 (ed. 1914).

95. Prietenul sau starostele Mirelui (*Matei*, 9, 15) este în cazul de față însuși episcopul Paulin.

96. *Ieș.*, 9, 33.

afară. Dar și mai de admirat decît minunile sînt temeiurile primordiale și modelele de ordin duhovnicesc, cu alte cuvinte, chipurile dumnezeiești după care se reinnoiește zidirea cea duhovnicească și sfîntă din suflete.

56. Pe aceasta a făcut-o însuși Fiul lui Dumnezeu după chipul Său⁹⁷, și a nume întru totul asemenea Sieși, cu o fire nepieritoare, netrupească, spiritua-lă, străină de orice materie pămîntească și dotată cu putere cugetătoare. Odată creată, ea a fost adusă de la neființă la ființă, iar pe deasupra i-a făcut, pentru el și pentru Tatăl, o mireasă sfîntă, un templu întru totul sfînt, așa cum Însuși a spus-o limpede cînd a zis: «Voi locui în ei și voi umbla și voi fi Dumnezeu lor și ei vor fi poporul Meu»⁹⁸. Atît de curat și de desăvîrșit era încă de la început sufletul omenesc, încît se poate spune că purta în el chipul Cuvîntului ceresc.

57. Dar prin pizma și lucrarea diavolului care nu caută decît răul, sufletul s-a plecat din voie liberă patimilor și răutății, căci, nemaiavînd ocrotitor, devenise o pradă ușoară, gata de a cădea în cursă, așa că a fost biruit de cei care de multă vreme îl pizmuieră. Nimicit de cursele și de meșteșugirile dușmanilor nevăzuți și ale vrăjmașilor lăuntrici, el a căzut atît de cumplit încît din virtutea lui n-a mai rămas «nici piatră pe piatră»⁹⁹, fiind prăvălit cu totul la pămînt, mort de-a binelea, iar gîndirea lui Dumnezeu fiindu-i de acum deplin amorțită.

58. Căzut în așa măsură, cel ce fusese «zidit după chipul lui Dumnezeu» n-a fost «stricat și păscut de mistrețul»¹⁰⁰ ce iese dintr-o pădure pe care am putea-o vedea cu ochii, ci de un duh ucigător și de niște fiare duhovnicești sălbătice, care au aprins în el niște patimi care seamănă cu «săgețile aprinse»¹⁰¹ ale propriilor lor răutăți: «au ars cu foc Locașul cel sfînt al lui Dumnezeu, spurcat-au numele Lui»¹⁰². Apoi au ascuns pe acest nenorocit sub o grămadă de pămînt, încît nu i-au mai lăsat nici o nădejde de scăpare.

59. Dar Ocrotitorul său, Cuvîntul, Luminătorul și Mîngîietorul cel dumnezeiesc, mînat de dragostea cea iubitoare de oameni a Tatălui, l-a primit din nou după ce acesta îndurase dreapta pedeapsă pentru păcatele sale.

60. Alegînd mai întîi sufletele împăraților celor mai vrednici¹⁰³ de chemarea lor, Cuvîntul a început, cu ajutorul acestor oameni, cei mai iubitori de Dumnezeu, să curățească întreg pămîntul de oameni nelegiuîți și cruzi, precum și de tiranii cei sîngeroși și potrivnici lui Dumnezeu. După aceea a scos la lumină pe cei care fuseseră prietenii Săi și care își închinaseră Lui toată viața și care se ascuseseră sub ocrotirea Lui ca și cum s-au ferit de rele, ca și cum s-ar

97. *Fac.*, 1, 26.

98. *Lev.*, 26, 12; *II Cor.*, 6, 16.

99. *Matei*, 24, 2; *Marcu*, 13, 2; *Luca*, 21, 6.

100. *Ps.* 79, 14.

101. *Efes.*, 6, 16.

102. *Ps.* 73, 7.

103. Constantin și Liciniu.

fi apărat de primejdiile furtunilor. Pe aceștia i-a cinstit cum se cuvenea, înmînîndu-le daruri din partea Tatălui. Prin ei a curățit apoi prin învățătura Sa și cu ajutorul unor pătrunzătoare povățuiri, ca și cu niște sape și hîrlețe, sufletele care se spurcaseră înainte¹⁰⁴ și care fuseseră copleșite de grămezile de moloz, pe care-l cuprindeau legiuirile cele nedrepte.

61. După ce a prelucrat bine și frumos întreg ogorul sufletelor voastre, Domnul a pus ca îndrumător spre viitor pe conducătorul vostru de azi, cel prea înțelept și iubitor de Dumnezeu¹⁰⁵, care fiind dăruit de Dumnezeu cu judecată și cu înțelepciune, poate cunoaște și deosebi gîndurile sufletelor care i-au fost încredințate. Și, ca să zicem așa, din prima zi el n-a încetat încă deloc să zidească fie aur strălucitor, fie argint curat și verificat, fie pietre prețioase și nestemate, încît iarăși a împlinit în voi cu adevărat proorocia sfîntă și tainică în care se spune:

62. «Iată zidurile tale le voi împodobi cu pietre scumpe și voi pune temelia ta pe safire. Și voi face crestele tale de rubin și porțile tale de cristal, iar împrejmuirea de pietre nestemate. Toții copiii tăi vor fi ucenici ai Domnului și se vor bucura de mare fericire. Și vei fi întemeiată pe dreptate»¹⁰⁶.

63. Da, într-adevăr, pe bună dreptate a înălțat zidirea și după vrednicia întregului popor a împărțit sarcinile¹⁰⁷. Pe unii i-a împrejmuit doar cu zid exterior, întărindu-i parcă de un zid al credinței celei nerătăcite, ceea ce ar vrea să însemneze mulțimea cea fără număr a poporului neputincios de a susține o construcție mai puternică. Altor le-a încredințat intrările în casă, poruncindu-le să stea de veghe la uși și să conducă la locurile lor pe cei ce intră. Ei pot fi numiți pe bună dreptate propileele sau pridvoarele templului. Pe alții i-a sprijinit pe primele patru coloane exterioare care stau împrejurul altor patru colțuri ale curții: pe ei îi putem apropia de înțelesul celor patru Evanghelii. Și iarăși, alții care stau apropiați strîns de fiecare colț al bazilicii: ei sînt catehumenii aflați încă în stare de creștere și de progres¹⁰⁸, dar nu prea îndepărtați de privirea spre tainele interioare, care este rezervată «credincioșilor».

64. Printre aceștia din urmă el a ales sufletele curate, care au fost curățate ca aurul prin baia dumnezeiască (a botezului, *n.tr.*), sprijinindu-i pe unii ca și

104. A se vedea canoanele de pocăință ale sfîntului Petru al Alexandriei, *Milaș, Canoanele*, II, Arad, 1936, pgf. 15-26. E vorba de căderile sau apostazierile unor creștini în vremea persecuției.

105. E vorba tot de Paulin.

106. *Isaia*, 54, 11-14.

107. În cele ce urmează Eusebiu vrea să explice semnificația simbolică a fiecărei categorii de creștini potrivit răspunderilor și rostului pe care-l au în Biserică și după înțelesul liturgic al fiecărui amănunt din arhitectura locașului sfînt.

108. E vorba de catehumeni, care aveau și ei diferite grade. E. Popovici, *Istoria bisericească universală*, ed. II, București 1925, p. 428-429.

pe niște stâlpi, care sînt mult mai tari decît cei din afară, pe învățăturile tainice cele mai lăuntrice ale Scripturii, iar pe alții luminîndu-i prin deschiderile orientate spre lumină.

65. Podoaba întregului templu o formează singura ușă mare de intrare spre mărirea Împăratului celui mare, a singurului și unicului Dumnezeu, lîngă care de ambele laturi ale puterii nemărginite a Tatălui au fost așezați Hristos și Duhul Sfînt ca razele cele de rangul doi ale Luminii¹⁰⁹. Și, în sfîrșit, prin întreagă Biserica, el exprimă larg și foarte bogat limpezimea și lumina adevărului, căci pretutindeni și de toate părțile el a ales pietrele vii, tari și bine potrivite ale sufletelor. Din toate acestea s-a împodobit casa cea împărătească, strălucită, plină de lumină atît în lăuntru, cît și afară, pentru că nu numai sufletul, ci și trupul strălucește în ei prin farmecul bogat al fecioriei și al evlaviei.

66. Mai sînt însă în acest locaș sfînt și tronuri, precum și nenumărate bănci și scaune, care corespund la tot atîtea suflete în care au fost împărțite daruri ale Duhului Sfînt, cum «s-au arătat ele la sfinții apostoli și la însoțitorii lor, împărțite limbi ca de foc și au șezut pe fiecare dintre ei»¹¹⁰.

67. Dar sub chipul întîistătorului vedem pe Hristos însuși, pe cînd în cei care stau în jurul Lui, în al doilea rang, vedem pe cei care s-au împărțit în chip corespunzător din darul puterii lui Hristos și a Duhului Sfînt. Poate că scaunele sînt unul sau altul dintre îngerii dați fiecăruia spre educare și spre ocrotire¹¹¹.

68. Privitor la venerabilul, marele și unicul altar, ce altceva ar putea fi decît cel mai nepătat și mai sfînt dintre sufletele tuturor preoților la un loc? În dreapta lui sta Marele Preot al lumii, Iisus însuși, Cel Unul născut al lui Dumnezeu, primind cu o față surizătoare și cu mîinile ridicate tămîia cea cu bună mireasmă pe care i-o aduc toți oamenii credincioși, precum și darurile nesîngeroase și nematerialnice aduse prin mijlocirea rugăciunilor, și le duce Tatălui care este în ceruri, Dumnezeu cel peste toate, Căruia mai întîi I se închină El însuși și-I aduce cuvenita cinstire, iar în al doilea rînd îl roagă să ne fie pururea milostiv și binevoitor¹¹².

69. Acesta-i așadar marele templu, pe care în toată lumea locuită cîtă e sub soare l-a zidit Cuvîntul, marele Creator al lumii, după ce a plăsmuit pe pămînt acest chip înțelegător al boltelor cerești din lumea cealaltă, pentru ca întru El să se cinstească și să I se aducă închinare de către întreaga făptură și de către ființele vii și înțelegătoare cîte sînt pe pămînt.

109. Cele trei uși prin care se intră simbolizează Sfînta Treime.

110. *Fapte*, 2, 3.

111. O prefigurare a ierarhiei cerești și bisericești a lui Pseudo-Dionisie. Preoții sînt văzuți ca «îngeri în trup», care «răspund» pe pămînt de mîntuirea credincioșilor.

112. E interesant de constatat simbolismul acestor reprezentări din Biserică, la Eusebiu, despre care s-a spus că era împotriva reprezentărilor iconografice ale lui Dumnezeu, cum reiese din epistola către Constanția, sora împăratului Constantin, Migne, P.G. 20, 1545-1549.

70. Cînd e vorba de ținuturile de deasupra cerurilor și de prototipurile de acolo ale lucrurilor de pe pămînt, despre Ierusalim, căruia îi spunem și «Ierusalimul cel de sus» și muntele ceresc al Sionului¹¹³, despre cetatea Dumnezeului celui viu, cea de deasupra lumii, în care prăznuiesc pe Ziditorul lor și Stăpînul lumii întregi prin teologhisiri negrăite și neajunse de mintea noastră mii de cete îngerești și o Biserică a celor «întîi născuți, care sînt scriși în ceruri»¹¹⁴, nici un muritor nu e în stare să-l cînte cum s-ar conveni, căci «ceea ce ochiul n-a văzut și urechea n-a auzit și la inima omului nu s-a suit, pe acestea le-a gătit Dumnezeu celor ce-L iubesc pe El»¹¹⁵.

71. Întrucît încă de pe acum am fost făcuți vrednici să ne împărtășim din aceste bunuri, toți laolaltă, bărbați, femei și copii, mici și mari, să laudăm și să preamărim neîncetat într-un duh și cu un singur suflet pe Pricinuitoarul acestor mari daruri care ni s-au hărăzit, «pe Cel ce curățește toate fărădelegile noastre, pe Cel ce vindecă toate bolile noastre, pe Cel ce izbăvește din stricăciune viața noastră, pe Cel ce ne încununează cu milă și cu îndurări; pe Cel ce umple de bucurie dorirea noastră. Că pe cît sînt de departe răsăriturile de apusuri, atît depărtat-a de la noi fărădelegile noastre. În ce chip miluiește tatăl pe fii, așa a miluit Domnul pe cei ce se tem de El»¹¹⁶.

72. Păstrînd dar vie atît acum, cît și în toate vremile ce vor veni amintirea acestor bunătăți dumnezeiești, să avem înaintea ochilor în duh, ori de cîte ori răsufăm, pe Pricinuitoarul și Conducătorul acestei adunări, al acestei zile vesele și strălucitoare, iubindu-L și preamărindu-L cu toată puterea sufletului! Și acum să ne ridicăm¹¹⁷ și să-L rugăm cu glas tare, care vine de la inimă, să ne ocrotească și să ne apere în staulul Lui pînă la sfîrșit și să hărăzească pace, pacea Sa cea nezguduită, neclintită și veșnică întru Hristos Iisus, Mîntuitorul nostru, prin care slavă să aducem lui Dumnezeu în veci, Amin.

V

Copie de pe legiuirile împărătești privitoare la creștini

1. Și acum să reproducem textul ordonanțelor împărătești ale lui Constantin și Liciniu¹¹⁸ traduse din limba latină.

Copie de pe edictele împărătești traduse din limba latină.

2. «Socotind încă de mai demult că nu se cade să oprim libertatea religiei,

113. *Apoc.*, 14, 1; 21, 2.

114. *Évr.*, 12, 22-23.

115. *I Cor.*, 2, 9.

116. *Ps.* 102, 3-5; 10; 12; 13.

117. Pînă acum preoții au stat pe scaune.

118. Am spus în studiul introductiv că textele reproduse în capitolele V-VII ale acestei cărți nu figurau în prima redactare. Așa arată cele mai multe variante manuscrise ale *Istoriei*. Cînd se va fi hotărît, la o nouă revizie, Eusebiu a eliminat din text numele lui Liciniu.

ci că ar trebui să se îngăduie fiecăruia după cugetarea și după voința sa să hotărască liber din punct de vedere religios, de aceea am decis încă de mai înainte ¹¹⁹ ca și creștinilor să li se îngăduie să-și păstreze credința sectei lor și a religiei lor.

3. Dar întrucît în rescript ^{119a} părea că ar fi fost adăugate numeroase și variate condiții ¹²⁰ potrivit cărora această permisiune era dată și pentru creștinii înșiși, poate că s-a întîmplat ca unii dintre ei să fi fost între timp respinși ori împiedicați de a aplica acest cult.

4. Întrucît, dar, eu, Constantin Augustul, și eu Liciniu Augustul ne-am întîlnit în chip fericit la Milan și am căutat să împlinim tot ce interesa binele și folosul poporului, între alte lucruri pe care le credeam ¹²¹ utile tuturor în multe privințe, am hotărît în primul rînd ¹²² și să asigurăm respectul și cinstea cuvenite divinității înainte de toate, adică ne-am hotărît să acordăm creștinilor și tuturor celorlalți libera alegere la cinstirea religiei pe care o vor, cu gîndul ca orice divinitate sau putere cerească ar fi aceasta să ne poată fi de folos și nouă și tuturor celor ce trăiesc sub ascultarea noastră ¹²³.

5. Drept aceea, cumpănind lucrurile în chip salutar și drept, am hotărît că voința noastră este că nu trebuie să oprim pe nimeni de a urma și a alege respectarea sau ținerea religiei creștine și că fiecăruia să i se lase libertatea de a-și da consimțămîntul și a alege cea formă de religie pe care o crede cea mai potrivită pentru el, pentru ca și divinitatea să ne arate în toate ocaziile providența și bunăvoința sa ¹²⁴.

6. De aceea ne exprimăm dorința noastră în acest edict ca respectivele condiții conținute în scrisorile noastre anterioare ¹²⁵ trimise Domniei Tale în

119. Aluzie la edictul de toleranță dat de Galeriu în anul 311.

119 a. Acest rescript s-a pierdut.

120. Cuvintele acestea, care lipsesc la Lactanțiu, aparțin lui Liciniu.

121. Felul cum e redactat (la timpul perfect) arată că acest text nu vine de la Constantin, ci de la Liciniu.

122. De aici începe așa numitul «edict de toleranță de la Milan», care în realitate s-ar putea numi «de la Nicomedia», căci în febr. 313 Constantin și Liciniu se aflau la Milan pentru a celebra cununia lui Liciniu cu sora împăratului Constantin. Ei stabiliseră atunci doar în principiu ca să se restituie creștinilor toate averile confiscate, clerul să fie scutit de sarcini publice etc. În 13 iunie 313, cînd Liciniu intra biruitor asupra lui Maximin în Nicomedia, s-a publicat prezentul edict, care diferă puțin de cel pe care-l dă Lactanțiu în *De mortibus persecutorum*, cap. XLVIII.

123. Aceleași condiții restrictive din edictul lui Galeriu. Paragrafele 6-8 ar fi niște glose adaose de Liciniu.

124. Repetițiile și neclaritățile în exprimare aduc și ele o dovadă a celor spuse mai înainte.

125. S-ar putea ca aluziile la epistolele sau dispozițiile «anterioare» să aibă în vedere actele de duplicitate emantate de la Maximin.

legătură cu creștinii să fie complet suprimate și înlăturate pentru că păreau cu totul nedrepte și străine de blîndețea noastră și ca de acum înainte fiecare din cei la care se referă această alegere să poată să aleagă liber religia creștină și să o practice fără nici o supărare.

7. Și am mai hotărît să-ți facem cunoscute în toată întinderea lor aceste măsuri ca să știi că am dat creștinilor amintiți putere liberă și fără piedică de a-și practica religia lor.

8. Iar întrucît Domnia Ta vede că noi le acordăm această libertate fără nici o restricție, prin aceasta tot așa înțelege Domnia Ta că și altora li s-a dat îngăduința să urmeze cum doresc religia lor proprie, lucru cerut și de liniștea vremilor actuale, că fiecare e liber să-și aleagă și să practice religia care-i plăce. Am hotărît acest lucru pentru ca să nu lăsăm impresia că am nesocotit cultul sau religia cuiva.

9. Mai hotărîm totodată, în legătură cu creștinii, că locașurile în care obișnuiseră să se adune pînă acum și despre care stabilisem într-o epistolă anterioară pe care ți-am trimis-o că lor li s-a dat altă destinație, de acum înainte dacă apar oameni care par că ar fi cumpărat aceste locașuri de la fiscul nostru, fie de la altcineva, să le înapoieze fără amînare și fără echivoc zișilor creștini fără plată.

10. Iar dacă cineva a primit acele locașuri sub formă de daruri și cer ceva în schimb de la bunăvoința noastră, aceia să se prezinte la tribunalul magistratului local pentru ca prin mărinimia noastră să li se plătească o compensație. Prin grija Domniei Tale toate aceste bunuri vor trebui restituite neîntîrziat și în întregime creștinilor.

11. Și deoarece aceiași creștini nu posedau numai locașuri de cult, unde aveau obiceiul să-și țină întrunirile, ci întrucît se știe că avuseseră și alte bunuri care nu aparținuseră persoanelor singuratice, ci comunității întregi, vei da porunci ca, potrivit legii anunțate mai înainte, toate aceste bunuri să fie restituite absolut fără nici o împotrivire creștinilor, adică totalității sau comunității lor.

Dispozițiile amintite trebuie să fie clar respectate, pentru ca cei care vor înapoia sau vor primi în schimb prețul lor să aibă, cum am spus, nădejdea că vor fi răscumpărați potrivit mărinimiei noastre.

12. Oricum, trebuie să acorzi toată atenția față de comunitatea creștinilor, în sensul ca porunca noastră să fie dusă la îndeplinire cît mai repede, pentru ca, după blîndețea noastră, să avem convingerea că liniștea publică e în felul acesta asigurată.

13. Fie ca, după cum s-a mai spus mai sus, prin această rînduială, bunăvoința dumnezeiască pe care am simțit-o de atîtea ori, să rămînă nedezmințită față de noi!

14. Iar pentru ca textul prezentei legi și a bunătății noastre să poată fi adus la cunoștința tuturor, e bine ca ceea am scris să fie afișat prin dispoziția

ta, să fie publicat pretutindeni și să ajungă la cunoștința tuturor, pentru ca legea pornită din bunătatea noastră să nu rămână ascunsă nimănui».

15. *Copie a unei alte ordonanțe împărătești prin care se ordonă a se restitui Bisericii averile ei.*

«Te salut, prea venerabile Anulinus!¹²⁶

Ține de felul în care dorim noi binele ca ceea ce aparține de drept altuia nu numai să nu fie înstrăinat¹²⁷, ci să faci ca el să revină proprietarului, prea venerabile Anuline.

16. Drept aceea dorința noastră este ca atunci când vei primi scrisoarea aceasta, dacă vreunul din bunurile care au aparținut Bisericii universale a creștinilor în vreun oraș sau în alte locuri a fost confiscat fie de cetățeni singuratici, fie de alții, să poruncești să fie înapoiate fără întârziere aceleiași Biserici, deoarece am hotărât ca proprietățile pe care le posedau înainte aceste Biserici, să fie înapoiate celor îndreptățiți.

17. Întrucît Domnia Ta înțelegi că porunca dată de noi este foarte clară, să te grăbești să restitui cât mai repede fie grădini, fie case, fie orice altceva din cele ce făcuseră parte din bunurile amintitelor Biserici, ca să putem afla că ai dat cea mai deplină ascultare poruncii noastre. Să fii salutat, prea venerabile și prea iubite Anulinus».

18. *Copie de pe epistola împăratului prin care cere să se țină la Roma un sinod episcopal pentru unirea și pacificarea Bisericilor*¹²⁸.

«Constantin Augustul, către Miltiade, episcopul Romei, și către Marcu¹²⁹. Întrucît am primit de la luminatul proconsul Anulinus al Africii mai multe astfel de epistole, din care reiese că Cecilian, episcopul cetății Cartagina, a fost învinuit în multe privințe de unii din colegii săi africani¹³⁰ și întrucît îmi cade foarte greu ca, în ținuturile pe care dumnezeiasca Providență le-a pus în mod liber sub ascultarea devoțiunii Mele și în care există o mare mulțime de creștini, să persiste dezbinarea pentru motive din cele mai neînsemnate provenite din neînțelegerile și tulburările dintre episcopi.

126. Proconsul în Africa. Numele lui e întâlnit și în alte împrejurări în decursul frământărilor donatiste.

127. Pentru «captatio benevolentiae» se face aluzie la preceptul clasic al lui Ulpien: «suum cuique».

128. Acest act și cele următoare au fost păstrate în text original latin. Ele fac parte din dosarul schismei donatiste, care a zguduit multă vreme Biserica africană în legătură cu valabilitatea botezului săvârșit de un cleric care și-a renegat cîndva credința.

129. Miltiade a fost ales în 2 iulie 311, a murit în 11 ian. 314. Marcu pare a fi viitorul episcop al Romei (din anul 336).

130. Cecilian (+ 345) era căpetenia moderaților, iar Maiorin, al celei rigoriste. Acesta înaintase împăratului Constantin două plîngeri împotriva lui Cecilian.

19. Am găsit potrivit ca Cecilian însuși împreună cu alți zece episcopi din rîndurile acuzatorilor lui și alți zece din cei pe care i-ar crede a fi de folos cauzei lui să se imbarce pentru Roma, pentru ca acolo, în prezența Ta, precum și a colegilor voștri Reticiu, Matern și Marin¹³¹, cărora le-am poruncit să vină cît mai în grabă la Roma, să fie ascultat cum crezi că va fi mai potrivit.

20. De altfel, pentru ca să puteți avea despre toate aceste lucruri cunoștința cea mai deplină, am adăugat la epistola mea și copiile documentelor pe care ni le-a trimis Anulinus și pe care le-am trimis și colegilor voștri amintiți. După ce le vei fi citit, Prea Sfinția Ta vei judeca în ce chip trebuie cercetată cauza amintită și s-o rezolvăm în mod just. Cred că n-a scăpat atenției Tale nici faptul că eu nutresc un respect atît de mare adevăratei Biserici catolice¹³², încît nu vreau ca să tolerați undeva vreo schismă sau dezbinare. Dumnezeuira Marelui Dumnezeu să Vă țină întru mulți ani, Prea Cinstite!»

21. *Copie de pe epistola împăratului, prin care insistă să se țină un al doilea sinod pentru înlăturarea oricărei dezbinări între episcopi.*

«Constantin Augustul către Chrestus, episcopul Siracuzei.

Încă mai demult¹³³, cînd, cu răutate și cu încăpăținare, au început unii să se despartă din punct de vedere religios de sfînta și cereasca putere și de tradiția universală, în scopul de a pune capăt certurilor dintre ei, am decis să chem din Galia cîțiva episcopi precum și din Africa, pe cei care, în fiecare din partide, se luptă unii contra altora în mod încăpățînat și fără întrerupere, pentru ca printr-o examinare atentă, de față fiind și episcopul Romei și ceilalți, problema controversată să-și găsească o rezolvare dreaptă.

22. Dar neținînd seama de așa ceva, cum se întimplă, unii au uitat pînă și de mîntuirea lor și de cinstea datorată celor mai sfînte învățături și nici acum nu încetează a prelungi dușmăniile lor, fără să vrea să se plece în fața judecării deja încheiate¹³⁴. Ei afirmă că ori au fost prea puțini episcopii care și-au exprimat atunci părerea și și-au expus convingerile, ori că, fără o prealabilă și temeinică examinare a tuturor problemelor, ei s-ar fi grăbit atunci să-și spună cuvîntul într-un mod prea grăbit și forțat. Din toate acestea reiese că tocmai cei care trebuiau să dovedească întreolaltă o înțelegere frățească și deplină, s-au dezbinat între ei în chip rușinos sau chiar nelegiuit și dau oamenilor, ale căror suflete sînt străine de învățătura cea prea sfîntă, prilej de a o batjocori. Drept aceea a trebuit să port grijă ca problema care ar fi trebuit să se lămu-

131. Reticiu era episcop de Autum, Matern de Colonia, iar Marinus de Arelate. Împreună cu episcopul Romei ei formau așa zicînd biroul sau sinodul special de arbitraj.

132. Desigur, Constantin se referă aici la o catolicitate în sens de unitate de credință valabilă pentru toate Bisericile, nu la un drept legat de o persoană anumită.

133. Poate la începutul anului 313, cînd sinodul de sub președinția lui Miltiade a dat dreptate lui Cecilian.

134. E vorba de hotărîrea comunicată la 2 oct. 313.

rească printr-o consimțire liberă față de hotărîrea adusă, să se poată încheia măcar prin prezența unui număr mai mare.

23. Drept aceea am poruncit ca la calendele lui august să se adune în cetatea Arelate un număr mai mare de episcopi¹³⁵ din diferite localități și foarte numeroși, în care scop am găsit de bine să-ți scriu să ceri de la strălucitul guvernator Latronianus al Siciliei¹³⁶ posta imperială¹³⁷, după ce îți vei fi luat încă doi delegați de rangul al doilea, pe care-i socoți mai potriviți, precum și trei oameni de serviciu, care să te ajute pe drum pentru ca la ziua indicată să poți fi la locul respectiv.

24. În chipul acesta, cu ajutorul Prea Sfinției Tale și prin cel al conștiinței unanime și comune tuturor celorlalți episcopi prezenți, această ceartă care în chip mizerabil s-a prelungit pînă acum datorită unor rivalități rușinoase, odată ce se va fi ascultat tot ce e necesar de către oameni, de astădată, independenți unii de alții și care am poruncit să fie și ei de față, vom putea ajunge – oricît ar fi de tîrziu – la învățătura cea adevărată, la credința cea dreaptă și la înțelegerea frățească¹³⁸. Dumnezeu Atotputernicul să te păzească sănătos întru mulți ani!»

VI

Copie de pe epistola împărătească prin care împăratul face Bisericii donații în bani

1. «Constantin Augustul, către Cecilian, episcopul Cartaginei.

Întrucît am găsit de bine ca în toate ținuturile, în cele africane, în cele din Numidia și în cele din Mauritania¹³⁹ să dăruiesc ceva pentru cheltuielile lor unor anumiți slujitori ai prea sfintei Biserici universale, recunoscută prin legi, am trimis o epistolă administratorului financiar general Ursus¹⁴⁰ din provincia Africa proconsulară, comunicîndu-i că îi stau la dispoziție la Domnia Ta suma de 3000 de folii¹⁴¹.

2. Cînd vei lua în primire această sumă să bagi de seamă ca acești bani să fie împărțiți între cei amintiți potrivit îndrumării ce ți s-a trimis prin Hosius¹⁴².

135. Sinodul din Arelate e convocat pe 1 aug. 314.

136. Latronianus «corector Siciliae» e amintit și în inscripții, Migne, P. G. 20, 889.

137. «Cursus publicus».

138. Împăratul era de-a dreptul tulburat din pricina animozităților dintre slujitorii Bisericii.

139. Din dieceza Africii, cu capitala Cartagina, care cuprindea 6 provincii, Numidia și Mauritania erau numai două din acestea.

140. În text «perfectissimus», cf. IX, IX, 9.

141. Follis (foale sau sac) era o monedă divizionară de aur sau argint, care, potrivit reformei făcute de Dioclețian, corespundea următorului calcul: 1/2 kg. aur = 8 folii = 2.500 funți de aramă = 50.000 de dinari.

142. Osius sau Osie, episcop în Cordoba Spaniei, sftetic apropiat al lui Constantin. A murit (la vîrsta de aproape 100 de ani), pe la 357.

3. Dacă însă vei vedea că lipsește ceva ca să se împlinească decizia mea față de toți aceia, va trebui să te adresezi cu toată încrederea lui Heraclide, administratorul domeniilor noastre, pe care l-am încredințat verbal – în caz că Domnia Ta vei cere bani de la el – să mă satisfacă neapărat.

4. Și deoarece am înțeles că unii oameni de faimă rea umblă prin înșelăciune să întoarcă poporul de la prea sfînta și dreapta Biserică spre o credință greșită, să știi că am dat dispoziții verbale prin consulul Anulinus și vice-prefectului Patricius să se dea atenția cuvenită tuturor celorlalte probleme și îndeosebi acesteia și să nu îngăduie să fie neglijată o asemenea problemă¹⁴³.

5. De aceea, dacă vezi că anumiți oameni de acest fel mai stăruie încă în nebunia lor, recurge, fără să stai deloc la îndoială, la judecătorii amintiți și prezintă-le situația ca să poată întoarce pe acești oameni de la rătăcirea lor, după cum am poruncit cu viu grai.

Dumnezeirea Marelui Dumnezeu să te ocrotească la mulți ani!»

VII

*Copie de pe epistola imperială
prin care s-a dispus ca întîistătătorii Bisericilor
să fie scutiți de orice sarcină publică¹⁴⁴*

1. «Salutare, prea veneratul nostru Anulin!

Întrucît reiese dintr-o mulțime de fapte că disprețul față de religia, pe care se bazează respectul cuvenit față de suprema putere cerească, pune în mari primejdii treburile publice, pe cîtă vreme o primești și o ți așa cum cer legile, ea a adus mare progres numelui roman, iar prin lucrarea harului a adus în toate relațiile omenești o binecuvîntare deosebită, de aceea am găsit de bine, Preavrednice Anulinus, ca acei oameni care prin sfințenia pe care trebuie s-o observe și prin păzirea strictă a acestei legi pun toate grijile în slujba religiei celei sfinte, aceia să primească dreapta răsplată pentru oboseala lor, Preavenerate Anulinus.

2. În acest scop, cei care în cuprinsul provinciei ce ți-a fost încredințată îndeplinesc în cadrul Bisericii universale, în fruntea căreia se află Cecilian, serviciul lor în slujba acestei sfinte religii și cărora lumea s-a obișnuit să le

143. În calitate de locțiitor al prefectului pretoriului, ceea ce ar fi echivalent cu un șef al siguranței statului, Patricius era într-un fel organ executiv direct sub ascultarea împăratului. Și de aici se poate deduce seriozitatea tulburărilor donatiste. Se știe că mai tîrziu s-a uzat și de intervenții armate împotriva donatiștilor. Dar Constantin n-a vrut poate decît să-i amenințe.

144. Răspunsul lui Anulinus datează din 15 aprilie 313. Încă de mult, din sec. I, mai erau scutiți de sarcini publice și preoții altor culte, cum erau evreii, dar tot așa și retorii, gramaticii, filosofii, atleții, muzicanții.

spună «clerici»¹⁴⁵, vreau ca ei să rămână scutiți pur și simplu odată pentru totdeauna de toate sarcinile publice, pentru ca nu cumva prin vreo rătăcire sau deviere nelegiuită să se înstrăineze de serviciul datorat divinității, ci, dimpotrivă, să nu fie deloc tulburați în ascultarea de legea lor proprie. Cu cât este o mai mare cinstire pe care o aduc ei divinității, cu atât mai mare este binele pe care-l aduc în treburile publice.

Fii salutat, Prea-venerabile și Prea-iubite Anulinus!»

VIII

Liciniu înclină spre rău. Căderea lui

1. Iată, dar, cât de mari au fost binefacerile la care ne-a făcut părtași Harul dumnezeiesc și ceresc prin arătarea în lume a Mîntuitorului¹⁴⁶ și cât de copleșitoare pentru toți oamenii au fost bunurile pe care ni le-a adus pacea! De aceea la noi (creștinii, *n.tr.*) toate se desfășurau în serbări și în adunări sărbătorești.

2. Dar din pricina pizmei care urăște binele și a diavolului care iubește răul¹⁴⁷, vederea unui astfel de spectacol nu era de suportat. Tot așa nici pe Licinius cele întîmplate tiranilor, despre care am pomenit mai înainte, n-au fost în stare să-l păstreze în idei sănătoase. Căci cu toate că i-a mers bine în împărăția sa și i s-a recunoscut cel mai mare rang după cel al marelui împărat Constantin, cu care s-a și încuscrit și a ajuns la cea mai înaltă înrudire cu el, totuși s-a ferit să pășească pe urmele celor buni, nevoindu-se, dimpotrivă, să imite în răutate și în desfrînarea lor pe tiranii cei nelegiuiți și preferînd să urmeze planurile celor a căror cădere a văzut-o cu ochii lui proprii, în loc să fi stăruit în prietenie și dragoste față de suveranul care-i era superior în toate.

3. Plin de invidie față de binefăcătorul său, el a pornit împotriva lui un război nelegiuit și foarte sîngeros, fără a asculta de legile firii și fără a păstra în cugetul său amintirea jurămintelor, a sîngelui, a tratatelor de alianță.

4. Într-adevăr, așa împărat cum era, Prea-bunul Constantin i-a dat semnul celei mai curate bunăvoințe: nu a disprețuit înrudirea cu el, nu s-a împotrivit strălucitei căsătorii cu sora lui proprie, ci l-a socotit vrednic să se împărtășească de vrednicia aleasă a părinților, de sîngele împărătesc, pe care îl datora strămoșilor săi, i-a acordat puterea supremă ca unei rude și ca unui împreună

145. Prin hotărîrea dată că numai cei din cler (grecește κληροϋς însemnează «chemare», «alegere») pot beneficia de această scutire, Constantin legifera o hotărîre pe care în 325 sinodul I ecumenic o statornicea prin canonul 16 (Milaș, I, 2, p. 69-71).

146. Chiar și numai în felul cum începe această frază se poate constata că față de documentele care au fost introduse între timp, continuarea nu era firească. De fapt, cuvintele de începere fac aluzie la predica ținută la Tir.

147. De acum, paragrafele 2-6 (din acest capitol) reproduc din *Vita Constantini*, I, XLIX.

sfătuitor; i-a hărăzit dreptul de a guverna și de a conduce o parte (și nu cea mai mică!) din popoarele supuse romanilor¹⁴⁸.

5. Dar purtarea lui Licinius era tocmai contrară: zi după zi urzea comploturi împotriva superiorului său, scornind tot felul de curse, ca și cum anume ar fi căutat cu ce fel de răutăți să răspundă binefăcătorului său. La început, încercînd să-și ascundă planurile, se prefăcea că-i prietenul lui, sperînd că, folosindu-se mereu de viclenie și înșelăciune, va ajunge ușor la rezultatul dorit.

6. Or, pentru Constantin, Dumnezeu era adevăratul prieten, paznic și ocrotitor, care-i aduce la cunoștință cursele urzite în taină și în umbră, dîndu-le pe față. Marea armă a credinței este foarte potrivită spre a asigura ocrotirea împotriva vrăjmașilor și a dobîndi mîntuirea sufletului. Ocrotit de această armă, împăratul nostru cel atît de îndrăgît de Dumnezeu a scăpat din uneltirile acestui șiret cu nume blestemat¹⁴⁹.

7. Cînd a văzut că planurile lui ascunse nu și le poate împlini după voie, întrucît Dumnezeu îi făcea cunoscut împăratului celui iubit de El orice viclenie și orice răutate, nemaifiind în stare să se prefacă, Licinius a pornit la luptă pe față.

8. Prin aceea, însă, că a pornit la luptă împotriva lui Constantin, Licinius a început totodată să lupte și împotriva lui Dumnezeu cel peste toate, despre care știa că I se închină și Constantin¹⁵⁰. În al doilea rînd, în liniște și pe ascuns, el a declarat război și împotriva creștinilor aflați sub ascultarea lui, cu toate că aceștia niciodată nu i-au făcut nici un rău. El făcea însă acest lucru fiind mînat de o răutate firească și lovit de o orbire cumplită.

9. Nu a pus înaintea ochilor nici amintirea celor care prigoniseră pe creștini încă înainte de el și nici a acelor pe care el însuși i-a pedepsit pentru necredința lui în Dumnezeu, ci, lipsit de orice cugetare sănătoasă, în stare de nebunie deplină, a hotărît să se războiască cu Dumnezeu însuși, ocrotitorul lui Constantin, iar nu cu cel ocrotit¹⁵¹.

148. Liciniu luase în căsătorie în anul 313 pe Constanția, sora lui Constantin. Relațiile lui față de Constantin au fost schimbătoare. Totuși nu trebuie uitat că Liciniu nu-și datorează cumnatului său ridicarea lui. Încă în anul 307 el era recunoscut cu titlu de august alături de Dioclețian, Maximin și Galeriu, într-o vreme cînd Constantin era numai cezar. În 314 izbucnise conflictul între ei, dar se împacă iar. Din anul 321 numele lui Liciniu nu mai apare în listele consulare. Conflictul iremediabil izbucni în 323, cînd Constantin respinse pe goți, trecînd pe teritoriul lui Liciniu. Acesta porni lupta, dar o pierdu la 3 iulie 323.

149. După ce cunoaștem și alte fapte, pe care le-am relatat mai sus, înțelegem că Eusebiu scrie aici oarecum prea curtenitor față de Constantin.

150. E drept că în ultimii ani, începînd de prin 320, Liciniu a început să elimine din armată pe creștini, să interzică întrunirile de ambele sexe în biserici – spre paza moralității, chipurile –, dar mai ales a interzis întrunirile episcopilor la sinoade, ceea ce era absurd acum. Temnițele au început să geamă de creștini. Slujbele se făceau sub cerul liber. Răfuiala nu mai putea întîrzia. Lietzman, *o.c.* III, 65–67.

151. Ultimele 3 paragrafe (6–9) reproduse aproape la fel și în *Vita Const.* I, LVI.

10. A alungat mai întâi de la curtea sa pe toți creștinii¹⁵² lipsindu-se astfel, nenorocitul, de rugăciunile, pe care, după învățătura părinților, trebuia să le adreseze pentru toți oamenii¹⁵³. După aceea a poruncit ca în fiecare oraș să fie eliminați și să se ia gradul oricărui militar care nu va accepta să aducă jertfe demonilor. Și acestea încă erau puțin lucru, dacă le-am compara cu altele.

11. Dar de ce să mai amintim unul după altul faptele acestui om cu totul nelegiuit și vrăjmaș al lui Dumnezeu, despre care nici nu știm cum a ajuns să născocoască astfel de nelegiuii? Căci el a mai poruncit că nimeni nu are voie să arate înțelegere omenească nenorociților din închisori, ducându-le hrană și nici n-au voie să arate milă față de cei ce suferă de foame în lanțuri și că, peste tot, nimeni n-ar fi bun, iar bine cu adevărat nu ar săvârși nici chiar cei care sînt mînați de pornirea firească de a ajuta pe semenul său! Între legile pe care le-a adus, aceasta era într-adevăr cea mai nelegiuită și mai înjositoare, întrucît se împotriva oricărui simțămînt firesc. Căci această lege prevedea că și cei care dovedeau milă urmau să aibă aceeași soartă ca și cei miluiți, trebuind să fie pedepsiți cu aceeași pedeapsă ca și cei din lanțuri și din închisori.

12. Așa prevedeau poruncile date de Licinius.

De ce să mai înșirăm și inovațiile lui în legătură cu cei ce se căsătoresc ori cu cei care își sfirșesc zilele, prin care el a îndrăznit să abroge vechile legi romane atît de bine și cuminte gîndite și a pus în locul lor legi barbare și sălbătice, cu adevărat ilegale și potrivnice legilor adevărate? Sau nesfirșitele impozite născocite de el în paguba popoarelor supuse lui, precum și tot felul de încasări plătite în aur și argint, noi măsurători de pămînt și amenzi foarte costisitoare scoase de la oameni care nu mai locuiau la țară¹⁵⁴, ci erau morți de multă vreme?

13. Cîte feluri de surghiunuri n-a mai plăsmuit acest dușman al oamenilor împotriva celor care nu erau vinovați cu nimic! Cîte arestări de oameni bine situați și de bună faimă, pe ale căror soții le silea să divorțeze de tinerii lor soți legitimi pentru ca să le arunce în brațele prietenilor lui destrăbălați, profanîndu-le astfel prin fapte din ce în ce mai rușinoase! Cîte femei măritate și cîte fete tinere n-a înjosit¹⁵⁵ acest bătrîn înaintat în vîrstă¹⁵⁶, numai să-și împlinească poftele lui nesăbuite! De ce să mai lungesc înșirarea lor atunci cînd excesul ultimelor lui fapte dovedește că cele dintîi erau o nimica toată?

152. Eusebiu se repetă mereu. Aici reproduce și din *Istoria* sa VIII, 1-6 precum și din *Vita* I, LIII-LIV.

153. *I Tim.*, 2, 1-2.

154. În avîntul stilului său retoric Eusebiu aduce și acuze exagerate, în afară de faptul că nu se exprimă clar. În fond măsurile de impuneri fiscale exagerate, pe care le-a luat Liciniu, nu aveau nici o legătură cu persecutarea creștinilor. Măsurile erau pentru toți.

155. Acuze similare a adus și împotriva lui Maximin și a altora.

156. Nu era prea bătrîn. La moarte, Liciniu avea 60 de ani. E drept însă că era imoral.

14. Ca să terminăm, tot nebunește s-a purtat și cu episcopii, căci își închipuia că în calitatea lor de slujitori ai lui Dumnezeu celui Atotputernic ei s-ar împotrivi faptelor lui, de aceea le-a întins curse, dar nu la lumina zilei căci se temea de superiorul său¹⁵⁷, ci în taină și cu viclenie, nimicind pe cei mai vrednici dintre ei prin cursele întinse de unii guvernatori. Pînă și felul morții cu care sfîrșeau era nou și nemaîntîlnit.

15. Întîmplările care au avut loc în Amasia și în alte orașe ale Pontului întrec orice măsură de cruzime¹⁵⁸. Aici unele dintre bisericile lui Dumnezeu erau și de astă dată ori dărimate din vîrf pînă la temelii, ori încuiate cu cheia pentru ca să nu se mai adune creștinii după obicei și să nu mai țină slujbele datorate lui Dumnezeu.

16. E drept că nu-și închipuia că s-ar face rugăciuni pentru el – despre acest lucru așa-i spunea cugetul lui cel rău – în schimb era convins că noi facem acest lucru pentru împăratul cel iubit de Dumnezeu, căruia i-am cere să-l aibă în mila Lui¹⁵⁹. Și astfel, din acea clipă, el a început să-și verse mînia sa împotriva noastră.

17. Lingușitorii aflați printre mării dregători fiind convinși că fac pe plac acestui nelegiuit au copleșit pe unii dintre episcopi cu pedepse care se dau de obicei numai criminalilor: cu toate că nu săvîrșiseră nici o nedreptate, ei erau arestați și bătuți fără nici un motiv ca niște ucigași. Alții au trebuit să îndure chiar moartea și încă într-un mod neobișnuit: trupul era ciopîrțit cu sabia în mai multe bucăți, iar după această priveriște barbară și înfiorătoare era aruncat în adîncurile mării să fie hrană peștilor.

18. Creștinii au început din nou să fugă: cîmpurile, deșertul pustiurilor, ascunzișurile munților au găzduit din nou pe slujitorii lui Hristos. Cînd nelegiuitul a văzut că-i reușesc aceste metode și-a pus gîndul să pornească o persecuție generală împotriva tuturor creștinilor.

19. Și ar fi fost în stare să-și îndeplinească acest plan și nimic nu l-ar fi împiedicat dacă Dumnezeu care apără sufletele celor ce I se închină n-ar fi prevăzut ceea ce avea să se întîmple: așa cum dintr-un întuneric adînc și dintr-o noapte întunecoasă se aprinde la un moment dat pentru toți o puternică lumină, care e salvarea tuturor, așa a dus Dumnezeu de mîină pe slujitorul Său, Constantin, «cu braț înalt»¹⁶⁰ spre aceasta.

157. Constantin.

158. Dintre martirii care au sfîrșit zilele sub Liciniu amintim pe Vasile, episcopul Amasiei din Pont, și tot în Pont cazul cel mai cunoscut a fost martirajul celor 40 de mucenici de la Sebasta. «Testamentul» lor, în Knopf-Krüger, *Märtyrerakten*, p. 116–119.

159. Nu se știe dacă Eusebiu face aluzie la invidia care-l rodea pe Liciniu ori are în vedere vreo uneltire a supușilor.

160. *Ieș.*, 6, 1.

IX

*Biruința lui Constantin și binefacerile
făcute de el supușilor imperiului*

1. Așadar acestui bărbat i-a dăruit Dumnezeu, ca răsplată vrednică pentru evlavia sa, cununa biruinței împotriva celor necredincioși¹⁶¹.

2. Întrucît Licinius dusese pînă la marginile nebuniei planurile urzite împotriva lui, împăratul iubitor de Dumnezeu s-a convins că nu mai poate răbda așa ceva, de aceea și-a făcut un plan înțelept: să combine metoda aspră a dreptății cu iubirea de oameni, hotărîndu-se să sară în ajutorul celor care fuseseră chinuți atît de cumplit de acest tiran și grăbindu-se să salveze cea mai mare parte din neamul omenesc după ce va fi scăpat de cîțiva oameni primejdioși.

3. Pînă atunci se lăsase condus numai de milă și se arătase îndurător față de cel care nu merita acest simțămînt. Or aceasta nu ajută la nimic: omul nu se lăsa de răutăți, ci cu atît mai mult îi sporea ura împotriva supușilor săi. Pe de altă parte, celor atît de crunt tiranizați de o fiară atît de crudă nu le mai rămăsesse nici o nădejde de scăpare.

4. Iată de ce, acest ocrotitor al celor buni, împreunînd ura împotriva răului cu iubirea față de bine a înaintat împreună cu fiul său, prea binevoitorul împărat Crispus¹⁶², întinzînd tuturor celor ce se vedeau ca și pierduți dreapta lui salvatoare. Apoi, avînd drept conducător și ajutător pe Dumnezeu Atotputernicul și pe Fiul lui Dumnezeu, Mîntuitorul tuturor, amîndoi, tatăl și fiul, după ce și-au împărțit armata împotriva dușmanilor lui Dumnezeu, i-au încercuit pe aceștia și au cîștigat asupra lor o biruință ușoară căci cu ajutorul lui Dumnezeu toată desfășurarea luptei a decurs după cum le-a fost voia.

5. Atunci cei care mai ieri-alaltăieri «sufiau amenințare și ucidere»¹⁶³, dintr-odată, mai repede decît s-ar putea spune, «n-au mai fost»¹⁶⁴, a pierit și amintirea lor, chipurile și statuile lor erau pe bună dreptate huiduite¹⁶⁵, iar ceea ce Licinius văzuse cu ochii săi proprii întîmplîndu-se cu tiranii de altă

161. Liciniu a fost înfrînt în două lupte: 3 iulie 323 la Adrianopol și 18 sept. 323 la Hrisopolis. Războiul complet s-a terminat în 324. Disperat și-a trimis soția la fratele ei rugîndu-l de iertare. Constantin l-a închis în Tesalonic, unde la începutul lui 325 fu ucis. Mai pe larg în *Vita Constantinii*, II-III.

162. În versiunea siriacă numele fiului său Crispus (+ 326) a fost omis aici și în paragraful 6 și înlocuit cu cuvintele «fiii săi iubiți și întru toate asemănători tatălui lor». Eusebiu nu are curaj să se exprime în legătură cu o crimă atît de odioasă a protectorului său, care, lăsîndu-se influențat de insinuările «mamei» lui vitrege Fausta, a dat ordin ca Crispus să fie otrăvit. La scurt timp a fost ucisă și ea.

163. *Fapte*, 9, 1.

164. *Apoc.*, 17, 8-11.

165. Eusebiu se repetă și aici ca și în exprimarea sa despre Maximin.

dată, a suferit și el în aceeași măsură pentru că «nu a primit învățătură»¹⁶⁶ și nu s-a înțeleptit după pedepsele primite de aceia¹⁶⁷, ci a urmat același drum al nelegiurii, așa încît a căzut în aceeași prăpastie ca și ei.

6. Pe cînd, dar, Licinius zăcea trîntit la pămînt, marele învingător Constantin strălucind de atîtea virtuți, pe care i le-a dăruit credința, dimpreună cu Crispus, fiul său și împăratul prea iubit de Dumnezeu, întru toate asemenea tatălui său, au luat în stăpînire și Orientul¹⁶⁸, care le aparținea, formînd de acum un singur imperiu al romanilor, unitar cum fusese altădată. Începînd de la soare-răsare, lumea întregă, în cele două direcții, ale nordului și ale sudului, și pînă la marginile dinspre vest, a fost adusă sub stăpînirea lor pașnică. Orice frică față de cei care mai înainte îi călcaseră în picioare dispăruse acum la oameni, care trăiau zile strălucitoare și întruniri îmbucurătoare. Totul se umpluse de lumină privindu-se între ei cu fețele surîzătoare și cu ochi sclipitori, oameni care altădată plecau privirile în fața altora. În cete de dans și de cîntec, prin orașe ca și prin sate, oamenii cinsteau mai întîi pe Dumnezeu, Împăratul împăraților, căci așa învățară să facă, iar în al doilea rînd pe evlaviosul împărat împreună cu fiii săi cei iubiți de Dumnezeu.

8. Vechile suferințe fuseseră uitate și tot așa amintirea oricărei nelegiuri. De acum lumea se bucura de bunurile prezente și nădăjduia după cele viitoare. Împăratul biruitor a proclamat pretutindeni legiuri pline de omenie și care cuprindeau dovezi ale evlaviei lui mărinimoase și adevărate.

9. Și astfel, după ce orice tiranie a fost înlăturată, prin Constantin și fiii săi, s-a asigurat imperiului o singură guvernare, care i se potrivea, o singură conducere hotărîtă și necontestată. Ei stîrpeau în primul rînd ura față de Dumnezeu, pe care o avuseseră toți ceilalți împărați și astfel dintre toate bunurile pe care Dumnezeu li le dăruise, ei dovediră mai ales dragostea față de bine și față de Dumnezeu precum și credința și recunoștința lor față de divinitate prin fapte săvîrșite înaintea ochilor tuturor popoarelor.

166. *Ier.*, 2, 30.

167. Și aici, sfîrșindu-și lucrarea, exprimă cugetări similare celor din *Vita*, II, XIX, XX.

168. E vorba de prefectura Orientului cu capitala Nicomidia.

**EUSEBIU DE CEZAREEA
MARTIRII DIN PALESTINA**

MARTIRII DIN PALESTINA¹

1. Era cel de al nouăsprezecelea an de domnie a lui Dioclețian, în luna Xantic, pe care am numi-o aprilie după calendarul roman, cînd, în vreme ce se aștepta praznicul Patimii Mîntuitorului² și cînd popoarele Palestinei erau guvernate de Flavian³, dintr-odată au fost afișate în toate localitățile decrete din care unele porunceau ca bisericile să fie dărîmate pînă la temelie, altele, să fie aruncate în foc Scripturile, proclamînd totodată că sînt scoși din serviciu cei care dețineau vreo dregătorie oarecare, iar particularii vor fi lipsiți de libertate dacă stăruie să rămînă în credința creștină.

2. Acesta era cuprinsul primului decret dat împotriva noastră. Nu mult după aceea au fost publicate alte ordonanțe, potrivit cărora se porunceau ca toate căpeteniile Bisericilor din toate localitățile să fie puse mai întîi în lanțuri, iar după aceea să fie siliți prin toate mijloacele să aducă jertfe idolilor.

I

Martirii Procopie, Alfeu și Zaheu

1. Cel dintîi dintre martirii Palestinei a fost Procopie⁴. Înainte de a fi făcut cunoștință cu închisoarea, îndată ce s-a înfățișat să fie judecat de guvernatori s-a poruncit să aducă jertfă așa numiților «zei». El a răspuns că nu cunoaște decît un singur Dumnezeu, căruia se cuvine să-I jertfim așa cum El o vrea. Iar cînd i s-a poruncit să aducă măcar băutura libațiilor în cinstea celor patru împărași⁵, el a cîntat cuvîntul poetului:

«Rău e cînd Domnii sînt mulți, numai unul să fie-ntre oameni

1. Cartea despre *Martirii din Palestina* s-a păstrat în două versiuni: una scurtă, care e anexată la *Istoria bisericească* și una lungă, găsită în limba siriacă. Într-o notiță aflată în versiunea scurtă se spune «cartea aceasta urmează după cartea a VIII-a a *Istoriei*». Se vede că, pe parcurs, Eusebiu s-a gîndit să completeze *Istoria* (pe care o credea încheiată cu cartea a VIII-a), cu evenimente cuprinse în cărțile IX și X, așa că *Martirii* a fost mutată la sfîrșit.

2. În anul 303 (căci acesta era cel de al XIX-lea an de domnie a lui Dioclețian), Paștile cădeau la 18 aprilie. Edictul de persecuție fusese afișat la Nicomidia în ziua de 23 februarie 303, așa că pentru a ajunge în Palestina îi mai trebuiau cîteva zile. A se vedea mai sus: VIII, VI, 4-5.

3. Flavian guvernase Palestina pînă la finea anului 304.

4. Originar din Ierusalim, dar viețuind ca citeț și exorcist în Scitopolis, Procopie era foarte cunoscut în jur, lăsînd biserici cu hramul lui în Cezareea și Constantinopol.

5. Cei patru erau: Dioclețian, Maximian Hercule, Galeriu și Constantin Chlор. Libația consta din gustarea din băutura adusă (vin sau apă) și restul se stropea peste masa ori altarul de jertfă.

Poruncitor și stăpîn, numai cine primi de la Zeus Sceptru, putere și legi, de care s-a sculte supușii»⁶.

Întrucît acest cuvînt nu le-a fost pe plac i s-a tăiat capul.

2. Era ziua de șapte a lunii lui Daisius – a șaptea zi a idelor lui iulie, ar spune romanii, sau a patra zi a săptămîinii⁷ – cînd s-a dat în Cezareea acest prim semnal (al mucenicilor, *n.tr.*).

3. Curînd după aceea, în același oraș au îndurat cu mult curaj chinuri groaznice foarte mulți din întîii stătători ai Bisericii⁸, dînd astfel privitorilor ocazia să vadă lupte într-adevăr mărețe, în timp ce alții din pricina fricii și-au pierdut curajul și repede au căzut de la primul atac⁹. Din rîndul celor dintîi fiecare a îndurat metode diferite de tortură, fie nenumărate lovituri de bici, fie schingiuri și trageri pe roată, fie sfîșieri sau smulgerea din încheieturi a mădurelor prin punerea în cătușe, în așa fel încît unora le rămîneau mîinile paralizate.

4. Și totuși ei îndurau chinurile cele mai cumplite potrivit unor judecăți neînțelese ale lui Dumnezeu. Pe cîte unul îl înșfăcau de amîndouă mîinile mai mulți și-l duceau la altar, acolo îi ridicau mîna și i-o lăsau apoi în jos spre jertfa cea necurată și nelegiuită, ca și cînd respectivul ar fi adus jertfa, după care îi dădeau drumul liniștiți. Altul era dus și nici n-ajungea să atingă bine altarul că alții și strigau că a jertfit și-l lăsau apoi liber. Altul era dus pe jumătate mort, îl aruncau ca și cum într-adevăr ar fi murit și-i dezlegau cătușele, spunînd că poate fi numărat între cei care au jertfit. În sfîrșit, un altul striga și mărturisea că nu vrea să asculte; îl loveau peste gură, iar o ceată anume însărcinată cu așa ceva îl aducea repede la tăcere, alungîndu-l de acolo, cu toate că el n-a jertfit.

5. Se vede că pentru ei conta mult chiar și numai semnul ca să se vadă că s-ar fi dat ascultare poruncii.

Așa se face că din mulțimea celor chinuți numai doi s-au învrednicit a lua cununa de martir: Alfeu și Zaheu¹⁰. După ce au îndurat lovituri de bici și sfîșieri cu căngi de fier și răsuciri cumplite, după alte interogatorii, vreme de o zi și o noapte, li s-au strîns picioarele în butuci pînă la a patra gaură, în sfîrșit în

6. Homer, *Iliada*, 13, 204, în traducerea lui G. Murnu-Pippidi 1955, p. 52.

7. Pomenirea lui Procopie cade pe ziua de 8 iulie, dar în anul 303 aceasta cădea luna, nu miercuria.

8. Paragrafele 3–4 reproduc aproape textual cele spuse în *Istorie*, VIII, III, 1, dar nu indică nici un nume. Curios că din 20 de episcopi palestinieni, 18 participă în 325 la Niceea. Or, ca martir sub Dioclețian nu figurează decît Asclepios, care era marconit. Așa că dintre martirii palestinieni nu se cunosc acum decît Pamfil și Silvan de Gaza, acesta din urmă exilat la mină.

9. Dintre cei «căzuți» nu se dau nume, poate pentru a nu le populariza.

10. Potrivit versiunii lungi Zaheu era diacon din Gadara, iar Alfeu provenea din Elefterupolis și era citeț și exorcist în Cezareea. Data martiriului e 17 noiembrie după calendarul ieronimian.

ziua a șaptesprezecea a lunii lui Dios, adică, după calendarul romanilor, cu cinsprezece zile înainte de calendele lui decembrie, după ce au mărturisit că există numai un singur Dumnezeu și un singur împărat, Iisus Hristos, ca și cum prin aceasta ar fi spus o blasfemie, li s-a tăiat și lor capul, așa cum a fost cazul și cu primul martir.

II

Mucenicul Roman

1. Vrednică de pomenit este și mucenicia lui Roman care a avut loc în Antiohia în aceeași zi¹¹. Acesta se trăgea din Palestina și era diacon și exorcist¹² în comunitatea din Cezareea. Tocmai în timp ce se dărimau bisericile el venise în Antiohia, văzînd acolo mai mulți bărbați urmați de femei și de copii, siliți să se apropie și să aducă jertfe idolilor; el și-a dat seama că nu poate suporta o astfel de priveriște și, plin de rîvnă pentru credință, s-a apropiat de ei și i-a certat cu glas tare¹³.

2. Fiind arestat pentru această îndrăzneală, el s-a dovedit un martor foarte viteaz al adevărului. Cînd judecătorul a rostit împotriva lui sentința să moară ars pe rug, el a primit-o cu fața veselă, și cu o înfățișare deosebit de prietenoasă și senină a fost dus la moarte. A fost legat de un stîlp și vreascurile au fost aduse lîngă el, cei care trebuiau să aprindă focul așteptau semnalul împăratului, care se afla de față¹⁴. «Unde e focul pentru mine?» a strigat Roman.

3. Drept urmare, la aceste cuvinte el a fost chemat înaintea împăratului ca să fie supus la o pedeapsă neașteptată: să i se taie limba! El a suferit-o cu toată bărbăția, dovedind tuturor prin fapte că cei care îndură vreo suferință pentru credință sînt ajutați de o putere dumnezeiască în stare să le întărească rîvna. Gustînd din nou pedeapsa fără să se tulbure deloc, acest tînar vrednic și-a scos bucuros limba și a oferit-o foarte liniștit celor ce urmau s-o taie.

4. După această pedeapsă el a fost pus în lanțuri, unde a fost chinuit vreme foarte îndelungată. Cu ocazia împlinirii a 20 de ani de domnie a împăratului¹⁵, după o bunăvoință devenită obișnuită, s-a proclamat în toată împărăția punerea în libertate a tuturor celor puși în lanțuri. Singur el, cu amîndouă picioarele strînse în cătușe pînă la a cincea gaură, spînzurat de un stîlp, a

11. Adică în 17 sau 18 noiembrie.

12. Exorcistii puteau fi și laici, și clerici, ca Roman. El pătimeste în Antiohia deși e pomenit aici.

13. Și Evanghelia sfătua: «fugiți în alt loc» (*Matei*, 10, 23 etc.). Tertulian, Atanasie și alții se apără pentru fuga de persecuție, dar sînt – cazul lui Roman – și îndrăzneți, care nu pot răbda defăimarea credinței.

14. Versiunea lungă dă și numele acestui împărat: «ginelele lui Dioclețian = Galeriu».

15. Vicenaliile lui Dioclețian au fost sărbătorite la Roma în 20 noiembrie anul 303.

fost sugrumat primind astfel, așa cum dorise, podoaba martiriului^{15a}.

5. De altfel, acest om merită să fie numărat în rîndurile martirilor palestinieni întrucît, deși se trăgea de dincolo de granițele acestei țări, era totuși din Palestina. Acestea s-au întîmplat în primul an de persecuție, cînd ea nu amenința încă decît numai pe căpeteniile Bisericii.

III

Timotei, Agapie, Tecla și alți opt martiri

1. În decursul celui de al doilea an¹⁶ lupta împotriva creștinilor a devenit și mai crîncenă într-o vreme cînd la conducerea acestei țări ajunsese Urban¹⁷. Mai întîi se răspîndiseră o serie de scrisori imperiale, prin care se poruncea, pe baza unui decret general, că toți locuitorii din toate orașele sînt obligați să aducă jertfe sîngeroase și libații idolilor¹⁸. În orașul Gaza din Palestina, după ce a îndurat numeroase chinuri, Timotei a fost dat să fie mistuit într-un foc mic și încet. După ce a dat cea mai deplină dovadă despre credința sa în Dumnezeu prin tăria cu care a răbdat toate chinurile, el a cîștigat cununa luptătorilor biruitori la jocurile sacre ale religiei. Deodată cu el, au dovedit cea mai nobilă răbdare și Agapie și Tecla, cea din vremea noastră¹⁹, fiind osîndiți și aceștia amîndoi să servească drept hrană fiarelor²⁰.

2. Văzînd cele ce au urmat după acestea, cine n-ar fi rămas cuprins de admirație, sau cine n-ar fi rămas impresionat chiar și numai auzindu-le istorisite? Căci într-adevăr într-o vreme cînd păgînii prăznuiau o serbare publică și dădeau spectacole obișnuite, se răspîndise tot mai intens zvonul că după jocurile obișnuite pregătite pentru popor se vor prezenta în arenă și creștinii osîndiți recent pentru lupta cu fiarele.

3. Întrucît vestea creștea și se răspîndea peste tot, s-au prezentat și cîțiva tineri, șase la număr, dintre care unul, Timelau, era originar din Pont, altul cu numele Dionisie era din Tripoli al Feniciei, cel de al treilea, cu numele Romil, era subdiacon al comunității din Diospolis, alții doi erau tot egipteni și se numeau Paisie și Alexandru și, în sfîrșit, ultimul, cu numele tot Alexandru, era din Gaza. Pe cînd Urban urca în tribună să urmărească programul vînătoarei, cei șase tineri au cerut să fie legați de mîini, ca să arate dorința lor aprinsă

15 a. Pomenirea în 18 nov. A. Ehrhard, I, *o. c.*, 506.

16. Așadar în 304-305.

17. Urban a guvernat Palestina între 304-307.

18. E vorba de cel de al IV-lea edict (din primăvara anului 304).

19. Spre a o deosebi de cea care ascultase predica sfîntului Pavel.

20. În calendarul răsăritean pomenirea lui Agapie și a soților săi se prăznuiește și la 15 martie. Ehrhard (*o. c. I*, 591) ne informează că într-un calendar cu unciale din sec. IX, «Agapie și soții lui» figurau pe data de 15 martie. Dar, curios, într-un alt minologien (Ehrhard, *o. c. I*, 697) găsim iarăși la data de 19 august pe «Timotei, Agapie și Tecla».

după martiraj, de aceea au venit în fugă la guvernator mărturisind că sînt tot creștini, arătînd prin hotărîrea lor de a îndura toate cruzimile că cei care se laudă cu credința în Dumnezeu cel Atotputernic nu se tem nici măcar de atacurile fiarelor sălbatice.

4. Guvernatorul și cei din jurul lui au rămas foarte surprinși. Deocamdată el a poruncit să-i închidă îndată pe toți în temniță. După cîteva zile alți doi s-au adăugat aceluia: unul, cu numele tot Agapie, suferise curajos înainte de ei chinuri cumplite și variate cu ocazia unei alte mărturisiri; celălalt, care se numea și el Dionisie, purtase grijă de trebuințele lor trupești. Tuturor celor opt li s-au tăiat capetele în aceeași zi în Cezareea, și anume în a douăzecea zi a lunii Distros, adică cu nouă zile înainte de calendele lunii aprilie²¹.

5. În acest timp avu loc o schimbare între împărați: cel care era superior tuturora precum și al doilea după el s-au retras din domnie în viața particulară²², iar treburile publice au început să meargă prost.

6. În scurtă vreme imperiul romanilor se împarte în două și un război civil fără ieșire s-a aprins între ei. Neînțelegerea și tulburările nu s-au sfîrșit pînă cînd pacea din vremile noastre nu se va statornici în toată țara pusă de acum în întregime sub puterea romanilor.

7. Această pace a venit deodată pentru toți, ca o lumină care apare dintr-o noapte deasă și întunecoasă. De acum treburile publice au fost iarăși restabilite, devenind armonioase și pașnice, revenindu-se la înțelegere reciprocă obișnuită din străbuni. Dar despre acestea vom vorbi mai pe larg la locul cuvenit, acum să revenim la istorisirea evenimentelor ulterioare.

IV

Mucenicul Apfian

1. De cînd a ajuns la putere, cezarul Maximin²³ s-a arătat tuturor ca o întruchipare a dușmăniei înnăscute față de Dumnezeu și a nelegiuirii, de aceea s-a încapățînat cu și mai multă putere decît înaintașii lui la prigoana împotriva noastră.

2. Era de înțeles așadar de ce ne-a apucat pe toți o mare zăpăceală. Unii s-au împrăștiat într-o direcție, alții într-alta, căutînd fiecare cum să scape de nenorocire. O agitație groaznică domnea peste tot. Ce cuvinte ne-ar putea ajuta să istorisim după cuviință iubirea dumnezeiască și îndrăzneala cu care a

21. Cei opt mucenici au murit la 24 martie anul 305.

22. Abdicarea lui Dioclețian și Maximian Hercule s-a făcut la 1 mai anul 305. Lactanțiu, *De mort. persecut.* XIX.

23. Maximin Daja era nepotul lui Galeriu, care-l ajutase să primească în mai 305 gradul de cezar.

mărturisit pe Dumnezeu fericitul și cu adevărat nevinovatul miel, care a fost Apfian, care acolo, înaintea porților cetății Cezareea, a pus tuturor înaintea ochilor o minunată pildă de credință în Dumnezeul cel unic, cu atât mai mult cu cât vârsta lui trupească nu atinsese încă 20 de ani?

3. Mai întâi trebuie să spunem că de dragul educației profane a elinilor (căci s-a întâmplat ca părinții lui să dispună de o mare bogăție pămîntească) Apfian a petrecut un timp destul de îndelungat la Beirut²⁴, unde – lucru aproape de necrezut – el a ajuns să întrecă într-un asemenea oraș orice ambiție pentru învățatură a tinerimii, fără ca moravurile lui să fi putut fi corupte nici de frumusețea trupului și nici de tovărășia cu ceilalți tineri, ci îmbrățișase fecioria, trăind în curăție, în credință și în frica de Dumnezeu potrivit învățaturii creștine, rînduindu-și după ele felul de viață²⁵.

4. Dacă se cade să amintim despre patria sa și s-o distingem pentru lupta de susținere a credinței, atunci vom și face-o pe bună dreptate.

5. Dacă a auzit cineva de Gagae²⁶, oraș nu din cele mai necunoscute ale Licie, de acolo a pornit la drum tînărul nostru după ce s-a întors de la studii din Beirut. Tatăl lui i-a îmbiat cele mai bune servicii în patria sa, dar el nu s-a putut împăca cu părerile tatălui său și ale celor din neamul lui, pentru că aceștia nu voiau să viețuiască după rînduielile prescrise de credința cea adevărată. Dimpotrivă, mînat de un cuget dumnezeiesc, el s-a orientat după o filosofie interioară sau, mai bine-spus, inspirată de Dumnezeu și adevărată, ridicîndu-se cu gîndul mult mai presus decît așa numita slavă deșartă a acestei vieți și disprețuind plăcerile trupului²⁷. De aceea s-a depărtat pe ascuns de ai săi și fără să se îngrijoreze de frica cheltuielilor de fiecare zi, așa că, fiind întărit de nădejdea și de credința în Dumnezeu și îndrumat de Duhul Sfînt, a venit în orașul Cezareea, unde i se pregătise cununa martirilor pentru credință.

6. Trăind împreună cu mine, el aducea din Sfintele Scripturi cît i-a fost cu putință îndrumări desăvîrșite și se pregătea de acum din tot sufletul, prin deprinderi ascetice potrivite, pentru martiriu. Cine oare, văzîndu-i sfîrșitul, care se întrevedea, nu ar fi rămas impresionat?

7. Cine din cei care-l ascultau nu i-ar fi admirat curajul, tăria și statornicia și, mai presus decît toate acestea, îndrăzneala și însăși inițiativa lui, care

24. Se cunoștea de mult faima școlilor juridice de la Beirut. Frații Atenodor și Grigorie Taumaturgul acolo s-ar fi dus dacă nu ar fi rămas atrași de reputația lui Origen. Episcopul Trifiliu din Cipru tot în Beirut studiase, cum ne informează Sozomen (*Ist bis.* VII, XIX), Pamfil, elevul lui Origen, la fel, mai tîrziu Grigorie de Nazianz și alții.

25. *I Tim.* 3, 2-3.

26. Un mic orașel, port la mare în Licia. De aici se trăgea Apfian și se pare că părinții lui erau păgîni.

27. Simeon Metafrastul, cunoscutul aghiograf bizantin din sec. X, ne informează că cel care l-a convertit pe Apfian a fost sfîntul Pamfil, dascălul lui Eusebiu (*Stigloher, Eusebiu K. Gesch.* p. 622).

erau dovada clară a rîvnei lui pentru credință și a duhului său cu adevărat supraomnesc!

8. Într-adevăr, sub Maximin s'a produs o a doua prigoană împotriva noastră, și anume, în cel de al treilea an al persecuției (lui Dioclețian, *n. tr.*)²⁸. Acum pentru prima dată au fost publicate ordonanțe ale tiranului, prin care se poruncea, odată pentru totdeauna, ca toți, fără excepție, să aducă jertfă zeilor. Drept aceea, potrivit poruncii guvernatorului, în întreg orașul Cezareii crainicii stăpînirii au început să strige pe nume pe fiecare: bărbați, femei și copii, ca toți să se prezinte la templu, unde «tribunii»²⁹ mai controlau o dată pe fiecare după listă. Într-o vreme cînd nenorocirile se îngrămădeau în chip nespus din toate părțile, fără ca nimeni să știe ce are de gînd să facă, întrucît s-a ferit de noi care locuiam cu el în casă precum și de escorta militară pusă la dispoziția guvernatorului, tînărul amintit păși fără frică spre Urban, care tocmai atunci urma să aducă libație zeilor, îl prinse liniștit de mînă și-l opri să jertfească, spunîndu-i, într-un chip cu totul convingător și cu o hotărîre aproape dumnezeiască, că nu se cuvine să părăsești pe singurul și adevărat Dumnezeu și să aduci jertfă unor idoli și unor demoni. Pe cît se pare, tînărul a săvîrșit această faptă îndemnat de o putere dumnezeiască, prin care se proclama că creștinii – cel puțin adevărații creștini – sînt atît de departe de a părăsi pe Dumnezeu Atotputernicul (din clipa în care ei s-au învrednicit de a-I sluji cu credință), încît nu numai că s-au ridicat deasupra oricăror amenințări și pedepse care ar putea veni asupra lor, ci și că vorbesc cu mai multă îndrăzneală, că se exprimă într-un grai demn și deschis și că, dacă este cu putință, ei îndeamnă chiar și pe prigonitorii lor să iasă din rătăcire și să recunoască pe Cel care singur e cu adevărat Dumnezeu.

10. Firește că față de o astfel de îndrăzneală cel de care vorbim a fost zmuțit ca de niște fiare sălbatice de către cei care înconjurau pe guvernator. A fost bătut atît de cumplit încît trupul îi era numai răni, dar el a suferit totul cu foarte mult cîră, după care a fost aruncat un timp iarăși în temniță.

11. Aici, vreme de o zi și o noapte, amîndouă picioarele așa strînse în butuci i-au fost îndepărtate unul de altul pînă la refuz, iar a doua zi a fost adus din nou în fața judecătorului. Cînd i s-a poruncit din nou să jertfească el a arătat toată răbdarea în fața torturii și a durerilor încît te cutremurau. Coastele i-au fost ciopîrțite cu cîngi de fier nu o dată sau de două ori, ci în mai multe rînduri, încît îi vedeai înăuntru și oasele și măruntaiele. Aîtea răni avea pe

28. Adică prin 305–306. De notat însă că indicațiile cronologice ale lui Eusebiu nu sînt prea sigure.

29. În text «χιλιάρχοι» = cei peste 1.000 de oameni, deci un fel de magistrați superiori de miliție, care răspundeau de ordinea publică.

față și pe spate încît nici cei ce-l cunoscuseră pe vremuri bune acum nu-i mai cunoșteau fața din pricina umflăturilor.

12. Dar întrucît nu s-a dat învins nici după astfel de chinuri, i-au înfășurat amîndouă picioarele în pînză înmuiată în ulei, sub care călăii, care ascultau de ordinul primit, au aprins focul. Ce suferințe a trebuit să îndure fericitul atunci, nu se poate descrie în cuvinte, căci înmuindu-i carnea de pe el, focul ajungea pînă la os, așa că din pricina flăcărilor lichidul din trup se topea ca ceara și se scurgea picătură cu picătură³⁰.

13. Dar nici după aceste chinuri el nu s-a încovoiat, cu toate că adversarii lui se vedeau învinși și aproape neputincioși în fața răbdării lui supraomenești. A fost pus din nou în lanțuri. După trei zile, fiind adus iarăși în fața judecătorului, el a declarat că nu-și schimbă hotărîrea, așa că, în sfîrșit, jumătate mort, a fost aruncat în mare.

14. Ceea ce s-a întîmplat îndată după aceea ar părea de necrezut dacă l-ar spune cineva care nu a văzut faptele cu ochii lui proprii. Cît mă privește pe mine, cu toate că știu bine cum s-au petrecut lucrurile, totuși acesta nu-i un motiv ca să nu transmit istoriei adevărul întreg. Drept vorbind, martorii acestui eveniment sînt toți locuitorii Cezareii, căci nici o vîrstă n-a fost lipsită de vederea acestei minuni.

15. Curînd după ce au văzut scufundîndu-se în valurile mării la adîncimi nesfîrșite acest om cu adevărat sfințit și de trei ori fericit, dintr-odată s-a produs o fierbere și o zguduitură atît de puternică în marea însăși precum și în tot ce era în jur, încît pămîntul și orașul întreg s-au zguduit din pricina acestui fenomen. Și deodată cu acest uimitor și neașteptat cutremur de pămînt, ca și cum nici ea n-a putut să-l țină, însăși marea a aruncat înaintea porților orașului cadavrul dumnezeiescului martir. Și iată așa s-au întîmplat evenimentele în legătură cu dumnezeiescul Apfian! Ele au avut loc cu patruzeci zile înainte de nonele lui aprilie, într-o zi de vineri³¹.

V

Martirii Ulpian și Edesiu

1. În același timp și în aceleași zile, în orașul Tir, un tînăr cu numele Ulpian³², după chinuri cumplite și după înfiorătoare lovituri cu biciul, a fost

30. Dacă chiar legislația editată de Constantin cel Mare prevedea pedepse precum turnarea plumbului topit în gura celui care ar fi comis răpirea unei fete, ne putem închipui că cruzimea persecuțiilor, oricît de rafinată ar fi fost, nu-i neverosimilă.

31. Se știe că nonele erau în ziua a cincea din lună, afară de martie, mai, iulie și octombrie, cînd erau a șaptea zi. În cazul de față am avea data de 2 aprilie, cînd de fapt și figurează în calendarul răsăritean pomenirea «Sf. Apfian și Edesie». În schimb, în anul acela ziua de doi aprilie nu era vineri, ci marți. Ehrhard, *o. c.* I, 609.

32. Pomenit în unele minologii la data de 4 mai sub numele «Olbian», Ehrhard, *o. c.* II, p. 621.

înfășurat împreună cu un ciine și cu o viperă – acel șarpe veninos – într-o piele de bou de curînd jupuită și aruncat în mare. De aceea pe bună dreptate cred că trebuie pomenit și el în legătură cu martiriul lui Apfian.

2. Aceeași soartă ca și Apfian a îndurat nu după multă vreme și Edesiu³³, care nu numai în ce privește atitudinea lui față de Dumnezeu, ci și după locul de naștere era frate de sînge cu el. De nenumărate ori a mărturisit că era creștin și de nenumărate ori de-a rîndul a fost chinuit în închisori suferind diferite pedepse din partea guvernatorului, în urma cărora a fost trimis să muncească în minele (de aramă, *n. tr.*) din Palestina. Înfășurat mereu într-o manta sărăcăcioasă³⁴, el ducea tot timpul un trai de adevărat filosof (căci avea mai multă învățătură decît fratele său, întrucît fusese educat în școala de filosofie). Și-a sfîrșit zilele în orașul Alexandria.

3. Întrucît a văzut pe judecătorul din acest oraș care judeca pe creștini³⁵, că se poartă ca un beat și că întrece orice măsură a bunei-cuviințe, odată înjurînd în diferite chipuri oameni venerabili, alteori arătîndu-se îngăduitor, în vederea unor scopuri rușinoase, cu unele femei de cea mai indiscutabilă moralitate și cu fecioare care se deprinseseră de bună voie să trăiască în feciorie, el a căutat să facă același lucru ca și fratele său: întrucît faptele judecătorului ajunseseră de nesuportat, el păși cu un calm curajos și, atît prin cuvinte, cît și prin ținută, îl făcu de ocară și de rușine. Drept urmare, el suferi cu multă tărie chinuri și cazne de tot felul, îndurînd aceeași moarte ca și fratele său, fiind aruncat în mare. Dar, după cum am mai amîntit și în alt loc, martiriul său a avut loc mult mai tîrziu.

VI

Martirul Agapie

1. În cel de al patrulea an al persecuției³⁶ pornite împotriva noastră, cu douăsprezece zile înainte de calendele lunii lui Dios, în ajun de sîmbătă³⁷ «în

33. Data morții lui Edesiu nu-i indicată de Eusebiu decît prin cuvintele «nu multă vreme după Apfian», adică după 2 aprilie. De fapt vechile minologii îi pun pe amîndoi la 2 aprilie. Ehrhard: «Überlieferung II, 614». Unii istorici afirmă că Edesiu ar fi făcut parte dintre cei trimiși la mine, ceea ce i-ar situa moartea abia după anul 307. E drept că cronologia lui Eusebiu lasă adevseori de dorit. Apfian și Edesiu erau frați și vor fi murit curînd unul după altul.

34. Τριβων = pallium, era «haina filosofului». Iustin, *Dialog*, I, 2. Și aici mai sus: VI, XIX, 14.

35. Recenzia lungă precizează că judecătorul respectiv se numea Hierocle și se pare că acesta a fost polemistul pătimaș care a scris o lucrare *Împotriva creștinilor*, în care acuză Scriptura că ar conține contradicții. Unii afirmă că el este cel care a sfătuit pe Dioclețian să semneze edictul de persecuție a creștinilor. Poate că acolo a fost condamnat Edesiu și între ei se va fi desfășurat discuția de care ne amintește Eusebiu.

36. Adică în anul 306-307.

37. Dios era luna decembrie. Data de 20 noiembrie 306 cădea într-o miercuri, nu într-o vineri, cum zice Eusebiu.

aceeași Cezareea, tocmai cînd tiranul Maximin era de față și în cinstea zilei lui de naștere se ofereau poporului spectacole, a avut loc următorul martiriu vrednic de a fi pomenit.

2. Era un vechi obicei ca atunci cînd e de față și împăratul să se prezinte privitorilor programe mai bogate decît în alte împrejurări și ca spectacole noi și necunoscute să înlocuiască pe cele obișnuite: se aduceau animale de pretutindeni, din India, din Etiopia și din alte părți; în același timp oamenii prezentau spectatorilor și distracții deosebite, participînd la întreceri fizice în care se deprinseseră. Oricum, în cazul cînd însuși împăratul oferea astfel de spectacole trebuia ca ele să cuprindă ceva extraordinar și ieșit din comun.

3. Și în ce credeți că a constat aceasta? Un martir al învățaturii noastre a fost adus în mijlocul arenei ca să lupte pentru singura și adevărata credință: era Agapie, despre care am amintit mai înainte și care fusese dat odată hrană fiarelor în același timp cu Tecla. El fusese adus în cortegiu din temniță pînă la stadion deodată cu niște răufăcători în trei sau patru rînduri, dar de fiecare dată, sub amenințări sau din milă ori în nădejdea că va fi rezervat unui alt program, judecătorul îl păstrase mereu pentru alte lupte. Acum, fiind de față chiar împăratul, el fu adus ca și cum anume ar fi fost păstrat pentru această ocazie ca să se împlinească și în legătură cu el cuvîntul Mîntuitorului care, potrivit preștiinței lui Dumnezeu, prorocise ucenicilor Săi că vor fi duși la dregători și la regi «spre mărturie»³⁸ pentru El.

4. Agapie a fost adus așadar în mijlocul stadionului împreună cu un răufăcător, despre care se zice că era întemnițat pentru că-și omorîse stăpînul.

5. Iată însă că cel care-și ucisese stăpînul și care acum a fost aruncat la fiare a fost socotit vrednic de iertare și de grațiere cam în același fel cum fusese iertat și Baraba³⁹ de pe vremea Mîntuitorului și tot amfiteatrul a răsunit de strigătele prin care se vestea bucuria că ucigașul fusese grațiat din bunăvoința împăratului și socotit vrednic de cinste și de libertate.

6. Dimpotrivă, luptătorul pentru credința cea dumnezeiască a fost strigat și el pe nume mai întîi chiar de către tiranul însuși, împăratul Maximin, *n.tr.*, care i-a făgăduit că-l eliberează și pe el dacă-și reneagă credința. Acesta a mărturisit însă că pentru vreo crimă nu va face-o, dar de dragul credinței în Făcătorul lumii ar merge de bună voie și cu drag să sufere curajos orice chinuri la care ar fi supus.

7. Și zicînd acestea, zis și făcut a și pornit, alergînd spre un urs care și fusese lăsat să flămînzească pentru ca să-i fie el oferit ca hrană. Dar intrucît ursul

38. *Matei* 10, 18.

39. *Matei* 27, 15-26; *Marcu* 15, 6-15. Această asemănare cu patimile Mîntuitorului o aflăm la mulți martiri, chiar și dintre cei amintiți de Eusebiu (Iacob, Policarp, Lyon etc.).

nu i-a avut grija, martirul a fost dus din nou, abia respirînd, în temniță, unde a mai trăit o zi. Și a doua zi, după ce i-au afirmat niște pietre de picioare, l-au aruncat în mijlocul mării. Și iată așa a decurs martiriul lui Agapie⁴⁰

VII

Fecioara Teodosia. Martirii Dominus și Auxentius

1. Pe vremea cînd prigoana împotriva noastră dura deja de cinci ani, în ziua a doua a lunii lui Xantic, adică cu patru zile înainte de nonele lunii lui aprilie, tocmai în duminica Învierii Mîntuitorului nostru⁴¹, iarăși în Cezareea, fecioara Teodosia din Tir, o tînără credincioasă și plină de evlavie, care încă nu împlinise nici optsprezece ani, s-a apropiat de prizonierii care și ei mărturiseau împărăția lui Hristos și care stăteau înaintea scaunului de judecată. Ea voia să le arate că ia parte la durerea lor și probabil că i-a rugat să-și aducă aminte de ea cînd vor ajunge înaintea Domnului.

2. Văzînd aceasta, șoldaii au arestat-o, sub pretext că ar fi săvîrșit o faptă imorală și nelegiuită și au dus-o în fața guvernatorului. Acesta, ca ieșit din fire și cu suflet furios ca de fiară, o supune îndată la chinuri crîncene în stare să te înfioare, ciopîrîndu-i în chip rușinos carnea de pe șolduri, precum și sîni, ajungînd pînă la os. Pe cînd încă mai răsuflea și întrucît, după toate suferințele, fața ei era mereu zîmbitoare și strălucitoare, guvernatorul a poruncit s-o arunce în valurile mării. După aceea, trecînd de la ea la ceilalți mărturisitori i-a osîndit pe toți la munca silnică în minele de aramă din Faena, în Palestina⁴².

3. Afară de ei, același guvernator a mai osîndit în același oraș în ziua de cinci a lunii lui Dios, sau după romani la nonele lui noiembrie⁴³, pe mărturisitorul Silvan, care pe atunci era numai preot, dar care la scurtă vreme după aceea a fost învrednicit de scaunul episcopal⁴⁴ și care a murit ca martir împreună cu mai mulți însoțitori la muncile din aceeași mină, după ce dovedise cea mai nobilă răbdare pentru credință prin aceea că i s-au ars cu fier înroșit articulațiile picioarelor, astfel încît nu se mai putea folosi de ele.

4. Deodată cu sentința pronunțată împotriva acestora, Urban a mai osîndit (să fie ars cu foc, *n. tr.*) încă un om care se distinsese prin nenumărate alte

40. În unele calendare pomenirea lui Agapie se face la 15 martie, iar nu la 24 martie. Ehrhard *o.c.* I, 605.

41. Din nou o greșală de cronologie a lui Eusebiu: ziua a patra înainte de nonele lui aprilie este 2 aprilie. În anul 307 Paștile cădeau cu 8 zile înainte de idele lunii aprilie; deci în 8 aprilie. În calendarul apusean Teodosia e prăznuită în 2 aprilie, în cel răsăritean, la 29 mai.

42. Situată la 40 de km. sud de Marea Moartă, mina de aramă Phaeno (azi Feinan) e azi aproape părăsită.

43. Deci, 5 noiembrie. Atunci se pomenesc «Domnin și soții» (Ehrhard, *o. c.* I, 505).

44. Nu cunoaștem date despre hirotonirea ca episcop a lui Silvan, care era numai preot cînd fusese trimis în mine.

mărturisiri și care se numea Domninus, care s-a făcut foarte cunoscut în întreagă Palestina pentru îndrăzneala lui extraordinară în cuvînt⁴⁵. Același judecător⁴⁶ era și un strașnic născocitor de torturi și un fabricant de noi atacuri împotriva învățăturilor lui Hristos, așa încît scornea împotriva creștinilor chinuri de care nimeni n-a mai auzit cîndva vorbindu-se. Pe trei creștini⁴⁷ i-a osîndit să se lupte între ei (cu pumnul ca și gladiatorii, *n. tr.*). Pe Auxențiu, un bătrîn venerabil și sfînt, l-a osîndit să fie mîncat de fiare⁴⁸. Pe alții, iarăși, oameni în puterea vîrstei, i-a castrat, făcîndu-i eunuci⁴⁹, apoi i-a trimis la munci forțate în aceleași mine. Pe alții, după chinuri grele, i-a încuiat în temniță. Printre ei se afla cel mai drag dintre prietenii mei, Pamfil, cel mai vestit dintre martirii vremii noastre.

5. Pe acesta l-a pus Urban la încercare mai întîi ca să-i vadă capacitatea lui oratorică și adîncimea cunoștințelor sale filosofice, după care, în cele din urmă, l-a forțat să aducă jertfe zeilor. Cînd a văzut că face semn de refuz și că nu dă nici cea mai mică importanță amenințărilor, Urban s-a infuriat peste măsură și a poruncit să fie torturat cu cele mai grele chinuri.

6. Om cu suflet de fiară, Urban poruncea mereu și cu tot mai multă ură să-i sfîrtece coastele cu căngi de fier, bucurîndu-se oarecum de chinurile victimei. Dar din toate acestea, guvernatorul n-a cîștigat decît rușine. Pamfil a rămas și mai departe pe lista celor condamnați la închisoare.

7. Ce fel de răsplată va trebui să-l aștepte pe Urban la dreapta judecată a lui Dumnezeu, din pricina cruzimii cu care lupta împotriva martirilor lui Hristos, e ușor de înțeles, după evenimentele care începuseră să se desfășoare atunci. Căci îndată, la puțină vreme după aceste nelegiuiri cu care a îndrăznit să maltrateze pe Pamfil, pe cînd încă mai deținea slujba de guvernator, judecata lui Dumnezeu l-a lovit atît de pe neașteptate, încît pe cel care mai ieri alaltăieri judeca de la înălțimea tribunalului și care era păzit de gardă militară, care poruncea peste toate popoarele din Palestina și care era prietenul cel mai drag și mai nepăsit de la mesele date de tiranul însuși, această dreptate dumnezeiască l-a despuiat într-o singură noapte și l-a lipsit de toate demnitățile, revărsînd rușine și ocară peste cei care-l admiraseră altădată ca șef al lor, arătîndu-le tuturoră că a sfîrșit ca un laș și ca un om fără bărbăție, care, asemenea femeilor, se văita și plîngea în fața poporului peste care domnise. Din Maximin însuși, cu care altădată se mîndrea și se fălea ca de cel pe care-l iubea cel mai mult din pricina necazurilor pe care ni le punea pe cap nouă, creștinilor,

45. Eusebiu nu dă nici un alt amănunt despre el.

46. Urban.

47. Numele lor: Timotei, Teofil și Teotim.

48. Nu este trecut în sinaxar.

49. Eutihie și Carterie.

el a făcut un judecător aspru și crud tocmai aici, în Cezareea, aruncînd asupra lui sentința de moarte, după ce mai înainte îl acoperise de rușine din pricina crimelor de care se convinsese.

8. Dar acestea să fie spuse doar în trecere.

Poate că vom mai avea ocazia, cînd ne vom ocupa amănunțit de sfîrșitul și de căderea jalnică a nelegiuitorilor care s-au războit cel mai mult cu noi și între ei și de Maximin însuși și de cei din jurul său⁵⁰.

VIII

Alți mărturisitori, precum și martiriul Valentinei și al lui Pavel

1. Dar și cînd se împlinea cel de al șaselea an⁵¹ de cînd bîntuia fără înțetare furtuna împotriva noastră, ba și înainte de acea dată, a existat în minele de la Tebaida (care poartă acest nume de la piatra de porfir care se găsește aici) o mare mulțime de mărturisitori ai credinței creștine, între ei 97 de bărbați împreună cu femeii și cu copiii mici, care toți fuseseră dați în seama acestui guvernator al Palestinei. Dar deoarece și acolo, pe pămînt evreiesc, ei mărturisiră credința în Dumnezeu Atotputernicul și în Hristos, li s-au tăiat cu fierul înroșit vinele de la piciorul stîng ajungînd pînă la nervi; li s-a crăpat apoi ochiul drept, și anume cu paloșul li s-a luat întîi membrana și pupila, apoi cu fierul roșu li s-a ars întregă orbita pînă la rădăcina ochilor. Aceste mutilări au fost poruncite, zice-se, pe temeiul unui ordin împărătesc, de Firmilian, noul guvernator care a fost trimis aici după Urban. După aceea ei au fost trimiși în minele din acest ținut ca să trăiască acolo nenorociți în robotă și suferință.

2. Dar nu-i destul că am vorbit despre astfel de suferințe. Aceeași soartă au avut-o cei din Palestina, despre care am amintit ceva mai înainte și care au fost osîndiți să se lupte cu pumnii unii împotriva celorlalți.

3. Ei n-au voit nici să guste din hrana procurată pe cheltuiala statului și nici să facă exerciții pentru luptă, de aceea au fost nevoiți să se prezinte nu numai în fața guvernatorului, ci chiar înaintea lui Maximin însuși. În mărturisirea lor ei dovediră cea mai mare tărie prin curajul cu care au refuzat hrana împărătească și prin răbdarea cu care au îndurat loviturile de bici, suferind chinuri asemănătoare celor de care am vorbit și la care s-au mai adăugat și alți mărturisitori din Cezareea însăși.

4. Printre aceștia, unora care fuseseră arestați de curînd, pe cînd se adunau să asculte citirile sfinte⁵², le-au fost strujite picioarele, pe cînd alții au fost

50. *Istoria bisericească*, IX, X.

51. Deci, 308-309.

52. Întrucît bisericile creștine fuseseră distruse, creștinii se adunau unde puteau, prin case particulare sau prin păduri, să asculte rugăciuni și cateheze creștine. După ce refuzaseră hrana oficială (ca printr-o revoltă organizată), întrunirile religioase păreau periculbase.

torturați nu numai la picioare, ci și la ochi și, în sfârșit, alții au îndurat chinuri și mai grele, rupându-li-se coastele.

5. Printre aceștia o creștină, femeie după trup⁵³, dar bărbat după avînt, neputînd suporta amenințarea necinstirii, pentru motivul că a spus o vorbă mai grea la adresa tiranului care a îngăduit să se dea puterea pe mîna unor judecători tot atît de cruzi, a fost mai întîi bătută cu biciul, apoi a fost întinsă pe calul de lemn și înțepată crud în coaste.

6. În vreme ce călăii încredințați în acest sens o chinuiau cu cruzime, după porunca primită, o altă persoană, care ca și cea dintîi a preferat să fie chinuită decît să sufere necinstirea, se dovedi superioară față de vestiții apărători ai libertății lăudați pretutindeni de greci; și neputînd îndura lipsa de milă și de omenie a torturilor⁵⁴, dintr-odată, așa slăbită cum părea trupește și neajutorată la înfățișare, a dovedit un curaj deosebit în sufletul ei și o putere mult mai mare decît îi era trupul, căci a strigat acolo în mulțime: «Pînă cînd mai ai de gînd să chinuiești cu atîta cruzime pe sora mea?» Tulburat și mai amar din pricina acestor cuvinte, judecătorul porunci numaidecît să ridice de acolo pe această femeie.

7. După aceea a fost tîrîtă în mijlocul tribunalului, în timp ce ea nu făcea nimic altceva decît să murmure numele Mîntuitorului. I s-a cerut mai întîi să aducă jertfă, iar întrucît nici n-a voit să audă de așa ceva, a fost tîrîtă cu forța pînă lingă altar. Ea și-a păstrat însă și mai departe aceeași stăpînire de sine și hotărîre ca și înainte, fără ca nici măcar să tremure. Sigură de sine și neclintită în credință, ea lovi cu piciorul în altar, care se și răsturnă cu tot ce era pe el, inclusiv și vasul cu jar pentru jertfă.

8. Cînd a văzut aceasta, judecătorul și-a ieșit din fire ca o fiară sălbatică și a poruncit atîta să o bată cu căngi de fier peste coaste, încît nimeni poate că n-ar mai fi putut răbda atîta, iar pentru el era o desfătare văzînd cum curge sîngele din răni. În sfârșit, după ce furia l-a scîrbit, a poruncit s-o lege laolaltă cu cealaltă, despre care spusese înainte că este sora ei, și a poruncit apoi ca amîndouă să fie arse pe rug. Cea dintîi se spune că era originară din părțile Gazei, despre cealaltă se știe sigur că se trăgea din Cezareea. Ea fusese cunoscută de mult și numele ei fusese Valentina⁵⁵.

9. În privința muceniei de care a fost învrednicit de trei ori fericitul Pavel, cum aş putea-o descrie cu toată cuviința? El fusese osîndit la moarte în

53. Nu li se dă numele, probabil e vorba de Tea, Pavel și Valentin, martirizați la 15 iulie, (Ehrhard *o. c.* I, 669).

54. Poate că Eusebiu se va fi gîndit la unii din tinerii φιλελεύθεροι care justificau chiar acțiuni riscante de dragul libertății, așa cum amintește istoricul Polibiu (+123 î.Hr.) sau Plutarh, cînd vorbește despre Demostene.

55. Alte amănunte nu ne dă Eusebiu.

aceeași oră cu celelalte două fecioare și prin aceeași sentință. Înainte de pronunțarea hotărârii el a cerut celui care urma să-i taie capul să-i acorde doar o singură clipă.

10. După ce i s-a îngăduit, el a cerut cu glas tare lui Dumnezeu să dea iertare tuturor celor din neamul său, rugându-L ca să le dea cât mai curînd pace și libertate; apoi a cerut pentru evrei ca ei să fie primiți de Dumnezeu prin mijlocirea lui Hristos, după care a cuprins în aceeași rugăciune și pe samarineni și, în sfîrșit, s-a rugat ca și cei care se aflau încă în rătăcire și în necunoașterea lui Dumnezeu să vină la cunoașterea adevărului și a credinței⁵⁶, după cum tot așa n-a uitat nici mulțimile amestecate care se aflau în jurul lui.

11. Iar la urmă de tot, o, mare și negrăită bunătate! s-a rugat și pentru judecătorul care l-a osîndit la moarte, pentru împărați și pentru cel care avea să-i taie în curînd capul. În toate acestea se ruga așa, încît să fie auzit de călău și de toți cei aflați în jur, cerînd lui Dumnezeu să nu li se pună în socoteală păcatul pe care-l fac⁵⁷.

12. Și deoarece rostea aceste rugăciuni și altele asemenea cu glas tare, aproape toți erau convinși că el a fost omorît nevinovat, plin de milă și de lacrimi. Apoi aducîndu-și în ordine hainele, potrivit legii, și dezgolindu-și gîtul pe care avea să-l taie sabia, s-a împodobit cu cununa unei mucenicii dumnezeiești în ziua de douăzeci și cinci a lunii⁵⁸ Panemos, ceea ce corespunde cu opt zile înainte de calendele lui august. Așa s-au sfîrșit ei!

13. La scurtă vreme după aceea alți minunați luptători ai credinței în Hristos veniți din țara egiptenilor în număr de 130, după ce au pătimit din porunca lui Maximin aceleași chinuri, ca și cei dintîi în același Egipt, la picioare ca și la ochi, au fost trimiși unii la minele amintite din Palestina, alții la cele din Cilicia.

IX

*O reînnoire mai cruntă a persecuției.
Antonin, Zevina, Gherman și alți martiri*

1. După atît de multe fapte de vitejie săvîrșite de vrednicii mucenici ai lui Hristos, s-a mai domolit oarecum, prin sîngele lor sfînt, flacăra prigoanei. Deja se simțea o oarecare liniște și libertate la cei din Tebaida, care din pricina credinței în Hristos fuseseră osîndiți să muncească la minele din acea țară și credeau că mai răsufiau puțin aer liber, cînd, nu știm cum, în urma unei

56. *I Tim.*, 2, 4.

57. *Fapte*, 7, 60.

58. 25 iulie 308.

tulburări oarecare, cel care primise puterea de a persecuta pe creștini⁵⁹ o aprinse din nou.

2. Au apărut dintr-o dată iarăși în toate provinciile edictele de persecuție îndreptate de Maximin împotriva noastră. Guvernatorii și comandanții marilor unități militare strîngeau prin ordine circulare, prin epistole și prin ordonanțe publice pe curatori, pe strategi și pe tabulari⁶⁰, pe conducătorii justiției și finanțelor din toate orașele ca să aducă la îndeplinire porunca împărătească. S-a ordonat să se depună toată rîvna în reconstruirea templelor zeilor, căzute în paragină, să se aibă grijă ca toți, fără excepție: bărbați, femei, slugi și chiar copii sugaci să fie obligați a aduce jertfe sîngeroase și libații zeilor păgîni, precum și să guste ceva din carnea jertfită. La fel se prevedea ca toate alimentele de pe piață să fie profanate cu vinul de la jertfe, iar în fața băilor publice să fie puși paznici, care să aibă grijă ca celor care intrau înăuntru să-și spele trupul, să le spurce și sufletul, stropindu-i cu blestemata jertfă idolească⁶¹.

3. Întrucît aceste ordine au început să fie puse strict în aplicare, era firesc, desigur, ca ai noștri să se vadă foarte strîmtorați: pînă și popoarele păgîne rîdeau de nebunia acestor rînduieli socotite exagerate și chiar de prisos (căci chiar și lor le păreau dezgustătoare și exagerate). Oricum, o îngrozitoare furtună amenința să cadă peste capetele noastre, ale tuturor. Dar și de astădată Mîntuitorul nostru a insuflat în apărătorii Lui un curaj atît de mare, încît chiar dacă nu i-ar fi îndemnat sau încurajat cineva, ei totuși nu se temeau de amenințările dușmanilor, oricît de puternici ar fi ei.

4. Pe cînd guvernatorul își aducea jertfa sa idolilor, din mulțime s-au desprins trei credincioși care au înaintat spre el strigîndu-i să termine odată cu rătăcirea, pentru că nu există alt Dumnezeu decît Creatorul și Făcătorul lumii. Întrebați fiind cine sînt ei, toți trei au mărturisit cu curaj că sînt creștini.

5. Foarte puternic impresionat de curajul lor, fără să-i mai fi supus la chinuri, Firmilian i-a osîndit la pedeapsa capitală. Dintre ei cel mai bătrîn se numea Antonin⁶², al doilea se numea Zevina și era de loc din Elefterupolis, iar numele celui de al treilea era Gherman. Era ziua a treisprezecea din luna lui Dios, la idele lui noiembrie, cînd a avut loc uciderea lor⁶³.

6. În aceeași zi a făcut acest ultim drum împreună cu ei și o femeie, cu numele Enata, originară din Skitopolis, împodobită și ea cu aceeași cunună a fecioriei. Ea n-a făcut același lucru ca și ei.

59. Împăratul Maximin.

60. Deci organe civile și militare, deopotrivă.

61. Ca în vremea împăratului Deciu, așa cum ne informează epistolele sfîntului Ciprian și ale sfîntului Dionisie al Alexandriei.

62. Numele lui Antonin e însemnat pe o versiune sinaitică a Hexaplei, din care se vede că în timpul detenției sfîntul Pamfil revizua textul Hexaplei, iar «mărturisitorul» Antonin îl ajuta. Cf. Bardy, *o. c.* III, 149.

63. Deci la 13 noiembrie, 308 (Ehrhard, *o. c.* I, 505).

7. A fost însă tirită cu forța și dusă înaintea judecătorului. Aflindu-se acolo în imediata ei apropiere, o căpetenie militară cu numele Maxys, un om mai rău chiar și decît numele său⁶⁴, nelegiuit în toate, dar de o deosebită tărie trupească și de o cruzime care întrece orice măsură, a îndrăznit să o biciuiască fără știrea autorităților superioare. Acest om deci a despuiat pe fericita de orice îmbrăcăminte și a purtat-o astfel prin întreg orașul Cezareii tirînd-o așa prin toate piețele, peste tot avînd grijă mare să o biciuiască cu un bici de piele.

8. Dar în tot timpul acestor torturi ea a dovedit o tărie de neclintit pînă ce a ajuns iarăși înaintea judecătorului. Acesta a dat-o să fie arsă de vie. El a dus furia pînă dincolo de tot ce-i omenesc, călcînd în picioare chiar și legile firii, neavînd nici atîta rușine să aprobe înmormîntarea acestor trupuri neînsuflețite și sfinte⁶⁵.

9. Drept aceea el ordonă ca zi și noapte trupurile morților să fie păzite cu grijă și lăsate în aer liber ca să poată servi de hrană fiarelor sălbatice, încît vreme de mai multe zile au putut fi văzuți mulți oameni împlinind această poruncă sălbatică și barbară, păzind de departe ca pe ceva vrednic de laudă faptul ca nu cumva vreun mort să fie răpit, în schimb fiarele sălbatice și ciîinii ori păsările răpitoare să poată ciopîrți ici-colo din mădularele omenești.

10. Întreg orașul, de jur împrejur, era presărat cu măruntaie și oase omenești, încît nici chiar celor care mai înainte nutriseră ură amară împotriva noastră niciodată nu le-a fost dat să vadă o cruzime atît de mare. Ei nu deplîngeau atît de mult nenorocirea celor împotriva cărora se acționa în acest fel, cît mai ales purtarea lipsită de omenie, care se împotrivea firii care e aceeași pentru toți.

11. Într-adevăr, aproape în fața fiecărei porți întîlneai o privești care întrecea orice cuvînt, depășind orice descriere oricît de nenorocită ar fi fost ea. Bucăți de carne omenească nu erau «mîncate» numai în cîte un loc, ci ele erau împrăștiate peste tot: unii spuneau că au văzut în fața porților bucăți întregi, bucăți separate ori părți diferite din măruntaie.

12. În vreme ce astfel de lucruri durau de mult timp, iată ce întîmplare minunată a avut loc. Văzduhul era curat și senin, iar starea vremii era nespuse de plăcută cînd dintr-odată stîlpii care susțineau clădirile publice din întreg orașul au început să verse toți niște picuri ca de lacrimi. Ba chiar și piețele și străzile principale, fără să fi căzut peste ele nici măcar o rouă, s-au udat și s-au înmuiat cu apă nu știu de unde, iar drept urmare îndată s-a răspîndit zvonul că

64. Numele «maxy» însemnează tatuare, sălbăticitare.

65. Se știe că pînă și grecii vechi socoteau că e osînda cea mai mare pentru un suflet care nu-și găsește odihnă în mormînt. Cazul descris în piesa «Antigona» e tipic. E Rhode, *Psych.* A se vedea mai sus și cazurile din martirii din Lyon: V, I, 62.

într-un mod inexplicabil însuși pământul ar fi vărsat lacrimi pentru că nu mai putea răbda nelegiuirea săvârșită atunci, încît, spre rușinea firii omenești crude și nemiloase, pînă și pietrele și materia neînsuflețită păreau că izbucnesc astfel în lacrimi. Îmi dau seama, desigur, că astfel de cuvinte ar părea poate o flecăreală sau o scornitură pentru cei care vor veni după noi, dar nu și pentru cei care pot să le confirme (fiind văzute cu ochii lor proprii).

X

*Petru Ascetul, Arsenie Marcionitul
și alți martiri*

1. În ziua a patrusprezecea a lunii Apelaios, adică cu nouăsprezece zile înainte de calendele lui ianuarie⁶⁶, cei care erau puși să controleze pe toți trecătorii au arestat din nou pe cîțiva egipteni: ei voiau tocmai să plece la minele din Cilicia ca să-și mărturisească acolo credința lor în Hristos. Li s-a dat drept aceea și lor aceeași pedeapsă ca și celor lîngă care voiau să fie, li s-au scos ochii și li s-au zdrobit articulațiile picioarelor. Dar în Ascalon, unde au fost prinși, trei inși dintre ei au dat o minunată pildă de curaj și prin aceasta fiecare din ei și-a dobîndit o moarte mucenicească deosebită. Unul, care se numea Ares, a fost ars de viu, iar celorlalți li s-a tăiat capul. Numele lor erau Promos și Ilie⁶⁷.

2. În ziua a noua din luna lui Audireus (ceea ce ar corespunde cu trei zile înainte de idele lunii lui ianuarie)⁶⁸, în același oraș al Cezareii, un ascet cu numele Petru, supranumit Apselanus, din tîrgul Anea din apropiere de Elefterupolis, și-a dovedit credința sa în Hristos printr-o minunată mărturisire, fiind pus la proba focului ca aurul de cea mai bună calitate⁶⁹. Judecătorul și cei care erau în jurul lui îl rugară de nenumărate ori să-i fie milă de el, să-și cruce floarea tinereții⁷⁰, dar el le-a disprețuit pe toate acestea și a preferat să-și dea chiar viața decît să piardă nădejdea în Dumnezeu cel peste toate.

3. În vremea aceea, după spusele unora, a murit pe același rug și un episcop al sectei lui Marcion⁷¹ din rîvna pentru credință, credea el, desigur însă nu pentru cea după cunoștință, sfîrșindu-și zilele pe același rug ca și Petru.

Iată, așa s-au petrecut toate acestea.

66. Ceea ce însemnează 14 decembrie anul 308.

67. S-ar putea aplica aici dictonul «quorum nomen Deus scit». Nu se pot identifica nici Ares, nici Promos (Stigloher propune «Petros»), nici Ilie. În drum spre Cilicia ei «au fost decapitați sau arși de viu» (Bardy, *o. c.* p. 152).

68. Adică în 11 ianuarie 309.

69. Într-adevăr un «Apselam» figurează la 11 ianuarie în martirologiul ieronimian.

70. Figură de stil pentru cuvîntul din *Pilde*, 17, 1, «în cuptor se lămurește aurul».

71. Harnack (*Marcion*, ed. II, Leipzig 1924, p. 341-344) ține să confirme că pe la 318-319 exista în sudul Damascului o comunitate marcionită.

XI

Pamfil și mulți alți martiri

Și acum ne cere timpul să descriem marea și vestita privesște pe care ne-au lăsat-o Pamfil⁷², al cărui nume îmi este de trei ori scump, precum și cei care au suferit împreună cu el, care erau de toți doisprezece, fiind socotiți vrednici de a fi prețuiți pentru harul și numărul lor asemenea cu apostolii și cu proorocii (Lupta sfinților și slăviților martiri ai lui Hristos, Pamfil, Valens, Pavel, Seleuc, Porfir, Teodul, Iulian și egiptenii care erau împreună cu ei, descrisă de Eusebiu al lui Pamfil)⁷³.

1. Împrejurările ne cer să istorisim tuturora marea și vestita privesște dată de sfântul martir Pamfil și de cei dimpreună cu el și care au dus lupte de tot felul pentru credință.

a) Desigur, cunoaștem foarte mulți oameni, care au fost curajoși în vremea persecuției, din numărul cărora am descris aici doar pe câțiva din cei pe care i-am cunoscut. În această lume s-au distins o mulțime de oameni de toate felurile, de toate vârstele, de toate condițiile sociale și culturale. Ei au îndurat chinuri de multe feluri și s-au împodobit cu cununi diferite, dar toate ținând spre mucenicia cea desăvârșită.

b) Din rîndul celor tineri și chiar al pruncilor puteai vedea destui printre egiptenii care se aflau cu ei. Alții erau juni, așa cum a fost cazul lui Porfir, chipș la trup, dar și cu un suflet avîntat, cum a fost și numărul celor din jurul celui ce mi-a fost atît de scump: mă gîndesc la Pavel din Iamnia, la Seleuc și Iulian, veniți amîndoi din ținutul Capadochiei. Dar erau printre ei și oameni împodobiți cu venerabila vîrstă a cărunteților și a unei bătrîneți înaintate, cum au fost Valens, diaconul Bisericii din Ierusalim, și Teodul, care și-a adevărit numele pe care-l purta⁷⁴.

c) Dar în afară de deosebirea de vîrstă, ei erau deosebiți și în privința educației duhovnicești: unii viețuiau ca niște copii, avînd o minte puțin cultivată și foarte redusă. Erau printre ei și oameni care nu cunoșteau deloc învățăturile sfinte. În schimb toți aveau un curaj mai presus de fire.

d) Totuși, ca un luceafăr care răsare dis-de-diminează, strălucind printre celelalte stele luminoase, se deosebea prin razele pe care le împrăștia stăpînul și dascălul meu, căci nu pot numi altfel pe dumnezeiescul și cu adevărat fericitul Pamfil. Într-adevăr el atinsese la școlile elinești un excepțional grad de

72. Varianta lungă a muceniei sfîntului Pamfil a fost publicată pentru prima oară în «Analecta Bollandiana» XVI, Bruxelles, 1897.

73. Scrierea privitoare la *Martirii din Palestina* era deja redactată fie separat cum o avem, fie într-o serie de «istorie a martirilor». Cf. Ehrhard, *Überlieferung I*, p. 1. Așa se explică și acest titlu pus aici între paranteze.

74. Teodul însemnează robul lui Dumnezeu.

învățătură, iar în ce privește cunoștința dumnezeiască și Sfintele Scripturi el dobîndise, ca să nu spun ceva prea exagerat, o astfel de destoinicie cum nu avea nimeni dintre cei din vremea aceea. Și mai avea o întietate și mai mare decît toate, care îi era parcă firească, adică dăruită de Dumnezeu: înțelegerea și înțelepciunea.

e) În privința vieții duhovnicești erau toți la fel, cu toate că în modul de prezentare și în pregătirea școlară se deosebeau. După trup, Pamfil se trăgea din părinți nobili și fusese minunat educat în treburile obștești ale țării sale. Seleuc se distinsese în mod deosebit pe tărîm militar. Ceilalți erau de condiție mijlocie și obișnuită. Nu lipseau dintre ei nici cei ieșiți din rîndurile sclavilor: într-adevăr un slujitor din casa guvernatorului a fost însuși Porfir, care era de formă sluga lui Pamfil, dar care prin simțămintele sale era socotit ca un fiu adevărat și care nu lăsa nimic în a imita pe stăpîn.

f) Iar dacă ai spune că toți formau laolaltă o familie duhovnicească sau bisericească n-ai greși. Printre ei Pamfil se învrednicise de treapta preoției; Valens de a diaconatului, alții de aceea de citeț în adunările creștine⁷⁵. Prin mărturisirile sale, Seleuc s-a distins răbdînd foarte curajos loviturile cu biciul, cu mult timp încă înainte de sfîrșitul martiriului său, și renunțase cu tot ațita curaj și la pierderea gradelor sale militare. Cît despre ceilalți, care erau fie catehumeni, fie credincioși, ei ne dădeau măcar pe scurt imaginea miilor de membri ai Bisericii de atunci.

g) Am contemplat aici acest buchet deosebit de martiri. Cu toate că el n-a fost prea bogat, totuși din el nu lipsește nimic din ceea ce aflăm în organizațiile omenesti. Căci așa cum o liră cu mai multe corzi e formată din corzi diferite, unele cu sunet mai ascuțit, altele mai grav, fiind destinse, întinse ori moderate, dar dacă sînt toate bine acordate după arta muzicală dau o melodie plăcută, tot așa și între acești oameni se reuniseră laolaltă și tineri și bătrîni și robi și slobozi, savanți și necunoscători de carte, «oameni de jos» cum îi categorisesc mulți, dar alături de ei și din straturile cele mai înalte, credincioșii alături de catehumeni, diaconi și preoți; toți lăsîndu-se conduși în chip diferit, dar hotărît, de un singur muzician celebru, Fiul cel Unul Născut, Cuvîntul lui Dumnezeu, și redînd virtutea puterii ascunse în fiecare din ei, după felul în care știau să rabde chinurile; toți lăsau să se audă înaintea tribunalelor glasul mărturisirii lor, foarte strălucite, armonioase, melodioase și acordate, toate spre un singur scop: melodia prea curată și prea înțeleaptă a împlinirii martirice aduse întru slava lui Dumnezeu Atotputernicul⁷⁶.

h) Pe de altă parte, e vrednic de admirat numărul acestor oameni care dau dovadă de o harismă apostolică și profetică, întrucît într-adevăr și ei au fost doisprezece ca și patriarhii, ca și proorocii, ca și apostolii.

75. Lucru foarte important de reținut cînd ne gîndim la dezvoltarea vieții bisericești.

76. O minunată imagine a armoniei universale.

i) Dar nu trebuie să uităm nici amănuntele curajului cu care au îndurat nenumăratele chinuri: ruperea coastelor, frecarea cu o țesătură de piele de capră a părților rupte din corp, lovituri nepotolite cu biciul, torturi variate și repetate, chinuirea crudă și de nesuportat a mâinilor și picioarelor cu ajutorul unor mașinării spre a sili pe martiri la săvârșirea unor fapte care le erau interzise.

j) Ce să spunem de neuitatele cuvinte rostite de acești oameni dumnezeiești, prin care, fără să le pese prea mult de suferințe, ei răspundeau cu o față surizătoare și veselă la întrebările judecătorului, zîmbindu-i curajos în timpul torturării și dezarmîndu-l adeseori? De fapt, cînd li se cerea să declare din ce țară se trag, ei se fereau să numească cetatea lor pămîntească, indicînd pe cea adevărată, spunînd că sînt din Ierusalim, prin care înțelegem cetatea cerească a lui Dumnezeu, spre care se grăbeau.

l) Adeseori mai răspundeau și unele lucruri ce nu puteau fi înțelese de judecători care nu erau introduși în adevărurile cele sfinte, care pentru ei erau foarte limpezi. De aceea se și supăra judecătorul adeseori și se mînia, scorînd, în tulburarea lui, mereu alte și alte procedee de caznă, ca să nu se dea bătut, cu toate că adeseori el a fost nevoit să se dea învins.

m) Și felul în care mureau era pilduitor. Doi dintre ei fiind încă din rîndul catehumenilor s-au lăsat mistuiți de botezul focului, altul a fost osîndit să moară de moartea Mîntuitorului; însoțitorii celui drag mie⁷⁷ au fost încununați și ei, fiecare cu altfel de cununi martirice.

Iată, dar, ce s-ar putea spune în general despre acești oameni⁷⁸.

2. Căpetenia acestei cete (de martiri, *n.tr.*), cel care singur se împodobise cu demnitatea preoțească la Cezareea, era Pamfil, un om care în decursul întregii lui vieți, părăsind și disprețuind plăcerile lumești, s-a distins prin tot felul de virtuți, prin împărțirea averilor pe seama celor săraci, prin puțina atenție față de nădejtile acestei lumi, precum și printr-un stil de viață de înaltă filosofie⁷⁹. Dar și mai mult ne-a întrecut pe toți cei din vremea noastră prin cea mai autentică rîvnă arătată Sfintelor Scripturi⁸⁰, prin neobosita sa dragoste de muncă în tot ce lucra, precum și prin ajutorul pe care-l acorda tuturor celor din jurul său și care meritau să fie sprijiniți.

3. Celelalte fapte bune ale lui, care ar umple ele însele o istorisire mai lungă, au fost descrise deja de noi într-o scriere în trei cărți, sub titlul *Memorii*, care cuprind în fond descrierea vieții sale⁸¹. La acele *Memorii* trimitem pe cei

77. Pamfil.

78. Toate paragrafele înșirate pînă aici în acest capitol al XI-lea sînt reproduse după varianta lungă a scrierii.

79. Vrea să spună că asceza, așa cum o practica Pamfil, era cu adevărat o filosofie superioară.

80. Adineaori s-a afirmat că și în temniță Pamfil revizua și corecta textele biblice ale Hexaplei lui Origen.

81. Pierdută, cu excepția unor mici fragmente.

care doresc să cunoască mai amănunțit viața lui. Aici ne vom opri doar la faptele legate de martiri.

4. În urma lui Pamfil, pe locul al doilea, se găsea un diacon cu tîmple cărunte originar din Aelia⁸², al cărui nume era Valens, un bătrîn foarte vrednic de respect chiar și pentru înfățișarea sa exterioară; dar mai ales pentru bogatele lui cunoștințe privitoare la Sfintele Scripturi, ca puțini alții. El păstra în inimă atît de strînsă aducerea aminte a textului Scripturii, încît nu avea nevoie să-l mai citească, fiindcă era în stare să reproducă pe dinafară parafraze întregi⁸³ din orice carte biblică.

5. Cel de al treilea dintre ei, om cu «sufletul arzînd»⁸⁴ și fierbînd, era cunoscut de toți sub numele de Pavel. Înainte de a muri ca martir, el dusese lupta pentru credință îndurînd arderea cu fierul înroșit. Pentru oamenii aceștia, care petrecuseră în închisoare doi ani împliniți, ocazia martiriului a fost provocată de venirea la noi a fraților egipteni, care vor sfîrși și ei tot aici deodată cu ei.

6. Aceștia însoțiseră pe niște mărturisitori la minele din Cilicia, iar acum se întorceau spre patrie. Cînd au ajuns la porțile cetății Cezareea (care erau păzite de niște oameni cu un fel de viață ca cel al barbarilor), au fost întrebați – de altfel ca și ceilalți de care am vorbit înainte – cine sînt și de unde vin. Ei au spus adevărul întreg. Ca și cum ar fi fost niște răufăcători prinși în flagrant delict, ei au fost arestați pe loc. Erau cinci inși.

7. Dar și cînd au fost duși în fața tiranului, ei au arătat aceeași îndrăzneală, fapt pentru care îndată au și fost aruncați în închisoare. A doua zi, în cea de a șasesprezecea zi a lunii Peritios, care corespunde în calendarul roman cu cea de a patrusprezecea zi dinaintea calendelor lunii martie⁸⁵, pe baza unui ordin au fost aduși înaintea judecătorului și Pamfil și însoțitorii săi de care am mai amintit.

8. Dar cu toate că a întrebuițat tot felul de cazne, scornind chiar și uneltele noi de tortură, judecătorul s-a putut convinge de la început de neconținută statornicie în credință atît a lui Pamfil și a însoțitorilor săi, cît și a acestor egipteni. El s-a adresat mai întîi celui care părea conducătorul egiptenilor, întrebîndu-l cine este el. Drept răspuns, în loc să-și spună numele său, el a dat

82. Noul nume al Ierusalimului.

83. Așa e cazul și cu alt martir, Ioan, despre care se vorbește mai jos: M.P. XIII, 6–8, ca să nu mai vorbim de cazul clasic al lui Didim Orbul.

84. *Rom.* 12, 11 și aici, mai sus: V, I, 9.

85. Deci 16 februarie. Pamfil fusese arestat în al V-lea an al persecuției în răstimpul dintre noiembrie 307 și aprilie 308, de aceea anul martirizării lui nu putea fi decît 310, bine știind că a stat în temniță 2 ani.

numele unui prooroc!⁸⁶ Și după el, toți au dat un răspuns asemănător în locul numelui dat de părinții lor și pe care probabil să-l fi socotit a fi fost împrumutat de la idoli, ei și-au luat alt nume, de pildă, Ilie, Ieremia, Isaia, Samuel sau Daniel, arătînd prin aceasta că ei fac de acum parte din «israelul cel ascuns», israelul cel adevărat al lui Dumnezeu, nu numai prin faptele lor externe, ci și prin cuvintele care-l arată ca atare. Auzindu-l dar că-și dă un astfel de nume, Firmilian care nu pricepea înțelesul spuselor lui a întrebat din ce țară se trage⁸⁷.

9. Martirul i-a dat și de astă dată un răspuns care nu seamăna cu cel dintîi, declarînd că patria lui e Ierusalimul, gîndindu-se, desigur, la ceea ce spusese Pavel: «Ierusalimul cel de sus, care e cea liberă, e mama noastră»⁸⁸ și iarăși: «V-ați apropiat de muntele Sionului și de cetatea Dumnezeului celui viu, de Ierusalimul cel ceresc»⁸⁹.

10. La acel Ierusalim se gîndea mărturisitorul, pe cînd judecătorul își lega cugetul de pămînt și de cele legate de el atunci cînd căutase să afle din care oraș se trăgea și în ce țară era situat acel oraș⁹⁰. Văzînd că nu află, judecătorul îl pune la chinuri ca să afle adevărul. Dar așa cum stătea cu mîinile legate la spate și cu picioarele frînte de strînsura mecanismului, martirul l-a asigurat că n-a spus decît adevărul.

11. După ce l-a întrebat de mai multe ori ce fel de oraș este cel despre care vorbește și unde anume se află el, martirul a răspuns că aceea e adevărata patrie a celor ce cred, că din ea nu fac parte nimeni alții în afară de ei și că ea e așezată în spre Răsărit⁹¹, spre soare-răsare.

12. Se vede că tot așa cugeta omul și mai departe potrivit ideilor sale, fără să-i pese de nimic ce-i în jurul lui și nici de chinurile ce îndura, ca și cum ar fi fost fără trup, fără carne. Judecătorul, în schimb, era tot mai tulburat gîndindu-se că creștinii și-au întemeiat vreun oraș care se împotrivește stăpînirii romane⁹², de aceea se silea în toate chipurile să afle în care punct anume din Răsărit poate fi situat acel oraș.

13. Dar după ce a poruncit să-i sfirtece tînarului trupul în bătăi și după ce l-a chinuit în toate chipurile, judecătorul și-a dat seama de neclintita lui statornicie în aceleași declarații de la început, așa încît, pînă la urmă, a poruncit să i se taie capul. Iată, dar, ce sfirșit dramatic a avut acest tînar! Și tot așa au murit și ceilalți după chinuri asemănătoare.

86. *Rom.*, 2, 29.

87. *Rom.*, 9, 3; *Ioan*, 1, 47.

88. *Gal.*, 4, 26.

89. *Evr.*, 12, 22.

90. Nedumerirea judecătorului era cu atît mai mare cu cît Ierusalimul ca atare nici nu mai exista de cînd fusese dărîmat (la anul 70 d. Hr.).

91. De acolo «va răsări luceafărul de dimineață în inimile noastre» (*I Petru* 1, 19).

92. Se va fi gîndit poate și la amenințarea din *Apologeticul* lui Tertulian, XXXVII, 6.

14. Se vede că obosindu-se și dîndu-și seama că în zadar pedepsește pe acești oameni, de mînie s-a scîrbit și a trecut la Pamfil și la soții lui, despre care știa deja și pînă atunci că dovediseră și ei, în decursul chinurilor, un curaj neclintit față de credință, de aceea pe scurt i-a întrebat din nou dacă și aceia stăruie tot în aceleași idei. Primind de la fiecare unul și același răspuns, cuvîntul ultim în vederea mărturisirii mucenicești, judecătorul i-a osîndit și pe ei la aceleași pedepse ca și pe cei dinainte.

15. În timp ce-i ducea să-i execute, un tînăr, care era slujitor din casa lui Pamfil și care fusese crescut într-o educație vrednică de un astfel de om, auzind sentința pronunțată împotriva stăpînului său a strigat din mijlocul mulțimii și a cerut să i se dea voie să le îngroape trupurile.

16. Auzind de acest lucru, judecătorul, care nu era om, ci fiară sălbatică, ba chiar ceva mai rău decît atît, n-a găsit nicicum că o astfel de cerere ar fi firească și nici n-a iertat nici pe acest tînăr, ci l-a întrebat doar dacă și el e creștin. Cînd a auzit că și el e creștin, parcă i-ar fi intrat o săgeată în inimă și, turbat de mînie, judecătorul a poruncit călăului să-l chinuie cu toată puterea⁹³.

17. Cînd a mai văzut că tînărul nu vrea nici să jertfească idolilor, potrivit ordinului ce l-a primit, judecătorul a poruncit – ca și cum n-ar fi fost om, ci piatră sau lemn sau altceva neînsuflețit – să-l sfîșie cu cîngi de fier pînă la os și pînă la măruntaiele cele mai din lăuntru. Torturarea a durat multă vreme. În cele din urmă judecătorul a înțeles că chinuirea e pierdere de vreme, cu toate că trupul tînărului fusese zdrobit în urma chinurilor, așa că nu mai putea vorbi și nu mai simțea nimic părănd cu totul fără viață.

18. Dar judecătorul s-a dovedit fără milă și fără pic de omenie, așa că l-a osîndit să fie pus – și în starea în care se afla – la un foc cu ardere înceată⁹⁴. În chipul acesta, cel care sosise ultimul la luptă a ajuns să mărturisească înaintea stăpînului său după trup, în vreme ce îl așteptau cei ce sosiseră primii la luptă.

19. Să fi văzut atunci pe Porfir – așa se numea el – biruitorul atîtor chinuri, cu trupul acoperit de praf, cum pășea spre moarte după atîtea suferințe, cu fața zîmbitoare, cu o înfățișare hotărîtă și mîndră, încît părea cu adevărat plin de Duh Sfînt, îmbrăcat doar cu o mantie de filosof pe care o purta aruncată pe umeri⁹⁵, în timp ce împărtășea cunoșcuților îndrumări, păstrînd pînă a ajuns în fața uneltelor de tortură mereu aceeași față surizătoare. Dar întrucît rugul aprins pentru el se afla la o distanță destul de mare, el aspira cu putere flacăra

93. Deși sclav, Pamfil l-a tratat pe tînăr așa cum a făcut-o Pavel cu Onisim (*Filim.*, 12) ca «fiu» și «frate iubit» (16), căci, după cîte știm, tînărul era caligraf și colaborator la munca aleasă de multiplicare a Scripturilor Sfînte.

94. «Cu ardere prelungită», înceată, încît omul să moară mai curînd asfixiat și chinuindu-se pe îndelete.

95. În text ἐξώμις, o tunică cu o singură mîneacă, prinsă doar pe umărul drept, purtată mai ales de sclavi sau de filosofi.

dintr-o parte și din alta, păstrîndu-și pînă la sfîrșit aceeași liniște stăpînită. Cînd l-a atins flacăra el n-a scăpat decît un singur cuvînt prin care cerea ajutor lui Iisus, Fiul lui Dumnezeu.

20. Aceasta a fost lupta pe care a dus-o Porfir. Cel care l-a înștiințat despre acest sfîrșit pe Pamfil a fost Seleuc, un mărturisitor din cadrul armatei, om care după ce fusese slujitorul unei astfel de chemări s-a învrednicit acum să aibă aceeași soartă ca și ceilalți. Dar îndată ce făcuse acest serviciu de vestitor al sfîrșitului aceluia, în timp ce îmbrățișa pe unul dintre ceilalți soți, iată că niște soldați îl înșfacă și-l duc și pe el înaintea guvernatorului. Acesta, ca și cum s-ar fi grăbit să-l trimită și pe el să-i însoțească pe ceilalți în drumul lor, a poruncit îndată să i se taie și lui capul.

21. Seleuc se trăgea din Capadochia și dobîndise în rîndurile celorlalți tineri militari un rang înalt între celelalte dregătoria romane. Căci fiind în floarea vîrstei, prin statură și putere, el era apreciat de toți ceilalți soldați ca întrecîndu-i prin înălțimea trupului, dar mai ales prin curaj, în așa măsură încît toți îl admirau pentru voinicia și frumusețea lui.

22. Ca unul care încă de la începutul persecuției⁹⁶ suferise pentru credință cu multă răbdare multe bătăi cu biciul, în urma faptului că a fost scos din armată el s-a făcut ucenic al asceților creștini, devenind un fel de supravegheator și ocrotitor, mai bine zis un adevărat părinte și apărător al orfanilor părăsiți, al văduvelor fără sprijin și al altora căzuți în sărăcie și mizerie. Poate că tocmai din pricina acestei iubiri l-a găsit Dumnezeu vrednic de chemarea deosebită a muceniciei, căci El se bucură de astfel de fapte mai mult decît de fumul și de sîngele jertfelor⁹⁷.

23. El era cel de al zecelea din cei pomeniți și care au pătimit toți în aceeași singură zi, cînd, pe cît se pare, datorită martiriului lui Pamfil s-a deschis «o ușă mare»⁹⁸ și cînd trecerea spre intrarea în împărăție s-a ușurat pentru el însuși și pentru cei dimpreună cu el.

24. Pe urmele lui Seleuc pași Teodul, un venerabil și evlavios bătrîn, care făcea parte din oamertii de casă ai guvernatorului, care-l cinstea mult, în primul rînd pentru vîrsta lui, căci el slujise trei rînduri de oameni, iar în al doilea rînd pentru devotamentul și credincioșia lui deosebită pe care și-o dovedise. Dar intrucît și el se comportase ca și Seleuc, a fost dus și el înaintea guvernatorului, pe care cazul lui îl tulbură mai mult decît al celorlalți, așa încît porunci să fie răstignit pe cruce și astfel el suferi același martiriu ca și Mîntuitorul în Patima Sa⁹⁹.

96. Așadar, încă de prin anul 303, pe vremea cînd se publicase primul edict de persecuție dat de Dioclețian și de Galeriu.

97. Ps. 49, 14.

98. I Cor., 16, 9.

99. Deci pedeapsă care se administra de regulă sclavilor.

25. Întrucît acum nu mai lipsea decît unul care să completeze numărul de doisprezece cum fusese la ceilalți martiri, s-a prezentat Iulian să împlinească el acest număr. El sosise tocmai atunci dintr-o călătorie și nici măcar n-a apucat bine să intre în oraș, că a și auzit ce se întîmplă, de aceea îndată a alergat, așa cum venise de pe drum, să vadă privesăta pe care o ofereau martirii. Cît ce a văzut osemintele sfinților întinse la pămînt, umplîndu-se de bucurie le-a luat în brațe pe unul după altul și le-a sărutat.

26. În timp ce săvîrșea aceste fapte, el a fost arestat de către călăi și adus în fața lui Firmilian care, potrivit procedurilor de pînă acum, l-a trimis și pe el să moară înădușit de fumul unui rug cu ardere înceată. Așa s-a învrednicit de martiraj și Iulian care sălta de bucurie, mulțumind mereu cu glas tare lui Dumnezeu care l-a socotit vrednic să se alătore unor astfel de oameni.

27. După neam, se trăgea și el din Capadochia fiind deosebit de conștiințios în felul lui de a fi, credincios și devotat, rîvnitor în toate cele și plin și el de Duh Sfînt. Aceasta a fost așadar ceata de drum în jurul lui Pamfil, care a fost învrednicită întreagă să se încununeze cu cununa de martir.

28. Vreme de patru zile și tot atîtea nopți trupurile cu adevărat sfinte și sfințite ale acestor sfinți au fost păzite ca să fie apoi aruncate ca hrană fiarelor sălbatice. Întrucît, însă, în chip neînțeleș, nici fiara sălbatică, nici pasărea răpitoare și nici cîinele n-au vrut să se apropie de ele, printr-o hotărîre a Providenței dumnezeiești ele rămăseseră neatînse, așa că au avut parte de înmormîntare obișnuită în mormintele lor¹⁰⁰.

29. Faptele acestea se aflau încă pe buzele tuturor, cînd, deodată, Eubul și Adrian, de prin părțile Bataneii¹⁰¹, sosiră și ei la Cezareea ca să se întîlnească cu ceilalți mărturisitori. Cînd au ajuns la poarta cetății au fost întrebați și ei cu ce scop au venit, iar întrucît și ei au mărturisit adevărul, au fost duși înaintea lui Firmilian. Fără să mai aștepte ceva, acesta a poruncit îndată să fie sfîrțecați și ei cu cîngi de fier și apoi să fie aruncați la fiarele sălbatice.

30. S-au scurs între timp două zile, cînd, în ziua a cincea din luna lui Distros, adică cu trei zile înainte de nonele lui martie¹⁰², tocmai în ziua cînd la Cezareea se prăznuia așa numita zi a prosperării sau ziua de naștere a orașului Cezareea, Adrian a fost aruncat unui leu, după aceea spintecat cu sabia și în felul acesta și-a încheiat și el viața.

Cît privește pe Eubul, la o zi după aceea, adică tocmai la nonele lui martie, sau în ziua a șaptea a lunii lui Distros, după ce judecătorul l-a rugat stărui-

100. E interesant că Eusebiu nu indică ziua cînd s-a sfîrșit sfîntul Pamfil. În minologhiile bizantine aflăm pentru data de 16 februarie pe «Pamfil și soții». Ehrhard, *o. c.* I, 579, 583, 586 etc.

101. Să nu se confunde cu provincia Batanea din Răsăritul lacului Genizaret, care făcea parte din Tetrachia lui Filip. În cazul de față, e vorba de un sat cu același nume în apropiere de Cezareea.

102. 5 martie anul 310.

tor să jertfească, crezînd că în chipul acesta și-ar cîștiga ceea ce numesc ei libertatea, el a ales mai bucuros, în locul vieții trecătoare, moartea cea glorioasă pentru credință, așa încît întocmai ca și cel dinainte, după ce fusese și el aruncat la fiare, și-a găsit și el moartea. În felul acesta fiind cel din urmă dintre mucenicii din Cezareea, a pus așa zicînd pecete luptelor martirice¹⁰³.

31. Odată ajuși aici e bine să amintim că la scurt timp după aceea Proviđența cerească a făcut ca și dregătorii cei nelegiuți să-și primească pedeapsa tocmai de la alți tirani mai mari ca ei: însuși Firmilian, care se îmbătase de pe urma atîtor chinuri puse pe capul martirilor lui Hristos, a trebuit să îndure alături de ceilalți aceeași pedeapsă capitală prin sabie, sfîrșindu-și astfel și el viața.

Acestea au fost martiriile ce au avut loc la Cezareea în timpul cît a durat persecuția (lui Dioclețian, *n.tr.*).

XII

Întîistătătorii Bisericii

1. Cred că e mai bine să las la o parte unele evenimente legate pe atunci de unii conducători ai Bisericilor, care, pentru că nu au rămas păstori ai oilor celor cuvîntătoare ale lui Hristos, neîndreptîndu-le potrivit legii, dreptatea dumnezeiască i-a osîndit să facă de pază la niște cămile¹⁰⁴, ființe fără minte și, prin firea trupurilor lor, cele mai încăpățînate dintre animale, ca și cum Dumnezeu i-ar fi socotit vrednici de ele, osîndindu-i să asculte de paznicii hergheliilor împărătești. Tot așa sînt nevoit să trec sub tăcere tot ce întîmplător au avut ei de suferit ca insulte din partea prefectilor și a altor dregători împărătești, fie în legătură cu vasele sfinte, fie cu odoarele bisericesti¹⁰⁵. La fel, nu voi aminti nici de poftele unora de a ajunge conducători, despre multele hirotoniri necugetate¹⁰⁶ și nelegitime, despre dezbinările care au avut loc chiar între mărturisitori¹⁰⁷. În sfîrșit, voi trece cu vederea și tulburările pe care au căutat să le producă unii în ultima vreme, adăugînd înnoiri peste înnoiri și sporind astfel necazurile persecuției și aducînd rău peste rău, – cred așadar că descriind și aceste fapte ar fi un lucru nepotrivit. Mă feresc și fug de așa ceva, cum de altfel am spus-o și la începutul acestor descrieri¹⁰⁸. Dimpotrivă, tot ce este venerabil, tot ce este de bună faimă în legătură cu propovăduirea cuvîntului sfînt, tot ce e

103. Adrian moare la 5 martie, Eubul, la 7 martie. Cu ei se încheie seria celor 43 de martiri din Palestina.

104. Pedeapsa de a păzi cămilele ori caii de la cursele de poștă ale imperiului a fost o pedeapsă mai mică prin care și-au salvat viața unii episcopi din Palestina care aduseseră jertfe idolorilor în timpul persecuției.

105. Și au fost mulți cei care au refuzat să se predea. Amintim între alții cazul episcopului Felix din Tebesta Numidiei (Knopf-Krüger: *Märtyrerakten*, ed. II, p. 90–92.).

106. Aluzie mai ales la criza donatistă, descrisă mai sus.

107. Probabil că la Phaeno s-au făcut unele hirotoniri ilegale, Duchesne, *Hist.*, II, 99–100.

108. VIII, II, 1–3.

virtuos și de bună laudă, toate acestea sînt, după convingerea mea, lucrul cel mai indicat pentru a-l descrie și a-l prezenta unor auditori credincioși, în legătură cu martirii noștri cei slăviți și vrednici de laudă. Iar ca încheiere a întregii mele istorii cred că e bine să subliniez pacea care ne-a venit din cer ca o podoabă pentru tot ce am scris aici.

XIII

Silvan, Ioan și alți mucenici

1. Cel de al șaptelea an de persecuție se apropia de sfîrșit¹⁰⁹ și încet-încet situația noastră se ușura și se liniștea, pe măsură ce ne apropiam de cel de al optulea an. La minele de aramă din Palestina, unde se strînseseră un număr mare de mărturisitori, domnea de acum cea mai mare libertate, încît și-au putut clădi chiar și biserici. Dar cînd a venit să se stabilească aici noul guvernator al ținutului¹¹⁰, care era și el om crud și răutăcios, dovadă felul cum s-a purtat față de martiri, înțelegînd atunci felul de trai al martirilor a compus un raport în care i-a descris cît a crezut el mai calomnios.

2. În urma raportului lui a sosit curînd ministrul minelor și, luînd de bază și un alt ordin al împăratului, a împărțit mulțimea mărturisitorilor în mai multe categorii, rînduindu-le ca domiciliu unora, Cipru, ațora, Libanul, iar pe alții i-a mutat în alte localități ale Palestinei, silindu-i pe toți să execute munci grele.

3. După aceea a ales pe patru dintre mărturisitori, care i se păreau a fi căpeteniile lor, și i-a trimis la comandantul trupelor din regiune. Aceștia erau Peleus și Nil, amîndoi episcopi egipteni, al treilea era un preot, iar mai presus decît toți, ca cel mai cunoscut pentru rîvna ce o arăta tuturor, Patermutios¹¹¹. Comandantul le-a cerut să se lepede de credința creștină, iar întrucît n-a dobîndit acest lucru, i-a osîndit să fie arși pe rug.

4. E drept iarăși că erau acolo unii mărturisitori care dobîndiseră slobozenie să se mute într-un ținut aparte: e vorba de cei care, fie din pricina bătrîneții, fie din cauza schilodirii prin foc, fie din pricina altor slăbiciuni trupești, au fost scutiți de a mai executa munci grele. Căpetenia acestora era episcopul vestit din Gaza, Silvan, un bărbat de o pilduitoare înțelepciune și de viețuire cu adevărat creștinească.

109. E vorba de anul 309-310.

110. Firmilian.

111. Peleus era partizan al lui Meletie de Licopole, care a provocat o schismă în Biserica Egiptului, schismă care se va stinge abia în urma sinodului I ecumenic. Cf. Eus. Popovici, *Istoria*, I, 347. Nu-i clar dacă preotul se numea Ilie (cum spune varianta lungă), Patermuthios pare a fi fost laic. Într-un minologhion vechi (Ehrhard, I, 459) pomenirea lor e pusă pe 19 septembrie.

5. Acest om, am putea zice că din prima zi a persecuției și pe tot timpul cât a durat ea, s-a distins prin tot felul de suferințe, mărturisindu-și credința și acum fusese păstrat parcă anume ca să pună pecetea din urmă pe lupta dusă de martirii din Palestina.

6. Împreună cu el se mai aflau și alți egipteni, printre care amintim și pe Ioan¹¹², care întrecea pe toți cei de azi prin puterea cu care ținea minte lucrurile; cu toate că își pierduse mai întâi vederea, totuși în vremea pătimirilor pentru credință i-a fost schilodit ca și altora piciorul, fiind ars cu fierul roșu, iar, pe deasupra s-a învrednicit să i se ardă și ochii, încît să nu se mai poată folosi de ei nicicum, pînă la atîta grad de sălbăticie și de lipsă de omenie i-a împins pe călăi lipsa de îndurare și de simțire omenească.

7. Desigur însă că ai fi putut admira caracterul și viața lui de înaltă filosofie, dăr totuși ele nu se apropiau nici pe departe de puterea memoriei lui, căci el scrisese părți întregi din Sfintele Scripturi «nu pe table de piatră»¹¹³, nici pe piei de animale mîncate de viermi ori de timp, ci, cum zice dumnezeiescul Apostol, «pe tablele din adevărata carne ale inimii sale», anume în sufletul său luminos și în vederea limpede a cugetului său, în așa fel încît, atunci cînd voia, îi ieșea de pe buze o adevărată comoară de cuvînt, fie că era vorba de texte din Lege și din prooroci, fie de vreun alt pasaj al cărților istorice, din Evanghelii ori din Apostol.

8. Mărturisesc eu însumi că am rămas cu adevărat năucit cînd am văzut pentru prima oară pe acest om stînd în mijlocul mulțimii adunate în biserică și recitînd părți întregi din Sfînta Scriptură. Pînă nu l-am văzut cu ochii și l-am auzit doar grăind, am crezut că cineva citește, cum este obiceiul în adunările noastre, dar cînd m-am apropiat de el mi-am dat seama de ceea ce se întîmplă. Toți ceilalți stăteau cu ochii senini în jurul lui, pe cînd el avea la îndemîină numai ochii minții și grăia nemeșteșugit, ca un prooroc, întrecînd cu mult pe cei care erau cu o putere trupească mai mare. De aceea nu știam cum să preamăresc pe Dumnezeu și să admir o asemenea minunăție. Și cred că și în cazul de față avem o dovadă limpede și sigură că om adevărat nu-i atît cel pe care-l vedem cu firea noastră și care ni se înfățișează cu trupul său, ci, în primul rînd, cel pe care îl simțim după sufletul și după cugetul lui și care arată cu cît e mai de preț puterea ce sălășluiește în el decît e trupul lui schilodit.

9. Acești oameni de care am amintit viețuiau în locul care le-a fost rînduit, împlinindu-și acolo posturile, rugăciunile și celelalte deprinderi cu care erau obișnuiți. Dumnezeu, numai Dumnezeu singur i-a socotit vrednici s-ajungă să dobîndească mîntuirea, întinzîndu-le o mîină de ajutor. Dar acel dușman înrăit, care n-a putut răbda ca unii oameni să ajungă să se înarmeze împotriva

112. Popularitatea lui a crescut tocmai prin suportarea exemplară a muncilor grele din mină. Pe atunci să fi fost numai preot. Poporul l-a dorit apoi episcop.

113. *II Cor.*, 3, 3.

lui cu cea mai mare seninătate, prin rugăciunile pe care le adresau lui Dumnezeu, s-a gândit să-i omoare și să-i ia din lumea aceasta în care i se părea că-l deranjează.

10. Și într-adevăr că Dumnezeu a îngăduit să se săvârșească și această faptă ca să nu fie împiedicat în răutatea lui și pentru ca, pe de altă parte, acești oameni să-și primească fiecare răsplata care li se cuvine. Așa se face că din porunca nelegiuitului Maximin unui număr de treizeci și nouă de oameni li s-a tăiat capul atunci într-o singură zi.

11. Acestea sînt așadar martiriile care au avut loc în Palestina în cei opt ani de persecuție și aceasta a fost prigoana îndreptată împotriva noastră. Ea începuse prin nimicirea Bisericilor, apoi a progresat și a sporit cu timpul prin năpustirea împotriva noastră a multor căpetenii pline de răutate. Luptele de multe feluri și în multe chipuri pe care le-au dus eroii credinței au produs o mulțime nenumărată de martiri în toate ținuturile, care se întind din Libia, peste întreg Egiptul, Răsăritul și părțile din jur și pînă în Iliric¹¹⁴.

12. Cît despre ținuturile care se întind dincolo de cele amintite, adică Italia întreagă, apoi Sicilia, Galia și toate cele așezate spre soare-apune: Spania, Mauritania și Africa, au suferit și ele războiul persecuției, dar la ei n-a durat persecuția nici măcar doi ani împliniți, învrednicindu-se de o ocrotire rapidă a lui Dumnezeu și de pace, căci Providența cerească a cruțat nevinovăția și credința acestor oameni.

13. Ceea ce nici măcar nu s-a pomenit în vremurile de mai înainte ale Imperiului Roman s-a întîmplat pentru întîia oară acum, în timpul nostru, fără să se fi așteptat nimeni. Într-adevăr, imperiul fusese împărțit în două tocmai cînd s-a pornit prigoana împotriva noastră. Frații care locuiau într-una din aceste părți, cea despre care am vorbit, se bucurau de pace, pe cînd cei care trăiau în cealaltă parte au fost sîpuși la nenumărate încercări.

14. Dar cînd dumnezeiasca și cereasca bunătate ne-a făcut și nouă parte de o binevoitoare și milostivă ocrotire, atunci pînă și căpeteniile care ne fuseseră pînă atunci potrivnice, tocmai cei care mai înainte urziseră războaie împotriva noastră, și-au schimbat părerea în chipul cel mai neașteptat, întonînd o palinodie¹¹⁵ (sau o retractare și o declarație că le pare rău, *n.tr.*). Prin programe blinde față de noi ei au stins vîlvătaia care se aprinsese împotriva noastră. Ar urma acum să descriem și această palinodie¹¹⁶.

114. Într-adevăr, ultima și cea mai grea persecuție, a lui Dioclețian, a bîntuit în Răsărit.

115. Παλινοδία ar fi ceea ce s-ar exprima prin expresia «a schimba tonul», a retracta sau a reveni asupra unei acțiuni pe care o regreți. Numele va fi rămas de la cunoscutul liric Stesihor din Himera Siciliei (645-560 î.Hr.), care, în poemul său *Palinodia*, acuza pe Elena, provocatoarea războiului troian că din pricina ei și-a pierdut vederea. În urma «Palinodiei» el și-a recăpătat vîzul.

116. *Palinodia* la care se gîndește Eusebiu pare a fi fost edictul dat de împăratul Galeriu în 311. Se pare că și lucrarea despre *Martirii din Palestina* s-a terminat curînd după apariția acestui decret.

INDICE SCRIPTURISTIC

Facere

1, 26: I, II, 4; X, IV, 56
2, 10: VII, XXI, 7
15: X, I, 5
12, 1: I, IV, 13
3: I, IV, 12
14, 17-20: I, III, 17
15, 6: I, IV, 11
18, 1: I, II, 7; I, IV, 8
18: I, IV, 12
25: I, II, 7
19, 24: I, II, 9
22, 18: I, IV, 12
25, 8: VII, XI, 28
26, 2: I, IV, 8
32, 38: I, II, 9
30: I, II, 9
35, 1: I, IV, 8
49, 10: I, VI, 1

Isire

3, 4-6: I, II, 13
6, 1: X, VIII, 19
7, 20-21: VII, XXI, 6
12, 30: VII, XXII, 3
38: I, VII, 13
14, 29: VII, XXI, 4
15, 1-2: IX, IX, 8
15, 4: VII, XXI, 4
4-5: IX, IX, 5
10: IX, IX, 7
11: VII, XXI, 5; IX, IX, 8
20, 3: VIII, X, 10
5: XII, X, 8
22, 20: VIII, X, 10
25, 40: I, III, 2
28, 27: II, XXIII, 6
33: V, XXIV, 3
29, 39: II, XXIII, 6
31, 2: X, IV, 3
2-3: X, IV, 25
35, 31: X, IV, 25
36, 38: V, XXIV, 3

Levitic

4, 5; 16: I, III, 2
6, 22: I, III, 2

10, 9: II, XXIII, 5
26, 12: X, IV, 55

Numeri

6, 3; 5: II, XXIII, 5
13, 17: I, III, 3
14, 23: VII, XXI, 4
20, 1-11: VII, XXI, 5
24, 17: IV, VI, 2
36, 8-9: I, III, 17

Deuteronom

19, 14: VII, VII, 5
23, 8: I, VII, 13
25, 8: I, VII, 2
31, 7; 23: IV, XV, 17

Iosua

1, 9: IV, XV, 17
5, 13-15: I, II, 12
5, 14: I, II, 3, 11; X, IV, 15

Judecatori

13, 4: XI, XXIII, 5

Rut

4, 19-22: I, VII, 13

I Regi

19, 16: I, III, 8

I Cronici

16, 22: I, IV, 9

Ezdra

3, 6: X, IV, 5
9, 38-41: V, VIII, 15

Tobie

12, 7: VII, XI, 2

Iudit

14, 10: I, VII, 13

II Macabei

7, 21-23; 27-29; 41: V, I, 55

Iov

9, 10: X, IV, 8
38, 15: X, IV, 8

Psalmi

2, 1, 2, 7, 8: I, III, 6
2, 8: III, VIII, 11
7, 16-17: IX, IX, 6
8, 3: X, IV, 28
9, 6-7: X, IV, 30
17, 42: X, IV, 30
18, 5: II, III, 1; III, VIII, 11
19, 9: IV, IV, 30
20, 5: V, II, 6-7
25, 8: X, IV, 7
32, 9: I, II, 5; X, IV, 20
32, 16-19: IX, X, 5
36, 14-15: X, I, 7
43, 2: X, IV, 5
44, 3: X, IV, 8
44, 7-8: I, III, 14
44, 14: V, I, 35
45, 9-10: X, I, 6
47, 2: X, IV, 8
47, 9: X, IV, 8
49, 13: MP, XI, 22
57, 7: X, IV, 28
57, 9: X, IV, 13
61, 13: II, XXIII, 9
67, 32: II, I, 13
71, 18: X, IV, 8
72, 20: X, IV, 30
73, 5-7: X, IV, 33
73, 7: X, IV, 68
76, 4: VII, XXI, 5
79, 13-14: X, IV, 33
14: X, IV, 58
86, 3: X, IV, 7
88, 40-46: VIII, I, 9
97, 1: X, IV, 9
1-2: X, I, 3
102, 3-5; 10-13: X, IV, 71
103, 16: X, IV, 43
104, 15: I, IV, 9
106, 20: I, II, 8
106, 40: VIII, II, 1
109, 1, 3, 4: I, III, 16
112, 7: X, IV, 8

117, 22: X, IV, 21
 121, 1: X, IV, 7
 135, 4: VII, XXI, 5; X, IV, 9
 135, 12: X, IV, 6
 17-18, 23: X, IV, 9
 145, 3, 4: IX, XI, 8
 148, 8: I, II, 5; X, IV, 20

Pilde

3, 11-12: IX, VIII, 15; X, IV, 33
 8, 13-15, 16: I, II, 14
 8, 22: I, II, 21
 8, 22, 25, 31: I, II, 15
 8, 23: I, II, 3
 24, 12: II, XXIII, 9

Eclesiast

9, 14: I, XIII, 8

Cântarea Cântărilor

2, 2: X, IV, 34

Înțelepciunea lui Solomon

3, 6: IV, XV, 37
 6, 20: V, VIII, 8
 11, 4: VII, XXI, 5

Înțelepciunea lui Sirah

30, 1-7: X, IV, 33

Isaia

3, 10: II, XXIII, 7; II, XXIII, 15
 6, 9-10: I, XIII, 10
 7, 14: V, VIII, 10
 9, 6: I, II, 3; X, IV, 15
 27, 1: V, I, 42
 30, 6: VI, XXXII, 1
 35, 1, 4, 6, 7: X, IV, 32
 35, 1: X, IV, 34; X, IV, 47
 35, 3, 4, 6, 7: X, IV, 34
 35, 6, 7: X, IV, 32
 41, 18: X, IV, 34
 42, 9: VII, XXIII, 2
 43, 19: VII, XXIII, 2
 49, 8: VII, XI, 21
 49, 18, 21: X, IV, 52
 51, 17-18, 22-23: X, IV, 50-51
 52, 1-2: X, IV, 50-51
 53, 2, 5: V, I, 23
 53, 4, 5: X, IV, 11
 53, 9: I, II, 2
 54, 4, 6, 8: X, IX, 49

61, 1: X, IV, 48
 65, 15, 16: I, IV, 3
 66, 3-4: VII, X, 7
 66, 8: I, IV, 3

Ieremia

2, 30: X, IX, 5
 35, 12: II, XXIII, 17

Plingeri

2, 1-2: VIII, I, 8
 4, 20: I, III, 6

Baruh

3, 24-25: X, IV, 8

Iezechiel

12, 23: V, I, 46
 13, 13: VII, X, 5
 18, 23: VI, XLII, 5
 33, 1: VI, XLII, 5
 33, 11: V, I, 46
 37, 7: X, III, 2
 37, 27: X, IV, 55

Daniel

2, 21: X, IV, 8
 7, 9-10: I, II, 24
 7, 13, 14: I, II, 25
 9, 24-27: I, VI, 11
 9, 27: III, V, 4; X, IV, 36
 12, 11: III, V, 4
 13: VI, XXXI, 1

Miheia

5, 2: I, V, 2; I, VIII, 1

Agheu

2, 9: X, IV, 36

Matei

1, 1, 17: I, VII, 1
 1, 15, 16: I, VII, 5
 1, 16: I, VII, 9, 10
 1, 18: II, I, 2
 2, 17, 13-16: I, VIII, 1, 2
 2, 22: I, VIII, 16
 3, 12: II, III, 2
 3, 15: I, XIII, 10
 3, 16: VI, XXIX, 3
 4, 12: III, XXIV, 9
 4, 23: I, XIII, 12
 6, 24: III, XXIV, 3
 6, 34: VI, III, 10

7, 6: VII, VII, 4
 7, 15: V, XVI, 8
 7, 16: V, XVIII, 9
 9, 15: X, IV, 54
 9, 20: VII, XVIII, 1
 9, 35: I, XIII, 12
 10, 1: I, X, 7; I, XIII, 12
 10, 8: V, VII, 5
 10, 9-10: V, XVIII, 7
 10, 10: VI, III, 10
 10, 18: MP, VI, 3
 10, 32-33: VIII, IX, 8
 10, 40: VI, XII, 3
 11, 5: I, XIII, 6
 11, 23: V, XXIII, 8
 11, 27: I, II, 2
 11, 30: VII, VIII
 12, 33: V, XVIII, 9
 13, 14: I, XIII, 10
 13, 17: X, I, 4
 13, 19: I, XIII, 20
 13, 25: IV, XXIII, 12
 13, 55: III, XX, 1; VII, XIX
 14, 1-2: I, XI, 1
 16, 17: VII, XXV, 10
 16, 18: VI, XXV, 8
 16, 19: V, II, 5
 16, 27: II, XXIII, 9; III, XX, 4
 18, 18: V, II, 4
 19, 12: VI, VIII, 2
 19, 23: VI, XL, 12
 21, 9: II, XXIII, 4
 21, 23: I, XIII, 19
 21, 42: X, IV, 21
 21, 44: VII, I
 22, 11-13: V, I, 48
 24, 8-10, 24: VI, XLI, 10
 24, 15: III, V, 4
 24, 19-21: III, VII, 1
 24, 24: VI, XLI, 10; IX, VII, 15
 26, 3, 57: I, X, 6
 26, 50: VI, XL, 8
 26, 64: II, XXIII, 13
 27, 15-26: MP, VI, 5
 28, 19: III, V, 2

Marcu

1, 10: VI, XXIX, 3
 1, 14: III, XXIV, 10
 1, 30: III, XXX, 1
 3, 14: I, X, 7
 5, 25: VII, XVIII, 1
 6, 3: III, XX, 1
 6, 14-19: I, XI, 1
 9, 23: I, XIII, 15

10, 21: III, XXXVI, 2
 10, 23: VI, XLI, 12
 12, 10: X, IV, 21
 13, 2: X, IV, 57
 13, 14: III, V, 4
 14, 62: III, XXIII, 13

Luca

1, 1-4: III, XXIV, 15
 1, 2, 3: III, IV, 6
 1, 6: V, I, 9
 1, 15: II, XXIII, 5
 1, 35: VII, VII, 4
 1, 52, 53: X, IV, 8
 1, 67: V, I, 10
 2, 2: I, V, 2
 3, 1-3: I, X, 1
 3, 17: II, III, 2
 3, 19-20: I, XI, 1; III, XXIV, 10
 3, 22: I, X, 1
 3, 23: I, X, 1
 3, 23, 24: I, VII, 5; I, VII, 10
 3, 23-38: I, VII, 1
 3, 38: I, VII, 10
 4, 18, 19: I, III, 13
 6, 13: I, X, 7
 7, 21, 22: I, XIII, 6
 8, 11, 13: VII, XI, 13
 8, 12: I, XIII, 20
 8, 43: VII, XVIII, 1
 9, 1: I, X, 7
 9, 7-9: I, XI, 1
 9, 23-27: VIII, IX, 8
 10, 1: I, X, 7
 10, 4: VI, III, 10
 16, 13: III, XXIX, 3
 17, 1: VIII, XVI, 3
 17, 33: VIII, IX, 8
 18, 13: VII, IX, 3
 18, 24: VI, XLI, 12
 19, 42-44: III, VII, 4
 20, 17: X, IV, 21
 20, 18: VII, 1
 20, 21: II, XXIII, 10
 21, 6: X, IV, 57
 21, 9: V, XVI, 18
 21, 20, 23, 24: III, VII, 5
 23, 6-12: II, IV, 1
 23, 18-19: III, VII, 7
 23, 34: II, XXIII, 16
 24, 18: III, XI
 24, 39: III, XXVI, 11

Ioan

1, 1: I, II, 21; I, II, 26; VII, XXV, 18

1, 1-3: I, II, 3
 1, 2-4: I, II, 3
 1, 5: VII, XXV, 21
 1, 9: II, XIV, 6
 1, 9, 10: I, II, 2
 1, 12: VII, XXV, 21
 1, 14: VII, XXV, 18
 1, 32: VI, XXIX, 3
 1, 48: MP, XI, 8
 2, 11: III, XXIV, 11
 3, 19: VII, XXV, 21
 3, 23, 24: III, XXIV, 11
 5, 19: X, IV, 25
 6, 70: VII, XXV, 21
 7, 38: V, I, 22
 8, 44: VII, XXV, 21
 10, 7: II, XXIII, 8
 10, 16: X, IV, 72
 11, 9, 10: VII, XXV, 21
 11, 49: I, X, 6
 11, 52: VII, XXV, 21
 12, 19: II, XXIII, 10
 12, 32, 39, 40, 5: XIII, 10
 12, 43: VII, XXV, 21
 13, 23: III, XXIII, 21; V, XXIV, 3; VII, XXV, 12
 13, 25: III, XXXI, 3; V, VIII, 4; VI, XXV, 9; VII, XXV, 12
 14, 26: V, XVI, 12
 14, 27: VII, XXII, 6
 16, 2: V, I, 15
 16, 8: VII, XXV, 21
 17, 12: V, I, 48
 18, 13, 24, 28: I, X, 16
 18, 40: III, VII, 7
 19, 10, 11: VIII, IV, 2
 19, 15: III, XI; III, XXXII, 4
 19, 26: III, XXIII, 1; VII, XXV, 12
 19, 34: V, I, 22
 19, 35: VII, XXV, 12
 20, 2: III, XXIII, 1; VII, XXV, 12
 20, 23: VII, XXV, 12
 20, 29: I, XIII, 10
 21, 2: VII, XXV, 12
 21, 7-20: III, XXIII, 1
 21, 20: V, VIII, 4; V, XXIV, 3; VII, XXV, 12
 21, 24: VII, XXV, 12
 21, 25: VI, XXV, 9

Faptele Apostolilor

1, 23-24: III, XXXIX, 10
 1, 23: II, I, 1

1, 26: I, XII, 3
 2, 3: V, IV, 66
 2, 4, 5: III, XVII, 6
 3, 14: III, VII, 7
 3, 15: V, II, 3
 4, 13: III, XXV, 8
 4, 29-31: V, I, 49
 4, 34, 35: II, XVII, 6
 4, 36: I, XII, 1
 5, 29: V, XXIV, 7; VII, XI, 5
 5, 34-36: II, XI, 1
 5, 37: I, V, 3
 6, 1-6: II, I, 1
 6, 5: II, I, 10; III, XXIX, 1
 7, 54: V, I, 15; V, I, 60
 7, 56: I, XXIII, 13
 7, 58, 59: II, I, 1
 7, 58-60: III, V, 2
 7, 59-60: II, XXIII, 16
 7, 60: V, II, 5; MP, VIII, 11
 8, 1: II, I, 8
 8, 1-3: II, I, 9
 8, 5: V, XVIII, 3
 8, 5-13: II, I, 10
 8, 14-24: II, I, 12
 8, 18-23: II, XIV, 4
 8, 26-38: II, I, 13
 9, 1: VIII, VII, 4, 5; X, IX, 5
 9, 3-6: II, I, 14
 9, 7: I, XIII, 14; IV, XV, 17
 9, 15: II, I, 14
 9, 19: II, I, 8
 10, 1-48: II, III, 3
 10, 42: III, XX, 4
 11, 19-26: II, III, 3
 11, 22-25: I, XII, 1
 11, 26: I, III, 12
 11, 27-30: II, III, 4; II, VIII, 2; V, XVII, 3
 11, 29, 30: II, XII, 2
 12, 1: II, IX, 1
 12, 2: III, V, 2
 12, 3-17: II, IX, 4
 12, 19, 21-23: II, X, 1
 12, 25: VII, XI, 14; VII, XXV, 15
 13, 2: I, XII, 1
 13, 5, 13: VII, XXV, 15
 14, 15: VII, XI, 13
 15: V, XVII, 5
 15, 29: V, I, 26
 15, 37-39: I, XII, 1
 15, 41: VI, XI, 6
 17, 34: III, IV, 10; IV, XXIII, 3
 18: V, XVII, 3
 18, 2, 18, 19, 23: II, XVIII, 9

20, 29: I, I, 1
 21, 8, 9: III, XXXI, 5; IV, XXIII, 3
 21, 10, 11: V, XVII, 3
 21, 14: IV, XV, 12
 21, 38: II, XXI, 3
 23, 13, 15: II, XXIII, 1
 25, 3, 11; 12: II, XXIII, 1
 25, 8, 12: II, XXII, 1
 25, 13, 24, 26: II, XIX, 2
 26, 2: II, XIX, 2
 26, 18: VII, XXV, 21
 27, 1: II, XXII, 1; II, XXIII, 1
 27, 2: II, XXII, 1
 28, 23: VI, XLI, 14
 28, 25: I, XIII, 10
 28, 30, 31: II, XXII, 1

Romani

2, 6: II, XXIII, 9; III, XX, 4
 2, 16: III, IV, 7
 2, 24: V, I, 43
 2, 29: MP, XI, 8
 4, 3: I, IV, 11
 8, 18: V, I, 6
 8, 35: VII, XI, 18
 9, 5: VH, XVII, 3
 10, 2: MP, X, 3
 10, 18: II, III, 1; III, VIII, 11
 12, 5: X, III, 1
 13, 1: IV, XV, 22
 13, 14: V, I, 42
 15, 19: II, XVIII, 9; III, I, 3; III, IV, 1; VII, XXV, 7
 15, 20, 21: III, XXXVII, 2
 16, 14: III, III, 6

I Corinteni

1, 1: I, XII, 1
 1, 7: V, XVII, 4
 1, 24: I, II, 11; I, II, 21
 1, 28: V, I, 17
 2, 14: III, XXIV, 3
 2, 9: X, IV, 70
 3, 1: IV, XXIII, 8
 3, 10: III, XXVII, 1
 4, 4: III, XXXVI, 7
 4, 9: V, I, 40
 4, 13: VII, XXII, 7
 5, 3: VII, XI, 12
 5, 7: VII, V, 5
 6, 2: VI, XLII, 6
 9, 5, 12: III, XXX, 1
 9, 14: V, XVIII, 2
 10, 12: VII, XXX, 14
 12, 8: VII, XXV, 25, 37

12, 12: X, III, 1
 12, 31: VIII, X, 3
 14, 6: VII, XXV, 26
 14, 16: VII, IX, 4
 15, 5-7: I, XII, 4
 15, 7: VII, XIX
 16, 9: MP, XI, 23

II Corinteni

1, 2: VII, VI
 1, 19: V, XVII, 3
 2, 7: V, I, 45
 2, 14: V, I, 29; VI, XLI, 23
 2, 15: V, I, 35
 3, 3: MP, XIII, 7
 3, 6: VI, XXV, 7
 3, 16-18: VII, XXXII, 19
 4, 6: IX, I, 8
 6, 2: VII, XI, 21
 6, 16: X, IV, 55
 8, 18-19: VI, XV, 6
 10, 1: VI, XXV, 8
 10, 5: II, XIV, 2
 11, 1, 17, 21: VII, XI, 2
 11, 6: III, XXIV, 3; VI, XXV, 11
 11, 27: VII, III, 11
 12, 1: VII, XXV, 23
 12, 2-4: III, XXIV, 4; X, I, 5
 12, 6-11: VII, XI, 2
 12, 11: VII, XI, 19

Galateni

1, 1: II, I, 14
 1, 12: VII, XXV, 23
 1, 19: II, I, 2; II, I, 5; VI, XLI, 14; VII, XIX
 1, 20: VI, XI, 1
 2, 19, 13: I, XII, 1
 2, 2: VII, XXV, 23
 2, 7-10: III, IV, 2
 2, 2: I, XII, 2
 3, 27: V, I, 42
 4, 19: V, I, 49
 4, 26: MP, XI, 9
 5, 22: V, II, 7
 6, 4: V, II, 6
 6, 16: MP, XI, 8

Efesenii

1, 3: VII, VI
 2, 19, 20: III, XXXVII, 3
 2, 20: X, IV, 21
 3, 2: VII, XXV, 23
 4, 6: VII, X, 6
 4, 7: V, VI, 3

4, 11: V, XVII, 4
 6, 14-17: II, XIV, 6
 6, 16: X, IV, 58

Filipeni

1, 28: V, XXIV, 7
 2, 6: V, II, 2
 2, 6-8: VIII, X, 2
 2, 8: I, XIII, 20
 2, 16: III, XXXVI, 13
 2, 25: III, IV, 4
 4, 3: III, IV, 9; III, XV; III, XXX, 1
 4, 5: VII, XXIV, 8
 4, 8: MP, XII

Coloseni

1, 11: VII, XV, 4
 1, 15: I, II, 21; VII, VI
 1, 15, 16: I, II, 3
 1, 17: VII, X, 6
 1, 18: V, II, 3
 3, 13: V, I, 45
 4, 3: VII, XI, 13
 4, 10: II, XXII, 1
 4, 14: III, IV, 6; VI, XXV, 6

I Tesaloniceni

1, 1: V, XVII, 3
 1, 9: VII, XI, 13
 2, 8: V, I, 10
 4, 3: VI, XIV, 8
 5, 8: II, XIV, 6

II Tesaloniceni

2, 18: VII, XXIV, 6

I Timotei

1, 3: III, IV, 6
 1, 12: VII, XI, 24
 1, 16: V, I, 23
 2, 2: VII, XI, 8
 2, 4: MP, VIII, 10
 3, 15: V, I, 6; V, I, 17; X, IV, 7
 3, 16: III, XXVI, 4; VII, XXX, 16
 4, 12: VII, XXX, 13
 6, 5: VII, XXX, 7
 6, 17: VII, XXX, 8
 6, 20: I, I, 1; III, XXXII, 8; I, VII, 1; VII, XXXI, 2

II Timotei

2, 1, 2: X, VIII, 10

2, 8: III, IV, 7; VI, XXV, 6
 2, 21: VII, XXX, 13
 3, 6: II, XIII, 8
 3, 17: VII, XXX, 13
 4, 1: III, XX, 4
 4, 5: III, XXXVII, 2
 4, 6: II, XXII, 5
 4, 9: III, XXXVI, 13
 4, 10: III, IV, 8
 4, 11-16: II, XXII, 6
 4, 16, 17: II, XXII, 3
 4, 18: II, XXII, 5
 4, 21: III, II; III, IV, 8; V,
 VI, 1

Tit

1, 5: III, IV, 5
 2, 13: VII, XXIV, 5
 3, 5: X, IV, 34
 3, 10, 11: IV, XIV, 7

Filimon

1: VI, XI, 5
 2: III, IV, 4
 12, 20: VII, XXI, 3
 24: III, IV, 4

Evrei

1, 8, 9: I, III, 13
 2, 5, 8: I, III, 16
 5, 12-14: IV, XXIII, 8
 5, 14: IV, XXVI, 2
 7, 11 14: I, III, 11
 7, 11, 27: I, III, 17
 8, 5: I, III, 2; X, IV, 25
 10, 32-11, 3: VIII, X, 2
 10, 33: V, I, 6, 40
 10, 34: VI, XLI, 6; VII, XI,
 18

11, 26: VIII, VI, 2
 12, 5, 6: IX, VIII, 15
 12, 6: X, IV, 33
 12, 22: MP, XI, 9
 12, 22, 23: X, IV, 70

Iacob

3, 17: VII, XXIV, 8

I Petru

1, 1: III, I, 2; III, IV, 2
 1, 3: VII, VI
 2, 2: IV, XXIII, 13
 2, 3: VII, VIII
 2, 5, 7: X, IV, 21
 4, 6: I, XIII, 20
 5, 6: V, II, 5
 5, 13: II, XV, 2; VI, XXV, 5

II Petru

1, 8: V, I, 45
 3, 9: VI, XLII, 5

I Ioan

1, 1: VII, XXV, 10; VII,
 XXV, 12; VII, XXV, 18
 1, 1, 2: V, XX, 6
 1, 2, 3: VII, XXV, 19
 1, 9: VII, XXV, 21
 2, 12, 18: VII, XXV, 21
 3, 1, 2, 10: VII, XXV, 21
 3, 2: VII, XXIV, 5
 3, 8-10: VII, XXV, 21
 3, 16: V, I, 10
 4, 2: VII, XXV, 19
 4, 3: VII, XXV, 21
 4, 18: VIII, X, 3
 5, 9: VII, XXV, 21

Iuda

4: VII, XXV, 21

Apocalipsa

1, 2: III, XXXVIII, 2; VII,
 XXV, 9
 1, 4: VII, XXV, 10
 1, 5: V, II, 3
 1, 9: V, IV, 2; VI, XLI, 14;
 VII, XXV, 11; VII,
 XXV, 13
 2, 6, 15: III, XXIX, 1
 3, 14: V, II, 3
 3, 19: X, IV, 33
 10, 4: VI, XXV, 9
 13, 5: VII, X, 2
 18, 18: III, XVIII, 2; V,
 VIII, 6
 14, 4: V, I, 10
 17, 8, 11: X, IV, 29; VI,
 XLII, 5
 20, 4: X, IV, 34
 22, 7: VII, XXV, 11
 22, 7, 8: VII, XXV, 6
 22, 8: III, XXXVIII, 2
 22, 11: V, I, 58
 22, 18, 19: IV, XXIII, 12; V,
 XVI, 3

Apocrife

Enoh 72, 8: VII, XXXII, 19

Agrafa

Agrafon 72: III, XXXV, 11
 Agrafon 87: VII, VII, 3
 Agrafon 55: IV, XXIII, 12
 (V, XVI, 3)
 Agrafon 64: V, XVIII, 14
 Agrafon 80: I, XIII, 10

INDICE REAL ȘI ONOMASTIC

A

- Aaron, arhiereu: V, IV, 23
 Abdus, vindecat în Edesa de Tadeu: I, XIII, 18
 Abgarm, rege al Edesei: I, XIII, 1-22
 Ahar, judecă pe martirul Marin în Cezareea: VII, XV, 3
 Achila, preot, conducătorul didascaleion-ului din Alexandria: VII, XXXII, 30
 Achior, amanitul, prozelit: I, VII, 13
 Actium, oraș: VI, XVI, 2
 Adam: I, VII, 10; IV, XXIX, 2
 Adamantius, poreclă dată lui Origen: V, XIV, 10
 Aduactus, martir: VIII, XI, 2
 Adiabene, țară: regina din - II, XIII, 3
 adiabenic, titlu luat de Galeriu: VIII, XVI, 3
 Adroan, martir I: MP XI, 29-30
 Adrian, împărat: IV, III, 1; IV, V, 2; IV, V, 5; IV, VI, 3-4; IV, VIII, 2-8; IV, IX-X; V, V, 7; V, XII, 1
 agrafon: I, XIII, 10; III, XXXVI, 11; IV, XXIII, 12; V, XVI, 3; V, XVIII, 14; VII, VII, 3
 Aelia Capitolina (= Ierusalim): II, XII, 3; IV, VI, 4; VI, XX, 1 (= biblioteca: VII, V, 1)
 Aelian, episcop: VII, XXX, 2
 Aelius Publius, episcop: V, XIX, 3
 Aemilius Frontinus, proconsul: V, XVIII, 9
 Aenon, unde boteza Ioan: III, XXIV, 11
 Africa: VI, XLIII, 3; VII, VII, 5; VIII, VI, 10; X, V, 18; X, V, 21; X, VI, 1; MP, XIII, 2
 Agav, prooroc: II, III, 4; II, VIII, 1; V, XVII, 3
 Agapiu, episcop în Cezareea: VII, XXXII, 24
 Agapiu, martir: MP III, 1; III, 4; VI, 3-7
 Agatobuli (cei doi), în legătură cu data Paștilor: VII, XXXII, 16
 Agatonice, martira: IV, XV, 48
 Agrippa: I-II (vezi Irod)
 Agrippa Castor, scriitor creștin: IV, VII, 6-8
 Agrippin, episcop: IV, XIX; V, IX
 Albin, guvernator: II, XXIII, 21-24
 Alburnus, idol: II, II, 5
 Alcibiade, martir: V, III, 2-3; V, III, II
 Alabarc (vezi Alexandru)
 alegorie: II, XVIII, 1; II, XVIII, 10-11; VI, XIX, 7-8; VII, XXIV, 2
 Alexandria: II, IV, 2; II, V, 1-3; II, VI, 2-3; II, XVI, 1-2; II, XVII, 7; II, XXIII, 23; IV, II, 2-3; IV, VII, 3; IV, XVII, 5; V, VIII, 11; V, X, 1, 4; V, XI, 1; V, XXV; VI, I; V, II, 2-3; 13-14; VI, III, 1; 4; VI, V, 7; VI, VI; VI, VIII, 1-2; VI, XIV, 10; VI, XIX, 13; 15; 16; 19; VI, XXIV; VI, XXVI; VI, XXIX, 4; VI, XXXI, 2; V, XLI; VI, XLI, 17; VI, XLIV, 1; VII, XXXI; VII, XXII, 1-10; VII, XXVII, 1; VII, XXX, 1-18; VII, XXXII, 6; 7-11; 12; 30; VIII, IX, 7; VIII, X, 1; II; VIII, XII, 1; VIII, XIII, 7; VIII; XIV, 15; IX, VI, 2; MP V, 2-3
 Alexandru «Alabarc», fratele lui Filon: II, V, 4
 Alexandru, episcop al Romei: IV, 1; IV, IV; V, VI, 4
 Alexandru, martir în Lyon: V, I, 49-51
 Alexandru, din Eumenia, martir: V, XVI, 22
 Alexandru, montanist: V, XVIII, 6-7; 9
 Alexandru, episcop de Ierusalim: VI, VIII, 4; 7; VI, XI, 1-3; 5-6; VI, XIII, 3; VI, XIV, 8-9; VI, XIX, 17-18; VI, XX, 1; VI, XXVII; VI, XXXIX, 2-3; VI, XLVI, 4
 Alexandru, martir în Alexandria: VI, XLI, 17
 Alexandru (Sever), împărat: VI, XXI, 2; VI, XXII; VI, XXVIII
 Alexandru, episcop de Tyr: VII, V, 1
 Alexandru, martir în Cezareea: VII, XII; MP III, 3
 Alfeu, martir, MP I, 5
 Aman, arhiereu: II, XXIII, 21-24
 Amasia, oraș: X, VIII, 15
 Amastris, oraș: IV, XXIII, 6
 Ambrozie, patronul lui Origen: VI, XVIII, 1; VI, XXIII, 1-2; VI, XXVIII
 Ammia, proorociță: V, XVII, 2-4
 Amon, episcop: VII, XXVI, 1
 Amon, martir: VI, XLI, 22-23
 Amonaria, martiră: VI, XLI, 18
 Amoniu, preot și martir: VIII, XIII, 7
 Amoniu, dascăl: VI, XIX, 6-7; 9-11
 Anaclet, episcop: III, XV; III, XXI; III, XIII; V, VI, 1
 Anania, curier: I, XIII, 5-9
 Anania, prooroc: III, VIII, 7
 Anaholie, episcop: VII, XXXII, 6-22
 Anhal, oraș: V, XIX, 3
 Ancira, oraș: V, XVI, 4
 Andrei, apostolul: III, I, 1; III, XXV, 6; III, XXXIX, 4

- Anea, sat: MP, X, 2
- Anicet, episcop: IV, XI, 1; 7-8; IV, XV, 1; 5; IV, XIX; V, XXII, 3; XXIV, 14-18
- Annian, episcop: II, XXIV; III, XIV; III, XXI
- Anter, episcop: VI, XXIX, 1; 2
- Antinoos, sclavul favorit al lui Adrian: IV, VIII, 2; 3; VI, XI, 3
- Antiohia: II, I, 8; II, III, 3; II, IV, 6; II, VIII, 2; II, XII, 2; III, XXVI, 3; III, XXXVI, 10; IV, VII, 3; IV, XXIV; V, XIX, 1; V, XXI, 34; VI, XLI; VI, XLIII, 3; VI, XLVI, 3; VII, V, 1; VII, XXVII-XXVIII; VII, XXIX, 1-2; VII, XXX, 1-18; VII, XXXII, XXI; VII, XXVIII, 1; VIII, XII, 5; VIII, XIII, 2-4; IX, III; IX, VI, 2; IX, XI, 5-6; MP II
- Antipater, tatăl lui Irod: I, VI, 2-3; I, VII, 11-12
- Antonin Piul: II, XIII, 2; IV, IV, 3; IV, VIII, 3; IV, XI-XIII; IV, XIV, 10; IV, XVII, 12; IV, XVIII, 2; V, V, 1; 7
- Antonin, martir: MP, IX, 5
- Antoniu, triumvir: I, V, 2; I, VII, 6
- Anulin, guvernator: V, X, 15-17; X, V, 18, 22; X, VI, 4-5; X, VII, 1-2
- Apamea, oraș: V, XV, 17
- Apelles, eretic: V, XIII, 2-9
- Apion, gramatic, sol la Roma: II, V, 3-5; III, IX, 4; III, XXXVIII, 5
- Apion, autor al cărții «Despre Hexaimeron»: V, XXVII
- apocrife: III, XXV, 4-5; IV, XXII, 9
- Apolinarie, episcop: IV, XXI; IV, XXVI, 1; IV, XXVII; V, V, 4; V, XIX, 1-2
- apologeti (a se vedea Apollonius, Aristide, Codrat, Iustin, Meliton)
- Apollonia, fecioară și martiră: VI, XLI, 7
- Apolloniade, eretic: V, XXVIII, 17
- Apollonius, scriitor creștin: V, XVIII, 12
- Apollonius, martir: V, XXI, 2-5
- Apollofane, filosof: VI, XIX, 8
- apostazie: VI, XII, 1 (a se vedea «lapsi», «căzuți»)
- apostoli: I, X, 7; I, XII, 1-5; I, XIII, 11-14; II, prefață; II, 1-14; III, I; III, III; III, V, 2; III, VIII, 11; III, XI; III, XXIV, 3-5; III, XXV; III, XXX; III, XXXVI, 1; III, XXXIX, 4-5; 9; V, XI, 5
- Appian, martir: MP IV-V
- Apseamos, martir: MP X, 2
- Aquila, traducător al Bibliei: V, VIII, 10; V, XVI, 1; 4
- Aquila, prefect al Egiptului: VI, III, 3; VI, V, 2
- Aquila, preot: VI, XI, 24
- Arabia: VI, XIX, 15; VI, XXXIII, 13; VI, XXXVII; VI, XLII, 3-4; VII, V, 2; VIII, XII, 1
- Arabian, scriitor bisericesc: V, XXVII
- Ardaban, localitate în Frigia(?): V, XVI, 7
- Arelatae (Arles), oraș: V, X, 23
- Areopag: III, IV, 10
- Ares, martir: MP, X, 1
- Areta, rege: I, XI, 1-2
- Arhelau, fiul lui Irod: I, VI, 9-10; I, VIII, 16; I, IX, 1
- arhive: I, VII, 13; I, XIII, 5; II, I, 6; V, XVIII, 9
- Aristarh, ucenic: II, XXII, 1
- Aristide, apologet: IV, III, 3
- Aristide, scriitor: I, VII, 1; VI, XXXI, 3
- Aristion, ucenic: III, XXXIX, 4-5; 7; 14
- Aristobul, rege: I, VI, 6; I, VII, 12
- Aristobul cel Mare, traducător al Septuagintei: VI, XIII, 7; VII, XXXII, 16-17
- Aristotel, filosof: V, XXVIII, 14; VII, XXXII, 6
- Armenia, armeni: VI, XLVI, 2; IX, VIII, 2-4
- armenicul, titlu al lui Galeriu: VIII, XVII, 3
- Armino, ținut în Egipt: VII, XXIV, 6-9
- Artaxerxe, rege: III, X, 3-4; VII, VIII, 15
- Artimon (sau Artemas), eretic: V, XXVIII; VII, XXX, 16-17
- Ascalon, oraș: I, VI, 2; I, VII, 11
- asceză: II, XVI-XVII; II, XXIII, 4-6; V, prefață; V, III, 2-3; VI, III, 9-12; VII, XXXII, 31; IX, VI, 3; MP, XI, 2; MP, XI, 22; MP, XIII, 9
- Asclepiade, episcop: VI, XI, 4; VI, XXI, 2
- Asclepiade, eretic: V, XXVIII, 16
- Asclepiodot, eretic: V, XXVIII, 9
- Asclepius, episcop marcionit: MP X, 3
- asiarh, mare preot: IV, XV, 27
- Asia, ținut (= Asia Mică): II, XVIII, 9; III, I, 2; III, IV, 2; III, XXIII, 1-3; III, XXXI, 3-4; III, XXXVI, 1-5; III, XXXIX, 6; IV, XV, 26; 48; IV, XXVI, 3, 5; V, I, 2-63; V, II, 2-7; V, III; V, VIII, 11; V, XIV; V, XVI, 10; V, XVIII, 9; V, XIX, 2; V, XXIII, 1; V, XXIV, 1; IX, I, 1
- Asfaltit, lac: I, VIII, 10
- Asiria, țară: V, XI, 4
- Asterius Urbanus, eretic (?): V, XVI, 7
- Astyrius, senator roman creștin: VII, XVI; VII, XVII
- Atena: III, IV, 10; IV, XXIII, 2-3; IV, XXVI, 10; VI, XXXII, 2
- Atenodor, elev al lui Origen și episcop: VI, XXX; VII, XIV; VII, XXVIII, 1
- Ater, martir: VI, XLI, 19
- Attalus, martir: V, I, 17; 37; 43-44; 50-52; V, III, 2-3
- Atticus, consul roman: III, XXXII, 3; 6
- Atticus, episcop: VI, XIX, 18
- atică, monedă: III, VI, 19; IX, VIII, 4

Augustus, împărat: I, V, 2; I, VI, 2; 7; I, IX, 1-2; IV, XXVI, 7-8
 Aurelian, împărat: VII, XXVIII, 4; VII, XXX, 19; 20-21
 Aurelius Cvirinus, episcop: V, XIX, 3
 Aurelius Quirinus, dregător roman: VII, XIII
 Ause (primul nume al lui Iosua) I, III, 4
 Autolic: III, XIV; III, XXI
 Auxențiu, martir: MP, VII, 4
 Aviliu, episcop: III, XIV; III, XXI
 Avirciu Marcel, scriitor: V, XVI, 3

B

Babilon: I, VI, 5-6; II, XV, 2
 Bachylides și Elpistus: IV, XXIII, 6
 Bachylus, episcop: V, XXII; V, XXIII, 4
 baie, folosul ei e interzis monaștilor: V, XVIII, 11
 barbarism: VII, XXV, 25
 Bar-Chohba, căpetenia iudeilor răsculați: IV, VI, 2; IV, VII, 4
 Bardezan, eretic: IV, XXX
 Barkof «prooroc al ereticilor vasilidieni»: IV, VII, 7
 Barbara, ucenic: I, XII, 1; II, III, 3-4; II, VIII, 2; II, XII, 2; VII, XXV, 15
 Barbara, Epistola lui - e apocrifă: III, XXV, 4; VI, XIII, 6; VI, XIV, 1
 Barsaba, ucenic: III, XXXIX, 9
 Bartolomeu, apostol: III, XXXIX, 9
 Basilicus, eretic marcionit: V, XIII, 3
 Basilde, episcop: VII, XXVII, 3
 Basilde, ereziarh: IV, VII, 3-4; 6-8; IV, XXII, 5
 Basilde, ucenic al lui Origen, martir: VI, V, 1-6
 Batanea, provincie: MP, XI, 29
 Batezar, oraș: III, VI, 21
 Beirut: MP, IV, 3-5; XI, 1
 Beniamin, episcop: IV, V, 3
 Berenice, oraș: VII, XXVI, 1
 Beril, episcop și scriitor: VI, XX, 2; VI, XXXIII, 1-3
 Bésas, soldat și martir: VI, XLI, 16
 Betaleel: V, IV, 3; 25; X, IV, 4
 Betleem, oraș: I, V, 2; I, VIII, 1; 16
 Beththera, oraș: IV, VI, 3
 Biblie, martiră: V, I, 25-26
 biblioteca: II, XVIII, 8; III, IX, 2; V, VIII, 11; XX, 1; VI, XXXII, 3
 Biserica (ființă): III, XXXII, 7; V, I, 45; X, IV, 7
 Biserica, construcție: VII, XXX, 22; VIII, I, 5; VIII, I, 9; VIII, II, 1-4; VIII, XIV, 4; VIII, XVII, 1-9; IX, IX-XI; X, L, V; X, IV, 1-67; MP, XIII, 1
 Bitinia, provincie: III, I, 2; III, IV, 2; VII, V, 2

Blandina, martiră: V, I; 17, 56
 Blastus, eretic: V, XV; V, XX, 1
 Bolanus, episcop: VII, XXX, 2
 Boștra, oraș: V, XX, 2; VI, XXXII, 7-11
 Botezul lui Ioan: I, X, 1; I, XI, 3; III, XXIV, 11
 Botezul ereticilor: III, XXIII, 18; III, XXVI, 2; IV, XI, 5; IV, XXVI, 21; VI, XLIII, 14-15; VII, II-VIII; VII, IX, 1-6
 Botezul prin foc: VI, IV, 3; MP, XI, 1
 Bruchium, cartier în Alexandria: VII, XXXII, 7-11

C

Caiafa, arhieru: I, X, 2-6
 Caius (= Gaius)
 Caligula, împărat: II, IV, 1-2; II, V, 1-5; II, VI, 1-3; II, VII; II, VIII, 1; II, X, 9; II, XVIII, 8
 Callirhie, stațiune termală: I, VIII, 10
 Callist, episcop: VI, XXI, 2
 Callistion, scriitor creștin: V, XIII, 8
 Camit, mare preot: I, X, 5
 Candid, scriitor: V, XXVII
 Canonul Scripturii: III, III, 3; III, XXIV-XXV; III, XXXIX, 3-7; 15-17; IV, XVIII, 8; VI, XIII, 6; XIV, 1-7; VI, XXV, 4-14
 Caparthea, localitate: III, XXVI, 3
 Capiton, episcop: V, XII, 2
 Capadochia, provincie: III, I, 2; VI, XI, 2; VI, XLVI, 3; VII, V, 1-4; VIII, XII, 1; MP, XI, 1; 21; 27
 Çaracalla, împărat: IV, XXX, 2; VI, VIII, 7; VI, XVI, 3; VI, XXI, 1
 Caricus, cleric: V, XIX, 1; VI, XXI, 1
 Carin, împărat: VII, XXX, 22
 carpic, titlu al împ. Galeriu: VIII, XVII, 9
 Carpocrate, ereziarh: IV, VII, 9
 Cartagina, oraș: VII, III; X, V, 18; X, VI, 1
 Carus, împărat: VII, XXX, 22
 Casian, episcop: V, XII, 2
 Casian, autor al «Chronografie»: VI, XIII, 7
 Casius, episcop: V, XXV
 catafrigieni = montaniști: II, XXV, 6; V, XVI, 1; V, XVII, 1; V, XVIII, VI, XX, 3
 cateheză: V, X, 1-3; VI, III, 1-8; VI, VI; VI, XIV-XVIII; VI, XXVI; VI, XXIX, 4; VII, XXXII, 30
 cathari (= novațieni): VI, XLIII, 1
 Cecilian, episcop: X, V, 18; 19; X, VI, 1; X, VII, 2
 Celadion, episcop: IV, XIX
 Cels, episcop: VI, XIX, 18
 Cels, autorul pamfletului «Cuvînt adevărat»: VI, XXXV, 2

- Cerint, ereziarh: III, XXVIII, 1-6; IV, XIV, 6; VII, XXV, 2
- Cezareea Capadochiei, oraș: VI, XXVII; VI, XLVI, 3; VII, XIV; VII, XXVIII, 1; VII, XXX, 3
- Cezareea lui Filip (Panea): VII, XVII; VII, XVIII, 1
- Cezareea Palestinei: II, III, 3; II, X, 1-3; V, XXII; V, XXIII, 3; VI, VIII, 4; VI, XIX, 16-19; VI, XXII, 4; VI, XXVI; XXVI-XXVIII; VI, XXX; VII, V, 1; VII, XII; VII, XV; VII, XIII, 6; VII, XIV; VII, XXXII, 21-24; VII, XXVIII, 1; MP, I, 2-5; MP, II; MP, III, 4; MP, IV; MP, VI-XI
- Cheremon stoic: VI, XIX, 8
- Cheremon diacon: VII, XI, 3-5; VII, XI, 24
- Cheremon episcop: VI, XLII, 3
- Cherdon, episcop: III, XXI; IV, 1
- Cherdon, eretic: IV, X; IV, XI, 1-2
- Chifa, apostol (= Petru): I, XII, 2-4
- Chrestus, episcop: X, V, 21-22
- Chrysofora, femeie creștină: IV, XXIII, 13
- ciclu pascal (Vezi și «Paști»): VI, XXII; VII, XX; VII, XXXII, 14-19
- Cilicia, provincie: VI, XLVI; VII, V, 4; MP, VIII, 13; MP, X, 1; MP, XI, 6
- Ciprian, episcop: VI, XLIII, 3; VII, 3
- Cipru, insulă: II, I, 8; MP, XIII, 2
- Cirene, provincie și oraș: IV, II, 2; 4
- Ciril, episcop: VII, XXXII, 2; 4
- ciumă, VII, XI, 24; VII, XXI, 4
- Clarus, episcop: V, XXV
- Claudiu, împărat: II, VIII, 1-2; II, IX, 1-12, 1; II, XIV, 6; II, XVII, 1; XVIII-XIX
- Clement, ucenic și episcop: III, IV, 9; III, XV-XVI; III, XXXIV-XXXVIII; V, VI, 2; V, XI, 1; V, XXVIII, 4; VI, XXV, 14
- Clement Alexandrinul: I, XII, 2; II, I, 4; II, IX, 2-3; III, XXIII; III, XXIX; IV, XXVI, 4; V, XI, 1-2; VI, VI; VI, IX, 6; VI, XIII, 4; VI, XIII, 4-8; VI, XIV, 1-2; VI, XXX, 1
- Cleobius, eretic: IV, XXII, 5
- Cleopatra, regină: I, V, 2
- Cleopa, ruda Domnului: III, XI; III, XXXII, 1-3; IV, XXII, 4
- Coele-Siria, ținut: V, XI, 4
- Colon, episcop: VI, XLVI, 2
- cometă: III, VIII, 1
- Commod, împărat: V, IX; V, XXI-XXII; V, XXVI; V, VI
- comuniunea (sfinților): VI, V, 3; VI, XLII, 5-6
- Constantin, împărat: VIII, XIII, 12-15; VIII, XVII, 3-10; IX, IX, 1-12; X, V, 1-24; X, VI, 1-5; X, VII, 1-2; X, VIII, 2-19; X, IX, 6-9
- Constantin Chlor, împărat: VIII, XIII, 12-13
- copist: V, XX, 2; VI, XXIII, 2
- Corakion, rebel: VII, XXV, 9
- Corint, oraș: I, XII, 1; II, XXV, 8; III, IV, 10; III, XVI; III, XXXVIII, 1; IV, XXII, 2; V, VI, 4; V, XXII-XXIII
- Corneliu, sutașul: II, III, 3
- Cornel, episcop: VI, XXXIX, 1; VI, XLIII, 3-21; VI, XLVI, 3; VII, II; IV, XX
- Coruntus, filosof: VI, XIX, 8
- Crescent, misionar: III, IV, 8
- Crescent, filosof: IV, XVI
- creștin, creștinism: I, II, 1; I, III, 10; I, IV, 2-14; I, XI, 8; II, II, 6; II, III, 2-3; II, XV-XVII; III, XXVI, 4; III, XXXIII, 1-3; IV, VII, 10; IV, VIII, 4-5; IV, XI, 9; IV, XV, 6-19; V, I, 14-26; VIII, I, 2-9; X, IV, 69; X, XIII, 10
- Creta: III, IV, 5; IV, XXI; IV, XXIII, 5
- Crisp, ucenic: X, IV, 6; X, IX, 4
- Cronion, martir: VI, XLI, 15
- Cronius, filosof: VI, XIX, 8
- cruce: IX, IX, 10-11; MP, XI, 25
- Culcian, dregător roman: IX, XI, 4
- Cumane, localitate: V, XVI, 17
- D**
- Damasc: IX, V, 2
- Dammacus, mare preot: II, XXIII, 24
- Daniel, prooroc: IV, XXV, 14; VI, VII; VI, XXI, 1; MP, XI, 8
- David, regele iudeilor: I, VI, 5; I, VII, 5; III, XII; III, XIX-XX, 9; III, XXXII, 3; IV, XXVI, 14
- Decenali, deceniu de domnie a lui Const. Chlor: VIII, XIII, 9
- Debeltum, oraș: V, XIX, 3
- Deciu, împărat: VI, XXIX, 1; VI, XL; VI, XLI, 1; VII, XI, 18; VIII, IV, 2
- Demetrian, episcop: VI, XLVI, 4; VII, V, 1; VII, XIV; VII, XXVII, 1; VII, XXX, 17
- Demetriu, scriitor iudeu: VI, XIII, 7
- Demetriu, episcop: V, XXII; VI, II, 2-3; VI, III, 2; 8; VI, VIII, 4-5; VI, XIV, 11; VI, XIX, 17-19; VI, XXVI; VI, XXIX, 4
- Demetriu, episcop: VII, XIII
- Demetriu, preot: VII, XI, 24
- demon (vezi diavol)
- desposniți, rude ale Domnului: I, VII, 11; 14; II, I, 2; II, XXXIII, 1; III, XII, 8; III, XI; III, XIX-XX; III, XXII (a se vedea și «Iacob», «Simeon»)
- diavol: IV, VII, 1; IV, XI, 9; IV, XIV, 7; IV, XVIII, 3; 9; IV, XXXIII, 112; V, I, 5-27; V, IV, 14; V, VII, 4; V, XIII, 2; V, XIV;

- V, XVI, 7-9; V, XXVIII, 18; VI, XXXIX, 5; VI, XLIII, 14; VII, X, 4; VII, XXXI, 1; VIII, X, 4; VIII, adaos, 3; IX, VIII, 2; IX, X, 3; X, VII, 2; X, IV, 14; MP, IV, 8
- diacon, diaconie:** II, I, 1; II, I, 10; II, XVII, 23; III, XIX, 1; IV, XXII, 3; VI, XLIII, 2; 11; 16; VII, XI, 24; VII, XXII, 8; VII, XXVIII, 1; VII, XXX, 2; 12-14; VIII, I, 9; MP, II, 1; MP, XI, 4
- Didahia celor doisprezece apostoli:** 11, 12; V, XVIII, 4
- Didim, episcop (?):** VII, XI, 20-25; VII, XX
- Didius, preot:** VIII, XIII, 7
- Dioclețian, împărat:** VII, XXX, 22; VIII, II, 4; VIII, XIII, 11; IX, X, 8; MP, III, 5
- Dionisia, martiră:** VI, XLI, 18
- Dionisie «Areopagitul»,** III, IV, 10; III, XXIII, 3
- Dionisie, episcop de Alexandria:** VI, XXIX, 4; VI, XXXII, 5; VI, XXXV; VI, XLI-XLIII; VII, I-XXXII, 30
- Dionisie, episcop de Corint:** II, XXV, 9; III, X, 4; IV, XXIII, 4-13; IV, XXV
- Dionisie, preot, apoi episcop de Roma:** VII, V, 6; VII, VII-VIII; VII, IX, 6; VII, XXVI, 1; VII, XXX, 1-23
- Dioscur, mărturisitor:** VI, XLI, 19-20
- Dioscur, preot:** VII, XI, 24
- Diospolis, oraș:** MP, III, 3
- Distros, numele de lună:** MP, III, 4
- Dius, nume de lună:** MP, I, 5; II, 4
- Dolihian, episcop:** V, XII, 2
- docheți,eretici:** VI, XII, 2-6
- Dometie, scriitor creștin:** VII, XI; VII, XX
- Domitian, împărat:** III, XIII-XXVI; III, XXXII, 2; IV, XXVI, 9
- Domnin, martir:** MP, VII, 4
- Domnu, episcop Ant.:** VII, XXX, 17-18; VII, XXXII, 2
- Domnu, episcop Cez.:** VII, XIV
- donatistă, controversă:** X, V, 15-16
- Dorotei, martir:** VIII, I, 4; VIII, VI, 1-3
- Dorotei, presbiter:** VII, XXXII, 2-4
- Dositei, eretic:** IV, XXII, 5
- ducenarius, titlu:** VII, XXX, 8
- dumineca:** III, XXVII, 5; IV, XXVI, 2; V, XXIII, 1-2; V, XXIV, 11
- dux, magistrat militar:** IV, V, 2
- Dystros, lună:** VII, XXXII, 14
- E**
- ebioniți:** III, XXVII, 1-6; V, VIII, 10; VI, XVII
- Eden (= rai):** VII, XXI, 7
- Edesa, oraș:** I, XIII, II, I, 6-7
- Edesiu, martir:** MP, V, 2
- edumei, popor:** I, VI, 3; I, VI, 9; I, VII, 11
- Efes, oraș:** III, XX, 9; III, XXIII, 4-8; III, XXXI, 3; III, XXXVI, 5; IV, XIII, 7; IV, XIV, 6; V, VIII, 4; V, XVIII, 9; V, XXII; V, XXIV, 5; VII, XXV, 17
- Efrem, episcop:** IV, V, 3
- Egipt, egipteni:** I, V, 2; I, VII, 13; I, VIII, 2; I, VIII, 16; II, XII, 1; II, XVI, 1; II, XVII, 7; III, VII, 2; IV, II, 2-4; IV, VII, 3; IV, XI, 4; VI, I; VI, II, 3; VI, XIX, 15; VII, X, 4; VII, XI, 12-24; VII, XXI-XXIV; VII, XXXII, 14; VIII, VI, 10; VIII, VII-VIII; VIII, XIII, 7; IX, VI, 2-4; MP, III, 3; MP, V, III; MP, VIII, 13; MP, X, 1; MP, XI, 5-8; MP, XIII, 6-11
- elchesaiți,eretici:** VI, XXXVIII
- Eleazar, mare preot:** I, X, 4
- Elena, regină:** II, XII, 1-3
- Elena «soția» lui Simon Magul:** II, XIII, 4-6
- Eleuteriu, diacon apoi episcop:** IV, IV, 1-2; IV, XI, 7; IV, XXII, 3
- Eli (genealogie):** I, VII, 5-16; V, V, 8-11; V, XXII
- Eliodor, episcop:** VII, V, 1
- Emesa, oraș:** VIII, VIII, XIII, 3-4; IX, VI, 1
- Emilian, vice-prefect:** VII, XI, 3-10
- encrațiți (unii sectari rigoriști, alții chiar eretici):** III, XIX, 2-3; IV, XVIII; IV, XXIX, 2-4
- enigme:** VI, XIX, 4
- Ennata, martiră:** MP, LX, 6-8
- Enoh, carte apocrifa:** VII, XXXII, 19
- episcopi:** VI, VIII, 7; VI, XI, 1-3; VI, XLIII, 11; VII, XXX, 6-15; VIII, I, 7-9; VIII, VI, 9; X, II, 2; X, IV, 23-24; 67; X, VIII, 14-16; MP, I, 3; MP, XII
- Epimah, martir:** VI, XLI, 17
- Eros, episcop:** IV, XX
- eremit:** VI, IX-X
- erezii,eretici:** I, I, 1; II, I, 12; II, XIII-XIV; II, XXIII, 8-20; III, XIX; III, XXV, 6-7; III, XXVI; IV, VII, 3-5; IV, X-XI; IV, XIII, 1, 8; IV, XIV, 5; IV, XXIII-XXIV; IV, XXVIII-XXIX-XXX, V, XIII, 1-4; V, XV; V, XX, 1-7; V, XXVII-XXVIII; VI, XII, 2-6; VI, XIII, 5; VI, XVII-XIX; VI, XXII; VI, XXXIII, 1-3; VII, VI; VII, XII; VII, XXIV, 1-9; VII, XXVII-XXXI
- esenieni, sectă iudaică:** IV, XXII, 7
- Esta (genealogie):** I, VII, 8
- Estera:** I, VII, 9
- Etiopia:** II, I, 13; MP, VI, 2
- Eubul, martir:** MP, XI, 29
- Euclid, matematician:** V, XXVIII, 14
- Eufranor, episcop:** VII, XXVI, 1-2
- Euftrat:** I, XIII, 2

Euharistie: V, XXIV, 15-17; VI, XLIII, 18; VI, XLIV, 4-5; VII, IX, 1-5; X, III, 3
 eunuc: V, XXIV, 5; VI, VIII, 1-5; VI, XXXII, 3; MP, VII, 4
 Eumene, episcop: IV, V, 5; IV, XI, 6
 Eumenia, localitate: V, XVI, 22; V, XXIV, 4
 Eunus, martir: VI, XLI, 15
 Eupolem, istoric: VI, XIII, 7
 Euporos: VI, XXVI, 1
 Eusebiu de Cezareea: I, I, I, II, 27; 37; I, VI, 11; III, XXV, 1; IV, XV, 47; V, T, 2; V, IV, 3; V, XXI, 5; V, XXVIII, 1; VI, XX, 1; VI, XXIII, 4; VI, XXXI, 3; VI, XXXII, 3; VII, XVIII, 3; VII, XXVI, 3; VII, XXXII, 4; VIII, VII, 2; VIII, XIII, 7; X, IV, 2-72; MP, II, 27; MP, IV, 6-8; MP XI
 Eusebiu, episcop (Laodiceea): VII, XI, 3; 26; VII, XXXII, 5-21
 Euthian, episcop: VII, XXXII, 1
 Euthiu, episcop: VII, XXX, 2
 Evanghelie, evangheliști: III, XXIV, 1-16; III, XXV, 1; III, XXXVII-XXXVIII; V, X, 2; V, X, 2-3; VI, XIV, 5-7
 Evangheliu apocrife: III, III, 2; III, XXV, 5-6; III, XXVII, 4; III, XXXIX, 17; IV, XXII, 8
 Evanghelie siriacă: IV, XXX, 1
 Evangheliile în una singură (Diatessaron): IV, XXIX, 5
 Evarist, episcop: III, XXXIV; IV, 1; V, VI, 4
 Evelpist, predicator: VI, XIX, 18
 Evodiu, episcop: III, XXII
 exorcști: VI, XLIII, 11
 excomunicare: V, XVIII, 9; V, XXIV, 9; V, XXVIII, 6-9; VI, XLIII, 2-21; VII, V, 4; VII, XXIX-XXX

F

Fabian, episcop: VI, XXIX, 1-2
 Fabium, episcop: VI, XXXIX, 4; VI, XLI-XLIV; VI, XLVI, 4; VII, XIV
 Facerea, carte biblică: II, XVIII, 1-4; IV, XXVI, 14; VI, XIII, 8; VI, XXIV, 2
 Fadius, guvernator: II, XI, 2-3
 Faeno, monede de aramă: VIII, XIII, 5; MP, VII, 2
 Faust, diacon: II, XI, 2-3; VII, XI, 22-26
 Faust, preot: VIII, XIII, 7
 Faustin, preot: VII, XI, 24
 Felix, episcop: VII, XXX, 23; VII, XXXII, 1
 Felix, guvernator: II, XIX, 2; II, XX, 1-3; II, XXI, 2-3
 Fenicia: II, I, 8; II, XIII, 4; VIII, VII-VIII, XIII; IX, VI, 1; X, IV, 1
 Festus, II, XXII, 1; II, XXIII, 1; II, XXIII, 2-22
 Filadelfia, oraș: III, XXXVI, 10; IV, XV, 45; V, XVII, 3-4

Filea, episcop: VIII, IX, 7; VIII, X, 1-11
 Filemon, preot: VII, V, 6; VII, VII, 1-5
 Filetus, episcop: VI, XXI, 2; VI, XXIII, 3
 Filip, apostol: III, XXX-XXXI; III, XXXVII, 1; III, XXXIX, 4-8
 Filip, diacon: II, I, 10-11; 13
 Filip, tetrarhul: I, IX, 1; I, X, 1; II, IV, 1; II, X, 9
 Filip, șeful miliției: IV, XV, 27
 Filip, episcop: IV, V, 3
 Filip, episcop: IV, XXI; IV, XXIII, 5; IV, XXV
 Filip, împărat: VI, XXXIV; VI, XXXIX, 1
 filipeni: III, XXXVI, 13-15; IV, XIV, 8-9
 Filomeliu, oraș: IV, XV, 3-46
 Filomena, eretică: V, XIII, 2
 Filon, filosof: II, IV, 2-3; II, V, 1-2; II, XVI-XVIII; VI, XIII, 7; VII, XXXII, 16
 Filoromus, dregător: VIII, IX, 7
 Firmilian, episcop: VI, XXVII; VI, XLVI, 3; VII, V, 1-4; VII, XIV; VII, XXVIII, 1; VII, XXX, 3-5
 Firmilian, guvernator: MP, VIII, 1; IX, 5; XI, 17-22; 24-29
 Flavia Domitila, mărturisitoare: III, XVIII, 4
 Flavia, Neapolis: IV, XII
 Flavian, guvernator: MP, prefață
 Flaviu Clement, consul: III, XVIII, 4
 Flaviu, Iosif, scriitor pr. iudeu: I, V, 3-6; I, VI, 2; I, VI, 9-10; I, IX, 2; I, X, 4-5; I, XI, 5-7; II, 4, 1-5; II, X, 2-10; II, XI-XII; II, XX-XXII; II, XXVI; III, V, 4; III, VI; III, VIII; III, XXX, 16; VI, XIII, 7
 Florin, preot, eretic: V, XVI; V, XX, 1-8
 Florus, guvernator: II, XXVI, 1
 follis, monedă: X, VI, 1
 foamete: II, III, 4; II, VIII, 1-2; II, XII, 1-2; III, V, 7; III, VI; VII, XXII, 5; VII, XXXII, 5-11; VIII, XV, 2; V, V, 4
 «frații Domnului» (= Desposini)
 Frigia - montanism: IV, XV, 7; IV, XXVII, 1, 2-3; V, III, 4; V, XIV; V, XVI, 7-9; V, XVIII, 1-2; VIII, XI, 1-2
 frumentarius, dregător: VI, XI, 2
 fulminatrix, legio

G

Gagae, oraș: MP, IV, 5
 Gaius, episcop: V, XII, 2
 Gaius, episcop: VII, XXXII, 1
 Gaius, împărat (= Caligula)
 Gaius, însoțitor: VI, XI, 9; 22-23
 Gaius, martir din Apamea: V, XVI, 22
 Gaius, scriitor bisericesc: II, XXV, 6-7; III, XXI, 4; III, XXVIII, 1-2; VI, XX, 3
 Galatia, galateni: I, XII, 1; III, I, 1; III, IV, 2; V, XVI, 4; VII, V, 4

Galba, împărat: III, V, 1
 Galen, medic și filosof: V, XXVIII, 14
 Galeriu, împărat: VIII adaos; VIII, XVI-XVII
 Galia: I, XI, 3; III, IV, 8; V, I-IV; V, XXIV; X, V, 21; MP, XIII, 12
 Galien, împărat: VII, X-XIII; VII, XXII-XXVIII
 Galilea, galileeni: I, V, 3-6; I, VIII, 16; II, XIX, 2; IV, XXII, 7
 Galus, împărat: VII, I; VII, X, 1
 Gamala, oraș: I, V, 5
 Gamaliel: II, XI, 1
 Gaza: VIII, XIII, 4-5; MP, III, 1; VIII, 4-8; MP, VIII, 4
 Gherman, episcop: VI, XL; VII, XI, 2-19
 Gherman: martir: MP, IX, 5
 Germania, germani: V, V, 1-6
 Germanicus, martir: IV, XV, 5-6
 Ghermanion, episcop: VI, X
 Gheon (= Nilul): VII, XXI, 7
 Githon, sat: II, XIII, 3
 glosolalie, vorbire în limbi: V, XVII, 7-9
 gnosticism, gnostici: IV, VII; IV, X-XI (Valentin, Cherdon)
 Gordian, împărat: VI, XXXIV; VI, XXXIX, 1
 Gordios, episcop: VI, X
 Gorgoniu, martir: VIII, I, 4; VIII, VI, 5
 Gorteu, eretic: IV, XXII, 5
 Gortina, oraș: IV, XXIII, 5; IV, XXV
 gramătica, gramătic: VI, II, 15
 Gratus, guvernator: V, XVI, 6
 Grecia, greci (elini): I, III, 19; I, VII, 12; I, XI, 7; II, II, 4; II, III, 3; II, IV, 3; II, VII, 12; II, XVII, 19; II, XXIII, 18; III, IX, 3; IV, VIII, 9; IV, XIV, 2; IV, XVI, 7; IV, XVIII, 4; IV, XI, 4; IV, XVIII, 5; IV, XXIX, 7; IV, XXX, 1; V, XVII, 5; V, XXVI, VI, XVIII, 4; VI, XIII, 7; VI, XIX, 7-14; VI, XXIII, 4; VI, XXV, 11; VI, XXX; VII, XXV, 25-26; VII, XXIX, 3; VII, XXXII, 3-22; VIII, XVII, 11; IX, X, 6; X, II, 2; MP, IV, 3; VIII, 6
 Grecia Mare (= Sudul Italiei): V, XI, 4
 Grigorie Taumaturgul, elev al lui Origen, episcop: VI, XXX; VII, XIV, VII, XXVIII, 1

H

Hegesip, scriitor bisericesc: II, XXIII, 3-19; III, XVI; III, XXXII, 7-8; IV, VIII, 1-2; IV, XI, 7; IV, XXII, 1-9
 Helenus, episcop: VI, XLVI, 3; VII, V, 1-4; VII, XXVIII, 1; VII, XXX
 Heliogabal, împărat: IV, XXX, 2; VI, XXI, 1-2

Heracla, dascăl și episcop: VI, III, 2; VI, XIX, 13-14; VI, XV; VI, XXVI; VI, XXIX, 4; VI, XXXI, 2; VI, XXXV; VII, VII, 4; VII, IX
 Heraclide, martir: VI, IV, 3
 Heraclide, administrator al domeniilor: X, VI, 3
 Heraclit, scriitor creștin: V, XXVII
 Herais, catehumen, martir: VI, IV, 3
 Herma, «Păstorul»: III, III, 6; III, XXV, 4; V, VIII, 7
 Hermamon, prieten al Sf. Dionisie Alex.: VII, I; VII, X; VII, XXII-XXIII
 Hermoghen, scriitor bisericesc: IV, XXIV
 Hermon, episcop: VII, XXXII, 29
 Hermofil, eretic: V, XXVIII, 17
 Hermopolis, hermopolitani: VI, XLVI, 2
 Heron, martir: VI, IV, 3
 Hesichius, episcop: VIII, XIII, 7
 Hexaimeron: V, VIII, 8; V, XXVII; VI, XXII
 «Hexapla» (= Biblia pe 6 coloane): VI, XVI, 3-4
 Hierax, episcop: VII, XXI, 2-10; VII, XXX, 2
 Hierocle, prefect: MP, V, 3
 Higin, episcop: IV, X-XI; V, VI, 4; V, XXIV, 14
 Himeneu, episcop: VII, XIV; VII, XXVIII; VII, XXX, 2; VII, XXXII, 29
 Hipocrate: X, IV, 11
 Hipolit: VI, XLVI, 5
 Hircan, arhiereu: I, VI, 3-7; I, VI, 11-12
 Homer, poet: MP, I, 2

I

Iacob patriarhul: I, II, 9; I, VII, 5-6; 8-10
 Iacob, fratele Domnului: I, XII, 5; II, I, 2-5; II, XXIII; III, V, 2; III, VII, 8; III, XI, III, XXV, 3; III, XXXIX, 4-5; V, XI, 5
 Iamnia, ucenic: MP, XI, 1-5
 Iamnia, fiul lui Zevedei, martir: II, I, 5; II, IX, III, V, 2; VII, XXV, 7
 Iconium, oraș: VI, XIX, 18; VIII, VII, 5; VII, XXVIII
 iconografie: VII, XVIII; IX, IX, 10-11; IX, XI, 2-7
 idiotism, expresie intraductibilă: VII, XXV, 24
 Idumea, ținut: I, VI, 2; I, VII, 11
 Ierapole, oraș: II, XV, 2; III, XXIX, 8; III, XXXI, 2-4; IV, XXVI, 1; V, XVI; V, XIX, 2
 ierarhie bisericească (la terapeuți): II, XVII, 23; VI, XLIII, 11; VIII, VI, 9; MP, XI, 1
 Ieremia: IV, XXV, 14; IV, XXXVI, 2; IV, XXVI, 14; MP, XI, VIII
 Ierihon, oraș: I, VIII, 12; VI, XVI, 3
 Ierusalim: I, VI, 8; II, I, 8; I, XIII, 5; II, V, 7; II, VI, 4-8; II, XI, 2; II, XX, 4; II, XXI, 1;

- II, XXIII, 19; II, XXVI, 1; III, I, 3; III, V, 3; III, VII, 3-7; III, VIII; III, XI-XII; III, XXII; III, XXXII, 1; III, XXXV, 4; V, 1-4; IV, VI, 4; IV, XVIII, 7; V, XII, 1; V, XVIII, 2; V, XXII-XXIII; VI, X-XI; VI, VIII, 7; VI, XIX, 17-18; VI, XXVII; VI, XXXIX, 2-3; VI, XLVI, 4; VII, XXVIII, 1; VII, XXXII, 29; X, IV, 3; MP, XI, 1; 9
- Ignatie, episcop, martir:** III, XXXVI, 4-5; 13-15; III, XXXVIII, 2; V, VIII, 9-11
- Iliric, prefectură:** II, XVIII, 9; III, I, 3; III, IV, 1; VI, XXV, 7; MP, XIII, 1
- India, inzi:** V, X, 2-3; MP, VI, 2
- Ingenes, mărturisitor:** VI, XLI, 22-23
- Ioan, apostolul:** II, I, 3-4; III, V, 2; III, XXV, 1; III, I, 1; III, XVIII, 1-3; III, XX, 9; III, XXIII, 1-19; III, XXIV, 18; III, XXXI, 1; III, XXXIX, 4; V, VIII, 4; IV, XVIII, 8; IV, XXIV, 2; V, XI, 5; V, XVIII, 14; VI, XXV, 10; VII, XXV, 1-27; VII, X, 2
- Ioan «pustnicul»:** III, XXXIX, 4-6; 14; VII, XXV, 16
- Ioan Marcu, ucenic:** VII, XXV, 15
- Ioan, episcop:** IV, V, 3
- Ioan, martir:** MP, XIII, 6-8
- Ioan Botezătorul:** I, X, 1; I, XI, 1-5; III, XXIV, 8-11
- Ionia, ținut:** V, XI, 4
- Iosif, soțul Mariei, I:** VII, 4-17; II, I, 2; III, XI; V, VIII, 10; VI, XVII
- Iordan, râu:** I, VIII, 10; II, XI, 2; VII, XVII
- Iosif - laif:** I, X, 5
- Iosif, episcop:** IV, V, 3
- Iosif (= Flaviu)**
- Iosua (Iisus Navi):** I, III, 4; I, VI, 5
- Iov:** IV, XXVI, 14; VI, XXV, 2
- Irinarh, ofițer de poliție:** IV, XV, 15
- Irineu, episcop:** II, XIII-XIV; III, XVIII, 2-3; III, XXII, 2-4; III, XXIII, 6; IV, VII, 4-9; IV, X-XI; IV, XIV, 1-2; IV, XXI; IV, XXII, 9; IV, XXIX, 1-2; V, prefață; V, IV, 1; V, V, 8; V, VIII, 5-9; V, XX, 1; V, XXIII, 3; V, XXIV, 11-18; V, XXVI-XXVIII; VI, XIII, 9
- Isaac, patriarhul:** I, IV, 8
- Isaia, prooroc:** MP, XI, 8
- Ishirion, martir:** VI, XLII, 1
- Isidor, martir:** VI, XLI, 19-20
- Ismael, mare preot:** I, X, 4
- Israel, israeliți:** I, VII, 2, 13; IV, XXII, 7; MP, XI, 8
- istoria bisericească:** I, I, 1-6; I, V, 1; II, prefață; III, III, 3; V, prefață; VIII, II, 3
- Italia:** II, XXV, 8; VI, XLIII, 3; 8; VII, XXX, 19; VIII, XI, 9; IX, IX, 4
- Iuda galileanul:** I, V, 3-6; I, VI, 1-8; IV, XXII, 7
- Iōδα** = Toma), apostol: I, XIII, 11
- Iuda Iscarioteanul:** I, XII, 3; II, I, 1; III, XXXIX, 10; V, XVI, 13
- Iuda, ucenic:** V, XVII, 3
- Iuda, episcop (Ierus.):** IV, V, 3
- Iuda, ruda Domnului:** II, XXIII, 25; III, XIX-XX, 1-6; III, XXV, 3; III, XXXII, 5-6; VI, XIII, 6; VI, XIV, 1
- Iuda, scriitor bis.:** VI, VII
- Iudeea:** I, VII, 11; I, VIII, 12-13; 16; I, IX, 2-4; I, X, 1; I, XXI, 1; II, I, 8; II, V, 7; II, VI, 4; 8; II, VIII, 2; II, XI-XII; II, X, 3; II, XIV, 4; II, XX, 1; II, XXIII, 2; II, XXVI, 1; III, V-VIII; IV, VI, 1; VI, XXVII
- iudei:** I, I, 2; I, III, 18; I, IV, 5-6; I, XIII, 8-9; 16; II, I, 8; II, IV, 1; II, V, 1-7; II, VI, 1-8; II, VI, XIX-XXI; II, IX, 4; II, XXIII, 1-18; II, XXXII, 4; III, V-VIII; III, X, 7; III, XII; IV, II, 3-6; IV, V, 2; IV, VIII, 4; IV, XVI, 15-43; V, XI, 4; V, XII, 1; V, XXIII, 1
- Iuliu Africanul, istoric bisericesc:** I, VI, 2; I, VII, 1-16; VI, XXI, 1; VI, XXXI
- Iulian, episcop (Alex.):** V, IX; V, XXII; VI, II, 2-3
- Iulian, episcop (Ierus.):** V, XII, 2
- Iulian, episcop (Apamea):** V, XVI, 17
- Iulian, martir:** VI, XLI, 15
- Iuliana (a vîndut lui Origen cărți):** VI, XVII
- Iupiter Filius:** IX, 3; IX, XI, 6
- Iust de Tiberiada, istoric:** III, X, 8
- Iust, episcop:** III, XXXV; IV, V, 3
- Iust (= Iosif Varsava):** III, XXXIX, 9-10
- Iust, episcop:** IV, IV
- Iustin, filosof și martir:** IV, VIII, 3-8; IV, XI, 6-10; IV, XVI; IV, XVII; IV, XVIII; V, VIII, 9; V, XXVIII, 4

L

lacedemonieni: IV, XXIII

Laetus, prefect: VI, II, 2-3

Lagos, tatăl lui Ptolemeu: V, VIII, 11

laici, predica -lor: VI, XIX, 17-18; VI, XLIII, 10

Laodiceea Frigiei, oraș: IV, XXVI, 3; V, XXIV, 5

Laodiceea Siriei, oraș: VI, XLI, 2; VII, V, 1; VII, XI, 26; VII, XXXII, 5-23

lapsi (căzuți, renegați): IV, VIII, 4; IV, XVII, 1; IV, XV, 15; 47; IV, XXIII, 2; V, I, 25-26; 47-V, II, 6-8; VI, XIII, 1; VI, XLI, 6-22; VI, XLII, 5-6; VI, XVIII, 1-16; VI, XLIV, 2-6; VIII, II, 3; VIII, III, 1; VIII IV, 2; 8; VIII, IX, 8; IX, I, 9; X, IV, 35; MP, II, 1; IV, 8

- Larissa, oraș: IV, XXVI, 10
 Latronian, conector: X, V, 23
 Leonida, tatăl lui Origen: VI, I; VI, II, 5-13
 Levi, episcop: IV, V, 3
 Levi, seminție iudaică: V, VIII, 15
 Liban: X, IV, 43; MP, XIII, 2
 Libia: VI, XLI, 17; VII, XI, 23; MP, XIII, 11
 Licia, provincie: MP, IV, 3-5
 Liciniu, împărat: VIII, XIII, 14; IX, IX, 1; 5-12; IX, X, 3-6; IX, XI, 5-6; 8; X, VIII, 2-11; X, V, 1-14; X, IX, 1-5
 Linus, episcop: III, II; III, IV, 8; III, XIII; III, XXI; V, VI, 1
 Lisania, tetrarh: I, X, 1; II, IV, 1
 Luca, evanghelistul: I, VII, 1-10; II, VIII, 2; II, XXIII, 1-7; III, IV, 4-7; 10; III, XXIV, 6; III, XXV, 1; VI, XIV, 2; VI, XXV, 6-14; VI, XXXI, 3
 Lucian, martir african: VII, IX, 6
 Lucian, presviter și martir din Antiohia: VIII, XIII, 2; IX, VI, 3
 Lucius Aurelius Verus, împărat: IV, XII; IV, XIV, 10; V, prefață; V, IV, 3
 Lucius, episcop: VII, II
 Lucius, martir: IV, XVII, 12-13
 Lucius, preot: VII, XI, 24
 Lucuas, răsculat judeu: IV, II, 2-3
 Lupus, guvernator: IV, II, 2
 Lusius Quietus, guvernator: IV, II, 5
 Lyon: V, I, 1; V, I-II; V, IV, 1-2; V, V, 8
- M**
- Macabei: III, X, 6; VI, XXV, 2
 Macar, martir: VI, XLI, 17
 Macedonia: V, VIII, 11-12; VII, XXXII, 14
 Macrian, magician: VII, X, 3-9
 Macrin, împărat: VI, XXI, 1
 magie, magicieni: I, I; II, 1-2; II, XI; II, XIII; II, XXVI; IV, VII, 1-6; IV, VII, 9-12; IV, XI, 4-5; V, I, 14; V, IV, 5; VI, X, 4; 5; VIII, XIV, 5-9; IX, III; IX, XI, 6
 magii (din Răsărit): I, VIII, 1
 Magnesia, oraș: III, XXXV, 5
 Malhion, preot: VII, XXIX, 2; VII, XXX, 2
 Manes, maniheism: VII, XXXI, 2
 Mammae, mama împăratului Alex. Sever: VI, XXI, 3-4
 Marc-Aureliu, împărat: IV, XIII, 8; IV, XIV, 10; IV, XXVI, 1-5; IV, XXVII; V, IV-V, prefață; V, V, 6; V, IX
 Marcel, mărturisitor: VII, XI, 6
 Marcela, martiră: VI, V, 1
 Marcelin, episcop: VII, XXXII, 1
 Marcian, eretic dochet: VI, XII, 5-6
 Marcian, scriitor: V, XXXV
 Marcion, eretic: IV, X; IV, XI, 1-9; IV, XIII, 3-4; IV, XIV, 5-7; XIV, XV, 46; IV, XXIII-XXIV; IV, XXIX, 2-3; V, XVI, 21; IV, XXV, 1; V, VIII, 9; V, XIII; IX, III; IX, XI, 6
 Marcus Turbo, general roman: IV, II, 3-4
 Marcu, evanghelistul: II, XV, 1-2; II, XXV; III, XXV, 1; 10; III, XXIX, 15; V, VIII, 3; VI, XV, 6-7; VI, XXV, 5
 Marcu, episcop: IV, VI, 4; V, XII, 1
 Marcu, episcop: IV, XI, 6
 Marcu, magician: IV, XI, 4
 Marcu, scriitor: X, V, 18
 Marea Roșie: VII, XXI, 4; IX, IX, 5
 Mareotis, lac și provincie: II, XVII, 8; VII, XI, 14; 22
 Maria, Maica Domnului: I, VII, 17; II, I, 2; III, XXVII, 2; V, VIII, 10
 Maria, soția lui Cleopa: III, XXXII, 4
 Maria, fiica lui Eleazar: III, V, 21
 Marin, episcop: VII, V, 1
 Marin, episcop: X, V, 19
 Marin, martir: VII, XV-XVI
 martiri: I, III, 20; III, XXX, 2; IV, XV, 42-44; IV, XIII, 3; V, prefață; V, II, 5; V, I, 1-63; V, II, 3; V, II, 6-8; V, III, 3-4; V, XVI, 12-21; VI, II, 3; 6; VI, XV; VI, XXVIII; VI, XLI-XLII
 masbotei, eretici: IV, XXII, 5-7
 Matei, evanghelistul: I, XII, 3; II, I, 1; III, XXV, 6; XXIX, 4; III, XXXIX, 10; 16
 Matei, preot: III, IX, 1
 Matei, episcop: IV, V, 3
 Maturus, martir: V, I, 17; 37-40
 Mauritania: VIII, VI, 10; X, VI, 1; MP, XIII, 12
 Maxențiu, împărat: VIII, XIV, 1-6; 7; 16-17; IX, IX, 1-11
 Maxim, episcop: V, XII, 2; VII, XI, 3; 6; 24; 26; VII, XXVIII, 3; VII, XXX, 1-18; VII, XXXII, 30
 Maxim, episcop: VII, XXVIII, 1; VII, XXX, 2
 Maxim, preot: VI, XLIII, 6
 Maxim, scriitor: V, XXVII
 Maximian Hercule, împărat: VIII, XIII, 11; 15; adaos: IX, IX, 1; IX, X, 8; MP, III, 5
 Maximila, «profeteasa» lui Montan: V, XIV; V, XVI, 9; 13; 15; V, XVII, 4
 Maximin, episcop: V, XIX, 1; V, XVIII, 13
 Maximin, împărat: VI, XXVIII; VI, XXIX, 1
 Maximin Daja, împărat: VIII, XIII, 15; VIII, XIV, 7-18; IX, I, 1; IX, II; IX, IV; IX, V-XI; MP, IV, 1; 8; MP, VI, 1; MP, VII, 7; VIII, 3; MP, VIII, 10-13; IX, 2
 Maxis, general: MP, IX, 7
 Mazaban, episcop: VI, XXXIX, 3; VII, V, 1; VII, XIV
 Măslinilor, Muntele -: II, XX, 1

Meandru, riu: III, XXXVI, 5; V, XVI, 22
 medic, titlu al lui Galeriu: VIII, XVII, 3
 Melchi (genealogie): I, V, 5-8; 10; 16
 Melchisedec: I, III, 17-18; X, IV, 23
 Meletius, episcop: VII, XXXII, 26-28
 Melitene, legiunea din-: V, V, 1
 Melitene, ținut și oraș: VIII, VI, 8-9
 Meliton, episcop și scriitor bis.: IV, XIII, 8;
 IV, XXI; IV, XXVI, 1-14
 Menandru, eretic: III, XXVI, 1-4; IV, XXII,
 5; IV, VII, 3; 4
 Mercuria, martiră: VI, XLI, 18
 Meruzan, episcop: VI, XLI, 2
 Mesopotamia: IV, II, 5; IV, XXX, 1; VII, V,
 2; VIII, XII, 1
 Metras, martir: VI, XLI, 3; 4
 Milan, edictul de la -: X, V, 4
 milenarism: III, XXVIII, 2-5; III, XXXIX,
 10-11; VII, XXIV-XXV
 Miltiade, eretic: V, XVI, 3
 Miltiade, scriitor bisericesc: V, XVII, 1-5; V,
 XXVIII, 4
 Miltiade, episcop: X, V, 18
 Minucius Fundanus, proconsul: IV, VIII, 6-8;
 IV, IX; IV, XXVI, 10
 mine: IV, XXIII, 10; VIII, XII, 10; VIII, XIII,
 5; VIII, XIV, 13; IX, I, 7; 10; MP, V, 3;
 MP, VIII; IX, XIII, 1
 minuni: I, XIII, 6; 12; 17; 18; II, I, 7; 11; II, II,
 1-2; II, III, 2; II, IX, 4; II, X, 1-6; II,
 XIII, 1-3; II, XV, 2; 17; II, XXI, 1; III,
 VII, 9; VIII, IV, XV, 28-39; V, V, 1-6;
 V, VII, 2; V, XVI, 14; XXVIII, 11; VI,
 V, 6-7; VI, IX, 1-4; VI, XI, 1-3; VI,
 XXIX, 2-4; VII, VII, 2-3; VII, XVII; IX,
 IX, 4-8; IX, IX, 12; MP, IV, 14-15; IX,
 12-13
 Misia, ținut: V, XVI, 6
 Moderatus, filosof: VI, XIX, 18
 Modest, scriitor bisericesc: IV, XXI; IV, XXV
 Moise: I, II, 4; 6; 13; 22; I, III, 2; 3-6; I, IV, 8;
 I, VI, 1-5; I, VII, 17; III, X, 2; IV, XXVI,
 14; V, VIII, 15; VI, XIII, 7; VI, XIX, 4;
 IX, IX, 5; 8
 Moise, martir: VI, XLIII, 20
 Montan, sectar și eretic (catafrigeni): V, XIV;
 V, XVI, 7-12; 13; 15; 22; V, XVII, 4; V,
 XVIII, 1-3; 12
 Musan, scriitor bisericesc: IV, XXI; IV,
 XXVIII
 Musan, scriitor iudeu: VII, XXXII, 16

N

Nabuchodonosor, împărat: V, VIII, 15
 Narcis, episcop: V, XII, 1-2; V, XXII-XXIII;
 XXV; VI, VIII, 7; VI, IX, 2-6; VI, X; VI,
 XI, 1-3

Natalios, apostat reintegrat: V, XXVIII, 8-12
 Natan (genealogie): I, VII, 4-6; 8; 16
 Nazaret, oraș: I, VII, 14
 Nemesion, martir: VI, XLI, 21
 Nepos, episcop: VII, XXIV, 1-9
 Nero, împărat: II, XIX, 2; XX, 3; II, XXII,
 1-8; II, XXVI, 1; III, I, 3; III, V, 1; III,
 XVII; III, XX, 7; III, XXI; IV, XXVI, 9
 Nerva, împărat: III, XX, 8; III, XXI
 Nichita, smirneanul: IV, XV, 15; 41
 nicolași,eretici: III, XXIX, 1
 Nicolah, dascăl al lui Origen: VI, XIX, 8
 Nicomas, episcop: VII, XXVIII, 1; VII,
 XXX, 2
 Nicomedia, oraș: IV, XXIII, 4; VIII, V; VIII,
 VI; VIII, XIII; IX, IX, 4-6
 Nicopolis, oraș în Epir: VI, XVI, 2
 Nil, episcop: VIII, XIII, 5; MP, XIII, 3
 Noe, patriarh: I, IV, 5; VII, XXI, 6
 Noul Testament, canonul - lui: III, XXV; V,
 VIII, 2; VI, XIV, 5; VI, XXV, 4
 Novat, novatian, schismatic: VI, XLIII, 1-17;
 18-19; 20-21; VI, XLIV, 3; VII, IV-V;
 VII, VII, 6
 numărul cărților biblice: IV, XXVI, 14; IV,
 XXIX, 1
 Numeriu, filosof: VI, XIX, 8
 Numerian, împărat: VII, XXX, 22
 Numidia, regiune: X, VI, 1

O

Oblas, porecla Sf. Iacob: II, XXIII, 7
 Oedip, rege: V, I, 14
 Onisim, episcop: III, XXXV, 5; IV, XXVI, 13
 Origen: VI, I; VI, II-IV; VI, VIII; VI,
 XVI-XX; VI, XXIII-XXVI; VI, XXX;
 VI, XXXII; VI, XXXVI-XXXVIII
 Osroene, regiune: II, I, 6; V, XXIII, 4
 Osius, episcop: X, VI, 2
 Ostra, stradă în Roma: III, V, 1
 Otrus, oraș: V, XVI, 6
 Ichama, tatăl regelui Abgar: I, XIII, 6

P

Pahimiu, episcop: VIII, XIII, 7
 Paesis, martir: MP, III, 3
 Palestina, palestinieni: II, II, 1; II, II, 6; V,
 XII, 4; V, XXV; VI, XIX, 16; VI, XXIII,
 4; VI, XLVI, 3; VII, XXXII, 28; VIII,
 VII, 1; VIII, XIII, 5-6; MP, I-XIII
 Palma, episcop: V, XXIII, 3; 6
 piine dospită: V, XXIV, 6
 Pamfil, preot și martir, dascălul lui Eusebiu:
 VI, XXXII, 3; VII, XXXII, 25; VIII,
 XIII, 6; MP, IV, 6; MP, V, 2; MP, VII,
 4-7; MP, XI, 1-3; 15; 30

- Panea (=Cezareea lui Filip): VII, XVII
 panemus, lună la macedoneni: MP, VIII, 11
 Panten, teolog: V, X, 1-4; V, XI, 2; 4; VI, VI;
 VI, XIII, 2; VI, XIX, 13; VI, XIV, 8-9
 Pafos, oraș: VII, XXV, 15
 papa, titlu episcopal: VII, VII, 4
 Papia, episcop: II, XV, 2; III, XXXVI, 2; III,
 XXXIX, 3-16
 Papii, martir: IV, XV, 48
 Papius, episcop: V, XXIV, 5
 Paraclet (= Duhul Sfint): V, I, 10; V, XIV;
 VII, XXI, 1
 Paretonium, oraș: VII, XI, 22
 parți, popor: I, VI, 7; III, I, 1
 Paști: II, XIX, 1; II, XXIII, 10; III, V, 5; IV,
 XIV, 1; IV, XXVI, 3-4; V, XXIII-XXV;
 VI, IX, 2-3; VI, XIII, 3; 9; VI, XXII; VI,
 XXIV; VII, XXI, 1; VII, XXII, 4; VII,
 XXX, 10
 Patermuthios, martir: MP, XIII, 3
 Patimile Domnului: X, III, 3; MP, XI, 1
 păcat: I, II, 18-21; X, IV, 11-13; 57-58
 Patmos, insulă: III, XVIII, 1; III, XXIII, 6;
 VII, XXV, 11
 Patriciu, vice-governator: X, VI, 4-5
 Paulin, predicator laic: VI, XIX, 18
 Paulin, episcop: X, I, 2; X, IV, 1
 Paulin, episcop martir: VIII, XIII, 5; MP,
 XIII, 3
 Pavel, apostolul: I, XII, 4-5; II, 5, 8; 14; II,
 III, 3; 4; II, VIII, 2; III, I, 3; III, II; III,
 III, 6; III, IV, 3-10; III, XXV, 7; III,
 XXVII-XXVIII; IV, XXIX, 5; V, XI, 5
 Pavel, eretic: VI, II, 14
 Pavel, însoțitor al Sf. Dionisie: VI, XL, 9; VII,
 XI, 22
 Pavel, episcop: VII, XXX, 2
 Pavel, martir: MP, XI, 5
 Pavel de Samosata: VII, XXVII-
 XXVIII-XXX
 Peleu, episcop: VIII, XIII, 5; MP, XIII, 3
 Pellă, loc de refugiu: III, V, 3
 pelerinaj: VI, XI, 2
 Pentapole, provincie: VII, VI; VII, XXXVI, 3
 Pepuza, localitate în Frigia: V, XVIII, 1-2; 13
 Perenius, prefect al pretoriului: V, XXI, 3; 5
 Perga, oraș: VII, XXV, 15
 Pergam, oraș: IV, XV, 48; V, I, 17
 persecuții din partea iudeilor: II, I, 8; II,
 V-VI; II, IX-X; II, XVIII, 9; II, XXIII;
 II, XXVI; III, V; III, VII, 2; III, XII; III,
 XXXII; IV, II; IV, V, 2; IV, VI; IV, VIII,
 4; IV, XV, 15; 43; V, XII, 1
 persecuții din partea păgînilor: II, XXV; III, I,
 1-3; III, XVII-XVIII; III, XX, 5-7; III,
 XXIII, 1; III, XXXII-XXXIII; III,
 XXXVI; IV, VII-VIII; IV, XII-XIII; IV,
 XIV-XVIII; IV, XXIII; IV, XXVI;
 VII, I-II; VI, VII; VI, I-II; VI,
 VII-VIII; VI, XII; XXVIII; VI,
 XXXIX-XLIII; VI, XLVI; VII, I; VII,
 X-XV; VII, XXX; VIII, I, 2-6; VIII,
 XIII, 10-15; VIII, XIV; IX, IX, 13; X,
 MP, III, 5; MP, IX, 1-2; MP, XIII, 1
 perși, popor: III, X, 3; V, VIII, 15; VII,
 XXXI, 2
 persicul, titlu al lui Galeriu: VIII, XVII, 3
 Pertinax, împărat: V, XXVI
 Petrea (= Arabia Petrea): I, XI, 2
 Petru, apostolul: II, I, 3-4; 12; II, III, 3; II,
 XV, 1-2; III, II-IV; III, XIV, 6-7; III,
 XVIII-XXI; III, XXV, 2-14; III,
 XXXIX, 16; V, VIII, 3-7; V, XI, 6; VI,
 XIV, 1-7; VII, XVIII, 4; VII, XXV, 14
 Petru, însoțitor al Sf. Dionisie: VI, XI, 9;
 22-23
 Petru, episcop: VII, XXXII, 31; VIII, XIII, 7;
 IX, VI, 2
 Petru, martir: VIII, VI, 2-4
 Petru Apselam, martir: MP, X, 2
 Pieriu, preot și dascăl: VII, XXXII, 26-27; 30
 Pilat, guvernator: I, IX, 2-4; I, X, 1; I, XI, 8-9;
 II, I, 1-2; II, V, 7; II, VI, 3-7; II, VII; V,
 VII, 5; IX, V, 1; IX, VII, 1
 Pinas, episcop: VII, XIII
 Pinitos, episcop: IV, XXI; IV, XXIII, 7-8
 Pitagora, filosof: II, IV, 3; IV, VII, 7; VI,
 XIX, 8
 Pius, episcop: IV, XI, 6-7; V, VI, 4; V,
 XXIV, 14
 Platon, filosof: II, IV, 3; IV, VIII, 5; VI,
 XIX, 8
 Pliniu cel Tânăr, guvernator: III, XXXIII, 1-3
 Plutarh, ucenic al lui Origen, martir: VI, III,
 2; VI, IV, 1-2
 Polibiu, episcop: III, XXXVI, 5
 Policarp, episcop și martir: III, XXVIII, 6; III,
 XXXVI, 1-15; III, XXXIX, 1; IV, XV;
 IV, XIV, 1-6; IV, XX, 4-8; V, XX, 6; V,
 XXIV, 4-6
 Pompei, triumvir: I, VII, 12
 Policrate, episcop: III, XXXI, 1-3; V, XXII;
 V, XXIV, 1-8
 Pont, provincie: III, I, 2; III, IV, 2; IV, XXIII,
 6; IV, XI, 8; IV, XV, 2-46; IV, XXIII, 6;
 XIII, 4; VI, XXX; VII, XIV; VII,
 XXVIII; VII, XXXII, 26-27; VIII, XII,
 6-7; X, VIII, 15; MP, III, 1
 Pontia, insulă: III, XVIII, 4
 Pontian, episcop: VI, XXIII, 3; VI, XXIX, 1
 Pontius, scriitor creștin: V, XIX, 1; VI, XII, 1
 Porfir, filosof: VI, XIX, 2-11
 Porfir, caligraf, martir: MP, XI, 1
 porfir (piatră de -): MP, VIII, 1

poșta imperială: X, IV, 23
 Potamiana, martiră: VI, V, 6-7
 Potin, episcop, martir: V, I, 29-31; V, V, 8
 Potitus, eretic: V, XIII, 3
 preoți: V, IV, 1-2; V, XVI, 5; V, XV; VI, VIII, 4; VI, XI, 6; 24; VI, XIX, 10; VI, XXIII, 4; VI, XLIII, 1-17; VII, XI, 24; VII, XIX, 2; VII, XXII, 25; VII, XXIX, 15; VII, XXX, 12-14; VII, XXXII, 25; VIII, XIII, 6; MP, XI, 2
 Primus, episcop: IV, XXII, 2
 Priscila «profeteasa» lui Montan: V, XIV; V, XVIII, 3; V, XIX, 3
 Priscila și Aquila: II, XVIII, 9
 Priscus, martir: VII, XII
 Probus, împărat: VII, XXX, 22
 Proclu, episcop (?): VII, XXX, 22
 Proclu, eretic montanist: II, XXV, 6; III, XXXI, 4; VI, XX, 3
 Procopie, martir: MP, I, 1-2
 Promos, martir: MP, X, 1
 proroc: II, III, 3-4; II, XXI, 1; III, V, 3; IV, XV, 28; IV, XVII, 3; IV, XXVIII, 8; V, III, 4; V, VII, 4-6; V, XVII, 1-4; V, XVIII, 8-11
 Protocet, preot: VI, XXVIII
 Protogene, episcop: VII, XXX, 2
 proprietate bisericească: VII, XIII; VII, XXX, 19; IX, X, II; X, V, 9-16; MP, XII
 prozelit, adept: I, VII, 13; V, VIII, 10
 Psalmi: IV, XXVI, 14; VI, XVI, 10; VI, XVI, 3; VI, XXV, 2; VII, XXX, 10
 Ptolemaida, oraș în Fenicia: V, XXV
 Ptolemaida, oraș în Libia: VII, VI
 Ptolemeii, diadohi: I, V, 2
 Ptolemeu, Filadelful: VII, XXXII, 16
 Ptolemeu, martir: IV, XVII, 8-12
 Ptolemeu, martir: VI, XLI, 22
 Publius, episcop: V, XII, 2

Q

Quadratus, apologet: III, XXXVII, 1; IV, III, 1-3; V, XVII, 2-4
 Quadratus, episcop: IV, XXIII, 4
 Quintus, martir: IV, XV, 7-8
 Quirinius, guvernator: I, V, 2-4

R

recensămînt: I, V, 3; IX, VIII, 5
 Reticiu, episcop: X, V, 19
 Rodon, ucenic: V, XIII, 1-8
 Roma (oraș, Biserică): I, VI, 2; 9-10; I, X, 3; II, II, 2; II, V, 1-7; II, XIII, 1; II, XIV-XVIII; II, XXII-XXVI; III, I, 3; III, IV, 8; III, VIII, 11; III, IX, 2; III, XVI; III, XVIII; III, XXXVI, 6-9; III, XXXVIII,

I, IV, VI, 4; IV, X-XIII; IV, XIV, 5; IV, XXII, 1; IV, XXV, 8; V, I, 47; V, III, 4; V, XV; V, XX; V, XXI, 7; V, XXIII; V, XXIV, 1-9; VI, XIV, 10; VI, XX, 3; VI, XXV, 14; VI, XXXIX, 2; VI, XXXIX, 1; VI, XLIII, 1-21; VI, XLV; VI, XLVI, 3-5; VII, V, 2; VII, V, 3; VII, VII-VIII; VII, IX, 6; VII, XIII; VII, XXX, 1-2; VII, XXXII, 8-9; VIII, IX, 7; VIII, XIV, 1-17; IX, I, 3; IX, IX, 1-11; X, II, 2; X, VII, 1; VIII; X, IX, 6; MP, XI, 12; 21
 Roman, martir: MP, II
 Romulus, ipodiacon: MP, III, 3
 Ron, riu: V, I, 1; V, I, 62
 Rosoș, oraș: VI, XII, 2
 Rufus, guvernator: IV, VI, 1
 Rufus, martir: III, XXXVI, 13
 rugăciune: II, XXIII, 16; III, XXIII, 19; V, V, 1; VI, II, 14; VI, IX, 3; VII, XI, 8; VIII, II; X, VIII, 10; MP, VIII, 11
 Rut, moabiteanca: I, III, 13

S

Sabelius, eretic: VII, VI; VII, XI, 18; VII, XXXVI, 1
 Sabin, prefect: VI, XI, 2; VII, XI, 13
 Sadoc, fariseu: I, V, 5
 saduchei, partid: II, XXIII, 21; IV, XXIII, 7
 Saleim, localitate: III, XXIV, 11
 Salome, sora lui Irod: I, VIII, 13
 Samaria, samariteni: II, I, 8-10; II, XIII, 4; II, XIX, 2; II, XXVI, 3; MP, VIII, 10
 Samosata, oraș (Pavel de-)
 Samuil, proroc: MP, XI, 8
 Sanctus, diacon: V, I, 17-40
 saracini, popor: VI, XLII, 21
 Sardes, oraș: IV, XIII, 8; IV, XXVI, 1-2; V, XXIV, 5
 sarmați, popor: V, V, 1
 sarmatic, titlu luat de Galeriu și Maxim: VIII, XVII, 3; IX, X, 7
 satana (=diavol)
 Saturnin, eretic: IV, VII, 3; IV, XXIX, 2-3
 Saul, rege: I, VI, 5
 Scitia, sciți: III, I, 1; VIII, XIV, 3
 Scitopolis, oraș: MP, IX, 6-8
 Seian, persecutor al iudeilor: II, V, 7
 Seleuc, martir: MP, XI, 1-24
 Seneca, episcop: IV, V, 3
 Septuaginta (=V. Testament): V, VIII, 10-15; VI, XVI, 1-4; VI, XXXII, 16
 Serapion, episcop: V, XIX, 1-3; V, XXII; VI, XI, 4; VI, XII, 1-6
 Serapion, martir: VI, XLI, 8
 Serapion, renegat, pocăit: VI, XLIV, 2-6
 Serenius Granianus, guvernator: IV, VIII, 6; IV, IX

- Serenus, ucenic al lui Origen, martir: VI, IV, 3
- Serenus, martir: VI, IV, 2
- Servilius, guvernator: IV, XXVI, 3
- Severa, soția împ. Filip: VI, XXVI, 3
- Severus, împărat: V, XXVI, V, XXVIII, 7; VI, 1; VI, VI-VIII; VI, XVI, 4
- Severus, eretic: IV, XXIX, 4
- Sextus, scriitor: V, XXVII
- Sicilia: VI, XIX, 2; X, V, 23; MP, XIII, 12
- Sidon, oraș: VIII, XIII, 3-4
- Sidonius, mărturisitor: VI, XI, XLIII, 6
- Sila, prooroc: V, XVII, 3
- Silvan, episcop și martir: VIII, XIII, 3-4; IX, VI, 1; VIII, XIII, 5; MP, VII, 3; XIII, 4-5
- Simah, traducător al Bibliiei: VI, XVI-XVII
- Simah, episcop: V, XII, 2
- Simeon, fiul lui Cleopa, episcop: III, XI, III, XXII; III, XXXII, 1-6; III, XXXV; IV, XXII, 4
- Simon, mare preot: I, X, 15
- Simon Magul, eretic: II, I, 10-12; II, XIII-XIV; III, XXVI, 1-3; IV, VII, 3-9; IV, XXII, 5
- Sion (= Ierusalim): X, IV, 70
- Sinade, oraș: VI, XIX, 18; VII, VII, 5
- Siracuză, oraș: X, V, 22-24
- Siria: I, V, 2; I, XIII, 5; 11; II, XXVI, 2; III, XXXVI, 3; 7; 14; IV, VII, 3; IV, XXX, 1; VII, V, 2; VII, XI, 26; VII, XXXII, 5; 8; VIII, VI, 8; 9; MP, XIII, 11
- Sixt I, episcop: IV, IV, V, VI, 4; V, XXIV, 14
- Sixt II, episcop: VII, V, 3-6; VII, VI; VII, IX; VII, XXVII
- Socrate (sentință, după Platon): IV, XVI, 6
- Socrate, episcop: VII, XXXII, 5
- Sodoma, oraș: III, VI, 16; V, XXVIII, 8
- solecism (greșeală de acord): VII, XXV, 25
- Sostene, ucenic: I, XII, 1
- Sotas, episcop: V, XIX, 3
- Soter, episcop: IV, XIX; IV, XXII; IV, XXIII-XXIV; IV, XXX; V, VI, 8
- Straton (vechi nume al Cezareii) II, X, 3
- sucesiune apostolică: I, I, 1; III, III, 3; III, IV, 11; IV, XI; V, V, 9; V, XXV; VI, IX, 11; VII, XXXII, 32; VIII, prefață
- T**
- Tadeu, ucenic: I, XIII, 3; II, I, 6-7
- tahigrafi: VI, XXIII, 2; VI, XXIX, 2; V, XXXVI, 1
- Tapisiris, localitate lângă Alexandria: VI, XL, 4
- Tars, oraș: VI, XLVI, 3; VII, V, 1; VII, XXVIII, 1; VII, XXX, 15
- Tașian Sirianul, scriitor bisericesc: IV, XVI, 7-9; IV, XXIX, 1-7; V, XIII, 1-8; V, XXVIII, 4; VI, XIII, 7
- Telesfor, episcop: IV, V, 5; IV, X; V, V, 4; V, XXIV, 14; VII, XXVI, 1
- Tertulian, scriitor bisericesc: II, II, 4-6; II, XXV, 4; III, XX, 7; III, XXXIII, 3; V, V, 5-7
- tebaica, titlu (Galeriu): VIII, XVII, 3
- Tebaida, provincie în Egiptul superior: VI, 1; VIII, VI, 10; VIII, XIII, 7; MP, VIII, 1; MP, IX, 1
- Tebutis, eretic: IV, XXII, 5
- Tecla, martiră: MP, III, 1; VI, 3
- Telimidres, episcop: VI, XLI, 2; VII, V, 1
- Temison, eretic: V, XVI, 17; V, XVIII, 5
- Teotist, episcop: VI, XIX, 17-18; VI, XXVII; VI, XLI, 3; VII, V, 1; VII, XV
- Teodor, predicator laic: VI, XIX, 18
- Teodor, episcop: VII, XXX, 2
- Teodor, episcop: VIII, XIII, 7
- Teodosia, martiră: MP, VII, 1-2
- Teodot Curelarul, eretic: V, XXVIII, 6; 9
- Teodot Bancherul, eretic: V, XXVIII, 9
- Teodot, episcop: VII, XXXII, 23
- Teodoțian, traducător al Bibliiei: V, VIII, 10; VI, XVI, 1; 4
- Teodul, însoțitor al Sf. Pamfil: MP, XI, 1-24
- Teona, episcop: VII, XXXII, 31
- Teofil, episcop: VII, XXX, 2
- Teofil, episcop: IV, XX; IV, XXIV
- Teofil, episcop: V, XXII; V, XXIII, 3; V, XXV
- Teofil, martir: VI, XLI, 22-23
- Teofrast, filosof: V, XXVIII, 14
- Teotecnes, episcop: VII, XIV; VII, XV, 4; VII, XXIII, 1; XXX, 2; VII, XXXII, 21; 24
- Teotecnes, urzitorul persecuției sub Maximin: IX, II; IX, III-IV, 1; IX, XI, 5-6
- terapeuți, sectă iudaică: II, XVII
- Tesalonic, oraș: IV, XXVI, 10
- Tetraple (= Biblia pe două coloane): VI, XVI, 4
- Teuda, conducător de răscoală: II, XI, 1-2
- Tiberiu, împărat: I, IX, 2-4; I, X, 1; II, II, 1-6; II, IV, 1; II, VI, 1-4; II, V, 7; II, VI, 1
- Tibru, râu: II, XIII, 3
- Tiest (ospețe tiestic): V, I, 14
- Timeu, episcop: VII, XXXII, 2
- Timion, orașel: V, XVIII, 2
- Timolau, martir: MP, III, 3
- Timotei, episcop: III, IV, 5
- Timotei, însoțitorul Sf. Dionisie: VI, XL, 6; VII, XXVI, 2
- Timotei, martir: MP, III, 1
- Tit, episcop: III, IV, 5
- Tir, oraș: II, XIII, 4; V, XXV; VII, V, 1; VII, XXXII, 3; VIII, VII, 1; X, IV, 1; MP, V, 1; VII, 1-2

Tiranion, episcop: VIII, XIII, 3
 Tiranus, episcop: VII, XXXII, 4
 Tit, împărat: III, V-VIII; III, X, 11; III, XIII
 Tmuis, oraș: VIII, IX, 7; VIII, X, 2-11
 Tobia, episcop: IV, V, 3
 Tobie, locuitor din Edesa: I, XIII, 11-14
 Tracia, provincie: V, XIX, 3
 Traian: III, XX, 6; III, XXI, 1; III, XXIII, 3-4; III, XXXII, 3-6; III, XXXIII, 2; IV, I-II; V, V, 7
 Tradiție: II, IX, 2; II, XV, 1-2; III, I; III, III; III, VIII-IX; III, XX; III, XXIII; III, XXV; III, XXVIII; IV, VIII; IV, XIV; V, VI; V, VIII; V, XVI; V, XXV; VII, XIII; VII, III
 Tralles, oraș: III, XXXVI, 5
 Trasea, episcop, martir: V, XVIII, 14; V, XXIV, 4
 Trifon, iudeul: IV, XVIII, 6-8; V, XVIII, 2
 Tripoli, oraș în Fenicia: MP, III, 3
 Troia, oraș: III, XXXVI, 10
 Tucide: VII, XXII, 6

U

Ulpianus, martir: MP, V, 1
 Urban, episcop: VI, XXI, 2; VI, XXIII, 3
 Urban, penitent: VI, XLIII, 6
 Urban, guvernator: MP, III, 1; 3; IV, 8; 11; MP, VII, 2-7
 Urbicius, prefect: IV, XVII, 8-13
 Ursus, administrator: X, VI, 1

V

Valens, diacon: MP, XI, 1; 4
 Valens, episcop: V, XII, 2

Valentin, gnostic: IV, X; IV, XI, 1; IV, XIV, 5; IV, XXIX, 3; IV, XXX, 3; V, XX, 1; VI, XVIII, 1
 Valentina, martiră: MP, VIII, 6-8
 Valerian, împărat: VII, X, 1; 3; 4; 7; VII, XI, 1-19; VII, XII-XIII; VIII, IV, 2
 Valerius Gratus, guvernator: I, X, 4
 Vatican: II, XXV, 7
 Verissimus (=Marc Aureliu)
 Verus (=Marc-Aureliu)
 Vespasian, împărat: II, VI, 8; II, XXIII, 19; III, V-VIII; III, XII-XIII; V, V, 7
 Vetius Epagatus, martir: V, I, 9; 10
 Victor, episcop: V, XXII; V, XXIII-XXIV; V, XXVIII, 3-9; V, XXX, 1
 Vienne, oraș: V, I, 1; 17; V, XI, 5

X

Xanticus, lună la macedoneni: MP, IV, 3

Z

Zaharie, martir: V, I, 9-10
 Zahau, episcop: IV, V, 3
 Zahau, martir: MP, I, 5
 Zavda, episcop: VII, XXXII, 22; 29
 Zefirin, episcop martir: II, XXV, 6; V, XXVIII, 3-12; VI, XIV, 10; VI, XX, 3; VI, XXI, 1-2
 Zenovius, preot-martir: VIII, XIII, 3-4
 Zevedei, martir: III, V, 2; VII, XXV, 7
 Zevenus, episcop: VI, XXIII, 3; VI, XXIX, 4
 Zevinas, martir: MP, IX, 5
 Zeus Epifanie Gaius (Caligula)
 Zeus Filius, idol: IX, III
 Zorobabel, mare preot: X, IV, 3; 36
 Zosim, martir: III, XXXVI, 13
 Zotice, episcop: V, XVI, 5; 17; V, XVIII, 13

CUPRINS

	<u>Pagina</u>
<i>Studiu introductiv</i>	5-26
ISTORIA BISERICESCĂ	
Cartea întâia	
I. Ce se așteaptă de la lucrarea de față?	29
II. Recapitularea sumară a doctrinei despre preexistența și dumnezeirea Domnului nostru Iisus Hristos	31
III. Ați numele „Iisus” cit și cel de „Hristos” au fost cunoscute și cinstite de sfinții prooroci	37
IV. Religia vestită de Iisus tuturor neamurilor nu e nouă și nici străină.	41
V. Despre anii arătării Sale printre oameni	44
VI. Până la venirea Mântuitorului, potrivit proorociilor, evreei și-au avut conducătorii lor legiuți. Irod e primul străin care domnește peste ei	45
VII. Despre păruta contradicție dintre Evangheliile cu privire la genealogia lui Hristos	47
VIII. Despre planul lui Irod de a ucide prunci și cu ce moarte a fost pedepsit și el	51
IX. Despre cele întâmplate în vremea lui Pilat	54
X. Despre arhierii iudeilor sub care și-a propovăduit Hristos învățătura	55
XI. Mărturii despre Ioan Botezătorul și despre Hristos	56
XII. Despre ucenicia Mântuitorului	58
XIII. Istorisire despre regele celor din Edessa	59
Cartea a doua	
I. Despre viața Apostolilor după Înălțarea la cer a Mântuitorului	64
II. Ce impresie a făcut asupra lui Tiberiu referatul lui Pilat despre Hristos	67
III. Cum de s-a răspândit în scurt timp învățătura creștină în toată lumea	69
IV. După moartea lui Tiberiu, Gaius a pus pe Agripa rege peste iudei, surghiunind pe Irod pentru totdeauna	70
V. Filon trimis sol în numele iudeilor, pe lângă Gaius	71
VI. Nenorocirile care s-au abătut asupra iudeilor provin din nelegiuirile comise de ei împotriva lui Iisus	72
VII. Sinuciderea lui Pilat	74
VIII. Despre foametea din vremea împăratului Claudiu	74
IX. Mucenicia Apostolului Iacob	75

X.	Cum a resimțit Irod Agripa pedeapsa dumnezeiască pentru că a prigonit pe Apostoli	75
XI.	Teuda înșelătorul	77
XII.	Elena, regina din Adiabeno	78
XIII.	Simon Magul	78
XIV.	Predica Apostolului Petru în Roma	80
XV.	Evanghelia după Marcu	81
XVI.	Marcu e cel care predică primul creștinismul în Egipt	82
XVII.	Ce povestește Filon despre asceții egipteni	82
XVIII.	Care dintre scrierile lui Filon au ajuns pînă la noi?	86
XIX.	Ce nenorociri au dat peste iudei în ziua de Paști	88
XX.	Ce evenimente au mai avut loc la Ierusalim pe vremea lui Nero? ..	88
XXI.	„Egipteanul” de care vorbește și cartea „Faptele Apostolilor”	89
XXII.	Pavel în lanțuri la Roma, apărarea și eliberarea lui	90
XXIII.	Mucenicia lui Iacov, supranumit „Fratele Domnului”	91
XXIV.	Anian, primul episcop alexandrin după Marcu	96
XXV.	Prigoana lui Nero, în timpul căreia mor ca martiri Petru și Pavel ..	96
XXVI.	De ce au venit peste iudei atîtea nenorociri și de ce au declarat ei război romanilor	97

Cartea a treia

I.	În ce părți ale lumii au propovăduit Apostolii?	99
II.	Cine a fost primul întîistătător al Bisericii din Roma?	99
III.	Despre epistolele Apostolilor	100
IV.	Urmașii imediați ai Apostolilor	101
V.	Despre ultimul asediu suportat de iudei după ce a fost răstignit Hristos	102
VI.	Despre foametea care a dat peste iudei	104
VII.	Despre prevestirile făcute de Hristos	109
VIII.	Semnele dinaintea războiului	111
IX.	Iosif și scrierile rămase de la el	113
X.	Cum numește Iosif Scripturile dumnezeiești	114
XI.	După Iacov, Biserica din Ierusalim a fost condusă de Simeon	116
XII.	Vespasian a poruncit să se cerceteze dacă urmașii lui David mai trăiesc	116
XIII.	Anaclet devine al doilea episcop al Bisericii din Roma	116
XIV.	Al doilea episcop al Bisericii din Alexandria a fost Abiliu	117
XV.	Cum a ajuns Clement al treilea episcop al Romei	117
XVI.	Epistola lui Clement	117
XVII.	Persecuția creștinilor sub Domițian	118
XVIII.	Apostolul Ioan și „Apocalipsa”	118
XIX.	Domițian poruncește ca toți cei ce se trag din neamul lui David să fie omoriți	119
XX.	Rudele Mintuitořului	119
XXI.	Kerdos, al treilea episcop al Bisericii din Alexandria	120
XXII.	Ignatie, al doilea episcop al Bisericii din Antiohia	121
XXIII.	Știri despre Apostolul Ioan	121
XXIV.	Ordinea Evangheliilor	124

XXV.	Sfintele Scripturi recunoscute de toți și cele care nu sînt recunoscute de toți.....	127
XXVI.	Menandru înșelătorul.....	128
XXVII.	Despre erezia ebioniților.....	129
XXVIII.	Despre Cerint ereziarhul.....	130
XXIX.	Nicolae și ereticii nicolași.....	131
XXX.	Apostolii care au dus viață de căsătorie.....	132
XXXI.	Moartea lui Ioan și a lui Filip.....	133
XXXII.	Moartea de martir a lui Simeon, episcopul Ierusalimului.....	134
XXXIII.	Cum a oprit Traian ca creștinii să nu mai fie urmăriți.....	136
XXXIV.	Despre Evarist, al patrulea episcop al Romei.....	137
XXXV.	Despre Iustus, al treilea episcop al Bisericii Ierusalimului.....	137
XXXVI.	Ignatie și epistolele sale.....	137
XXXVII.	Propovăduitorii care s-au mai distins pe vremea aceea.....	140
XXXVIII.	Epistola lui Clement și alte scrieri atribuite lui pe nedrept.....	141
XXXIX.	Scrierile lui Papias.....	142

Cartea a patra

I.	Episcopii Romei și ai Alexandriei pe timpul lui Traian.....	145
II.	Ce au avut de suferit iudeii în acest timp?.....	145
III.	Cei care au înaintat apologii pentru creștini pe vremea împăratului Adrian.....	146
IV.	Episcopii Romei și ai Alexandriei pe vremea lui Adrian.....	146
V.	Episcopii de Ierusalim, de la Mîntuitorul pînă în timpul de care vorbeam.....	147
VI.	Ultima împresurare a Ierusalimului, sub împăratul Adrian.....	147
VII.	Cine au fost în această vreme căpeteniile „gnozei celei mincinoase”?.....	148
VIII.	Care au fost scriitorii bisericești din acea epocă?.....	151
IX.	Epistola lui Adrian prin care se interzice urmărirea creștinilor fără temei legal.....	152
X.	Care au fost sub Antonin episcopii din Roma și Alexandria.....	153
XI.	Ereziarhii din vremea aceea.....	153
XII.	Apologia lui Iustin către împăratul Antonin.....	155
XIII.	Epistola lui Antonin către reprezentanții Asiei în problema noastră.....	155
XIV.	Știri despre Policarp, ucenicul Apostolilor.....	157
XV.	În Smirna, pe vremea împăratului Verus, Policarp și alții mor ca martiri.....	158
XVI.	Iustin Filosoful suferă martirajul pe cînd propovăduia la Roma învățătura lui Hristos.....	165
XVII.	Martirii pe care-i amintește Iustin în opera sa.....	166
XVIII.	Scrierile lui Iustin care au ajuns pînă la noi.....	168
XIX.	Episcopii Romei și ai Alexandriei pe vremea domniei lui Verus.....	170
XX.	Care au fost episcopii Antiohiei în acea vreme.....	170
XXI.	Scriitorii bisericești care au strălucit în acel timp.....	170
XXII.	Hegesip și cei despre care amintește el.....	170
XXIII.	Dionisie, episcopul Corintului, și epistolele sale.....	172

	<u>Pagina</u>	
XXIV.	Teofil, episcopul antiohienilor	174
XXV.	Filip și Modest.	174
XXVI.	Meliton și cei pe care-i amintește el	175
XXVII.	Apolinarie	177
XXVIII.	Musanus.	177
XXIX.	Erezia lui Tațian	178
XXX.	Sirianul Bardezan și scrierile atribuite lui.	179

Cartea a cincea

I.	Ciți și cum au dus luptă pînă la capăt pentru credință în Galia	181
II.	Că martirii iubiți de Dumnezeu primeau pe cei căzuți în persecuție și-i vindecau	191
III.	Ce vedenie a avut în somn mucenicul Attalus?	192
IV.	Ce mărturie dădeau martirii despre Irineu?	193
V.	Dumnezeu a primit ruga creștinilor trimițînd ploaie lui Marcu Aureliu.	194
VI.	Lista episcopilor Romei.	196
VII.	În timpul acela creștinii aveau încă darul minunilor	196
VIII.	Ce știri ne aduce Irineu despre Sfintele Scripturi?	196
IX.	Episcopii din vremea împăratului Comodus	200
X.	Panten filosoful	200
XI.	Clement din Alexandria	200
XII.	Episcopii de Ierusalim	201
XIII.	Rodon și știrile lui despre marcioniți.	202
XIV.	Proorocii mincinoși ai catafrigenilor	203
XV.	Despre schisma produsă de Blastus în Roma	203
XVI.	Montan și mincinoasele lui proorocițe	204
XVII.	Despre Miltiade și scrierile lui.	207
XVIII.	Și Apolloniu a combătut pe catafrigeni și pe cei amintiți de el	208
XIX.	Serapion despre erezia frigenilor	211
XX.	Scrierile lui Irineu către schismaticii din Roma	212
XXI.	Cum a fost martirizat Apolloniu în Roma	213
XXII.	Episcopii mai cunoscuți din perioada aceasta	214
XXIII.	Despre controversa pascală purtată atunci	215
XXIV.	Contradicțiile din Bisericile din Asia	216
XXV.	Cum s-au împăcat toți în controversa pascală	218
XXVI.	Cîte din frumoasele lucrări ale lui Irineu ni s-au păstrat	219
XXVII.	Opere ale altor scriitori care au strălucit atunci	219
XXVIII.	Cine a răspîndit întîi erezia lui Artimon; viața lor și cum au falsificat Scriptura	220

Cartea a șasea

I.	Persecuția de sub Sever.	224
II.	Despre rîvna lui Origen încă din copilărie	224
III.	Încă de tînr, Origen propovăduiește cuvîntul Domnului	226
IV.	Ciți dintre cei catehizați de el au ajuns la martiraj?	229
V.	Potamiana	229

	<u>Pagina</u>	
VI.	Clement Alexandrinul	231
VII.	Despre scriitorul Iuda	231
VIII.	Despre o faptă neobișnuit de îndrăzneată a lui Origen	231
IX.	Despre minunile săvârșite de Narcisus	233
X.	Episcopii de Ierusalim	234
XI.	Alexandru	234
XII.	Serapion și scrierile atribuite lui	235
XIII.	Despre scrierile lui Clement	236
XIV.	Scrierile pe care le amintește Clement	237
XV.	Heracla	239
XVI.	Rivna cu care studia Origen Scripturile Sfinte	239
XVII.	Simah traducătorul	240
XVIII.	Ambrozie	241
XIX.	Ce se mai știe despre Origen	241
XX.	Ce alte scrieri se mai cunosc din vremea aceea	245
XXI.	Episcopii mai cunoscuți din timpul acela	245
XXII.	Despre scrierile lui Hipolit, care au ajuns pînă la noi	246
XXIII.	Despre rivna lui Origen și cum a fost învrednicit să fie hirotonit preot	246
XXIV.	Comentariile compuse de Origen în Alexandria	247
XXV.	Cum a citat Origen Scripturile canonice	248
XXVI.	Heracla ajunge episcop în Alexandria	250
XXVII.	Relațiile episcopilor față de Origen	250
XXVIII.	Persecuția lui Maximin	251
XXIX.	Cum a rînduit Dumnezeu pe Fabian ca episcop al Romei	251
XXX.	Ucenicii lui Origen	252
XXXI.	Africanul	252
XXXII.	Cărțile biblice tălmăcite de Origen pe cînd se afla în Cezareea	253
XXXIII.	Greșeala lui Beril	254
XXXIV.	Ce evenimente au avut loc pe vremea lui Filip (Arabul)	254
XXXV.	Dionisie urmează lui Heracla în episcopat	255
XXXVI.	Alte scrieri alcătuite de Origen	255
XXXVII.	Rătăcirii printre arabi	256
XXXVIII.	Erezia elkesașilor	256
XXXIX.	Evenimentele mai importante de pe vremea domniei lui Deciu	257
XL.	Întîmplările prin care a trecut episcopul Dionisie	258
XLI.	Despre martirii din Alexandria	259
XLII.	Alți martiri pe care-i amintește Dionisie	263
XLIII.	Novat, felul lui de viață și erezia lui	264
XLIV.	Serapion, după informațiile date de același Dionisie	268
XLV.	O epistolă a lui Dionisie către Novat	269
XLVI.	Alte epistole ale lui Dionisie	270

Cartea a șaptea

I.	Despre răutățile împăraților Deciu și Gallus	271
II.	Despre episcopii Romei din timpul acestor împărați	271

	<u>Pagina</u>	
III.	Ciprian e cel dintii care cere rebotezarea ereticilor.....	272
IV.	Cite epistole a compus Dionisie in problema rebotezării ereticilor..	272
V.	Despre pacea care a urmat după persecuție.....	272
VI.	Despre erezia lui Sabelius.....	273
VII.	Despre nelegiuirile ereticilor; vedenia avută de Dionisie și regula lui canonică.....	274
VIII.	Învățătura greșită a lui Novatus.....	275
IX.	Botezul nelegiuit al ereticilor.....	276
X.	Împăratul Valerian și persecuția sa.....	277
XI.	Prin cite au trecut atunci Dionisie și cei din Egipt.....	279
XII.	Despre martirii din Cezareea Palestinei.....	284
XIII.	Despre pacea din vremea împăratului Gallien.....	284
XIV.	Episcopii mai cunoscuți din vremea aceea.....	285
XV.	Martiriul lui Marin din Cezareea.....	285
XVI.	O istorisire despre Astirius.....	286
XVII.	Despre semnele minunilor săvârșite de Mîntuitorul la Paneea.....	287
XVIII.	Statuia ridicată de femeia cu curgerea sîngelui.....	287
XIX.	Tronul lui Iacov.....	288
XX.	Epistolele festive ale lui Dionisie, prin care fixează data Paștilor...	288
XXI.	Despre evenimentele întîmplate pe atunci în Alexandria.....	289
XXII.	Despre ciurma care a bîntuit atunci în Alexandria.....	291
XXIII.	Despre domnia împăratului Gallien.....	293
XXIV.	Despre Nepos și schisma lui.....	293
XXV.	Apocalipsa Sfîntului Ioan.....	295
XXVI.	Epistolele lui Dionisie.....	300
XXVII.	Pavel din Samosata și erezia urzită de el în Antiohia.....	300
XXVIII.	Despre cei mai cunoscuți episcopi de atunci.....	301
XXIX.	Cum a fost depus și excomunicat Pavel de Samosata.....	301
XXX.	Epistola episcopilor împotriva lui Pavel.....	302
XXXI.	Despre nelegiuita rătăcire a maniheilor, care apar chiar atunci.....	306
XXXII.	Bărbații mai vestiți ai Bisericii care au rămas pînă la lupta împotriva Bisericii.....	307

Cartea a opta

I.	Despre situația de dinaintea persecuției din timpul nostru.....	313
II.	Despre dărîmarea Bisericilor.....	315
III.	Felul în care s-au comportat apărătorii credinței în timpul persecuției	316
IV.	Despre martirii lui Dumnezeu care au umplut lumea cu amintirea, martirajului lor.....	317
V.	Despre martirii din Nicomedia.....	318
VI.	Despre martirii de la palatul imperial.....	318
VII.	Despre martirii egipteni din Fenicia.....	320
VIII.	Despre martirii din Egipt.....	322
IX.	Despre martirii din Tebaida.....	322
X.	Însemnările martirului Fileas despre evenimentele din Alexandria..	324

XI.	Despre martirii din Frigia	326
XII.	Despre foarte mulți alți bărbați și femei, luptători pentru credință ..	326
XIII.	Conducătorii bisericești care au confirmat prin singele lor autenticitatea credinței pe care o vesteau	329
XIV.	Cum se comportau dușmanii creștinismului	332
XV.	Care era în acest timp destinul necreștinilor	335
XVI.	Îmbunătățirea situației	336
XVII.	Anularea edictelor de persecuție	337
	Adaos	338

Cartea a noua

I.	Despre falsa destindere	340
II.	Schimbarea ce a urmat	342
III.	Despre idolul ridicat recent în Antiohia	342
IV.	Unele plingeri adresate împotriva creștinilor	343
V.	Despre unele „memorii” sau „acte” născocite	344
VI.	Despre martirii din vremea aceea	344
VII.	Despre un edict împotriva noastră afișat pe un stîlp	345
VIII.	Despre evenimentele ulterioare: foamete, ciumă și războaie	348
IX.	Căderea tiranilor; ultimele lor cuvinte înainte de moarte	350
IX a.	Copie de pe traducerea scrisorii lui Maximin: creștinii să nu mai fie persecutați	353
X.	Biruința împăraților celor iubitori de Dumnezeu	355
XI.	Nimicirea definitivă a dușmanilor credinței	358

Cartea a zecea

I.	Despre pacea pe care ne-a dăruit-o Dumnezeu	361
II.	Reînnoirea Bisericilor	362
III.	Tirnosiri de biserici prin toate localitățile	363
IV.	Cuvînt de preamărire pentru schimbarea fericită a lucrurilor	363
	Panegiric adresat lui Paulin, episcopul Tirului	364
V.	Copie de pe legiuirile împărătești privitoare la creștini	379
VI.	Copie de pe epistola împărătească prin care împăratul face Bisericii donații în bani	384
VII.	Copie de pe epistola imperială prin care s-a dispus ca întîistătorii Bisericilor să fie scutiți de orice sarcină publică	385
VIII.	Liciniu înclină spre rău. Căderea lui	386
IX.	Biruința lui Constantin și binefacerile făcute de el supușilor imperiului	390

MARTIRII DIN PALESTINA

395-424

I.	Martirii Procopie, Alfeu și Zahau	395
II.	Mucenicul Roman	397
III.	Timotei, Agapie, Tecla și alți opt martiri	398
IV.	Mucenicul Apfian	399

	<u>Pagina</u>
V. Martirii Ulpian și Edesiu.....	402
VI. Martirul Agapie.....	403
VII. Fecioara Teodosia. *Martirii Dominus și Auxentius.....	405
VIII. Alți mărturisitori, precum și martiriul Valentinei și al lui Pavel.....	407
IX. Persecuție și mai cruntă. Antonin, Zevina, Gherman și alți martiri..	409
X. Petru Ascetul, Arsenie Marcionitul și alți martiri.....	412
XI. Pamfil și mulți alți martiri.....	413
XII. Întiistătătorii Bisericii.....	421
XIII. Silvan, Ioan și alți mucenici.....	422
<i>Indice scripturistic</i>	425
<i>Indice real și onomastic</i>	430
<i>Cuprins</i>	444